

**18 VE 19. YÜZYILLARDA İNGİLİZCE KALEME
ALINAN SEYAHATNAME VE GRAVÜRLERİNDE
KARADENİZ BÖLGESİ ŞEHİR MİMARİSİ**

Dr. Müslüm AYDIN

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Ocak 2024

ISBN • 978-625-6644-59-5

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruyenyayinevi.com

e-mail: seruyenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

**18 VE 19. YÜZYILLARDA İNGİLİZCE KALEME
ALINAN SEYAHATNAME VE GRAVÜRLERİNDE
KARADENİZ BÖLGESİ ŞEHİR MİMARİSİ**

Dr. Müslüm AYDIN

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	1
Giriş.....	2
Çalışma Düzeni	5
Kaynak ve Araştırmalar.....	6
OSMANLI-BATI İLİŞKİLERİ VE SEYAHATNAME ve GRAVÜRLERDE OSMANLI DEVLETİ	20
1. Osmanlı-Batı İlişkileri.....	20
2. Seyahatname.....	24
3. Gravür.....	27
4. Seyahatname ve Gravürlerde Osmanlı Devleti	29
5. Seyahatname ve Gravürlerin Bilimsel Güvenilirlikleri.....	38
18 ve 19. YÜZYILLARDA İNGİLİZCE KALEME ALINAN SEYAHATNAME VE GRAVÜRLERİNDE KARADENİZ BÖLGESİ ŞEHİR MİMARİSİ.....	41
1. Seyahatname ve Gravürlerde Karadeniz Bölgesi Genel Panoraması ve İzlenimler.....	41
2. Sinop ve Çevresi	49
2.1. Dinî Mimari.....	53
2.2. Sivil Mimari.....	54
2.3. Askeri Mimari	56
2.4. Antik Mimari.....	58
3. Samsun ve Çevresi.....	59
3.1. Dinî Mimari.....	71
3.2. Sivil Mimari.....	73
3.3. Askeri Mimari	79
3.4. Antik Mimari.....	80
4. Ordu ve Çevresi	82
4.1. Dinî Mimari.....	84
4.2. Sivil Mimari.....	84
4.3. Askeri Mimari	85
4.4. Antik Mimari.....	86
5. Giresun ve Çevresi.....	87
5.1. Dinî Mimari.....	91
5.2. Sivil Mimari.....	92
5.3. Askeri Mimari	95
5.4. Antik Mimari.....	96

6.	Trabzon ve Çevresi	97
6.1.	Dinî Mimari	121
6.2.	Sivil Mimari	145
6.3.	Askeri Mimari	152
6.4.	Antik Mimari	156
7.	Gümüşhane ve Çevresi	157
7.1.	Dinî Mimari	162
7.2.	Sivil Mimari	163
7.3.	Askeri Mimari	165
8.	Bayburt ve Çevresi.....	167
8.1.	Dinî Mimari	169
8.2.	Sivil Mimari	172
8.3.	Askeri Mimari	174
9.	Rize ve Çevresi	175
10.	Artvin ve Çevresi.....	176
10.1.	Dinî Mimari	177
10.2.	Sivil Mimari	177
10.3.	Askeri Mimari	178
11.	Tokat ve Çevresi	178
11.1.	Dinî Mimari	201
11.2.	Sivil Mimari	203
11.3.	Askeri Mimari	217
11.4.	Antik Mimari.....	221
12.	Amasya ve Çevresi.....	224
12.1.	Dinî Mimari	236
12.2.	Sivil Mimari	239
12.3.	Askeri Mimari	244
12.4.	Antik Mimari.....	247
13.	Çorum ve Çevresi.....	252
13.1.	Dinî Mimari	257
13.2.	Sivil Mimari	259
13.3.	Askeri Mimari	260
13.4.	Antik Mimari.....	263
	KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME.....	285

1. Seyahatnamelerde Adı Geçen Yerleşim Birimleri.....	285
2. Şehirlerin Genel Yapıları ve Topoğrafik Özellikleri	294
3. Şehirlerdeki Dinî Mimari.....	333
4. Şehirlerdeki Sivil Mimari.....	370
5. Şehirlerdeki Askerî Mimari	410
6. Şehirlerdeki Antik Mimari.....	435
7. Seyahatnamelerdeki Gravürlerin Değerlendirilmesi	454
Sonuç	457
KAYNAKÇA	465
EKLER	471

ÖNSÖZ

Seyahatnameler; belirli bir dönem aralığında gezilip, görülen yerlerin bir gezgin tarafından gezi notlarına aktarılması sonrasında bu notların derlenmesi şeklinde tanımlanabilir. Seyahat, gezginin kendi ülkesinde geçebileceği gibi farklı bir yerde de gerçekleşebilmektedir. Seyahatnamelerin içerdiği geniş kapsamlı zengin bilgiler, kendisine yabancı okuyucular üzerinde ilgi çektiğinden ve heyecan uyandırdığından yerliden ziyade yabancı seyahatnamelerin daha fazla ilgi gördüğü bir gerçektir. Seyahatler, maceraseverler tarafından yeni yerleri görmek amacıyla olabileceği gibi ticari, diplomatik, askeri, misyonerlik veya ajanlık görevleri gibi farklı amaçlarla da gerçekleşebilmektedir. Seyahatin hangi amaçla gerçekleştirildiğinin yanı sıra seyyahın mesleği, kültürel, tarihi ve entelektüel birikimleri seyahatnamenin doğruluğunu tartışmaya açtığı bir gerçektir. Yanlışlıkları en aza indirmek için seyahatnamelerde verilen bilgilerin farklı kaynaklardan da teyit edilmesi faydalı görülmektedir.

Eserde, Karadeniz şehirlerinin ve kırsallarının 18 ve 19. yüzyıllardaki görünüşleri ile mimari unsurlarının yabancı seyyahların gözünden nasıl yansıtıldığına cevap aranacaktır. Çalışmamızın 18 ve 19. yüzyıllarla kısıtlanmasının nedeni Osmanlı topraklarına sayıca en fazla seyahatin bu dönemde yapılmış olmasından ileri gelmektedir. Bu seyahatler çoğunlukla Batılılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Seyahatlerde özellikle İngilizlerin ağırlığını görmemiz ise farklı alanlarda Batı'nın gerisinde kalan Osmanlı'nın İngilizlerle işbirliği yürütme ve ittifaklar kurma çabasına bağlanabilir. Her ne kadar seyahatler farklı amaçlarla gerçekleştirilmiş olsa da seyahatname ve gravürler Karadeniz Bölgesi'nin coğrafyasına, şehrine ve yapılarına ait çeşitli bilgiler barındırmaktadır.

Eser, üç yıllık meşakkatli bir sürecin sonunda vücut bulmuştur. Arşiv taraması yapılmış, yazılı kaynaklar ivedikle incelenmiş ve elde edilen bilgilerin tasnifi yapılmıştır. Seyahatname ve gravürlerde yer alan Karadeniz şehirlerinin ve yapılarının yerinde incelenmesi ve fotoğraflanması gerçekleştirilmiştir. Elde edilen tüm bilgi ve bulguların ışığında eser yazıya geçirilmiştir. Çalışmanın temelini oluşturan doktora tezime süresince yardımlarını esirgemeyen başta danışman hocam Sayın Doç. Dr. Recep Gün olmak üzere Sayın Prof. Dr. Eyüp Nefes hocama; hep yanımda olan saygıdeğer eşim Emel ile sevgili çocuklarım Defne, Kaan ve İpek'e; aynı zamanda bu çalışmaya maddi destek sağlayan Ondokuz Mayıs Üniversitesi'ne teşekkürü bir borç bilirim.¹

¹ Bu çalışma Ondokuz Mayıs Üniversitesi tarafından PYO.ILH.1904.21.001 proje numarası ile desteklenmiştir

GİRİŞ

Günümüz şehir mimarisinin oluşum evrelerini anlamının en iyi yolu tarih ve sanat tarihi incelemeleridir. Bu bilim dalları; şehir planlaması, yolları, yapıları ve yapıların barındırdığı sanatsal tecrübe ve birikimleri günümüze taşır. Bu süreçte seyahatname ve gravürlerin katkısı açıktır. Bu kitap, belirtilen süreçte bölgeye gelmiş yabancı seyyahların İngilizce yazılmış seyahatname ve gravürlerindeki Karadeniz Bölgesi şehirlerinin (Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Rize, Artvin, Tokat, Amasya, Çorum) günümüz dokusunun nasıl oluştuğuna ışık tutmaktadır.

Şehir mimarisini oluşturan etmenler geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Karadeniz şehirlerinin genel görünümleri ile mimari unsurlarının 18 ve 19. yüzyıl seyahatname ve gravürlerine yansıyan yönleri irdelenerek aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Şehir olgusu, uzun zaman içerisinde yavaş yavaş oluşmakta ve şekillenmektedir. Bu olgunun oluşumunda şehirde yaşayan insanların dinî, millî ve kültürel alt yapısı, şehrin coğrafi konumu, denize veya nehre yakın olup olmaması, iklim koşulları, bitki örtüsü, toprak verimliliği, güneşe göre konumu, rakımı, komşu yerleşimlere uzaklığı gibi birçok etmen önemli rol oynamaktadır. Ayrıca şehrin tarihi süreç içerisinde kaç siyasi otorite tarafından yönetildiği, geçirdiği savaşlar, yeraltı ve yer üstü kaynakları şehir mimarisini şekillendiren etmenler arasındadır. Tüm bu etmenler düşünüldüğünde şehir kimliğinin şekillenme aşamasını yabancıların gözüyle her açıdan gözler önüne sermektedir.

Seyahatname, basit bir tanımla yeni yerler keşfetmek arzusuyla yola çıkan gezginlerin gördükleri yerleri veya tanık oldukları olayları yazılı metin haline getirdikleri gezi notlarının birleştirilmiş ve çoğaltılmış biçimidir. Seyahatname ve gravürler, şehrin eski görünümüyle mevcut durumu hakkında karşılaştırmalı olarak değerlendirme imkânı vermektedir. Bu sebeple yıllar içerisinde şehrin geçirdiği değişimleri ve günümüze ulaşmamış veya bazı onarımlar geçirmiş yapıların tespiti açısından kaynaklık etmektedir.

Yeni görülen yerler ve olaylarla ilgili içeriğin yabancıların zihni sürecinden geçirildikten sonra ifade bulması, bu kaynakların bilimsel veri olarak doğruluğu ve kullanılabilirliği hususunda tartışma konusu yaratmıştır.² Bu yazılı metinlerin kaynak değeri taşıyıp taşımadığıyla ilgili bilimsel araştırmalar yapılmaktadır. İnsan, inandığı dinin ve yetiştiği kültürün bakış açısıyla büyümekte ve şekillenmektedir. Değer yargısı oluşmuş ve olgunlaşmış bireyin yabancı yerlere, olaylara karşı tutumunda ve düşüncesinde öznel değer taşıyabileceği

² Stephane Yerasimos, *Les Voyageurs Dans l' Empire Ottoman (XV- XVI Siècles)*, Ankara 1991, s. 1.

aşikârdır. Buradan hareketle sadece bir seyahatnameden yola çıkarak bilimsel araştırma yapmak, soru işaretlerini de beraberinde getirmiştir. Gezi notlarının kaynaklık edeceği çalışmalarda, birden fazla seyyahın eleştirel süzgeçten geçirilen yaklaşımlarını dikkate almak ve farklı disiplinleri de araştırmaya dâhil etmek; mevcut sorunları ortadan kaldıracığı gibi geçmişin aydınlatılması noktasında seyahatnameleri önemli bir bilimsel kaynak haline getirmiştir.

Gravür; metal, ahşap veya muşamba benzeri materyaller üzerine çizilerek veya oyularak yapılan, çoğaltılabilir baskı resim olarak tanımlanabilir. Baskı resmin gelişimi göz önüne alındığında bu tekniği insanlığın ilk sanatsal üretimlerini yaptığı mağara resimlerine kadar götürmek mümkündür.³ Seyahatnamelerde çokça yer bulan gravürün gelişiminin hız kazanması 14. yüzyıl Almanya’ında gerçekleşmiş ve 20. yüzyılın son çeyreğine kadar gelmiştir. Yapıldığı dönemin mimari, etnografik, coğrafi ve kültürel özelliklerini yansıtan gravürler, bilimsel kaynak değeri taşımaktadır. Seyahatnamelerdeki gravürler, seyyahın veya sanatçının gözleme dayalı realist bakış açısıyla oluşturulduğundan güvenilirlikleri, seyahatnamelere kıyasla daha tartışılmazdır. Şehir mimarisi açısından gravürler, şehrin genel görünüşünü konu aldığı gibi sadece bir yapı veya olay üzerine de çizilebilir. Gravürün seyahatnamelerdeki kullanım amacı, sanat eseri üretiminden ziyade seyyahın gördüklerini, görsel olarak belgelemektir. Bu durum, gravürlerin sanat değeri taşımadığı anlamına gelmemektedir. Her ne kadar bilimin ve teknolojinin ilerlemesiyle 20. yüzyılın sonlarına doğru gravürlerin yerini fotoğraf almaya başlamışsa da fotoğrafın olmadığı dönemlerdeki gravürler, sanat tarihi çalışmalarında, halen en güvenilir kaynaklar arasındadır.

Karadeniz Bölgesi Antik Dönem’den itibaren çok sayıda seyyahın ilgi alanına girmiş ve gezi notlarında yer almıştır. Osmanlı Devleti’nin tüm bölgeyi himayesine aldıktan sonra Karadeniz sularını yabancı gemilere kapatmasıyla bölgeyi ziyaret eden seyyah ve araştırmacı sayısında azalmalar gözlemlenmektedir.⁴ Osmanlı Devleti 18. yüzyıldan itibaren askeri alanda, bilim ve teknoloji alanında Batı’nın gerisinde kalmış ve siyasi olarak zayıflamıştır. Osmanlı’nın güç kaybetmesi bölgedeki otoritesini zayıflatmış ve Batılı devletlere ve Ruslara bazı ticari imtiyazlar vermesini zorunlu kılmıştır. 18. yüzyılda verilmeye başlanan bu imtiyazlar 19. yüzyılda çoğalarak devam etmiş ve Karadeniz suları yabancı gemi ve tüccarlara açılmıştır. Böylelikle çok sayıda seyyah Karadeniz Bölgesi’ne seyahatler düzenlemişlerdir.

³ Güler Akalan, *Gravür*, İstanbul, Kaleseramik Sanat Yayınları, 2000, s. 2.

⁴ İbrahim Telliöglü, *Osmanlı Hâkimiyetine kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*, SeranderYayınları, Trabzon 2007, s. 27.

Son dönemlerde, seyahatname ve gravürlerin kaynaklık teşkil ettiği, Osmanlı Devleti topraklarını konu alan akademik çalışmalar, yayınlanmış kitaplar, makaleler ve sempozyum bildirilerinin sayısında artış yaşanmıştır. Bu tip yazılı eserlerin çoğunluğu ya batı bölgelerini ya da Osmanlı toplumunu konu almıştır. Karadeniz Bölgesi'ni konu alan araştırmalar ise çoğunlukla Doğu Karadeniz Bölgesi veya Trabzon şehriyle sınırlı kalmıştır. Bölgenin genelini konu alan birkaç çalışmada ise daha çok siyasi, idari, sosyal ve ekonomik özellikleri üzerinde durulmaktadır. Yabancı gezgin ve araştırmacıların gözüyle Karadeniz Bölgesi'nin şehir mimarisi, yapı özellikleri, şehir ulaşımı gibi sanat tarihi kapsamına giren konular yetersiz ve eksik kalmıştır. Söz konusu çalışmayla sanat tarihi açısından bu eksikliğin giderilmesi, yabancı seyyah ve araştırmacıların gözünden bölgenin şehir mimarisinin, planının, tarihi dokusunun, yapı özelliklerinin ve ulaşım imkânlarının aydınlatması amaçlanmaktadır.

Daha önce de ifade edildiği gibi ticari imtiyazlar ve kapitülasyonların etkisiyle yabancıların ilgisi Osmanlı topraklarına yönelmiş ve 18 ve 19. yüzyıllarda bölgeye çok sayıda yabancı gezgin gelmiştir. Osmanlı zayıflamayı önlemek amacıyla Batılılaşma faaliyetlerinde görmüş, 17. yüzyılda askeri alanlarda başlattığı reform sürecini, 18 ve 19. yüzyıllarda sosyal, sanatsal, ekonomi vb. alanlarda yaygınlaştırıp hızlandırmıştır. Batı'dan getirilen sanatçı ve mimarların Osmanlı Devleti'ndeki etki gücü artmış, seyahatname ve gravürlerde de tespit edilebileceği gibi şehir planlarında ve yapı mimarisinde değişimler yaşanmıştır.

Kitap, 18 ve 19. yüzyıllarda Karadeniz Bölgesi şehir mimarisinin değişimlerine ışık tutması açısından önem arz etmektedir. Seyahatname ve gravürlerin kaynaklık ettiği araştırmalarla, bir şehrin tarihi dokusunun gün yüzüne çıkartılması, günümüz mimari anlayışına ilham verecek, şehrin gelecekteki planlamasına ışık tutacak ve tarihi yapıların onarımı sırasında belirsizlikleri ortadan kaldıracaktır. Tarihi birikimlerinden beslenen şehir kimliği, toplumsal ve kültürel devamlılığın sağlanmasında önemli ölçüde faydalıdır. Son dönemlerde küreselleşmenin yol açtığı mimari erozyon düşünüldüğünde çalışmanın geleneksel Anadolu şehir yapılanmasının devamlılığına katkısı olacağını düşünmekteyiz.

ÇALIŞMA DÜZENİ

Karadeniz Bölgesi'ne gelen yabancı seyyahların sayısını tespit etmek amacıyla arşiv ve kaynak taraması yapılmış, 18. yüzyılda başlanan seyahatlerin 19. yüzyılda artarak devam ettiği gözlemlenmiştir. İki yüzyılı kapsayan bu süreçte 150'ye yakın seyyahın Karadeniz Bölgesi hakkında bilgi paylaşımında bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu sayının çok fazla olması bizi sınırlama yapmaya yöneltmiş ve araştırmanın sadece İngilizce olarak yazılmış seyahatname ve gezi notları çerçevesinde yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Tüm bu araştırmalar neticesinde Karadeniz Bölgesi'ni konu alan sadece İngilizce olarak yazılmış eserler çalışma alanımızı, 18 ve 19. yüzyıllar ise araştırma zaman aralığımızı belirlemiştir. Böylelikle doktora tezinin yapılmasına karar verilmiştir. Bu kitap, doktora sürecinin bitiminden sonra tezin geliştirilmesi sonucunda vücut bulmuştur.

Kitap, ilk olarak çalışmaya kaynaklık edecek seyahatname, gravür ve diğer kaynakları tespit etmek için kütüphane ve arşiv taraması yapılmıştır. Yapılan tarama neticesinde Karadeniz Bölgesi hakkında bilgi sunan seyahatname ve gravür sayısı tespit edilmiştir. Tespit edilen eserler dilimize çevrilmiş ve işledikleri konulara göre tasnifi yapılmıştır.

Çalışmamızın ilk aşaması gerekli kaynakların tespitinin yapılması, tespit edilen kaynakların incelenmesi ve elde edilen bulguların tasnifi şeklindedir. İkinci aşama, seyahatname ve gravürlerin konu aldığı şehirdeki yapı unsurlarının yerinde gözlemlenmesi ve fotoğraflanması biçimindedir. Son aşama ise elde edilen tüm bilgi ve bulguların dikkate alınarak araştırmanın yazıya geçirilmesini oluşturmaktadır.

Kitabın birinci aşamasını oluşturan *Giriş* bölümünde araştırmanın konusu, önemi, amacı, kapsamı, yöntemi ile ilgili literatür verilmiştir. *Birinci bölümde* “Osmanlı-Batı İlişkileri ile Seyahatname ve Gravürlerde Osmanlı Devleti” başlığı altında; Osmanlı-Batı ilişkileri, seyahatname ve gravürlerin sanat tarihi açısından önemi ile seyahatname ve gravürlerde Osmanlı Devleti üzerinde durulmuştur. *İkinci bölümünde*; seyahatname ve gravürlerde Karadeniz Bölgesi genel panoraması ve izlenimler üzerinde durulmuş, seyahatnamelerde yer alan Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Rize, Artvin, Tokat, Amasya ve Çorum şehirlerindeki dinî mimari (cami, mescid, kilise, türbe, medrese), sivil mimari (ev, çarşı, pazar, han, kervansaray, bedesten, hamam, köprü, sarnıç), askeri mimari (kale, sur) ve antik mimari unsurları verilmiştir. *Karşılaştırma ve Değerlendirme* bölümünde gravür ve seyahatnamelerde yer bulan şehirler ilk olarak kendi içerisinde, sonrasında da diğer şehirlerle karşılaştırılmış ve değerlendirilmiştir. Son olarak *Sonuç* bölümünde ise araştırmada ortaya çıkan bulgular sıralanmış ve öneriler verilmiştir.

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Ülkemizde ve dünyada seyahatname ve içerdiği unsurlarla ilgili birçok bilimsel yayın, kitap, dergi, makale vb. materyaller bulunmaktadır. Kitabımızın oluşumu aşamasında bu kaynaklardan mümkün olduğu kadar faydalanılmıştır. Seyahatname üzerine yazı kaleme alacakların temel eserlerinden biri S. Yerasimos'un "Les Voyageurs Dans l' Empire Ottoman (XV- XVI Siecles), Ankara 1991" adlı eseridir. Bu eserde Yerasimos, 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'ne seyahat eden seyyahların tümünü ve seyahat güzergâhlarını listelemiştir. Seyahatname çalışmalarında yer isimleri önem görülmektedir. Bu çalışmanın içerisinde geçen yer isimlerinin, seyahatnameler üzerine sonradan yapılacak çalışmalara kaynaklık edeceği düşünülmektedir. Yine "Gravürlerde Yaşayan Osmanlı" adlı eser, Osmanlı Devleti'nin mimari zenginliğiyle bilgiler sunmakta ve bol miktarda da minyatür ve gravür içermektedir. Gülgün Üçel-Aybet'in "Avrupalı Gezginlerin Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)" adlı çalışması tarih ve sanat tarihi çalışmalarında seyahatnamelerin önemi ve güvenilirliği üzerine detaylı bilgiler sunmaktadır. Antoine Olivier'in "Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse" adlı eseri Osmanlı şehirleri hakkında eşsiz bilgiler içermektedir. Yine önemli bir kaynak değeri taşıyan Anthony Bryer and David Winfield'e ait "The Byzantine Monuments and Topography of the Pontus" adlı eser, Karadeniz şehirleri topoğrafyası hakkında derin bilgiler içermektedir. Emre Madran'ın "Seyahatnamelerde Anadolu Şehiri" adlı yayını, seyahatnamelerde Anadolu şehirlerini konu alan önemli bir çalışmadır. Editörlüğünü Stefanos Yerasimos'un yaptığı Jean Thévenot'un "Thévenot Seyahatnamesi" adlı eser, Osmanlı şehirleri hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Arzu Etensel İltem'in "Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar" adlı eseri seyahatnameler üzerine yapılmış en iyi çalışmalardan biri olarak görülmektedir. Serpil Gürer'in "XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu" adlı kitabı seyyahların gözünden Osmanlı toplumunun sosyal yaşamı üzerine derin bilgiler vermektedir. Sibel Ercüment'in "XIX. Yüzyılda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1991" çalışması, benzer olarak Ayşegül Kuş'un "Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 2006" çalışması 19. yüzyıl Karadeniz Bölgesi'nin siyasi, sosyal, ekonomik ve dini yönü üzerine bilgiler vermektedir. Özgür Yılmaz'ın "Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2006” çalışması Trabzon’un fiziki, ekonomik, siyasi, sosyal hayatı üzerine bilgiler sunmaktadır.

Halil İnalıcık’ın “Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler” adlı kitabı Osmanlı-Avrupa ilişkileri üzerine yapılan çalışmalarının temel kaynağı niteliğindedir. Edward W. Said’in “Şarkiyatçılık, Batı’nın Şark Anlayışları” adlı eseri, Batının Doğu toplumlarına siyasi, sosyal, ekonomik ve dini yönden bakışı hakkında bilgiler vermektedir. Strabon’un “Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası” adlı eseri Anadolu’nun antik şehirleri ve mimarisi hakkında bilgiler içermektedir.

Çalışmamızın dönemsel kapsamına giren, Orta ve Doğu Karadeniz bölgeleri hakkında bilgiler veren ve İngilizce olarak kaleme alınmış seyahatname ve gezi yazıları kaleme alındıkları tarih dikkate alınarak kronolojik olarak şu şekilde sıralamak mümkündür.

“A Description of the East, and Some Other Countries” adlı yapıt, İngiliz din adamı ve seyahat yazarı Richard Pococke tarafından kaleme alınmış ve 1745 yılında Londra’da iki cilt olarak basılmıştır. Eserde seyyahın 1737-1741 yılları arasında Mısır, Filistin, Suriye, Lübnan, Kıbrıs, Girit, Anadolu ve Yunanistan topraklarını da kapsayan bir dizi seyahati konu alınmıştır. Seyahatnamenin ikinci cildinin ikinci bölümünde Yunan adaları, Avrupa’nın bazı ülkeleri ve Anadolu hakkında bilgiler yer almaktadır. Anadolu’ya İzmir’den giriş yapan seyyah, Ege şehirlerini (Phrygia), Akdeniz Kıyısını (Lycia), Ankara ve civarını (Galatia) dolaşmış ve sonrasında İstanbul’a (Constantinople) geçmiştir. Pococke, eserinde az da olsa Tokat ve Amasya hakkında bilgiler vermiştir. Tarihi yapılara ve kalıntılara büyük önem veren gezginin seyahatnamesi çizimler, gravürler ve haritalar içermektedir.

“A Journal of the Passage From India, by a Route Partly Unfrequented, Through Armenia and Natolia or Asia Minor” adlı yapıt, İngiltere’nin Doğu Hindistan Şirketi’nin hizmetinde çalışan İngiliz Thomas Howel tarafından kaleme alınmış ve 1788 yılında Londra’da basılmıştır. Eserde seyyahın 1787-1788 yılları arasında Hindistan, İran, Suriye ve Anadolu topraklarını da kapsayan bir dizi seyahati konu alınmıştır. Seyyah, Hindistan, İran ve Anadolu üzerinden ticaret yollarının güzergâhını ve hesaplamalarını çıkarmakla görevlendirilmiştir. Osmanlı topraklarına doğudan giriş yapan seyyah, Sivas üzerinden ilk olarak Tokat’a, sonrasında Amasya üzerinden İstanbul’a yönelmiştir. Şehirler ve yapılar hakkında kısıtlı bilgiler içeren yapıtta, daha çok ticari faaliyetler ve yolların durumu üzerinde durulmuştur.

“A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands” adlı eser, C. Wilkinson’ın 1806 yılında yazdığı hayal ürünü olarak ortaya koyduğu kahramanların Doğu seyahatini konu

almaktadır. Yazar, yer yer kendisinden önceki seyyahların gözlem ve deneyimlerine yer vermiş olsa da çoğunlukla Tournefort'un 1701 yılında yaptığı Doğu seyahatini konu alan ve 1717 yılında yayımlanan "A Voyage into the Levant" adlı eserinden alıntılar yapmıştır. Seyyah; kahramanlarını başşehir İstanbul'dan kara yolu ile yola çıkartmış ve Osmancık, Amasya, Giresun, Trabzon, Bayburt, Erzurum güzergâhında ilerletmiştir. Batılı bir yazarın Doğu'ya yönelik politik ve ideolojik yönüyle birlikte yerleşim yerlerinin tarihi serüvenleri, yolların durumu, yerleşim yerleri arasındaki mesafeler, tarihi kalıntılar, yapıların özellikleri ve tarımsal faaliyetler hakkında bilgiler veren eser, ilk olarak 1806 yılında Londra'da yayımlanmıştır.

"Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the Years 1808 and 1809" adlı yapıt, James Morier (1782-1849) tarafından 1807-1808 yılları arasında kaleme alınmış ve 1812 yılında İngilizce olarak yayımlanmıştır. İngiliz bir diplomat ve roman yazarı olan Morier; Hindistan, İran ve Anadolu'yu da kapsayan seyahatini iki yıldan az bir sürede tamamlamıştır. Bu seyahatinin Hindistan ve İran bölümünü deniz yolu ile tamamlayan Morier, Basra'dan başlayan sırası ile Şiraz, İsfahan, Tahran, Tebriz, Erzurum, Tokat, Amasya, Osmancık ve İstanbul'da son bulan gezi bölümünü kara yolu ile tamamlamıştır. Seyahatname, seyyahın gezdiği yerlerin tarihi süreci, fiziki yapısı, yapıları, antik kalıntıları, bitki örtüsü ve iklimi hakkındaki gezi notlarını kapsamaktadır.

"Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia" adlı yapıt, İngiliz diplomat William Ouseley (1767-1822) tarafından kaleme alınmış ve 1823 yılında Londra'da üç cilt olarak basılmıştır. Eser, Ouseley'in 1810-1812 yılları arasında İran'da İngiliz diplomatı olarak bulunduğu günlerini ve kara yoluyla Ağrı, Erzurum, Gümüşhane, Şebinkarahisar, Niksar, Tokat, Amasya, Merzifon, Osmancık, Tosya ve son olarak İstanbul'da biten Anadolu seyahatini konu almaktadır.

"Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan" adlı seyahatname İngiliz asker, diplomat ve gezgin John Macdonald Kinneir'in 1813-1814 yıllarında yaptığı Anadolu, Ermenistan ve Gürcistan seyahatini konu almaktadır. Doğu Hindistan Şirketi subayı olarak görev yapan seyyah, İstanbul'dan kara yolu ile ayrılmış Osmancık'a kadar ticaret yolunu izlemiş ve sonrasında Vezirköprü üzerinden Samsun'a ulaşmıştır. Giresun'a kadar kara yolu ile kıyı şeridini takip eden seyyah, Giresun-Trabzon arasını deniz yolu ile geçmiş, buradan da yine deniz yolu ile Gürcistan topraklarına uzanmıştır. Batıdan doğuya doğru yaptığı seyahatinde şehirlerin genel durumları yanında şehirlerin tarihleri, karşılaştığı halkın demografik yapıları ve inançları hakkında da sıklıkla bilgiler vermiştir. Eser, ilk olarak 1818 senesinde Londra'da yayımlanmıştır.

“Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820” adlı seyahatname, İskoç gezgin, sanatçı ve diplomat Robert Ker Porter’in 1817-1820 yılları arasında Gürcistan, Ermenistan, İran ve Osmanlı topraklarında yaptığı seyahati konu almaktadır. Osmanlı topraklarına doğudan giriş yapan seyyah, Kelkit, Şiran, Şebinkarahisar, Niksar, Tokat, Amasya ve Osmancık güzergâhını takip ederek İstanbul’a ulaşmıştır. Eser, seyahati sırasında geçtiği yerlerin rotaları, demografik yapıları, iklimi, bitki örtüsünün bilgisi yanında şehirlerin ve tarihi yapıların gravürlerini de içermektedir. İki cilt olarak hazırlanan eserin ilk cildi 1821 yılında, ikinci cildi bir yıl sonra Londra’da yayımlanmıştır.

“Travels in Russia, Persia, Turkey, and Greece in 1828-29” adlı seyahatname, İngiliz politikacı Thomas Alcock’un 1828-1829 yılları arası Rusya, İran, Türkiye ve Yunanistan topraklarını kapsayan seyahatini konu almaktadır. Seyyah, Osmanlı topraklarına doğudan kara yolu ile giriş yapmış ve Erzurum, Şebinkarahisar, Tokat, Amasya, Osmancık güzergâhını kullanarak İstanbul’a ulaşmıştır. Gezilen rotalardaki şehirlerin demografik yapısı, tarihi eserleri hakkında bilgi veren eser, ilk olarak 1831 senesinde Londra’da yayımlanmıştır.

İki Amerikalı misyoner Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight, 1830 senesinde İstanbul’dan Anadolu’nun içlerine Bolu, Tosya, Osmancık, Amasya, Tokat, Niksar, Koyulhisar, Şebinkarahisar, Kelkit ve Erzurum rotasını izleyerek ilerlemişlerdir. Bu seyahati sırasında aldıkları gezi notları **“Missionary Researches in Armenia Including a Journey Through Asia Minor and into Gorgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas”** adıyla derlenmiş ve seyahatname olarak 1834 yılında yayımlanmıştır. Eser, misyonerlik faaliyetlerini kapsıyor olsa da gezdikleri yerlerin demografik yapıları, inançları, yolları, iklimi, bitki örtüsü, şehir planları hakkında da bilgiler içermektedir.

“Fifteen Months' Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan Persia, in a Journey from India to England, Through Parts of Turkish Arabia, Persia, Armenia, Russia and Germany, Performed in the Years 1831 and 1832” adlı seyahatname İngiliz gazeteci ve eğitimci Joachim H. Stocqueler’in 1831-1832 yılları arasında Hindistan-İngiltere arasında yaptığı seyahati konu almaktadır. Seyahatname; seyyahın Hindistan, İran, Osmanlı, Rusya ve Almanya topraklarında yaptığı seyahat esnasında geçtiği rotalar, yollar, bitki örtüsü, şehirler, yapılar, halklar ve diğer konular hakkında bilgiler vermektedir. Osmanlı topraklarına doğudan giriş yapan seyyah, Erzurum, Bayburt ve Trabzon’a ulaşmış ve buradan İstanbul’a

kadar olan seyahatini deniz yolu ile tamamlamıştır. Eser, ilk olarak 1832 yılında Londra’da Saunders ve Oley tarafından yayımlanmıştır.

“A Winter’s Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran” adlı seyahatname, İskoç seyahat yazarı ve ressam James Baillie Fraser tarafından kaleme alınmıştır. Fraser’in 1933 senesinin Aralık ayında Londra’dan ayrılışını, kara yoluyla Balkanlar üzerinden İstanbul’a oradan da İran topraklarına varışını anlatan seyahatname ilk olarak Londra’da 1838 senesinde yayımlanmıştır. 1934 yılının zorlu kış aylarında İstanbul’dan kara yoluyla ayrılan seyyah; Tosya üzerinden Hacıhamza’ya ulaşmış, Osmancık, Merzifon, Amasya, Turhal, Tokat, Niksar, Şebinkarahisar, Kelkit ve Erzurum güzergâhını takip ederek İran topraklarına ulaşmıştır. Seyyah; şehirlerin fiziki özellikleri ve tarihi dokusunun incelenmesine yeteri kadar zaman ayıramamış, şehirlerin genel yapılarını yüzeysel olarak anlatmakla yetinmiştir. Aynı zamanda ressam olan seyyahın seyahatnamesine sanatsal değer taşıyan hiçbir çizim veya resim koymaması ilginçtir.

“Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835” adlı gezi yazısı ilk olarak 1830’da Trabzon’a, 1836 senesinde de Erzurum’un İngiltere konsolosu olarak atanan James Brant tarafından kaleme alınmış ve 1836 senesinde “Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 6” dergisinde yayımlanmıştır. Konsolos, gezi yazısında Trabzon, Sürmene, Of, Rize, Hopa, Artvin, Gümüşhane, Şebinkarahisar, Sivas, Yozgat ve Tokat hakkında bilgiler vermiştir. Bölgenin genel özellikleri dışında gezdiği şehirlerin özelliklerine, ticari faaliyetlere, üretilen ürünlere, demografik yapılarına ve yolların durumuna değinmiştir. Eserde Anadolu’daki gezi rotalarını gösteren harita da bulunmaktadır.

“Journal of a Residence in Northern Persia and the Adjacent Provinces of Turkey” adlı yapıt, İngiliz Albay Charles Stuart tarafından 1835-1836 senelerinde kaleme alınmış ve 1954 yılında Londra’da yayımlanmıştır. Seyahatname; İran coğrafyasının yanında İstanbul, Sinop, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum ve Ağrı şehirlerinin genel durumları, demografik yapıları, tarihi geçmişleri ve mimari yapıları hakkında da bilgiler içermektedir.

“Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; With Some Account of Their Antiquities and Geology” adlı seyahatname, William John Hamilton’un 1835-1842 yılları arası Osmanlı topraklarına yaptığı Doğu seyahatini konu almaktadır. Seyyah iyi bir jeolog olmasının yanında iyi de bir ressam olma özelliği taşımaktadır. Seyyahın bu özellikleri onu iyi bir gözlemci ve araştırmacı haline getirmiştir. Seyyah, 1836 Mayıs’ında deniz yolu ile İstanbul’dan ayrılmış ve tüm Karadeniz kıyı şeridinden ilerleyerek Trabzon’a ulaşmıştır. Trabzon tarihi ve şehri hakkında ayrıntılı bilgiler paylaşan seyyah, kısa süreliğine Gümüşhane

ve Bayburt üzerinden Doğu seyahatine çıkmış ve Trabzon'a tekrar dönüş yapmıştır. Bir süre sonra batı yönüne doğru Karadeniz kıyı şeridini Giresun, Ordu, Samsun, Sinop dâhil olmak üzere kara yolu ile tekrar dolaşan seyyah bu şehirlerin tarihi kalıntıları ve antik yazmalarını araştırmıştır. Sinop'tan sonra Vezirköprü üzerinden Havza, Ladik, Erbaa, Niksar, Tokat, Turhal, Zile, Amasya, Yozgat, Alaca, Çorum, İskilip ve Osmancık üzerinden batıya yönelen seyyah, gezdiği yerlerdeki bir çok yapı ve kalıntı hakkında bilgiler paylaşmıştır. Ayrıca Hamilton'ın gezdiği yerlerin yeryüzü şekilleri, kayaç özellikleri, toprak analizleri hakkında detaylı bilgiler verdiği görülmektedir. Seyahatnamenin bir başka önemli yanı Batı sanat tarihi literatüründe Hititlerin başşehri Hattuşa ve Alacahöyük ilk olarak bu eser sayesinde tanınmış ve bu tarihten sonra Hitit antik şehri diğer Batılı seyyahlar tarafından ilgi odağı olmuştur. Hamilton, eserine aynı zamanda sanat tarihçi edasıyla yaklaşmış özellikle tarihi kalıntılara ve kitabelere karşı ayrı bir özen göstermiştir. Eser, verdiği bilgilere ilaveten çok sayıda gravür de içermektedir. Gerçekçi üslupta yaptığı çizimlerin, aşırı detaycı oluşu, eserin güvenilirliğini arttırmıştır. 1842 yılında iki cilt olarak basılan eser, Kasım Toraman tarafından "Küçük Asya" adıyla çevrilmiş ve 2013 tarihinde yayımlanmıştır.

"Travels in the Circassia, Krim-Tartary, &c.", adlı eser, tüccar Edmund Spencer'in 1836 yılındaki Doğu seyahatini konu almıştır. Deniz yolu ile İstanbul'a gelen oradan da tüm kuzey Karadeniz sahillerini dolaştıktan sonra Hopa'dan tekrar Osmanlı sınırlarına giren seyyah, kitabının II. cildinde Trabzon ve Sinop hakkında bilgiler vermiştir. İçerisinde gravürler de barındıran eser, daha çok şehirlerin ulaşım imkânları ve ticari faaliyetlerine değinse de şehirlerin mimari unsurları hakkında da bilgiler içermektedir. İki cilt olarak hazırlanan eserin I. cildi 1837'de II. cildi 1839'da Londra'da basılmıştır.

"Narrative of a Tour in Turkey and Persia" adlı seyahatname, Amerikalı misyoner Horatio Southgate'in 1837 yılında Osmanlı ve İran topraklarına yaptığı seyahati konu almaktadır. Seyyah, İstanbul'dan deniz yolu ile Trabzon'a ve oradan kara yolu ile Gümüşhane, Bayburt ve Erzurum üzerinden İran'a seyahat etmiştir. Seyyah, gezi notlarında çoğunlukla halkın dini durumları ve şehirlerin demografik yapıları üzerine durmuş olsa da şehirlerin genel görünümü, yapılar ve yolların durumu gibi konular hakkında da bilgiler vermiştir. Eser, 1840 senesinde Londra'da iki cilt olarak yayımlanmıştır.

"Notes on a Journey from Erzu-rum to Trebizond, by Way of Shebb-Khaneh, Kara-Hisar, Sivas, Tokat, and Samsun, in October 1838" adlı makale, İngiltere'nin Trabzon Konsolos Yardımcısı Henry Suter, tarafından kaleme alınmış ve "Journal of the Royal Geographical Society of London" dergisinin, 10. sayısında yayımlanmıştır. Makale, seyyahın

Erzurum'dan Samsun'a ulaşana kadar geçtiği Şiran, Şebinkarahisar, Sivas, Tokat, Amasya ve Samsun'un genel görünümüleri, ticari faaliyetleri, demografik yapıları hakkında bilgiler içermektedir. Suter, gezi notlarında ayrıca geçtiği güzergâhların rotalarını ve saatlerini de paylaşmıştır.

Doğudaki erken dönem Hristiyan yapılarını konu alan **“Byzantine Architecture”** adlı çalışma, Fransız asıllı ve sanat tarihçi Charles Texier ile İngiliz sanat tarihçi R. Popplewell Pullan tarafından kaleme alınmıştır. Eser, iki farklı yazarın farklı tarihlerde yaptıkları Doğu seyahatlerindeki araştırmalarını kapsamaktadır. Ayrıca Bizans yapılarının buldukları konumu, yapılış teknikleri, planları, kabartma ve fresk süslemeleri hakkında ayrıntılı hem bilgiler hem de görseller içermektedir. Seyyahlar söz konusu olan tüm yapıları yakından görmek için farklı dönemlerde yerinde ziyaret etmişler ve bu sırada buldukları şehirler hakkında da bilgiler vermişlerdir. Trabzon şehri ve burada bulunan Bizans yapıları da bunlar arasındadır. Eser, 1864 senesinde Londra'da yayımlanmıştır.

Biritanya Kraliyet Coğrafi Toplum ve Hristiyan Bilgisini Geliştirme Derneği tarafından doğudaki Hristiyanlık izlerini ve eserlerini araştırmak için görevlendirilen doktor, jeolog ve coğrafyacı William Francis Ainsworth tarafından kaleme alınan **“Travels and Researches in Asia Minor”** adlı çalışma, Osmanlı topraklarında bulunan Hristiyanlık tarihi ve kalıntıları hakkında bilgiler içermektedir. Seyyah, Doğu ve Güneydoğu'da araştırmalar yaptıktan sonra Sivas üzerinden Tokat, Zile, Pazar, Amasya, Ladik, Kavak ve sonunda deniz yolu ile İstanbul'a ulaşmak için Samsun'a gelmiştir. Şehirde yaygın hale gelen veba salgınından çekinen seyyah İstanbul'a olan yolculuğunu karadan yapmaya karar verdikten sonra tekrar Kavak, Havza, Merzifon, Osmancık, Çorum, İskilip, Hacıhamza üzerinden batı yönüne devam etmiştir. Eski uygarlıkların kalıntılarının yanı sıra eserde, mimari yapıların özellikleri, şehirlerin nüfusu ve demografik özellikleri, ticari faaliyetleri, bitki örtüsü, yolların durumu ve yerleşim yerleri arası mesafe ölçümleri hakkında bilgiler de bulunmaktadır. Seyyah, verilen bu bilgilere ilaveten çizdiği çok sayıda gravürle eserin doğruluk payını yükseltmiştir. Eser, ilk olarak iki bölüm bir arada olacak biçimde 1842 senesinde Londra'da yayımlanmıştır.

“Notes of an Excursion from Batum to Artvin” adlı makale, dönemin İngiltere'nin Trabzon Konsolos Yardımcısı M. Frederick Guarracino tarafından kaleme alınmıştır. Yazı, konsolos yardımcısının 1841'de Batum'dan Artvin'e yaptığı seyahatini konu almaktadır. Guarracino, yazısında Borçka ve Artvin'in konumu, yapıları, ticari faaliyetleri, nüfusları ve demografik durumları üzerinde durmuştur. Makale, *“Journal of the Royal Geographical Society of London”* dergisinin, 15. sayısında 1845 tarihinde yayımlanmıştır.

“Armenia; a Year at Erzeroum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia”

adlı yapıt İngiliz diplomat Robert Curzon tarafından kaleme alınmıştır. Curzon, Osmanlı ile İran arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için Erzurum’da kurulan kurulda görev yapmak amacıyla İngiltere’nin İstanbul’daki büyükelçisi Sir Stratford Canning’in özel sekreteri olarak atanmıştır. 1842-1844 senelerini kapsayan ve çoğunlukla Osmanlı topraklarını ve özellikle Erzurum’u konu alan seyahatname İran ve Rus toprakları hakkında da bilgiler içermektedir. Eserde diplomatik ilişkilerin yanında Trabzon’un genel durumu, nüfusu, demografik yapısı, tarihi kalıntıları üzerinde de durulmuştur. Eser, yazılı bilgilere ilaveten seyyahın yaptığı çizimlerden oluşturulmuş gravürler içermektedir.

“The Nestorians and Their Rituals: with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-44”

adlı eser, İngiliz din adamı ve misyoner George Percy Badger tarafından kaleme alınmıştır. Eser, İngiltere’deki “Hristiyanlığı Teşvik Derneği” tarafından Doğu’daki Nasturilerin araştırılması için gönderilen Misyoner Badger’in Osmanlı ve İran topraklarını kapsayan seyahatini konu almıştır. Ayrıca Badger, araştırması esnasında gezdiği ve gördüğü yerlerle ilgili bilgiler de vermiştir. Eserde, Müslümanlara karşı büyük bir ön yargı ve küçümseme dikkat çekici şekilde görülmektedir. Eser, konumuz kapsamına giren Samsun, Amasya, Tokat şehirleri ve ilçeleri ile ilgili bilgiler içermektedir.

“Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845, to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly”

adlı seyahatname, Alman asıllı misyoner Joseph Wolff tarafından yazılmıştır. Eser, iki İngiliz ajanın Buhara’da esir tutulması üzerine bu kişilerin serbest kalmalarını sağlamak amacıyla İngiltere hükümeti tarafından görevlendirilen Wolff’ün 1843-1845 yılları arasındaki Doğu seyahatini konu almıştır. Eser, genellikle dini ve diplomatik bilgiler içermekte olup az da olsa gezilen yerlerin mimari yapıları hakkında açıklamalar bulundurmaktadır. Eserde araştırmamız kapsamına giren Trabzon, Gümüşhane ve Bayburt şehirleri ile ilgili kısa bilgiler bulunmaktadır.

“Travels in Persia, Georgia and Koordistan”

adlı yapıt, Alman coğrafyacı ve doğa tarihçisi Moritz Wagner’in 1843-1844 yılları arasında yaptığı Doğu seyahatini içermektedir. İyi bir doğa gözlemcisi olan Wagner’in bu eseri üç cilt olarak basılmıştır. Birinci cilt Rusya-Kafkasya, ikinci cilt Kafkasya-Osmanlı son cilt ise Osmanlı-İran seyahatlerindeki gözlemlerini konu almaktadır. Seyyah, İstanbul’dan gemiyle Trabzon’a ve oradan kara yolu ile Gümüşhane, Bayburt, Erzurum ve Ağrı üzerinden İran’a seyahat etmiştir. Seyyah, çoğunlukla gezdiği bölgelerin fiziki şekilleri ve bitki örtüsü üzerine bilgiler vermiş olsa da yer yer sanat tarihi açısından gezdiği yerlerdeki yapıların özellikleri üzerinde de durmuştur.

“A Year with the Turks, or Sketches of Travel in the European and Asiatic Dominions of the Sultan” adlı eser, İngiliz jeolog Warington Wilkinson Smyth tarafından kaleme alınmıştır. Eser, Smyth’in 1839-1844 yılları arasında yapmış olduğu Doğu seyahati notlarının derlemesi şeklindedir. Eser, Osmanlı Devleti’nin yer altı zenginlikleri, bitki örtüsü, şehirleri, şehirlerin demokrafik yapıları, nüfusu, ticari faaliyetleri, tarihi yapıları ve yollar hakkında bilgiler içermektedir. Araştırmamız kapsamına giren Tokat’a Sivas üzerinden giriş yapmış ve Turhal, Amasya, Ladik, Kavak güzergahını takip ederek Samsun’a ulaşmıştır. Gezilen yerler hakkında bilgilerin de bulunduğu eser, ilk olarak 1854 senesinde New York’ta yayımlanmıştır.

“Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon; with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert...” adlı eser, İngiliz arkeolog Austen Henry Layard tarafından kaleme alınmıştır. Eser, British Müzesi’nin isteği ile 1848 senesinde Musul’a araştırma yapması için görevlendirilen Layard’ın seyahat notlarını, Koyuncuk (Ninova) ve Nemrud’daki kazılar ile antik kalıntı incelemelerini kapsamaktadır. Yolculuğunun İstanbul-Trabzon kısmını deniz yolu, kalan bölümleri de kara yolu ile devam eden Layard, araştırmamız kapsamına giren Bayburt’ta gördüğü bir kilise hakkında da ayrıntılı bilgiler vermiştir. Eserde, yazılı bilgilerin yanında çok sayıda gravür de bulunmaktadır. Eser, ilk olarak 1853 yılında Londra’da basılmıştır.

“The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851, Including a Visit to Nineveh” adlı eser İngiliz diplomat Frederick Walpole tarafından kaleme alınmıştır. Osmanlı Devleti’nin doğu bölgelerine bazı dini ve tarihi araştırmalar yapmak için 1850 senesinde gelen Walpole, Erzurum, Gümüşhane, Bayburt üzerinden Trabzon’a geçmiş ve buradan deniz yolunu kullanarak Samsun ve İstanbul’a ulaşmıştır. Eserinde araştırmalarımız kapsamına giren Bayburt, Trabzon ve Samsun hakkında da bilgiler vermiştir. Eserde, belirtilen şehirlerin fiziki durumları, bitki örtüleri, antik ve mimari yapıları, ticari potansiyelleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Eser, ilk olarak iki cilt halinde 1851 yılında Londra’da yayımlanmıştır.

“A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months’Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army”, adlı eser İngiliz asker Humphry Sandwith tarafından kaleme alınmıştır. Sandwith, 1854 yılında Kırım savaşı sırasında Rus işgaline karşı Kars’a görevlendirilmiştir. Seyyah, İstanbul’dan başladığı seyahatinin tüm ayrıntılarına gezi notlarında yer vermiştir. Eser, Sinop ve Samsun’la ilgili kısa notlar barındırırken Trabzon, Gümüşhane ve Bayburt’la ilgili daha detaylı bilgiler içermektedir. Eser,

şehirlerin ticari faaliyetleri ve yer altı zenginlikleri ile ilgili bol miktarda bilgi bulundurken sanat tarihi açısından kısır kalmıştır. Eser, iki çilt olarak 1856 yılında Londra’ yayımlanmıştır.

“Robert Macdonald, Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia” adlı seyahatname, İngiliz asker Robert Macdonald tarafından 1855 senesinde kaleme alınmış ve ilk olarak 1859 senesinde Londra’da yayımlanmıştır. Eser, İran’a görevlendirmiş Macdonald’ın gezi ile gözlemlerini konu almıştır. Eser, araştırmamız kapsamına giren, Trabzon’un genel yapısı, bitki örtüsü ve halkın dini inancı hakkında kısa bilgiler içermenin yanı sıra Trabzon-Erzurum arasındaki yolun durumu ve bitki örtüsü hakkında da bilgiler barındırmaktadır.

“Journal of a Diplomat’s Three Years’ Residence in Persia” adlı seyahatname, İngiliz diplomat E. B. Eastwick tarafından kaleme alınmıştır. Eser, 1860-1863 yılları arasında İngiliz elçiliğine sekreter olarak görevlendirilen Eastwick’in İran’a gidiş yolculuğunu ve İran’da kaldığı süre zarfındaki anılarını konu almaktadır. Genel olarak İran ve Batı arasındaki diplomatik, ticari ve askeri ilişkileri çerçevesinde ilerleyen seyyah, şehirler hakkında az da olsa bilgiler vermiştir. Araştırmamız kapsamına giren Sinop’un kısa olarak limanına ve Samsun’un ticari potansiyeli üzerine duran seyyah, sonrasında Trabzon’a ilerlemiştir. Trabzon’un genel görünümü hakkında kısaca değinen seyyah, buradan Batum’a yönelmiştir.

“A journey from London to Persepolis” adlı eser İngiliz asker John Ussher tarafından 1860 senesinde kaleme alınmıştır. Ussher, İran dönüşünde Osmanlı topraklarından geçip Trabzon’a ulaşmıştır. Geçtiği yerlerin özellikle doğal güzelliklerinin yanında mimari özelliklerini de gözler öne sermiştir. Eser, araştırma kapsamımıza giren Bayburt, Gümüşhane ve Trabzon şehirlerinin genel görünümleri, bitki örtüleri, yapıları ve tarihi kalıntıları hakkında bilgiler içermektedir. Eser, ilk olarak 1865 senesinde Londra’da yayımlanmıştır.

“The Life and Adventures of Arminius Vambery” adlı seyahatname İngiliz araştırmacı ve ajan Arminius Vambery tarafından 1862 senesinde kaleme alınmıştır. Eser, Trabzon şehri ve Trabzon-Erzurum yolu ile ilgili çok kısa bilgiler içermektedir. Eser, gelişen teknolojinin yansıması olmuş ve şu ana kadar incelediğimiz eserlerde kullanılan gravürün yerini bu eserde fotoğraf almıştır. Sanat tarihi açısından çok fakir görülen eser, daha çok siyasi ve askeri ve diplomatik konular hakkında bilgiler barındırmaktadır.

“Travels in Little-Known Parts of Asia Minor” adlı seyahatname Amerikalı misyoner Henry John Van-Lennep tarafından kaleme alınmıştır. Lennep, 1864 senesinde İzmir’den İstanbul’a, oradan da Samsun’a deniz yolculuğu yapmış ve Amasya üzerinden nihayet Tokat’a

ulaşmıştır. Tokat'tan sonra kısa süreliğine Niksar'a uğrayan Lennep, tekrar Tokat'a dönmüş ve Sivas, Yozgat üzerinden Çorum Alacahöyük'e ulaşmış ve burada bulunan Hitit kalıntılarını yakından incelemiş ve gravürlemiştir. Tokat'ta uzun bir süre kalan seyyah, bu yöredeki tüm şehir ve kasabaları da ziyaret etmiştir. Protestan mezhebinden olan seyyahın şehre gelmekteki asıl amacı, misyonerlik faaliyetleri yürüterek Müslümanları ve özellikle diğer mezheplerden olan gayrimüslimleri kendi mezhebine çekmektir. Seyyah bu amaca dönük faaliyetler yürütmüş olsa da seyahatnamesinde şehirlerin genel görünümüleri, tarihi dokuları, yapıların inşa özellikleri, caddeler ve sokakların durumu hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bunlara ilaveten seyahatname, Müslim ve gayrimüslümlerin gelenekleri, görenekleri, kıyafetleri, günlük kullandıkları eşyaları, yaşam biçimleri hakkında da ayrıntılı bilgiler içermektedir. Seyyah, eserindeki açıklamaları bol miktarda gravürle de desteklemiştir. Eser, iki cilt olarak 1870 tarihinde yayımlanmıştır.

“Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia” adlı eser İngiliz diplomat Augustus Henry Mounsey'in 1865 yılında yaptığı İran seyahatini konu almaktadır. Seyyah, deniz yoluyla ilk Sinop'a oradan Samsun'a ve son olarak Trabzon'a uğramış ve seyahatnamesinde bu şehirlerin genel durumları hakkında kısa bilgiler paylaşmıştır. Eser, ilk olarak 1872 senesinde Londra'da yayımlanmıştır.

“Identification of Mount Theches of Xenophon” adlı gezi notları, O dönem Trabzon'da mühendislik yapan M.P. Rorit tarafından kaleme alınmıştır. Makale, Ksenefon'un “Anabasis-On Binlerin Dönüşü” adlı eserinde Yunanların geçtiği güzergâhlar ve konakladıkları yerlerle ilgili araştırmaları kapsamaktadır. Eserde; Trabzon, Gümüşhane ve Bayburt ile ilgili bilgiler mevcuttur.

“Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871” adlı eser, Osmanlı ordusunda görev yapan İngiliz asker Arthur Thurlow Cunynghame tarafından 1871 senesinde kaleme alınmıştır. Seyahatname, İngiltere'den ayrılıp Kuzey Avrupa şehirleri üzerinden tüm Karadeniz sahili boyunca seyahat edip İstanbul'a oradan da Londra'ya dönmüş olan Cunynghame'in seyahatini konu almıştır. Seyyah, bu çalaşmasında çoğunlukla gezdiği yerlerin fiziki, askeri ve ticari özelliklerine yer vermiş olsa da sanat tarihi açısından önemli birkaç hususa da değinmiştir. Eser, ilk olarak 1872 yılında Londra'da yayımlanmıştır.

“On Horseback through Asia Minor” adlı seyahatname İngiliz Yüzbaşı Fred Burnaby tarafından 1876 yılında kaleme alınmıştır. O dönemde yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı'nı konu alan seyahatname daha çok Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilişkileri, Osmanlı'nın

ekonomik, siyasi ve askeri yapısı hakkında bilgiler içermektedir. Konumuz kapsamına giren Tokat şehri hakkında da kısa bilgilerin bulunduğu eser, iki cilt olarak 1877 yılında yayımlanmıştır.

“Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876” adlı seyahatname İngiliz araştırmacı James Bryce tarafından 1876 senesinde kaleme alınmıştır. Rusya sınırları dâhil olmak üzere tüm Karadeniz kıyılarını gemiyle dolaşan seyyah, Osmanlı topraklarına Hopa’dan giriş yapmış, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun ve Sinop şehirlerinde kısa süre bekledikten sonra İstanbul’ ulaşmıştır. Seyahatnamesinde şehirlerde gördüğü ve ilginç bulduğu olaylar ve yerler hakkında bilgiler vermiştir. Seyah, fırsat buldukça bazı şehirleri dolaşmış bazıları hakkında da gemiden inmeden gözlemlerde bulunmuştur. Seyyahın deneyime dayanmayan Türkler hakkındaki aşırı ön yargılı, olumsuz düşünceleri dikkat çekicidir.

“A Ride Thgrough Asia Minor and Armania” adlı yapıt, araştırmacı Henry C. Barkley tarafından 1878 senesinde gezi notları biçiminde kaleme alınmış ve 1891 yılında Londra’da basılmıştır. Seyahatname; Bükreş, İstanbul, Bursa, Eskişehir, Ankara, Yozgat, Kırşehir, Kayseri, Adana, Antep, Urfa, Diyarbakır, Halep, Harput, Erzincan, Gümüşhane, Bayburt ve Trabzon rotalarını içeren 93 günlük geziyi kapsamaktadır. Seyyah gezi notlarında, şehirlerinin fiziki, evlerin mimari özellikleri, halkın kılık kıyafeti, gelenekleri ve ticari faaliyetleri hakkında bilgiler vermiştir. Gezginin hiçbir olumsuzluğu atlamaması ve Türklere karşı ön yargılı tutumu dikkat çekicidir.

“Turkish Armenia and Eastern Asia Minor” adlı eser, İngiliz araştırmacı Henry Fanshawe Tozer’in 1879 yılında yaptığı Doğu seyahatini konu almaktadır. Deniz yolu ile ilk olarak İstanbul’a oradan yine deniz yolu ile Samsun’a seyahat eden Tozer, seyahatinin Amasya, Çorum, Yozgat, Sivas ve diğer Doğu illeri ile Erzurum ve Trabzon’u kapsayan diğer bölümlerini kara yolculuğu ile tamamlamıştır. Eserde gezdiği şehirlerin genel görünümüleri, bitki örtüsü, nüfusu, demokrafik yapısı, tarihi kalıntıları hakkında geniş bilgiler sunan seyyah, bu sunumlarını yer yer çizimlerle desteklemiştir. Eser iki cilt halinde 1881 yılında yayımlanmıştır.

“The Land of Ararat or up the Roof of the World” adlı seyahatname yazarı gizli tutulan bir İngiliz tarafından 1891 senesinde kaleme alınmıştır. Seyyahın adının gizli tutulması ajan olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Eserde gravür yerine teknolojik gelişmenin bir göstergesi olarak ilk kez fotoğraf kullanılması, ona ayrı bir önem katmaktadır. Seyyah, deniz yolu ile İstanbul’dan ayrılmış ve Sinop’un yanından geçerek Trabzon’a ulaşmıştır. Trabzon’dan

kara yolu ile Gümüşhane, Bayburt, Erzurum'a oradan da Ağrı ve İran'a geçmiştir. Sanat tarihi açısından fakir olan eser, daha çok şehirlerin ticari faaliyetleri ve yolları üzerine ayrıntılı bilgiler içermektedir. Eser, ilk olarak 1893 senesinde Londra'da yayımlanmıştır.

“From the Black Sea Through Persia and India” adlı eser, Amerikan asıllı ressam ve yazar Edwin Lord Weeks tarafından 1892 senesinde kaleme alınmıştır. Seyyah, İstanbul, Trabzon ve Tebriz'den oluşan seyahat sürecinde Trabzon, Gümüşhane ve Bayburt'un genel görünüşleri, ticari potansiyelleri ve bitki örtüleri hakkında paylaşımlarda bulunmuştur. Yer yer çizimlerin de yer aldığı seyahatname ilk olarak 1896 yılında yayımlanmıştır.

“Armenia, Travels and Studies” adlı eser, İngiliz seyyah, tüccar ve politikacı Henry Finnis Blosser Lynch tarafından kaleme alınmıştır. Eser, Lynch'ın 1893 ve 1898 yıllarında yaptığı Osmanlı, Ermenistan topraklarını kapsayan Doğu seyahatini konu almıştır. Lynch, Doğu seyahatine İstanbul'dan deniz yolu ile başlamış ve yolculuk sırasında Karadeniz'in kıyı şeridi ve şehirleri hakkında bilgiler vermiştir. Trabzon'a ulaştıktan sonra şehrin tüm bölümlerini gezen seyyah, tüm mimari ve doğal özellikleri ayrıntılı olarak tasvir etmiştir. Eserde, Sinop ve Trabzon'un genel görünümünü konu alan birer ve Trabzon Ayasofya Camii'ni konu alan üç fotoğraf ile yine Trabzon şehrinin tarihi yapılarını gösteren iki harita yer almaktadır. Eser, ilk olarak 1901 tarihinde Londra'da yayımlanmıştır.

“Round about Armenia: The Record of a journey Across the Balkans Through Turkey, The Caucasus, and the Persia in 1895” adlı eser, Osmanlı Devleti'ne ve Türklere karşı taraflı duruşu ve ön yargıları ile dikkat çeken İngiliz araştırmacı yazar E. H. Brayley Hodgetts tarafından kaleme alınmıştır. 1895 senesinde Ermeni olaylarını araştırmak için Osmanlı topraklarına gelen ve deniz yolu ile İstanbul'dan Trabzon'a ulaşan seyyah, seyahatnamesinde çoğunlukla siyasi olaylar üzerinde durmuş olsa da Trabzon'un şehir yapılanması hakkında kısa bilgiler vermiştir.

“Through Armenia on Horseback” adlı eser, Amerikalı araştırmacı ve gazeteci George H. Hepworth tarafından 1897 senesinde kaleme alınmıştır. Seyyah, Ermeni olaylarını araştırmak için Osmanlı topraklarına gitmiş, ilk olarak İstanbul oradan Trabzon ve Erzurum'a geçmiştir. Sanat tarihi alanında kısıtlı bilgisi olan seyyah, seyahatnamesinde genel olarak azınlıklar ve siyasi olaylar üzerine yazılar yazmıştır. Şairane bir dil kullanan seyyah aynı zamanda yer yer fotoğraflara başvurmuştur. Eser, ilk olarak Londra'da 1898 senesinde yayımlanmıştır.

“The Princess of Trebizond” adlı makale Amerikalı araştırmacı ve politikacı Dulany Hunter tarafından 1899 senesinde kaleme alınmıştır. Gezi yazısında Trabzon tarihi konu alınmış olsa da şehrin o günkü görünümü hakkında bilgiler edinebileceğimiz çok sayıda fotoğraf bulunmaktadır. Makale, ilk olarak Cosmopolitan Dergisi’nin 1899 tarihli 28. sayısında yayımlanmıştır.

“A Journey of Exploration in Pontus” adlı seyahatname, antik tarihçi J.G.C. Anderson tarafından 1899 senesinde kaleme alınmıştır. Pontus çalışmalarının ilki olan bu eser, genel olarak Orta Karadeniz Bölgesi’ndeki Pontus ve Bizans yol güzergâhları, eserleri, yazıtları ve menzil taşları üzerine seyyahın yaptığı araştırmaları kapsamaktadır. Yozgat, Çorum, Amasya, Tokat, Samsun ve bu şehirlerin ilçelerini kapsayan seyahatleri barındıran eserde çok sayıda fotoğraf ve harita kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI-BATI İLİŞKİLERİ VE SEYAHATNAME VE GRAVÜRLERDE OSMANLI DEVLETİ

1. Osmanlı-Batı İlişkileri

Küçük bir beylik olarak doğan Osmanlı Devleti, kısa bir süre içinde Balkanlar'a ve Ege'ye hâkim oldu.⁵ Osmanlı bu başarıyı hem kara hem de deniz gücü sayesinde gerçekleştirmiştir. 1354-1683 yılları arasında Osmanlı'yı tehdit olarak gören Avrupa'da, Osmanlı'ya karşı üstünlük kurmayı amaçlayan ülke yöneticileri kendini Avrupa'nın lideri olarak gördü.⁶

Akdeniz ticareti Batılıların elindeydi ve Osmanlı deniz gücüyle tehdit oluşturmaya başlamıştı. Akdeniz sularında beylikler ve sonrasında Osmanlı, Venedik ve Cenevizlilerle çok defa mücadele içerisine girmiştir. Fatih'in Gelibolu'da Venediklilerle muharebe yapması Avrupa için bir ikaz oluşturmuyordu.⁷ İstanbul'un fethinden sonra toprakları Rusya, Balkanlar, Akdeniz Havzası ve Arap Ortadoğu'suna kadar uzanan Osmanlı Devleti, Avrupa için birincil hedef olmuştur. İstanbul'un fethi (1453) tüm Avrupa ülkelerinde endişe yaratmış ve bu durum Doğu Roma İmparatorluğu'nun çöküşü olarak kabul edilmiştir.⁸ Fatih Sultan Mehmed'in Avrupa yönündeki fetihlerinin ilk hedefi Roma'ydı.⁹ Fatih'in vakit kaybetmeden Gedik Ahmet Paşa'yı Güney İtalya'ya yollaması, bu hedefini gerçekleştirme adımlarından biri olarak değerlendirilebilir.¹⁰

Fatih Sultan Mehmed dönemindeki Otranto¹¹ Zaferi, Batı'nın Kilisenin desteğiyle Hristiyan dünyasında Türklere karşı bir korku propagandası yaratmasına vesile oldu.¹² Yapılan bu propaganda sonraki süreçte Batılı tarihçileri de etkiledi ve yazılı eserlerde doğruluğu sorgulamaksızın kullanıldı. İstanbul'un fethinden sonra Papa II. Pius'un kardinal olduğu dönemde yazdığı: "Geçmişte biz Asya'da Afrika'da, yani yabancı topraklarda yara aldık. Ama

⁵ İlber Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, Timaş yayınları, İstanbul 2011, s. 7.

⁶ İnalçık, *Osmanlılar*, s. 215.

⁷ Nejat Tarakçı, *Deniz Gücünün Osmanlı Tarihi Üzerindeki Etkisi*, Deniz Basımevi, İstanbul 2009, s. 5.

⁸ İnalçık, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, ss. 25-26.

⁹ Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, s. 19; İnalçık, *Osmanlılar*, s. 26.

¹⁰ Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, s. 21, Gilles Veinstein, "Osmanlılar ve Avrupa kavramı", *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, ed. Dejanirah Couto, çev. Şirin Tekeli, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 47; Zikr. Jean Delumeau, *La peur en Occident*, Fayard, Paris 1978, s. 52.

¹¹ Güney İtalya'da Puglia bölgesinde, Lecce iline bağlı bir komünü.

¹² Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, s. 23.

şimdi bizi Avrupa’da, ana yurdumuzda, kendi topraklarımızda vuruyorlar.” ifadesi Avrupa’nın genel yargısını yansıtmaktadır.¹³ Bundan yarım asır sonra Kanuni Sultan Süleyman ile Habsburg Kralı V. Karl (Şarlken) arasında imparator lakabını kimin kullanacağı konusundaki büyük bir anlaşmazlık patlak verdi.¹⁴ Avrupa İmparatorluğu’nu kurmak isteyen Şarlken’e karşı Kanuni Sultan Süleyman, Fransa ile ittifak kurarak Batıyı siyaseten bölmek istemiştir.¹⁵ Kanuni, planı sayesinde Batı’yı tamamen hâkimiyeti altına alarak Osmanlı Devleti’ni “cihan devleti” haline dönüştürmek istemiştir.

Papalığın başını çektiği İspanya, Venedik, Malta donanması haçlı ittifakı kurarak Osmanlı donanmasını İnebahtı’da (Lepanto) 1571’de yenilgiye uğratmıştır.¹⁶ Yenilgiyle birlikte Osmanlı, İspanya’nın güçlenmesini istemeyen Fransa, Hollanda, İngiltere ile diplomatik ilişkileri geliştirdi.¹⁷ Osmanlı, Avrupalı devletlere karşı üstünlük kurabilmenin orduyu yenilemeyle olabileceğinin farkına varmış ve geleneksel savaş aletlerini bırakarak ateşli silahlara geçmiştir.¹⁸ 16. yüzyıl kin ve nefretin beslendiği din savaşlarıyla geçmiştir. III. Murat döneminde yapılan İran ve Avusturya savaşları, devletin mali politikalarına ağır bir yük getirmiştir.

Siyasi mücadeleler devam ederken bir yandan Avrupa’yla ticari ilişkiler ilerlemiştir. Osmanlı Devleti 16. yüzyılda Avusturya İmparatorluğu ve İspanyol Krallığı ile savaşlar yapıyorken bir taraftan Fransa ile iyi ilişkileri devam ettirmekle birlikte İngiltere ile ticari ilişkilere başlamıştır.¹⁹ 16. yüzyılda Avrupa, Osmanlı Devleti ile askeri ve siyasi mücadele içerisinde olsa da devletin savaş gücü, idaresinin kusursuzluğu, değerli bilgi birikimi ve maddi gücü Batı’da hayranlık uyandırmıştır. 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başında Osmanlı tebaası içerisindeki ticaretle uğraşan azınlıklar, Avrupa’da Osmanlı’nın elde ettiği ayrıcalıkları kullanabilmişlerdir.²⁰ Bu imtiyazlar sayesinde 17. yüzyılda Akdeniz ticareti Osmanlı tüccarlarının eline geçmiş ve Osmanlı Devleti’nin bir Avrupa devleti olduğu anlayışı neredeyse evrensel bir anlayış haline gelmiştir.

¹³ Veinstein, *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, s. 263

¹⁴ Veinstein, *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, s. 52

¹⁵ Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, C. I, Ötüken Neşriyat A.Ş. Yayınları, İstanbul 1994, s. 252.

¹⁶ Tarakçı, *Deniz Gücünün Osmanlı Tarihi Üzerindeki Etkisi*, ss. 98-101.

¹⁷ Tarakçı, *Deniz Gücünün Osmanlı Tarihi Üzerindeki Etkisi*, s.109.

¹⁸ Halil İnalçık, *Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim, Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 194.

¹⁹ Tarakçı, *Deniz Gücünün Osmanlı Tarihi Üzerindeki Etkisi*, s.110.

²⁰ Nikola Melis, “Osmanlı Aracılarının Doğudaki Hukuki statüsü, 16. Yüzyıl”, *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, ed. Dejanirah Couto, çev. Şirin Tekeli, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 203.

Osmanlı Devleti 17. asırda önceki yüzyıldaki gibi ekonomik güce sahip olmaması merkezi otoritenin yer yer zayıflamasına ve isyanların yaşanmasına sebebiyet vermiştir.²¹ Bu asrın hemen başında patlak veren Osmanlı- İran savaşları devletin dikkatini doğuya çekmiş ve bir nebze Batı'dan uzaklaştırmıştır. Bu yüzyılın sonuna değin, Osmanlı'nın Hristiyan uygarlığına karşı saldığı korku, Avrupa'da kısa sürede yayıldı; Avrupa uygarlığı bu tehditle beraber gelişen ilişkiler sonucunda Doğu'nun bilgi birikimi, kişileri ve kusurlarıyla bütünleşti.²²

17. yüzyıl Avrupa'sında Avusturya İmparatorluğu ve İspanya Krallığı diğer kıta devletlerini özellikle Fransa ve İngiltere egemenliğini tehdit eder olmuştur. Osmanlı'nın dikkatini Batı'ya vermesini isteyen Fransa, devam eden Osmanlı-İran savaşlarının sonlandırılması için arabuluculuk görevi üstlenmiştir. Osmanlı; Avrupa'da "Otuzyıl Savaşları" devam ederken Avusturya'ya savaş açmış bu kargaşada Fransa, İspanya'nın egemenliğindeki bir kısım toprağı ele geçirerek bu savaştan karlı çıkmıştır.²³

I ve II. Viyana Kuşatması Türk tarihi serüveninde Avrupa'daki ilerlemenin son safhası olmuştur.²⁴ Osmanlı'nın Avrupa karşısında teknolojik olarak geri kaldığı, Viyana Kuşatması'yla (1683) ortaya çıkmış, Batılıların Osmanlı Devleti'ni Avrupa'dan atma hayalleri canlanmış ve Osmanlı karşısı ittifaklar güçlenmiştir. 17. yüzyılda Avrupa'da Osmanlı topraklarını paylaşma amacıyla hazırlanan çok sayıda projeyi Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu ve İspanya Krallığı desteklemiştir.²⁵ II. Viyana Kuşatması'nın ardından imzalanan Karlofça Antlaşması ile Osmanlı Devleti ilk defa Roma hukuku çerçevesinde yeni bir sistemde antlaşma yapmıştır.²⁶

Avrupalı devletler 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı başşehrinde her türlü gelişmeyi ve bilgileri rapor edecek sürekli elçi bulundururken Osmanlı 19. yüzyıla kadar Avrupa devletlerinin çoğunda daimi elçi bulundurmamıştır.²⁷ Bu durum Osmanlı'nın, Batı'nın ilerlemesini geç fark etmesine ve zamanla rakipleri karşısında her yönüyle geride kalmasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı Devleti'nin özellikle 18. yüzyılda reformlar yapma ihtiyacı doğmuş, askeri ve ilmi anlamda kayda değer yenilenmenin yaşandığı Lale Devri diye

²¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, ss. 7-8.

²² Edward W. Said, *Şarkiyatçılık, Batı'nın Şark Anlayışları*, Metis Yayını, İstanbul 2016, s. 69

²³ Serpil Güner, *XVII-XVIII ve XIX. yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 59.

²⁴ Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, s. 19.

²⁵ İnalcık, *Osmanlılar*, ss. 223-228.

²⁶ Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, s. 76.

²⁷ Faruk Bilici, "XIV. Louis Döneminde Fransa ile Türkiye Arasındaki Kültürel İlişkiler", *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, ed. Dejanirah Couto, çev. Şirin Tekeli, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 318.

adlandırılan dönem yaşanmıştır. 18 ve 19. yüzyıl Osmanlı'nın modernleşen Avrupa'ya uyum sağlama çabası içinde geçmiştir.

18 ve 19. yüzyıllar Osmanlı Devleti için zor geçmiş, sanayileşen Avrupa'nın ham madde ihtiyacı artmış, bu durum Osmanlı topraklarını, özellikle Doğu Avrupa coğrafyasını kapitalist Avrupa'nın nüfus alanına sokmuştur. Osmanlı Devleti 16 ve 18. yüzyıllar arasında, Avrupa devletlerinin oluşturduğu birlikte tam ve etkin olarak görev almasına rağmen 18 ve 19. yüzyıllarda İngiltere, Fransa ve Prusya'nın modern ulus devleti oluşturma başarısını elde edememiştir.²⁸ 1789 Fransız Devrimi, Napolyon'un devrim düşüncesini Avrupa'ya yayması, Yunanistan'da da ulusal bilinçlendirmeyi güçlendirmiştir.²⁹ Fransa Osmanlı'yı diğer güçlü devletlere kaptırmamak için bir taraftan mücadele verirken diğer taraftan Osmanlı'yı içten parçalamak için elinden geleni yapmıştır. Örneğin 1784-1789 yılları arasında İstanbul'da Fransız elçisi olarak görev yapan Choiseul-Gouffier'ın yazdığı "Voyage Pittoresque de la Grèce" (Renkli Yunanistan Seyahati) adlı eserinde Yunan bağımsızlığını desteklemiştir.³⁰

Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyılın sonlarında yaşadığı Viyana bozgunuyla, Türklerin Avrupa'da yarattığı "yenilmez Türk imajı" sarsılmaya ve Türkler, Avrupa için tehdit olmaktan çıkmaya başlamıştır.³¹ 18 ve 19. yüzyıllar II. Viyana Kuşatması'nın ardından Bosna-Hersek ve Tuna kıyılarında otorite boşluğu oluşmuş ve Osmanlı buralardaki ihtiyaçlara cevap verememiştir. Osmanlı Devleti'nin otoritesinin azalmasını fırsat bilen Avrupalı devletlerin desteğiyle, Balkanlar'da birçok uydu devletçikler kurulmuştur. 17. yüzyıla kadar askeri ve iktisadî açıdan kayda değer varlık göstermeyen Alman-Avusturya İmparatorluğu ve Rusya, bundan sonra Balkanlar'da ve kuzeyde Osmanlı Devleti'ni çok zorlamış ve büyük bir tehdit oluşturmuştur. 18. yüzyılda Osmanlı yönetimi kaybettiği yerleri geri alma siyasetini bırakıp, yeni yerler kaybetmemek için savunma stratejisine geçmiştir. Bu yüzyılda Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşlar Osmanlı'ya pahalıya mal olmuş, Balkan topraklarının bir kısmını ve Kuzey Avrupa'daki savunma kalesi olan Kırım'ı kaybetmiştir. Özellikle Rusların 1770'de Osmanlı donanmasını Çeşme'de yakmasıyla Osmanlı deniz gücü zayıflamıştır. Bu gelişmeler neticesinde Osmanlı Devleti, Avrupalı devletler tarafından hasta adam olarak anılacak ve Doğu sorunu ve boğazlar meselesi sık sık gündeme gelecektir.³²

²⁸ Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa*, s. 276

²⁹ Arzu Etensel İltan, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, Boyut Yayınları, İstanbul 2000, s. 45.

³⁰ Güner, *Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, s. 63.

³¹ Güner, *Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, s. 66.

³² Mehmed Alaaddin Yalçinkaya, *Osmanlı Tarihi*, C. I, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 1994, s. 409.

20. yüzyılın başlarında Almanya'nın Avrupa'da büyük bir güç haline gelmesi ve İngiltere'nin elindeki sömürgelere göz dikmesi iki ülkenin arasını açmıştır. Özellikle İngiltere'nin Almanya'yı ticari anlaşmaların dışında tutma çabası iki devlet arasındaki ilişkileri koparmaya götürmüştür. İki Avrupa devleti çıkacak büyük bir savaş için ittifak arayışlarına girişmişlerdir. Bu arayışlar İttifak Devletleri (Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya) ve İtilaf Devletleri (İngiltere, Fransa, Rusya) birlikteliğiyle sonuçlanmıştır. Kaybettiği toprakları geri almak isteyen Osmanlı Devleti ilk olarak İtilaf Devletleri'ne yakınlık gösterse de yeterli ilgiyi görmediğinden İttifak Devletleri arasında yer almıştır. Bu ittifaklara yeni katılan devletlerin içerisinde bulunduğu büyük bir Dünya Savaşı gerçekleşmiş ve savaş İttifak Devletleri'nin ağır bir yenilgisiyle son bulmuştur. I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti resmen dağıtılmış ve İtilaf Devletleri'nce toprakları paylaşılmıştır. Bu durum Türkleri kurtuluş mücadelesine itmiş ve düşman devletleri, belirlenen Misakı Milli sınırlarının dışına atılmıştır. Kurtuluş savaşının sonunda Osmanlı hilafeti yıkılmış, yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur.

2. Seyahatname

Arapça “gezmek, gezi” anlamındaki seyâhat ile Farsça nâme (risâle, mektup) kelimelerinin birleşmesinden gezi mektubu anlamına gelen seyâhat-nâme meydana gelmiştir.³³ Seyahatname, gezginin yurt içi ve yurt dışında gördükleri yerleri, duydukları olayları, edindiği izlenimleri kaleme aldıkları yazılardır.³⁴ Başka bir ifadeyle gezginlerin daha önce gitmedikleri yerlere gidip daha önce tanık olamadıkları, deneyimlemedikleri olayları deneyimlemeleri, yeni bilgiler edinmeleri; edindiği bilgi ve izlenimleri yazılı hale getirmesine seyahatname denir. Seyyahın temel amacı, yeni ve yabancı yerler görmek, bu yerlerin tarihlerini, kültürlerini, doğal zenginliklerini, gelenek ve göreneklerini, farklı açılardan okurun dikkatini çekeceğini düşündüğü yaşayışları aktarmaktır.³⁵ Gezginin bir diğer amacı da sadece gidilmemiş yeni yerler keşfetmek değil, daha önce gidilmiş olan yerlerde varsa değişiklikler bunları saptayarak kendi izlenimlerini aktarmaktır.³⁶

Gezme eylemini iş edinen kişiye, gezgin (seyyah) adı verilir. MÖ 5. yüzyılda yaşamış dönemin tarih yazarı Halikarnassoslu Herodot ilk büyük seyyah ve onun kaleme aldığı “Herodot Tarihi” adlı eseri ilk bilinen seyahatname olarak tanımlanmaktadır.³⁷ Atinalı Pausanias ve İtalyan Marco Polo bilinen diğer önemli seyyahlar arasında yer almaktadır.

³³ Hüseyin Yazıcı, “Seyahatnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 9.

³⁴ Güner, *Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, s. 21.

³⁵ İltem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, s. 17.

³⁶ İltem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, s. 65.

³⁷ N. Arslan Sevin, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 15.

Seyahatname yazıları hem Batı hem de Doğu toplumlarında görülmektedir. İbni Battuta, İbni Fazlan ve Evliya Çelebi ilk doğulu gezgiler arasındadır.³⁸ Gezginler tarihçi, coğrafyacı, sanatçı, mühendis, din görevlisi, tüccar ve doktor gibi farklı meslek gruplarına dâhil olabilmektedir.³⁹ Çoğunlukla batıdan doğuya olmak üzere çok sayıda seyyah; politik, dini, askeri, ticari veya keşfetme duygusuyla seyahatler yapmış ve bu seyahatlerini yazılı eserlere dönüştürmüştür.

Seyyah, gezi yazısının yazarı olmakla birlikte aynı zamanda kahramanıdır ve yazılarını birinci tekil şahıs olarak aktarır. Bu durum yazılanların güvenilirliği meselesini de beraberinde getirmektedir. Sorunun farkında olan seyyah, mantığı ön plana çıkararak anlatıların doğruluğunu kanıtlama çabası göstermektedir.⁴⁰ Örneğin Barkley, esir bir Türk askerin yaşam öyküsünü aktardıktan sonra: “Türkle yapmış olduğumuz bu sohbeti iki saat içinde not aldım ve konuşmalarımızı değiştirmeden yazmak için tüm tarafsızlığımı kullandım.” ifadesine yer vererek yazdıklarının doğruluğunu kanıtlama çabası içerisine girmiştir.⁴¹ Gezginin seyahati esnasında gezilen yerle ilgili daha önce yazılanları teyit etmesi, gezilen yerleri ve olayları ayrıntılarıyla betimlemesi, bilgi aldığı şahısların güvenilirliğini vurgulaması veya anlatılan yerle ilgili görsel paylaşması yazarın doğruluğunu kanıtlama çabası gösterilebilir. Bu çaba başka bir sorunu da doğurmaktadır. Yazar, gezilen yer veya toplumla ilgili kendisinden önceki anlatılara ters düşmemek adına kendi tecrübesini ikinci plana atabilmektedir.

Gezgin, çoğu kez gezi sırasındaki olay örgüsünü kronolojik olarak sıralamakta, seyahat bittikten sonra notlar düzenlenmekte ve seyahatname yayımlamaktadır. Gezginin gezi esnasında deneyimlediği olay ya da izlenimleri sonraki düzenlemede, okuyucunun okumak istedikleri yönünde veya seyahatin finansmanını sağlayanların hassasiyetini gözeterek ya da devlet sırrı endişesi gibi birçok nedenden ötürü farklılaştırdığı bilinmektedir. Yazar, yapılan düzenlemelerin okuyucuların zihninde olayların doğruluğu noktasında şüphe bırakmaması için gezi sonrası düzenleme yapılmamış hissiyatı verebilmektedir.

Seyahatnamelerde başlıklar seyahatin hangi yıl, nerelere, nasıl yapıldığı hakkında bilgiler sunmaktadır. Başlıklar, dönemsel olarak çeşitlilik gösterebilmektedir. Başlıklarda 18. yüzyıla kadar betimleme ve açıklayıcı uzun bilgiler dikkati çekerken bu yüzyıldan sonra sade kısa başlıklar tercih edilmiştir. İngiliz seyyah Henry C. Barkley’in 19. yüzyılın sonunda yayımlanmış “A Ride Thgrough Asia Minor and Armania” (Anadolu ve Ermenistan’a Yolculuk) adlı seyahatnamesi, kısa adlı seyahatnamelere örnek gösterilebilir.

³⁸ Sevin, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, s. 15.

³⁹ Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Bilimevi Yayını, İstanbul 2007, s. 24.

⁴⁰ Gürer, *Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, s. 29.

⁴¹ Henry C. Barkley, *A Ride Thgrough Asia Minor and Armania*, John Murray Press, London 1891, s. 8.

Seyyah seyahate çıkmadan önce gideceği yerle ilgili bilgi edinmelidir. Seyahat edilecek yer ülke dışındaysa hazırlık daha kapsamlı olmalıdır. Seyyah gideceği yerle ilgili daha önce yazılmış seyahatnameleri okuyarak o yerin dili, kültürü, gelenekleri ve dini hakkında bilgiler toplar. Edindiği bilgilerden yola çıkarak okuyucunun ilgisini çekeceğini düşündüğü, ziyaret etmeye değer gördüğü yerleri gezi kapsamına alır. Bunların yanında gidilecek yerdeki can ve mal güvenliğini sağlama noktasında titiz davranmak zorundadır. Seyyah, gerekli bilgiler topladıktan sonra gezi güzergâhını, yolların durumunu, bu güzergâhını nasıl tamamlayacağını, nerede konaklayacağını detaylı olarak gösteren planı ortaya çıkarır. Fransız gezgin ve tüccar Tavernier, kervanların Osmanlı topraklarından rahatça geçebilmesi için seyahatnamesinde Anadolu'daki kervan rotalarına ve kervansarayların fiziki yapılarına çokça yer vermiştir.⁴²

Seyyahlar, kendilerine yabancı olan yer, isim veya olayın karşılığını kendi sözcük dağarcığında bulamadığında, bunları söylenişlerine göre kendi dillerine çevirmektedirler. Örneğin: Çelebi “Tchellaby”, İstanbul “Stamboul”, Köstence, “Kustendji”, Paşha, “Pasha” olarak söylendiği gibi seyahatnamelere yazılmıştır.

Seyyah, seyahatnameyi ilginç kılmak ve deneyimlediği olaylarla ilgili izlenimlerinin doğruluğunu desteklemek için yazılarında anekdotlara da yer verir. Yer verilen anekdotlar siyasi mesaj içeriyor ise gidilen yerdeki halkın siyasi otorite ile ilgili ilişkisi veya rehberin tutumu anlatılan anekdotların doğruluğunu değiştirebilmektedir. Burada seyyahın gittiği yerin diline hâkim olması, seyahatnamenin güvenilirliği noktasında önem kazanmaktadır. İngiliz seyyah Henry C. Barkley'in, gezi notlarında, iyi bildiği Türkçe'sini kullanarak Bükreş'teki esir kampında iletişime geçtiği Türk esirin anekdotlarına yer vermesi örnek gösterilebilir.⁴³ Seyyahların inandırıcılıklarını arttırmak için başvurdukları bir başka yöntem, merak ettiği konu hakkında çevresindekilere soru yöneltmesi ve onların konuşmalarına yer vermesidir. Örneğin İngiliz seyyah Porter, Turhal-Amasya yolu arasında yer alan Derbend'de karşılaştığı bir karakolda yapılan sorgusuz infazları inandırıcı kılmak için çevresindekilerin konuşmalarına yer vermiştir.⁴⁴

15. yüzyılla birlikte Batılı seyahatnamelerde yazılı içeriğin yanında görsel içerik de kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁵ Bu görseller, sanat tarihi çalışmalarının yanında Batılı insanın

⁴² J.B. Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, ed. S. Yerasimos, çev. T. Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 142.

⁴³ C. Barkley, *A Ride Thgrough Asia Minor and Armania*, ss. 4-7.

⁴⁴ Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, During the Years 1817, 1818,1819 and 1820, Cilt II, Printer for Longman vd., London 1822, s. 705.

⁴⁵ Sevin, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, s. 13.

zihninde etkileyici bir iz bırakmak için kullanılmışlardır.⁴⁶ Bu görsel içerikler arasında genellikle yol güzergâhlarını gösteren haritalar, şehirlerin genel görünümüleri veya tek bir konu üzerine çizilmiş gravürler yer almıştır.⁴⁷ Bu çizimlerin çoğunluğu gravür tekniği ile üretilmesine rağmen anlatım ve çizim yöntemleri, “uygulama projesi” ya da “avan proje” kapsamında değerlendirilmektedir.⁴⁸ Farklı amaçlarla seyahat eden gezginlerin kaleme aldığı yazılı eserlerin içerisinde bulunan bu görseller tarihi belge niteliğindedir. 18 ve 19. yüzyıllar arasında seyahatnamelerde yaygın bir kullanım alanı yakalayan gravürler, 19. yüzyılın son çeyreğinde yerini fotoğraflara bırakmıştır.

İslam tarihinde Hz. Peygamber Dönemi’nden itibaren fetihleri kolaylaştırmak, fethedilen beldeleri ve toplumları tanımak amacıyla seyahatler gerçekleştirilmiştir. İslam’da bilinen ve günümüze eserleri ulaşan ilk önemli seyyahlar arasında Sellâm et-Tercuman, İbrahim b. Yakub et- Turtûşi, Süleyman et-Tacir, İbn Fadlân, Ebû Dülef Mis’ar b. Mühelhil, Sahib b. Abbad gösterilebilir.⁴⁹ İslam seyyahlarının en önemlisi İbn Battûta olup diğer önemli seyyahlar arasında Ebü’l Hasan Ali b. Hüseyin el- Mesûdi, Muhammed b. Musa el- Harezmî, İbn Hurdazbih, Yakubi, İbn Havkal, Birûni, Ebü’l Fida, İbn Haldun, İbnü’l Arabi, İbn Cübeyr sayılabilir.⁵⁰ Yine önemli seyyahlar arasında Evliya Çelebi gösterilebilir. Evliya Çelebi’nin ünlü seyahatnamesi ve diplomatik amaçlı yazılmış sefaretnameler ayrı tutulacak olursa Osmanlı Dönemi’nde seyahatname türünün ancak Tanzimat’ın ilanından sonra gelişme sağladığı görülmektedir.⁵¹ Bu seyahatnameler de genellikle Batı toplumlarının yaşam biçimi, kültürü ve kıyafetleri ile şehirleri konu alınmaktadır.

3. Gravür

Ahşap, taş, metal veya linolyum gibi levhaların üzerine desen ve çizimlerin geçirilip çeşitli kazıma teknikleri kullanılarak gerçekleştirilen uygulamalardan sonra baskı yöntemiyle çoğaltılan her türlü sanat ürünlerine gravür (baskı resim) adı verilmektedir.⁵² Günümüzde grafik sanatının içerisinde değerlendirilen gravürün ortaya çıkışı oldukça eskidir. Baskılama yöntemi kullanılarak çoğaltma yapılması insanların yerleşik yaşama geçmeden önceki mağara yaşamına dayandırılrsa da MÖ 4000’lerde yazının bulunmasıyla gelişim göstermiştir.⁵³ Kalıplar

⁴⁶ Kemal Özkurt, “Oryantalist Çalışmalarda İslam-Sanat-Estetik Konulu Yayınlar”, *VI. Dinî Yayınlar Kongresi*, İstanbul 29-30 Kasım- 01 Aralık 2013, s. 803.

⁴⁷ Emre Madran, “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, C.3, Ankara 21-25 Eylül 1981, s. 1311.

⁴⁸ Madran, “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, s. 1311.

⁴⁹ Yazıcı, “Seyahatnâme”, ss. 9-11.

⁵⁰ Yazıcı, “Seyahatnâme”, ss. 9-11; Sevin, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, s. 15.

⁵¹ Sadettin Buluç, “Türkçe Yazma İki Seyahatname”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, C.3, Ankara, 21-25 Eylül 1981, s. 1505.

⁵² Metin Sözen, Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012, s. 121.

⁵³ Akalan, *Gravür*, s. 2.

kullanılarak çoğaltma esasına dayayan bu yöntem ilk büyük uygarlıkların tümünde farklı amaçlarla kullanılmıştır. Sümerler, Asurluların silindir; Mısır ve Babillilerin tahta mühürleri ilk basım teknikleri arasında yer almakta iken MS 105'te Çin'de kâğıdın bulunmasıyla tahta kalıplar kâğıt ve ipek üzerinde mürekkep kullanılarak denenmeye başlamıştır.⁵⁴ Bazı kaynaklara göre de gerçek anlamda baskı teknikleri 9. yüzyılda yine Çin'de uygulanmıştır.⁵⁵ Ahşap baskı çalışması olarak değerlendirilen bu çalışmalar, Doğu Asya uygarlıklarında başlangıçta dini öğretileri yaymak için kullanılsa da zamanla tıp, botanik, tarım ve edebiyat alanında kullanılmıştır.⁵⁶ Doğu'daki baskı tekniklerinin ticari faaliyetler sırasında Batı tüccarlar tarafından öğrenilmesi ve ülkelerine götürülmesiyle baskı çalışmalarında büyük gelişimler görülmektedir. Orta Çağ Avrupa'sında Hristiyanlığı yaymak amacıyla el yazması kitaplarda denenmiş ve Yeni Çağ'da kâğıdın ucuzlaması, matbaanın icadı ve metal gravür gibi yeni tekniklerin uygulanmasıyla baskı çalışmaları tüm alanlarda yaygın olarak kullanılmıştır. Alman'ya Avrupa'daki baskı çalışmalarının merkezi olmuş, bu teknik diğer Batılı ülkelere Almanya'dan yayılmıştır. Avrupa'da Rönesans'ın ortaya çıkışıyla sanat alanında da görülmeye başlanan baskı çalışmalarının en önemli uygulayıcısı Albrecht Dürer olmuştur. 18. yüzyıla kadar ağaç üzerine kabartma ve metal üzerine kazıma baskı çalışmalarının temel yöntemleri olmuşsa da aynı yüzyılda litografi (taş baskı) tekniklerinin kullanılmasıyla baskı çalışmaları yeni bir boyut kazanmıştır.⁵⁷ Aydınlanma Çağı ve Sanayi Devrimi'nin etkisiyle her alanda oldukça yaygınlaşan baskı çalışmalarının 19. yüzyılın ortalarında fotoğraf makinasının icadı ile kullanım alanlarında dararmalar görürse de grafik tasarım alanında etkinliğini sürdürmüştür.

15. yüzyılla birlikte Batılı seyahatnamelerde yazılı içeriğin yanında görsel içerik de kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁸ Bu görseller, sanat tarihi çalışmalarının yanında Batılı insanın zihine etkileyici bir iz bırakmak için kullanılmışlardır.⁵⁹ Bu görsel içerikler arasında genellikle yol güzergâhlarını gösteren haritalar, şehirlerin genel görünümüleri veya tek bir konu üzerine çizilmiş gravürler yer almıştır.⁶⁰ Bu çizimlerin çoğunluğu gravür tekniği ile üretilmiş de anlatım ve çizim yöntemleri, "uygulama projesi" ya da "avan proje" kapsamında değerlendirilmektedir.⁶¹ Farklı amaçlarla seyahat eden gezginlerin kaleme aldığı yazılı eserlerin içerisinde bulunan bu görseller tarihi belge niteliğindedir. 18. ve 19. yüzyıllar arasında

⁵⁴ Akalan, *Gravür*, s. 2.

⁵⁵ Sevin, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, s. 12.

⁵⁶ Akalan, *Gravür*, s. 4.

⁵⁷ Sevin, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, s. 12.

⁵⁸ Sevin, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, s. 13.

⁵⁹ Kemal Özkurt, "Oryantalist Çalışmalarda İslam-Sanat-Estetik Konulu Yayınlar", *VI. Dinî Yayınlar Kongresi*, 29-30 Kasım- 01 Aralık 2013, İstanbul, s. 803.

⁶⁰ Emre Madran, "Seyahatnamelerde Anadolu Kenti", *IX. Türk Tarih Kongresi*, C.3, Ankara, 21-25 Eylül 1981, s. 1311.

⁶¹ Madran, "Seyahatnamelerde Anadolu Kenti", s. 1311.

seyahatnamelerde yaygın bir kullanım anlamı yakalayan gravürler, 19. yüzyılın son çeyreğinde yerini fotoğraflara bırakmıştır.

4. Seyahatname ve Gravürlerde Osmanlı Devleti

Seyahatnameler, ele aldıkları konulara ve coğrafi inceleme alanlarına göre çeşitlilik göstermektedir. Osmanlı üzerine yazılan seyahatnameleri de bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu çeşitliliğin oluşmasında Osmanlı Devleti sınırlarının geniş coğrafi alanlara yayılıyor olması ve bu coğrafi sınırlar içerisindeki kültürel zenginlikler etkili olmuştur. Bu durum her meslek gurubundan gezginin iştahını kabartmış ve doğuya yönelmesine yol açmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde görev yapan yabancı ülke elçileri ile diğer görevlilerin kaleme aldıkları sefaretname, mektup ve günlük gibi yazılı belgeleri de gezi yazıları kapsamına alındığında çeşitliliğin daha da arttığı gözlemlenmektedir.⁶² Osmanlı üzerine yazılan yazılar konu çeşitliliği bakımından zengin içeriğe sahiptir.⁶³

Anadolu, birçok Batılı seyahatnamede *Assia Minor* (Küçük Asya) veya *Uyusuk İyonya* olarak geçmektedir.⁶⁴ Batılıların ikinci tanımlamasının altında yatan Yunan hayranlığı gözden kaçmamaktadır. Bazı araştırmacılar, Anadolu üzerine yazılan Avrupa seyahatlerini, aydınlanma öncesi ve aydınlanma dönemi olmak üzere ikiye ayılmayı uygun görmektedir.⁶⁵ Orta Çağ'da, aydınlanma öncesi kaleme alınmış Doğu'ya yönelik seyahatnamelerde görülen düşmanca tavır; aydınlanma dönemi seyahatlerinde de yoğun olmamakla birlikte varlığını korumuştur.⁶⁶

Türklerin Avrupalı devletler ile ilk karşılaşmaları, günümüzden yaklaşık 1500 yıl öncesinde, Hun İmparatoru Atilla'nın Balkan seferleri esnasında gerçekleşmiştir.⁶⁷ Avrupalılar ile Türklerin ikinci büyük karşılaşmaları, Selçukluların Anadolu'yu fethi sürecinde gerçekleşmiştir. Anadolu'nun kutsal topraklara seyahate çıkan Avrupalı hacıların geçiş güzergâhında bulunması, çok sayıda Avrupalı hacının buraya uğramasına yol açmıştır. Bu tarihten sonra Türklerin Haçlı ittifaklarıyla mücadeleleri başlamış ve Avrupalı ve Türkler birbirleriyle daha sık karşılaşmışlardır. Avrupalıların zihninde, İslam dünyasına karşı büyük bir merak artmış ve Anadolu, birçok Batılı gezginin ilgisini çekmiştir. Avrupalıların Anadolu üzerine yazdıkları ilk seyahatnamelerin çoğunluğu bu hacıların haç yolculuğu esnasında kaleme

⁶² Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Gezginlerin Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530- 1699)*, İletişim Yayını, İstanbul 2003, s. 18.

⁶³ Madran, "Seyahatnamelerde Anadolu Kenti", s. 1309.

⁶⁴ İltem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, s. 54.

⁶⁵ Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, s. 28.

⁶⁶ Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, s. 28.

⁶⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi yayını, İstanbul 1988, s. 75.

aldığı gezi notlarından oluşmaktadır.⁶⁸ Bu kişiler iyi gözlemciler olmamakla birlikte geçtikleri ülkelere ilişkin ön yargılı bilgiler vermişlerdir.⁶⁹ Avrupa’da kalıplaşmış “barbar Türk”, “inançsız millet” imgesinin oluşmasında ve Batılının korkutucu rüyası haline gelmesinde, Türklerle ilk temasları sağlayan ve onlarla ilgili ilk izlenimleri dile getiren Avrupalı hacıların rolü büyüktür.⁷⁰ Hatta Fransız yazınında ilk olumsuz Türk-Müslüman imgesi Haçlılar tarafından oluşturulmuştur.⁷¹

İlk olarak askeri seferlere katılma, haç veya diplomatik nedenlerle yapılan seyahatler, sonraki süreçte Osmanlı topraklarına olan merakı arttırmış, Doğu’nun doğal güzelliklerini, tarihi kalıntılarını, kültürlerini, sosyal yaşamı anlatmaya yönelik seyahatlere dönüşmüştür.⁷² Stefanos Yerasimos “Thévenot Seyahatnamesi’nin” giriş bölümünde 15 ile 18. aralığında Doğu üzerine yazılan seyahatnamelerin sayısının yaklaşık altı yüz olduğunu ifade etmektedir.⁷³

Osmanlı Devleti, Yakın ve Orta Doğu’daki en önemli büyük güç olarak Orta Çağ’dan sonraki süreçte Batılı gezginlerin ilgisini uyandırmıştır.⁷⁴ Orta Çağ’da Haçlı Seferleri’ne katılan Batılı Hristiyanlar, Batılı devletler tarafından görevlendirilen diplomatlar, dini yaymak için gelen misyonerler, sanatçılar, bilim adamları, ticaret yapmak için gelen tüccarlar gibi birçok seyyah Doğu’yu ziyaret etmiştir.⁷⁵ Erken dönemlerinde, Osmanlı topraklarına tüccarlar, diplomatlar ve Avrupalı hacılar ilgi gösterirken sonraki yüzyıllarda bu meslek gruplarının çeşitlendiğini görmekteyiz. Özellikle Rönesans’tan sonra bilim adamları, araştırmacılar, misyonerler, tüccarlar ve askerler, arkeologlar, sanatçılar, botanikçiler, biyologlar, antropologlar, doktorlar Osmanlı topraklarında büyük bir engelle karşılaşmaksızın dolaşp Şark hakkında bilgiler toplamışlardır.⁷⁶

Seyyahların farklı meslek gruplarından oluşması, seyahatnamelerin içeriklerini ve konu anlatımını niteliksel olarak etkilemektedir. Yeni yerler keşfetmek amacıyla, merak duygusu içerisinde seyahat eden gezgin, gezi notlarında herhangi bir siyasi ve ekonomik kazanç kaygısı gütmeyen sadece gezdiği yerin ve dönemin tarihi, doğal ve sanatsal zenginliklerini, toplumun sosyal yaşantısını konu olarak ele alırken diplomat, devlet düzenine ve dönemin siyasi oluşumuna; tüccar, üretilen ürün miktarına ve çeşitliliğine; subay, askeri teknolojilere ve

⁶⁸ Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplum ve Türk İmajı*, s. 24.

⁶⁹ Madran, “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, s. 1305.

⁷⁰ İltem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, s. 13.

⁷¹ İltem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, s. 13.

⁷² Antoine Olivier, *Voyage dans l’Empire Othoman, l’Égypte et la Perse*, Paris, Chez H. Agasse, 1801, s. 7.

⁷³ Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berkay, Kitap Yayımları, İstanbul 2014, s. 11.

⁷⁴ İltem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, s. 13.

⁷⁵ Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplum ve Türk İmajı*, s. 24.

⁷⁶ Said, *Şarkiyatçılık*, s. 17.

coğrafi stratejik unsurlara; din adamı, toplumun din çeşitliliğine ve inanç biçimine; botanikçi, bitki çeşitliliğine; arkeolog, antik kalıntılara ağırlık vermektedir.⁷⁷

Türklerin özellikle Fatih Sultan Mehmed zamanında Avrupa'nın içlerine kadar sokulması ve Hristiyan varlığını tehdit etmeye başlaması, Avrupa'da Türklere karşı büyük korkular yaratmıştır.⁷⁸ Fatih Sultan Mehmed'in 1453 yılında İstanbul'un fethi, Batılılar tarafından korku ve endişeyle karşılanmıştır. Doğu Roma İmparatorluğu'nun Osmanlı'nın eline geçmesi, Batılıların ve özellikle kilisenin zihnin dünyasında hasar yaratmıştır. Aynı dönemlerde Osmanlı'nın Otranto seferi Türk düşmanlığını çoğaltmış; Batı, Doğu'yu kendisine karşı büyük bir tehdit olarak algılamıştır. Balkanlar'da ve Avrupa'da Türk ilerlemesiyle birlikte, daha önce Avrupalı hacılar tarafından ortaya atılan "Barbar Türk" imgesi, bu dönemde Doğu'ya seyahat eden gezginlerin Türkler hakkında olumsuz yargılarıyla da desteklenerek büyük bir propaganda aracı haline dönüşmüştür. Edward Said'e göre Doğu'nun Batılının korkutucu rüyası haline gelmesini Hristiyanlığın doğuşunda, Marco Polo gibi gezginlerde, Lodovico di Varhema ile Pietro della Valle gibi macera severlerde, Mandeville gibi hikâyecilerde, Doğunun korkutucu fetih hareketlerinde, İslam'da, militan hacılarda, en öncelikle de Haçlılarda aramak lazımdır.⁷⁹

Kanuni Sultan Süleyman zamanında Avrupa'da siyasi dengeleri oluşturmak maksadıyla Türk-Fransız yakınlaşması gerçekleşmiş, bu siyasi yakınlaşma Doğu'ya olan merakı daha da arttırmış ve Osmanlı topraklarına yapılan seyahatlerin sayısında artış yaşanmıştır. Türk-Fransız siyasi yakınlaşması zamanla ticari ve sosyal yakınlaşmaya evrilmiştir. Zamanla ticaret yolları "İpek Yolu" kültürler arası etkileşim aracı haline gelmiştir.⁸⁰ Bu dönemde Osmanlı'nın Balkanlar'daki ilerlemeleri devam etmiş, Batılıların zihninde "yenilmez Türk", "Türk kadar güçlü" imgesi bu dönemde oluşmuştur. Bu dönem seyahatnamelerinde, Türkler hakkında olumsuz nitelermeler devam etse de Türk toplumu daha detaylı irdelenmiş ve Türklerin misafirperver oluşları, hayvanlara merhamet göstermeleri, inançlarına göre yaşamaları ve temizlikleri yer bulmuştur.

16. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da oluşan İspanya tehdidine karşı İngiltere-Osmanlı yakınlaşması gerçekleşmiştir. İngiliz ve Osmanlı diplomatik ilişkiler başladıktan sonra İstanbul'a gelen diplomat ve tüccarlar ülkelerine döndüklerinde, haçlı zihniyetinin kalıntılarında beslenerek Türk'ü zulüm ve gaddarlığın temsilcisi olarak göstermişlerdir.⁸¹

⁷⁷ Madran, "Seyahatnamelerde Anadolu Kenti", s. 1303.

⁷⁸ Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, s. 42.

⁷⁹ Said, *Şarkiyatçılık*, s. 68.

⁸⁰ Seyfi Kenan, "Sosyal ve Kültürel Farkındalığın Sınırlarında Osmanlılar ve Avrupa", *Osmanlılar ve Avrupa, Seyahat, Karşılaştırma ve Etkileşim*, İSAM Yayınları, İstanbul 2008, s. 7.

⁸¹ T. Reyhanlı, İstanbul'da Hayat, ss. 8-9.

İngiliz Kraliçesi Elizabeth devrinde Türk tarihi “ History of the Turk’s” yazan Richard Knolles, Türklerden bahsederken “dünyanın hâlihazırdaki dehşeti” ifadesini kullanmaktadır.⁸² Aynı dönemde Avrupa’da Türkiye “kâfirler ülkesi” ve Türkiye’ye yapılan seyahatler “kâfirler ülkesine yapılan seyahatler” olarak tanımlanmıştır.⁸³ Benzer durum çağdaş akademik Şarkiyatçıların Şark’a yönelik nefret dünyasında da görülmektedir. Özellikle Batı’nın Doğu hakkında önemli bilgi kaynakları olan Batılı gezginler bu nefreti daha da arttırmışlardır.⁸⁴

17. yüzyılda Osmanlı’nın Batı karşısında gerilemeye başlaması, Batılının zihnindeki “yenilmez Türk” imgesini sarsmıştır. Batı, Doğu’yu zihin dünyasında yavaş yavaş ötekileştirmeye başlamıştır. Bu yüzyılda ticari ilişkilerle birlikte Batıların Osmanlı topraklarına olan seyahatlerinde de artış gözlemlenmektedir. Bu dönem gezginleri Türkleri zalimlik ve kadercilikle suçlamış, Osmanlı şehirlerini bakımsız ve harabe olarak yansıtmışlardır. Bu dönemde gezginler, Osmanlı dünyası hakkında uydurma hikâyeler yazmış, İslam dinini ve Türkleri kötülemişlerdir. Buna karşın özellikle Osmanlı topraklarındaki Ortodoks Ermeni nüfus üzerinde etkili olan Katolik propagandası Fransız papazlar tarafından yürütülmüş ve bu dönemde 30.000’e yakın Ermeni mezhep değiştirmiştir.⁸⁵

17 ve 18. yüzyıl seyyahlarına göre Doğulu tembel, kadercı ve hayalperesttir. Batılı ise çalışkan ve akılcıdır. Genelde Türkler sofa ve sedirin üzerinde akşama kadar oturup, kahve ve tütün içen karakterler olarak betimlenir. Osmanlı’nın en verimli arazilerinin işlenmediğinden ve işleyenlerin ise çoğunlukla gayrimüslimlerden oluştuğuna dikkat çekilir. Le Brun, seyahatnamesinde Türklerin köşklerinde iki üç saat hiçbir şey konuşmadan kahve ve tütün içtiklerine yer vermiştir.⁸⁶ Seyyahlar Türklere karşı bakış açılarını genellikle Türklere ait mekânlardan veya gelenek ve göreneklerden yola çıkarak oluşturmuşlar, Türklerle bire bir iletişime çok geçmemişler, bilgileri genellikle üçüncü şahıslardan edindiklerinden derlemişlerdir.⁸⁷

17 ve 18. yüzyıl seyyahlarının negatif olarak üzerinde devamlı durdukları bir başka konu ise din, Kur’an, Peygamber, namaz, abdest, oruç, evlenme ve boşanma olmuştur.⁸⁸ Aynı dönemde seyyahlar, Türklerin olumlu özelliklerini de vurgulamış, dürüst, yardımsever, misafirperver ve hayvan sever olduklarını da belirtmişlerdir. Yerasimos’un güvenilir kaynak

⁸² Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, s. 42.

⁸³ W. Buch. “14./15. Yüzyıllarda Alman Hacılar, s. 510.

⁸⁴ Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, s. 42.

⁸⁵ Güner, *Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, s. 16.

⁸⁶ Le Brun, *Voyage au Levant*, s. 240.

⁸⁷ Güner, *Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, s. 303.

⁸⁸ Güner, *Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, s. 174.

olarak ifade ettiği Thévenot, yabancı seyyahlar tarafından genelde Türklerin olumsuz özelliklerine vurgu yapıldığını iyi yönlerinin görmezden geldiğini ve Türkler hakkında yazılan çoğu şeyin yanlış olduğunu belirtmiştir.⁸⁹

Türkiye'ye seyahat eden Avrupalı seyyah ve tüccarlar, memleketlerine döndüklerinde yayınladıkları seyahatnamelerde konu aldıkları Doğu'nun kültür ve sanatı, 18. yüzyılın başlarında Batı'da "Turquerie" (Türk malı) olarak adlandırılan Türk modası akımını başlatmıştır.⁹⁰ Avrupa'da ortaya çıkan egzotik ve oryantal Doğu algısı, Batı'nın giyim, sanat ve müziğinde etkili olmuştur.⁹¹

18. yüzyılda Batı'da yaşanan siyasi kargaşalar tam bir kaos ortamı yaratmış ve kolaylaşan ulaşım ve konaklama şartlarıyla da, Doğu'ya seyahat yapma arzusunda olan seyyahların sayısında büyük artış yaşanmıştır. Hofmannsthal bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "Gerçek kaynağın dünyasından bu kadar uzak olan usçu, ürkek, biraz da sıkılmış olan Avrupa, 18. yüzyılda kendisinin karşıtı Doğu'da bastırılmış duygu ve rüyalarını gerçekleştirebileceği bir kaçış noktası buldu. Şairler, sanatçılar ve yolculular yığın yığın "vers I'orient" (Doğu'ya doğru) sözünün yansıttığı yöne doğru yol tuttular."⁹² Gezgin sayılarındaki artış, seyahatnamelerin içeriklerini de zenginleştirmiştir. Farklı meslek gruplarındaki bu gezginler 18. yüzyılın sonlarında Batı'nın Doğu'ya üstünlüğü ile birlikte, Şark bilgisi genel başlığı altında akademik çevrelerce araştırılabilecek, galerilerde sergilenebilecek, sömürgeci devletlerce yeniden şekillendirilebilecek iç içe girmiş bir Şark çıkarttılar.⁹³

Şark uzmanı Edward W. Said' e göre, "19. yüzyıl Şarkiyatçısı ya bir akademisyendi (Sinolog, İslam veya Hint-Avrupa mütehassısıydı) ya yetenekli bir Şark hayranıydı (Les Orientales'iyile [Şarklı kadınlar] Hugo, Batı-Doğu Divanı'yla Goethe) ya da ikisi birdendi (Richard Burton, Edward Lane, Friedrich Schlegel."⁹⁴ Dolayısıyla seyahat eden gezginlerin meslek çeşitliliği zenginleşmiş ve buna bağlı olarak da seyahatnamelerini farklı disiplinler yaklaşımının etkisiyle yazmalarına rağmen kendilerini gelişen "Avrupa'nın adamı" olarak görmeye ve gezip gördüğü yerlere ise "öbür taraf" gözüyle bakmaya devam etmiştir.⁹⁵ Yazarın kendi kurgusunun bir parçası olan ve kendini diğerlerinden üstün olarak gösteren "öteki

⁸⁹ Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014. ss. 62-74.

⁹⁰ Memduha Candan Güngör, "18. yüzyıl Avrupa Porselenlerinde Osmanlı Figürleri", *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 9/69, 2020, s. 769.

⁹¹

⁹² Heller, "Arabeskler ve Tılsımlar", s. 125

⁹³ Said, *Şarkiyatçılık*, s. 17

⁹⁴ Said, *Şarkiyatçılık*, s. 61.

⁹⁵ Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu ve Türk İmajı*, s. 29.

imgesi”, gezi notlarının kalıplaşmış imgesi haline gelmiştir.⁹⁶ Avrupalılar, sömürü anlayışlarının pazar yerleri olarak gördükleri Orta Doğu ve Kuzey Afrika’dan başlayarak kendilerinin dışındakileri “öteki” olarak tanımlamışlardır.⁹⁷ “öteki” ya da Batı için Doğu, “Ötekini damgalayarak yani kendisinden farklı olanı ‘öteki’ haline getirerek kurduğu Batı öznesinin bir üretimidir” denilebilir.⁹⁸ Ama bu durumun istisnai örnekleri de yok değildir. Örneğin 18. yüzyılın başlarında İstanbul’u ziyaret eden Fransız diplomat Tancoigne, Sultan Selim hakkında Avrupalı hükümdarlar için kullanılan “mükemmel kral” tanımlamasıyla ilginç bir yaklaşımda bulunmuş; ötekiyle (Türk’le) Fransız arasındaki farklılığı en aza indirgemıştır.⁹⁹ Bunlar nadir örnekler olup Fransızlar hiçbir zaman, Türklere karşı kendilerini yakın hissetmemişler, onlara göre Türkler hep öteki olarak kalmıştır.¹⁰⁰

Eski çağlardan bu yana büyük aşkların, gizemli varlıkların, olağanüstü anıların ve deneyimlerin mekânı olan Şark, Avrupa’ya özgü bir olgudur.¹⁰¹ Batılılar hiçbir zaman, sadece yakın düşmanı tanımak için Doğu’yla yakın temas kurmamıştır, bu tanıma isteği aslında kendilerine ait olduğuna inandıkları topraklara sahip çıkmak, yani bir çeşit kandırmacaya sahip çıkmak anlamına gelmektedir.¹⁰² Bu ideoloji sömürgecilik ve Şark meselesini ortaya çıkartmıştır. Şark meselesi, Avrupa’nın Türklere karşı uyguladığı; sömürgecilik ise içlerinde Türklerin de bulunduğu Doğu dünyasına karşı topyekûn uygulanan politikalarıdır.¹⁰³ Şarkiyatçılık ise doğası gereği, Batılıya görece üstünlüğünü her daim koruyan Şark’la kurabileceği bir makul ilişkiler dizisi sağlayan bu esnek konum üstünlüğüne dayanır.¹⁰⁴

Şarkiyatçı anlayışını meşrulaştırma çabası içerisine giren Batı’ya göre, Şark kendini yönetme kabiliyetinden yoksundur, zaten bunu yapabilseydi yapardı. Batı bu asılsız düşünceye dayanarak Şark’ı yönetme sorumluluğunu kendisinde görmekte ve ifade etmektedir.¹⁰⁵ 19. yüzyıl felsefecisi Karl Marx’ın, 19. yüzyıl Fransa’sının toplumsal devrimini konu alan “Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire” eserinde; Şark hakkında benzer olarak “onlar kendilerini temsil edemezler, temsil edilmeleri gerekir” ifadesine yer vermiştir.¹⁰⁶ Dolayısıyla bu durum

⁹⁶ İtem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, s. 20.

⁹⁷ Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, s. 21.

⁹⁸ Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, s. 20.

⁹⁹ İtem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, s. 65, J.M. Tancoigne, Voyage á Smyrne, dans l’Archipel et l’île de Candie, 2. Cilt, Paris, Nepveu, 1817, s. 112

¹⁰⁰ Gürer, *Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, s. 303.

¹⁰¹ Said, *Şarkiyatçılık*, s. 11.

¹⁰² Gürer, *Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, s. 24.

¹⁰³ Bayram Kodaman, “Osmanlı Siyasi Tarihi (1876- 1920)”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ yayını, C. XII, İstanbul, 1993, ss. 20- 26.

¹⁰⁴ Said, *Şarkiyatçılık*, s. 17.

¹⁰⁵ Said, *Şarkiyatçılık*, s. 31.

¹⁰⁶ Said, *Şarkiyatçılık*, s. 31.

Şarkiyatçılıkta Şark'a özgü şeylerin irdelensin, incelensin, yargılansın, disipline sokulsun tezinin felsefi olarak temellendirme çalışmaları, meşrulaştırma çabalarıdır.¹⁰⁷

18 ve 19. yüzyıllarda uydurma hikâyeler, Doğu'nun egzotizmi, gösterişli saray yaşantısı, Avrupa sanatında olumsuz olarak yer bulmuştur. Hatta 19. yüzyılın ünlü Fransız şair ve romancısı Hugo, Doğu'ya hiç gelmediği halde, Doğu ve Doğulular hakkında egzotik eserler yazmıştır.¹⁰⁸

18 ve 19. yüzyıllarda kadın konusu, erkeklerden uzak harem yaşamı gezginlerin büyük ilgisini çekmiştir. Batılı gezginlerin Müslüman kadınla görüşmemesi ve hareme girememesi büyük bir gizem yaratmış ve seyyah bu konu alanında ikinci hatta üçüncü şahıslardan aldığı bilgilerle yetinmiştir. Bu durum, gezginlerin hayal güçlerini zorlamış ve türlü hikâyeler üretilmiştir. 18. yüzyılda İngiliz Büyük Elçisi'nin eşi olarak İstanbul'a gelen Leydi Montagu Osmanlı'daki kadın temasına ışık tutmuş, hareme girmiş, Türk kadınının fiziki görünümü, temizliği, kıyafetleri hakkında bilgiler vermiştir.¹⁰⁹ Yine 19. yüzyılda kadın gezginler Osmanlı topraklarına gelmeye devam etmiş ve kadının Türk toplumundaki yerini belirlemeye çalışmış ve tüm verilere birinci elden ulaşmışlardır.

19. yüzyılda Doğu'ya yapılan yolculuklarda kutsal mekânları ziyaret ve hac fikri yine önemini korumuştur.¹¹⁰ Batılıların 19. yüzyıla kadar kara yoluyla yaptığı Doğu seyahatleri, bu tarihten sonra genellikle gemilerle yapılmıştır.¹¹¹ Yolcular Akdeniz'e açılarak İtalya'yı geride bıraktıktan sonra Mora yarımadası ve Kiklad adaları yoluyla Küçük Asya (Anadolu) kıyılarına ve İstanbul'a ulaşmışlardır.¹¹² Seyahatlerin kolaylaşması 19. yüzyılda Osmanlı topraklarına tam bir seyahat akımı başlatmıştır. Bunda Batılılara verilen ticari serbestliğin etkisi gözlenebilmektedir. Bu yüzyılda Batılı seyyahlar tarafından Osmanlı toprakları içerisinde en çok ziyaret edilen bölgelerden biri Karadeniz coğrafyası olmuştur.¹¹³ Seyyahların Karadeniz Bölgesi'ni tercih etmesinin kökeninde ticari faaliyetleri aramak yanlış olmayacaktır.

Bu yüzyılda Batılılar, Osmanlı'yı sonu bekleyen "hasta adam" olarak nitelemişlerdir. Bu yüzyıla kadar ilişkilerini iyi tutmaya çalışan İngiltere ve Fransa pastadan büyük payı kapmak için iş birliğine gitmiş ve Osmanlı'nın yıkım sürecini hızlandırmışlardır. Avrupa'da egemen olan emperyalizm ve sömürgeci yaklaşım, Osmanlı coğrafyasını zengin bir hammadde kaynağı

¹⁰⁷ Said, Şarkiyatçılık, s. 50.

¹⁰⁸ Gürer, Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu, s. 16.

¹⁰⁹ Gürer, Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu, s. 16.

¹¹⁰ Şahin, İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı, s. 34

¹¹¹ İltem, Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar, s. 56.

¹¹² İltem, Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar, s. 56.

¹¹³ Ayşegül Kuş, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında W.J. Hamilton'a Göre Samsun ve Çevresi", Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.18, 2014, s. 1.

ve pazarı olarak görmüştür.¹¹⁴ Dünya ölçeğinde %35 olan Avrupa yönetimindeki sömürgeci yayılım, bu dönemde tam bir zirve yapmış ve 1815'ten 1914'e değin %85 çıkmıştır.¹¹⁵

Osmanlı çöküşünü hızlandırmak için Osmanlı topraklarına gelen gezginler burada yaşayan azınlıklarla da ilgilenmekten geri kalmamıştır. Fransız hükümeti tarafından Osmanlı topraklarında araştırma yapmak amacıyla görevlendirilen Tourneford ve Oliviver gibi gezginler, azınlıklar hakkında da detaylı bilgiler toplamışlardır.¹¹⁶ Özellikle Fransız gezgin ve din adamları, Osmanlı azınlıkları üzerinde Katolik Hristiyanlığı propagandası yapmış olup Ermeniler arasında ilgi gören bu tutum, Rum ve Yahudiler arasında yayılım göstermemiştir. Bu durumun doğal sonucu olarak Katolik Batı toplumunda Ermeniler övgüyle bahsedilirken Rumlar bu övgüye layık görülmemiş, Osmanlı'nın parçalanması esnasında Batılılar arasında yer almayan Yahudiler ise her fırsatta aşağılanmışlardır.¹¹⁷

19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden seyyahların çoğunluğunu Fransızlar oluştururken bu tarihten sonra İngilizler yoğunluk kazanmıştır. İngiliz seyahatnamelerinde gezilen yörelerin tarihi, demografik yapıları, mimari özelliklerinin yansıtılmasının yanında, Doğu topraklarına yönelik ideolojik ve politik bakış açısı da kazandırmıştır. Bu dönem İngiliz seyyahlarından Wilkinson; tamamen diğer seyyahlardan alıntı olan seyahatnamesinde politik bir bakış açısı geliştirerek Anadolu halklarının Osmanlı yönetimine karşı olduğuna değinmeden geçmemiştir.¹¹⁸ 19. yüzyıl gezginleri, azınlıklara yönelik ilgilerinin yanında gerilemeye bağlı olarak oryantalizm ve sömürgeciliğin etkisiyle Doğu'yu daha iyi anlama ve kendi uygarlıklarını bu topraklara nasıl getirebilecekleri düşüncesiyle, İstanbul başta olmak üzere şehirlere, kırsal alanlara ve köylere daha fazla ilgi göstermişlerdir.¹¹⁹ Michaud ve Poujoulat gibi seyyahlar, gördükleri yerlerle yaşadıkları olaylarla ilgili ayrıntılı betimlemeler yapmışlardır. Bu yüzyılda yaşanan siyasi ve politik gelişmeler seyyahların bakış açılarında da değişiklikler yaratmıştır. Osmanlı devlet yönetimi ve ordusuyla artık tehdit olarak algılanmamış, seyyahlar ilgilerini daha çok toplumsal yaşantılara kaydırmış ve seyahatler daha çok turistik gezi seviyesinden öte geçmemiştir. Genelde 19. yüzyıl seyahatnamelerin konularını saraylar, harem, mezarlıklar, derviş tekkeleri ve ayinler, mesire yerleri oluşturmuştur. Bu yüzyılda II. Mahmut dönemindeki

¹¹⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 358.

¹¹⁵ D.K. Fildhouse, *The Colonial Empires: A Comparative Survey from the Eighteenth Century*, New York, Delacorte Press, 1967, s. 178.

¹¹⁶ Gürer, *Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, s. 17.

¹¹⁷ Gürer, *Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, s. 175.

¹¹⁸ C. Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, London 1806, s. 64.

¹¹⁹ Gürer, *Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, s. 199; Ayşegül Kuş, "Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 2006, s. 302.

değişimlerle birlikte Osmanlılar giyim ve görünümle de değişime uğramış, bu durum bazı seyyahlar tarafından otantik olmadıkları gerekçesiyle hoş karşılanmamıştır.

Seyyahlar gezip gördükleri yerlerle ilgili bilgilerin yanın da gravür olarak adlandırılan çizimler de paylaşmışlardır. Bu gravürlerde çoğunlukla şehirlerin genel görünümünün yanında mimari dokular yansıtılmış olsa da bunların dışında kalan ve seyyahın ilgisini çeken diğer unsurlar da yer bulmuştur. Gezgınlerin gezdikleri yerlerde kendilerine ilginç gelen unsurları daha anlaşılır kılmak için başvurdukları bu yöntem oldukça sık kullanılmıştır. Seyahatnamelerde gravürlerin kullanılmasının bir kaç amacı vardır. Bunlardan ilki anlatımların güvenilirliğini artırma çabası olarak görülebilir. Subjektif bilgiler barındıran gezi yazılarına karşı güvenilirlik sorunu okuyucunun ve araştırmacının zihin dünyasında daima mevcuttur. Seyyah, bu sorunla baş etmede farklı yöntemler deneyebilmektedir. Güvenirlik sorununu aşmak isteyen seyyah, bu nihayi hedefe ulaşmak için sözlü anlatımı desteklemek gayesiyle görsel anlatıma başvurmuştur. Bu anlatımlarında ayrıntılı çizimlerle yapılan gerçekçi bir üslup ön plana çıkmaktadır. İkinci olarak eserlerini üstün kılmak ve eserlerine sanatsal boyut katmak isteyen seyyahların eserlerinde çizimlere yer verdikleri gözlemlenmektedir. Her seyyah yetenekli olmayabilmektedir. Bu durumdaki varlıklı gezginlerin 19. yüzyıla birlikte seyahat imkânlarının kolaylaşmasıyla birlikte yanlarında sanatçılar bulundukları gözlemlenmektedir.

Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden Batılı seyyahların eserlerinde en fazla başşehir İstanbul'un silüetleri ve mimari unsurları yer bulmuştur. İstanbuldan sonra İzmir, Trabzon, Erzurum ve diğer Anadolu şehirleri çizimlere konu olmuştur. Bu çizimlerde en fazla yer bulan mimari dokular arasında camiler, saraylar, çeşme ve sebiller, elçilikler, askeri yapılar, konutlar, çarşı ve dükkânlar, mezarlıklar ve mesire alanları yer almaktadır.¹²⁰ Gravürlerin barındırdığı bu zengin doku, yapıların özgün halinin öğrenilmesinin yanında yapı, günümüze kadar ulaşabilmişse araştırmacılara günümüz durumuyla karşılaştırma imkânı sunmakta ve varsa ne tür değişiklikler geçirdiği konusunda bizleri aydınlatmaktadır.

Batılı gezgin ve sanatçıların Osmanlı Devleti'ni konu alan gravürleri, Osmanlı tarihi, kültürü ve sanatını inceleyen araştırmalar için önemli bir kaynak olduğu açıktır.¹²¹ Seyyahlar genellikle şehirlerdeki mimari dokunun yanında kılık, kıyafet, günlük kullanılan eşyalar vd. kültürel unsurları konu almışlardır. Gravürlerin barındırdığı etnografik doku, kültürel devamlılığın sağlanmasına katkı sağlamaktadır.

¹²⁰ Sevin, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, s. 8.

¹²¹ Sevin, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, s. 16.

5. Seyahatname ve Gravürlerin Bilimsel Güvenilirlikleri

Seyahatname, gezginlerin daha önce görmedikleri bir ülkeye veya şehre gitmeleriyle birlikte oradaki halkla, kültürlerle, sanatla, kendisine yeni olan her şeyle ilgili izlenimlerini aktardığı yazılı metindir.¹²² Gezinlerin kişiliği, eğitimi, yeteneği, doğrudan izledikleri dışında, kendisine o yöreyle ilgili aktarılan bilgilerin niteliği de seyahatnamelerin içeriğini etkilemektedir.¹²³ Kendine ait bir geleneği, kültürü, yaşam biçimi olan bir toplumun içinden çıkmış bir birey olan gezginin herhangi bir yargıya varırken bu etmenlerden bağımsız düşünmesi güçtür. Örneğin, Osmanlı topraklarında seyahat eden birçok gezgin, yerel halk tarafından iyi bir şekilde ağırlanmalarına ve birçok kez olumlu izlenimler edinmelerine rağmen bunların istisna olaylar olduğunu belirtmişler, hiç tecrübe etmemelerine rağmen önceki haçlı zihniyetin uzantısı olan barbar ve inançsız Türk imgesini ön plana çıkartmışlardır. Fransız yazar Antoine Olivier, Osmanlı topraklarının güzelliğini: “Eğer doğa vebayı ve bilim ve sanat düşmanı bu fanatik halkı bu topraklara yerleştirmiş olmasaydı, tabiat tüm güzellikleri bu yerlere vermiş diyebilirdim.” şeklinde ifade ederek Türklere karşı negatif tutumunu ortaya koymuştur.¹²⁴ Diğer bir örnek Henry C. Barkley’in “A Ride Thgrough Asia Minor and Armania” (Anadolu ve Ermenistan’a yolculuk) adlı seyahatnamesidir. Gezin, bütün yanlışlıkları ve eksiklikleri acımasızca ve abartılı biçimde gözler önüne sermekten kaçınmamış ama olumlu olarak değerlendirebileceğimiz tutumlar üzerinde ise yeterince durmamıştır. Bu durum, farklı bir kültürde yetişmiş olan gezginin ön yargılarından kurtulamadığının açık bir örneğidir. Ama ön yargılardan arınmış, hiç bir çıkar beklemeyen, sadece yeni yerleri görmek ve tanımak amacının dışında seyahat etmeyen özgür düşünceleri baskın gezginlerin az sayıda da olsa güvenilir eserler ortaya koyduğu bir gerçektir.

18. yüzyılda İngiliz Büyükelçisi Edward Wortley Montagu’nun eşi olarak İstanbul’a gelen Mary Wortley Montagu, bir yıl kadar Osmanlı topraklarında kaldıktan sonra şehir ve insanlar hakkında doğru tenkitlerde bulunabilmek için kaldığı sürenin yeterli olmadığını belirtmiş ve genel olarak kendisinden önceki gezginlerin yazılarını istediği gibi kaleme alsada da doğru malumatlarda bulunanların da olduğunu açıklamıştır. Leydi Montagu bu sözlerle, seyahat yazımında, gezginlerin kişisel deneyimlerinden ziyade, düş gücüne ve önceki yanlış bilgilere yer verilmesini eleştirmektedir. Bu eleştiri seyyahın hem yazar, hem anlatıcı hem de başkahraman olmasından dolayı subjektif yargıları rahatlıkla ifade etmesinden

¹²² İtem, *Fransız Gezinlerin Gözüyle Türklere ve Yunanlar*, s. 17.

¹²³ Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, s. 31.

¹²⁴ Olivier, *Voyage dans l’Empire Othoman, l’Égypte et la Perse*, s. 109.

kaynaklanmaktadır. Doğu seyahatnamelerinde 19. yüzyıl dâhil olmak üzere gizemini koruyan hiçbir erkek seyyahın giremediği, Türk kadınının günlük yaşantısının geçtiği harem, yabancı seyyahların düş gücünü devreye soktukları mekânların başında gelmektedir. Fransız seyyah Gautier gibi hiç girmediği ve görmediği haremi okuyucusuna tasvir etme gayreti içerisinde giren seyyahlar mevcuttur.¹²⁵ Bu durum, Osmanlı topraklarına gelen seyyahların gördüklerinden ziyade, kafalarındaki düşünceleri gezi notlarına ekledikleri tezini güçlendirmektedir.¹²⁶

Volney gibi gezginlerin gezi notlarını tarih bilimine bağlı, didaktik bir edebiyat türü olarak gösterme çabaları, zamanla gezi yazılarının niteliğinde değişikliklere yol açmıştır.¹²⁷ Bu değişiklik sürecinin oldukça meşakkatli geçtiği açıktır. Gezi yazıları önündeki en büyük engel, seyyahların ön yargıları olabileceği için eserlerin tam doğru olmayabileceği gerçeği olmuştur. Gezginin kişisel ve duygusal özellikleri, algılayış biçimi, eğitimi, kültürü, inancı, kendi toplumsal değerleri ve gezdiği dönemdeki siyasi güç gezi yazılarının niteliğini etkileyebilmektedir. Kendisine yabancı olan durumlara kendi toplumunun gözlüğüyle bakan gezgin, ister istemez yanlı tutumlarından ve ön yargılarından kurtulamayıp gördüklerini kendi değer yargılarıyla değerlendirebilmektedir.¹²⁸ Bu ihtimal seyahatnamelerdeki nesnel gerçeklikleri geri plana atarak kişisel deneyimlerin ön plana çıkmasını gündeme getirmiş ve gezi yazılarına temkinli yaklaşılarak bilimsel kaynaklık derecesini değerlendirmeye açmıştır.¹²⁹

Daha önce yazılmış seyahatnameler, çoğu zaman yeni yazılanlara yol gösterici olmuştur.¹³⁰ Bazı gezginler kendinden önce yazılan tecrübe ve bilgileri kendi deneyimi gibi sunarken bazıları alıntı yaptığı bilgilerin kaynağını vermişlerdir.¹³¹ Bu açıdan bakıldığında 18 ve 19. yüzyıldaki bilginler tarafından kaleme alınan seyahatnamelerin inanılabilirlik derecesi daha önceki seyahatnamelere göre daha fazla olduğu görülmektedir.¹³² Fransız gezgin Le Brun, “Voyage au Levant” (Doğu’ya Seyahat) adlı eserinde, İslam inancı hakkında bilgiler sunarken kendisinden önceki M. Ricault, Thévenot ve Grelot gibi seyyahların eserlerinden faydalandığını belirtmiştir.¹³³ Bu tip eserler tarih ve sanat tarihi bilimleri için önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.¹³⁴ Fakat Antik Yunan ve Latin geleneğinde gezgin bir yabancıdır ve verdiği

¹²⁵ T. Gautier, *İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri*, çev. Nuriye Yiğitler, Profil Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 258.

¹²⁶ İtem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, s.56

¹²⁷ İtem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, s. 20.

¹²⁸ İtem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, s. 20.

¹²⁹ Antoine Olivier, *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, çev. Aloda Kaplan, Köprü Yayınevi, İstanbul 2007, s. 7; Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, s. 30.

¹³⁰ İtem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, s. 19.

¹³¹ Gürer, *Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, s. 104.

¹³² Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, s. 30.

¹³³ Corneille Le Brun, *Voyage au Levant, Tome Premier*, Paris, Chez Jean-Bastiste-Claude Bauche, 1728, s. 290.

¹³⁴ Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, s.35.

bilgilere şüpheyle bakılmalıdır.¹³⁵ Bunların yanında gezi notlarını sonradan derleyen veya değiştirenler de olmaktadır. Flaubert bu tip yazıları bir canlıyla ölü arasındaki fark kadar ayrı değerlendirmektedir.¹³⁶ Victor Hugo gibi Türklerden çok söz eden ancak Doğuya hiç gelmemiş veya C. Wilkinson gibi gezilerini öyküleştiren seyyahlar da mevcuttur.¹³⁷ Wilkinson, 1806'da kaleme aldığı eserinde Amasya'daki gayrimüslim nüfusu fazla gösterip şehirde sadece bir cami olduğunu belirtmesi, durumun vahametini göstermektedir.¹³⁸ Seyahatnamenin seyahatin yapılmasından çok sonra kaleme alınması, gezginin seyahat ettiği ülkenin dilini bilmemesi, ikinci hatta üçüncü kaynak kişilerden aldığı bilgilerle gezi notlarını kaleme alması, daha önce söylenenleri tekrarlamak istememesi, okuyucunun ilgisini çekmek için kasıtlı olarak abartıya kaçması, gerçeğin saklanması gereken bir devlet sırrı olabilmesi diğer güvenilirlik azaltıcı etkenler arasındadır.¹³⁹

Seyahatnameler aslında iki toplumun karşılaştırıldığı platformlar olmuştur. Seyyah gezdikleri yerlerde gördüklerini ve deneyimlediklerini yazmanın yanında, kendi kültürü ve geleneklerini de kendisine yeni olan toplum, insanlar, kıyafetler, gelenekler, mimari ve din boyutunda karşılaştırmıştır. Olivier'in Doğu'da gördüğü evlerin fiziksel ve donanımsal özelliklerini kendi evleriyle karşılaştırma girişimi iyi bir örnek teşkil etmektedir.¹⁴⁰

Yazıldığı dönemin sanatsal, kültürel, fiziksel özelliklerini barındıran seyahatnamelerin bilimsel kaynak olarak değer taşıdığı tartışma götürmez bir gerçekliktir. Mektup ve günlükler, anı ve seyahatnamelere göre daha fazla güvenilir görüldüğünden seyahatnamelerde bu kaynaklara da yer verilmesi bilimsel olarak önemli görülmektedir. Anekdote ve tasvirler gibi harita çizim ve gravürler seyahatnamenin bilimselliğini daha da arttırmaktadır.¹⁴¹ Fakat yine de unutulmaması gereken bir durum vardır ki araştırmacının tasvirlerini genel veya özel belli bir düzeyde veya kalıp içerisinde tuttuğu sürece gezi yazılarının bu geçerliliğini yitireceğidir. Benzer durumu Doğu toplumları hakkında yanlış değerlendirmelerde bulunan çok sayıda eserde görmekteyiz.¹⁴²

¹³⁵ İtem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, s.18.

¹³⁶ İtem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, s.18

¹³⁷ İtem, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, s.13

¹³⁸ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 66.

¹³⁹ Gürer, *Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, s. 24-25.

¹⁴⁰ Olivier, *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, s. 100.

¹⁴¹ Gürer, *Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, s. 33.

¹⁴² Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, s. 26.

İKİNCİ BÖLÜM

18 VE 19. YÜZYILLARDA İNGİLİZCE KALEME ALINAN SEYAHATNAME VE GRAVÜRLERİNDE KARADENİZ BÖLGESİ ŞEHİR MİMARİSİ

1. Seyahatname ve Gravürlerde Karadeniz Bölgesi Genel Panoraması ve İzlenimler

Şu ana değin saptanabilen 1300 kadar çeşitli nitelik ve ölçeklerdeki gezi yapıtının hemen hemen %80'inde şehir ve kasabalara ilişkin gözlemlere rastlanılmaktadır, bunların kimi, orada geçirilen 1-2 saatlik bir molanın yüzeysel izlenimleri olduğu gibi çoğu tüm yerleşmeyi tanıtan, topoğrafya, nüfus, yapılar gibi çeşitli şehirselleşmeler hakkında yeterli bilgiler vermektedir.¹⁴³ 17 ve 18. yüzyıllarda Osmanlı memleketine gelen Batılı seyyahlar, kırsal alanlardan çok şehirler hakkında bilgiler vermiş olup şehirlerde de en çok tarihi eserler, camiler, saraylar, mezarlıklar üzerine ayrıntılı bilgiler sunmuşlardır.¹⁴⁴

Wilkinson'un seyahatnamesindeki kahramanlarından biri, Amasya'dan İngiltere'deki annesine mektup göndermekte ve bu mektupta Karadeniz Bölgesi tarihi hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

Sevgili annem, şu anda Konstantinopolis'ten iki yüz mil¹⁴⁵ uzaktayız ve belki de Türk İmparatorluğu'nun bu büyük bölümü görgüsüz, bilgisiz olmayabilir. Anadolu'nun adı, Karadeniz ve Akdeniz arasında kalan ve Fırat'tan Avrupa'ya doğru ilerleyen yarımada atfedilir. Toros Dağı'nın ve Kızılırmak Nehri'nin batısındaki en geniş ve gelişen bölge, Romalılar tarafından Asya'nın özel unvanıyla onurlandırıldı. Bu eyaletin yönetimi eski Truva, Lidya ve Frigya monarşilerine kadar uzanıyordu; Pamfilyalılar, Likyalılar ve Karyalıların deniz ülkeleri; İyonya'nın Yunan kolonileri, askeri olarak olmasa da sanatta atalarının görkemine denkti. Bitinya ve Pontus krallıkları, yarımadaın Konstantinopolis'ten Trabzon'a kadar kuzey tarafına sahipti. Karşı tarafta ise Kilikya eyaleti Suriye dağları tarafından sona ererdi. Kızılırmak Nehri tarafından ayrılan Roma Asya'sı ve Fırat Nehri ile ayrılan Ermenistan arasında kalan iç ülke, bir zamanlar bağımsız Kapadokya krallığını oluşturmuştu.¹⁴⁶

Ouseley, 1810-1812 yılları arasında Doğu'ya yaptığı seyahati esnasında Anadolu'dan da geçmiş ve gezi notlarında Karadeniz Bölgesi'nin iç yöreleri ile ilgili şu bilgilere de yer vermiştir: “Saat dokuzda Şiran'dan ayrıldık, yıldızların aydınlattığı ormanların arasında

¹⁴³ Madran, “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, s. 1311.

¹⁴⁴ Güre, *Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumuna*, s. 174.

¹⁴⁵ Yaklaşık olarak 1.609 metreye karşılık gelen ölçü birimi.

¹⁴⁶ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 63.

ilerledik. Ormanlarla kaplı dağlar, çıplak kayalar, şelaleler, vadiler ve nehirler tablolu manzaralara sahipti.^{147 148}

İngiliz seyyah Kinneir, gezi notlarında, Romalılara karşı 30 yıl boyunca başarılı mücadeleler veren Pontus Krallığı'yla her tarihçinin ilgi duyması gerektiğini ifade ettikten sonra Pontus Krallığı'nın adının nereden geldiği ve geçirdiği tarihi süreçle ilgili şu bilgilere yer vermektedir:

Bir kısım insan, Krallığın adının, bir kral adı olan Pontus'tan geldiğini kabul etse de genellikle günümüz adıyla "Karadeniz" olarak bilinen "Pontus Euxinus" adından türediği kabul edilmektedir. Herodotus zamanında tüm Kapadokya halkı yaygın olarak bu bölgeyi Leuco-Syrii ya da Beyaz Syrians olarak adlandırmıştır. Pontus Krallığı'nın toprakları, Roma yönetimindeyken Pontus Kapadokya, Pontus Polemoniacus ve başşehiri Amasya olan Pontus Galaticus adında üç eyalete bölündü. Diğer şehirler Sinop, Amisos, Themiscyra, Pharnacia ve Trabzon'du. Pompey tarafından Roma eyaletine dönüştürülene kadar, Pontus Krallığı'nda Artabazes'ten, Büyük Mihritad'a kadar 13 hükümdar hüküm sürdü. Pontus, II. Mehmed'in fethine kadar, 250 yıl boyunca, Trabzon Dukalığı Comneni ailesi tarafından yönetilmiştir. Şu anda Phasis dağlarından Kızılırmak'a kadar geniş bir alanda otoritesi olan vali Süleyman Paşa tarafından yönetilmektedir.¹⁴⁹

Porter, Karadeniz Bölgesi'nin iç kesimlerinin göğü delen yüksek tepelerden ve geçit vermeyen dağlardan oluştuğu bilgisini vermiştir.¹⁵⁰ Porter, gezi notlarının başka bir bölümünde Karadeniz Bölgesi'nin iç kısımlarıyla ilgili şu bilgileri paylaşmıştır:

Koyulhisar'dan dört saat sonra kendimizi bir ormanın içinde bulduk. Bu yerler, sayısız tepelik dalgalanmalardan ve bunların iç içe geçmesinden oluşan harika manzaralardan ibaretti. Kuzey-batı yönündeki yolumuz tepelik ve kısmen ekili olup dört mil sonra solumuzdaki Ermeni köyünü geçtik. Uzun zamandır aştığımız kayalık dağlardan sonra şimdi yolumuz daha eğimsiz ve neredeyse tamamen ormanla kaplıydı. On millik bir parkurdan sonra Don'un Kazak köyleriyle olağanüstü benzerlik gösteren bol su kaynakları ve bereketli toprakları bulunan köylerden geçtik.¹⁵¹

Porter, Niksar'dan sonra Karadeniz'in iç bölgelerindeki topraklarının daha bereketli ve az eğimli olduğuna değinmiş ve beğenisini şu sözlerle dile getirmiştir:

...Başçiftlik köyünü geçtik. Altı mil boyunca rotamız dik ve dolambaçlı inişlerin olduğu devasa köknar ağaçlarla kaplı ormanın içinden geçiyor. Şimdi, kırsal refahın ve Arkadya'nın mükemmel güzelliğinin bir resmini sunan Niksar vadisine girdik. Yeşilliklerle kaplanmış yavaşça yükselen zemin, korular ve ışıltılı dereler; gözlerimi nereye çevirsem geniş bir alana yayılan meyve ağaçları ve asma yaprakları arasında evler belirdi. Bana İsviçre'nin en güzel yerlerini hatırlatan ve Doğu'nun herhangi bir manzarasıyla daha önce karşılaşmadığım bütün sahne, ölçülemez bir çeşitliliğe ve güzelliğe sahip...¹⁵²

Amerikalı misyonerler Smith ve Dwight, İstanbul'dan yola çıkmışlar ve doğuya doğru Anadolu'nun içlerine ilerlemişlerdir. Bu ilerleyişleri sırasında Bolu, Tosya, Osmancık,

¹⁴⁷ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*,

¹⁴⁸ William Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, Vol. III, London 1823, s. 477.

¹⁴⁹ John Macdonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, John Murray Press, London 1818, s. 306-307.

¹⁵⁰ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 688-689.

¹⁵¹ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 688-689.

¹⁵² Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 699.

Amasya, Tokat, Niksar, Koyulhisar, Şebinkarahisar, Kelkit ve Erzurum rotasını izleyerek Karadeniz Bölgesi'nin iç kesimlerinden ilerlemişlerdir. Bu süreçte Orta Karadeniz Bölgesi'nin geniş düzlüklerle kaplı iç kesimlerinde verimli tarım alanlarının bolluğuna ve bu arazileri sulama imkânı veren nehirlerin varlığına dikkat çekerken Niksar'dan sonraki alanları kapsayan Doğu Karadeniz Bölgesi'nin iç kesimlerinde meyve ağaçları ve diğer çeşitli ağaçları barındıran ormanlıklarla kaplı eğimli arazilere yer vermiştir.¹⁵³

Fraser, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra doğu yönünde Karadeniz Bölgesi'nin iç kesimlerinden devam etmiştir. Mevsimin kış olması nedeniyle yolculuk zorluklarla geçse de bölgenin manzarası karşısında hayranlığını gizlememiştir. Hacıhamza-Amasya arasındaki yolların engebeli ve uçurumlarla tekrar ettiğini ifade eden gezgin; Tokat ve Niksar arasında geçen seyahatinde karşılaştığı manzarayı şu sözlerle betimlemiştir:

Niksar'a giden yol, güzel ve iyi işlenmiş olan bir dizi tepe ve vadi arasında kıvrılıyordu: acı soğuk ama görkemli bir turuncu şafak, meşe ağacıyla kaplı bir defile çıkarken yol bizi bir dağlık ülkeden diğerine götürdü. Görülmesi gerekli güzel ormanlık manzaralar içeren dağ geçidi kenarları soylu meşe, kayın ve köknar ormanı ile kaplıydı ve vadinin dibindeki buz gibi çağlayan dereye kadar dikenli ve yaprak dökmeyen çalılarla kaplıydı. Salt bir doğal güzellikten ziyade, muhteşem ölçekte bir zevk alanı görünümündeki bu yer, bir asilzade bahçesinin bakımlı fidanlığına benziyordu. Buz ve sert karla kaplı yol, dere boyunca uzanıyordu ve biz Tokat'a ulaştığımız gibi bir hızla ilerlerken cilalı çelik gibi pürüzsüz pabuçlu atların nasıl bir risk altında kaydığını ve yayıldığını idrak edebilirsiniz... Buradan güzel Niksar vadisine, iyi işlenmiş ve yüksek dağlarla çevrili geniş bir zengin toprak parçasına giriyorsunuz.¹⁵⁴

Fraser, Niksar'dan itibaren Erzurum'a kadar göz alıcı görüntüler sergileyen çeşitli ağaçların oluşturduğu ormanlarla kaplı engebeli arazilerden geçtiğini tekrar tekrar belirtmiştir.¹⁵⁵

İngiliz seyyah Stuart, Eylül 1835'te İstanbul'dan Trabzon'a gerçekleştirdiği gemi seyahatinde, Sinop açıklarında fırtınaya yakalanmıştır. Gezginin Karadeniz'le ilgili açıklamaları şu şekildedir: "Fırtınaya yakalandık ve sığınmak için Sinop Limanı'na yöneldik. Akşam saatlerinde limana güvenli bir şekilde vardık. Karadeniz gerçekten de şu ana kadar gördüğüm en koyu suya sahip. Tüm günümüzü Anadolu'nun kuzey sahilinde geçirdik. Yüksek ve ormanlık tepeler harika manzaralar sunuyordu."¹⁵⁶ Birkaç gün sonra gemi yolculuğuna devam eden seyyahın Fatsa-Ordu arasındaki Yason Burnu ile Vakfikebir-Akçaabat arasındaki Yoros Burnu ile ilgili olarak: "Kara oldukça uzak ama bana Argonotların sağlam gemisi

¹⁵³ Eli Smith and H.G.O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia Including a Journey Through Asia Minor and into Gorgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, C. 1, eds. George Wightman, Paternoster Row, London 1834, ss. 41-57.

¹⁵⁴ James Baillie Fraser, *A Winter's Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran, etc.*, Vol I, eds. Richard Bentley, London 1838, ss. 207-208.

¹⁵⁵ Fraser, *A Winter's Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, ss. 209- 249.

¹⁵⁶ Charles Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia and the Adjacent Provinces of Turkey*, London 1854, s.72.

Medea'yı hatırlatan Yason Burnu'nu ve Lucullus tarafından kirazların Avrupa'ya ilk kez tanıtıldığı Giresun'u gördük. Akşama doğru kıyıya yaklaştık. Yoros Burnu ay ışığında yüksek ve görkemli görünüyordu." açıklamasında bulunmuştur.¹⁵⁷

Brant, çıktığı Doğu seyahatini kaleme almıştır. Konsolos, yazısında ilk olarak Anadolu'nun genel yapısı hakkında şu bilgileri vermiştir:

Anadolu, genel olarak doğu ve batıda uzanan geniş ve verimli ovalar dizisini sunan bir platoyu destekleyen yüksek bir dağ kütesinden oluşur. Ermenistan, Anadolu ve Mezopotamya'nın en yüksek kısımlarda büyük nehirleri yükselir. Anadolu'nun en büyük nehri: Gürcistan eyaletinin tamamını sulayan ve Kafkasya'dan çok sayıda kol alan Kura veya Cyrus; Ağrı Dağı'nın eteğinde akan ve Kura'ya katıldıktan sonra Hazar'a dökülen Aras ve Çoruh veya Acampsis; Çarşamba suyu veya Iris ve Kızılırmak veya Halys'dır. Karadeniz'e dökülen son üç akarsu yarımada'nın neredeyse tamamını dolambaçlı bir yoldan geçer. Bin millik bir seyirden sonra şimdi Al-cezire olan büyük ve ünlü Mezopotamya ovasını çevreleyen Dicle ve Fırat birleşir ve Basra Körfezi'ne dökülür. Kuzey tarafında, dağlar Karadeniz'e, güneyde Akdeniz ile Mezopotamya ve Suriye ovalarına bakmaktadır.¹⁵⁸

Konsolos, Anadolu'nun genel yapısını özetledikten sonra Karadeniz Bölgesi hakkında da şu açıklamalarda bulunmuştur:

Karadeniz ile dağların eteği arasında genellikle az ya da çok genişlikte, bazen Canik ilinde olduğu gibi geniş ovalara dönüşen düz bir arazi şeridi bulunur. Bu ovaların olmadığı yerlerde, denizden yaklaşık 12 saat veya 24 mil uzaklıktaki dağlar, 6000 ila 7000 fit¹⁵⁹ arasındaki aşırı yüksekliğe ulaşır. Merkezdeki platonun öncesinde doğu ve batı yönünde uzanan üçlü bir dağ sırası vardır. 36° 30' doğu boylamındayken batı yönüne doğru kıvrılan ve Samsun'dan denize dökülen Çarşamba Suyu, bu sıraya paralel bir seyir izliyor. 41° 80' doğu boylamında Euxiue'ye dökülen Çoruh, dağların Batum yakınındaki doğu ucunu sınırlar. Alan, Gümüşhane yakınlarında yükselen ve Trabzon'un yaklaşık 60 mil batısındaki Trebolu'da denize dökülen nehir tarafından bir yerde kısmen kesilmektedir. Denizden denize kadar tüm dağ silsilesi kireç taşıdır. İlk olarak Trabzon yakınlarında kuzey yüzünde, daha sonra Erzurum'da, Diyarbakır'da ve Kayseri'de volkanik kayalara sıklıkla rastlanır: Gümüşhane ile Trabzon arasında granit ara sıra yükselir. Dağlar bakır ve kurşun damarlarıyla doludur, sonuncusu gümüş bakımından zengindir. Çoğu sıcak olan maden kaynakları sıklıkla oluşur. Karadeniz'e doğru, dağlar yaklaşık 4300 fit yüksekliğe kadar ormanlarla kaplıdır ancak bu yüksekliğin üzerinde, ülke genel olarak ağaçsızdır ancak dağların bazı girintilerinde, merkezi daha yüksek kısımlarda bile ormanlar bulunur. Kıyıda geçişler sayısızdır ancak çoğu sadece yaz aylarında açık olan büyük nehirlerin vadilerini izleyenler hariç. Toprak çoğunlukla verimlidir ve ülke iyi sulanır. Nüfus, ekime elverişli araziyle orantılı olarak küçük sayılabilir.¹⁶⁰

Konsolos, 19 Mayıs 1835'te Trabzon'dan bir kadırgayla ayrılır ve kıyı boyunca Rus hududuna kadar 60 saat kadar ilerler. Yolculuğu esnasında art arda Yomra, Sürmene, Of, Rize ve tüm Lazistan'ı görür. Of hariç bütün yerlerin ve halka Laz denilen Lâzistan'ın genel özelliklerini taşıdığını söyleyen Brant, Of'un Lazlardan farklı kendine özgü alışkanlıkları olduğunu belirtmekte ve gördüklerini şu şekilde ifade etmektedir:

¹⁵⁷ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s.72

¹⁵⁸ James Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835" *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 6, London 1836, s. 187.

¹⁵⁹ Her bir uzunluğu 30.48 santimetreye karşılık gelen uzunluk ölçüsü.

¹⁶⁰ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", ss. 187-188

Sahilin göz alıcı güzelliği oldukça dikkat çekicidir. Çoğunlukla kestane, kayın, ceviz, kızılağaç, kavak, söğüt ve bazen küçük meşe, karaağaç, dişbudak ve akçaağaçtan oluşun yoğun ormanlarla, daha yüksek kısımlar köknarla kaplı olan dağlar; deniz cephesinin hemen önünde 4000 ila 5000 fit yükselir. Sahilin bu bölümünde gemi inşası yapılmamaktadır ve kereste ihracatı da yoktur (Türkiye'de buna karşı genel bir yasak vardır), bu nedenle ormanlar sadece yakacak için odun kömürü ve odun, kıyı ticareti ve balıkçılıkta kullanılan evler ve teknelerin inşaatı için kereste sağlar.

Ülke o kadar ormanlık ve dağlık ki nüfusun tüketimine yetecek kadar tahıl üretilmiyor ancak ekilebilir bir yer bile ekilmemiş gibi görünüyor. Hiçbir sabanın ulaşamadığı dağların sarp yamaçlarında mısır tarlaları asılı görünüyor. Toprak, iki uçlu bir çatalı olan el emeği ile hazırlanan bölgeye özgü bir yapı ile işlenir. Hint mısırı genellikle yetiştirilen tahıldır ve nadiren halk tarafından ekmek için kullanılır: ülkenin tedarik etmediği şey Guria ve Megrelya'dan temin edilir.

Buralar, genellikle bu ülkelerde bulunandan daha iyi betimlenen evlere sahip zengin, iyi kasabalar olarak bilinirler. Bölgeleri çok dağlık ve özellikle kış aylarında ulaşılmaz ama karakterlerinden dolayı yabancılar nadiren aralarına girerler ve asabi ve bağımsız bir ırk olduklarından onlar hakkında çok az şey bilinir.

Lazistan'da kasaba yoktur: Sürmene, Rize, Pazar, Hopa ve Batum, hepsi kıyıda yer alır, bir veya daha fazla kahvehâne ile birlikte bir dükkân sokağından oluşun çarşılar ve bir veya iki han vardır. Bu çarşılarda haftalık pazar kurulur. Sakinleri, bölgenin her yerine dağılmış kır evlerinde yaşar.

Trabzon'a bitişik Sürmene ve Yomra, ona ait olarak düşünülebilir; kasaba halkıyla sürekli temas halinde olan insanlar, genel olarak Lazlardan daha uygarlar.¹⁶¹

Hamilton, Trabzon'dan Erzurum'a yaptığı yolculuk sırasında genel olarak bozuk yolları olan engebeli arazilerden güçlkle geçtikleri, dağların çeşitli meyve ve diğer ağaçlarla kaplı olduğu, derelerin suladığı yüksek düzlüklerin bahçelerle kaplı olduğu bilgisini vermiştir.¹⁶² Seyyah, Trabzon'a döndükten bir süre sonra kara yolu ile Sinop'a gitmeye karar vermiş ve yolların durumunun kötü olduğu bilgisine ulaştığını belirtmiştir.¹⁶³ Seyyah, Trabzon'dan ayrıldıktan sonra sahil kenarından batıya yönelmiş ve bölgenin genel yapısını: "Arazi sola doğru hafif yükselirken genelde yol ve denizin arasına mersin kümeleri giriyor. Yakındaki tepeler geniş ölçüde tarıma kazandırılmış. Daha uzak dağlar ise zirvelerine kadar sık ormanlığa sahip." biçiminde özetlemiştir.¹⁶⁴

Southgate, Bayburt'ta bulunduğu sırada Osmanlı şehirlerinin genel yapısı ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

Ne Türkiye'de ne de İran'da yeni bir kamu binasına nadiren rastlanır. Her iki ülkede de kamu yararının büyük nesneleri hemen aynıdır: camiler, medreseler, hamamlar, köprüler ve kervansaraylar. Ancak Türkiye'deki şehirlerdeki en görkemli yapılar arasında yer alan ve iç kesimlerdeki yorgun gezginlerin sık sık kendini yenilemek için uğradığı çeşmeler İran'da neredeyse bilinmiyor. Her iki ülkede de bu tür hayır işlerinin azalması, tamamen İslam dininin etkisinin

¹⁶¹ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 191-192.

¹⁶² Willim John Hamilton, *Küçük Asya*, ed. Durmuş Ersun ve Erdiñ Buruldağ, çev. Kasım Toraman, Midas Kitap, Ankara 2013, ss. 132-140.

¹⁶³ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 189.

¹⁶⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 191.

azalmasına değil, kısmen daha sonraki yüzyıllarda yoksulluğun ve sivil baskının artmasına bağlanmalıdır.¹⁶⁵

Ainsworth, Amasya'dan ayrıldıktan sonra Merzifon civarında karşılaştığı ormanlık tepelerin benzer olarak Asya yarımadasının tüm kıyı şeridini kapladığı açıklamasında bulunmuştur.¹⁶⁶

Curzon, 1842 senesinde Trabzon'a ulaşmak için deniz yolu ile İstanbul'dan çıktığı yolculuğunda, Karadeniz'in oldukça hırçın ve tehlikeli dalgaları olduğuna değinmiştir. Seyyah, ayrıca Karadeniz kıyı şeridi ile ilgili de gezi notlarında şu açıklamalara yer vermiştir: "Karaya çıkmadan önce, Karadeniz'in güney kıyısındaki, yani Küçük Asya'nın kuzey kıyısındaki manzaranın güzelliğini takdir etmeliyim. İç kesimlerde daha yüksek olan kayalar ve tepeler, kıyının olağan karakteridir."¹⁶⁷

Wagner, 1844 yılında çıktığı Doğu seyahatinin İstanbul bölümünü tamamladıktan sonra deniz yolu ile Trabzon'a oradan da kara yolunu kullanarak İran'a geçmek istemiştir. Seyyah, Karadeniz'de yaptığı deniz yolculuğu esnasında Samsun'a kadar gördüğü Karadeniz sahilini şu şekilde betimlemiştir:

Paflagonya sahili, Trakya Boğazı yakınındaki Bitinya'dan daha yüksek ve daha dağlıktır. Kıyıda epeyce uzakta olmamıza rağmen kıyıya paralel uzanan iki sıra tepe açıkça görülüyordu; güneyde ikisi arasında daha yüksek olan ve zirveleri Bitinya tarafındaki dağlardan daha yüksek, sivri ve göz alıcıdır.

Doğuya doğru olağanüstü hızlı iniş çok dikkat çekicidir, batıdakiler yükseklik olarak yaklaşıp da, bitişik dağların çok üzerinde yükselen dev bir kalenin kalıntılarını andırır. Güneydeki bu dağ silsilesi, deniz kıyısına paralel uzanan ve kısmen koruluk ve çalılıklarla kaplı kuzeydeki yüksekliğin yarısı kadardır.

Sinop ile Samsun arasında, Kızılırmak denize dökülür; tatlı suları denizi birkaç milden fazla solgun sarı bir renge boyar. Yaz aylarında, önemsiz bir dereye dönüşüyor, kıyıları alçak, bataklık ve sağlıksız, ahşapla kaplı ve sık çalılıkların altında. Buradaki dağlar iç kısımda birkaç mil uzaklaşıyor ancak güzel zirveleri görünür durumda.¹⁶⁸

Wagner'in bindiği gemi Trabzon'a giderken hem yolcuları hem de yükleri tahliye etmek için bir süre Samsun'a demir atmıştır. Bu esnada seyyah, daha önce edindiği bilgileri de kullanarak gördüğü şehir görüntüsünü şu şekilde aktarmıştır:

Samsun, doğuya ve kuzeydoğuya açılan bir koyun ucunda yer alır ve yapımı Türklere göre Cenevizlilere atfedilen çok sağlam surlarla çevrili duvarların arkasına gizlenmiştir. Büyük gemiler kasabadan oldukça uzak bir yere demirmek zorundadır. Limanda orta ölçekli sekiz tüccar vardı. Samsun'un Türk nüfusunun Anadolu'nun en tutucularından olduğu söyleniyor. Gayrimüslimlerin kasabada yaşamasına izin verilmiyor. Gayrimüslimler dağ yamaçlarında göz alıcı bir manzarada

¹⁶⁵ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, Vol I, eds. D. Appleton and Co, New York 1840, s. 173.

¹⁶⁶ William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. II, London 1842, s. 29.

¹⁶⁷ Robert Curzon, *Armenia; a Year at Erzeroum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, London 1854, s. 2

¹⁶⁸ Moritz Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, Vol. II, London 1856, ss. 270-273.

gruplanmış, çayırar, meyve bahçeleri ve zeytin tarlaları ile çevrili komşu köylerde yaşıyorlar. Köylerin en büyüğü olan ve Samsun'un hemen üzerinde yer alan Kadıköy, sadece Yunanların yaşadığı bir yer. Diğer gayrimüslim toplulukları hemen hemen eşit olarak Rum ve Ermeni köylerine bölünmüştür.¹⁶⁹

Wagner, seyahatinin Samsun'dan sonraki bölümünde gördüğü ve hayran kaldığı Karadeniz kıyılarını şu şekilde betimlemiştir:

Ünye, Giresun ve Tirebolu'nun küçük kasabaları, deniz kıyısında büyüleyici bir konuma sahiptir. Burada bölgenin ihtişamı artıyor ve Kolhis'in çok ünlü güzelliği tüm formlarında başlıyor. Trabzon'un yaklaşık altı saat batısında, Yoros Burnu'nda, kıyıya o kadar yakındık ki manzaranın tüm güzelliğinin tadını çıkarabildik; Çarklarımızın yorulmak bilmez dönüşünden üzölmemek imkânsızdı; bu durum, güzelliklerini biraz daha boş zamanlarımızda seyretmek için hareketsiz kalmanın çok keyifli olacağı bu büyüleyici noktanın sadece çok kısa bir süreliğine tadını çıkarmamıza izin verdi. Geminin tüm sevimsiz hızıyla acele etmek yerine. Burada denizden yumuşak yuvarlak biçimli bereketli yeşil tepeler yükselir. En doruklarına kadar, bu köpüklü yükseltiler verimli bir toprakla ve yeşilin her tonunun zengin bir bitki örtüsüyle kaplıdır. Bahçeler, meralar ve Hint mısır tarlaları ile serpiştirilmiş ağaç koruları zarif bir şekilde gruplandırılmıştır. Ağaçların arasında pek çok yaprak dökmeyen tür vardı. Zeytin, meşe, kütük ve kestane ağaçları baskın görünürken çalılar, dağ otları, çiçek açan çalılar ve kır çiçekleri, koruların kenarlarını alacalı bir ihtişamla süsledi. Arada bir görünen, yüzeyi böylesine bir bitki yaşamına hayat veren bu muhteşem tepeler zincirinin oluşumunu gösteren çıplak bir kaya noktası vardı.¹⁷⁰

Wagner, seyahatnamesinde Lazistan olarak nitelediği Doğu Karadeniz Bölgesi'nin halkı ve bölgenin fiziki durumu hakkında şu açıklamalara yer vermiştir:

Lazistan, Trabzon'un batısından doğusuna, birçok ilçe dâhil olmak üzere altmış fersah kadar uzanır; insanlar sert ve kabadır, kan davalarına değer verirler ve imparatorluğun nüfusunun çoğu gibi asla silahsız olarak evlerinden dışarı çıkmazlar. Kısa bir tüfek, kama ya da iki ağızlı kısa bir kılıç ve eskiden tutsaklarını bağlamak için kullanılan ama şimdi sadece bir süs olan düğümlü bir ip taşırar. Ksenophon, kama veya kısa kılıcı tanımlar ancak kordondan bahsetmez. Lazların kasabaları yok, evleri etrafa saçılmış, ihtiyaçları olan şeyleri ara sıra bir araya gelen bir dizi dükkândan satın alırlar. Ülke, odun kömürü yaptıkları muhteşem kereste bakımından zengindir.¹⁷¹

Sandwith, Karadeniz Bölgesi'ni genel olarak sığır ve mısırın bol olduğu, değerli kereste ormanların Boğaz'dan Rus sınırına kadar sahil boyunca uzandığı bir yer olarak tanımlamıştır.¹⁷²

Lenep, Orta Karadeniz'in kıyı bölgesini: "Bu kuşak boyunca doğa çeşitliliğinde büyük bir tekdüzelik vardır; yani, toprağın zenginliği, genel olarak taşların yokluğu, ormanların bolluğu, bitki örtüsünün bereketi, sık yaz yağmurları, atmosferin nemli ve sağlıksız olması." şeklinde tarif etmiş, güneye inildikçe ormaların yerini sıcak mevsimde kuruyan kısa otlara veya ince dağınık maki meşe veya dikenli çalılara bıraktığına ve yüzeydeki taşların çoğaldığına dikkat çekmiştir.¹⁷³

¹⁶⁹ Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, ss. 273-274.

¹⁷⁰ Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, ss. 274-275.

¹⁷¹ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, s. 239-240.

¹⁷² Humphry Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army*, London 1856, s. 35.

¹⁷³ Henry John Van Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. I., London 1870, ss. 42-43.

1871 senesinde Karadeniz sahil kasabalarını deniz yolu ile dolaşan Cunynghame, Karadeniz'in genel görünümüyle ilgili şu izlenimlerde bulunmuştur: "Karadeniz'in güney sahil şehirleri güzel ormanlar, bahçeler ve çiftliklerle kaplıdır. Güzellikte İtalya'nın güney sahilleriyle yarışabilir. Doğa bölge için güzel bir hediyedir ve insanları kesinlikle bu durumdan dolayı avantajlıdır. Destek ile bölge büyük bir endüstriye dönüşebilir."¹⁷⁴

Bryce, 1876 senesinde Trabzon'dan gemiyle ayrılmış ve Doğu Karadeniz'in genel görünümünü şu şekilde özetlemiştir:

Öğleden sonra gemiye binerken ve beklenenden daha erken hareket eden vapurumuzu zar zor yakalayarak güverteden sahilin yapısı hakkında iyi bir fikir edindik. Kasabanın hemen arkasında, Trapezus adının kaynağı olabilecek düz, magmatik kayalardan oluşan cesur bir tepe yükselir ve ötesinde 2000 ila 3000 fit yüksekliğinde dağlar var. Daha da geride, sekiz ya da on mil kadar içeride, 6000 fit yüksekliğe ulaşan kıyıya paralel ve sık ormanlık ikinci bir sıra var. Geçitler, Küçük Asya'nın merkezini oluşturan ve çoğunlukla çıplak ve kuru, toprak ve mineral bakımından zengin ancak çok seyrek nüfuslu olan yüksek düzlüklere çıkar. Batıya doğru 400 mil boyunca sahil aşağı yukarı aynı karaktere sahip. Her yer park benzeri ağaçlarla kaplı dik yamaçlarla kaplı olup bazen kayalıklardan suya inen iki büyük nehrin deltaları dışında neredeyse hiç düz arazi parçası yoktur. Denize bakan tepelerin arkasında genellikle daha yumuşak bir görünüm vardır; sonra ikinci bir ormanlık dağ silsilesi ve iç kısımlarda çok daha yüksek zirvelerinin arasında bazıları karla kaplı ve yüksekliği 10.000 fitten biraz kısa boşluklar vardır. Vapur genellikle kıyıdan iki veya üç mil uzaktadır ama bu berrak ve güneşli havada, beyaz dalganın vurduğu kayalık burunların ve meşe çalılıkları arasından akan küçük tatlı koyların zarif ve sürekli değişen güzelliğinin tadını çıkarmak, bu mesafeden bile kolaydır. Her şeyin yeşilliği, Gürcü ve Ermeni manzaralarının çıplak kuruluşundan bıkmış gözler için heyecanlıydı. Garip bir şekilde yalnız bir ülkedir. Ara sıra ikişer üçer sıralanmış evler görürsünüz ama köyler nadirdir ve Batum'dan Boğaz'a kadar üç ya da dört şehir vardır.¹⁷⁵

Barkley, Gümüşhane-Trabzon yolculuğu esnasında Karadeniz Bölgesi'nin engebeli araziye sahip olduğunu, sağanak yağışların sık gerçekleştiğini, yer yer açık alanların çimenlerle kaplandığını, ladin, kayın, çam ve diğer ağaçlarla kaplı ormanların harika bir görüntü verdiğini belirtmektedir.¹⁷⁶

Lynch, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin kıyı kesiminin denize paralel uzanan yüksek sıradağlardan oluştuğunu belirtmiş ve bölge hakkındaki açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Her gün kıyıyı takip eden aynı uzun dağ kuşağı, kıyıya kabaca paralel olarak yükselen aynı uzun paralel sırtlar dizisidir. Deniz kıyısında düzenli bir sistem şeklindeki görüntünün devamlılığı, arkada uzanan dağ duvarlarının ölçeğinde giderek artan bir gelişmenin birçok işareti olup bunların hepsi, sevindirici bir biçimde bariyerin bu ayağının artan bilincine katkıda bulunur. Bu kıyının körfezleri, planını gerçekleştirilmeyi özlediğimiz, komuta eden bir doğal mimari parçasının eşliğinden başka bir şey değil. Bu özellik genişliği ile hayal gücü uyarılırken göz de memnun olur. Yüksek köknar ağaçlarının koruları, yamaçları giydiren ve gökyüzünün ışığına karşı dalgalı sırtlarında durarak

¹⁷⁴ Arthur Thurlow Cunynghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, London 1872, s. 347.

¹⁷⁵ James Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, New York 1896, ss. 389-390.

¹⁷⁶ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armania*, s. 344.

zirvelere tırmanır. Toprağın elverişli olduğu her yerde güzel meyve bahçeleri ve bol miktarda bitki ve ağaç vardır. Doğa, Kolkhis sahilinin ünlü olduğu o "her zaman yeşilliğin" ilk notasını vurur.¹⁷⁷

Amerikalı gazeteci Hepworth, 1897 senesinde Ermeni olaylarını araştırmak için Osmanlı topraklarına gelmiş ve İstanbul'dan deniz yolu ile Trabzon'a geçmiştir. Bu geçiş sırasında Karadeniz kıyı kesimlerini şairane bir dille şu şekilde tasvir etmiştir:

Bir yanda uçsuz bucaksız bir deniz, diğer yanda yemyeşil dağlar, bir annenin bebeğini kucağına alması gibi köyleri bağrına basıyor. Meralarda koyun ve sığır sürüleri; ormanın ortasından gizli bir çiftlik evinin kıvrılan mavi dumanı; sarp yamaçlarda karlar eridiğinde bir selin yatağını oluşturan beyaz kayalar; her şeyden önce, aceleci bulutlarla kaplı ve gün batımında gökkuşağının tüm renkleriyle doygun masmavi gökyüzünün yüce genişliği.¹⁷⁸

2. Sinop ve Çevresi

Stuart, 1835 yılında Karadeniz'de vapurla yaptığı yolculukta fırtınaya yakalanmış ve zorunlu olarak Sinop Limanı'na sığınmıştır. Kısa süre Sinop'ta kalan seyyah burayı, yüksek ve kayalık bir yarımadayı anakaraya bağlayan arazinin dar bir boğazında kurulmuş modern bir şehir olarak tanımlamıştır.¹⁷⁹ Gezginin şehirle ilgili diğer gözlemleri şu şekildedir:

Günün ortasında Diyojen'in doğum yeri olan Sinop'a geçtik. Argonotlar tarafından yarımada üzerinde inşa edilen ve Miletliler tarafından sömürgeleştirilen antik şehir, uzun yıllardır Pontus'un başşehiri olmuş ve en son Roma komutanı Lucullus tarafından alınmıştır. Şehir, dikdörtgen ve denize doğru dik bir uçurumla sona eriyor. Şehirde doğuya doğru meşe ve batıya doğru köknar ağacı üretiyor. Sinop şimdi Türk imparatorluğunun başlıca tersanelerinden biri ve gemi yapımı için çok fazla odun buradan İstanbul'a taşınıyor. Yarımada, Karadeniz'in en şiddetli ve yaygın kuzeybatı rüzgârlarından koruma sağlıyor.¹⁸⁰

Şehir hakkında ikinci bilgiyi veren seyyah Hamilton olmuştur. Seyyah, Ermenistan'a yolculuk yapmak amacıyla 4 Temmuz 1835'de İngiltere'den seyahate çıkmıştır. Bir süre Ege Bölgesi'ni dolaştıktan sonra İstanbul'a varmış, bir süre sonra da Trabzon'a ulaşmak amacıyla deniz yolculuğuna çıkmıştır. 22 Mayıs 1836 sabahı Sinop yakınlarında Geminin güvertesine çıkan seyyahın Sinop'la ilgili ilk izlenimleri şu şekildedir:

Sabahleyin alçak, siyah volkanik görünümlü sahil, Lepte Burnu'nu iki millik mesafede geçerken çıktığım güverteden yaklaşık 10 mil önümüzde duran harika çıkıntısıyla Sinop şehrini gördük. Çıkıntıyı ana karayla bağlayan düşük ve dar bir kara parçasında kurulmuş ve birbirlerine kısa mesafelerde taretlerle sağlamlaştırılmış bir duvar ile çevrilmiş. Şehirden güneye doğru zengin bol ağaçlık bir arazinin uzandığı görülüyor.¹⁸¹

Bir süre sonra ikinci kez fakat bu defa kara yolu ile şehre ulaşmaya çalışan Hamilton, Samsun'dan ayrılıp Sinop'a yaklaştıkça Pontus coğrafyasından ayrılıp Paflagonya sınırlarına

¹⁷⁷ Henry Finnis Blossie Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, London 1901, ss. 6-7.

¹⁷⁸ George H. Hepworth, *Through Armenia on horseback*, London 1898, s. 50.

¹⁷⁹ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 72

¹⁸⁰ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 72

¹⁸¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 130.

girdiklerini şu sözlerle aktarmaktadır: “Halys’ı geçtiğimiz gibi Roma Dönemi’nde bile elmalarıyla meşhur olan Paflagonya’ya girdik. Yol solumuzdaki ormanlık tepelere yakın seyrediyor. Diğer yandan sürülebilir tarlalar ve çayırlar sağa, denize doğru uzanıyor.”¹⁸² Seyyah, Bafra’dan sonra yer şekilleri ve bitki örtüsünün tekrar değiştiği, eğimli ve ormanlık alanların başladığı bilgisini vermekte ve karşıdan görünen Sinop’u şu şekilde betimlemektedir: Buradan görülen Sinop çıkıntısı epeyce bir dağ görüntüsüne sahip. Anakaraya bağlantısını sağlayan kıstak görülemeyecek kadar alçak. Solda ormanlık tepeler epey bir yüksekliğe kadar çıkarken en güzel bitki örtüsü ile kaplı tepeler üzerinden birkaç mil yol aldıktan sonra saat 5’e yaklaşmışken 7-8 evden meydana gelen küçük ova köyüne ulaştık.¹⁸³ Seyyah, eski Carusa olarak bilinen Gerze’nin 25 kadar Rum dışında tamamı Türk olan 240 kadar ev barındırdığını ve aynı zamanda bir tersaneye sahip olduğu bilgisini vermiştir.¹⁸⁴ Seyyah, Sinop’a yaklaştığında karşılaştığı arazi hakkında şu bilgileri vermiştir: “Sinop, surlarına kadar arazi yapısı, deniz kenarına kadar ulaşan ve ağaçlıklarla kaplı alçak tepeler dizisinden oluşuyor.”¹⁸⁵ Hamilton Sinop’a girerken karşılaştığı manzara karşısında şu izlenimlerde bulunmuştur:

7’yi birkaç dakika geçerken duvarların önündeki kum tepelerinden inip içinde çok sayıda sütun parçalarının yayılmış olduğu Türk mezarlığından geçerken kare kutular gibi görünen ve kenarları üzerine konulmuş düz taşlarla şekillenen mezarların tekil yapısı dikkatimi çekti. Dar kıstak, süreklilik arz eden kuzeybatı rüzgarlarıyla toplanmış ince kumla örtülü. Sinop, görünüşe göre kuzeybatıdan güneydoğuya geçen Bizans yapımı sağlam bir duvarla korunuyor. Bazıları dikine yönelmiş birkaç kuleyle sağlamlaştırılmış. Şehrin dış kapısına, duvar içinden dar kıvrımlı bir geçitten girdik. Ardından sağımızdaki hisar solumuzdaki deniz duvarı arasından doğuya doğru iç kapıya geçtik. Atlarımızla caddelerden süratle geçtik. Yeniden doğu tarafına çıktık. Kısa zamanda kendimizi Rum mahallesinde bulduk. Vali burada bana bir konak tahsis etmişti. Duvarların iç kısmında 500 Türk evi, tamamı dışında ve bilhassa doğuya doğru 300 Rum evi bulunduğu söyleniyor.¹⁸⁶

Seyyah, İstanbul’la Trabzon arasında kalan Sinop’un konumundan kaynaklanan önemini tam kullanamadığını şu sözlerle ifade etmiştir:

Sinop’un nüfus ve refahı İstanbul ile Trabzon arasında böylesine güvenli bir limanı olan bir yerde beklendiği kadar değil. Aksine yarımada boyunca yoksulluk ve sıkıntıyı anlatan genel görünüm algıladım. Çok sayıda Roma ve Bizans sikkesi, Sinop’a ve Amisos’a ait birkaç gümüş ve Komana’ya ait güzel bir gümüş sikke getirildi. Ancak vapurun ara ara gelişi ve bu sayede başşehirle iletişimin artması gibi nedenlerle sahipleri büyük fiyatlar istemeyi öğrenmişti.¹⁸⁷

Sinop’tan ayrılıp, sekiz saat mesafede olduğunu belirttiği Boyabat’a hareket eden Hamilton, yolda karşılaştığı manzaraları şu şekilde betimlemiştir:

¹⁸² Hamilton, *Küçük Asya*, s. 228-229

¹⁸³ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 234.

¹⁸⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 235.

¹⁸⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 236.

¹⁸⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 237.

¹⁸⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 240.

Şimdi girdiğimiz vadi sıkı ormanlık bir alan. Köknar ve kayın ağaçları daha da büyümüş. Hele bazı kayın ağaçları kesinlikle muhteşem. Fakat orman soğuk ve nemliydi ki kayınlar normaldeki pürüzsüz ve parlak kabukları yerine, beyazlamış likenle (yosun) kaplanmış. İlerledikçe manzara yabanileşiyor. Dağlara olabildiğince doğu ve batı yönünde yayılıyor. Zirvelerine kadar ağaçlarla kaplı Karadeniz kıyıları ilk çağlarda Peucia Silva adı altında nam yaptığı engin ormanları hala üzerinde taşıyor.¹⁸⁸

Seyyah, Boyabat'a ulaşmadan önce ulaştığı ve I. Mitridat Savaşı'nın yapıldığını düşündüğü alanla ilgili şu bilgileri paylaşmıştır:

11.20 civarında bir başka tepeler silsilesini geçtik. Ardından yarım saat sürmeden Kara Suyla ya da buradaki adıyla Kastamonu Çayı ile sulanan ovaya indik... Gavur Irmağı'yla, ya da eski Amnias ile sulanan bu geniş ovalar Mithridates'in Bithyna kralı Nikomodes'e karşı zaferi ve Marius emrindeki Romalılarla MÖ 88 yılında başlayan I. Mithridates Savaşı ile ünlüdür.¹⁸⁹

Boyabat'a ulaşan seyyah burası hakkında: "Çoğu Türklere ait yaklaşık 300 ev bulunuyor. Özellikle, Gavur Irmağı kenarlarında uzanan köy baş şehir olarak Boyabat'a bağlı durumdadır." şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.¹⁹⁰

Bir diğer seyyah Spencer, Karadeniz kıyılarını dolaştıktan sonra kalabalık bir kasaba olan Sinop'ta birkaç saat demir attıkları bilgisini vermiştir.¹⁹¹ Kasabayı büyüleyici olarak değerlendiren seyyah, her tarafının denize kenarı olan kasabanın her türlü kültüre uyum sağladığına değinmiş; kasabayı biraz dolaştığında var olan az nüfus dikkatini çekmiş ve bu durumu salgın bir hastalığın yaratmış olabileceğine ihtimal vermiştir.¹⁹² Seyyah çevredeki kasaba ve köylerin boşaltılmış ve harap durumda olduğuna ve kalan sakinlerinin yoksullukla boğuştuğuna veya düşmanları tarafından yağmalandığına dikkat çekmiştir.¹⁹³

1837 senesinde İstanbul'dan Trabzon'a deniz yolu ile geçmek isteyen Southgate, Karadeniz'den geçişinin keyifli olduğunu ve tüm sahil şeridinin, sürekli devam eden bir tepeler silsilesi şeklinde olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁴ Antik Sinop dışında hiçbir yerin gemi bağlamak için uygun olmadığına değinen seyyah, doğuya doğru uzanan Sinop Koyu'nun Karadeniz'in güney kıyısındaki en iyi limanı sağladığını belirtmiş ve Sinop hakkındaki sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

Türklerin sinop olarak adlandırdığı kasaba, eski adıyla hala bir benzerlik taşımaktadır. Şehrin ilk kuruluş tarihi, en yüksek Antik Çağlara kadar uzanmaktadır. Ticaret açısından avantajlı konumu, kuşkusuz oraya ilk yerleşenlerin Miletliler olduğunu işaret ediyor. Burası Mithridates döneminde Pontus'un başşehriydi. Aynı zamanda şehrin sakinlerinin anısına heykeller diktiği Diojen'in doğum yeri idi. Ticari büyüklüğü, Constantinopolis fatihinin eline geçmeden önce ortadan kalkmıştı ve

¹⁸⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 245.

¹⁸⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 247.

¹⁹⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 247.

¹⁹¹ Edmund Spencer, *Travels in the Circassia, Krim-Tartary, &c.*, Vol. II, eds. Henry Corburn, London 1839, s.153

¹⁹² Spencer, *Travels in the Circassia, Krim-Tartary, &c.*, Vol. II, s.153

¹⁹³ Spencer, *Travels in the Circassia, Krim-Tartary, &c.*, Vol. II, s.153

¹⁹⁴ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 150-151.

muhtemelen o dönemden bu yana hiçbir artış göstermedi. Bu ve her açıdan, geçmişte ve bugün Karadeniz kıyısındaki en önemli yerlerden biri. Constantinopla'dan ayrıldıktan sonraki ilk gece Sinop'ta kaldık. Bir sonraki öğleden sonra geniş bir körfezin eğrisi üzerinde uzanan güzel bir kasaba olan Samsun'a ulaştık ve üçüncü günün öğlen on iki buçuğunda Trabzon'a vardık.¹⁹⁵

İngiliz asker Humphry Sandwith, 1854 senesinde Kırım Harbi'nin olduğu dönemde Rus tehditlerine karşı Kars'a görevlendirilmiştir. İstanbul'dan deniz yolu ile Trabzon'a oradan Erzurum ve sonunda Kars'a ulaşmayı planlayan Sandwith, Sinop'ta kısa süreliğine demir attıklarında burayı, sefil bir liman şehri olarak tanımlasa da buranın zengin tarihine vurgu yapmadan edememiştir.¹⁹⁶

İngiliz diplomat Augustus Henry Mounsey, 1865 yılında deniz yolunu kullanarak Trabzon'a oradan İran'a seyahat etmiştir. Seyyah, deniz yolculuğu sırasında ilk Sinop'a oradan Samsun'a ve son olarak Trabzon'a uğramış ve bu şehirlerin genel durumları hakkında kısa bilgiler paylaşmıştır. Seyyah, o günün Sinop'unu da: "Şu anki kasaba, içerisinde muhtemelen bin kişinin yaşadığı ortalama görünümlü evlere ve limanı korumak için Cenevizlilerin yaptığı eski bir kale kalıntılarına sahiptir. Bu yapılar kasabanın en kayda değer yapılarıdır." şeklinde betimlemiştir.¹⁹⁷

Cunynghame, 1871 senesinde Samsun'dan sonra Sinop'a akşam saatlerinde ulaşmış ve Osmanlı donanmasının burada bulunduğu sırada Ruslar tarafından 1854 senesinde yakıldığı bilgisine yer vermiştir.¹⁹⁸ Eskilerde dünyada büyük bir heyecan yaratan şehrin şimdilerde çok bakımsız göründüğünü de sözlerine eklemiştir.¹⁹⁹

1879 Temmuz'unun 14'ünde İstanbul'dan ayrıldıktan sonra 16'sında Sinop yakınlarından geçen İngiliz seyyah Tozer, daha önceki dönemlerde buranın Büyük Mithridates'in doğum yeri ve başşehiri olduğunu, aynı zamanda merkezi bir coğrafi konuma sahip olmasından dolayı Euxine'deki tüm Yunan kolonilerinin en önemlisi olduğunu belirtmiştir.²⁰⁰ Seyyah, denize girinti yapması ve böylelikle her iki yönün hâkimiyetini sağlamasından dolayı şehri Antik Dönem'de Kartaca ve modern zamanlarda Tunus'a benzetmekle birlikte şehrin konumu hakkında şu bilgileri paylaşmıştır:

Kasaba, üçgen bir yarımadaı anakaraya bağlayan dar bir kıstakta yer alması ve dolayısıyla iki göze sahip olması nedeniyle dikkat çekicidir. Sinop, kıyıyı takip eden ve denizden limana uzanan kuleli masif surlarla çevrilidir; anakaraya bakan tarafında ise büyük bir kale vardır. Yarımada

¹⁹⁵ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 150-151.

¹⁹⁶ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, ss. 13-14.

¹⁹⁷ Augustus Henry Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, London 1872, s. 7.

¹⁹⁸ Cunynghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, s. 347.

¹⁹⁹ Cunynghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, s. 347.

²⁰⁰ Henry Fanshawe Tozer, *Armenia and Eastern Asia Minor*, London 1881, ss. 6-7.

üçgenin tabanını oluşturan zeminin uçurlara düştüğü denize doğru dik bir şekilde yükselir. Bu burna Boz Tepe veya Boz Pelerin denir. Geçtikten sonra içinde barındırdığı limanı kuzeyden gördük.²⁰¹

Lynch, 1893 senesinin 13 Ağustos günü İstanbul'dan Trabzon'a ulaşmak amacıyla deniz yolu ile seyahate çıkmış ve bu seyati sırasında Sinop'a uğramamış olsa da şehrin denizden görünümünü hakkında bazı bilgiler vermiştir. Seyyah, Sinop'un açık arazisi, geniş yol kenarı ve yıllara direnmiş sudan yükselen surları ile Orta Çağ kasabası gibi görünümüne sahip olduğunu belirtmiştir.²⁰²

2.1. Dinî Mimari

Sinop'a gelen seyyahlar eserlerinde dinî mimari kapsamında değerlendirilen cami, mescit, kilise, türbe ile mezarlıklara yer vermişlerdir.

a) Cami ve Mescitler

Hamilton, çok sayıda antik sütunun şehrin merkezine yakın bir cami avlusunda bulunduğuna dikkat çekmiştir.²⁰³ Bu yapının Alâeddin Camii olması muhtemeldir.

b) Kiliseler

Hamilton, Gerze Limanı'nda yaptığı incelemeler esnasında; avlusunda, muhtemelen Sinop'tan getirilmiş korint başlıklı sütunların bulunduğu bir Bizans bir de Rum kilisesi bulunduğu bilgisini paylaşmıştır.²⁰⁴

Seyyah, Sinop'ta bulunduğu sırada yeni bir yazıt veya tarihi kalıntı bulabilmek umuduyla tapınak harabeleri denilen yere gitmiş ve burada gördüğü bir kilise hakkında şu bilgileri paylaşmıştır:

Akşamleyin, tapınak harabeleri denilen yeri görmek üzere hafif tepeden yukarı şehrin doğusuna doğru ilerledim. İçinde neredeyse tamamen yerin altında bir Rum kilisesi vardı, yanında uzanan birkaç kırık sütunla birlikte değişik tabakalarda briket ve taşlar eski bir Bizans kilisesine aitti.²⁰⁵

c) Türbe ve Mezarlıklar

Hamilton, Sinop girişinde çok sayıda sütun parçalarının yayılmış olduğu Türk mezarlığıyla karşılaşmış ve buradaki mezarları, kare kutular gibi görünen ve kenarları üzerine konulmuş düz taşlarla şekillenen mezarlar olarak tanımlamıştır.²⁰⁶ Seyyah bir süre sonra şehrin

²⁰¹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 7.

²⁰² Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 3

²⁰³ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 238.

²⁰⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 235.

²⁰⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 239.

²⁰⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 237.

tepe noktasında bulunan başka bir Türk mezarlığına gitmiş ve burada da yazıt arayışında bulunmuştur (No. 10).²⁰⁷

Mounsey, Sinop'tan ayrılmadan önce şehrin yüksek bir kesiminde bulunan büyük mezarlığa gitmiş ve burada Strabon'un bahsettiği muhteşem revakların kırık sütun parçalarını ve beyaz mermer levhalarının izlerini bulduğunu ifade etmiştir.²⁰⁸

2.2. Sivil Mimari

Sinop'a gelen seyyahlar gezi notlarında sivil mimari kapsamında değerlendirilen ev, sokak, ticaret yapıları ve su yapılarına yer vermişlerdir.

a) Evler ve Sokaklar

Hamilton, surların iç kısmında 500 Türk evi ve surların dışında bilhassa doğuya doğru 300 Rum evi bulunduğunu belirtmiş fakat evlerin yapısı hakkında ayrıntılı bilgi paylaşmamıştır.²⁰⁹

Hamilton, Boyabat'a ulaşmak için Sinop'tan ayrılmış ve seyahati sırasında yolda gördüğü bazı evlerle, Ksenofon'un Euxine kıyılarında gördüğü meskenlerle olan benzerliklerini şu şekilde ifade etmiştir:

Saat 8 gibi ormanlık alanlardan çıkarak küçük bir yayla ya da yaz köyüne geldik. Ahşap kır evleri Ksenophon'un, Euxine kıyıları boyunca benzer meskenler gördüğüm Mosynoeci kırsalında bahsettiklerinden muhtemel çok farklı değil. Kır evleri tepenin eğik yamacında duruyor ve iki kat ya da iki odadan oluşuyor: alt zeminden girilen en küçüğü ve önünde ahşap direklerle destekli, ahır görevi yapan bir tür hangarı bulunuyor; diğerine ise daha yüksekten giriliyor, hangar veya giriş üstünde uzanıyor ve ev olarak kullanılıyor.²¹⁰

Mounsey, şehrin bin kişinin yaşadığı ortalama görünümlü evlere sahip olduğu bilgisini paylaşmıştır.²¹¹

b) Çarşı ve Pazarlar

Hamilton, şehrin mevcut önemli konumunu değerlendiremediği için ticaretinin gelişmediğini ve yoksulluğa sürüklendiğini vurgulamıştır.²¹² Hamilton'dan sonra şehre gelen

²⁰⁷ Bkz. Ek 1.

²⁰⁸ Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, s. 7.

²⁰⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 237.

²¹⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 245-246.

²¹¹ Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, s. 7.

²¹² Hamilton, *Küçük Asya*, s. 240.

Spender, Sandwith, Cunynghame de benzer olarak şehirdeki yoksulluğu seyahatnamelerinde ifade etmişlerdir.

c) Han ve Kervansaraylar

29 Temmuz Cuma günü Durağan'a ulaşan Hamilton, buradaki bir cami avlusuna çadırlarını kurduklarına değinmiş; caminin yakınında hemen yakınında yer alan ve han olarak anılan yapı hakkında şu bilgileri vermiştir:

Caminin yanında düzgün kesilmiş bloklarla kesilmiş kemeri bulunan, briket ve taştan inşa edilmiş büyük bir han kalıntısı bulunuyor. Giriş kapısı üzerinde Arap harfleriyle oluşturulmuş bir yazıt bulunuyor. Kemer taşları bazen eski Gotik ve Bizans yapılarında da rastlanan ve Smyrna'daki eski tiyatro harabelerinde de dikkat çektiğim nitelikte çok özel biçimde birbirine geçirilmiş. Her bir taşın alt kısmında, aşağı taştaki oluğa uygun düşen bir çıkıntı bırakılmış; böylece yandaki şekilde de gösterildiği gibi anahtar taşın her bir yanında bu çıkıntı var. Bu tarzın amacı tahminime göre daha fazla dayanıklılık sağlamak.²¹³

d) Sarnıçlar

Hamilton, şehrin doğusunda karşılaştığı ve sarnıç olduğunu düşündüğü bir yapı hakkında şu bilgileri vermiştir:

Şehrin doğusu yönünde tepenin bayırında oma tuğlalarıyla inşa edilmiş altyapı ve tonozlar bulunuyor. Çanak, çömlek ve kiremit parçaları etrafa saçılmış. Özellikle bir bina dikkatimi çekti. 3 büyük tonozlu odadan oluşuyor. Duvardaki kabuk bağlamalarından anlaşıldığı kadarıyla muhtemelen bir sarnıç veya mahzen oluşturmuş. 200 yarda²¹⁴ kadar mesafede tepe üzerinde kaya içine oyulmuş bir pınar veya çeşme bulunuyordu. Nizami yontulmuş taşlardan dar bir giriş meydana getirilmiş. Şu anda kullanılan suyun tamamı yarımada dan temin ediliyor; su topraktan yapılmış borularla taşınıyor, tepelerdeki bütün pınarlar bir araya toplanıp borular içinde doğu kapısına aktarılıyor. Orada birleştiriliyor ve ardından bir köprüyle karşıya geçirilerek şehrin tüm kısımlarına dağıtılıyor.²¹⁵

e) Limanlar

Stuart, Yarımada'nın Karadeniz'in en şiddetli ve yaygın kuzeybatı rüzgârlarından koruma sağladığını belirtmiş ve buradaki limanın önemini vurgulamıştır.²¹⁶ Stuart'tan bir yıl sonra şehre gelen Hamilton, buranın güvenli bir liman olmasından kaynaklanan önemini ticari anlamda yeterince kullanamamasına değinmiştir.²¹⁷ Texier'ın 1839 senesinde verdiği bilgiye göre ise Sinop Limanı, Karadeniz'de önemli yeri olan ana istasyonlardan biridir.²¹⁸

²¹³ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 249.

²¹⁴ 0.91 metreye karşılık gelen ölçü birimi.

²¹⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 240.

²¹⁶ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 72

²¹⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 240.

²¹⁸ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 188.

İngiliz araştırmacı Bryce 1876 senesinde, Samsun'dan sonra yanından geçtiği fakat uğrayamadığı Sinop ve limanı hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Bunu takip eden gece, bu yavaş yolculuğun dördüncüsüydü, neredeyse ilerlediğimiz kadar uzun bir süre boyunca gittik. Parlak ay ışığı gölgesinde, Diyojen'in doğum yeri olarak ünlü olan Sinop'un yanından geçerken bir deniz feneri ile taçlandırılmış - Sultan'ın egemenliğinde nadir görülen - heybetli kare burnu gördüm. Burası maruz kaldığı bombardımanla Kırım Savaşı'nın yakın nedeni oldu. Limanı en iyisidir, hatta kıyının bu kısmındaki tek limandır ama alacak kargomuz olamadığı için biz giremedik. Görünüşe göre şimdi çok az ticareti var.²¹⁹

Tozer, limanın Ruslar tarafından yakıldığını şu sözlerle ifade etmiştir:

Bu liman, Kırım Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre önce, Kasım 1853'te Türk donanmasının Ruslar tarafından yakıldığı yeri. Refahındaki düşüşün nedeni muhtemelen o sırada kasabaya verilen zarardır. Texier, buradan Karadeniz'deki vapurların ana istasyonu olarak söz ediyor ancak ticareti zayıf düştüğü için artık önemini yitirdi. Yine de kötü havalarda çok sayıda kaptan, Euxine'nin güneyindeki en iyi ve neredeyse tek iyi liman olduğu için oraya sığınmaktan memnuniyet duyarlar ve bu fırtınalar, eskisi kadar müthiş.²²⁰

2.3. Askeri Mimari

Stuart, Sinop Limanı'nın doğu taraftan yarı harap olmuş eski bir Ceneviz kalesi ve kumsal boyunca taretli kulelerle çevrili bir sur tarafından korunduğunu belirttikten sonra: "En yakın tepe birkaç mil uzaklıkta olduğundan dağlık burna zapt edilemez bir hisar inşa edilebilirdi ama bunun yerine limana hâkim olmayan küçük bir batarya yerleştirilmiş." şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.²²¹

Hamilton, Gerze'ye ulaştığında buradaki limanı ve içerisindeki hisarı yakından incelemiş ve yaptığı incelemeleri şu şekilde aktarmıştır:

Limanın içinde perişan halde ahşap bir hisar bulunuyor, onun da içinde altı pirinçten imal edilmiş top mevcut. Şehrin içinden geçerken bir zamanlar bir heykelin kaidesi olmuş yükselti gördüm. Fakat herhangi bir yazıt yoktu. Diğer yandan eski bir Bizans kilisesi ve aynı şekilde yakındaki bir Rum kilisesi duvarında bir yazıt buldum (No. 2-3).²²² Avlusunda iki korint sütun başlığı ve muhtelif sayıda küçük kırık sütunlar bulunuyordu. Bütün bunlar antik zamanlara ait keşfedebildiğim kalıntıları ve muhtemelen Sinop'tan getirilmişti ancak yerin adı daha önceki yerden 150 stadya²²³ uzaklığa konulmuş eski Carusa mevki üzerinde olduğunu yeterince kanıtlıyordu.²²⁴

Hamilton'un Sinop Kalesi ve surları hakkında ilk görüşleri şu şekilde olmuştur: "Sinop, görünüşe göre kuzeybatıdan güneydoğuya geçen Bizans yapımı sağlam bir duvarla korunuyor.

²¹⁹ Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, ss. 392-393.

²²⁰ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 7-8.

²²¹ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 73

²²² Bkz. Ek 2.

²²³ Uzunluğu 185.4 m. olan Antik Yunan ölçü birimi.

²²⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 235.

Bazıları dikine yönelmiş birkaç kuleyle sağlamlaştırılmış. Şehrin dış kapısına, duvar içinden dar kıvrımlı bir geçitten girdik. Ardından sağımızdaki hisar solumuzdaki deniz duvarı arasından doğuya doğru iç kapıya geçtik.²²⁵ Ayrıca surlarda gezintiye çıkan seyyah, bu yapılarla ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Bey'in dairesinden ayrılarak yazıt ve antik zamanlara ait bir şeyler bulmak amacıyla şehri ve harabe duvarları gezintiye çıktım. Her ikisi de son birkaç günün sıcak havasından dolayı kötü durumda olduklarından Giuseppe ve Tatar'ı evde bırakarak; valinin savaşçısı ile birlikte gittim. Doğu kapısı yakınında kıstağı karşıdan karşıya geçen duvarın bu tarafı sütunlar, baştabanlar vs. gibi eski mimari parçalarla inşa edilmiş. Kendi kendime zengin bir yazıt parçası elde edeceğime kanaat getirdim. Şehrin merkezine yakın cami avlusunda da aynı bollukta eski parçalar bulunuyordu. Büyük bir çeşmeye giden farklı patika ve bulvarların her iki yanına yerleştirilmişlerdi. Ana caddelerin çoğunda, ev temellerinde, sütun ve sütun kaideleri görülüyor. Batı yönündeki dış duvarlar da benzer kalıntılarla şekillenmiş. Aralarında iki farklı yazıtlı korniş dilimleri bulunuyor (No. 5-7);²²⁶ 54 no'lu yazıt bir korniş tabanında, boğa başları ve çelenklerle zenginleştirilmiş, 53 ve 55 no'lu yazıtlar düz bir korniş üzerindedir. Tamamının, İmparator Germanicus onuruna ya da onun tarafından dikilmiş anıta ait olduğu açık. Aynı duvara, güneğe doğru büyük bir mermer aslan çalışılmış. İç batı duvar kapısı içinden geçerken kapı giriş üzerinde uzun bir yazıt var; biraz zorlukla ona ulaşmak için bir merdiven buldum. Modern Yunan yazıtydı ve 1781 tarihine dayanıyordu.²²⁷

Daha sonra kaleyi ziyaret eden Hamilton, Sinop Kalesi ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunmuştur:

Daha sonra hisarı, Türklerin verdiği adıyla uç kaleyi, ziyaret etmek üzere devam ettim. Kıstağın karşısına geçerek şehrin batısına uzanıyor. Bu duvarlar daha önceki binaların yıkılmış olduğunu kanıtlarcasına eski parçalardan oluşuyor. Kapının dışında, heykelin oyulmuş ve buğday ezme ve öğütme havanına dönüştürülmüş dairesel sütun tabanında Antoninus Pius oğlu Antonine adına bir yazıt vardı, Sinop'un imparatorluğa ait sikkeleri ile aynı olan, Colonia Julia Filex anlamına gelen C.I.F harfleriyle biten yazıt (No 4).²²⁸ Hisarın batı tarafındaki duvarın iç kısmı kemerler üzerine yükseltilmiş ve çok güzel yapıda payandalarla destekleniyor. Muhtamelen sukemeri kalıntılarını olan bu yapı Roma'ya özgü bir görüntüdeydi. Genç Pliny, 16 mil dışında bir yerden su getirerek Sinopluların ihtiyaçlarını karşılamayı düşünüyordu; toprak böyle ağır bir binayı kaldıracak olsaydı tabi. Bu duvar belki de bir parçasıydı ama Sinop civarında su kemerine ait belirgin bir işaret göremedim. Su, şu anda şehre yarımadanın kendisinden temin ediliyor. Bu kenardaki iç duvar da su kemeriyle aynı tarzda inşa edilmiş. Dış açılı kesik iki kale kuleyle sağlamlaştırılmış. Taş blokların tamamı aynı boyutta; kulelerin dikdörtgen şekliyle pencere ve mazgalları ve kusursuz bir yapısı var; Roma duvarının bir kısmı olduğuna şüphem yok. Kıstağı karşıdan karşıya geçen ikinci ya da dış kapı, eski malzemelerden yapılmış ve muhtemelen Bizans ya da Ceneviz ustalarına ait. Kum üzerinde yükseltilmiş olduğundan bazı kuleler dikey açığa düşmüşler ve acayip bir görüntü sunuyorlar. Üzerine en yakın zamandan tahkimatlar inşa edilmiş. Güneybatı açısındaki kuleden bu noktadan savrulmuş eski bir mendirek görülebiliyor. Şehir, uzunluğu boyunca su altından düzensiz bir çizgide uzuyor ve küçük gemiler için şu anda bile tek liman girişi olan dar bir aralık bırakıyor.

Hisarda Türk aileler ikamet ediyor ve yaklaşık 50 ev bulunuyor. Şehrin kuzeyine giderken bir ani taarruz kapısından geçtim. Ardından dağlır nitelikte keskin kabuklu kireç taşı üzerine duvar inşa edilmiş kıyıya indim. Açıkça Strabon'un Khonenikides adı altında tanımladığı şeylere benzeyen küçük dairesel deliklerle dolu olması şaşırtıcıydı; yalnız benim gördüklerim 1-2 fit derinliğinde ve çapı 9 inçin²²⁹ üzerinde değiller. Öte yandan bir gerçek var ki biraz daha büyük olsalardı insan vücudunun kıyı üzerinde yürümesini neredeyse imkânsız kılardı. Bu oyuklara, şiddetli dalga hareketleriyle çarpılmış çakıllar neden olmuş gibi görünüyor. Neredeyse tamamen kabuklardan

²²⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 237.

²²⁶ Bkz. Ek 3, 4, 5.

²²⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 238.

²²⁸ Bkz. Ek 6

²²⁹ Her bir uzunluğu 2.54 cm olan ölçü birimi.

oluşmuş kaya eskiler tarafından kamu binalarının yapımında fazlasıyla kullanılmış. Bu girişin yanındaki bir tabakhane (debbağhane) avlusunda yalak olarak kullanılmış birkaç lahit bulunuyor. Birinin üzerinde bulunan kısa bir yazıtı kopyaladım (No. 8).²³⁰

Boyabat'ta Cenevizliler tarafından inşa edildiği söylenen kaleyi ziyaret eden Hamilton, kale ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

Akşamleyin Cenevizlilerin inşa ettiği söylenen, fakat muhtemelen Bizanslılara ait kaleyi görmeye gittim. Büyük değil ancak tek giriş yeri olan kuzeydoğu tarafında kare ve yuvarlak kulelerle korunuyor. Bu giriş bir zamanlar üzerinde açılır kapanır köprü bulunan hendekle sağlanabiliyor. Tepe noktadan baktığımda uzaklarda yeşil bir ova görebiliyorum. Boyabat Suyu yukarıda anlatılan dar boğaza kadar bu ova içinden güneybatı yönünde akıyor.²³¹

Hamilton, Durağan'dan ayrılırken Kastamonu Çayı (Gökırmak) olarak adlandırdığı akar ile Kızılırmak'ın birleştiği yerin 15 km ötesinde zirvesinde kale harabeleri olan Eğri Kale adında yüksek bir tepe olduğu bilgisini vermiştir.²³²

Mounsey; şehrin, limanı korumak için Cenevizlilerin yaptığı eski bir kale kalıntlarına sahip olduğunu ve bu yapıların kasabanın en kayda değer yapıları olduğunu belirtmiştir.²³³

Tozer, Sinop'un kıyıyı takip eden ve denizden limana uzanan kuleli masif surlarla çevrili olduğunu anakaraya bakan tarafında ise büyük bir kale bulunduğunu aktarmıştır.²³⁴

2.4. Antik Mimari

Hamilton, Sinop'ta antik tapınlardan iz kalmadığını şu sözlerle ifade etmiştir:

Kendimi nihayet bir zamanlar Mithridates Eupator krallığının başşehiri olmuş bu ünlü şehrin duvarlar arasında görmek gerçekten mutluluk verici bir duyguydu. Şehrin büyük kısmı Mithridates tarafından süslenmiş ve dar kıstağın her iki kenarına bir liman yapılmıştı. Düşmanca saldırılara karşı savunmasından ve son düşüşünden daha az şanlı olmayan köklere sahip, felsefeci Diogenes'in doğduğu yer olarak ünlü şehir. Şimdiki adı Sinop ama bir zamanki şanlı binalarından, muhteşem koridorlarından ve müteakip prens ve hükümdarların şehiri süslediği harika tapınlardan hiçbir şey kalmamış. Orada kaldığım 3 gün boyunca daha sonra civarda ve şehirde yaptığım öylesine gezintilerimde keşfettiğim önceki ihtişamına ait birkaç iz sonraki sayfalarda anlatılacak.²³⁵

Sinop'un çevresini tanımak isteyen Hamilton, şehrin çoğu yerini dolaşmış ve gezi esnasında karşılaştıklarını şu şekilde aktarmıştır:

25 Temmuz Pazartesi-Doğudan batıya 5 mil kadar uzanan yarımada'nın büyük kısmını dolaşım. Polybus tarafından verilen tasvire ciddi anlamda uyuyor. Sinop'tan yaklaşık 3 mil doğu-güneydoğu yönünde birkaç mısır tarlasının yanında bulunan Nesiköy adında küçük bir köy var. Köyden güneye doğru bir ırmak akıyor. Çeşmenin birinde yalak olarak kullanılan çok büyük bir lahit bulunuyor bu lahitin üzerinde bulunan yazıtı kopyaladım (No. 11).²³⁶ Antik Çağlara ait bazı ünlü hekimler

²³⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 238-239., Bkz. Ek 7.

²³¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 247.

²³² Hamilton, *Küçük Asya*, s. 250.

²³³ Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, s. 7.

²³⁴ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 7.

²³⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 237.

²³⁶ Bkz. Ek 8.

tarafından dikilmiş görüntüsü var. Toprak zengin ve volkanik olmasına rağmen yarımada çok az sayıda ağaç yetişiyor. Dönüşümde yazıt çalışmalarımı yeniledim ve birkaç küçük parça buldum (No. 9, 12 ve 13).²³⁷ Bir lahit üzerindeki 62 no'lu yazıt, Roma fethinden sonra olduğunu kanıtlayan $\chi\omicron\lambda\omega\nu\epsilon\iota\alpha$ (koloni) kelimesinin kullanımından dolayı ilgi çekici ve ayrıca bazı harflerin kendine has bir biçimde olması belli harf şekillerinin hangi dönemde kullanımda olduğunu gösteriyor. Caminin avlusundan aldığım 63 no'lu Latin yazıt bir sütunun üzerinde ve muhtemelen eksiksiz ama üzerinde kazı yapmama müsaade edilmedi. Ancak çekiçle toprağını sıyırdıktan sonra verilmiş birkaç kelimenin şifreleri çözülebilirdi.²³⁸

Mounsey, Sinop'la ilgili Strabon'un: "Yarımada, zorluklarla çıkılanan sarp kayalıklarla çevriliydi. Çok verimli harika toprakları ve bahçeleri vardı. Burada süslendirilmiş güzel yapılar ve muhteşem revakları olan bir pazar yeri vardı." sözlerini paylaşmıştır.²³⁹ Seyyah, Sinop'tan ayrılmadan önce şehrin yüksek bir kesiminde bulunan büyük mezarlığa gitmiş ve burada Strabon'un bahsettiği muhteşem revakların kırık sütun parçalarını ve beyaz mermer levhalarının izlerini bulduğunu ifade etmiştir.²⁴⁰

3. Samsun ve Çevresi

İngiliz seyyah Kinneir, 1813 tarihinde Samsun'u ziyaret etmiş ve gezi notlarında şehrin tarihiyle ilgili şu ifadeler yer vermiştir:

Amisos'u temsil eden şehir, Pontus'un Sinop'tan sonraki en zengin şehridir. Görünüşe göre, Atina ve Miletli tarafından kurulmuş olan şehir, Pontus krallarının ilgisini çekene kadar, İskender dönemi dâhil olmak üzere özgürlüğünü korumuştur. Romalılara karşı cesurca savaşan Mithridates, zamanın çoğunu Amisos'ta geçirirdi. Mithridates, şehri çok sayıda görkemli yapı ve şehre kısa bir mesafede olan Eupatoria adını verdiği muhteşem bir sarayla süslemiştir. Şehir Lucullus tarafından uzun bir süre kuşatıldıktan sonra ele geçirildi ve vali Callimachus tarafından ateşe verildi. Ani başlayan yağmur, yangını söndürerek şehrin yıkımını önledi. Pompey'in büyük beğenisini kazanan şehir, tekrar inşa edildi ve yaşayanlar tekrar özgürleştirildi. Bu durum, Sezar ve Augustus tarafından da kabul gördü. Pliny'e göre, kendi yasalarına göre yönetilen, Amiseni'nin özgür bir şehirdir. Şehir Trabzon İmparatorluğu'nun yönetiminde iken II. Mehmed'in emrindeki Türkler tarafından fethedilmiştir.²⁴¹

Kinneir, Samsun'la ilgili olarak dört mil uzunluğunda bir körfezin batı ucunda zeytin ağaçlarıyla çevrili olduğunu ve tarlalarla deniz arasında çamur sıvalı, beyaz badanalı ahşap evlerin güzel bir görüntü sergilediğini ifade etmektedir.²⁴² Gezgin Samsun'la ilgili mimari özelliklerin anlatımına şu şekilde devam etmiştir:

Deniz kenarındaki sur kalıntıları, şu anda dalgalara gömülü olmasına rağmen çok fazla tarihi iz taşımaktadır. Şehirte övünç kaynağı olacak beş minareli cami, bir hamam, İstanbul'la Karadeniz arasında ticaret yapan tüccarların kullandığı büyük bir han bulunmaktadır. Yakın köylerde Hristiyan

²³⁷ Bkz. Ek 9, 10, 11.

²³⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 240.

²³⁹ Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, s. 6.

²⁴⁰ Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, s. 7.

²⁴¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 303-304.

²⁴² Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 298

nüfus bulunmakla birlikte şehirin çoğunluğunu Türkler oluşturmasına rağmen limandaki gemilerin idaresini Rumlar sağlamaktadır...²⁴³

Kinneir, denizi içten dışa doğru saran, 12 mil uzunluğunda yarım daire biçimli körfezin, eski Leuco-Syronum ve Ancon'lar tarafından Amisos Körfezi olarak adlandırıldığı bilgisini vermektedir.²⁴⁴

Samsun'un ilçeleri hakkında da bilgiler veren Kinneir, Vezirköprü ile ilgili olarak şu bilgileri vermiştir:

Kızılırmak'ın kolu olan bir derenin üzerinde kurulan küçük bir kasaba durumundaki Vezirköprü ilçesi Gedegara adıyla da bilinmektedir. Burada tarihi bir kale vardır. Verimli toprakların ortasında konumlanan kasaba, Malatya paşasına bağlıdır. Kasabada iki bin aile, 13 minareli cami, bir han, iki hamam ve 46'dan fazla köyün alışveriş yaptığı iyi bir pazar vardır. Kasaba Merzifon'dan altı, Amasya'dan yirmi saat yürüyüş mesafesi uzaklığındadır. Amasya yolu üzerinde bulunan Havza kasabasında bol mineralli sıcak suyu olan kaplıcalar ve birkaç antik harabe vardır.²⁴⁵

Kinneir, Çarşamba'yla ilgili olarak etrafının tarım arazileri, bataklıklar ve kerestelik ağaçlarla kaplı olduğunu, Amazon dağlarının Samsun'da deniz kenarına kadar inerken; Çarşamba'da yedi, sekiz mil uzaklıkta olduğunu, Amasya'dan geçen ve sonrasında Lycus Nehri (Kelkit Irmağı) ile birleşen İris Nehri'nin (Yeşilirmak) kasabayı ikiye böldüğünü, nehrin batı yakasında Rumların, doğu yakasında Türklerin kaldığı bilgisini vermektedir.²⁴⁶

Gezgin Samsun-Çarşamba arasının ormanlıklarla ve bataklıklarla kaplı olduğunu ve çok sayıda nehrin denize aktığını vurgulamaktadır.²⁴⁷ Kinneir, Samsun-Çarşamba arasında olduğu gibi Çarşamba-Terme arasında da geniş düzlükler halinde ağaçlarla dolu bataklıkların olduğunu ve arazinin az bir bölümünün tarıma elverişli olduğunu belirtmiştir. Gezgin, yine Terme ile ilgili olarak şu bilgilere yer vermiştir:

On üçüncü milde bir dere geçtikten sonra on beşinci milde eski zamanlarda Thermodon olarak adlandırılan, aynı adı taşıyan dere üzerinde sekiz ya da dokuz kütük evin bulunduğu küçük bir kasaba olan Terme'ye vardık. Bu yöre, Antik Yunan ve Roma kaynaklarının çoğunda bahsedilen muhteşem savaşçı kadın ırkı Amazonların yerleşim alanıydı. Terme adı ve yerleşkesi muhtemeldir ki antik Themiscyra'dan gelmektedir.²⁴⁸

Porter, 1818 tarihinde Koyulhisar'da bulunduğu sırada bu bölgenin tamamının Trabzon Paşalığı tarafından yönetildiği bilgisini paylaşmış ve kendinden önceki seyyahların bilgilerinden yola çıkarak Samsun hakkında şu bilgileri vermiştir:

²⁴³ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 304-305.

²⁴⁴ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 308.

²⁴⁵ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 298

²⁴⁶ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 310.

²⁴⁷ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 309.

²⁴⁸ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 312-313.

Trabzon dışında Karadeniz'in başka bir ünlü deniz kasabası olan Samsun, uzun zamandır önemli bir liman durumunda olup aynı körfezin batısına doğru uzanmaktadır. Benim tuttuğum beş yürüyüş rotası mesafesi aşağıdaki gibidir: Koyulhisar'dan Bereketli'ye, on iki saat; Bereketli'den Niksar'a altı saat; Niksar'dan Erbaa'ya altı saattir. Bu son iki yer arasında, Terme Çayı uzanmakta ve Gâvur Köprü adı verilen ince bir köprü ile karşıya geçilmektedir. Erbaa'dan Ladik'e on saat; Ladik'ten Kavak'a on saat; Kavak'tan Samsun'a sekiz saattir. Eskiler tarafından söylenmiştir ki sularını Samsun Körfezi'nde denize döken Yeşilırmak veya İris Nehri ile Terme Nehri arasında Themiscyra ovası denilen yerin geniş bir araziye içeren kıyısında Amazonlar yer alıyordu. Samsun kasabası saygın bir öneme sahiptir. 500 Müslüman, 200 Hristiyan'ın yaşadığı şehirde birçok iyi inşa edilmiş ev, yedi cami ve bir Ermeni kilisesi vardır.²⁴⁹

1836 senesinde Ordu yönünden gelen Hamilton, Terme'ye yaklaştıkça gördüğü manzaranın değiştiğini ve sık ormanlıkların yerini ovalara bıraktığını şu şekilde ifade ediyor: “Nehrin ötesinde tepeler gittikçe uzaklaşırken yerini denizle aralarında bir kısmı değişik türde meyve ağaçlarından oluşan doğal ormanlıkla kaplı geniş bir ovaya bırakıyor. İşte şimdi, Thermodon, İris ve diğer nehirlerle sulanan o verimli ovalara hafiften girmiş bulunuyoruz.”²⁵⁰

Hamilton, Terme adının kökeni ve kasabanın genel yapısı ile ilgili olarak: Thermodon'a yakınlığından dolayı bu ismi aldığı belli olan küçük Terme kasabası nehrin sol yakasında ve birkaç ahşap ev, ahşap bir cami ve küçük bir çarşıdan meydana geliyor. Sahil boyunca taşıyacakları tahıl ve pirinç için kasabaya gelebildiği kadar gemi geliyor.” açıklamalarında bulunmuştur.²⁵¹

Seyyah, Terme'den Çarşamba'ya kadar tarımın artması ve bahçelerin sıklaşması haricinde aynı karakterde arazinin hâkim olduğu bilgisini paylaşmıştır.²⁵² Bunun haricinde buranın önemi ile ilgili olarak: “Bu engin ovalara karşı duyulan fazladan ilgi, efsanevi Amazonların yaşadıkları bölge olarak kabul edildiği gerçeğinden geliyor. Amazonların en önemli şehirleri Themiscryra'nın yeni Terme üzerinde bulunduğu tahmin ediliyor.” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.²⁵³

Seyyah, 350'den fazla evin bulunduğu Çarşamba'da birkaç istisna dışında Türklerin genelde şehrin dışındaki müstakil evlerde veya köy evlerinde yaşadıkları açıklamasında bulunmuştur.²⁵⁴ Seyyah, Samsun'a yaklaştıkça ekili arazilerin son bulduğunu ve arazilerin bataklıklara dönüştüğüne dikkat çekmektedir.²⁵⁵

Samsun'dan ayrıldıktan sonra kıyı boyu Bafra'ya doğru ilerleyen Hamilton, Bafra ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

²⁴⁹ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 696.

²⁵⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 216.

²⁵¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 217.

²⁵² Hamilton, *Küçük Asya*, s. 217.

²⁵³ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 218.

²⁵⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 219.

²⁵⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 220.

4'ü biraz geçerken Bafra ovasına indik. Şehre yaklaşırken ova içinde ilerledikçe çoğalır nitelikte muhtelif çiftlik ve yazlık evlerin yanından geçtik. Şehrin yakınında arazilerin sulak bir yapısı var. Şehre uzun ve dar bir yoldan girdik. Bahçe ve ağaçlarla süslenmiş temiz ve sessiz bir görüntüye tanık oluyordum. Sadece uzun minaresi şehre yaklaştığımızı ilan etmeye yetiyordu. Konutu benim için hazırlanmış bulduğum Rum papazın anlattığına göre şehirde 1000'i Türk, 100-110 Rum ve 50 Ermeni olmak üzere toplamda 1160 ev bulunuyor.²⁵⁶

Hamilton, Boyabat'tan sonra Vezirköprü'ye ulaşmış ve kasabayla ilgili ilk gözlemlerini şu şekilde aktarmıştır: “Bir tepe yamacına ulaşana kadar Vezirköprü kasabası yarım mil aşağıda ortaya çıktı. Görüntüsü keyifli ve resmetmeye değerdi. Evler genelde ağaç ve bahçeler sayesinde gizlenmiş ve etrafındaki yanık araziyle iyi bir karşıtlık oluşturuyordu. Diğer yandan cami minareleriyle yarışan birkaç yüksek servi ve kavak ağacı sahnenin aynılığını bozuyordu.”²⁵⁷

Hamilton, Vezirköprü'nün, Strabon'un Amisos şehrini de içeren Saremene Bölgesi ile Halys ağzı arasına koyduğu Gadeloitius ya da Gazelotus Bölgesi'nin başşehiri eski Gazelon mevki üzerinde durduğunun tahmin edildiğini açıklamış ve Vezirköprü'de bin kadar ev bulunduğunu belirtmiştir.²⁵⁸ Vezirköprü'den sonra Havza'ya ulaşan ve buranın kaplıcalarla meşhur olduğunu bildiren Hamilton, kasabanın genel durumu ile ilgili olarak şu paylaşımlarda bulunmuştur:

Soğancı köyünden ilerleyip ırmağın karşısına geçtik ve Vezirköprü ile Ladik yarı yolundaki Havza köyü ve hamamlarına ulaşana dek ırmağın rotasını takip ettik. Strabon'un anlattığı ve tedavi özelliği isnat ettiği θερμα υδατα των φασημωνιτων (Psazemoniton sıcak su kaynağı) burası olmalı. Şu anda Bizans karakterinde harabe birkaç binadan, birkaç dükkân ve ahşap sundurmadan oluşuyor; diğer yandan civardaki hasta insanlar, tepe yamacındaki ağaç ve dallardan yapılmış kulübelerde konaklıyorlar. Etrafındaki dal ve çalılarda ıslak banyo kıyafetleri kurumaya asılı.²⁵⁹

Hamilton, Havza'da karşılaştığı bazı yapılarla ilgili olarak şu paylaşımlarda bulunmuştur:

Cami duvarında üç Yunan yazıtı bulunuyordu. O kadar kötü karakterlerle, o kadar kötü bir taşın üzerine yazılmış ve o kadar kötü bir yere konulmuştu ki okumamın imkânsız olduğunu düşündüm: Hepsi mezarla ilgili. Diğer binalar, Bizans yapımı görüntüsündeki hamamlar; tepenin yukarı kısmında biri serasenik tarzında izler taşıyor, bir Türk medresesi ya da yüksek okul yemekhanesi olarak kullanılıyor... Hamamlar şimdilerde daha az ziyaret ediliyor çünkü sadece 30 kadar aile var.²⁶⁰

Hamilton, Havza'dan sonra küçük, sıkıcı fakat iki minareli büyük camisi sayesinde şehir olarak anıldığını belirttiği Ladik'e ulaşmış ve buranın Akdağ adında başka ve daha yüksek sıradağların Amasya'ya doğru yükseldiği alçak tepelerin eteğinde kurulduğunu açıklamıştır.²⁶¹

²⁵⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 227.

²⁵⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 252.

²⁵⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 253-254.

²⁵⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 256.

²⁶⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 256.

²⁶¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 257.

Amasya'dan Samsun'a ulaşan Suter, burada ticari potansiyelin yüksek olduğuna değinmiş ve şehir hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Samsun, Trabzon Paşalığı sınırları içindedir ve paşanın kardeşi Abdullah Bey tarafından yönetilmektedir. Kasaba, yalnızca 450 aileden oluşan Müslümanların yaşadığı ve yakın çevresinde Kadıköy (Judgeville) adlı bir köyde Hristiyanlar tarafından işgal edilmiş olup 150 aileyi barındırmaktadır. Kasabanın doğu ucunda, şimdi sadece hapisane olarak kullanılan ve tüm paşalık suçlularının hapsedildiği bir kale var. Batı ucunda, önceleri tahıl ambarı olan ancak şimdi dönüştürülmüş devlet depoları ve Konstantinopolis'e sevkiyat için iç madenlerden buraya gelen bakır ve kurşun için depoya dönüştürülmüş geniş bir depo var. Çarşambah-Su (Çarşamba nehri) veya Yeşilirmak (Yeşil nehir), kasabanın dokuz mil doğusunda denize dökülür. Kara yolu açık ve yerli denizciler tarafından kışın güvensiz olarak biliniyor ama Konstantinopolis ile Trabzon arasında sefer yapan vapurlar haftada iki kez burayı ziyaret eder ve birkaç saat demir alır. Bunların ve Samsun'da bulunan bazı Avrupa ticaret gemilerinin kaptanları, iyi bir geminin her türlü hava koşulunda oraya güvenle gidebileceği görüşünde hemfikirdir.²⁶²

Ainsworth, Amasya'nın ardından sekiz saat süren bir yolculuktan sonra birkaç antik Laodikeia'dan biri olan Ladik köyüne vardığını belirtmiş ve bu yer ile ilgili şu izlenimlerde bulunmuştur:

Ladik, sadece birkaç ev, biri iki diğeri tek olmak üzere dikkate değer özelliklere sahip iki camiye sahip yoksul bir köydür. Taşlarla inşa edilmiş bazı evlerin çatıları bazı iyileştirmelerin bir işareti olarak çam kerestesi ile oluşturulmuş ve kiremitlerle kaplanmıştır; bir de burada Rum kilisesinin kalıntıları vardır. Köyde yaşayan bir Avrupalı bulduk, sülük toplamakla uğraşıyordu, bu ticaret son yıllarda o kadar başarılıydı ki şimdi hükümet tarafından çiftçilik yapılıyordu.²⁶³

Seyyah, 14 Temmuz günü Kavak'taki menzil handa geceyi geçirmiş ve bir sonraki gün ara sıra vadilerle ayrılan ormanlık tepelerden, köylerden ve derelerden geçerek Samsun'a ulaştığını ifade etmiştir.²⁶⁴ 15 Temmuz günü Samsun'a ulaşan ve büyük bir veba salgını ile karşılaşan seyyah bir gece burada kaldıktan sonra 16 Temmuz gecesi tekrar Kavak'a yönelmiştir. Seyyah, yaygın olan vebadan dolayı Samsun'da hareket imkânı bulamamıştır. Seyyahın şehirle ilgili ilk izlenimleri şu şekildedir:

Samsun çok güzel küçük ama temiz, açıkta bir liman. İyi bir hanı, çarşısı, kervansarayı ve çok eski tarihli olmayan birkaç kalesi vardır. Yakınında, Kadı Köy (Kadı köy) adında büyük bir Rum köyü ya da mahallesi var. Kasaba ve mahalle nüfusunun 7500 ila 8000 kişi olduğu tahmin ediliyor. Şimdi burada çevredeki kasaba ve köylere destek olan; Amasya, Zile, Tokat ve Sivas pazarlarını girişimle tekelleştirebilecek bir İngiliz konsolos yardımcısı bulunuyor.²⁶⁵

Ainsworth, şehrin tarihi ile ilgili şu bilgileri paylaşmıştır:

Samsun, Karadeniz kıyılarında kurulmuş eski Yunan kolonilerinden biriydi; Strabon'a göre kökeni Miletoslulara dayanıyordu ve Amisos olarak adlandırılıyordu. Bu nedenle Plutarkhos, burayı, güçlerinin dorukta olduğu ve denizin efendileri oldukları bir zamanda kurulmuş bir Atina

²⁶² Henry Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond, by Way of Shebb-Khaneh, Kara-Hisar, Sivas, Tokat, and Samsun, in October 1838", *JRGS*, C. X, London 1840, s. 443.

²⁶³ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 29.

²⁶⁴ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 30.

²⁶⁵ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 30.

kolonisi olarak adlandırmakta yanılmıştır. Atinalılar oraya yalnızca Aristion'un zorbalığından kaçarak geldiler ve yurttaşların ayrıcalığına kabul edildiler.

Yunanların Datamon tarafından adlandırılan bir Ardashir (Artaxerxes) genaralinin komutası altındayken Pers kuvvetleri tarafından bozguna uğratıldığı söyleniyor. Bundan sonra Cicero'dan öğrendiğimiz kadarıyla diğer Yunan şehirleri gibi Pontus kralları tarafından fethedilene kadar özgürdü, bazen burayı ikamet yeri haline getirdiler. Lucullus'un askerleri burayı "zengin ve gelişen bir şehir" olarak adlandırdı. Romalı general, kuşatmada boş yere çok zaman harcadı ve Mithridates'e karşı yürüdüğünde Murena'yı ondan önce terk etti.²⁶⁶

Seyyah, 16 Temmuz gecesi Samsun'dan ayrıldıktan sonra geldiği ormanlık yoldan Kavak'a ulaşmış buradaki menzil handa at değişimlerini yaptıktan sonra 17 Temmuz'da "Gozo" ya da "Thermae Pharnazonitarum" olarak adlandırdığı Havza'ya varmıştır. Seyyah'ın yolla ve Havza ile ilgili izlenimleri şu şekildedir:

Bu akşam ormanlarda sadece üç saat yol aldık ve bir pınarın yanında konakladık; Hastalığım üzerimde artmıştı ve geceyi sürekli hastalık içinde geçirdim. Ertesi sabah (17 Temmuz), atları değiştirdiğimiz Kavak'a beş saat at sürdük; sonra geldiğimiz yoldan saptık, daha batıya doğru bir yol izledik, ama yine de kışın neredeyse geçilmez olan derin çamurlu yollara sahip ormanlarla kaplı aynı tepelerden geçtik. Sekiz saatlik uzun bir yolculuktan sonra Gozo'ya; yapıların boyutundan, Küçük Asya'da karşılaştığım en çok ziyaret edilen hamamlar olduğu anlaşılan Thermae Pharnazonitarum'a vardık. Şu anda bile, vadinin aşağı bir bölümünde ortaya çıkan ve yönleri değişen suların akışını izleyen, ikisi birbirine benzeyen az üç büyük Müslüman hamamı vardır. Ama sadece yönlerini değiştirmekle kalmadılar, aynı zamanda modern zamanlarda Antakya'nın kaplıcaları gibi sıcaklıkları da önemli ölçüde düştü ve artık böyle büyük bir istek içinde değiller. Burada açık havada gezdik ve keyifli bir gece geçirdik.²⁶⁷

İngiliz din adamı George Percy Badger, misyonerlik yapmak ve doğudaki Hristiyan topluluğu Nasturileri araştırmak için 30 Eylül 1842 tarihinde Avusturya yapımı bir gemiyle İstanbul'dan ayrıldıktan bir gün sonra saat 13.00 sularında ilk olarak Samsun'a ulaşmıştır. Şehre gelir gelmez Samsun iskelesinin yetersizliğini, Osmanlı Hükümeti'nin vurdumduymazlığına bağlayarak eleştirmiştir.

Badger, Modern Samsun'da 350 yoksul Müslüman ailenin berbat evlerde yaşadığına değindikten sonra Hristiyan halkla ilgili şu bilgilere yer vermiştir:

Birkaç yıl önce Rum kilisesi'nin bir üyesi tarafından işlenen bir suç nedeniyle herhangi bir Hristiyan'ın kasabada ikamet etmesi engellendi ve antik Amisosluların torunları, şehre yaklaşık üç saat mesafedeki büyük Kadı-köy köyünde yaşıyor. Bir kiliseleri ve biri köy öğretmeni olan iki rahibin bulunduğu Kadı-köy, Samsun'dan birkaç saat uzaklıktadır. Hepsî Rum cemaatindedir ve Trabzon piskoposluğuna aittir.²⁶⁸

²⁶⁶ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 31-32.

²⁶⁷ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, ss. 32-33.

²⁶⁸ George Percy Badger, *The Nestorians and Their Rituals: with the narrative of a mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-44*, London 1852, s. 15.

Badger, ön yargılı bir biçimde Müslümanları sefil, yoksul, cahil ve sahtekâr olarak Hristiyan azınlıkları ezilen gururlu topluluklar olarak gösterme tutumunu tüm seyahatnamesi boyunca sürdürmüştür.

3 Ekim günü Samsun'dan ayrılan seyyah, virane olarak nitelediği Çakallı Han'da geceyi geçirmiş ve 4 Ekim günü küçük bir cami, yaklaşık kırk çamur ve kütükle inşa edilmiş birkaç kır evinden oluşan bir Müslüman köyü olan Kavak'a ulaştıklarını belirtmiştir.²⁶⁹ Kavak'taki menzil handa at değişimlerini yaptıkları bilgisini veren seyyah, burada çok kalmadıklarını ve yola devam ettiklerini belirtmiştir. Seyyah, saat üç buçukta ulaştıkları Ladik'i yeşilliklerle kaplı bir dizi yüksek tepenin eteğinde romantik bir konumda bulunan kasaba olarak tanıtmış ve buranın genel durumu ile ilgili şu bilgileri paylaşmıştır:

Burada bir Ermeni'nin evine yerleştirildik ve Çakallı'da olduğumuzdan çok daha iyi durumdaydık. Burada rahibi olan bir kilise ve on beş Ermeni aile var: Müslüman nüfus iki bin kişi olarak kabul ediliyor. Türkler tarafından Küçük Asya'da Laodikya denilen diğer birkaç kasabaya verilen bir isim olan Ladik, buranın eski bir kökene sahip olduğunu gösterir ve bu varsayım, aralarında Ainsworth'ün bir Rum kilisesinin kalıntıları olduğu varsayılan dor sütunlu sekizgen bir bina da dâhil olmak üzere, halen mevcut olan birkaç antik mimari kalıntısı tarafından doğrulanmaktadır. Modern şehir merkezinde iyi inşa edilmiş iki büyük cami, yaklaşık yirmi küçük mescit ve iki dergâh bulunmaktadır. Camilerin sık ağaçların üzerinde yükselen minareleri, uzaktan bize memleketimizin bazı köy kulelerini hatırlattı. Keşke Hristiyan tapınakları olsalardı!²⁷⁰

Smyth; Amasya'dan ayrıldıktan sonra dokunulmamış ağaçlarla kaplı tepelere çıktıklarını, bir yokuş boyunca biraz mesafe kat ettiklerini ve sonra kendilerini üç ya da dört bin nüfuslu küçük Ladik kasabası yakınında bulduklarını aktarmış ve sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

Ladik, hemen arkasında yükselen kümeli tepeler ile büyük ovanın hoş bir şekilde yeşillik girintisinde bulunuyordu. Burası hatırı sayılır büyüklükte iki camiye sahip. Bunlardan birinin yakınındaki menzil handa durduk ve kebab yemek için yola çıktık, kemerli yolun altında harika bir akşam yemeği yedik.²⁷¹

Smyth, Samsun'a yaklaştığında karşılaştığı arazinin özelliklerinden yola çıkarak şehrin konumu ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur: "Kıyı dış çizgisinden de anlaşılacağı gibi yaklaşmakta olduğumuz sahil, Yeşilirmak'ın doğusunda ve Kızılırmak'ın batısında uzaklara uzanan iki düz arazi şeklindeki deltaların burunları arasında denizden birkaç kilometrelik girintiye neden olan bir körfezin dikkat çekici bir görünümüne sahiptir."²⁷² Seyyah, Samsun hakkındaki açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Samsun, kuzeyden esen rüzgarlar dışında herkese karşı korunaklı bir körfezin hafifçe yükselen kıyılarında hoş bir konuma sahiptir ve çevresindeki alçak tepeler, esas olarak birkaç küçük derenin

²⁶⁹ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 17.

²⁷⁰ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 17.

²⁷¹ Warrington W. Smyth, *A Year with the Turks, or Sketches of Travel in the European and Asiatic Dominions of the Sultan*, New York 1854, s. 144.

²⁷² Smyth, *A Year with the Turks*, s. 148.

denize doğru aktığı ağaçlıklı dağlarla desteklenen bahçeler tarafından işgal edilir. Karadeniz kıyısındaki Samsun, dış görünüşü çok çekici olmasa da evleri ortalama ve hanları küçük olsa da Konstantinopolis ile Trabzon arasındaki en önemli yeridir. Avusturyalı vapurların ofisi, ülkenin iç kısımlarında normalden daha temiz bir şekilde tutulan bu yapıların en iyilerine bitişiktir. Aynı cadde, çevresinde genellikle birkaç Frank'in oturduğu yarı Avrupalı bir tarzda iki ya da üç kahvehâneyle de övünüyor.²⁷³

Walpole, Trabzon'dan bindiği vapurun şafaktan önce Samsun'a demirlediği bilgisini verdikten sonra şehir hakkında: "Samsun, ağaçlıklı tepelerin eteğine kurulmuş şirin bir kasaba ancak kuzeydoğusunda bir noktaya kadar uzanan uzun bir bataklık ormanı var. Muhtemelen bu bataklık, onu yaşanmaz bir yerleşim haline getiren ateş ve zatürreye sebebiyet veriyor." açıklamasında bulunmuştur.²⁷⁴

Şehrin doğu tarafında kısa bir gezintiye çıktığını belirten seyyah, burada karşılaştığı bataklık ve çalılıklarla ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Öğleden sonra doğuya uzanan tarlalarda yürüdüm. Çanak çömlek parçalarıyla kaplıydılar ancak hiçbir kalıntı izi görmedim. Eskilerin Lycastus flumen dediği antik Lycastus kasabasından geçen; etrafında güzel orman ağaçları olan şirin bir dere görünümündeki Mert Irmağı'nı geçtim. Tamamı iyi işlenmişti, otlatmak için açık alanlar vardı ve burası dikenli çalılarla kaplıydı. Konstantinopolis'e büyük miktarlarda ihraç edilen sarımsı bir renge sahip olan tütün, güneşte evlerin etrafına ipe asılıp kurutuluyordu.²⁷⁵

Walpole, şehrin ticari potansiyeli ve tarihi geçmişi hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıca yakınlarda bulunan ve eski zamanlarda çok verimli olan bakır madenleri ile ilgili de açıklamalarda bulunmuştur.²⁷⁶

Sandwith, Sinop'tan ayrıldıktan bir süre sonra Samsun'a ulaşmış, şehrin ticari olarak hızla yükseldiğine dikkat çekmiş olsa da buradaki fiziki koşulların sağlık açısından çok elverişli olmadığını belirtmiştir.²⁷⁷

Henry van Lennep, 6 Mayıs 1864 tarihinde İstanbul'dan deniz yolu ile ayrılmış, 8 Mayıs'ta Samsun'a ulaşmış ve 10 Mayıs'ta iç bölgelere doğru at sırtında yola çıkmıştır. Seyyah, Samsun'u çevreleyen bataklıklardan dolayı buradakilerin çok kez sıtma hastalığına yakalandığını ve yaşanması zor bir yer olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁸ Seyyah; buradaki evlerin ahşap malzeme kullanılarak yapılmasını yağmurun bol yağmasından dolayı çok sayıda ağacın olmasına ve aynı zamanda taşın az bulunmasına bağlamıştır.²⁷⁹ Lennep, şehrin sakinlerinin

²⁷³ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 149.

²⁷⁴ Frederick Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851, Including a Visit to Nineveh*, Vol. II, London 1851, ss. 242-243.

²⁷⁵ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, s. 243.

²⁷⁶ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, s. 249.

²⁷⁷ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, ss. 15-16.

²⁷⁸ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 41-42.

²⁷⁹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 42.

büyük çoğunluğunun Müslüman ve Rumlardan oluştuğunu, Rumların çoğunun kasabadan bir mil uzakta bir tepenin üzerine kurulmuş Kadıköy’de yaşadığı bilgisini vermiş ve şehirle ilgili açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Samsun sokaklarında yaptığımız gezintilerde sadece balık pazarında oldukça bol ürünler gördük. Çarşılar hem fiziksel olarak hem de sergiledikleri ürünlerle perişan halde. Şehir kuzeydoğuya bakmaktadır ve deniz kıyısında hilal şeklinde inşa edilmiştir. Şehrin kuzeybatısında, ucundan içerilere uzanan eski bir dalgakıranın kalıntılarını çıkaran oldukça yüksek bir burun bulunuyor. Birkaç yıl önce burada, karaya çok yakın bir yerde bir vapurun tamamen kaybolduğu biliniyor. Son zamanlarda mendireğin başına ve eski kalenin duvarına bir deniz feneri inşa edilmiştir. Kale, temelleri kuşkusuz çok eskilere dayanan, her zamanki gibi Cenevizlilere atfedilen eski bir yapıdır; duvarlar ve kuleler hala ayakta ve hiçbir onarıma gidilmeden doğal çürüme eğilimlerini takip etmelerine izin verilir ama içindeki boşluklar evler ve ‘dükkânlar’ tarafından işgal edilmiştir. Koyun doğu sınırını oluşturan ve denize doğru kilometrelerce ilerleyen uzun ve alçak bir burun görülebilir. Bu, şimdi Yeşilirmak veya Green River olarak adlandırılan İris sularının oluşturduğu deltadır. Sülünlerin, su kuşlarının, geyiklerin, yaban domuzlarının ve yaban atlarının keyifle ve kontrolsüz dolaştıkları sık ormanlarla kaplı bataklık bir arazidir. Toprağın bataklık doğası ve ürettiği sıtma, onu insan tarafından yaşanmaz hale getirir.²⁸⁰

10 Mayıs sabahı Samsun’dan ayrılan Lennep, iyi durumda olduğunu bildirdiği Amasya’ya giden yolun Avrupalı mühendisler tarafından yapıldığı bilgisini paylaşmıştır.²⁸¹ Seyyah, bu yolu: “Yeni yol, birkaç vagonun yan yana hareket etmesine izin verecek kadar geniş ve yarlarda suyu taşımak için kanallar var.” şeklinde tanımlamıştır.²⁸²

Lennep, Samsun’dan ayrılışının altıncı saatinde Çakallı Han’a doğru inişe geçmiş ve yoculuğu sırasında gördüğü manzarayı İngiltere’nin büyüleyici tepelerine benzetmiştir.²⁸³ Seyyah, Samsun’dan sekiz saat, Çakallı’dan ise iki buçuk saat mesafede bulunan Kavak’a kuzeyden yaklaşıldığında köye girene kadar kalesinden başka bir şey görünmediğini belirtmiştir.²⁸⁴ Soldaki kale ile sağda tıraşlanmış yüksek konik bir tepenin yanından geçer geçmez farkına varılmadan kasabaya ulaştığını belirtmiş ve kasabayı anlatmaya şu şekilde devam etmiştir:

Kasaba bir zamanlar önemliymiş gibi his uyandırıyor ancak şimdi büyük ama henüz inşa edilen bir han, gezginler için odaları olan iki kahve, birkaç dükkân ve her zaman bahçelerinin ve tütün tarlalarının yetiştirilmesinde kullanılan büyükbaş hayvan gübrelerinin büyük tepeleriyle dolu bahçeleri olan yaklaşık yirmi dağınık evden oluşuyor. Önemi, çevredeki tüm köylerin önemli bir mesafe boyunca pazar yeri olması gerçeğinden ve büyük hanın her zaman yerleşik tüccarlar ve malları ile dolu olmasından kaynaklanmaktadır, bu yüzden geçen hiçbir yolcu orada yer bulamamaktadır. Burası yeterince pis, gördüğümüz tek düzgün bina, iyi kalaslardan yapılmış, bir kat yüksekliğinde ve yerden bir ayak yüksekte bir tahıl ambarıydı. Daha sonra ülkenin farklı yerlerinde bu temiz küçük evlerin birçoğuyla tanıştık ve sık sık kalacağımız yerlerin o tipte olması için dua ettik.²⁸⁵

²⁸⁰ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 48-49.

²⁸¹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 61.

²⁸² Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 61-62.

²⁸³ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 66.

²⁸⁴ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 73.

²⁸⁵ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 73-74.

İngiliz diplomat Mounsey, Sinop'tan gemiyle 8 saatlik bir yolculuktan sonra Samsun'a ulaştıklarını ve buranın antik Yunanlar tarafından Amisos olarak adlandırdığı bilgisini paylaşmıştır.²⁸⁶ Seyyah, sonraki satırlarında Samsun'un genel durumu ile ilgili şu kısa bilgileri vermiştir:

Samsun, hatırı sayılır yükseklikteki tepelerin çevrelediği bir körfezin yakınında yer alır; alt yamaçlar zeytin ağaçlarıyla daha yüksekler ise ülkenin iç kısımlarına kadar uzanan köknar ormanlarıyla kaplıdır. Yarı erimiş kar ve bol çamurun içinden geçtiğimiz şehirdeki en güzel yapı, Sinop'takine benzer bir Ceneviz kalesidir. Çarşı, sülün ve çulluklardan başka satın almaya değer hiçbir şey içermeyen sefil görünümlü bir yerdir. Bununla birlikte Samsun, Anadolu'nun iç kısımlara gönderilecek Avrupa mallarının deposu olduğu için önemli bir ticaret şehridir. Türk tütününün büyük bir kısmı da buradan İstanbul'a ve başka yerlere ihraç edilirken bir posta yolu onu Musul ve Bağdat'a bağlar.²⁸⁷

Cunynghame, Ordu'dan ayrıldıktan sonra aynı gün akşamı Samsun'un derin bir limanına demirlediklerini belirtmiş ve Samsun dâhil olmak üzere Karadeniz sahil kasabalarının yeterince korunaklı olmadığı bilgisini vermiştir.²⁸⁸ Seyyah, 1869 yılında Samsun'da yaşanan büyük yangından iki yıl sonra şehre uğramış ve şehrin bu yangından büyük oranda etkilendiğini şu sözlerle aktarmıştır:

Çarşamba sabahı erkenden kahvelerimizi içtik ve Samsun'u gezmeye başladık. Burada şifa bulmaya karar verdik ve doğudaki pazara doğru ilerledik, burası elde tutulması gerek büyük bir kasaba. Yakın zamanda büyük bir felaket yaşamış bir düzine evin yanından geçtik. Pazarların, hamamların ve camilerin bulunduğu şehrin en eski bölümüne girdik, solumda kalan büyük bir han dâhil olmak üzere yapıların çoğu yanmış ve yıkılmış görünüyor. Gerçek şu ki kenar mahalleler dışında tüm şehir yok olmuş. Tamamen olmasa da dışa doğru uzanan pazar sokağı ve yeni pazarın bir bölümü inşa edilmiş fakat şehrin tamamen onarılması birkaç yılı alır.²⁸⁹

Bryce, Trabzon'dan sonra üçüncü gece Samsun'a uğramış, kısa süreliğine de olsa şehri gezme fırsatı bulmuştur. Seyyah, Samsun'un sağlıksız bir yerleşke olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

Şehir, açık ve oldukça sığ bir koydan daha iyi bir şeye sahip olmamasına rağmen tüm bu kıyı şeridindeki en önemli limandır. Düz, bataklık, çalılarla kaplı iki büyük delta arasında yer alır bu yüzden büyük ihtimalle sağlıksız bir yerdir. Karaların uzun burunları, Delphi tanrısının Croesus'a eğer nehirden geçmeyi başarırsa büyük bir imparatorluğu yok edeceğini söylediği ancak imparatorluğun kendisinin olduğunu eklemeyi ihmal ettiği Halys ve İris'in (Yeşilirmak ve Kızılırmak) uzun akarlarını denize iter.²⁹⁰

²⁸⁶ Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, s. 8.

²⁸⁷ Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, s. 8.

²⁸⁸ Cunynghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, s. 346.

²⁸⁹ Cunynghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, ss. 346-347.

²⁹⁰ Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, s. 391.

Seyyah, Samsun'un ticari potansiyelini: "Samsun, bu bölgelerin tütün ticaretinin merkezi ve büyük bir ilin başşehiri olan Sivas'a giden yolun son durağıdır." şeklinde ifade etmiştir.²⁹¹ Seyyah, Samsun'la ilgili anlatımına şu sözlerle devam etmiştir:

Trabzon'dan çok daha az güzel ve zarif görünen, başıboş, yıkık dökük bir yer. Giresun'da gemiye katılan Macar bir beyefendiyle karaya çıktım. Uzun, düzensiz, bazen geniş bazen dar bir cadde kıyı boyunca uzanıyor ancak düzgün bir çarşı bulamadık, aslında on dördüncü yüzyıldan kalma, sararmış sarı duvarları olan eski, güzel bir Ceneviz kalesinin kalıntıları dışında hiçbir şey göremedik. O zamanlar Kolomb'un girişimci yurttaşları, Euxine'nin tüm ticaretini ellerinde tutuyorlardı ve bu kıyılarda Kırım'a kadar birçok fabrika ve kaleye sahiptiler.²⁹²

Bryce, beğenisini kazanan sütunlu bir yapı ve çeşmeyi şu şekilde ifade etmiştir:

Hafifçe sivri kemerli, sütunlarla desteklenen ve dört bir yanını saran galerisiyle avluda İtalyan yapımı görünümünde bir yapı vardı ve sokakta güzel, küçük bir mermer çeşme, bir Türk'ün elinden daha hassas bir elin onu kurmuş olduğunu söylüyor gibiydi. Arkadaki tepeye tırmanan Sivas yolunda tütün tarlaları ve zeytinlikler vardı; uzakta, Halys'in içerideki düz arazilerden, üzerinde gidilemeyecek derecede daha hızlı indiği cesur dağları gördük.²⁹³

Tozer, Samsun adının nereden geldiği ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır: "İlginç bir gerçek ki Samsun adı sanırım Amisos'dan gelse de Orta Çağ'da biri Türk, diğeri Rum yerleşimi iki kasaba bir süre yan yana yaşamış ve on üçüncü yüzyılın başlarında, ikisini birbiriyle ittifak yapmıştır."²⁹⁴ Seyyah, Samsun'un ticari öneminden dolayı bir paşa tarafından yönetilmesine rağmen Kuzey Anadolu'nun orta ölçekli bir yeri olduğunu belirtmiş ve şehri anlatmaya şu sözlerle devam etmiştir:

Şehrin büyük kısmı, limanın batı tarafında kıyının eteklerindedir ancak iyi görünümlü evlerin bazıları arkadaki tepelere kadar uzanır. Birkaç minare vardır ve en göze çarpan yapı, yakın zamanda inşa edilmiş bir Rum kilisesidir. Buranın yaz aylarında sıtma salgınından dolayı kötü bir ünü var ve bu söylenti, konuştuğumuz sakinler tarafından da doğrulandı. Bunun başlıca nedeni, Yeşilirmak nehrinin önemli bir delta oluşturduğu körfezin doğu tarafındaki geniş bataklıklara atfedilir ve temmuz ortasından itibaren, burada yaşayanların çok azı onlardan tamamen kurtulur.²⁹⁵

Tozer, Çakallı'dan iki saat on beş dakika sonra tek parça ahşap bir minaresi olan fakir durumdaki Kavak'a ulaştıklarını; buranın içine inene kadar yukarıdan pek görülmeyen, yamaçta çıkıntı yapan bir kayanın altında uzandığını belirtmiştir.²⁹⁶

Çakallı'dan sonra Ladik'e geçen Tozer, buranın genel görünümü hakkında: "Ladik kasabası ovanın kenarında yer alır ve arkasında Ak Dağ'ın yükseldiği bir dizi tepe tarafından desteklenir. Ağaçlarla kaplı çok sayıda yüksek kıvrımdan oluşan yuvarlak bir açığa sahip

²⁹¹ Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, ss. 391-392.

²⁹² Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, s. 392.

²⁹³ Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, s. 392.

²⁹⁴ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 10.

²⁹⁵ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 9.

²⁹⁶ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 20.

olduğu için göz alıcı bir güzelliğe sahiptir.” paylaşımında bulunmuştur.²⁹⁷ Seyyah, kasabanın tarihi ve adının nereden geldiği ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Asya'da bu adı taşıyan yarım düzine kadar şehirden biri olan Leodicea adlı antik bir şehrin yerinde kurulmuş olup yeni adı buradan gelmektedir. Aynı değişiklik başka yerlerde de meydana gelmiştir çünkü ülkenin güneyinde, Iconium yakınlarındaki Laodicea Combusta'ya artık Ladik denmektedir. Günümüzde fakir bir yer olan Ladik'in Antik Çağ'da herhangi bir önemi yok gibi görünüyor.²⁹⁸

Lynch, 14 Ağustos günü öğleden önce antik Amisos'un yer aldığı ve uzun eğrinin merkezine doğru beyaz yüzlü, kırmızı kiremitli evlerin sıralandığı Samsun Körfezi'ne ulaştıklarını belirtmiştir.²⁹⁹ Samsun'da yıkımın yoğun olduğunu belirten seyyah, eski seyyahların varlığına değindiği şehrin güneydoğu ucunda bulunan kule hakkında şu açıklamalara yer vermiştir: “Sahilin güneydoğu ucundaki eski seyyahların belirttiği devasa kuleyi boş yere arıyorum. Uzun deniz surlarının sonundaki bazı kısımları hala duran yeri buluyorum ancak yalnızca temeller yıkımdan kurtulmuş ve yere saçılmış olan birkaç büyük taş bloğu, onların güzelliğine ve ilgisine saygı duymaktan çok, Türklerin dikkatsizliğine tanıklık ediyorum.”³⁰⁰ Seyyah, Samsun ve İnebolu örneklerinde olduğu gibi bazı yerleşimlerin kıyıdan itibaren ormanlıklarla kaplı yükseltilere sahip olduğunu bazı yerleşimlerin ise arazinin ortasından karayı dışa doğru deltalar oluşturarak genişleten nehirlerin geçtiğini ve bu nehirlerin verimli tarım arazileriyle kaplı geniş çevresinin ormanlıklarla kaplı tepeler tarafından amfiteatro biçiminde çevrildiğini belirtmiştir.³⁰¹ Seyyah, Çarşamba ve Bafra'nın geniş tarım arazilerine sahip olduğu için hızla geliştiğini ve bu özelliği ile antik kıyı şehirlerine rakip hale geldiğini açıklamıştır. Lynch, Batıların buraya gelişinin yoğunlaştığı son 60 yılda, bu bölgenin çehresinin değiştiği ileri sürmüştür.³⁰²

7 Ağustos 1899 tarihinde Samsun sınırlarına Ladik'ten giriş yapan Anderson, buranın adını Romalıların annesi Laodike'den almış olabileceğini ileri sürmüştür.³⁰³ Seyyah, refah düzeyi yüksek, kaymakamlık makamına sahip bu yerde, diğer seyyahların da belirttiği gibi çift minareli büyük bir kraliyet camisi olduğu bilgisini vermiştir.³⁰⁴ Seyyah, bir süre sonra Vezirköprü'ye geçmiş, buranın derelerin bulunduğu oldukça güzel bir konuma sahip üçüncü derecede bir hükümet merkezi olduğunu belirtmiş ve şehri: “Uzaktan bakıldığında pırıltılı

²⁹⁷ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 23.

²⁹⁸ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 23.

²⁹⁹ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 3-4.

³⁰⁰ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 4.

³⁰¹ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 4.

³⁰² Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 4-5.

³⁰³ J.G.C. Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, Vol. I, Brüksel 1903, ss. 79-80.

³⁰⁴ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 79-80.

minareleri ve yeşilliklerin arasında görünen badanalı, kiremitli evleri ona neşe veren bir rahatlık havası veriyor ancak daha yakından gezildiğinde kirli ve yıkık dökük bir yer olduğunu öğrendim. Batıya ve doğuya giden eski yolların tamamen bozulmasıyla, kasaba bir çıkmaz sokağa girdi ve önemsizliğe mahkûm edildi.” biçiminde tasvir etmiştir.³⁰⁵

3.1. Dinî Mimari

Samsun’a gelen seyyahlar eserlerinde dinî mimari kapsamında değerlendirilen cami, mescit, kilise, türbe ile mezarlıklara yer vermişlerdir.

a) Cami ve Mescitler

Kinneir, Samsun halkının gurur duyacağı beş minareli caminin varlığına değinmiş ama bu camiler hakkında ayrıntılı bilgiler vermemiştir.³⁰⁶ Gezgin, Vezirköprü’ye de uğramış, burada 13 minareli cami olduğu bilgisini vermiştir.³⁰⁷

Porter, gezi notlarında Samsun’da yedi caminin olduğu bilgisini paylaşmıştır.³⁰⁸

Hamilton, eski Amisos yerleşkesinde gördüğü bir cami hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur: “Tepe ayağında daha önceleri St. Theodore’e adanmış fakat sonradan camiye dönüştürülmüş küçük bir kilise harabesi var. Temeli Amisos harabelerinden getirilmiş büyük taş bloklardan meydana geliyor.”³⁰⁹

Seyyah, Ladik’te 300 ev bulunduğunu açıkladıktan sonra burada gördüğü biri çift minareli iki cami hakkında şu bilgileri vermiştir: “Kasabada yaklaşık 300 ev; biri iki uzun ve zarif minaresiyle dikkat çekici olan iki cami bulunuyor.”³¹⁰

Hamilton’dan dört yıl sonra Ladik’e uğrayan Ainsworth, dikkate değer özelliklere sahip iki camiye ve eski Rum kilisesi kalıntılarına sahip yoksul bir köy olduğunu açıklamış olup yapıların mimari özellikleri hakkında bilgiler paylaşmıştır.³¹¹ 1842 senesinde Ladik’e gelen Badger, burada 2000 Müslüman, 15 Ermeni ailenin yaşadığı ve iki büyük cami, bir kilise, yaklaşık yirmi küçük mescit ve iki dergahın bulunduğu bilgisini vermiştir.³¹² Smyth, seyahatnamesinde çift minareli büyük camiye yer vermiştir. Tozer, Ladik’in zengin kahverengi taştan inşa edilmiş iki uzun minareli göz alıcı güzel bir camiye sahip olduğunu belirtmiş; başlıkları sarasenik tarzda bezenmiş sütunlarla desteklenen güzel bir revağı bulunan kubbeli bu

³⁰⁵ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 88-91.

³⁰⁶ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 304-305.

³⁰⁷ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 298.

³⁰⁸ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 696.

³⁰⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 222-223.

³¹⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 258.

³¹¹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 29.

³¹² Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 17.

caminin birbirini izleyen tuğla ve taş sıraları ile inşa edildiği bilgisini de eklemiştir.³¹³ Yüzyılın sonunda Ladik'e gelen Anderson da seyahatnamesinde Ladik'teki camiyi övmüştür. Seyyahların sözünü ettikleri camilerden çift minareli olanın Avcı Sultan Mehmed Camii, diğerinin ise Bülbül Hatun Camii olduğu düşünülmektedir.

b) Kiliseler

Porter, gezi notlarında Samsun'da bir Ermeni kilisenin olduğu bilgisini paylaşmış ama yapı hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.³¹⁴

Hamilton, 17 Temmuz Pazar günü, Çarşamba'da Ermeni kilisesine yakın bir evde konakladığını belirtmiş ama kilise ile ilgili ayrıntılı bilgi vermemiştir.³¹⁵

Ainsworth, Ladik'te Rum kilisesi kalıntıları olduğunu belirtmiş fakat bu yapılar hakkında ayrıntılı bilgiler paylaşmamıştır.³¹⁶

Badger, Ladik'te gördüğü Rum kiliseleri ile ilgili Ainsworth'a atıfta bulunarak şu açıklamayı yapmıştır: "Ainsworth tarafından bir Rum kilisesinin kalıntıları olduğu varsayılan dor sütunlu sekizgen bir bina dâhil olmak üzere, halen mevcut olan birkaç antik mimari yapı bulunmaktadır."³¹⁷

c) Medreseler

Hamilton, Havza'da karşılaştığı bir yapıdan medrese olarak bahsetmiş fakat yapı hakkında ayrıntı bilgi vermemiştir.

d) Türbe ve Mezarlıklar

Hamilton, Ladik'te ibadet amaçlı da kullanılan iki türbenin bulunduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

Tekke (türbe) diye anılan bir kısmı çok eski görünen yapının Türklerden aldığı tam olmayan bilgi doğrultusunda İstanbul'un ünlü Davut Paşası tarafından Sultan Mahmut II. onuruna yaptırıldığını ve şu anda da Sultan Mahmut II. Camii olarak anıldığını öğrendim. Kasabanın kenar mahallesinde türbe görevi gören ve ibadet amaçlı kullanılan küçük başka bir sekizgen bina var. Girişte iki mermer sütunu ve ayrıca girişi büyük bir taşla kapatılmış bir mahzeni var.³¹⁸

Seyyah'ın sözünü ettiği yapıların Seyyid Ahmet Türbesi ve Dikilitaş Türbesi olduğu düşünülmektedir.

³¹³ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 23.

³¹⁴ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 696.

³¹⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 218.

³¹⁶ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 29.

³¹⁷ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 17.

³¹⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 258.

3.2. Sivil Mimari

Samsun'a gelen seyyahlar gezi notlarında sivil mimari kapsamında değerlendirilen ev, sokak, ticaret yapıları ile su yapılarına yer vermişlerdir.

a) Evler ve Sokaklar

İngiliz gezgin Kinneir, Samsun'daki evlerin çamur sıvalı, beyaz badanalı ve ahşap malzemeyle inşa edildiğini ve uzaktan evlerin güzel görüntü sergilediğini ifade etmektedir.³¹⁹ Kinneir, Çarşamba ilçesiyle ilgili olarak evlerinin ahşaptan yapıldığını ve birbirleriyle uyumlu olduğunu; nehrin batı yakasında Yunanların doğu yakasında Türklerin yerleşim kurduğunu belirtmektedir.³²⁰ Gezgin, evlerle ilgili olarak şu ifadelerle yer vermiştir: “Küçük bir kasaba görünümünde olan Çarşamba'nın muhtemelen tarihi Magnopolis'tir. Beş yüz Türk, elli Rum ve aynı sayıda Ermeni ailesinin yaşadığı kasabada her ev meyve bahçeleri ile çevrilidir. Türkler evlerini yaygın olarak hizmetçiler ve hayvanların barınması için ahşap ve alçı kullanarak iki katlı olarak yapmıştır.”³²¹ Gezgin, Terme'deki evlerin, Samsun ve Çarşamba'daki evlerden farklı olarak kütüklerden yapıldığını vurgulamıştır.³²²

Porter, Samsun'da çok sayıda iyi inşa edilmiş evlerin olduğunu belirtmiş ama yapılar hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.³²³

Hamilton, Vezirköprü evlerinin genelde bahçe içerisindeki ağaçların arasında bulunduğu bilgisini paylaştıktan sonra sokak ve evlerle ilgili: “Şehre girişte caddelerin düzenliliği ve genişliğine şaşırdım fakat evler her zamanki gibi zayıf ve virane durumdaydı.” biçiminde açıklamalarda bulunmuştur.³²⁴

Badger, Samsun'daki yapıları sefil, Kavak'takileri çamur ve kütükle inşa edilmiş birkaç kır evi olarak niteledikten sonra Ladik'teki evlerle ilgili beğenisini: “Evler, yolculuğumuz sırasında geçtiğimiz köylerin herhangi birine göre daha iyi inşa edilmiş ve sokaklar daha temiz ve düzenli.” sözlerle ifade etmiştir.³²⁵

Walpole, Samsun'daki yerleşim yerleri ve evlerin inşa özellikleri ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

³¹⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 298.

³²⁰ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 310.

³²¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 311.

³²² Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 312.

³²³ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 696.

³²⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 252-253.

³²⁵ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 17.

Kasaba şimdi eski duvarların sınırlarının çok ötesine geçmiş, dört bir yanı harabe olan bahçelerle çevrilidir. Son zamanlarda halkın pek çoğu, sıtmadan kurtulmayı umarak evlerini yakındaki tepelere inşa etmişler. Bu evler güzel ve büyük: eskiden hiçbir Hristiyan'ın surların içinde oturmasına izin verilmediği için Rum kasabası tepelerin yaklaşık yarım saat yukarisındadır. Evler, elde edilmesi zor olmayan ahşap ve kerpiçten inşa edilmiştir, taşın bulunması zordur oysa kil bol miktarda bulunur. Çatılar eğimli ve kiremitlidir.³²⁶

Seyyah, şehrin batısına doğru kısa bir mesafede bulunan Eski Samsun'a ve şimdi mısır ve tütün tarlalarıyla çevrili antik Amisos Akropolisi'ne bir gezi yaptığını ve Amisos yerleşkesinin kasabanın kuzey-kuzeybatı burnunun üzerinde durduğunu ifade ettikten sonra şehirle ilgili açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Modern zamanda yapılmış kuzey yüzünü çevrelemekte olan içinde çok miktarda Roma çömleğinin bulunduğu iki sıra harabe duvar var. Tepenin kenarında yükselen, Yunanların küçük bir çeşme anlamına gelen η Πηγή olarak adlandırdıkları güzel bir çeşme bulunuyor. Aşağıda, çok az zararla gelgitlere ve zamana dayanan devasa, neredeyse Kiklop bloklardan inşa edilmiş limanın kalıntıları bulunmaktadır. Burayı fazla korumayacak iki modern kale var. Surların içinde bir han ve Bizans yapımına çok benzeyen iki ya da üç tek başına yapı var ama içlerine girmedim. Antik Çağ'a ait olmayan kiliseler ve yapım tarihinden daha eski görünen onarımdan yeni çıkmış cami var: diğer yapılar yakın zamana ait.³²⁷

Lennepe; Samsun'daki evlerin ahşap malzeme kullanılarak yapılmasını yağmurun bol yağmasından dolayı çok sayıda ağacın olmasına ve aynı zamanda taşın az bulunmasına bağlamış, evlerin yapımında kullanılan malzemeleri ve yöntemi ayrıntılı olarak şu şekilde açıklamıştır:

Evler tamamen ahşaptan yapılmıştır çünkü taş bol değildir, zemin çoğunlukla dalgalı ve bereketli bir bitki örtüsünün kökleri tarafından desteklenen toprakla kaplıdır. Zemine birkaç büyük taş döşenir ve üzerlerinde evin ana keresteleri konulur, böylece ahşap kuru tutulur ve hızlı çürümesi önlenir. Duvarlar kabaca bir araya getirilmiş tahtalardan yapılmıştır ve tahtalar yeşil olduğunda kullanılırken büzülür ve nemin içeriye serbestçe girdiği büyük çatlaklar bırakırlar. Çatı yapımında ahşap kaplamalar kullanılır ve çiviler bol kullanılmadığından bu kaplamalar iri taşların ağırlığıyla yerlerinde kalırlar. Daha iç kesimlerdeki köylerde evler kütüklerden inşa edilmiş, yatay olarak birbirini üzerine yerleştirilmiş ve köşelerde kabaca birleştirilmiştir. Çatlaklar çamur veya gübre ile doldurulur.³²⁸

Lennepe, bölgedeki evlerle ilgili şu değerlendirmeyi de yapmıştır: “İnsan meskenlerine gelince, duvarlar taş veya kerpiçten inşa edilir ve en uygar şehirlerde çatılar kırmızı kiremitlerle kaplanırken başka yerlerde düzdür ve her biri kendi yuvarlanan taşını taşır, bu da çatlakları kapatır.³²⁹

Lynch, Batılılarla yapılan ticaretin yoğunlaşması ile Samsun'un çevresinin değiştiği ve önceki ahşap evlere göre saf beyaza boyanmış yanmış tuğla veya taş duvarlarla çok daha sağlam inşa edilmiş, pencere açıklıkları büyük bir dizi geniş cam bölmeye sahip yeni beton evlerin

³²⁶ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, ss. 243-244

³²⁷ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, ss. 244-245.

³²⁸ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 42.

³²⁹ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 43.

kıyının görünüşünü değiştirdiğini belirtmiştir.³³⁰ Seyyah, ayrıca Osmanlı'da bazı ilerlemelerin gerçekleştiğini ve İnebolu'dan Kastamonu'nun merkezine, Samsun'dan Amasya ve Sivas'a kadar iç kesimlerdeki kasabalara arabalı yollar yapıldığını da sözlerine eklemiştir.³³¹

b) Çarşı ve Pazarlar

Kinneir, Vezirköprü ilçesinde 46 köyün alışveriş yaptığı kalabalık bir pazarın var olduğu bilgisini vermiştir.³³² Samsun'a ulaşan seyyah, şehrin bir han ve zengin bir çarşıya sahip olduğuna değinmiştir.³³³ Ainsworth, şehrin iyi bir hanı, çarşısı, kervansarayını ve çok eski tarihli olmayan birkaç kalesi olduğunu ifade etmiştir.³³⁴ Sandwith, Sinop'tan ayrıldıktan bir süre sonra Samsun'a ulaşmış, şehrin ticari olarak hızla yükseldiğine dikkat çekmiş olsa da buradaki fiziki koşulların sağlık açısından çok elverişli olmadığını belirtmiştir.³³⁵ Lennep, Samsun çarşısı ve pazarların hem fiziksel olarak hem de içerdikleri ürünler bakımından yetersiz olduğu bilgisini paylaşmıştır.³³⁶ Bryce, Samsun'un ticari potansiyelini: "Samsun, bu bölgelerin bütün ticaretinin merkezi ve büyük bir ilin başşehiri olan Sivas'a giden yolun son durağıdır." şeklinde ifade etmiştir. Walpole, Samsun'un şu anda ağırlıklı olarak İngiltere'den pamuklu dokuma ve lüks ürünleri ithal eden önemli bir ticarete sahip olduğunu belirttikten sonra buranın ticari potansiyeliyle ilgili: "Pazarlar küçük ama iyi tedarik ediliyor ve limanın karşı kuzey kıyısı ile bir miktar ticareti var, oradan (daha yararlı eşyaların yanı sıra) kaba bir tür Japon malı geliyor." açıklamasında bulunmuştur.³³⁷ 1871 senesinde şehre uğrayan Cunyghame, kenar mahalleler haricinde hamamların, hanların ve camilerin bulunduğu alanın 1869 yılında Samsun'da yaşanan büyük yangında tamamen yanmış olduğunu belirtmiş ve pazar sokağının bir bölümünün onarıldığını vurgulamıştır.³³⁸ Samsun'un ticari potansiyeline değinen Tozer, şu açıklamalarda bulunmuştur: "Surlarla çevrili Samsun kasabası, iç kısımlardan gelen muazzam değerde malların depolandığı merkezdi, Amisos'un Yunanları ise sermayeyi ve onun aracılığıyla Rusya ve Batı Avrupa'ya dağıtılan gemileri sağlıyordu. Bu şekilde dolaşıma sokulan ticaret malları arasında kıl ve yünden yapılmış kumaşlar, alacalı halılar, göçebe ırkların mamulleri, Tokat bakırları ve Kayseri'nin parlak boyaları vardı."³³⁹

c) Han ve Kervansaraylar

³³⁰ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 5.

³³¹ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 5.

³³² Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 298.

³³³ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 304-305.

³³⁴ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 30.

³³⁵ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, ss. 15-16.

³³⁶ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 48.

³³⁷ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, ss. 245-246.

³³⁸ Cunyghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, ss. 346-347.

³³⁹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 10.

Kinneir; şehirde, Karadeniz Bölgesi ile ticaret yapan çok sayıda tüccarın kullandığı büyük bir hanın bulunduğu bilgisine gezi notlarında yer vermiş fakat hanın inşai özellikleri hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunmamıştır.³⁴⁰ Seyyah, Vezirköprü seyahati esnasında da ayrıntıya inmeden bir hanın varlığına değinmiştir.³⁴¹

Suter, Samsun'un ticari potansiyali hakkında şu bilgileri paylaşmıştır:

Çarşılar küçük olsa da ürün çeşitliliği boldur. Şehrin merkezinde bedesten olarak kullanılan veya mamul malların satışı için perakende olarak görev yapan taş bir bina ve bunların yanı sıra çok sayıda iri ve taştan yapılmış hanlar vardır. Yabancı malların yerel tüketimi önemsizdir ve yaygın olarak kullanılan tek eşya demirdir. Bir geçiş yeri olarak Samsun'un önemi, vapurların İstanbul'dan buraya iç kısım için 2480 paket mal getirmesi ve ülkenin ürünü olan Konstantinopolis'e 4850 paket sevkiyat için gemiye alınması gerçeğiyle tatmin edici bir şekilde gösterilir.³⁴²

Ainsworth seyahatnamelerinde, şehirde iyi bir han, çarşı, kervansaray ve çok eski tarihli olmayan kale bulunduğu bilgisini vermiştir.³⁴³

Smyth, Kavak'tan ayrıldıktan iki saat sonra Çakallı Han'da dinlenmiş ve yapı hakkında şu bilgileri vermiştir: "İki saatlik mesafede, yeşil, تنها bir vadiye ulaştık, birkaç ekili alanın ortasında, bir portal ve şimdi tahıl ambarı olarak kullanılan geniş, karanlık, tonozlu bir bölmeden oluşan büyük, eski bir hanın kalıntıları yükselir."³⁴⁴

Lenep, Samsun'dan ayrıldıktan 3 saat sonra içinde büyük bir ahır ile hancının oturduğu ve yolcuları eğlendirmek için kahvehâne olarak da kullandığı bir kütük ev olduğu bilgisini paylaşmıştır.³⁴⁵

Samsun'dan ayrıldıktan 6 saat sonra Çakallı Han'a ulaşan seyyah, buranın farklı zamanlarda inşa edilmiş ve birkaç han yapısından oluştuğunu bildirmiş ve bu yapıların inşa özellikleri hakkında şu bilgileri aktarmıştır:

En eski ve orijinal yapı taşandı ve bir şekilde harabeye dönmüş olduğu için henüz oturulabilir durumda değildi. Sağda ve solda odalar bulunan bir avlu ve en uçta büyük bir boş ahırdan oluşmaktadır. Ahırın kapısı güzeldir ve muhtemelen 700 yıllık hatırı sayılır bir antikliğı ifade eden bir mimari üslupla inşa edilmiştir. Yanındaki modern han, iki katlı, gevşek bir şekilde bir araya getirilmiş kütük evler olup çok rahatsız edici konaklama yerleridir. Bu tür bir kütük han ile bu yolda daha ileride karşılaşmış olsak da, bu tür binaları ve bu bölgedeki evleri bir kez daha göstermemize yardımcı olabilir. Bu killi toprakta taşlar kolay elde edilememekte ve ahşabın fazla olması konut yapımında kullanılan ana malzemedir. Çatı bile, daha önce belirtildiği gibi üzerlerine büyük taşlar yerleştirilerek yerinde tutulan birkaç küçük tahta veya kiremit tabakasıyla kaplanmıştır. Gezinlerin ihtiyaçlarının karşılanması başlıca amaç olduğu bir eşya olan fırın, yangın çıkması korkusuyla güneşte kurutulmuş kerpiç ve tuğla kullanılarak açık havada inşa edilmiştir. Uzun bir tahta kürek

³⁴⁰ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 304-305.

³⁴¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 298.

³⁴² Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...", s. 443.

³⁴³ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 304-305; Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 30.

³⁴⁴ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 147.

³⁴⁵ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 63.

her zaman fırıncıya ekmekleri yerleştirmede ve fırından çıkarmada yardımcı olmaya hazırdır. Bu yerin adı, bu mahallede çakalların bulunduğuna işaret etmektedir ama daha iç kesimlerde bulunmazlar.³⁴⁶

Seyyah, seyahatnamesinde hanlarla ilgili yukarıda verdiği bilgilerinin yanında yapıların çizimlerini de paylaşmıştır.

Lennepe, Kavaktan ayrıldıktan bir süre sonra Ahmet Saray Han'da dinlendiğini ve oradan da ayrıldıktan iki saat sonra Akdağ'ın ayaklarındaki yamaçlara bir Rum tarafından inşa edilen Derinos Han'a ulaştığı bilgisini vermiştir.³⁴⁷ Seyyah, bu hanı şu şekilde betimlemiştir:

Tamamen beyaza boyanmış hanın kendisi, kiremitlerle kaplı devasa bir çatıyı destekleyen, hafif ve yeterince zevkli, uzun bir revak görünümündedir. İçerisi, esas olarak dar bir merdivenle ulaşılan küçük yüksek ve kırık pencerelerden sayısız yarasanın girdiği ve geceleri tekrar uçtuğu muazzam bir ahırdan oluşur; sıvalı duvarları çeşitli dillerde kömürle yazılmış isimlerle kaplıdır. Aşağıda, uzun verandaya açılan birkaç oda ve çoğunlukla gezginler için bir kahvehâne ve kalacak yer olarak kullanılır. Çok sayıda kırlangıç yuvasını saçakların altına kurmuştur ve bunlar girişin hemen üzerinde kesintisiz bir çizgi oluşturur.³⁴⁸

Samsun'da iç kısımlara kara yolu ile devam eden Tozer, ağaçlarla kaplı yüksek ve engebeli tepelere çıktıklarını ve akşamüzeri geceyi geçirmek için Çakallı Han'a ulaştıklarını belirtmiştir. Seyyah, hanla ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Avrupa Türkiye'sinde alıştığımız gibi insanın buranın kötülüklerinden korunması için daha az önlemin alındığı bir kır hanıydı ama şikayet etmek için bir nedenimiz yoktu çünkü üst katta kamp yataklarımızın yerleştirilebileceği boş bir oda vardı ve haşere eksikliği olmasa bile, her durumda Samsun'daki kadar bol değildiler. Yerin çevresi hakkında hiçbir fikrimiz yoktu, sadece kurbağaların vıraklamasından yakınlarda su olması gerektiğini biliyorduk. Denizden yüksekliği 1.100 fit idi.

Gün ışığının gelmesi ile içinden Samsun Nehri'nin bir kolu olan küçük bir derenin aktığı tepelerle çevrili bir vadide olduğumuzu gördük. Kıyısında birkaç ev bir köy oluşturuyordu, burada şimdi kullanılmayan Eski Çakallı Han olarak adlandırılan sivri kemerli giriş kapısı olan masif bir taş yapı vardı.³⁴⁹

Seyyah ayrıca Ladik'te kaldığı hanla ilgili ortasında büyük bir havuz içinde akan bir çeşmenin bulunduğu yapının bir köşk ya da yazlık bulunan ana meydana bakmakta olduğu ve dışarıda muhtemelen antik şehrin kalıntısı olan iki tambur sütunla çevrili atlar için bir yalak bulunduğu bilgisini paylaşmıştır.³⁵⁰

d) Hamamlar

Kinneir, Samsun şehrindeki bir hamama değinmiş ama yapı hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.³⁵¹ Gezgin, Vezirköprü ilçesine de uğramış burada iki hamamın ve ayrıca Amasya

³⁴⁶ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 66-68.

³⁴⁷ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 78.

³⁴⁸ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 78-79.

³⁴⁹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 19.

³⁵⁰ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 23-24.

³⁵¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 304-305.

yolu üzerinde bulunan Havza kasabasında bol mineralli sıcak suyu olan kaplıcalar ve birkaç antik harabeler olduğu bilgisini vermiştir.³⁵² Hamilton da seyahatnamesinde Vezirköprüde'ki hamama yer vermiştir. Seyyah, duvarları eski binalardan getirilmiş büyük mermer bloklardan yapılmış eski bir hamamın Türk yapımı olduğuna işaret etmiştir.³⁵³ Kavak'a ulaşan Suter, burada sıcak su barındıran birkaç hamamın bulunduğu bilgisini vermiştir.³⁵⁴ 17 Temmuz'da Havza'ya ulaşan Ainsworth, burada Anadolu'da en çok ziyaret edilen ikisi birbirine benzeyen üç büyük Müslüman hamamının olduğu bilgisini vermiştir.³⁵⁵

e) Köprüler

Kinneir, Çarşamba'daki köprüyle ilgili şu bilgileri vermiştir: “Ahşap köprüyü ölçtüğümde, 200 adım uzunluğunda, 50 adım genişliğinde olduğunu gördüm. Kuzeye doğru akan İris nehri on mil sonra denize dökülmektedir.”³⁵⁶

Kinneir, güçlükle akan Terme Nehri'nin üç mil sonra denize aktığını ve üzerindeki ahşap köprünün yetmiş dört adım uzunluğunda olduğuna gezi notlarında yer vermiştir.³⁵⁷

Hamilton, Samsun'daki ovalardan akan birçok dereyi ya yürüyerek ya da ahşap köprülerle geçtiğini ifade etmiştir.³⁵⁸ Benzer olarak Bafra'dan ayrılırken üzerinden geçtiği ince ve uzun ahşap bir köprüye değinmiştir.³⁵⁹

f) Limanlar

Kinneir, şehirdeki Türklerin sayısının yakın köylerde yaşayan Rumlara kıyasla fazla olmasına rağmen limandaki gemilerin idaresini Rumların sağladığını belirtmiştir.³⁶⁰ Kendisinden beş yıl sonra şehre gelen Porter, Samsun'un saygı duyulan önemli bir liman şehiri olduğuna değinmiş ama liman hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.³⁶¹

1842 senesinde şehre gelen Badger, Samsun'a ulaşır ulaşmaz şehirin limanını şu sözlerle eleştirmiştir:

İstanbul'dan Trabzon'a haftalık seferlerde uğranılan ve önemi giderek artan bir yer olmasına rağmen Türk hükümetinin vurdumduymazlığından dolayı kayda değer bir iskelesi yok ve adamlar ve mallar, teknelere gelmek için ortalarına kadar yürüyen hamalların omuzlarında gemiye indirilir. Sahilde eski bir iskelenin kalıntıları görülüyor ancak bu imparatorluktaki diğer her şey gibi

³⁵² Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 298.

³⁵³ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 252-253.

³⁵⁴ Suter, “Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...,” ss. 442-443.

³⁵⁵ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, ss. 32-33.

³⁵⁶ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 310.

³⁵⁷ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 314.

³⁵⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 216-217.

³⁵⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 227-228.

³⁶⁰ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 304-305.

³⁶¹ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 696.

çürümeye başlayanlar da yok olmaya terk ediliyor ve sert zorunluluktan başka hiçbir şey hükümeti herhangi bir restorasyon girişiminde bulunmaya itmiyor.³⁶²

Smyth, Antik Dönem’lerdeki Samsun Limanı ile ilgili şu açıklamaları yapmıştır: “Eski çağlarda kuzeyden ve kuzeybatıdan gelen şiddetli fırtınalara maruz kalacak gemiler için barınak yapılmasına özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Taş bir iskelenin kalıntıları ve onu oluşturan blokların alışılmadık derecede büyüklüğü antik şehirin üzerinde yer aldığı burnun sonundan izlenebilir.”³⁶³

Tozer, Sinop’u geçtikten sonra Samsun'a yaklaştıkça köylerin sayısının arttığına ve yamaçların mısır tarlaları ve diğer tarım ürünleriyle kaplandığına dikkat çekmiş ve körfezin köşesindeki bir deniz fenerini geçerek kuzey rüzgârına maruz kalmanın yanında sürekli ihmal nedeniyle sığ olan limana girdiklerini belirtmiştir.³⁶⁴ Seyyah limanın sığ olmasından dolayı kenara yaklaşamadıklarını ve gemiyi çevreleyen teknelerden birine binerek kıyıya ulaştıklarını ifade etmiştir.³⁶⁵

3.3. Askeri Mimari

İngiliz gezgin Kinneir, Samsun’u çevreleyen surların deniz kenarındaki bölümlerinin sular altında kalmış olduğunu ve heykel parçaları, kapı kemerleri ile diğer taşların karışımıyla elde edilmiş duvarlardan meydana geldiğini belirtmiş ve çok da sağlam olmayan surların Türkler tarafından inşa edildiğini düşündüğünü ifade etmektedir.³⁶⁶ Ayrıca seyyah, Samsun Kalesi ile ilgili şu izlenimlerde bulunmuştur: “Kuzeydoğu dalgaları ile yıkanan Samsun Türk kalesi iki farklı zamanda inşa edilmiş görünüyor. Alt kısmı büyük kare bloklardan meydana gelirken üst kısmı küçük taşlarla tamir edilmiş. Yine de alt kısmın Amisos harabelerinden alınmış malzemelerle yapılmış olmasına rağmen Helenistik değil Bizanslılara ait olduğuna inanıyorum. Üst kısmı bariz biçimde Türk tadilatı ya da ilavesidir.”³⁶⁷ Bir süre sonra kaleleri ikinci kez ziyaret eden seyyah, surlarda karşılaştığı bazı kabartmaları şu şekilde betimlemiştir: “Samsun’a döndüğümde kaleyi tekrar ziyaret ettim ve denize doğru duvar içinde iki küçük kabartma buldum. Duvarın içine açılmış çelenk ve halkalara dayanan aşk tanrıçalarını temsil ediyordu. Kuleler kare değiller sadece çıkıntılı açılar ya da daha çok üçgen biçimindedir.”³⁶⁸ Vezirköprü’de de bulunan seyyah, burada eski bir kale yapısı olduğu bilgisini paylaşmıştır.³⁶⁹

³⁶² Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 14.

³⁶³ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 150.

³⁶⁴ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 8

³⁶⁵ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 8

³⁶⁶ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 304-305.

³⁶⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 222.

³⁶⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 223..

³⁶⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 298

Suter, Samsun'un doğu ucunda, şimdi sadece hapisane olarak kullanılan ve tüm paşalık suçlularının hapsedildiği bir kale olduğu bilgisini paylaşmıştır.³⁷⁰

Smyth, Samsun surları hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Türk yapısı olan Samsun Kalesi, birbirinden çok farklı iki çağda inşa edilmiştir; çünkü alt kısım büyük, iyi yontulmuş taşlardan yapılmıştır, üst kısım ise daha yakın zamanda, çok kalitesiz bir işçilikle eklenmiştir. Ancak bu yapı, daha doğuda, kıyıdaki yaklaşık yarım düzine silahtan oluşan bir bataryanın yardımıyla, bir saldırı durumunda kasabaya çok yetersiz bir koruma sağlayabilirdi.³⁷¹

Walpole, Samsun Kalesi'nin ve surlarının şehri koruyamayacağını ve yıkılması halinde şehre daha fazla fayda sağlayacağını şu sözlerle ifade etmiştir:

Kale görülmeye değer değil; surların alt kısımları iyi inşa edilmiş fakat üst kısımlarında Sarasenik onarımlar görülüyor: bunların kaldırılması muhtemelen şehrin sağlığına çok şey katacaktır. Hendekler bahçelere dönüştürülmüş; sahilde asil bir döneme ait olmayan kaba ve kötü yapılmış süslemesi olan çok sayıda lahit var. Ayrıca etrafa dağılmış birkaç sütun gördüm.³⁷²

Lennepe, duvarları ve kuleleri duran fakat harap durumda olan Samsun Kalesi'nin kökenini Cenevizlilere ithaf etmiş ve surların iç kısımlarına bitişik dükkânların ve evlerin bulunduğu bilgisini vermiştir.³⁷³ Seyyah Kavak'a ulaştığında burada bir tepenin üzerinde gördüğü kaleyi: "Tepenin üzerindeki kale çok eski bir yapı değil. Dikdörtgen planlı, duvarları çentikli, her köşesinde kare kulelidir. Yapı iyi korunmuş durumda ve içinde bir grup askerin bulunduğu kışlalar var. Kuzeyde köyü koruyan kayalık tepenin tabanı kireç taşı ve çakmak taşından oluşan killi kayalardan oluşmaktadır." sözleriyle betimlemiştir.³⁷⁴

3.4. Antik Mimari

Samsun'a ulaşan Hamilton, ilk olarak eski bir tarihi yerleşke olan Amisos harabelerini ziyaret etmiş ve bu yerleşke hakkında şu bilgileri vermiştir:

Samsun'dan bir buçuk mil kuzey-kuzeybatıda bir çıkıntı üzerinde bulunan, Türkler tarafından anılan adıyla Samsun, yani eski Amisos harabelerini ziyaret için Rum rehberimle birlikte erkenden yola çıktım. Kailou Burnu adındaki bir çıkıntının doğu tarafına, üzerinde modern bir hisar bulunan hakir, kumlu bir bataklık var. Bu bir zamanlar Amisos limanının bir kısmıydı. Fakat büyük kısmı şimdi bahçelere dönüştürülmüş. Eski limanı korumuş mendirek, kuzeydoğu ucundan güneydoğu istikametine 300 yarda kadar belirgin biçimde izleniyor fakat geneli su altında. Bazılarının ölçüsü 6-8 ile 19 fite yükselen ve kalınlığı 2 fiti bulan büyük volkanik konglomera bloklarından oluşuyor. Öte yandan çıkıntının kuzey yönünü çıkararak küçük bir mağaraya girdim. Ağız bir zamanlar sağlam

³⁷⁰ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...", s. 443.

³⁷¹ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 150.

³⁷² Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, s. 246.

³⁷³ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 49.

³⁷⁴ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 74.

bir duvarla korunmuş gibi görünüyor. İçinde mükemmel bir su kaynağı var. Girişin yanındaki çatıda şimdi güçlükle okunan kabaca birkaç Yunan yazı kazanmış. Rumlar burayı η πηγη (koşan su) olarak anıyorlar... Kuzey ucu yanında içi sıvanmış büyük bir mahzen var. Güneydoğu köşesinde görünüşü nedeniyle Bizans yapısı olabilecek, Roma kiremitleriyle karışmış yuvarlak kuleli kare bir bina kalıntısı daha var. Eski mendireğin uzamı ve yönü bu yükseklikten çok daha rahat görülebiliyor. Tepe yamacının limana yukarıdan bakan güney ucu yakınında nihayet gerçek Helenistik duvar izleri keşfettim. Çok büyük değiller ama kendilerine has yapısı konusunda yanılığa düşmek imkansız. Tepe ayağında daha önceleri St. Theodore'e adanmış fakat sonradan camiye dönüştürülmüş küçük bir kilise harabesi var. Temeli Amisos harabelerinden geliştirilmiş büyük taş bloklardan meydana geliyor.³⁷⁵

Hamilton, Vezirköprü'de bulunduğu süre zarfında yazıt arama çabalarına girişmiş ve bulunduğu bazı yazıtlarla da bu çabalarının karşılığını almıştır. Seyyah yazıt arama girişimlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Şehre girişte caddelerin düzeni ve genişliğine şaşırımdım fakat evler her zamanki gibi zayıf ve virane durumdaydı... her sınıftan ve yaştan birkaç yüz kişi beni izliyordu ama en azından saygısızlık ve rahatsızlık vermiyorlardı. Aksine birkaçı bedesten duvarlarındakilerle birlikte ev ve dükkan içlerindeki yazıtları da göstermek için sabırsızlanıyordu (No.16-19).³⁷⁶ Her bir girişin üzerinde mezarlara ait iki yazıt bulunuyordu. 64 no'lu yazıt çok eksik ve bozuk durumda; simgeler ve kelimelerden, ayna ve taraktan anlaşıldığı üzere 14 yaşlarında bir kıza aitmiş gibi görünüyor. 65 no'lu yazıt da Bezestan'ın üzerinde ve iyi korunmuş idi., neredeyse eksiksiz ama yurduyla alakalı sevgi ve üzüntüsünü çok duygusal biçimde aktardığı kişilerin isimlerini de saklamış olsaydı çok daha ilgi çekici olacaktı. Bu yazıtı küçük bir dükkânın duvarına yapılmış başka birinin yanında buldum fakat diğeri o kadar zarar görmüştü ki sadece son mısrasını ΜΗΜΗΣΑΡ çıkarabildim. Eski bir Türk hamamı, Eski Hamam, harabe olarak anlatılmıştı fakat yapı tarzı kesinlikle Türklere ait. Yine de duvarlardaki eski binalardan getirilmiş büyük mermer blokları kullanılmış. Bu durum civardaki bir cami inşasında da geçerli. İşçiliğine birkaç kırık sütun direği eklenmiş; benzer biçimdeki mermer blokları ve sütun direkleri gerek pazar yerlerinde, Bedesten'de, gerekse şehrin diğer kısımlarındaki evlerin duvarlarında da kullanılmış.³⁷⁷

Badger; şehrin, doğu-batı yönünde Karadeniz kıyılarında göz alabildiğine uzanan bir dizi yüksek tepenin eteğinde yer aldığını belirttiikten sonra Antik Amisos kalıntıları ile ilgili şu bilgileri paylaşmıştır:

Aristion'un zulmünden buraya kaçan bir grup Atinalı ve daha sonra Kapadokya'dan gelen göçmenler ile buraya yerleşen bir grup Milet kolonisi tarafından buraya eski zamanlarda Amisos adı verilmiştir. Bununla birlikte burada Pompey'in en sevdiği konut olarak seçtiği eski cazibe merkezlerinden hiçbir şey kalmadı. Kasabanın batısındaki bir tepede, antik akropolün yerini gösterdiği düşünülen birkaç kalıntı vardır ancak bu çok şüphelidir.³⁷⁸

Smyth, Antik Amisos Dönemi'nden kalma kalıntılarla karşılaşmadığı için şu açıklamaları yapma gereği duymuştur:

Antik Çağ'da Samsun, sonrasında Amisos, batıya doğru birkaç yüz yarda daha uzakta, doğal olarak güçlü bir konum oluşturan kayalık bir burnun üzerindeydi; Halys (Kızılırmak) ve İris (Yeşilirmak) adlı iki büyük nehrin ağızları arasında yer aldığı için önemli bir istasyon gibi görüne

³⁷⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 222-223.

³⁷⁶ Bkz. Ek 12, 13.

³⁷⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 252-253.

³⁷⁸ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 14-15.

de, muhtemelen modern kasabanın inşasına yardım etmek için götürüldüğü için burada hiçbir kalıntı yoktur ancak birkaç önemsiz taş duvar parçası vardır.³⁷⁹

Antik Yunan şehiri Amisos'un bir zamanlar Sinop'tan sonra ikinci öneme sahip olduğunu, modern şehirin yaklaşık bir buçuk mil kuzeyinde, Sinop'un girişine yakın bir mesafede inşa edildiğini belirten Tozer: "Orayı ziyaret eden biri bana harabeleri, dağınık bir enkaz yığını olarak tanımlamıştı." şeklinde açıklama yapmıştır.³⁸⁰

4. Ordu ve Çevresi

Kinneir, Samsun'dan, Trabzon yönüne doğru seyahatini gerçekleştirirken Ordu sınırlarına Ünye üzerinden giriş yapmıştır. Gezginin Ünye ile ilgili izlenimleri şu şekildedir:

Çiçek açmış meyve ağaçlarıyla kaplı bahçelerle çevrilmiş Ünye, bulunduğumuz tepe noktasından belirdi. İri yapraklı ağaçların arasından, durgun deniz ve hemen altımızdaki küçük körfezde konumlanmış kasaba görüldü. Sağımızdaki dağlar, görkemli ağaçlarla; diğer taraf ise yüksek kayalıklar üzerinde eski bir kalenin yer aldığı derin bir vadi ile süslenmişti. Evler suların üzerinde asılı görünürken birçok tekne demir atıyordu. Rum kilisesinin yanındaki küçük bir eve gitmek için tahta ve taştan inşa edilmiş harika bir sarayı çevreleyen yüksek taş duvarın altından aşağıya indik. Şu anda hiç olmadığı kadar önemli olan kasaba, Enoe adında eski bir yerleşim yerinde kurulmuştur.³⁸¹

Gezgin Ünye ile ilgili anlatımlarına devam etmiş, Türklerden, Yunanlardan ve Ermenilerden oluşan halkın Kırım'ın başşehiri Theodosia ve İstanbul'la ticaret yaptığından zengin olduklarını vurgulamıştır.³⁸² Ünye ile ilgili mimari bilgilere de yer veren gezgin kasabada çok sayıda cami, iki Rum kilisesi, bir Ermeni kilisesi, güzel bir hamam ve büyük bir han olduğunu ifade etmiştir.³⁸³ Kinneir'in belirtmesine göre Ünye-Fatsa arasındaki yollar çok kötü olup yolculuk altı saatten kısa sürmektedir.³⁸⁴ Gezginin yolla ilgili diğer görüşleri şu şekildedir:

Denizin dalgaları tarafından yikanan büyük yuvarlak taşlar, yol boyunca zemine serilmiştir. Sağımızda yer alan yüksek setler kalın ağaçlar bizi güneşten korudu. Yol boyunca yaprakları suya dokunan meşe ağaçları ve üç-dört metre yüksekliğinde yapraklarını dökmeyen çok sayıda defne, çobanpüskülü ve funda ağaçları gözlemledim... Ünye'den ayrıldıktan üç kilometre sonra çok da büyük olmayan Ünyesu Deresi'nden (Kurna Deresi) geçtik. Fatsa'ya bir buçuk kilometre kala, birincisine göre daha büyük ve akışkan olan, eskilerin Phigamus (Elekçi Deresi) olarak adlandırdığı ikinci bir nehirden geçtik. Yol boyunca tepeler denizden iki-üç kilometre uzakta seyrek olarak görünmekteydi.³⁸⁵

Kinneir Fatsa ile ilgili olarak şu bilgilere yer vermiştir: "Fatsa, eskiden Jasonium Burnu olarak bilinen Yason Burnu'nun batısında bulunmakta ve yüksek dağlar doğu rüzgârlarını

³⁷⁹ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 149.

³⁸⁰ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 9-10.

³⁸¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 317-318.

³⁸² Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 318.

³⁸³ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 318.

³⁸⁴ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 320.

³⁸⁵ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 320.

engellemektedir. Kırım'a eşya taşıyacak tüccarlar için büyük bir han ve eski bir sarayı olan köhne bir kasabadır."³⁸⁶ Fatsa'dan sonra Ordu'ya geçen seyyah; şehri, antik zamanlarda On Binler'in kaldığı tarihi Cotyora şehrinin hemen yanında kurulmuş küçük bir balıkçı kasabası olarak tasvir etmiştir ve ardından burada yaşayan halkın büyük bölümünün Yunan, geri kalanının Türk ve Ermeni olduğu bilgisine yer vermiştir."³⁸⁷

Giresun'dan sonra Ordu'ya uğrayan Hamilton, şehrin demografik yapısı ve meskenlerine değindikten sonra sözlerine şu şekilde devam etmiştir: "Aslında Türklerin hal ve hareketleri, onları memleket genelinde müstakil ve yalnız başına duran kır evlerinde yaşıyor şeklinde tanımlayan Ksenophon zamanındaki insanların davranışlarına yakın benzerlik taşımaktadır."³⁸⁸

Seyyah, Ordu'dan ayrıldıktan sonra Sinop yönüne doğru ilerlemiş ve Perşembe yakınlarında gördüğü manzarayı: "6.30'da hareket etim. Yarım saat içinde Bozuk Kale'yi geçtim. Hemen önünde sahil batıya doğru uzaklaşırken içinde birçok Türk evinin ağaçlıklar arasında kıyıya serpilmiş olduğu Perşembe Koyu'nu meydana getiriyor." biçiminde betimlemiştir.³⁸⁹ Seyyah ayrıca Yoson Burnu'nda hiçbir harabe görmediği sadece bir Rum kilisesi gördüğü bilgisini de aktarmıştır.³⁹⁰

Hamilton, 40 evden ibaret olan Fatsa'ya Saat 2.30'da vardıkları ve buradaki hisarın yanında Osman Paşa tarafından Sultan için büyük bir savaş gemisi inşa edildiği bilgisini paylaşmıştır.³⁹¹

Trabzon'dan sonra Ordu'ya geçen Cunynghame, burada kısa süreli olarak bulunmuş ve Trabzon'dan daha küçük olan kasabanın gördüğü diğer sahil kasabaları gibi olduğu bilgisini vermiştir.³⁹²

Bryce'ın gemiyle gerçekleştirdiği yolculuğunun Giresun'dan sonraki adımı Ordu olmuştur. Seyyah, bir mil içeriden gördüğü şehrin genel yapısını: "Şafakta yeniden, ormanlık bir tepenin yamacında mısır tarlaları, asmalar ve meyve bahçeleri arasına serpiştirilmiş kırmızı kiremitli çatılı beyaz evlerin bulunduğu daha küçük ve daha da güzel bir liman olan Ordu'ya uğradık." şeklinde betimlemiştir.³⁹³

³⁸⁶ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 320-321.

³⁸⁷ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 321-324.

³⁸⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 205-206.

³⁸⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 206.

³⁹⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 207.

³⁹¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 207.

³⁹² Cunynghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, s. 346.

³⁹³ Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, ss. 390-391.

4.1. Dinî Mimari

Ordu'ya gelen seyyahlar eserlerinde dinî mimari kapsamında değerlendirilen cami, mescit ve kiliselere yer vermişlerdir.

a) Cami ve Mescitler

Kinneir, Ünye'de çok sayıda cami olduğuna değinmiş ama camiler hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.³⁹⁴

b) Kiliseler

Kinneir, seyahatnamesinde Ünye'de iki Rum kilisesi, bir Ermeni kilisesi bulunduğuna değinmiş fakat bunların inşa özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.³⁹⁵

Hamilton, Ünye'den ayrılırken kıyıya indiklerinde batı tarafında denizdeki küçük bir kayanın üzerinde bir Rum kilisesi gördüğünü ifade etmiş fakat yapı hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.³⁹⁶ Seyyah, ayrıca Yoson Burnu'nda da bir Rum kilisesi bulunduğuna bilgisini vermiştir.³⁹⁷

4.2. Sivil Mimari

Ordu'ya gelen seyyahlar gezi notlarında sivil mimari kapsamında değerlendirilen ev, sokak, kamu binaları, ticaret yapıları ve su yapılarına yer vermişlerdir.

a) Evler ve Sokaklar

Kinneir, hemen denizin yanında taş sütunlar üzerine inşa edilmiş Ünye evlerinin suların üzerinde asılı görüldüğünü ifade ettikten sonra şu bilgilere yer vermiştir: “Cadde içlerindeki evlerin altına tekne koymak yaygın bir uygulamadır. Bu durumdan kaynaklanan pis kokular, çevrenin müthiş güzelliğiyle tezat oluşturmaktadır.”³⁹⁸ Kinneir, seyahatnamesinde Fatsa'da eski bir saray olduğuna da yer vermiştir.³⁹⁹ Seyyahın Ordu evleriyle ilgili izlenimleri ise: “Ahşaptan yapılmış evlerin çatısı fırtınalı havalardan korunmak için her parçası iki fit

³⁹⁴ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 318.

³⁹⁵ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 318.

³⁹⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 215.

³⁹⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 207.

³⁹⁸ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 317-318.

³⁹⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 320-321.

uzunluğunda altı inç genişliğinde, yarım inç kalınlığında kaplamalarla örtülmüştür.”
şeklindedir.⁴⁰⁰

Hamilton; Ordu’da 120 Rum ve 100 Ermeni evinin bulunduğunu, Türklerin Karadeniz kıyılarının pek çok yerinde olduğu gibi tepelerdeki aralıklı küçük evlerde yaşadıkları bilgisini vermiştir.⁴⁰¹

Bryce, Ordu’nun meyve bahçeleri arasına serpiştirilmiş kırmızı kiremitli çatılı beyaz evlere sahip olduğu açıklamıştır.⁴⁰²

b) Han ve Kervansaraylar

Kinneir, gezi notlarında Ünye, Fatsa ve Ordu’yu gemi üretimi yapılan küçük balıkçı kasabaları olarak tanıtmış ve Ünye ile Fatsa’da büyük bir han olduğunu vurgulamıştır.⁴⁰³

c) Hamamlar

Kinneir, Ünye’de güzel bir hamamın varlığından bahsetmiş ama yapının inşa özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.⁴⁰⁴

d) Köprüler

Seyyahlar, Ordu ve ilçelerinde yer alan tüm köprülerin ahşap malzeme kullanılarak inşa edildiği bilgisini vermişlerdir.

4.3. Askeri Mimari

Kinneir, Ünye’de yüksek kayalıklar üzerinde eski bir kale bulunduğunu ifade etmiştir.⁴⁰⁵ Kinneir’den bir süre sonra şehre gelen Hamilton, tarihi kalıntılar bulmak amacıyla Fatsa’da gerçekleştirdiği bir kale ziyaretini şu şekilde aktarmaktadır: “Sahil boyu bir saatlik sürüş Fatsa’nın 6-7 mil doğusunda Ali Bey’e ait konağın bulunduğu ve bazı ilginç harabeleri bulmayı ümit ettiğim Hayar Kalesi’ne getirdi. Denize sarkan bir kayanın üzerine inşa edilmiş, doğusunda rahat bir liman ve hemen arkasında ormanlık tepelerin yükseldiği bir Ceneviz kalesiymiş sadece.”⁴⁰⁶

Seyyah, Fatsa’dan sonra Ünye’ye ulaşmış ve Ünye’de ilgi odağı olabilecek tek şeyin iç kısma doğru yaklaşık bir saat mesafede, sert kaya içinde oyularak çıkarılmış harika merdiven basamakları, hazineler, banyolar vs. bulunduğu yüksek bir kaya tepesine kurulmuş olan Ünye

⁴⁰⁰ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 324.

⁴⁰¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 215.

⁴⁰² Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, ss. 390-391.

⁴⁰³ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 318-319.

⁴⁰⁴ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 318.

⁴⁰⁵ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 317.

⁴⁰⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 208.

kalesi olduğunu aktarmıştır. Seyyah, kaleye yaptığı ziyaretle ilgili izlenimlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Ünye Suyu vadisinden yukarı yaklaşık bir buçuk saatlik yürüyüşün ardından kale tepesine ulaştım... Daha sonra yol yabani fakat zarif biçimde ağaçlık arazi içinden devam etti. Kale, derin vadi ve ormanlık tepelerle çevrili muazzam ve neredeyse dikey bir kayanın doruğuna mevzilenmiş. Orda burada çimenlik kayranlar üzerinden hemen hemen 50 fite kadar yükseliyor. Güneye doğru, Kaleköy adındaki küçük bir köyün bulunduğu bir boğazla tepelere bağlanıyor. Ancak burada dahi kaya dikey biçimde 200 fite kadar yükselerek yarı mesafesindeki sarp uçurumun pürüzsüz yüzünde, içinde kesilmiş dört direkli bir tapınağı görüğe sunuyor. İçeri doğru bir açıklık, rivayete göre daha önce bir münzevinin oturduğu küçük bir mağaraya çıkıyor. Şu anda girilecek durumda değil. Bir merdiven dahi ulaşamaz. Kaya yüzünden boşaltılarak çıkarılmış dar bir patika neredeyse yok olmuş. Tapınağın her iki yanında bulunan çeşitli çizimlerin ev sahibimin verdiği adla ζωγραφματα (zonraphemata) Rum azizlere ait olduğu görülüyor. Tepenin üst kısmı her bir yanı o kadar dikti ki rehberlerimin zirveye bir yol bulmak için gösterdikleri çaba boşa çıktı. Ancak zirveye yakın sert bir kayanın içine oyulmuş ve görünüşte aşağı doğru giden bir geçit keşfettim. Şu anda nerdeyse ağzına kadar taş ve suyla dolu ama sanırım ya kalenin girişi ya da su temini için düşman tarafından görülmeyen ve rahatsız edilmeyen gizli bir düzenek olmalı. Köyde bir rehber bulma girişimim de faydasızdı. Öyle ki ortada ne bir adam vardı ne de Rum delikanlılarının duymuş olduğu ikinci bir yer altı geçidi.⁴⁰⁷

Hamilton Ünye Kalesi'nin aslında buranın ünlü Coenon Chorion Kalesi olmasının mümkün olabileceğini: "Coenon Chorion Kalesi Strabon tarafından Cabira'dan sadece 200 stadya uzağa konulmasına rağmen Chamer'a göre Niksar'ın kuzey dağlarında aranmalıydı. Şimdilerde adı Ünye Kalesi'ydi ve bazen Coena olarak yazılıyor ve anılıyordu." şeklinde iddia etmiştir.⁴⁰⁸ Seyyah, Ordu'nun batısında deniz kenarında Antik Cotyora'dan izler bulmak ümidiyle Bozukkale adında bir savunma yapısında incelemelerde bulunduğunu açıklamıştır.

4.4. Antik Mimari

Kinneir, Samsun'dan, Trabzon yönüne doğru seyahatini gerçekleştirirken Fatsa'ya da uğramış ve buradaki Antik Polemonium şehri kalıntılarıyla ilgili şu bilgilere yer vermiştir:

Fatsa'dan sonra ilk dört milde yolumuz sahilten devam etti ve ikinci milde Antony tarafından Pontus tahtına oturtulan Polemon'un kurduğu Polemonium şehrinin antik kalıntılarını gördük. Denize doğru ilerleyen Siderius Nehri'nin bulunduğu bu noktada karşıya zorluklarla geçilmekte ve denize doğru nehir kıyılarında kemerli bir yapı haricinde antik şehrin harabeleri yığınlar halinde belirmektedir. Beşinci milde deniz kıyısından kalın ağaçlı ormanlıkların olduğu iç kısımlara doğru yöneldik. On ikinci milde tepeyi tırmanmaya başladık, Yason Burnu'nu da görebildiğimiz manzara heyecan verici ve harikaydı. Bulutsuz bir gökyüzünde deniz, şeffaf bir cama benziyordu. Bir tarafta Terme Burnu diğer tarafta Giresun vardı.⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 210.

⁴⁰⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 211.

⁴⁰⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 321-322.

Hamilton, Giresun'dan sonra Ordu'ya ulaşmış ve zaman kaybetmeden tarihi söylentilerde geçen On Binler'in izini sürmeye çalışmıştır. Seyyah bu araştırma gezisi hakkında şu bilgileri vermiştir:

On binlerin Heraclea'ya hareketinde önce 48 gün konakladıkları tarihi Cotyoro'ya ait bazı izler bulmak ümidiyle birkaç mil kuzeyde, deniz kıyısında, sütunsu bazalttan oluşan kayalık bir yarımada üzerinde yapılmış Bozuk Kale diye anılan bir kaleyi ziyaret ettim. Türk veya Bizans eseri olduğundan şüphe yok. Vona Burnu'ndan 9 mil kadar güney-güneydoğuya yöneliyor. Cotyora, sert kayadan kesilmiş eski bir limandan bazı kalıntıların halen görülebildiği Ordu mevkinde bulunuyordu. Şehrin çöküşü çok eski bir dönemde başladı çünkü Arrian zamanlarında köyden çok az büyük olduğunu biliyoruz ve Strabon buradaki ahalinin Pharnacia'ya nakledildiğini ifade eder. Dönüşüm esnasında Pharnacia, Cabira, Neocasearea, Amisos ve Amastris'e ait çeşitli özerk sikkeler buldum.⁴¹⁰

5. Giresun ve Çevresi

Wilkinson, yarattığı kahramanlar üzerinden aktardığı bilgilerden oluşan seyahatnamesinde Giresun Kalesi'ne değinmiş, şehrin sakinleri seyrek yerleşim yaptığı için doğanın kıyı boyunca hala güzelliğini koruduğunu belirtmiştir.⁴¹¹

Ouseley, Gümüşhane rotasından sonra Giresun il sınırlarına giriş yapmış ve Giresun'un iç kesimlerinden ilerlemiştir. Osmanlı Devleti döneminde Garabetyan veya Karabethay olarak adlandırılan bir kırsal yerleşim hakkında: "Karabethay denilen bir yerde dinlendik ve yola devam ettik. Burada tümülüse benzeyen doğal tepeler vardı. Köylüler, büyük tepenin ötesinde eskiden var olan bir kaleden söz ettiler." şeklinde bilgilendirme yapmış ve buradaki manzarayı resmetmiştir.⁴¹²

Seyyah, bir süre ilerledikten sonra Giresun'un ilçesi Şebinkarahisar'a varmış ve bu yer hakkında: "Yaklaştıkça üzerinde zapt edilemez görünümdeki bir kalenin durduğu devasa bir kayanın ayakları altında konumlanan Karahisar'ın bir bölümü görünmekteydi. Kötü döşeli sokaklarda güzel evler vardı. Halkın dörtte biri Ermeni olan kasabayı kayda değer bulduk. Hamdullah buranın adının Karakale'den geldiğini söyledi." biçiminde açıklamalarda bulunmuştur.⁴¹³

Kinneir, Antik Dönem'de Kerasus adı verilen Giresun'a akşam namazı ezanı okunurken giriş yapmış ve batı yönünden yaklaşık 50 kilometrelik yolculuğunun 12 saat sürdüğü bilgisini vermiştir.⁴¹⁴ Seyyahın gezi notlarında Antik Yunan filozofu Ksenofon'a dayandırarak On

⁴¹⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 205-206.

⁴¹¹ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 72.

⁴¹² Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 478.

⁴¹³ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, ss. 478-479.

⁴¹⁴ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 324.

Binler'in geri çekilme sürecindeki yenilgisi hakkında bilgiler paylaşmıştır.⁴¹⁵ Sahil boyunca yürüdüklerini ve küçük bir nehirden geçerek Giresun'a ulaştıklarını belirten seyyah, Giresun'un tepelerinde evlerin bulunduğu amfityatro benzeri bir araziyle çevrelendiği bilgisini vermiştir.⁴¹⁶ Şehrin kapısı üzerindeki eski bir evde konakladıklarını açıklayan seyyah, burası hakkında verdiği bilgiler arasında: "Mitridates'in Cabira savaşından sonra karısının ve kız kardeşinin zehirlenmesini emrettiği Pharnacia ve ayrıca antik Kerasus olduğu düşünülmektedir." açıklaması bulunmaktadır.⁴¹⁷ Kinneir, dağların şehre yakın olduğu için tarım arazilerinin az olduğunu ve bu nedenle şehrin surları altında inşa ettikleri gemilerle mısır ithal ettikleri bilgisini de vermiştir.⁴¹⁸ Seyyah, Giresun şehrinin Pontus Kralı I. Farnakis tarafından genişletildiği ve güzelleştirildiği, Mithridates savaşlarında Lucius tarafından alındığı ve son olarak II. Mehmed zamanında Türkler tarafından ele geçirilmiş olduğu bilgisini paylaşmıştır.⁴¹⁹

Kinneir, Giresun'dan sonraki güzergâhı deniz yolu ile devam etmiş ve ilk olarak Tirebolu Limanına uğramıştır. Seyyah bu tecrübesini şu şekilde paylaşmıştır.

Kayalık bir burnun batı tarafında yer alan Tirebolu Limanı'na demir atmak için gece yarısı yaklaşık 20 mil uzunluğunda derin bir körfezi geçtik. Limanın ağzı küçük bir ada üzerine inşa edilmiş eski bir kale tarafından korunmaktadır. Çoğu harita burayı yanlış bir şekilde Karaburun'un doğusundaki derin bir körfezin dibinde göstermekte olsa da aslında burası körfezin doğu ucundadır. Tirebolu, Giresun'un yarısı büyüklüğünde olsa da iyi görünümdeki evleri dağların yamaçlarında ve uçurumların kenarlarında dağınık olarak görünmektedir. Kasabanın batı kıyısında derin bir körfez bulunurken doğu kıyısında fırtınalı havalarda küçük gemilerin korunmak için girdiği liman vardır. Kasaba, eski bir kalenin yıkık duvarları ile korunan yarımada biçimindedir. 400 ailenin yaşadığı kasabada süslemeli iki güzel han, bir eski Rum kilisesi ve Levant'taki Ceneviz ve Venedik yapılarına benzer şekilde kesme taştan yapılmış kemerli kapıları ve pencereleri olan vali konağı bulunmaktadır.⁴²⁰

Porter, 1818 yılında Osmanlı topraklarına İran sınırlarından giriş yapmış ve Erzincan'dan sonra Kelkit, Şiran, Giresun'un ilçesi olan Şebinkarahisar'ı ziyaret etmiştir. Seyyah, Şebinkarahisar hakkındaki izlenimlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Karahisar Kalesi'ni siyah yalıtılmış uçurumların en göze çarpan yerlerinden birinde gördük... Sonrasında sağlam kayalardan oluşan payandalarla desteklenen iki kemerli bir taş köprü geçtik. Vadinin geniş yerinden kuzeybatı yönüne doğru etkileyici bir manzarası olan sonbaharın renk tonlarının görüldüğü meyve ağaçları, bahçeler ve tarlalar arasından ilerledik. Dağ sırasına da adını veren Tamzar köyünü geçtik ve Karahisar Kalesi'nin yakınında yolu süsleyen iyi inşa edilmiş birkaç ev çizdim. 36 milden fazla olmayan ve Şiran'dan sonra altı saat süren kasabaya saat iki buçukta ulaştık. Neredeyse iki katı yüksekliğindeki Edinburgh kalesine benzer nitelikte olan kale, kaya üzerinde erişilmez görünüyordu. Kale tamamen zirveye yayılmış olsa da kuzeyde bulunan çok sayıda kule tüyler ürpertici görünüyordu. Evlerin büyük bölümü, şehrin diğer taraflarına göre daha az eğimli olan batı yamacında inşa edilmiştir. Birbirlerinin üzerinde aralıklı olarak duran evler

⁴¹⁵ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 325.

⁴¹⁶ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 327.

⁴¹⁷ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 327.

⁴¹⁸ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 328.

⁴¹⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 328-329.

⁴²⁰ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 330-331.

çoğunlukla iki katlıdır. Burada büyük bir huzur veren evler arasında yükselen iki cami ve bir minare vardır. Kasaba, ellisi Hristiyan olmak üzere dört yüz aileden oluşuyor. Kervansaray iyi ve insanlar medeniydi...⁴²¹

Smith ve Dwight, Giresun'un ilçesi olan Şebinkarahisar'a ulaşmadan önce Koyulhisar'a uğramışlar ve bahçelerinde meyve ağaçlarının olduğu 400-500 Türk evini barındıran bu yerin adının yüksek bir noktada bulunan kalesinden geldiği bilgisini paylaşmışlardır. Koyulhisar'dan sonra Şebinkarahisar'a uğrayan misyonerler, 1500'e yakın perişan evlerden oluşan kasabanın harap bir kale ile taçlandırılmış koyu renkli sarp bir kayanın eteğindeki yüksek bir arazide konumlandığı bilgisini vermiştir.⁴²²

Fraser, Şebinkarahisar'a zorlu kış şartlarında öğleden sonra saat üç sularında varmış ve burayı: "Adı kadar karanlık, yüksek ve güçlendirilmiş bir kayaya bakan hatırı sayılır bir kasaba" olarak betimlemiştir.⁴²³

Koyulhisar'dan sonra Şebinkarahisar'a ulaşan Brant, buranın Niksar'a yaklaşık 70 mil uzaklıkta olduğunu belirtmekte ve şu açıklamalarda bulunmaktadır:

2500 konutu içeren Karahisar, kıyı ve iç kesimlerle hatırı sayılır bir ticarete sahiptir. Yaklaşık 60 mil uzaklıktaki Giresun, Karadeniz'de iletişimin en aktif olduğu limandır. Kasabanın kurulduğu izole bir dağın zirvesinde eski bir kale var. Bu kasabanın yakınında, kasabanın kendine özgü Şebin adını verdiği, Türkiye'de Karahisar veya Karakale olarak adlandırılan diğer birçok şehirde de görülen geniş kaya şapı madenleri vardır.⁴²⁴

Hamilton, Tirebolu'ya ulaşmadan önce Kulak Kilise ya da Kulak Kale adındaki harabelerden geçtiği bilgisini verdikten sonra gördüğü manzarayı şu şekilde ifade etmiştir: "Vadiye bakıldığında oldukça vahşi ve resmetmeye değer bir manzara sunuyordu; pek çok sivri kayalık tepeler ormanlık kenerlarından yükseliyor ve uzak iç kısımlara doğru birbiri ardına sıra dağlar zinciri gözükiyordu."⁴²⁵ Seyyah çarpıcı bulduğu ormanlık tepelerle kucaklaşmış Tirebolu'dan Giresun'a gitmek için kara yolunun uygunsuz ve zorlu olduğunu öğrenince, deniz yolu ile gitmeye karar vermiştir.⁴²⁶

Hamilton, Tirebolu'nun demografik yapısı ve Tournefort'un burayı yanlış isim verdiği ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur: "Tripolis nüfusunun 400 Türk ve 100 Rum haneden oluştuğu söyleniyor. "Şehirde bir hamam, dört cami ve bir de Rum kilisesi var. Tourneford

⁴²¹ Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820, Cilt II, London, 1822, ss. 688-689.

⁴²² Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 50.

⁴²³ Fraser, *A Winter's Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, s. 218.

⁴²⁴ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 221.

⁴²⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 197.

⁴²⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 197.

burayı Giresun adıyla tasvir etmekte, tam olarak Tripolis'e ait olan ve kendi söylemiyle Giresun betimlemesinin tam olarak uygun düştüğü bir görünüme bu adı vermekte yanılmış.⁴²⁷

Giresun Adası'ndan sonra saat 4 gibi şehir merkezine ulaşan Hamilton'un, Giresun hakkındaki ilk izlenimleri şu şekildedir: "Eski tarihin Pharnacia'sını temsil eden ve saat 4 gibi ulaştığımız Giresun şehri, ana karaya keyifli ve resimsel görünüme sahip kısa ağaçlık bir kıstakla bağlanmış kayalık bir çıkıntının ucuna kurulu. En yüksek noktası bir Bizans kalesinin kalıntılarıyla taçlanmış. Helenistik temelde her iki yanından denize doğru uzayan sağlam bir duvar."⁴²⁸

Seyyah şehrin adının nereden geldiği ve şehri ilk kim kurduyuyla ilgili verdiği bilgiler şu şekildedir:

Bu yerin ilk isimlerine dair daha önceki zamanlarda da büyük belirsizlik hâkimdir. Şöyle ki; yazarların hepsi burası için Pharnacia adını kullansa da, Arrian, Ksenophon ve 10 bin adamının Trabzon'dan yürüyüşü esnasında konakladıkları yere yakın şehirle karıştırarak asıl adının Kerasus olduğunu belirtiyor. Ksenophon'un Kerasus'unu, gerçekte nerede olduğunu zaten gösterdim ama aynı hatanın şimdiki zamanlarda da ortaya çıkması, tarihi Pharnacia adının tamamen çıkarılarak Arrian tarafından yanlışlıkla verilen isme günümüzde de gerçekten başvurulması tuhaftır. Şehirleri büyük benzerlik taşıyan Sinoplular tarafından kurulduğu söyleniyor. Başka anlatılara göre ise ilk kez Mithridates Eupator'un büyük babası Pharnaces tarafından kurulmuştur.⁴²⁹

Giresun'dan ayrılan seyyah karşılaştığı manzaranın, şimdiye kadar karşılaştığı manzarayla aynı olduğunu şu sözlerle aktarmıştır: "Hemen ardında diğer bir çıkıntıyı muhtemelen Aigios Basilios (St. Basil) isminden türemiş Ayvasıl Burnu'nu geçtik; manzara Trabzon'dan ayrılmamızdan bu yana yaşadığımız manzaralarla aynı özellikte. Vadiler ve tepeler eşit biçimde ormanlık ve alçak arazileri kaplayan birçok pirinç tarlası bulunuyor."⁴³⁰

Şebinkarahisar'a ulaşan Suter'in, kasaba hakkında ilk izlenimleri şu şekildedir:

Kasaba, yüksek bir tepenin zirvesine yakın bir yerde inşa edilmiştir ve bir kalenin kalıntılarıyla taçlandırılmış dik bir kaya tarafından sarılmıştır. Evler kerpiçten yapılmış ve 2500 nüfusa sahipti. Nüfusun 500'ü Ermeni, 50'si Rum ve geri kalanı da Müslümanlardan oluşuyordu. Kara-Hisar'ın çarşıları geniştir ve köy yapımı pamuklu kumaşlarla, Halep ve Şam yünlüleriyle, bazı İngiliz imalathaneleriyle iyi stoklanmış görünmektedir ama bana her türden yabancı eşya talebinin az olduğu söylendi... Tüccarlar erzaklarını Konstantinopolis'ten temin ediyorlardı: daha önce alışveriş için Giresun'u kullandılar ancak vapurların kuruluşundan bu yana genellikle bu amaçla Trabzon'u tercih ettiler.⁴³¹

Sonrasında güneye inen seyyah, burada karşılaştığı Aşkar Ovası'nı ve bir köyün evlerini şu şekilde betimlemiştir:

⁴²⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 198.

⁴²⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 202.

⁴²⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 202.

⁴³⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 204.

⁴³¹ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...", s. 436.

Nehir burada, hemen hemen doğu ve batıda uzanan Aşkar ovasını sulayan sayısız dereye yönlendirildi. 8 saat veya 24 mil uzunluğunda ve yaklaşık 4 mil genişliğinde olduğu söylenen ovanın kendisi oldukça ekili ve verimlidir. İçinde en az 90 veya 100 köy olduğu söylendi, abartılı saymamam gereken bir rakam. Evler moloz taştan, kerpiçten çimentolu ve düz çatılı ve hepsi onlara neşeli bir görünüm veren meyve bahçeleri ile çevrilidir. Ortak meyveler bol miktarda bulunur ve kavunlar ve üzümler de aynı şekilde... Bu gelişen semt, Kara Hisar'a ve Trabzon Paşalığına bağlıdır. Ovanın solunda veya güney tarafında, yükselen bir zemin üzerinde, bir dağ selinin aşağı aktığı dar bir kayalık vadinin yakınında yer almaktadır. 50 Müslüman ve 150 Ermeni aileyi barındırmaktadır. Kara Hisar'a uzaklığı 6 saattir.⁴³²

Bryce, 1876 senesinde tüm Karadeniz kıyısı boyunca dolaşp Giresun'a gelmiş ve kısa süre duraksadığı şehir hakkında şu izlenimlerde bulunmuştur: "Ertesi gece, yolculuğun ikinci günü, Yunanların Kerasus olarak adlandırdığı Giresun'a geldik; burası için Phasis'in adını sülünlerden aldığı gibi adını kirazlardan aldığı söylenir. Orada birkaç saat durup, bir kargo fındık aldık ve parlak ay ışığında, yüksek kayalık bir burnun batı tarafında uzanan göz alıcı küçük bir kasaba gördük."⁴³³

15 Ağustos sabahı yük boşaltmak için Giresun açıklarında kısa süreliğine demir atan bir gemide bulunan Lynch, şehrin denizden görünümünü şu şekilde tasvir etmiştir:

Giresun, menzilden denize savrulan kale kayalarıyla, kasabanın batıya doğru kıvrıldığı ve dağ duvarının gölgesinde su kenarına battığı körfezin yüce burnundadır. Suyun kenarından yükselen beyaz duvarların ve kırmızı çatıların teraslarına karşı yükselen iğne şeklindeki minare ve serviler olmasaydı, Ren Nehri üzerinde, eteklerine çömelmiş huzurlu yerleşimler kümesine hâkim olan, kasvetli eski bir kasabanın yanından geçiyoruz zannedebilirdik.⁴³⁴

Seyyah, Karadeniz'de nadir bulunduğunu belirttiği Giresun Adası'nın yanından geçmiş ve adayı: "Feodal duvarlar ve kulelerle resmedilmeye değer bir şekilde çevrenmiş, sadece bir kaya parçası." olarak tanımlamıştır.⁴³⁵ Giresun'dan ayrıldıktan sonra sağ tarafta sıralanan ormanlıklarla kaplı dağların yükseltisinin arttığını ve kıyı bölgesinde yeşilliklerin çoğaldığını belirten seyyah, bu yeşillikler arasından kendisine yer bulan beyaz renkli evlerin oluşturduğu kasabaların sayısının arttığını açıklamıştır.

5.1. Dinî Mimari

Giresun'a gelen seyyahlar eserlerinde dinî mimari kapsamında değerlendirilen cami, mescit ve kiliselere yer vermişlerdir.

a) Cami ve Mescitler

⁴³² Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...", ss. 436-437.

⁴³³ Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, s. 390

⁴³⁴ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 6.

⁴³⁵ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 6.

Porter, Şebinkarahisar’da evler arasında yükselen iki cami ve bir minarenin insana büyük bir huzur verdiği açıklamalarında bulunmuştur.⁴³⁶ Hamilton ise Tirebolu’da dört cami bulunduğunu ifade etmiş fakat bu yapılarla ilgili ayrıntılı bilgi vermemiştir.⁴³⁷

b) Kiliseler

Kinneir, Tirebolu seyahati sırasında burada eski bir Rum kilisesi bulunduğunu bilgisini vermiştir.⁴³⁸ Hamilton ise Tirebolu’da bir Rum kilisesi bulunduğunu ifade etmiş fakat bu yapıyla ilgili ayrıntılı bilgi vermemiştir.⁴³⁹

Giresun Kalesi’nin üst surlarını inceledikten sonra sahile inen Hamilton, burada karşılaştığı iki kilise hakkında şu bilgileri vermiştir:

Kıyıya ulaştıktan sonra duvarların tamamı Bizanslılara ait ve küçük bir Bizans kilisesinin döktüntüleri bulunan kumsaldan döndüm. Kilise, düzgün yontulmuş taşlarla inşa edilmiş, kireçli harçla betonlaştırılmış ve iç kısımda önemli resim kalıntıları bulunuyor. Bu duvarlar batı kısımda çok mükemmeldi. Yan kapıdan duvarları geçerek sahil yakınındaki başka bir kilise harabelerine indim. Burada duvarlar çift sıraydı; kısmen yakındaki limanı korumak için kısmen de suyun derinliği sebebiyle düşman gemisinin kıyıya güvenli bir şekilde yaklaşabileceği tek yer olması nedeniyle bu kısmın savunması güçlendirilmişti. Bu duvarlar arasından geniş ve karanlık bir bölmeye girdik; ardından bir fener edinerek gizli basamaklardan kıyıya indik. Burada kaya kesilerek çıkarılmış, dikey çizgide bir yüz görüntüsü veriyordu. Hemen üzerindeki bir kat merdiven Ağa’nın konağına geri çıkıyor. Şehrin etrafını dolaşırken deniz kıyısı üzerindeki sert kaya üzerinde kesilmiş çok sayıda büyük kare oluklar fark ettim. Eski duvarlarda kullanılan taşların çıkarılmış oldukları yerler olduğu görülüyor. İşçiler kayaların suyu iyice emmediklerinde kuru kayaya göre daha kolay çalıştığını keşfetmiş olmalı. Şimdi ise sadece kadınlar tarafından yıkama çukurları olarak kullanılıyor.⁴⁴⁰

5.2. Sivil Mimari

Giresun’a gelen seyyahlar gezi notlarında sivil mimari kapsamında değerlendirilen ev, sokak, ticaret yapıları ve su yapılarına yer vermişlerdir.

a) Evler ve Sokaklar

Şebinkarahisar’da bulunan Ouseley, buranın sokaklarının kötü olsa da evlerinin güzel olduğuna değinmiştir.⁴⁴¹ Kinneir, gezi notlarında Giresun’da 50’si Yunanlara, 50’si Ermenilere ve 500’ü Türklere ait 600 bakımsız ev bulunduğuna yer vermiştir.⁴⁴² Seyyah, Giresun’dan sonra geçtiği Tirebolu’da dağların yamaçları ile uçurumların kenarlarında dağınık olarak yer alan evlerin iyi görünümde olduğunu vurgulamıştır.⁴⁴³ Seyyah ayrıca Tirebolu seyahati sırasında

⁴³⁶ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 688.

⁴³⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 198.

⁴³⁸ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 331.

⁴³⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 198.

⁴⁴⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 203-204.

⁴⁴¹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, ss. 478-479.

⁴⁴² Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 328.

⁴⁴³ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 330.

burada Levant'taki Ceneviz ve Venedik yapılarına benzer olarak kesme taştan yapılmış, kemerli kapıları ve pencereleri olan vali konağı bulunduğu bilgisini vermiştir.⁴⁴⁴

Porter, gezi notlarında Şebinkarahisar evleri ile ilgili: “Evlerin büyük bölümü, şehrin diğer taraflarına göre daha az eğimli olan batı yamacında inşa edilmiştir. Birbirlerinin üzerinde aralıklı olarak duran evler çoğunlukla iki katlıdır.” izlenimlerinde bulunmuştur.⁴⁴⁵ Seyyah, farklı türlerdeki kalın gövdeli ağaçların çeşitli formlarıyla inşa edilmiş Koyulhisar evlerinin kayalık tarafta gruplar oluşturarak göz alıcı bir görüntü sergiledikleri bilgisini de vermiştir.⁴⁴⁶

Hamilton, daha önce Kinneir'inde üzerinde durduğu Tirebolu'daki vali evine misafir olmuş ve yapıyı ayrıntılı olarak şu şekilde betimlemiştir:

Valinin evi iyi donatılmış; lojistik büyük bir kıtadan oluşuyor, önünde ahşap bir salon. Her bir ucunda geniş ve iyi halılarla döşenmiş bir oda. Biri kendi özel odası, diğeri misafir kabul odası divanhane ya da selamlık, orta alan ve salon ise hizmetçi ve ofislere ayrılmış. Şimdi sunacağım oda tasviri daha üstün sınıftaki Türk evlerinde bunların nasıl yerleştirildiğini gösterecek: Batıdaki daireye odanın kendisinden 6 inç daha kısa bir geçitten giriyorsunuz. Burası ahşap direklerle destekli boyalı pervazla ve yine ahşap bir tirabzanla odadan ayrılıyor. Bu dış geçitte levazım, şişe, cam ve nargileler için girinti ve dolaplar bulunuyor. Ayrıca burada da hizmetkârlar, üst odaya girmeye cesaret etmeden önce terlik ve ayakkabılarını bırakıyorlar. Üst oda şöminenin bulunduğu doğu ucu haricinde duvara karşı konulmuş yumuşak minderli alçak divanlarla çevrili ve değerli halılarla örtülü. Odanın her iki kenarında iki sıra pencere var. Alttakinde hiç cam yok ama sadece ahşap kepenklerle kapatılmış. Üst pencereler ise açılma niyeti olmadan boyalı camlardan yapılmış. Minderlerden yaklaşık 5 fit yukarıdaki duvar almaşık siyah ve beyaz kare parquetlerden (parke) oluşuyor. Onun da üstü beyaz arabesk tarzı kapılarla boyanmış; tavan da beyaz zeminde de arabesk çizimlerle zarif kakma parquetten meydana geliyor.⁴⁴⁷

Suter, Şebinkarahisar'a bağlı bir köyde gördüğü evlerle ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur: “Evler moloz taştan, kerpiçten çimentolu, düz çatılı ve hepsi onlara neşeli bir görünüm veren meyve bahçeleri ile çevrilidir.”⁴⁴⁸

b) Çarşı ve Pazarlar

Kinneir, Giresun'da dağlar şehre yakın olduğu için tarım arazilerinin az olduğunu ve bu nedenle şehrin surları altında inşa ettikleri gemilerle mısır ithal ettikleri bilgisini vermiştir.⁴⁴⁹ Şebinkarahisar'a ulaşan Suter, buradaki çarşının geniş ve köy yapımı pamuklu kumaşlarla, Halep ve Şam yönlüleriyle, bazı İngiliz imalathaneleriyle iyi stoklanmış görünmekte olduğunu fakat yabancı eşya talebinin az olduğunu belirtmiştir. Seyyah ayrıca gezi notlarında tüccarların erzaklarını Konstantinopolis'ten temin ettiklerine, bunun için önceden Giresun'u

⁴⁴⁴ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 331.

⁴⁴⁵ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 688.

⁴⁴⁶ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 695.

⁴⁴⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 197-198.

⁴⁴⁸ Suter, “Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...,” s. 436.

⁴⁴⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 328.

kullandıklarına ancak vapurların kuruluşundan bu yana genellikle bu amaçla Trabzon'u tercih ettiklerine yer vermiştir.⁴⁵⁰

c) Han ve Kervansaraylar

Kinneir, Tirebolu seyahati sırasında burada süslemeli iki güzel hanın bulunduğu bilgisini vermiştir.⁴⁵¹ Porter ise Şebinkarahisar'da iyi bir kervansaray olduğuna değinmiş ama yapıyla ilgili ayrıntı vermemiştir.⁴⁵²

d) Hamamlar

Hamilton, Tirebolu'da bir hamam bulunduğunu ifade etmiş fakat bu yapıyla ilgili ayrıntılı bilgi vermemiştir.⁴⁵³

e) Köprüler

Porter, doğu yönünden Şebinkarahisar'a yaklaşmış ve geçtiği tarihi bir köprü hakkında şu bilgileri paylaşmıştır: “Karahisar Kalesi'ni siyah yalıtılmış uçurumların en göze çarpan yerlerinden birinde gördük... Sonrasında sağlam kayalardan oluşan payandalarla desteklenen iki kemerli bir taş köprü geçtik.”⁴⁵⁴

f) Limanlar

Kinneir, Giresun Limanı ile ilgili açıklayıcı bilgi vermemiş olsa da kayalıkların altında bir tersane olduğ u ve bu şehrin deniz ticareti yaptığı bilgisini paylaşmıştır.⁴⁵⁵ Hamilton, kısmen yakındaki limanı korumak için kısmen de suyun derinliği sebebiyle düşman gemisinin kıyıya güvenli bir şekilde yaklaşabileceği tek yer olmasından dolayı limana yakın yerde surların çift sıra yapıldığını açıklamıştır.⁴⁵⁶ Brant, Şebinkarahisar'ın Karadeniz'de iletişiminin en aktif olduğ u yer olarak Giresun Limanı'nı göstermiştir.⁴⁵⁷ Bu durum, Giresun Limanı'nın iç bölgelerin ticaretinde de aktif olduğ unu göstermektedir.

Kinneir, Tirebolu Limanı ile ilgili olarak: “Limanın ağzı küçük bir ada üzerine inşa edilmiş eski bir kale tarafından korunmaktadır.” bilgisini vermiştir.⁴⁵⁸ Seyyah, ayrıca limanla

⁴⁵⁰ Suter, “Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...,” s. 436.

⁴⁵¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 331.

⁴⁵² Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 688-689.

⁴⁵³ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 198.

⁴⁵⁴ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 688.

⁴⁵⁵ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 328.

⁴⁵⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 203-204.

⁴⁵⁷ Brant, “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835”, s. 221.

⁴⁵⁸ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 330.

ilgili şu ifadeleri de kullanmıştır: “Kasabanın batı kıyısında derin bir körfez bulunurken doğu kıyısında fırtınalı havalarda küçük gemilerin korunmak için girdiği liman vardır.”⁴⁵⁹

5.3. Askeri Mimari

Wilkinson, seyahatnamesinde çok sarp iki kaya arasına kurulmuş olan Giresun’un eski bir kaleye sahip olduğuna değinmektedir.⁴⁶⁰

Kinneir, Giresun surları ile ilgili: “Antakya’da olduğu gibi uçurumların yamaçları ile tepelerin zirvesinde yeşil taştan yontulmuş antik surlara ait parçalar bulunmaktadır.” açıklamasında bulunmuştur.⁴⁶¹ Giresun’dan sonra Tirebolu’ya geçen seyyah burada bulunan eski bir kalenin yıkıntıları hakkında bilgiler vermiştir. Kıyıdan yaklaşık 6 km içeride sivri bir tepede, sonradan asi olan bir kadın ve destekçileri tarafından birliklere karşı konulmak için kullanılan Bedrama Kalesi’nin bulunduğu bilgisini paylaşmıştır.⁴⁶²

Porter, Şebinkarahisar Kalesi ile ilgili: “Karahisar Kalesi’ni siyah yalıtılmış uçurumların en göze çarpan yerlerinden birinde gördük... Neredeyse iki katı yüksekliğindeki Edinburgh kalesine benzer nitelikte olan kale, kaya üzerinde erişilmez görünüyordu. Kale tamamen zirveye yayılmış olsa da kuzeyde bulunan çok sayıda kule tüyler ürperticiydi.” şeklinde açıklamıştır.⁴⁶³ Porter, Şebinkarahisar’dan sonra Koyulhisar’a yönelmiş ve burada bulunan birkaç büyük sekizgenden ve bitişik duvarları ile birlikte dörtgen kulelerden oluşan kalenin, Doğu ülkelerine doğru geçişi kontrol ettiğine ve eski gücünü ve önemini hala koruduğuna değinmiştir.⁴⁶⁴

Hamilton, Trabzon yönünden kara yolu ile Sinop’a gitmek için Giresun sınırlarından da geçmiştir. Giresun sınırlarına girdikten sonra ilk Eynesil Kalesi ile ilgili olarak: “Sabah 7’yi geçerken Kereli Kale adında eski bir kale kalıntıları ve harabe halindeki birkaç binayla Kereli Burnu hemen altımızda. Türklere ait olduğu açıktır. Yine eski Coralla izleri için arama yapmam gereken bu tepenin neredeyse ise tamamen imkânsız inişine üzüldüm. Yeni ismi bir zamanlar bu noktada durduğunu yeterince kanıtıyor.” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.⁴⁶⁵

⁴⁵⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 331.

⁴⁶⁰ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 72.

⁴⁶¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 327-328.

⁴⁶² Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 332.

⁴⁶³ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 688.

⁴⁶⁴ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 696.

⁴⁶⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 195.

Hamilton, 9 Temmuz Cumartesi günü Tirebolu'da sisli ve yağmurlu bir günde uyanmış ve ağanın konağının da üzerinde bulunduğ u kayanın en ucundaki kaleyi ziyarete gitmiştir. Seyyahın kale ile ilgili izlenimleri şu şekildedir:

Bu kaya, 3 farklı kayalık burundan birini oluşturuyor. Üzerinde, araya giren ve muhtemelen de eski ismini buradan alan üç koy veya limanda Tripolis, ya da Tirebolu, şehri bulunuyor. Bu koylardaki su çok derin, fakat fazlaca çökmüş kayalar içerdiği için demir atma çok güvenli değil. Kalenin kendisi tam anlamıyla enkaz halindedir. Giriş kapısı üzerinde kabaca oyulmuş birkaç taş mevcut. Şehrin korunması için yakın geçmişte buraya 4 toptan oluşan batarya dikilmiş. Mazgallar öyle yerleştirilmiş ki toptaların ikisi sadece şehrin kendisine dayandırılabilir. Kayanın tepesinde küçük bir Bizans kilisesinin kalıntıları var. Başka bir kalenin kalıntıları ve hayli eski duvarlar diğer burunlardan birinde yer alıyor ancak Helenistik zamana ait kalıntılar hiçbir yerde görülüyor.⁴⁶⁶

Hamilton, 11 Temmuz Pazartesi günü kale ve surlarını incelemek istemiş ve bu gezisi sırasında ilgisini çeken Helenistik giriş kapısı ve arka planda görülen Giresun Kalesi'ni konu alan gravürü çizmiştir. Çizimin yanında, Surları Helenistik Dönem'in en iyi örneklerinden biri olarak değerlendirmiş ve çizdiği kale manzarasını tüm detaylarıyla şu biçimde aktarmıştır:

Bir savaşçı rehberliğinde isodomous tarzın en iyi örneklerinden sayılabilecek Helenistik duvarları inceledim. Surlar, batıdaki kumsaldan başlayarak doğ u istikametinde tepe üzerinden o günün şehir sınırını oluşturarak ilerliyor. Giriş kısmı yanında 20 fit yüksekliğinde ve ağa konağının temellerini meydana getiriyor. Kare bir kulenin harabeleri üzerine küçük bir de cami yükseltilmiş. Koyu yeş il volkanik brike olan taş blokları devasa boyutlarda. Duvarın bir mesafe kuzey-kuzeydoğ u yönünde sürdüğ ü tepe ibiğ ine yakın yerde Uc Kalesi adında Ceneviz ve Bizanslılara atfedilmiş daha yeni bir kalenin harabeleri bulunuyor.

Duvarların bir köş esinde tüfek atışı için gözetleme delikleri bulunan küçük ahş ap hisarın buranın hakimi olmuş güçlü bir derebeyi tarafından dikildiğ i söyleniyor. Ayrıca kaleden denize neredeyse bütün yol boyunca doğ u yönünde eski duvarlar görülebiliyor. Aynı tarzda içç ilikle kapatılmış kemerli bir Helenistik giriş kapısını da burada gördüm; aş ağıdaki çizimde gösterildiğ i gibi. Ötesinde sarmaşığ ın aş ırı büyümüş olduğ u yüksek bir kule bulunuyor.⁴⁶⁷

5.4. Antik Mimari

Kinneir, Giresun'un Pontus şehri Pharnacia ve ayrıca antik Kerasus üzerine kurulduğ unu açıklamış ve şehirde antik izler aramıştır.⁴⁶⁸ Seyyah, ayrıca seyahatnamesinde Giresun'un doğ uya doğ ru geniş bir körfezi sınırlayan yüksek kayalık bir burun üzerinde durduğ unu tekrarlamış ve Antakya'da olduğ u gibi uçurumların yamaçları ile tepelerin zirvesinde yeş il taştan yontulmuş antik surlara ait parçalarının bulunduğ unu belirtmiştir.⁴⁶⁹

Giresun Adası'na uğ rayan Hamilton, adanın tarihi hakkında şu bilgileri vermiştir: "3'ü biraz geçtikten sonra Zefreh Adası'ndan 9-10 mil mesafede ve Türklerin Giresun Adası dedikleri bir adaya ayak bastık. Buranın, Apollonius Rhodidus'un iki Amazon Kraliçesi Ottere

⁴⁶⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 198.

⁴⁶⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 203.

⁴⁶⁸ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 327.

⁴⁶⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 327-328.

ve Antiope tarafından dikilmiş olduğu söylenen Mars (Merih) tapınağıyla ile ünlü olarak bahsettiği Aretias Adacığı olduğu belli. Giresun'dan 3-4 mil uzakta. Arrian'dan 30 stadya mesafeyle örtüşüyor.”⁴⁷⁰

6. Trabzon ve Çevresi

İngiliz yazar Wilkinson'ın 1806 yazdığı “A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands” adlı kurmaca seyahatnamedeki Trabzon betimlemesi şu şekildedir:

Şimdiki şehir deniz kıyısında, mazgallı surların bulunduğu yüksek dik bir tepenin eteğinde duruyor. Bu şehrin planı uzun bir kare biçiminde olup eski adı Yunanca “Trapezion” olan bir masaya çok benzemektedir. Şehrin içerisindeki evler sağlam, iyi inşa edilmiş ve bir kat yüksekliğinde olmakla birlikte bahçeler geniş yer kaplamaktadır. Büyük ama çok bakımsız olan kale, içinde hendeklerin açıldığı düz bir kayanın üzerinde duruyor. Liman, şehrin doğusunda; Cenevizlilerin yaptırdığı söylenen mendirek ise neredeyse yıkılmış.⁴⁷¹

Başka bir İngiliz gezgin John Macdonald Kinneir, 1813-1814 yıllarında kaleme aldığı “Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan” adlı seyahatnamesinde Giresun'dan sonra Trabzon sınırlarına ulaştığını ifade etmiştir. Seyyah, ilk olarak antik coğrafyacıların Koralla olarak adlandırdığı Görele kasabasına gelmiş ve burada Gorilla Kale Harabeleri'nin de bulunduğunu ve kasabanın hemen yanından küçük bir derenin geçtiğini açıklamıştır.⁴⁷² Kinneir, Giresun'dan yaklaşık olarak 18 km sonra batı ucunda Yarboyu adı verilen muhteşem bir körfez ve dibinde Büyük Liman (Vakfikebir) olarak adlandırdığı yirmi ahşap kır evlerinden oluşan küçük bir köyün varlığına değinmiştir.⁴⁷³ Gezgin, Trabzon'a yaklaştıkça bölgenin kademe kademe güzelleştığini, insanlar ve tarım arazilerinin daha iyi bir hal aldığını vurgulamış; üzüm bağları, bahçeler ve yeşil çayırların kaplı olduğu tepe yamaçları ve vadilerde aralıklı olarak bulunan ahşap evlerin göz alıcı bir görüntü sergilediğine değinmiştir.⁴⁷⁴ Gezgin, kuzeydoğu güneybatı yönünde denize doğru ilerleyen ve eskilerin Sur adını verdikleri Büyük Burun'u oluşturduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁵ 20. kilometreden sonra Büyük Burun'a ulaşan gezgin, burundan eskilerin Hormonasa adı verdikleri Kale Harabeleri'nin bulunduğu köye kadar yelken açtıklarına gezi notlarında yer vermiştir.⁴⁷⁶ Gezgin, yine Büyük Burun'dan ayrılırken silahlandırılmış asiler tarafından korunan, eskilerin Sahern olarak adlandırdıkları bir kalenin varlığına değinmektedir.⁴⁷⁷ Trabzon'a doğru deniz seyahatine devam eden gezgin, yaklaşık

⁴⁷⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 202.

⁴⁷¹ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 75.

⁴⁷² Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 333.

⁴⁷³ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 333.

⁴⁷⁴ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 333.

⁴⁷⁵ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 333.

⁴⁷⁶ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 334.

⁴⁷⁷ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 334.

olarak 37 kilometre sonra On Binler tarafından saldırıya uğrayan Drilseler tarafından kurulduğu farz edilen yerde bulunan Platana kasaba (Akçaabat) körfezine giriş yapmıştır.⁴⁷⁸ Haromsa Burnu'nun güneyinden doğusuna doğru uzanan yerde bulunan Trabzon Limanı'na 15. kilometreden sonra ulaştıklarını belirten gezgin sözlerine şu şekilde devam etmiştir: “Şehre yaklaştıkça seyrek ağaçlı daha az yükselen dağlar belirdi; arpa, keten ve üzüm ekili alanlar çoğaldı. Cenevizliler tarafından inşa edilen iskele kalıntısının yanındaki limanın batısına yaklaştık. Liman kayıklarla, kıyı ise gemilerin getirdiği tahıl ve erzakların taşındığı tahta sandıklarla doluydu.”⁴⁷⁹

Kinneir, dikdörtgen biçimli şehrin en güney ucunda bulunan Trabzon Kalesi'nin şehrin ve çevresinin tüm manzarasına hâkim olduğundan ve şehirde güneyden kuzeye doğru paralel uzanan ve hafifçe yükselen yamaçların varlığından bahsetmiştir.⁴⁸⁰

Kinneir, Erzurum kapısından ayrıldıktan sonra şehrin doğu tarafında bulunan vadinin üzerindeki köprüden geçip çoğunlukla Hristiyanların oturduğu büyük bir kenar mahalleye gelmiş ve burada birçok kilise ve diğer yapıların bulunduğunu şu şekilde ifade etmiştir: “Biz sonrasında etrafında evlerin bulunduğu Gavur Meydanı olarak adlandırılan Rum mahallesindeki küçük bir alana götürüldük.”⁴⁸¹

Kinneir, gezi notlarında eski saray olarak bilinen yapı hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Gavur Meydanı'ndan ayrıldıktan sonra küçük bir yarımadaı kaplayan şu anda çürümeye yüz tutmuş eski saray olarak adlandırılan büyük bir yapının bulunduğu noktaya gittik. Burası kenarları denizin içlerine doğru uzanan birisi doğuda birisi batıda iki koydan oluşuyordu. Büyük gemilerin demir attığı ilk koy rüzgârdan korunaklı biçimde iken bizim karaya çıktığımız ikinci koy genellikle küçük gemiler tarafından sıklıkla kullanılıyordu... Türk sarayı yangından zarar gördükten sonra eski temelleri ortaya çıktı ve bu eski temel muhtemelen Komninos Hanedanlığı'nın imparatorluk ikametgâhı olan yapının kalıntılarıydı. Trabzon'da bu hanedanlığa ait harabeler iyi bir durumda olup geniş yer kaplamaktadır.⁴⁸²

Kinneir, gezi notlarında Trabzon adının kökeni ile ilgili olarak Ksenofon'un On Binler'in geri çekildiği hikâyesinde bu kadim şehir Trapezus adı ile bahsedildiğine ve bu adı almasında şehrin geometrik şekle benzerliğinin etkili olduğu açıklamalarına yer vermiştir.⁴⁸³

Kinneir, şehrin tarihi ile ilgili olarak şu aktarımda bulunmuştur:

⁴⁷⁸ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 334.

⁴⁷⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 335.

⁴⁸⁰ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 338.

⁴⁸¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 339.

⁴⁸² Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 339.

⁴⁸³ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 339-340.

Şehir, Yunan tarihçilerine göre Sinop'un bir kolonisi olup Kolhislerin ülkesinde Karadeniz kıyılarında iyi bir yerleşim yeri idi. Burası Pontus Krallığı hâkimiyeti altında Pontus Kapadokya ilinin başşehiri ve imparatorluğun içinde özgür ve bağımsız bir şehir olarak varlığını sürdürdü. Bu durum Romalıların fethine kadar devam etti. 1203 yılında Franklar tarafından İstanbul alındıktan sonra Alexius Comnenus tarafından Fasis dağlarından Kızılırmak'a kadar geniş bir alanda bir imparatorluk kurdu. Bu hanedanlığın dört prensi Trabzon İmparatorluğu ya da düklüğü adı altında hüküm sürdü. II. Mehmed'in burayı ele geçirmesinden itibaren şehir Türklerin kontrolü altındadır.⁴⁸⁴

Kinneir, Trabzon'un demokratik yapısı ve mimari dokusu hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Trabzon'un 15000 olan nüfusunun Türklerden, Yunanlardan, Yahudilerden, Ermenilerden, Gürcülerden, Meglerden, Çerkezlerden ve Tatarlardan oluşan heterojen bir karışım yapısına sahip olduğu söylenmektedir. Burada ticaret önemlidir. Şehirde 18 büyük cami, 8 han, 5 hamam ve Ayasofya'ya benzer modelde yapılmış 10 küçük Ermeni kilisesi vardır. Fakat şehirdeki en ilginç yapı, muhtemelen Cenevizliler tarafından cephanelik olarak kullanılan ve her yüzeyinde iki küçük penceresi bulunan büyük kare biçimli bedestendir. Daha önce de belirttiğim gibi Trabzon ve çevresi gelişmiş bir seviyeye sahiptir. Hafif yükselti kazanan dağlar kıyı boyunca uzanmakta olup şehir, denize doğru bir burun özelliği taşımaktadır.⁴⁸⁵

“Fifteen Months' Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan Persia, in a Journey from India to England, Through Parts of Turkish Arabia, Persia, Armenia, Russia and Germany, Performed in the Years 1831 and 1832” adlı seyahatnamede Joachim H. Stocqueler, Bayburt'tan ayrıldıktan sonra ormanlarla kaplı engebeli arazilerden geçtiğini ifade etmiş ve dağlar arasında gördüğü Trabzon denizini şu sözlerle betimlemiştir: “Trabzon denizi, ilk gördüğüm andan itibaren göz alıcı ve neşeli bir görüntü sunmaktadır.⁴⁸⁶ Gezgin, Trabzon'u genel görünüm olarak heybetli ve hoş bulduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: Beş bin evin kırmızı çatıları üzerinde yükselen uzun serviler, minareler ve çan kuleleri ile 30'dan fazla cami, 17 Rum kilisesi, Ermeni ve Katolik kilisesi toplu olarak heybetli ve hoş bir görüntü sunmaktadır.⁴⁸⁷ Şehrin demografik yapısı hakkında da bilgiler veren gezgin, şehirde Türkler, Yunanlar, Ermeniler, İtalyanlar ve diğer uluslardan oluşan on yedi binden fazla insanın yaşadığı bilgisini vermiştir.⁴⁸⁸

Brant 1835 senesinde kaleme aldığı gezi notlarında, Trabzon hakkında şu tarihi bilgilere yer vermiştir:

Karadeniz'in güney kıyısında yer alan Trabzon, yüzyıllar boyunca, neredeyse ilk kuruluşundan bu yana Yunanlar için önemli bir yer olmuştur. Ksenophon, Mezopotamya'daki Cunaksa savaşında genç Cyrus'un yenilmesi ve ölümünden sonra 10.000 Yunan ile ünlü geri çekilmesinde denize bu şehirde ulaştı. Ksenophon'un geri çekilme hikâyesinden yola çıkarak rotasını izlemek imkânsızdır.

⁴⁸⁴ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 340.

⁴⁸⁵ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 341.

⁴⁸⁶ Joachim H. Stocqueler, *Fifteen Months' Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan Persia, in a Journey from India to England, Through Parts of Turkish Arabia, Persia, Armenia, Russia and Germany, Performed in The Years 1831 and 1832*, Vol. I, eds. Saunders and Otley, London 1832, ss. 250-251.

⁴⁸⁷ Stocqueler, *Fifteen Months' Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan Persia*, s. 251.

⁴⁸⁸ Stocqueler, *Fifteen Months' Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan Persia*, s. 251.

Ülkenin çehresi tamamen değişmedikçe, Trabzon'a ulaşmak için dağları aştığı yol, şu anda kullanımda olanla aynı olmalıdır çünkü kışın başka bir yol bulmak imkânsızdır ve geçiş o mevsimde Yunanlar tarafından gerçekleştirilmiştir.⁴⁸⁹

Brant, Trabzon ile İran ve Hindistan arasında ticaret yapmak için Cenevizliler tarafından kurulan eski ticaret yolu hakkında şu bilgileri vermiştir:

Ermenistan hükümdarları; Cenevizlilerin, İran sınırına kadar istasyonlarla desteklenmiş bir yol kurmasına izin verdiler. Bu istasyonların ilki Trabzon'da, sonuncusu Bayezid'da idi. Bu istasyonların aralarında 25 ila 40 mil vardı ve her zaman savunulabilir konumdaydılar, içleri muhafızlar için yerler ve kervanların atları ve malları için barınak olan sağlam ve geniş duvarlarla çevriliydi. Kervanlar, istasyondan istasyona ilerlerken bölgenin durumuna göre güvenliklerini sağlamak için az ya da çok sayıda refakatçi ile donatılırdı. Bayburt ve Erzurum Kaleleriydi, oradaki ve diğer yerlerdeki yapıların sağlamlığı ve kapsamı Cenevizlilerin ticarete verdikleri önemi göstermektedir; kârlarının çok büyük olması, yalnızca bu kadar büyük masrafları karşılamaya değil, aynı zamanda cumhuriyeti zenginleştirmeye de yetiyor olmalıydı. Cenevizlilerin onbeşinci yüzyılın ortalarında Caffa'dan kovulmasından ve şehirin II. Mehmed tarafından ele geçirilmesi üzerine bağımsız Trabzon Prensiği'nin yok olmasından sonra Trabzon ile Avrupa arasındaki ticari ilişkiler tamamen sona erdi ve Karadeniz Hristiyan denizcilere kapatıldı.⁴⁹⁰

Konsolos, Trabzon'un genel yapısı ve kalesi hakkında bilgiler vermeye şu şekilde devam etmiştir:

Denize bakan bir tepenin yamacına kurulmuş kasabanın bir bölümü paralel kenar şeklinde olup mazgallı ve yüksek bir duvarla çevrilidir. Şehrin duvarlarla çevrili kısmının her iki tarafında ağaçlar ve bahçelerle dolu derin bir vadi vardır ve her iki vadiden uzun köprüler geçmektedir. Şehre bakan, oldukça harap ve bakımsız bir kale; komşu yükseklikler tarafından komuta edilir.⁴⁹¹

Brant, şehrin demografik yapısı ve yerleşim yerleri ile ilgili: "Şehir 25.000 ila 30.000 arasında nüfusa sahiptir. Rumlar 3500-4000, Ermeniler 1500-2000 ve Müslümanların 20.000-24.000 olduğu tahmin edilebilir. Şehirin surlarla çevrili kısmında yalnızca Müslümanlar yaşıyor ve surların olmadığı kısım, Hristiyan nüfusu, bazı Müslüman aileleri, çarşılar ve hanları içerir." şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.⁴⁹²

Trabzon'a gemi ile 1835 senesinde giriş yapan İngiliz Albay Charles Stuart, "Journal of a Residence in Northern Persia and the Adjacent Provinces of Turkey" adlı yapıtında sabahın ilk ışıklarıyla karşılaştığı Trabzon manzarasını övgü dolu sözlerle ifade etmiştir. Seyyah, manzaranın kendisini mutlu ettiğine ve eski surlarla kaplı kayalık bir burnun şehrin asıl görünümünü engellediğine yer vermiştir.⁴⁹³ Trabzon ile ilgili bilgi vermeye devam eden seyyah; bir paşanın Topkapı Sarayı'na benzeyen bir saray yapmaya kalkıştığı ve paşanın düşmanları tarafından bir mektupla İstanbul'a bu durumun bildirilmesi sonucu, hemen

⁴⁸⁹ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 188.

⁴⁹⁰ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", ss. 188-189.

⁴⁹¹ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 189.

⁴⁹² Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 190.

⁴⁹³ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 73

kendisinden inşaatın durdurulmasının istenmesi neticesinde yarım bırakılmış saray kalıntıları olduğu, bilgisini vermiştir ve şehrin genel yapısı ile ilgili gözlemlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Hristiyan mahallesi bu kayaların arkasında üzüm bağları ve zeytin ağaçları arasında yayılmış. Yukarıya doğru, gördüğüm en büyük servi grupları mezarlığı süslüyor. Şehrin arkasında dik bir tepe birdenbire yükseliyor. Diğer ağaçlarla kaplı tepeler, derenin üzerindeki yüksek kemerli bir Türk köprüsünün girişteki güzel bir geçidiyle yarılmış. Doğuda çok uzaklarda, Lazistan'ın dağlık kıyıları görünüyor. Trabzon'da gemiler dağlık burun ile doğuya doğru hafif çıkıntı yapan yerin arasındaki ağzı açık limana demir atıyor.⁴⁹⁴

Trabzon tarihi hakkında da bilgiler veren Stuart, şu açıklamalarda bulunmuştur:

Trabzon, antik Trapezus, Sinop'tan gelen bir koloni tarafından kurulmuştur. Bu durum Ksenophon'un Anabasis kitabında gururla bahsediliyor. Hadrianus, bazı kalıntıları kalmış yapay bir liman ve MS 259'da şehre saldıran ve yağmalayan Gotların gazabından kurtaramayan çifte bir sur inşa etmiş. Rum İmparatorluğu Haçlılar tarafından işgal edildiğinde, Trabzon'un valisi olan Komnenos Hanedanlığı'ndan biri bağımsızlığını devam ettirmiş ve onun soyundan gelenler, İstanbul'un Türklerin tarafından alınmasına kadar Sinop ve Phasis'in (Gürcistan sınırları içerisinde olduğu düşünülen antik şehir) girişi arasındaki ülkenin imparatorları olmuştur.⁴⁹⁵

Stuart, bir pazar günü, Ksenophon'un: Pers Prensi Kyros'un, abisi II. Artakserkes ile girdiği iktidar mücadelesinde yardıma gelen Yunan askerlerin savaşını ve dönüş yolculuğunu anlatan "On Binlerin Dönüşü" adlı kitabında adı geçen tepeyi görmeye gitmiştir. Bu kısa yolculuğu ile ilgili anlattıkları: "... Pazar günü, şehrin üzerine sarkan dik tepeyi tırmanmak için birkaç saatlik açık havadan yararlandım. Ksenophon tarafından anlatılan 'On Binler' burada kamp kurmuş, kurban kesmiş ve olimpiyat oyunlarını ve yarışlarını düzenlemiş olmalı. Bu tepede, çok sağlam inşa edilmiş binaların ve uzun bir duvarın kalıntıları var." şeklindedir.⁴⁹⁶

Erzurum'a giden ve dönüş yolculuğunda Trabzon'a, Gümüşhane yönünden giriş yapan Stuart, gördüğü manzara karşısında etkilenmiş ve hayranlığını şu kelimelerle tasvir etmiştir: "Ormanlarla kaplı sahillerin uzun ve girintili çizgisinin güzelliğini, denizin sakin sularını, sarkan asmaların narin yeşilliğini, zeytin ve incir ağaçlarının daha koyu renk tonunu, Trabzon'un devasa servilerini, eski kaleyi, harap surları ve resmedilmeye değer evleri yeterince anlatabilseydim keşke."⁴⁹⁷

Seyyah, Trabzon'un demografik yapısına dair: "Trabzon'da, üçte ikisi Türk, geri kalanını özellikle eskilerin oluşturduğu Rumlar ve Ermeniler olmak üzere yaklaşık 20.000 nüfuslu yerleşik halk bulunmaktadır. Hem şehirdeki hem de mahalledeki bazı Hristiyanların menfaat uğruna kendilerine Müslüman dediklerini duyduğuma üzüldüm." açıklamasında bulunur.⁴⁹⁸

⁴⁹⁴ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 74.

⁴⁹⁵ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 74.

⁴⁹⁶ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 75; Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ksenophon, *Anabasis- Onbinler'in Dönüşü*, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

⁴⁹⁷ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 340.

⁴⁹⁸ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 341.

Stuart, şehirle ilgili gözlemlerine “Muhteşem güzellikteki yeşillikli bir vadiyi geçerek şehre, üzerinde klasik bir friz süslemesi işlenmiş bir kapıdan yeniden girdik.” ifadesini de eklemiştir.⁴⁹⁹

23 Mayıs sabahı deniz yolu ile Trabzon’a ulaşan ve şehri ilk olarak denizden gören Hamilton’un şehirle ilgili ilk izlenimleri: “Trabzon’un mevkisi kayda değer. Hafif kıyıya eğimli ve her yanı ağaçlık yüksek engebeli tepeler dizisinin ayaklarında kurulmuş. Şehrin dışındaki koyu yeşil tepelerde, bahçeler ve ağaçlar arasına serpilmiş evler görünmektedir” şeklindedir.⁵⁰⁰ Seyyah, şehrin konumu ve Yunanca “masa” anlamına gelen Trapezus adının şehre verilmesi ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunmuştur:

Şehrin üzerinde kurulu olduğu alçak tepelerin ötesinde ve biraz güneydoğusunda dik ve neredeyse tek başına bir tepe yükseliyor. Trapezus şehrinin ismini türettiğini düşündüğüm mükemmel yatık bir plato oluşturuyor. Şimdi Boztepe olarak adlandırılıyor ve mavimsi renkte kısmen tüflü toprakla kaplı ve bazı yerlerde kolayca dağılan trakitten ve volkanik kum ve lapilli yataktan oluşuyor.⁵⁰¹

1836 senesinde Trabzon’a deniz yolu ile ulaşan William John Hamilton, “Researches Asia Minor, Pontus and Armenia” adlı seyahatnamede Trabzon’un konumuyla ilgili şu olumlu cümleleri sarfetmiştir:

Bu Türk şehrinin konumu gerçekten harika: doğusu ve batısında önemli derinlikte kayalık vadilerle sınırları çiziyor, her yanında zengin ve bol miktarda ağaç ve sulak bahçeler bulunuyor. Zirveleri ise, çok sayıda taret ve burçlarıyla kayalık yakalarını neredeyse kapatan yeşillığın üzerinden meydana çıkan Bizans duvarlarının kutsal ve eskimiş harabeleri ile saçaklanmış. Şehrin bu kısmı dış mahalleleri ile her iki yanındaki yüksek ve dar birer köprü aracılığıyla bağlantı kuruyor. Üzerinde dış duvarları çok yüksek olan eski ve resmetmeye değer olan bir kalenin geniş kalıntıları bulunan iki vadi arasındaki araziye tamamen işgal eden ciddi anlamda sağlamlaştırılmış giriş kapıları ile savunuluyor.⁵⁰²

Şehirden Erzurum’a gitmek için ayrılan seyyah, yolun durumunu ve genel havayı şu şekilde betimlemiştir:

Trabzon-Erzurum kervan yolu olan bu hatta trafik her zaman fazladır. Toprağın doğasından ve yıl boyunca deniz yakınları çevresine düşen ağır yağmurlardan kaynaklı olarak uzun yük hayvanları konvoyuyla bataklığa döner ve yol çokça kapanır. Öyle ki çoğu zaman geçit vermez hal alır. Bu belayı kısmen bertaraf etmek için pek çok yerde dar, taşlı geçitler serilmiştir ancak üzerinden geçen yıllar bu geçitleri de en perişan haline çevirmiş. Dahası, o tarafta veya bu tarafta çamurun içinde bata çıka ilerlemekle bozulmuş arızalı döşemede kaymalar arasında yük atları ilerlemekte epeyce sıkıntı çeker. Trabzon’dan 5-6 mil mesafedeki Sürmeli’ye ulaştık ve ağaçlık ve iyi işlenmiş vadiden birkaç mil tırmandık. Burada yönümüz güney-güneybatıya döndü. 3 mil daha ilerde, bu yol üstündeki çoğu gibi kervanların rahatlığı için demirci ve fırıncılardan oluşan küçük bir köyü geçtik.

⁴⁹⁹ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 342.

⁵⁰⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 130.

⁵⁰¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 131.

⁵⁰² Hamilton, *Küçük Asya*, s. 131.

Bu köyde tahta bir çatıyla örtülü küçük bir köprü ile Sürmeli'nin karşısına geçiliyor. Hemen üzerindeki güney-güneydoğudaki güzel bir vadiden bir başka ırmak buraya dökülüyor.⁵⁰³

Hamilton, Sinop'a kara yolu ile gitmek için Trabzon'dan ayrılmış ve sahil kenarından ilerleyerek ilk olarak Platana olarak adlandırdığı Akçaabat'a ulaşmıştır. Seyyah, Akçaabat'ı zeytin bahçelerinin bol olduğu bir yer olarak tanıtmış ve şu şekilde devam etmiştir:

Deniz kıyısına yakın alçak tepeler yakın geçmişe ait veya üçüncül kabuk şekilleri ve parçalarını içeren yumuşak kabuklu kireç taşından oluşuyor. Yarım mil kadar kıyıda ilerleyip Platana kasabasına geldik. Büyük kısmı meyve, zeytin ağaçlarıyla zengin, canlı ve geniş ölçüde ekili bir vadi üzerine mevzilenmiş.

140 Rum ve 200 kadar Türk evi içinde bulundurduğu söylenen bu şehir açık bir koyun merkezine kurulmuş. Trabzon'un kış demirleme limanı görevindeki bu koy kuzeybatı rüzgârlarına dış limandan daha az maruz kalıyor.⁵⁰⁴

Seyyah, Akçaabat'ın tarihi konumuyla ilgili: "Platana'nın Hermonassa mevkisine yakın durduğu sanılmaktadır. Strabon bu şehri Kerasus ile Trabzon arasına koymuş, Arrian ise Hieron Oros'tan 85 stadya⁵⁰⁵ uzaklıkta olduğunu belirtiyor ki bu Platana'dan coğrafik dokuz mil demek oluyor. Pliny'nin Liviopolis'ini de temsil etme olasılığı var." şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.⁵⁰⁶

Seyyah, Akçaabat'tan ayrıldıktan sonra gördüğü tabloluk manzarayı şu şekilde anlatmaktadır: "Arazi sola doğru hafif yükselirken genelde yol ve denizin arasına mersin kümeleri giriyor. Yakındaki tepeler geniş ölçüde tarıma kazandırılmış. Daha uzak dağlar ise zirvelerine kadar sık ormanlığa sahip."⁵⁰⁷

Akçaabat'tan sonra Akçakale'ye ulaşan seyyah, buranın konumu ile ilgili şu tarihi bilgileri aktarmıştır: "Akçakale'nin yeri Cordyle mevkisinde, Platana ile Yoros Burnu'nun yarı yolunda. Periplus'a göre Cordyle, Hieron Horos'a 40 stadya mesafede bulunan bir deniz istasyonu; çıkıntının doğusunda Türklerin Liman dedikleri açık bir demirleme yerine sahip."⁵⁰⁸

Hamilton, Akçakale'den ayrıldıktan sonra İskefiye deresi ile Fol deresi arasına yerleştirdiği ama günümüzde bulunmayan Giresun Deresi olarak adlandırdığı yere ulaşmış ve şu gözlemlerde bulunmuştur:

Yoros Burnu'ndan bu nehre mesafe yaklaşık 8 mil. Dr. Cramer'in doğru biçimde gözlemlediğine göre, genelde Pharnacia olarak tanınan Giresun, Arrian ve diğerleri tarafından Ksenophon Kerasus'u ile aynı olarak kabul edilmesine rağmen bir ordunun engebeli ve dağlık arazi üzerinden 3 günde ulaşmış olabilmesi için aşırı uzak mesafede. Büyük kısmında ordunun tek sıra halinde yürümleri

⁵⁰³ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 132-133.

⁵⁰⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 190-191.

⁵⁰⁵ 1 stadya, 185 metre olarak hesaplanmaktadır.

⁵⁰⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 191.

⁵⁰⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 192.

⁵⁰⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 192.

gerektiği bu arazinin zorlu doğası ve mesafesi dikkate alındığında Ksenophon ve 10 bin adamının oraya ulaşması zor görünüyor. Cramer'in Ksenophon Kerasus'unun yeni çizelgedeki Skefie'den çok uzak olmadığı varsayımı da yerindedir; Giresun Deresi, İskefiye nehrinin 5 mil kadar batısında ve hemen hemen Yoro Burnu ile Kereli Burnu yarı yolunda.⁵⁰⁹

Hamilton, saat 3'te büyük avare bir ev ve hemen yanındaki çarşıdan oluşan Büyük Liman'a (Vakfikebir) ulaştığı bilgisini vermiş ve buradan ayrıldıktan sonraki manzarayı şu şekilde özetlemiştir: "Yabani bir tablo gibi manzara aynı şekilde kilometrelerce sürüyor; sayısız dere yatakları ile kesişmiş ağaçlık tepeler en yoğun bitki örtüsü ile örtülü. Birbiri ile yarışan uzun ağaçlar ve bol çalılar tatlı bir zıtlık oluştururken aşağıdaki durgun ve mavi deniz, dalların arasından arada bir göze çarpıyor."⁵¹⁰

Sepencer, Trabzon kuruluşunu Hz. İsa'nın doğumundan yedi yüz yedi yıl öncesine, Olimpiyatın ikinci yılından sonrasına tarihlemiş ve şehrin tarihi hakkındaki açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Pontus Kralı Mithridates'in saltanatından önce, burası özgür bir kasabaydı ve daha sonra hükümdarı sadece bir koruyucu olarak kabul etti; zaman içinde, son hükümdarı Commenes imparatorluk ailesinin başşehiri oldu; David, iki yüz elli bin kişilik bir nüfusa sahip son derece zengin ve ticari faaliyetlerin yoğun olduğu bu yerde kendisini imparator olarak ilan etti. Değişikliklere taraf olmayan Türkler, hala aynı sayıda nüfusa sahipler ancak öğrenebildiğim kadarıyla şehirdeki nüfus kasabaya bağlı mahalle de dâhil olmak üzere yüz binin üzerinde.⁵¹¹

Trabzon'a deniz yolu ile ulaşan Southgate, şehrin adının nereden geldiği ve şehri kimlerin kurduyuyla ilgili şu bilgileri vermiştir:

Bu şehir, Doğu tarihini ve antik Trapezus'u okuyan herkes için tanıdiktır. Buradaki Türkler, birçok durumda olduğu gibi Tarabazon unvanlarında ismin bazı hatıralarını korumuştur. Doğu şehirlerinin çoğu gibi şehir talihin her türlü değişiminden geçmiştir. Aslen Sinoplu bir Yunan kolonisi tarafından kurulmuş, Hristiyanlık döneminin ikinci yüzyılında, İmparator Hadrian'ın burada kalıntıları günümüzde görülebilen yapay bir liman inşa etmesiyle büyüklüğe ulaşmıştır. Üçüncü yüzyılda Gotlar tarafından alınıp yenilendiğinde, zenginliği ve ihtişamıyla zaten ünlüydü. Daha sonra Yunanlar geri aldı ve Constantinopolis, Latinlerin eline geçtiğinde, bağımsız bir düklük haline getirildi ve burada tahttan indirilen Komnenlerin bir kolunun gururlu İmparator unvanıyla hüküm sürdüğü görüldü. Sinop'un alınmasından sonraki yıl şehzadelerin sonuncusu II. Mehmed tarafından teslim alındı.⁵¹²

Southgate, şehrin genel durumu ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

Şu anda konumunun güzelliği dışında övülecek çok az şeyi var. Çarşıları kalitesiz, evleri genel olarak kötü bir görünüme sahip ve bazı sokakları o kadar dar ki ortasında yürüyen yolcu neredeyse iki yanına elleriyle dokunabiliyor. Hala yüzyıllardır ayakta duran bir suru var. Birkaç yıldır şehirde ikamet eden zeki bir arkadaş, onun, Levant ticaretinin ellerinde olduğu dönemde, Cenevizliler tarafından dikildiğini ve benzer bir dizi hattın yalnızca ilki olduğunu varsayıyor. Trabzon'dan İran'a

⁵⁰⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 193-194.

⁵¹⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 194.

⁵¹¹ Spencer, *Travels in the Circassia, Krim-Tartary, &c., Vol. II*, ss. 157-158.

⁵¹² Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 151-152.

giden yol boyunca farklı noktalarda hala tahkimatlar görülüyor. Şu anda şehrin sadece bir bölümünü kapsıyor ve daha önce Trabzon'un ayırt edici özelliği olan artan nüfusa yetmiyor gibi görünüyor.⁵¹³

Seyyah, Trabzon'un demografik yapısı ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

Güvenilir bir gözlemci bana surların içinde hepsi Türk olan yaklaşık 5000 aile olduğunu bildirdi. Bu tahmin 25.000 civarında bir Müslüman nüfusu verir; Muhbirim 24.000 olduğuna inanıyordu. 2500'ü Yunan, 1200'ü Ermeni ve 300'e yakını Ermeni Katolik ve Frank'tan oluşan Hristiyanlar, şehrin doğuya doğru uzanan sursuz alanda ikamet etmektedir. O zaman tüm nüfus yaklaşık 27.000 olabilir. Gezginler ve coğrafyacilar, geçen yüzyılda, 100,000'den 15,000'e kadar çeşitli tahminlerde bulundular; bu, en azından, bize Doğu nüfusu tahminlerine ne kadar az güvenilir olunacağını öğretmeye hizmet edebilir. Kendi kanaatim, belirli yerler için genellikle fazla sayı verildiği ancak büyük bölgeler için yapılan tahminlerde düşük sayı verildiği yönünde.⁵¹⁴

Seyyah, Trabzon'un, bir yanda Karadeniz boyunca Kızılırmak'a, diğer yanda Gümüşhane'yi de içine alacak kadar içe doğru genişleyen Trabzon paşalığının baş şehri olduğunu belirtmiş ve yöneticisi Osman Paşa hakkında bilgiler vermiştir.⁵¹⁵

Texier ve Pullan, farklı tarihlerde Trabzon'u ziyaret etmişler ve buradaki inceleme ve gözlemlerine "Byzantine Architecture" adlı eserde yer vermişlerdir. Seyyahların düşüncesi, eserlerinde şehrin tarihine ve isminin kökenine ilişkin, bölgeye ilk yerleşenlerin Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinden gelen topluluklar ve Akdeniz'in tüm kıyılarını dolduran Pelasglar olduğu yönündedir. Seyyahlara göre şehrin adının kökeni, Trapezuntines adıyla anılan bu kavimlerin efsanevi kahramanı Lycaon'un oğlu Trapezos'dan gelmekte olup Trapezuntia adını alan bu yerleşke, Pelasglar'ın Arkadya ülkesinin bir kasabasıydı.⁵¹⁶

Seyyahlar, kalenin kapısında, imparatorun unvanlarını ve yaptırdığı işleri sıralayan aşağıdaki yazıtın halen görüldüğünü ifade etmişlerdir.

ΕΝΟΝΟΜΑΤΙΤΟΥΔΕΣΠΙΟΤΟΥΗΜΩΝΙΗCOY
ΧΡΙCΤΟΥΘΕCOYΗΜΩΝΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΚΑΙCΑΡΦΛΙΟΥCΤΙΝΙΑΝΟCΑΛΛΜΑΝΙΚΟC
ΓΟΘΙΚΟCΦΡΑΝΓΙΚΟCΓΕΡΜΑΝΙΚΟCΠΑΡ
ΘΙΚΟCΑΛΛΝΙΚΟCΟΥΑΝΔΑΛΛΙ ΚΟCΛΦΡΙΚΟC
ΕΥCΕΒΗCΕΥΤΥΧΗCΕΝΔΟ3ΟCΝΙΚΗΤΗC
ΤΡΟΠΙCΟΥΧΟCΑCΙCΕΒΑCΤΟCΑΥΤΟΥCΤΟC

⁵¹³ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 152-153.

⁵¹⁴ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 153.

⁵¹⁵ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 153.

⁵¹⁶ Charles Texier and R. Popplewell Pullan, *Byzantine Architecture: Illustrated by Examples of Edifices Erected in the East During the Earliest Ages of Christianity*, London 1864, s. 189.

ΑΝΕΝΩΟΕΝΦΙΛΟΤΙΜΙΑΤΑΛΗΜΟΟΙΑ
ΚΤΙΟΜΑΤΑΤΗΟΠΟΑΕΩΟΟΠΟΥΔΗΚΑΙ
ΕΠΙΜΕΛΙΑΟΥΡΑΝΙΟΥΤΟΥΘΕΟΦΙΛΕΟΤΑΤΟΥ
ΕΠΙΟΚΟΠΟΥΙΝΔΟΓΕΤΟΥΟΥΠΠ

Açıklaması:

“Tanrımız Rabbimiz İsa Mesih'in adıyla. İmparator Cesar Flavins Justinian, Alemanların, Gotların, Frankların, Almanların, Partların, Alanların, Vandalların, Afrikalıların, dindar, mutlu, şanlı, muzaffer, her zaman dindar Augustus'un fatihi, 483 yılının üçüncü yarısında şehrin kamu binalarını, Tanrı tarafından sevilen piskopos Onranus'un özen ve gözetiminde yeniledi.”⁵¹⁷

Seyyahlar, Trabzon'da Justinianus zamanından daha erken bir tarihe ait bir yapı bulmayı beklemenin faydasız olacağını, sur duvarlarının tamamen Bizans karakterine sahip olduğunu vurgulamışlardır.⁵¹⁸ Seyyahlar Trabzon'un tarihi ile ilgili açıklamalara şu şekilde devam etmişlerdir: “1089 yılında, Gürcistan Prensi David tahta çıktı. O dönemde Selçuklu aşiretleri kıyıya kadar ülkenin hâkimiyetindeydiler. David onları püskürttü ve başşehirin çevresini onların varlığından kurtardı. O dönemde Trapezunte, 11. yüzyılın sonuna kadar bağımsız olan bir dükün başşehiri oldu.”⁵¹⁹ Seyyahlar, 1462 tarihinde şehrin II. Mehmed tarafından ele geçirildiğini ve Bizans İmparatorluğu'na bağlı Trabzon Krallığı'nın sona erdiğini ifade etmişlerdir.⁵²⁰

Texier ve Pullan, Trabzon adının kökeni, şehrinin Bizans dönemindeki görünümü ve mimarisi hakkında şu açıklamalarda bulunmuşlardır:

13. yüzyılın başında, I. Alexis Trabzon İmparatorluğu'nun ilk temellerini attığında, kasaba ilk zamanlardaki halinden çok az farklıydı. Surlar, tepenin yarısına kadar uzanan dörtgen platformun ötesine geçmemiştir. Yer, bu platform ile kıyı arasında, o zamanların denizcilerinin teknelerini kıyıya çektikleri limandan oluşur; bu, bugüne kadar gemi kurma mürettebatı arasında hala yaygın olan bir gelenek.

Alexis, sur hattını kıyıya incek şekilde inşa ettirdi ve böylece şehrin genişliğini iki katına çıkardı. Kasabanın tamamı antik Yunan akropolü tarafından yönetiliyordu, bu yüzden şehrin ilk biçimi bir masanın kine çok az benziyordu, trapezanın daha önce de söylediğimiz gibi bu etimolojinin kökeni tarafından icat edilmiş bir kelime oyunundan başka bir şey olmadığı açıktır. Kasabanın diğer adları olan Trapezunde ve Trapezuntia da oldukça eskidir. Kayaya oyulmuş ve kalın duvarla kaplanmış hendekler, şüphesiz Justinianus dönemine aittir; fakat bu prensin inşa ettiği yapıların çoğu çoktan yıkılmıştı ve inşa edildikleri malzemeler, içinde bir miktar Bizans parçası bulduğumuz deniz surunu inşa etmek için kullanılmıştı. Kasabanın aşağı bölgesi vatandaşlara ve

⁵¹⁷ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 190.

⁵¹⁸ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 190.

⁵¹⁹ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 191.

⁵²⁰ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 193.

ülkenin tüccarlarına yönelikti; soylular, Alexis'in sarayını ve ana binaları, kiliseleri ve mahkemeleri inşa ettirdiği üst mahallede yaşıyordu. Trabzon, Yunan dünyasının sınırlarında yer alıyordu; onun ötesinde, onun dışında medeni ülkelerle hiçbir iletişimi olmayan barbar kabileler bölgeye akınlar başlattı.

Batı tarafında surlar neredeyse düz bir çizgide, kuzeye ve güneye doğru uzanıyor ve üst akropolisle birleşiyordu. Genişlikleri boyunca duvarlar, aralarında çok sayıda antik parçanın görülebileceği büyük taş bloklarla inşa edilmiş yuvarlak ve kare kulelerle korunmaktaydı. Batıdaki mahalle, günümüzde neredeyse ıssız ve bahçelerle dolu, eskiden orada birkaç manastır vardı ve denize bitişik tepenin ucunda, III. Alexis Komnenos tarafından inşa edilen Ayasofya'nın kraliyet kilisesi duruyordu.⁵²¹

Seyyahların 1839'daki Trabzon'un tasviri şu şekildedir:

Deniz yoluyla gelen yolcu için Trabzon şehri muhteşem bir panorama sergiler. Arka planda dağın gökyüzü çizgisi dikkat çekici derecede güzeldir ve kırmızı kiremit çatılı evlerle çevrili kasaba, ona bir Avrupa şehiri görünümü kazandırıyor. Büyük bahçeler, servi ve bitki manzaraları, Ağaçların karanlık arka planına karşı öne çıkan camilerin minarelerini süslüyor. Evler yarı yarıya yeşillikler içinde; Caddeler çeşitli ağaçlardan oluşan ara sokaklardan, çarşılar hala Asya'nın her yerinde tüccarlar ile dolu; Hristiyan mahallesinin yakınlarında Avrupa konsoloslarının konutları var. Gemiler Güzel Saray yakınlarındaki küçük limanda demirlemiş durumda. Bir iskele oluşturan birkaç büyük taş, Hadrian Limanı'nın tek kalıntılarıdır. Sahil, zikzak yollarla yükselen bir dizi alçak tepe ile sınırlanmıştır. Zirvelerindeki platodan muhteşem bir manzara görülüyor. Kuzeyde Karadeniz; doğuda Lazistan ve Colchis Dağları ve bitişik ovada, portakal bahçeleri arasında yer yer görünen şehrin antik duvarları vardır.

Denize eğimli bir zemin üzerine kurulu olan kasaba, eskiden olduğu gibi şimdi de, yağmurlu mevsimlerde sokakları derelere çeviren dağlardan gelen sellerden zarar görüyor. Fazla suyu iki doğal vadi alır. Vadilerden tek kemerli köprülerle geçer.⁵²²

Seyyahlar, Trabzon'un geçirdiği hastalıklar ve yıkımlar hakkında da bilgiler vermişlerdir.

Bu bilgiler şu şekildedir:

Daha önce de belirttiğimiz gibi Trabzon, 1347 ve 1382 yılında daha korkuncundan vebadan muzdaripti. Ayrıca çoğunlukla ahşaptan inşa edilmiş olan Doğu kasabalarında yaygın olan başka bir beladan da muzdaripti; yani yangın. 1341 yılında, Irene zamanında bir ayaklanma sırasında kasaba neredeyse tamamen küle döndü; aşağı şehir, tüm mahalleler ve aşağı akropol (antik Trapezunte) tamamen yok edildi. Kalın duvarlarla korunan İmparatorluk Sarayı, felaketten kurtuldu. Aynı nedenle birkaç manastır ve diğer kamu binaları hasar almadı. Diğerleri arasında, Altın Başlı Bakire Manastırı ve birazdan bahsedeceğimiz bitişik kilise. Ancak evler kısa süre sonra yeniden inşa edildi ve kasaba alışılmış refahına yeniden kavuştu.⁵²³

Seyyahlar, Orta Çağ'dan bu yana yazarların Trabzon'u yeryüzü cenneti olarak tanımladıklarını şu sözlerle ifade etmişlerdir: "Kasaba, çeşmeler ve çok sayıda dere ile sulanan iyi ormanlık vadilerle çevrilidir. Bahçelerde her türden meyve bol miktarda bulunur: bu ılıman iklimde asmalar, zeytinler, portakallar bol miktarda bulunur; bu nedenlerle, orta çağdan günümüze kadar burayı anlatan yazarlar, yerin cazibesi üzerinde durmuşlar ve ona yeryüzü cenneti adını vermişlerdir."⁵²⁴

⁵²¹ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 195-196.

⁵²² Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 195- 196.

⁵²³ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 1976-197.

⁵²⁴ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 197.

Seyyahlar şehirdeki tarihi kalıntılarla ilgili şu bilgileri vermişlerdir:

İlkel kasabanın üzerinde durduğu dörtgen arsa olan Orta Hisar adlı merkezi platoda yer alan üst kalenin duvarları ile çevrili kalıntılar en önemli kalıntılardı. Uç noktadan, kayaya oyulmuş hendeklerle korunan iki duvar çizgisi denize doğru iner. Kuzeyde denize paralel uzanan sur hattı, denizcilerin gemilerini karaya çıkardığı dar bir kumsal şeridi ile ondan ayrılmaktadır. Dışarıdan saldırılara en çok maruz kalan tepeye bitişik açılı diğerlerinden daha kalın ve daha yüksek bir surla sahipti: bu hala oldukça mükemmel. İmparatorluk sarayı, görünüşe göre, Xenophon ve Justinianus zamanından kalma antik akropolisin bulunduğu yere inşa edilmişti. Çevresi hendekler tarafından korunuyordu ve içi sayısız mükemmel kaynak sularıyla doluydu.

Denize kıyısı olan alt sur, Tournefort tarafından kopyalanan ve İmparator, annesi İrini ve karısı Theodora'nın adının geçtiği bir kitabeyle göre II. Alexis tarafından yaptırılmıştır.⁵²⁵

Trabzon'un birbiri üzerinde yükselen üç müstahkem bölümden oluştuğu bilgisini veren seyyahlar, şehrin genel görünümünüyle ilgili açıklamalarına şu şekilde devam etmişlerdir:

Kasabanın genel görünümü, birbiri üzerinde yükselen üç müstahkem bölümden oluşur. Döküm tarafındaki vadi, Kuzgun Deresi (Karga Vadisi) adını taşır; batısındakine Tehgeleboz denir.

En dar olan güney mahallede, şehrin tepesinde Kule Kapısı var. Bu mahalleye Yukarı Hisar (Yüksek Kale) denir. İçinde iki cami ve bazı Türk evleri var. Kuzeyde denize inen Yeni Cami Kapısı; bu da Ortahisar mahallesine çıkıyor. Büyük bir mahalleye açılan doğu kapısına Tabakhane Kapısı deniyor çünkü tabakçılar hemen orada akan bir derenin suladığı komşu vadideki Kuzgun Deresi'nde iş yerlerine sahipler. Bu kapı, mahalleyle bir köprü aracılığıyla iletişim kurar.

Ardından bitişik bir hapisaneden adını alan Zindan Kapısı, yani hapisanenin kapısı gelir. Yanında, II. Mehmed tarafından camiye dönüştürülen Altın Başlı eski Meryem Ana Kilisesi duruyor. Mahalledeki eski bir kilisede kadın ve erkek hamamları (Çifte Hamam) kurulmuş gibi görünüyor. Sadece büyüklüğü ile dikkat çeken Eski Saray, bu noktadan çok uzak değil.

Aşağı kasabada (Aşağı Hisar) Bizans yapılarının hiçbir izine rastlanmamaktadır; evlerin çatısından minareleri görünen birkaç cami bulunmaktadır.

Deniz kapısı (Moloz Kapısı) iskeleye çıkar. Deniz kıyısında minareli bir cami ve paşanın sarayı vardır.

Batı tarafında İmarek Camii adı verilen başka bir cami yer alır; bir medrese veya mektep, fakirler için bir mutfak içerir. Caminin kubbesinin altında I. Selim'in annesinin mezarı bulunur. Doğru mahallesi şimdi aktif ticaret bölgesidir. Buradaki evler genellikle bahçelerle, çarşıların sokağı ağaçlarla çevrilidir. Konsolosların evleri, karantina kurumu ve gümrük binası buradadır. İnş yerinin yakınındaki kayalık bir tepenin üzerinde Güzel Saray adı verilen geniş sarayın kalıntıları vardır. Sakinleri, bu binanın 1740 yılında, I. Mehmed döneminde Ahmet Oğlu Paşa tarafından yaptırıldığını belirtiyor. O dönemde yaygın olan bir entrika ile paşa düşmanları, bu yapının inşasını Babialî'ye bir bağımsızlık girişimi olarak ihbar ettiler: bir kapıcı başı ya da cellat, asi paşayı öldürmek ve sarayını yakmak için hemen gönderildi. O zamandan beri hiç tamir görmeyen saray, 1807'de Trabzon'un Rus donanması tarafından bombalanmasıyla zarar görmüştür. Gemiler genellikle doğu tarafında kayanın eteğinde demirlenir. Buradaki iskelenin adı Moloz İskelesi'dir. Yakınında, suyun altında, Hadrian Limanı'nın kalıntıları gibi görünen büyük taş blokları görülebilir. Bu noktada uzaktan görülen iki kubbeli bir yapı, sakinlerinin Prens Davut'un mezarı olduğunu söylediği Ermeni kilisesidir. Ancak tarih, prensin kalıntılarının Trabzon'a nakledildiğini belirtmiyor.

Bu eski başşehirin nüfusu, şimdi farklı arayışları takip eden çeşitli ülkelerin sakinlerinden oluşuyor. Zengin Türkler çoğunlukla resmi yetkilere sahiptir; Ermeniler çoğunlukla bankacı ve

⁵²⁵ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 197.

tüccarlardır. Sanayi dallarının çoğu Rumların elindedir. Ülkenin Lazlar ve yerlileri denizci ve balıktır.⁵²⁶

1842 senesinde Trabzon'a ulaşan İngiliz diplomat Curzon'un burası ile ilgili ilk iznimleri şu şekilde olmuştur:

Denizden heybetli bir görünüm sunan Trabzon; Dr. __'nin okulda bize anlattıklarına inanacak olursak, kayalık bir masa benzeri bir arazi üzerinde duruyor, durumundaki tuhaflık adını Yunanca bir masa anlamına gelen Τραπεζα kelimesinden alıyor olmasındadır. Liman yok, hatta koy bile yok ve bazen çok tehlikeli görünen ve bence olması gereken dalgalı bir deniz bulunuyor. Bir yandan diğer yana yuvarlanan gemilerin tüm omurgasını demirlemiş halde gördüm. İlginç antik şehirin denizden görünümü, arka planda dağlardan ve solda Çerkes dağlarının büyük zincirinden oluşan manzara, son derece muhteşem.⁵²⁷

Wagner, 1844 yılında İstanbul'dan çıktığı bir gemiyle Trabzon'a ulaşmış, buranın çok defa başkaları tarafından aktarıldığı için bilindik bir yer olduğuna değinmiş ve özellikle Fallermayer'in betimlemesinin üzerine konamacağını şu sözlerle ifade etmiştir:

Öğleden önce Trabzon'a indik. Bu ünlü yer, uzun zamandır bağımsız bir hükümdarın ikametgâhıydı. Son zamanlarda, birden fazla ünlü yazar tarafından anlatıldı, Fallermayer'in parlak tasvirleri o kadar büyük ve hak edilmiş bir onaya sahipti ki aynı konuya girmeye cesaret edemiyorum ve bu nedenle okuyucuma şehrin güzelliği ve Colchis'in her zaman yemyeşil korularının ve açıklıklarının büyüsunü yansıtan genel manzara hakkında ayrıntılı bir açıklama yapmayacağım.⁵²⁸

Seyyah, Trabzon'un Osmanlı Devleti ve yabancı ülkeler açısından önemini şu şekilde vurgulamıştır:

Bu kasaba, Türkiye ile siyasi bir ilişki içinde olan tüm Çerkez ve Abazaların; zengin Türklerin haremlerine Çerkezya'dan sürekli tedarik sağlayan tüm köle tacirlerinin; askeri eğitimler olarak Kahire ve Konstantinopolis'te şanslarını denedikten sonra yeni bir macera alanı olarak Çerkezya'ya yönelen Avrupalı maceracılarının ve son olarak Rusya'dan gelen tüm mülteciler ve ordudan kaçanların buluşma yeridir. Trabzon, bir ölçüde, Kafkasya'daki askeri hareketler ve eylemler hakkında doğru istihbarat almanın mümkün olduğu Rusya'nın yetki alanının ötesindeki tek şehirdir. Tüm yabancı konsoloslar, kendilerini esas olarak kendi hükümetleri, özellikle de İngilizler için bu tür bilgileri elde etmeye adanmıştır. Bilindiği gibi İngiltere'nin Çerkezya'nın hiçbir yerinde, hatta hükümetin Tiflis'te bile konsolosu yoktur.⁵²⁹

Wagner, Trabzon'da bir süre kaldıktan sonra ilk olarak Gümüşhane'ye gitmek için iç kesimlere yönelmiş ve karşılaştığı manzarayı şu şekilde betimlemiştir:

Dağ yamacını kaplayan düz çimenlikte durduk ve buradan Kolhisyan kıyısının son ve muhteşem manzarasını gördük. Dağların çatlakları ve eğimleri, vadiler ve yayla terasları, bir Kolhisyan baharının muhteşem görünümünde göz kamaştırıcıydı. Yolumuzun her iki tarafı, Kolhisyan florasının coşkulu yaprakları ve rengârenk çiçekleri ile süslendi. Barometre, bu noktanın denizden yüksekliğinin 1170 Fransız fiti olduğunu gösterdi.⁵³⁰

⁵²⁶ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 197-198.

⁵²⁷ Curzon, *Armenia; a Year at Erzeroum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, s. 4.

⁵²⁸ Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, ss. 276-277.

⁵²⁹ Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, ss. 277-278.

⁵³⁰ Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, s. 286.

Wagner, 1844 senesinin bahar ayında Trabzon'dan Doğu'nun içlerine doğru başladığı seyahatinde Gümüşhane'ye yaklaştıkça ormanlık alanların ve çiçeklerle kaplı düzlüklerin daha da güzelleştiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

Trabzon yolu, bu noktaya kadar, sizi neredeyse aralıksız olarak değişen genişlikteki geçitlerden geçirir. Her iki yandaki yamaçlar ormanlarla, ağaç gruplarıyla, yükseldikçe Alp çiçeklerinden oluşan muhteşem bir düzlükle, dağınık şeklindeki Alp kır evleriyle ve kısacası Kolhis'teki tüm büyüleyici bahar bitkileriyle süslenmişti. Bu geçitlerden akan Cevizlik, bu mevsimde kayaların üzerinden sayısız şelaleler halinde akan öfkeli köpüklü bir seldir.⁵³¹

Erzurum'dan Trabzon'a geçiş yolunda bulunan Cevizlik'te mola veren seyyah, burayı birkaç han, nalbant, dükkânlar ve eskiden kilise olarak kullanılan bir caminin bulunduğu küçük bir kasaba olarak tanımlamıştır. Seyyah, yolların çok çamurlu olduğu için atlarının bata çıka ilerlediğine bu yüzden çok zaman kaybettiklerine dikkat çekmiş olsa da gördüğü manzaralar karşısında hayranlığını gizlememiştir.

Osmanlı Devleti'nin Doğu bölgelerine bazı dini ve tarihi araştırmalar yapmak için 1850 senesinde gelen İngiliz politikacı Frederick Walpole, araştırmalarını kapsamina giren Trabzon ve Samsun hakkında da bilgiler vermiştir. Erzurum'dan Trabzon'a ulaştıktan sonra bir süre karantina binasında kalan seyyah, kaldığı karantina binasının diğer yapılar ve sahilden gelebilmek için açılmış zayıf taraçalardan oluşmuş küçük bir kule olduğunu ifade etmiştir.⁵³²

Seyyah, ayrıca başında bir Alman mühendis bulunan, Trabzon-Erzurum arasında yapımına başlanan yol hakkında ayrıntılı bilgiler vermiş ve bu yolun mevcut olan ticari hacmi yükselteceğine dikkat çekmiştir.⁵³³ Walpole, beğenisini kazanan Trabzon'un genel görünümünü şu sözlerle aktarmıştır:

Özellikle batı ya da Türk mahallesinde evlerin büyük bir kısmı bahçelerde etrafa dağılmış durumda olan Trabzon, en güzel manzaradan yeni geçmiş biri olarak bana bile sevimli bir kasaba gibi göründü. Konsolosluk binasının terasından bölge manzarası son derece güzeldi. Güneyde, yüksek dağ iç bölgeleri kaplıyordu ve ormanlık alanların bol olduğu vahşi geçitlerde yeşilliklerle kaplı güzel evler vardı; dağların sarp kenarlarındaki akarsular, aşağıdaki derinliklere düşmeden önce güneşte parılıyordu. Doğuda, Lazistan'ın kırık, sivri, güzel ve karla kaplı yüce dağları, bizim görüşümüze göre Çerkezya, Batum ve Kafkasya'nın özgür bölgelerini içine alıyordu.

Şehrin hızla büyüyen batı tarafına yakın ağaçlıklarla kaplı bir yerinde eski şehrin kalıntılarını oluşturan kale alanı; taş mazgalları, kubbeleri ve minareleri ile iç içe geçerek şehrin monotonluğunu bozuyordu. Ticaretin hızlanması ve kazancın artması ile yeni yapılar yükseliyor iken burada yeşil gerçekten yeşildi ve kırmızı kiremitli çatıları ve sarkan verandaları ile güzel beyaz evler göz alıcı bir görünüme sahipti.

Saray ve kalenin geniş çevresini kapsayan, eski surların çevresi artık sadece Türklere ait itibarlı bir bölgedir. Burası, en bereketli bitki örtüsüne sahip bir yatakta denize akan bir dağ deresinin derin

⁵³¹ Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, ss. 295-296.

⁵³² Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, s. 218.

⁵³³ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, s. 222-223.

vadisine çıkıntı yapmaktadır. Kasabanın geri kalanı dağınık halde olup her mezhep ayrı mahallelerde yaşamaktadır.⁵³⁴

Seyyah antik liman hakkında bilgiler verdikten sonra tekrar şehrin tarihi ve Türklerin burayı nasıl fethettikleri ile ilgili bilgiler vermiştir.⁵³⁵

Sandwith'in bulunduğu gemi, 1854 senesinde Trabzon açıklarına demirlediğinde, seyyahın şehir ile ilgili ilk izlenimleri şu şekilde olmuştur:

Geminin güvertesinden bakıldığında, Trabzon aşırı derecede göz alıcıydı. Ahşap evler yüksek bir tepenin yamacına kümelenmiştir ve kasabanın doğusunda sarp ve engebeli bir uçurumla biten bir burun dışarı çıkar. Bölgenin dört bir yanında zengin bitki örtüsü ile kaplı ve güzel bir iklimi vardır. Nüfus miktarını söylemek zor ama muhtemelen 20.000'in üzerindedir; Ermenilerin, Yunanların ve Müslümanların oranını belirlemek daha da zordur oysa sonuncuların önemli ölçüde en kalabalık olduğu kesindir.⁵³⁶

Sandwith; Yunan, Ceneviz ve sonrasında Osmanlıların fethettiği zengin kalıntılara sahip, hoş görünlü eski Levanten kasabasının çevresini dolaştığını belirtmiş ve Trabzon'la ilgili şu betimlemelerde bulunmuştur:

Derin kemerli, içinden bir dağ selinin kükrediği bir uçurumu örten eski bir köprü, kalın bitkilerle kaplıydı, perdelik gibi süslenmişti ve aşağıdaki dereye iniyordu. Neredeyse her ağaç, üzerinde olgunlaşmış meyve salkımlarının asılı olduğu yabancı asmalarla kaplıydı. Duvarlarında azizlerin boyanmış figürleri bulunan yıkık bir kiliseye girdim, sanki Bizanslı sanatçı buradan yeni ayrılmış gibi resim, hala taze ve parlak renklerle görülüyordu. Bu, belki de Trabzon'un son sahiplerinin en ilginç kalıntısıydı ve Türk fatihinin ayakları tarafından şanlı bir şekilde çığnenen, Roma İmparatorluğu'nun son cılız topraklarında sona eren mücadelesinin bir işareti olarak ayakta kalmış gibi görünüyordu.⁵³⁷

Sandwith, seyahat notlarında Trabzon'dan ayrıldıktan sonra harika manzaralar eşliğinde ilerlediği ve geceyi Cevizlik köyünde, küçük bir ahşap kır evinde geçirdiği bilgisine yer vermiştir.⁵³⁸ Her seyyah gibi Sandwith de yolların kötü olmasından şikâyet etmiştir.⁵³⁹

İran'a görevlendirilmiş İngiliz asker Robert Macdonald, 20 Mayıs 1855 senesinde çıktığı İstanbul'dan üç gün sonra 23 Mayıs'ta araştırmamız kapsamına giren Trabzon'a varmış ve 10 Haziran'a kadar burada kalmıştır. Yolda geçirdiği rahatsızlık Trabzon'da da devam edince burada bir süre tedavi görmek zorunda kalmıştır. Romatizmal rahatsızlıklarını tedavi etmek için sık sık Trabzon hamamlarını ziyaret etmiş ve şehri gezme fırsatı bulmuştur. Şehri; kirli ve dar sokaklarda, kerpiç, tek katlı ve düz çatılı evlere sahip diğer Türk şehirlerine benzetmiştir.⁵⁴⁰ Şehrin antik bir tarihi geçmişi olduğunu ve birçok düşünür çıkarttığını belirten seyyah, burada

⁵³⁴ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, ss. 223-224.

⁵³⁵ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, s. 237-238.

⁵³⁶ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, ss. 16-17.

⁵³⁷ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, s. 17.

⁵³⁸ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, ss. 30-31.

⁵³⁹ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, ss. 32-33.

⁵⁴⁰ Robert Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia*, London 1859, s. 88.

sık sık veba hastalığının ortaya çıktığını da ifade etmiştir.⁵⁴¹ 10 Haziran günü İran'a giden İngiliz ressam John Frederick Lewis ile beraber Trabzon'dan ayrılan Macdonald, birinci gün, aşağı doğru akan bir nehir kıyısı boyunca yukarıya doğru ilerlediklerini ve bu sırada karşılaştıkları binbir çeşit ağaçlarla kaplı ormanların harika görüntüler sunduğunu açıklamıştır.⁵⁴² Seyyah, zorlu geçen ikinci gün yolculuklarını şu sözlerle ifade etmiştir:

İkinci gün yolculuğumuzda nehir kıyısından ayrıldık ve dağlara tırmanmaya başladık. Dağlara tırmanış oldukça zor bir işti. Yolumuz genellikle dar, engebeli ve kaygandı. Atların ve yük hayvanlarının bu kadar engebeli ve tehlikeli yolları nasıl tırmanabildiğini görmek beni çok şaşırttı. Çok fazla ilerlememiştik ki yağmur sağanaklar halinde yağmaya başladı, bu da kısa sürede bizi iyice ıslattı.⁵⁴³

İngiliz diplomat E. B. Eastwick, 1860 senesinde İran'a görevlendirilmesi nedeniyle İngiltere'den ayrılmıştır. İlk olarak deniz yolu ile İstanbul'a, oradan 3 Ağustos sabahı Trabzon'a ulaşmıştır. Seyyah; şehri, servi ağaçlarıyla parıldayan güzel bir tepenin yamacında bir amfiteyatro üzerinde yükselen ve harika manzaralar sunan bir kasaba olarak betimlemiştir.⁵⁴⁴ Üzerinde bir kale bulunan cesur bir kayanın, kasabayı ikiye bölüp, denize doğru uzandığını ifade eden seyyah, buranın gemilere sığınak olacak yapay bir limana ihtiyacı olduğunu da belirtmiştir.⁵⁴⁵ Şehir hakkında başka bilgi vermeyen Eastwick, buradan yine deniz yolu ile Batum'a yönelmiştir.

Ussher, Erzurum'dan ayrıldıktan 8 gün sonra 19 Mayıs'ta Trabzon'a ulaştıklarını bildirmiş ve burada karşılaştığı manzara karşısında büyüldüğünü ifade etmiştir.⁵⁴⁶ Seyyah, buradaki evlerin kendilerine harika manzaralar yaratarak birbirlerine yakın durduğunu açıklamıştır.⁵⁴⁷ Durgun ve sonsuz denizi gördükten sonra tüm yorgunluklarının yok olduğunu ifade eden seyyah, karşılaştığı Trabzon'u şu sözlerle betimlemiştir:

Dağların yamaçları, ayaklarımızdan aşağı denize doğru eğilirdi. Her yer, meyve bahçeleri, mısır tarlaları birbirinden ayrılan küçük vadilere bölündü, ağaçlarla ve güzel inşa edilmiş villalarla son buldu. Kasaba, tepelerin eteğinde suya yakın bir yerde kurulmuştu, evler diğerlerinin üzerinde yükselen servi ve görkemli ağaçların açıklıklarından görünüyordu ve eski bir kalenin harabesi, şehrin üzerinde asılı bir kayayı taçlandırıyor. En aşağıda, liman olarak adlandırılan alan bulunur, gerçekte burası açık denizin sadece bir kısmıdır.

...Manzara biraz Cezayir mahallesine benziyordu ancak daha doğal güzelliğe sahip olmasının yanı sıra, çok daha ağaçlık ve parlak renkliydi. Daha varlıklı vatandaşlar tarafından yazlık konutlar olarak inşa edilmiş bir dizi villanın yanından geçerek tepelerden aşağı bir saat yürüdük. Henüz çiçeklerini kaybetmemiş portakal ve limon ağaçlarının gölgelediği sokaklarda dolaştık. Evler önce

⁵⁴¹ Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia*, s. 89.

⁵⁴² Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia*, ss. 92-93.

⁵⁴³ Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia*, s. 94.

⁵⁴⁴ E. B. Eastwick, *Journal of a Diplomat's Three Years' Residence in Persia*, London 1864, s. 43.

⁵⁴⁵ Eastwick, *Journal of a Diplomat's Three Years' Residence in Persia*, s. 43.

⁵⁴⁶ John Ussher, *A journey from London to Persepolis*, London 1865, ss. 682-683.

⁵⁴⁷ Ussher, *A journey from London to Persepolis*, s. 683.

tek tek, sonra dağınık gruplar halinde birbirine bağılı olarak ortaya çıkmaya başladı ve sonunda kendimizi Trabzon sokaklarında bulduk.⁵⁴⁸

İngiliz ajanı Arminius Vambery, Trabzon'a vali olarak yeni atanan Emin Muhlis Paşa ile beraber deniz yolu ile 1862 senesinde Trabzon'a ulaşmıştır. Trabzon'un denizden bakıldığında oldukça güzel bir görünüm sunduğunu belirten seyyah, şehri daha yakından incelediğinde ise diğer deniz kıyısı yerleşimlerine göre daha iyi bir konumda olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴⁹ 2 Mayıs'ta İran'a ulaşmak için Trabzon'dan ayrılan Vambery, yolculuğunun bundan sonraki bölümünü at sırtında yapmıştır. Seyyah, Trabzon-Erzurum arasındaki yolların çok kötü ve iki devenin yanyana geçerken zorlanacağı biçimde dar olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵⁰

Rorit; On Binlerin geçtiği güzergâh hakkında yaptığı araştırmaları sunduğu makalesinin başlangıcında, bu konunun daha önce detaylı olarak araştırılmadığını ifade etmiş ve Ksenefon'un "Anabasis-Onbinlerin Dönüşü" adlı eserinde Yunanların Karadeniz kıyısında ulaştıkları Trepezus'un Trabzon olduğu sonucuna varmıştır.⁵⁵¹

Osmanlı ordusunda görev yapan İngiliz asker Arthur Thurlow Cunynghame, 1871'de Doğu Karadeniz'den İstanbul'a doğru yaptığı deniz seyahatinde Batum, Trabzon, Ordu, Samsun ve Sinop şehirlerine uğramış, doğudaki ilk Türk kasabasının harika manzaralı Batum olduğu bilgisini vermiştir.⁵⁵²

Cunynghame, şehrin elverişsiz sağlık durumunun haricinde Batum'da olduğu gibi harika bir manzara ile çevrili olduğunu ifade etmiş ve Trabzon hakkındaki açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Alt bölümünde harika bahçeler bulunan ve kayalıkların tepesine inşa edilmiş kale, şehri ikiye bölmektedir. Kasabanın arkasında yer alan taş duvarlar, koyu yeşil denizden hoş görünmektedir. Şimdiye kadar gezdiğim Anadolu şehirlerinde görmediğim kadar temiz sokakları var.⁵⁵³

Bryce, Hopa'dan sonra deniz yolu ile Trabzon'a ulaşmış, geminin yük aldığı süre içinde şehri inceleme fırsatı bulmuştur. Seyyah, Trabzon'u ilk görüşünü şu güzel sözlerle ifade etmiştir: "Geceleyin Lazistan yaylalarının denize uzandığı muhteşem burnu geçtik ve gün doğarken Trabzon, körfezde servi ve meyve bahçeleri arasında yükselen bembeyaz evleriyle ışıl ışıl parıldadı önümüzde. Vapur yük almak için saat sekizde, kıyıdan bir milden fazla açıktaki

⁵⁴⁸ Ussher, *A journey from London to Persepolis*, ss. 683-684.

⁵⁴⁹ Arminius Vambery, *The Life and Adventures of Arminius Vambery*, New Delhi 1998, ss. 34-35.

⁵⁵⁰ Vambery, *The Life and Adventures of Arminius Vambery*, s. 37.

⁵⁵¹ M.P. Rorit, *Identification of Mount Theches of Xenophon*, The Journal of The Royal Geographical Society, Volume The Fortieth, London 1870, s. 464.

⁵⁵² Cunynghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, s. 343.

⁵⁵³ Cunynghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, ss. 344-346.

demirledi ve maceracı Miletosluların ilk kez yola çıktıklarından beri bu ünlü şehri görmek için bolca zamanımız oldu.”⁵⁵⁴ Seyyah, şehri: “Şehir, kuzey ve doğu olmak üzere iki yanı denizle çevrili, sarp bir tepe üzerindedir. Doğuya doğru güvenli bir liman olmayan, kuzeye ve kuzeydoğusu açık olan ancak demirlemek için iyi bir dip sağlayan körfez uzanmaktadır. Koyun kuzey boynuzunda bir kayalık üzerine inşa edilmiş kalın eski duvarları olan kale bulunur.” şeklinde anlatmaya devam etmiştir.⁵⁵⁵ Bryce, şehirde gördüğü durgunluğun sebebini şu sözlerle yaklaşan savaşa bağlamaktadır:

Trabzon bir tür büyümlü şehir olarak hafızamda yaşıyor. Tozlu yollardan şehre girmek yerine, lacivert suların üzerinde gelip yavaşça süzülerek ayrılırsanız, bu topraklarda yaygın olan şehirlerden farklı olduğunu anlarsınız. Bir yanda Lazistan'ın sıralı dağ silsilesinin derin bir denize dalan bir grup karlı zirvesi, diğer yanda On Bin Yunan'ın kampını yerleştiği cesur tepe. İçeriye kadar yeşil vadilerden yükselen kalenin eski büyük duvarları; çepeçevre duran ve ölümlerin mezarlarını örten görkemli servi bahçeleri; karanlık ve dar sokakları ve kafesli asma kemerlerinin arasından güneş ışığının altındaki masmavi bir denizi görür. Deniz, öyle tuhaf, sessiz görünüyor ki yüzeyini belirleyecek bir yelkeni yok: Şehir de sessiz olduğu için iskeleden çıkan sokaklarda dolaşan ve çarşıda oturan birkaç kişi olsa da, hiçbir yerde koşuşturma yok, daha çok, ortalıkta yas havasını andıran rüya gibi bir sessizlik ve durgunluk var.⁵⁵⁶

Barkley gezi notlarında, Trabzon'un nüfusunun otuz yedi bin olduğunu ve bu nüfusun üçte ikisinin Müslüman olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵⁷ Şehir yollarının iyi olmadığını, merkezinde “Gâvur Meydanı” olarak adlandırılan açık geniş bir alanın olduğunu belirtmekte ve şehri genel olarak şu şekilde betimlemektedir:

Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi Trabzon'un da havası ferah ve temiz. Şehir denizin tam karşısına meyilli bir arazi üzerine yerleştirilmiş, o kadar ki dalgalar yükseldiğinde duvarlara çarpıyordu. Şehrin yakın arka bölümünde kümelenmiş bir biçimde dik ama üzerinde düzlükler yer alan tepeler vardır. Şehrin sadece batı yönünde birkaç bin hektarlık bağ ve bahçelerle kaplı tarıma uygun verimli arazi yer almaktadır. Evlerin penceresinden Lazistan'ın karla örtülü şahane dağları görülebilmektedir... Şehiri çevreleyen tepelerin üzerindeki evlerin birkaçı güzel görünüyordu...⁵⁵⁸

Tozer, doğudan yaklaşıldığında Trabzon'un görünümünün olağanüstü güzel olduğunu belirtmiş ve şehirle ilgili açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Akarsu ağzının yaklaşık iki mil batısında, denize doğru uzanan alçak bir burun zarif bir koy oluşturur ve bu burnun doğu tarafı, çıplak bir kaya olarak kalan uç kısmı hariç, üzeri kiremit çatılı beyaz, sarı, kırmızı ve yeşil farklı renklere boyanmış iyi evlerle kaplı; çevresi yeşil bahçelerle ve zirve ise eski bir Türk mezarlığının yerini belirleyen uzun bir servi dizisiyle taçlanıyor. Bu binalar bir banliyöye ait çünkü şehrin ana kısmı bu taraftan görünmüyor. Şehre girdiğimizde, Doğu yönünde Lazistan sahillerinin ardı ardına sıralanan sahilleri ve körfeze hâkim Türkiye'de karşılaşılabilecek ender nezih otellerden biri olan, küçük, konforlu bir otele yerleştik. Vapurların iniş yeri zor olduğu için özellikle İran için iç kısımdan başlayarak görülebilen kervanların sayısından dolayı hareketli bir mahalleydi ve çeşitli milletlerin kıyafetleri ile rengarenk bir etki yaratıldı. Perslerin, mantar şeklindeki yüksek siyah şapkaları veya yuvarlak kahverengi şapkaları ve ayak bileklerine kadar

⁵⁵⁴ Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, s. 385.

⁵⁵⁵ Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, s. 385.

⁵⁵⁶ Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, s. 388-389.

⁵⁵⁷ Barkley, *A Ride Throught Asia Minor and Armania*, s. 347.

⁵⁵⁸ Barkley, *A Ride Throught Asia Minor and Armania*, ss. 346-347.

uzanan, bazen tamamen lekesiz beyaz, bazen de en sevdikleri renk gibi görünen yeşil uzun cübbeleriyle dikkat çektikleri bu banliyönün batısında, geniş Hristiyan mahallesi uzanır ve bunun ötesinde, antik şehirin yeri olan Türklerin yaşadığı Kale veya surlu şehir vardır. Şehirin 5.000'i Ermeni, 7.000 veya 8.000'i Rum ve geri kalanı Türk olan toplam nüfusunun 32.000 olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁵⁹

Tozer; şehirdeki son gününde bir yüzbaşı ve iki zaptiye eşliğinde tarihi kalıntıları, camileri ve kaleyi gezmek için hareket etmiş; şehrin konumuna ve adının nereden geldiğine şu sözlerle dikkat çekmiştir:

Helen ve Orta Çağ şehrinin işgal ettiği konum oldukça dikkat çekicidir. İlk bakışta, ilk yerleşimcilerin yerleşim yeri olarak limana komuta eden ve savunma amaçları için çok uygun olan burnu seçmemeleri garip görünüyordu ama yöreyi daha yakından tanıyınca tercihleri haklı çıktı. Burada, birbirinden çok uzak olmayan bir şekilde denize kadar paralel uzanan iç kısımdan aşağı inen iki derin vadi ve aralarında eğimli bir zemin düzlüğü bulunur. Şehrin yüksek sofa anlamına gelen Trapezus adının buradan geldiği bilinmektedir.⁵⁶⁰

1891 senesindeki Osmanlı topraklarının Doğu bölgelerini konu alan “The Land of Ararat” adlı eserin yazarının kimliği gizli tutulmuştur. Bu durum, seyyahın bir İngiliz ajanı olabileceğini akla getirmektedir. Bu eserde seyyah, cumartesi günü İstanbul’dan ayrıldıklarını ve üç gün süren yolculuğun ardından çarşamba günü sabahı Trabzon’a vardıklarını belirtmiş ve kayalık bir plato üzerine kurulmuş olan bu nedenle de orijinal Yunanca adı Trapezond olan şehrin denizden hoş bir görüntüye sahip olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶¹ Seyahatnamede, şehrin tarihi hakkında şu açıklamalara yer vermiştir:

Şehir, 750 yılında Bizans Prensi Alexius tarafından, imparatorluğun başşehiri Latin Haçlılar tarafından alındığında kuruldu. Alexius, burayı küçük bir krallığın merkezi yaptı. Romalılar Küçük Asya’ya hâkim olduklarında, genellikle Hindistan ile ticaretlerini Trabzon üzerinden yürüttükleri sanılıyordu. Her halükarda, Cenevizlilerin Hindistan’ın ürünlerini İsfahan üzerinden buraya getirdiklerini, daha sonra Konstantinopolis üzerinden Avrupa’ya naklettiklerini biliyoruz. Şehrin Roma döneminde önemli bir ticaret merkezi olduğu, zengin ticaretinin açık bir göstergesi olarak bir yüzünde ünvanlı Tanrısı Apollon’un başı, diğer yüzünde bir gemi pruvası ve bir çapa olan kendi parasını basmış olması gerçeğinden anlaşılmaktadır.⁵⁶²

Eserde, Trabzon’un genel yapısı hakkında şu bilgiler paylaşılmıştır:

Adından da anlaşılacağı gibi şehir, köprülerle geçilen iki derin vadinin kenarı boyunca çoğu duvarla çevrili, deniz kıyısına kadar inen kayalık bir plato üzerine kurulmuştur. Bu vadiler, meyve ağaçlarının arasında limon ve portakal ağaçları olduğu bahçelerle doludur. Müslümanlar surların içinde yaşar; Hristiyanlar, çarşılar ve hanlar surların dışındadır. Kırk bin nüfuslu şehrin üçte ikisi Müslüman, diğer üçte biri Rum ve Ermeni Kiliseleri arasında bölünmüş durumda.⁵⁶³

Amerikan asıllı seyyah Edwin Lord Weeks, İstanbul’dan deniz yolu ile başladığı Doğu seyahatinin Trabzon’dan sonraki bölümüne diğer seyyahların da yaptığı gibi kara yolu ile

⁵⁵⁹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 449-450.

⁵⁶⁰ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 450-451.

⁵⁶¹ Anonymous, *The Land of Ararat or up the Roof of the World*, London 1893, s. 22.

⁵⁶² Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 22.

⁵⁶³ Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 27.

devam etmiştir. Seyyah, 22 Temmuz 1892 tarihinde Trabzon'a ulaştığında şehrin sakin ve huzurlu mavi bir koya sahip olduğunu ve kıyı boyunca yukarı doğru beyaz ve sarı renkli yapıların yükseldiğini belirtmiştir.⁵⁶⁴ Seyyah, koyun etrafınının amfiteyatrosu benzeri çorak tepelerden oluşan bir yükseltiyle çevrelendiğini de sözlerine eklemiştir.⁵⁶⁵ Seyyah, Trabzon hakkında bu kısa açıklamaları yaptıktan sonra Erzurum'a ulaşmak için yola koyulmuş ve 24 Temmuz günü, geniş çıkıntılı saçaklı evlerle çevrili uzun bir ana caddesi, bir veya iki kafesi ve küçük bir han veya dinlenme evi olan küçük, temiz bir köy olduğunu belirttiği Cevizlik'e ulaşmıştır.⁵⁶⁶ Weeks, yolun Cevizlik'ten sonraki bölümünü şu şekilde tasvir etmiştir:

Gün ağarana kadar bütün gün boyunca bir köprüden geçtiğimiz derenin çok yukarısındaki derin bir vadinin kenarındaki kuru ve tozlu yolu takip ediyoruz. Oldukça ekili yamaçlara, güneşli üzüm bağlarına ve her iki taraftaki ormanlarla kaplı tepelere bakıyoruz. Köylerin kümelenmiş beyaz evleri ve Ermeni kiliselerinin ve manastırlarının güneş ışığında parıldayan teneke çatılı çan kuleleri, bir ölçüde Valle d'Aosta'yı ve Val Savaranche'yi hatırlatıyor.⁵⁶⁷

Lynch, Yoros Burnu'nu geçtikten sonra kasabaların en güzeli olarak nitelediği Platana'ya (Akçaabat) ulaştığını ve iç bölgelerle deniz arasındaki ulaşımın buradan başladığını belirtmiştir.⁵⁶⁸ Buradaki antik liman ve surların seyahatçı tarafından ilgi odağı olduğunu ve yine önemli bir antik kasaba olmasından dolayı Batı yazın dünyasında bolca yer kapladığını, esin kaynağı olduğunu açıklamıştır.⁵⁶⁹

Seyyah, 16 Ağustos sabahı Trabzon'a ulaşmış ve demirleme yerinin küçük bir burnun doğusunda kaldığını, buranın şehrin en gelişmiş yeri olduğunu ve antik kalıntıların bu burnun denize inilen batı cephesinde kaldığını belirtmiştir.⁵⁷⁰ Burundan uzaklaşan girişin derin ve geniş olmadığını bu nedenle fırtınalı havalarda iyi bir barınak sağlamadığını bu yüzden gemilerin kötü havalarda Platana'ya (Akçaabat) gitmesi gerektiğini de vurgulamıştır. Seyyah, şehrin fiziki olarak iki bakış açısına sahip olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: "Kalıntıları olan antik şehir, körfezin daha yumuşak manzarasına hâkim olarak denize ve batıya doğru bakarken diğer taraf demirleme yerine ve sahil şeridinin en vahşi kısmı boyunca ünlü Pyxitis nehrinin ağzının ötesindeki manzaranın görüldüğü doğu yönüne bakmaktadır."⁵⁷¹ Seyyah, şehri anlatmaya şu sözlerle devam etmiştir:

Yükselen arazinin batı eteklerine tırmanan beyaz evlerin doğusunda, demirleme yerine bakan koyu renkli kaya duvarlarıyla suyun üzerinde cesur bir uçurum yükseliyor. Bu uçurumun yüzü

⁵⁶⁴ Edwin Lord Weeks, *From the Black Sea through Persia and India*, New York 1896, s.1.

⁵⁶⁵ Weeks, *From the Black Sea through Persia and India*, s. 1.

⁵⁶⁶ Weeks, *From the Black Sea through Persia and India*, s. 8.

⁵⁶⁷ Weeks, *From the Black Sea through Persia and India*, ss. 8-9.

⁵⁶⁸ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 7.

⁵⁶⁹ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 8.

⁵⁷⁰ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 8.

⁵⁷¹ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 8.

neredeysi bitki örtüsünden yoksundur ancak düz olan zirve, tamamen çimden yapılmış yumuşak bir halıyla kaplıdır. Bu yüksek platformun deniz seviyesinden yüksekliği 850 fittir. Tepenin doğu ve batı tarafı, bir yanda Pyxitis'in halisinde, diğer yanda küçük buruna ve kasabaya doğru daha yumuşak eğimlerle alçalır ama ister şehirden ister nehir vadisinden olsun, yokuşlar tırmanmak için fazlaca eğimlidir. Güneyde, hem koyları hem de tüm şehri kucaklayan geniş bir amfiteatro benzeri yükselti, nehrin ötesinden uzaklaşan sahil şeridinin yarım dairesine katılır. Böylece kasaba, düz masa biçimli kayalardan oluşan bu yarımada tarafından nehir çevresindeki düzlükten ittibaren kapatılır ve bir yol iki vadiyi birleştirmek için bu yamaçları tırmanırken diğeri kıyının kıvrımını takip ederek uçurumun eteği boyunca dışarı doğru ilerler.⁵⁷²

Lynch, şehrin Antik Dönem'de "Τραπεζούς" adıyla anılmasının nedeninin şehrin düz masa benzeri bir yüksekliğe sahip olmasından dolayı değil, daha çok antik kalenin üzerine inşa edildiği batı körfezindeki zeminin durumundan dolayı türetilmiş olabileceğine açıklık getirmiştir.⁵⁷³ Seyyah, Türkleri antik kalıntılara değer vermeyen kişiler olarak tanıtmış ve Trabzon'un en etkileyici özelliği sayılabilecek bu yükseltiye gri renginden dolayı Boztepe adı verildiğini açıklamıştır.⁵⁷⁴ Seyyah, sabahın ilk ışıklarının doğu mahallelerdeki servi ağaçlarının arasındaki beyaz evlerin camlarından yansımaları ve gündoğumunun sunduğu harika manzaraları şiirsel bir dille aktarmıştır.⁵⁷⁵

Lynch, sabah erken saatte Boztepe'nin bahçeler ve villalarla kaplı doğu cephesinin kıvrık yollarında gemilerin demirlediğini ve ticaretin hareketli olduğu vadiye indiklerini belirtmiş; o ana kadar betimlenmiş olan Trabzon tasvirlerinin gerçeği tam olarak yansıtmaya bile en azından bu kalıntıların konumu ile tarihi şehrin kimliği konusunda hiçbir şüphe bırakmadığını vurgulamış ve şehrin tasvirini şu cümlelerle aktarmıştır:

Yüksek düz tepenin batı tarafındaki Boz Tepe'nin sarp yamaçlarının eteğinde, zeminin yüzeyi dar bir aralıkla iç kısımdan kıyı kenarına dik açılarla deniz kıyısına inen iki derin vadiyle kesiliyor. Bunlar, Cape Ieros'a doğru olan manzaranın çeşitli özelliklerde ama aynı karakterde bir ardışıklık içerdiği bu ağaçlık vadilerden ikisinin alt sırasını temsil ediyor. Bu iki vadinin özelliği, birbirlerine yakın olmalarıdır; yanlarında akan dereler, denize yaklaştıkça yalnızca 400 yarı kadar uzaktadır. Gerçekten de, bir noktada, kıyıda 1000 yarıdan fazla uzakta, onları ayıran kaya kütlesi, tepesi 60 yarıdan daha az olan bir boyun veya kıstak oluşturur. Bu şekilde, batıda ve doğuda vadilerle ve kuzeydeki denizle olmak üzere üç tarafı doğal savunmalarla sınırlanan bir alan oluşturulmuştur. Kayanın boynuna veya en dar kısmına bir duvar çizilir ve hemen dördüncü kenarı kısa çapraz duvar olan düzensiz bir paralel kenar şeklini çevreleyin. Savunma için çok elverişli olan bu doğal özellikler, insanın yaratıcılığında kaçmamıştır; çapraz duvar, devasa bir kule ve kale şeklinde inşa edilmişken vadilerin iç tarafları, yapraklı uçurumların ve gölgeden hışırdayan derelerin üzerinde hala taşlarını çatan duvarlar ve kalelerle kaplanmıştır.

Görünüşte, çevredeki dağ geçitleri ile korunan alan, bazı yazarlar tarafından bir yarımada platosu olarak tanımlanırken diğerlerine göre bir masa şeklini ima etmiş ve Trabzon (Τραπεζούς) adını haklı çıkarmış görünmektedir. Her iki benzerlik de bana mutlu bir şekilde seçilmiş gibi görünmüyor. Her ikisi de kendi içlerinde düzeyler arası bir farklılık, çevredeki ülkenin üzerinde yükselen bir sahnenin platosu, zemin yüzeyinin üzerindeki masa kavramını içerir. Bunlar, Ermenistan sahasının özellikleri değildir. Bir masa metaforu daha uygunsuz görünüyor çünkü böyle bir nesneden en azından beklenebilecek bir şey, düz ve yatay bir tepeye sahip olması gerektiğidir. Bu yer bu özelliklerin

⁵⁷² Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 9.

⁵⁷³ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 9.

⁵⁷⁴ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 10.

⁵⁷⁵ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 10.

hiçbirine sahip değildir. Bir yandan, kaleyi destekleyen üst kısım, bir kürsü veya basamak gibi alt kısmın üzerinde yükselir; Öte yandan, yerin düzlemi eğik bir düzlemdir ve bölgenin tepelerden denize doğru raflanmış kıyı fiziksel yapısını takip eder.

Yine de bu imgeler ve bunların türediği izlenimler, kuşkusuz gerçek koşullara dayanmaktadır. Figürün izolasyonu, yüksekliğiyle birlikte -aslında her iki tarafta ona bitişik olan seviyelerin üzerinde değil, deniz seviyesinin üzerinde- bu tür izlenimlerin gerçek özünü sağlayan iki faktördür. Bu özelliklerden ilki, tabanlardan ve vadilerin yamaçlarından yükselen ve yanlarının eğimini neredeyse gizleyen ağaç ve altlarının kalın büyümesi olmasaydı, göze daha belirgin bir şekilde hitap ederdi. Körfezlerin derinliği, batı vadisinin başında yapılan aşağıdaki ölçülerle hesaplanabilir. Uçurumun dibinde duran, kaleyi ve sarayı destekleyen kaya, en yüksek noktada sizi yaklaşık 150 fit aşılıyor. Aralarındaki genişlik, uçurumdan uçuruma, her körfezin açılıp kapanmasına göre önemli ölçüde değişir; dağ geçitleri boyunca uzanan iki köprüünün her birinin uzunluğu yaklaşık 100 adımdır. Her iki vadi de kıyıya doğru alçaldıkça düzleşme, diğer bir deyişle genişlikleri artıp derinlikleri küçülme eğilimindedir. Muhafazanın yüksekliğine gelince, elbette en çok dar kıstak ve kalede dikkat çekicidir. Kaleyi ve sarayı içeren bu en yüksek kısım, denizden yaklaşık 200 fit yüksekliktedir.⁵⁷⁶

Seyyah, şehrin ihtişamlı günlerinde "Euxine Kraliçesi" olarak anıldığına ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun başşehiri olma iddiasını vurgulamış ve surların çevrelediği şehrin eski sarayını şu şekilde tasvir etmiştir:

Kalabalık caddeler ve pazarlarla dolu, her iki taraftan da kıyıdan yükselen, yüksek yamaçlarda kümelenmiş bahçeler ve bahçeli evlerden oluşan bir labirentin içinden yükselen geniş mahalleler arasında, birbirine yaklaşmış iki devasa sur ve kule hattı raf zemini yavaşça yükseliyor. Deniz kıyısının kenarından uzaklaştıkça, alanın temel özellikleri daha net hale geldi. Her iki surun hemen dibinden karanlık bir şekilde açılan vadiler, uçurumların düzensiz seyrini yakından takip ediyor ve uçurumların düz olmayan yüzeyi boyunca bazen yükseliyor, bazen alçalıyor. Figürün başının yakınında, her iki taraftaki kardeş körfezlerin derinden hendekleri olan, kalenin devasa yapılarının üzerinde yükselen kraliyet sarayı duruyordu. Beyaz mermerden yapılmış kraliyet resepsiyon salonundan her taraftaki çeşitli manzaralara açılan geniş pencereler, içerideki imparatorluk makamının ardışık sahiplerinin portrelerinden oluşan zengin tabloları, nişanları ve silahlarıyla süslenmişti. Doğuda, uçurumun ötesinde, yamaç kademeli olarak masa üstü tepe olan Mithros'un yanına toplandı, bu yönde, sarayın tam karşısında, kilise ve St. Eugenius'un duvarı öte tarafta üçüncü ve daha küçük bir vadi ile iç kısma doğru, dar kıstağın yanında, mazgallı siperlerin ve geniş körfezi çevreleyen tepelerin üzerinde görüş genişti; kıstağın dilinden yukarıya doğru açılarak yükselen zemin, tiyatro ve polo-zemin veya hipodromun geniş duvarlı muhafazası tarafından işgal edildi. Surdan kısa bir yürüyüş mesafesindeki bu saraya giriş sağlayan bir kraliyet kapısı ve bu kapıdan imparatorluk partisi ve onların parlak sarayı, tüm şehir, tarla ve okyanus manzarasının ayaklarının altında uzandığı yarış parkurunun üzerindeki mermer koltuklarına geçecekti. O zaman duvarların dışındaki yarış parkuru platformun son ve en yüksek dördüncü aşaması, kıyıdan birbiri ardına yükselen çok sayıda basamak veya raf terasları olarak tanımlanabilecek güçlendirilmiş surların birkaç bölümüydü. Gerçekten de, şehrin surları ve kulelerinin ötesindeki uzak deniz manzarası, ister imparatorluk konutunun pencerelerinden, isterse şehrin üzerindeki bu havadar tepelerden görülsün, her zaman olağanüstü güzellikte olmalıydı. Sarayın, mavi körfeze karşı ana hatlarını çizen, kalabalık mahalleleri bölen devasa çapraz duvarları, parlak güneş ışığında parıldayan kilise kubbeleri ve serpiştirilmiş sessiz gölge ve yapraklar şehir mimarisinin uzun manzarasını sergilerdi. Burada freskli duvarları ve sıra sıra mermer sütunları olan bir revak, klasik çağın mimarisini hatırlatıyordu. Yarış parkurunun daha yüksek noktasından, bu sahnenin tüm zengin ayrıntıları harmanlanmış ve bastırılmıştır; göz, batı vadisinin seyrini belirleyen kıvrımlı yeşillik çizgisinin yanından inen uzun korkuluklar ve kuleler hattını takip ederdi. Hâlâ denizden uzaktaki buruna kadar uzanan ekili yamaçların huzurlu ortamını yansıtan geniş körfezdeki vadinin başının üzerinde yükselen saray pencereleri, batının manzarasına hâkimdir.

... Yaklaşık 150 metre yukarıdaki kale kayasının en yüksek noktasından, sürüngenler ve ağaçların vahşi bir kargaşası arasında, şimdi boş bir iskelete dönüşen sarayın cesur duvarı hala

⁵⁷⁶ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 13-14.

gökyüzüne karşı duruyor ve bir zamanlar imparatorun dairelerinden açılan geniş pencereler hala aşağıdaki yemyeşil manzaraya bakıyor.⁵⁷⁷

Lynch, Ortakale mevkinin eskiden olduğu gibi binalarla dolup taşıdığına ve aynı zamanda buranın önemli bir kısmında saray veya hükümet konağı ve onun çevresinde mahkeme ve hapishane bulunduğuna dikkat çekmiştir.⁵⁷⁸ Ortakale'deki Müslüman evleri arasından yokuş yukarı yaklaşık iki üç yüz metrelik bir yürüyüş seyyahı yukarı kale mevkinine ulaştırmış ve burada sadece iskeleti duran saray kalıntısından içinde Hatuniye Camii'nin de bulunduğu şehrin manzarasının büyüleyici olduğunu belirtmiştir.⁵⁷⁹ Seyyah, Müslümanların camiye çevirdikten sonra Cuma Camii olarak adlandırdıkları St. Eugenius Kilisesi'nin davul şeklindeki kubbesinin doğu vadisinin karşı kıyısında, kırmızı çatılı villalar kümesinin arasından yükseldiğini belirtmiştir.⁵⁸⁰ Seyyah, Yukarıhisar'ın doğu yamacına bakan kare biçimli bir kulenin duvarlarında şehrin II. Mehmed tarafından fethedildiğini belirten bir kitabe olduğunu ve aynı zamanda Komnenos hanedanının sonuncusu olan İmparator John the Fourth'un eseri olduğunu gösteren artık çok çürümüş olan bir yazıtın kulenin üzerinde yükseldiği duvardan daha sonraki bir dönemde inşa edildiğinin ispatlandığını vurgulamıştır.⁵⁸¹ Seyyah, kalenin birkaç yüz yarda güneyindeki bu geniş alan içinde eski hipodromun kalıntılarının bulunduğunu ve yine tiyatronun da burada olabileceğini ileri sürmüştür.⁵⁸²

Lynch, Ortahisar Fatih Büyük Camii mevkininden şehrin görünümünü şu şekilde tasvir etmiştir:

Orta kalenin antik katedralden çevrilme Orta Hisar Camii'nin batı vadisi üzerindeki köprü sadece birkaç adım uzaklıktadır. Köprü, doğusundaki surlar gibi içinden derenin aktığı tek bir dar kemerli, yüksek bir taş setten oluşur. Her iki taraftaki manzara harika güzelliكتedir, vadinin tabanından yükselen bitki örtüsünün derin gölgeleri, gözü dinlendirir ve ruhu tazeler. Güneye doğru, sarmaşıkla kaplı düzensiz bir korkuluk hattının ve farklı özellik ve büyüklükteki kulelerin ötesinde saray ve kalenin görkemli kütesi gökyüzüne doğru yükselir; eğimin düzleştiği ve bir ev labirentinde kaybolunan deniz yönünde kırmızı kiremitli çatıların katmanları, çift sıra mazgallı siperler ve gömülü kaleler tarafından kaplanır. Orta kalenin surlarının kayalık desteğinin düz olmayan kenarından belli bir mesafe boyunca uzandığı görülüyor ancak vadinin karşı tarafından başlayarak uzun bir perspektifle kıyıya doğru çekilen surların dış çizgisi manzarada baskındır.⁵⁸³

Seyyah, şehirden Ayasofya Camii'ne giden yolu ve çevresini şu şekilde betimlemiştir:

Hedefimiz artık Ayasofya'nın ünlü kilisesi; şehrin batısında, sahilde, surlardan bir milden fazla uzaklıkta yer alır. Köprü batı mahallelerine gidiyor ve kısa bir süre için aşağı kalenin dış duvarını takip ederek batıya doğru vadiye dik açılarda uzanıyorsunuz. Sağ tarafta bu sağlam kâgir ve masif dikdörtgen bir kule; solda, biraz ileride Türk mezarlığının servileri, yaldızlı Arapça yazıtlı eğik

⁵⁷⁷ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 17-19.

⁵⁷⁸ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 19.

⁵⁷⁹ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 20.

⁵⁸⁰ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 21.

⁵⁸¹ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 21.

⁵⁸² Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 21.

⁵⁸³ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 23.

beyaz mezar taşları, genellikle olduğundan daha iyi düzenlenmiş ve bakımlı. Birinci Selim'in annesinin hatırasını yaşatan geniş ve düzenli cami ve medrese olan Hatuniye Camii'ne çıkan caddeyi geçtik. Orta ve aşağı kale gibi bu batı banliyösünde de çoğunlukla Müslümanlar yaşıyor. Şehrin doğusundaki Hristiyan mahallelerinin bulunduğu hareketli kasabaya ne büyük bir tezat! Ofislerin ve dükkânların geniş camlı pencereleriyle sıralanmış işlek caddeler; burada, sessiz mezarlık ve yaşamla temastan çekiniyormuş gibi görünen geniş dağınık konutlara dönüşmüş durumda. Geçtiğimiz yer, eski zamanlarda cirit ya da mızrak egzersizinin yapıldığı İngiliz müstereklerine benzeyen meydan ya da geniş bir alana ait (Kavak Meydanı ya da Çınar Meydanı) hareketli bir yerdi. Bu çimenlik alanda birkaç mezar (kümbet) görülüyor, ama kim için yapıldığını bilmiyorum. Biraz sonra son yerleşimleri de geride bıraktık ve dışarı doğru deniz kıyısına doğru kıvrılıyoruz.⁵⁸⁴

Tarafli duruşu ve ön yargıları ile dikkat çeken İngiliz araştırmacı E. H. Brayley Hodgetts, 1895 senesinde Ermeni olaylarını araştırmak için Osmanlı topraklarına gelmiş ve deniz yolu ile İstanbul'dan Trabzon'a ulaşmıştır. Seyahatnamesinde çoğunlukla siyasi olaylar üzerinde duran seyyah kısa da olsa Trabzon'un şehir yapılanması hakkında bilgiler vermiştir. Şehrin ortasında yeşillikleri olan geniş bir meydan ve buranın etrafında kahvehânelerin bulunduğu bilgisini veren seyyah, şehrin düzenli olmayan dolambaçlı dar sokaklara sahip olduğunu belirtmiştir.⁵⁸⁵

Hepworth, 1897'de kaleme aldığı "Through Armenia on Horseback" adlı seyahatnamesinde Trabzon'un her yönden görülebilecek eski duvarları, kırık kuleleri ve daha nice kalıntıları olduğunu belirtmiştir.

Hepworth, seyahatnamesinde yer verdiği fotoğrafta denize yakın yüksek bir noktadan şehrin batı mahallelerinin görüntüsünü paylaşmıştır. Fotoğrafta kiremit kaplamalı kırma çatı ile örtülü beyaz badanalı bir ya da iki katlı yapıların denize kadar yer kapladığı ve tek şerefeli, sivri külahlı iki cami minaresinin bu yapılar arasından sivrildiği görülmektedir. Seyyahların da belirttiği gibi evler düzensiz bir sıralama izlemekte olup yer yer servi ağaçları evlerin yanında yükselmektedir. Karanın çıkıntı oluşturduğu noktada yer yer ayakta duran yer yer yıkık surlardan uzantısı şeklinde küçük bir kule vardır. İçeri doğru kıvrılmış sakin denizin arkasında kuzeye doğru gittikçe alçalan bir dağ sırası belirlemektedir (Şekil 1).

⁵⁸⁴ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 23-24.

⁵⁸⁵ E. H. Brayley Hodgetts, *Round about Armenia: The Record of a journey Across the Balkans Through Turkey, The Caucasus, and the Persia in 1895*, London 1896, s.29.

Şekil 1. Trabzon'un genel görünümü, 1897 (George Hepworth, Through Armenia on Horseback)

6.1. Dinî Mimari

Trabzon'a gelen seyyahlar eserlerinde dinî mimari kapsamında değerlendirilen cami, mescit, kilise, medrese, türbe ile mezarlıklara yer vermişlerdir.

a) Cami ve Mescitler

Kinneir, şehre geldikten sonra ilk olarak cami olarak işlev gören Ayasofya'yı ziyaret etmiş ve burası hakkında şu bilgileri vermiştir:

Küçük bir pazarı ziyaret ettikten sonra şehrin doğu ucunda bulunan Rum mahallesinden çıktık. Sonrasında deniz kapısından geçtik ve şehrin bir mil batısında, denize tepeden bakacak şekilde inşa edilmiş olan St. Sofya Kilisesi'ne ulaştık. Kesme taştan yapılan küçük boyutlu yapı haç planlı olup bir orta nef ve iki yan koridordan oluşmaktadır. Yuvarlak dört mermer sütunla desteklenen kubbeden ışık gelmektedir. Güneye bakan ana giriş kapısı kemerli olup beyaz mermerden korint başlıklı dört sütunla süslenmiştir. Etrafında harika bir kornişin dolandığı kapının üzerindeki Roma kartalı dikkat çekici olup altındaki küçük kabartmalar tahrip olmuştur. Şimdi kullanılmayacak biçimde tahrip olmuş büyük kare biçimli kule ve diğer binaların kalıntıları tepeleri taçlandırıyor.⁵⁸⁶

Kinneir, Ayasofya Camii'nden şehre dönüş yaparken karşılaştığı Ortahisar Fatih Büyük Camii olduğunu düşündüğümüz yapı hakkında şu bilgiyi vermiştir: "İç ve dış kapılar arasında batıdan şehri savunan derin bir vadi üzerine kurulan taş bir köprüyü geçtik. İkinci kapı Roma tarzında inşa edilmiş olup onun yanında ise şimdi camiye dönüştürülmüş büyük bir kilise gözlemledim."⁵⁸⁷ Gezgin ayrıca şehirde 18 büyük caminin oduğu bilgisini vermiştir.⁵⁸⁸

⁵⁸⁶ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 337.

⁵⁸⁷ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 338.

⁵⁸⁸ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 341.

Stuart, merkezde bulunan bir camiye dair şu bilgileri vermiştir: “İçerisinde bir dervişin türbesinin de yer aldığı merkezde bulunan caminin yakınındaki bir duvar girintisi, iki eski sütun tarafından desteklenmektedir.”⁵⁸⁹

Stuart, tarihi Trabzon Ayasofya Camii'nin Cellat Çayırı'nın batı ucunda, denize yakın bir konumda olduğu bilgisini verdikten sonra şu açıklamalarda bulunmuştur:

Dış kısım oldukça iyi işlenmiş frizlerle süslenmiştir ve güney transeptinin duvarında alçak kabartma biçiminde yaratılışı temsil eden babartmalar vardır. Şimdi camiye dönüştürülen ve iyi korunmuş bazı fresklere sahip olduğu söylenen binanın içini göremedik. Konik formlu kubbesi on kenarlı olup kiremitli bir çatı ile örtülmektedir. Trabzon'da benzer kubbeli birkaç küçük kilise daha var. Kilisenin kuzeybatı köşesinde, on beş metre yüksekliğinde müstakil bir çan kulesi vardır.⁵⁹⁰

Hamilton, Trabzon'a dönüşünden birkaç gün sonra Ayasofya Camii'ni görmek istemiş, geçtiği yerleri ve yapıyı şu şekilde tasvir etmiştir:

Şehirden, dere yatağı üzerindeki daha önce anlattığım iki şahane köprüden geçerek batı kapısı yoluyla ayrıldık. Yüksek duvar ve bahçeler arasından giden dar bir yol bizi sağ tarafta denize açılan tarla ve bahçelerle çevrili ve solda dağlara doğru yükselen Kapı Meydanı adındaki yeşil bir düzlüğe götürdü. Ön tarafta, eski adı Hieron Oros olan ve Yoros Burnu'nda son bulan yükseltiler dizisinden oluşan uzun bir dağ sırası vardı. Deniz kıyısına yakın bulunan St. Sofya Kilisesi Türkler tarafından bir camiye dönüştürülmüş ve maalesef çürüme durumunda. Güney tarafta Bizans tarzında iki ince sütunla destekli üç yuvarlak kemerli bir revak var. Her birinin ortasındaki daha büyük melek, aziz ve diğerini simgeleyen figürler, Epeyce bozulmuş bir friz ve küçük kemerler üzerinde sürekli çizgide uzanıyor. Büyük kemer merkezinin üstünde iki yanında olduğu gibi çift başlı bir kartal figürü oyulmuş; benzer bir figür kilisenin doğu dış duvarına da işlenmiş. Orta kısım sekizgen biçimde ve binanın diğer kısımlarına göre çok üstün bir tarzda inşa edilmiş. Yastık kalıbında muntazam bir kenarlık, hemen çatının altındaki orta kısmın etrafını bir başkası da daha süslü biçimde daha aşağıda dolanıyor. İçteki duvarlar sıvanmış ve nakışlı boyanmış fakat neredeyse bütün resimler zarar görmüş⁵⁹¹. Bir zamanlar güzel olan mozaik zemin de maalesef zarar görmüş. Bununla birlikte bölmelerin birinde yabani tavşan yakalayan bir kartal temsili gördüm. Çatı, dört zarif mermer sütunla destekleniyor. Hemen bitişiğinde çan kulesi ve vaftizhane var. İçlerinde bazı figürlü resimler ve figürlerin kimleri temsil ettiğini, kimler tarafından ne zaman uygulandığını anlatan Yunanca yazıtlar var. Ama epeyce zarar görmüş, öyle ki ne ressamın adını ne de herhangi birinin tarihini çıkarabildim.⁵⁹¹

Texier ve Pullan, Bizans Dönemi'nde yapılan ve sonradan Ortahisar Fatih Büyük Camii'ne çevrilen Altın Başlı Meryem Kilisesi'nin yapım tekniği, planı ve diğer özellikleri ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunmuşlardır (Şekil 2, 3):

Bu kilisenin adı, hiç şüphesiz, başında altın başlı Bakire'nin bir temsilinden türetilmiştir. Bizanslıların yuvarlak yontulmuş figürleri kiliselerine asla kabul etmediklerini biliyoruz ancak sunakları, yüzü sadece boyalı olan Bakire'nin resimleriyle süslenmiştir; perdelik, kabartılmış altın veya gümüş plakalarla temsil edilmektedir. Kilisenin planında Konstantinopolis okulunun bazı uygulamalarını görüyoruz ancak neredeyse tamamen sütun yokluğuna dikkat çekiyoruz. On iki pencere ile aydınlanan kubbe, normalden daha yüksek bir formdadır. Kubbe, pandantiflerin dayandığı ağır tuğla payandalarla desteklenmektedir. Apsisin her iki yanında, yan kapılar

⁵⁸⁹ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 342.

⁵⁹⁰ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 345.

⁵⁹¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 188.

aracılığıyla apsisle doğrudan iletişim kuran gazofilakion ve skenofilakion olmak üzere iki şapel yer alır.

Türkler tarafından alınan ikonostasis, büyük iskeleler arasında ve koroya yaklaşık 40 fit mesafede, 6 inç. derinlemesine yer alırdı.

Nefler çok dardır ve narteks ve dış narteks ile bağlantılıdır.

Bu kilisede daha önce Selanik'teki St. Elias'ta dikkatimizi çeken bir düzenlemeye dikkat çekiyoruz: Kadınlar mahfili sadece narteksin üzerine uzanıyor.

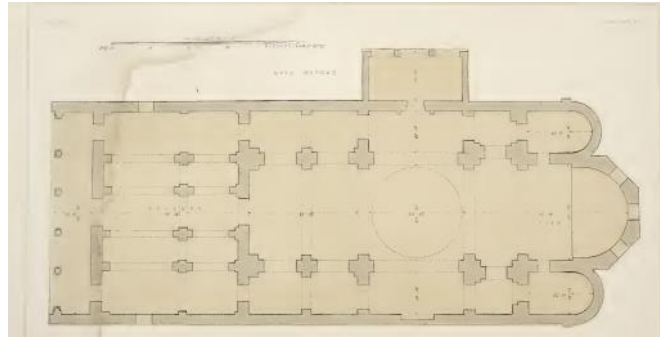
Türkler kilisenin tüm duvarlarını badanaladığı için mozaik resimlerden oluşan iç süslemenin hiçbir kısmı görünmüyor.

Kalo-John tarafından 1445-1449 yılları arasında dikilen yarım kabartmalar süslenmiş mermer bir mozolede oluşan Alexis'in mezarı, yapının ana süslemesini oluşturur.

Kilisenin cephesi Mekke'ye baktığı için apsis Türklerin işine yaramadı ve yan duvarlardan birine mihraplarını yani dua nişini yerleştirmek zorunda kaldılar; böylece kapılardan birini kapattılar.

Her birinin üç kemerli iki revaklı iki yan girişi vardı.

Batı cephesinde, dış nartekse geçişi sağlayan beş kemerli bir revak vardır; ilk katta kadınlar galerisini aydınlatan beş pencere vardır. Kilisenin uzunluğu 136 metredir. 10 inç; genişliği, 61 ft. 9 inç.⁵⁹²

Şekil 2. Ortahisar Fatih Büyük Camii planı (Texier and Pullan, Byzantine Architecture)

Şekil 3. Ortahisar Fatih Büyük Camii cephe çizimi (Texier and Pullan, Byzantine Architecture)

Seyyahlar, Carl Ritter'ın bu yapı hakkında daha önce yaptığı şu tanımını da eserlerine ekleme ihtiyacı duymuşlardır:

⁵⁹² Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 198-199.

“Zindan Kapısı'nın yakınında en önemli Orta Çağ binası duruyor. 150 fit uzunluğunda ve 50 fit genişliğinde Altın Başlı Bakire'nin ünlü kilisesi; yüksek bir merkezi kubbe ile bazilika biçimindedir: üç kat iki sıra galeri üzerinde durmaktadır. Türklerin ona verdiği yeni kaplamanın altında, müjdeyi temsil eden bir mozaikten oluşan eski süslemelerin bazı izlerini gördüm. Bu, ana sunağın arkasına yerleştirilmiştir.”

Caminin etrafını saran avlunun çevresinde, cami gelirleriyle eğitim gören öğrenciler ya da softalar için binalar bulunmaktadır.⁵⁹³

Texier ve Pullan, 2013 yılında tekrar cami işlevi görmeye başlayan Trabzon Ayasofya Camii ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunmuşlardır (Şekil 4, 5, 6, 7):

Ovanın batı ucunda, Kapı Meydan denilen, Komneni şehrinin en dikkat çekici anıtı olan St. Sofya Kilisesi, deniz yoluyla Trabzon'a gelen tüm gezginlerin büyük ilgisini çekiyor. Kilise, denize bakan tarafında alt yapılarla desteklenen bir yürüyüş yolu üzerindedir; plan, Justinianus zamanının kiliselerinin planıdır. Merkezde, dört beyaz mermer sütun, on iki pencereyle delinmiş bir kubbenin yaylandığı pandantifleri destekler: kubbenin çapı 20 fit 1 inçtir. Apsis üç pencereden oluşur ve her nefin ucunda kutsal kaplar ve çengeller için bir şapel bulunur.

Nefin toplam uzunluğu 69 fit ve nef dahil genişliği 36 fittir.

Ön cephede tüm cephe genişliğinde narteks bulunmaktadır. Dış narteks bunun ötesinde göze çarpar ve üç kemerle girilir. Kadınlar için gynaeconitis veya galeri, koridorların üzerinde değil, narteksin üzerinde uzanır. Bu durumdan, bu kilisenin Bakire Meryem Kilisesi ile aynı tarihte olduğu ve aynı döneme ait olduğu sonucuna varabiliriz.

Kuzey ve güney cephelerinde dış nartekse benzeyen revaklar yer alır. Her yönden kiliseye giriş yapılabilir.

Kilisenin inşa tarihini kaydeden bir kitabe yok ancak iç dekorasyondaki bazı kanıtlar, kilisenin inşasını İmparator III. Alexis'e dayandırılmaktadır. İç mekân, camiye dönüştürüldüğü sırada kalın bir sıva katıyla kaplanmış mozaik resimlerle süslenmiştir ancak bu sıvanın bir kısmı 1836'da düştü ve bu şekilde birkaç figür ortaya çıktı. Apsisin pencereleri arasında nimbus'u taşıyan azizlerin figürleri vardı.

Kapılardan birinin üzerinde üç büyük figür, biri İmparator III. Alexis Comnenus'u temsil eden, sarayıyla çevrilidir: elinde imparatorluk küresini taşır ve başı bir diademle çevrilidir. Diğer şahsiyetler, şüphesiz, protospatharius, vestarius ve diğer mabeyincileri temsil etmek içindir. Bu kompozisyon, her bakımdan, Justinianus ve sarayını temsil eden Ravenna kilisesinin mozaikine benzer; bu nedenle Bizans dönemindeki başlıca kiliseleri benzer konuların süslediğine inanabiliriz.

Pendantifler, başlıkları kübik formda, pervaz olmaksızın dört beyaz mermer sütunla desteklenmiştir. Kemerlerin yaylanması 6 ft. 8 inç yükün üstündedir.

Kilisenin merkezini süsleyen döşeme, belki de benzer bir tanımlamaya sahip Bizans mozaikinin günümüzde var olan en güzel örneğidir. Aralarında kırmızı ve yeşil somaki, jasper ve pek çok ender Asya mermerinin görülebildiği değerli taş menderesler ve geçmelerden oluşur. Büyük madalyonlar mermer ve somakidendir: bunlardan birinin üzerine, tavşanı yakalayan bir şahin oyulmuştur. Bizans kakmacılığındaki konuların hemen hepsi hayvanları ve av sahnelerini temsil eder. Yan sundurmalar, sanat tarihi için çalışma konuları sağladığı için ilginçtir. 14. yüzyılda Sivri üslup Batı'da gelişmesine rağmen Yunanlar arasında hiçbir zaman hâkim olmadı. Asya'nın kraliyet şehirlerinden birinde 1010 tarihini taşıyan bu tarzda bir kilisenin kalıntılarını bulduğumuzda, sivri mimarinin kökeninin Doğu'da olduğundan şüphe edemeyiz. Bahsettiğimiz kilise Ermeniler tarafından yapılmıştır.

⁵⁹³ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 199.

Ancak Ayasofya'nın revaklarında, sivri kemerin ilk kez saf Bizans yapısında ancak tesadüfen ortaya çıktığını görüyoruz çünkü her iki tarafında yuvarlak bir kemer var.

14 fit yüksekliğindeki iki kompozit sütun, çeşitli pervazlardan oluşan arşivlerden oluşur. Yük, bir dereceye kadar Selçuklu sanatının etkisini göstermektedir çünkü bunlar, İslam süslemelerinde çok yaygın olan, birbiri üzerine yerleştirilmiş çok sayıda küçük çokgen nişlerden oluşmaktadır.

Ana kemer alınlığının ortasında dört yapraklı bir açıklık vardır ve yanlarda Eski Ahit'ten alınmış kabartmalar bulunur. Sağda Adem'in uyuduğunu görüyoruz; soldaki yılan tarafından Havva günaha itildi; Adem ve Havva melek tarafından cennetten kovuldu. Bu kabartmaların üzerindeki bir şerit aşağıdaki yazıtı taşımaktadır:

ΕΛΕΘΟΝΜΕΛΠΟΤΗΝΑΜΑΡΤΙΑΝΜΟΥ

Günahlarımı bağışla.

ΚΕΘΘΕΟCCΕΛΕΘΟΝΚΕΒΟΗΘΗΑΓΙΟCΑΓΙΟC

Ulu Tanrım, bana acı,

Tanrım, yardımına gel. Kutsal kutsal.

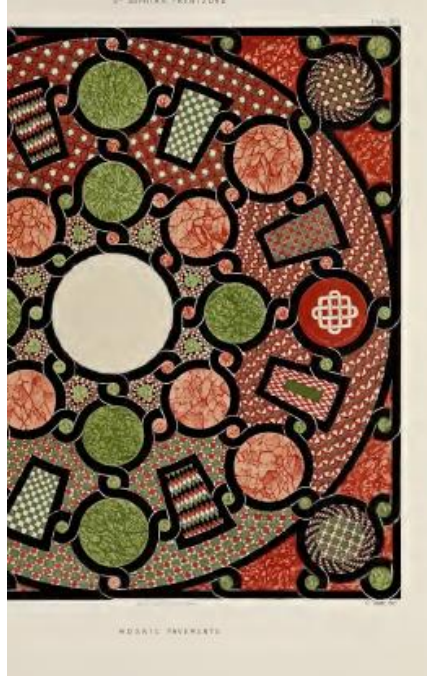
Evanjelistlerin sembolleri köşelere yerleştirilmiştir ve kemerin dışında tapınma tavrındaki iki melek figürü bulunmaktadır.

Diğer sundurma daha az dikkat çekicidir: nişlerde Türk sanatçıların çalışmalarını görüyoruz. Trabzon Prensi uzun süredir Emirlerle ittifak halindeydi ve bu gerçek doğu süslemesinin ortaya çıkışını açıklıyor.

Kilise, dövmeye taştan yapılmıştır: Yarım daire şeklinde sonlanan bir çeşit teras üzerine yerleştirilmiştir ve denize en yakın tarafta sekizgen bir vaftiz odası bulunmaktadır.

Kilisenin önünde, cehennem kulesini andıran kare şeklinde yüksek bir kule vardır: İçinde fresklerle süslenmiş bir oda vardır. Fallmerayer, bu odanın içinde 1427 ve 1433 tarihlerini buldu.⁵⁹⁴

⁵⁹⁴ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 199-201.

Şekil 4. Trabzon Ayasofya Camii'nin merkezini süsleyen mozaik döşeme, (Texier and Pullan, Byzantine Architecture)

Şekil 5. Trabzon Ayasofya Camii güneydoğu cephe çizimi (Texier and Pullan, Byzantine Architecture)

Şekil 6. Trabzon Ayasofya Camii güney cephe çizimi (Texier and Pullan, Byzantine Architecture)

Şekil 7. Trabzon Ayasofya Camii güney cephe giriş portalı süsleme özellikleri (Texier and Pullan, Byzantine Architecture)

Seyyahlar, Ayasofya Camii ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuşlardır: “Komneniler tarafından inşa edilen bu bina, Karadeniz'e bakan bir kordon üzerinde yer almaktadır ve deniz yoluyla Trabzon'a gelen herkes tarafından görülebilmektedir. Bizans'ın ilk dönemine ait bu kilisenin batısında gördüğümüz sivri kemerli çan kulesi, Bizans mimarisindeki ilk denemeler olup anlatılanlar arasında en modern olduğunu göstermektedir.”⁵⁹⁵

⁵⁹⁵ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 217.

Seyyahlar, yapının planı ve kuzey cephesi kesiti ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunmuşlardır (Şekil 8):

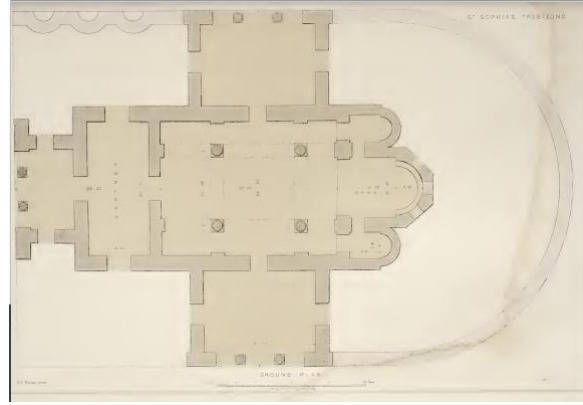
Kilisenin üzerinde durduğu geniş platform, yüksek bir platonun kenarında yükselmiştir. Yapı, kuzeyden sağlam temellerle desteklenmiştir. Aynı tarafta, biraz daha aşağıda, sekizgen bir vaftizhane bulunur.

Plan, daha önceki diğer yapılarda bulamadığımız belirli bir sadelik ve tekdüzelik derecesi içinde olup dikkat çekicidir.

Bu kilisenin merkezinde, dört sütun arasında daha önce verdiğimiz işlemeli döşeme vardır.

Kesit, planda algıladığımız aynı sadeliği göstermektedir. Kilise ana dekorasyonunu resme borçludur.

Güney cephesi, bir geçiş dönemini işaret eden sivri ve yuvarlak kemerin bir karışımını sergilemektedir.⁵⁹⁶

Şekil 8. Trabzon Ayasofya Camii planı (Texier and Pullan, Byzantine Architecture)

Seyyahlar, Ayasofya'nın batı cephesinin Müslümanlar tarafından değiştirildiğine ve özgün halini taşımadığına yönelik bilgi vermişlerdir (Şekil 9).⁵⁹⁷ Ayrıca yapının güney cephesi giriş portallı alınlığında bulunan süslemelerle ilgili şu açıklamalarda bulunmuşlardır:

Güney sundurmanın alınlığında Eski Ahit'teki konuları temsil eden bir yarım kabartma vardır. Bu Bizans sanatında görülen bir başka yeniliktir; bu döneme kadar sadece tablolar kullanılmıştır.

Konular, kadının yaratılışı ve cennetten çıkarılmasıdır.

Sundurmanın sağında ve solunda başları haleli iki melek figürü bulunmaktadır.

Kilise tamamen kesme taştan inşa edilmiştir ve halen iyi bir durumdadır.⁵⁹⁸

⁵⁹⁶ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 217.

⁵⁹⁷ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 217.

⁵⁹⁸ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 217.

Şekil 9. Trabzon Ayasofya Camii batı cephe çizimi (Texier and Pullan, Byzantine Architecture)

Seyyahlar, Ayasofya'nın apsis bölümünde yer alan fresklerle ilgili şu açıklamalara yer vermişlerdir (Şekil 10):

Dini dekoratif resimler genel kuralların konusu haline getirildi, öyle ki kiliselerin aynı bölümlerinde neredeyse her zaman aynı konular resmedildi.

Örneğin, havarilerin figürleri genellikle koro pencerelerini bölen payandalara boyanmıştır. Burada bu figürler iyi bir koruma durumundadır. Yazıtlara göre, yanlardaki iki figür St. Philip ve St. James'e ait. Merkez figürün yazıtı silinmiş ama muhtemelen St. Paul'un adını taşıyordu.

Kilisede ilginç çalışma konuları sunan birçok başka resim kalıntısı var.⁵⁹⁹

Şekil 10. Trabzon Ayasofya Camii apsisin pencereleri arasında Nimbus'u taşıyan azizlerin figürleri, (Texier and Pullan, Byzantine Architecture)

⁵⁹⁹ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 218.

Curzon, eskiden kilise işlevi gören Ayasofya Camii'ni çok ilginç bulunduğunu şu sözlerle açıklamaktadır:

Bu sözleri yazarken yaşadığım huzursuzluk, bu büyüleyici açık ovanın diğer ucundaki gözlerimin önünde müstahkem manastırın kalıntılarının anımsanmasıyla sakinleşiyor; Bir Bizans kapısı, önemli bir alanı çevreleyen bir hendeğin içinde yer almakta olup burada bazı kırık duvarlar, bir zamanlar orada yükselen görkemli bir saray veya manastırın izini vermektedir ama orada, Konstantinopolis'teki büyük St. Sofia Katedrali ile aynı adı taşıyan hala büyük bir yüksekliğe sahip neredeyse mükemmel “Kutsal Bilgelik” anlamına gelen St. Sofia Kilisesi var. Bu kilise aşırı derecede tuhaf ve ilginçtir; dışarısı Bizans mimarisinin birçok özelliği açısından çok zengindir ve içeride, hiçbir fresk resmine asla eşit olarak görmediğim bir sanat tarzında çok mükemmel fresk kalıntıları vardır. Vatikan Kütüphanesi'ndeki ΜηνολοΥ'α'nın cildindeki ve bazı sayfalarındaki tezhiplere eşittir. Parlak renklerde, dairesel bölmelerde, bazı kemerlerin alt kenarlarında birkaç yarım imparator figürü ve renkleri o kadar canlı ki özellikle kırıldıkları yerlerde boyalı camı andıran çok sayıda başka tablo vardır. Sıva tarafından tahrip edilmeyen fresklerin keskin hatları ve boyaları mücevherler kadar parlak olduklarını işaret eder.

İslam ülkesindeki Hristiyanlar güzelliği ve antikliği ile Trabzon'daki St. Sofia kilisesine özel bir ilgi gösteriyorlar. Burayı kapsamlı bir şekilde incelemeyi çok istiyordum. Belki de yaşlı bir Komnenos'un portresi hayran gözlerime kendini gösterirdi. Eski imparatorların, Sezarların ve erguvan renginde doğmuş prenseslerin birçok sureti, davaya hevesli antikacıların kalplerini sevindirmek için kraliyet kıyafetlerinin ve neredeyse kutsal taçların ve hükümdarlığın tüm görkemiyle bulunabilirdi.⁶⁰⁰

Walpole, güzel bir günde Ayasofya Camii'ni ziyaret etmek amacıyla bir tekne kiralayıp, kıyı boyunca batıya doğru uzayan manzarayı hayranlıkla izlediklerini belirtmiş ve Ayasofya Camii'nin denizden görünümünü şu şekilde ifade etmiştir: “Denizden, sahile yakın, sarmaşıklar ve bodur ağaçlarla kaplı bir uçurumun üzerinde duran cami çok hoş görünüme sahiptir. Eskiden onu bir duvar yığını üzerinde duruyormuş gibi gösteren ancak şimdi yıllar içinde yıkılmış ve etrafı toprakla kaplanmış devasa bir giriş kulesi vardı.”⁶⁰¹ Seyyah, Ayasofya Camii ile ilgili açıklamalara şu şekilde devam etmiştir:

Bir zamanlar kilise olan tüm camilerde olduğu gibi güneyde bulunan pencerelerin çoğu ve ana kapı kapatılmış ve tuğlalar şimdi gerçekten zengin süslemeli güzel bir mermer revakın üzerini örtmektedir. Yapının bütün üslubu Bizans'tır ancak birkaç parçanın aralıklarla inşa edilmiş farklı işçilik üslubundan olduğu görünmektedir. Ortada hafif eğimli çatılı ve kubbeli büyük bir taş binanın dış güzelliğine mermer sütunlu iki revak ve oyma nişler çok şey katmaktadır. Altında kabaca kesilmiş figürler ve yazıtlar var.

İyi işlenmiş bir kabartma süs, yapının etrafında dolanıyor ve birçok yerde Haç ve Kartal kabartması var. İçeride, dört güzel sütun kubbeyi desteklemekte ve iyi işlenmiş tüm duvarlar yapıldığı zamanki gibi taze renklerle boyanmıştır. Bu resimler, Türkler tarafından beyaza boyanmış ancak ince kaplamaları düştüğünde alttaki diğer resimler ortaya çıkarmaktadır. Burası cami olarak pek kullanılmamaktadır. Minber ve hatta müezzin mahfili örümcek ağıyla kaplanmıştır.⁶⁰²

Walpole, Ayasofya'nın hemen yanında bulunan yapıya da değinmiş ve bu küçük ebatlı yapı hakkında şu bilgileri vermiştir:

⁶⁰⁰ Curzon, *Armenia; a Year at Erzeroum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, ss. 9-11.

⁶⁰¹ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, s. 231.

⁶⁰² Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, ss. 231-232.

Batıda yakınlarda büyük bir kule vardır ancak ana binadan ayrı olarak ve kuzey tarafında herkesin saygı göstereceği kiliseye benzer küçük bir şapel vardır. Şapelin duvarları halanet bir şekilde görülebilen Çarınha Gerilme'nin temsili resimleriyle kaplıdır. Daha büyük olanın döşemesi mermer ve mozaiktir ve başlangıçta iyi yapılmış olmalıdır ancak dikkatsizlik büyük kısmını tahrip etmiştir. Ayrıca çok sayıda mermer taş var ancak yazıtlar bilinçli olarak silinmiş.⁶⁰³

Macdonald, Trabzon camilerinin boy ve ihtişam bakımından İstanbul camileriyle boy ölçüşemeyeceğini belirttiğinden sonra ezan sesinin kendisinde bıraktığı hissiyatı, daha önce yaşamadığı yüce bir duygu olarak tanımlamıştır.⁶⁰⁴

Mounsey, Samsun'dan sonra Trabzon'a ulaşmış ve buranın tarihi önemi ve konumu hakkında bilgi verdikten sonra Ayasofya'ya geçtiğini ifade etmiştir. Seyyahın Ayasofya hakkındaki açıklamaları şu şekildedir:

Kasabanın üç mil kadar batı tarafında bulunan eski Bizans kilisesi Ayasofya'ya ulaştık. Ayasofya'nın kara tarafından çevrilmiş tepelerin altmış ya da seksen fit kadar aşağısında, denizin pırıl pırıl sularına bakan bir tür yemyeşil kordonda güzel bir konuma sahip olduğuna inanıyorum. Kilisenin camiye dönüştürülme sürecinde uzun beyaz sakallı, uzun boylu, iri yapılı yaşlı bir Türk paşası, biz yukarı çıkarken işleri teftiş ediyordu. İç duvarları kaplayan tüm freskler kazanıyor, haçın tüm kalıntıları yok ediliyor ve İncil'den ya da aziz tarihinden bir frizle süslenmiş kırmızı taştan dış cephe bir badana ile kaplanıyordu. Paşa, kilisenin dönüştürülmesinin ilerleyişi ile çok ilgileniyor gibi görünüyordu ama bize birkaç kibar söz söylemeye zaman buldu.⁶⁰⁵

Tozer, bir Hristiyan kilisesi olan ve sonradan camiye çevrilen Ortahisar Fatih Büyük Camii'nin Bizans döneminden kalan en iyi korunmuş yapı olduğunu ifade etmiş ve yapı hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Önemli antik eserlerden yalnızca biri eski şehir içinde bulunmaktadır. Bu, bir zamanlar bir Hristiyan kilisesi olan, Panaghia Chrysokephalos'a veya Altın Başlı Bakire'ye adanan Ortahisar Camii'dir. Uyum sağlamak için gerekli olağan düzenlemeler dışında, bir Bizans yapısının iyi korunmuş bir örneğidir. Muhammedi ibadete göre orijinal yapıya neredeyse hiç müdahale edilmemiştir. Büyük ve masif bir yapıdır, batı ucunda iki narteks veya ön şapel, nef ise merkezi kubbenin doğu ve batısında apsis hariç olmak üzere iki söveye sahiptir. Yanlarda, yine apsislerle biten alçak nefler ve destekleyici galeriler bulunur. Aşırı sade, neredeyse hiç süsleme yok.⁶⁰⁶

Seyyah, günümüzde Yeni Cuma Camii olarak bilinen diğer önemli bir Bizans yapısı hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Doğu vadisinin diğer tarafında, kalenin karşısında çarpıcı bir konuma sahip olan başka bir yapı Yeni Cuma Camii; Diocletianus'un zulmü sırasında bu noktada şehit olan Trabzon'un koruyucu azizi Eugenius'un kilisesidir. Bu, çok daha küçük bir yapıdır, son derece sadedir, orantıları açısından mükemmeldir, çok sayıda küçük pencereyle delinmiş ince bir kubbe ile tam bir Rum haçı oluşturur. Şimdi kuzey tarafında uzun bir minare vardır. İlk başta bir manastırın bağlı olduğu bu kilise, övgüye değer konumu nedeniyle şehrin tarihinde özellikle; ikinci imparator I. Andronikos'un büyük Sultan

⁶⁰³ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, s. 233.

⁶⁰⁴ Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia*, s. 89.

⁶⁰⁵ Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, s. 10.

⁶⁰⁶ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 455.

Alaeddin'in oğlu Melik'in komutasındaki Selçuklu ordusunu yendiği büyük kuşatmada önemli bir rol oynamıştır.⁶⁰⁷

Modern şehir içindeki bu binaları ziyaret ettikten sonra Ayasofya Camii'ni ziyaret etmek için yola çıkan ve günümüzde Kavak Meydanı olarak da bilinen Kabak Meydanı'nından geçen seyyah, meydandaki yapılar hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Modern şehir içindeki bu binaları ziyaret ettikten sonra tüm antik kiliselerin en önemlisi olan, yaklaşık iki mil batıda, denize bakan göze çarpan bir konumda bulunan Ayasofya Kilisesi'ne geçtik. Oraya giderken savaşın sonlarında inşa edilmiş bir hastanenin alçak ahşap tek katlı binalarının durduğu geniş bir açık alan olan Kabak Meydanı'nı geçtik.⁶⁰⁸

Ayasofya Camii'ne ulaşan Tozer, kapının kilitli olması nedeniyle sadece pencereden görebildiği kadarıyla yapının içi hakkında bilgi edinebilmiş ve şu açıklamalarda bulunmuştur:

Bununla birlikte transeptlerden birinin penceresinden iç mekân hakkında yeterince iyi fikir elde edebildik ki bu birçok bakımdan ilk tarif edilen kiliseninkine benziyor, sadece mimarisi Athos manastırlarındaki birçok kilisede olduğu gibi kubbenin bağımsız sütunlar üzerinde desteklenmesinden daha hafif. Batı ucunda, narteksin ötesinde, binanın tüm genişliği boyunca uzanan bir proaulion veya dış sundurma vardır ve buna girilen üçlü kemerler, üstte petek işlemeli, oymalı süslemeyle özenle oyulmuş başlıklarla desteklenir.⁶⁰⁹

Seyyah, kilisenin batı ucundan yaklaşık yüz fit kadar uzakta, pencereleri sivri kemerlerle delinmiş, tepeye yakın çok küçük, uzun ve masif bir çan kulesi yükseldiğini ve içeride ahşap bir merdiven yardımı ile dağların ve körfezin geniş kıvrımının güzel manzarasının görüldüğü zirveye çıktığını belirtmiş ve açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir: “İç duvarların bir kısmı, renkleri hala yeni olan dini konuların işlendiği fresklerle kaplanmıştır ancak korkunç bir şekilde tahrip edilmiştir. Yakın zamana kadar kilise duvarında Trabzon İmparatoru I. Manuel'in bir resminin de olduğu bazı ilginç duvar resimleri vardı ancak iç mekânın tamamı bir kat badana ile kaplandığı için bunlar artık ortadan kalkmıştır.”⁶¹⁰

“The Land of Ararat” adlı seyahatnamede Trabzon'da biri iyi korunmuş bir Hristiyan bazilikası olan St. Sophia olmak üzere on sekiz cami olduğu bilgisi paylaşılmış ve yapılarla ilgili açıklamalara şu şekilde devam edilmiştir: “Bize söylenene göre İmparator Justinian burada bir kilise inşa etmiş ve muhtemelen bu odur. Başka bir caminin yakınında, Büyük Sultan Selim'in annesine ait ve yerel geleneğe göre inşa edilmiş Sultan'ın güzel türbesi var.”⁶¹¹

Lynch, Trabzon'un önemli yapıları sayılabilecek cami ve hamamların kiliseden çevrilmiş olduğu yargısına vardıldıktan sonra Zindan Kapısı'ndan geçerek Ortahisar Fatih Büyük Camii'ne

⁶⁰⁷ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 455-456.

⁶⁰⁸ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 457.

⁶⁰⁹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 459.

⁶¹⁰ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 459.

⁶¹¹ Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 27.

ulaşmış ve buranın bir zamanlar Altın Başlı Bakire Kilisesi olduğu bilgisini paylaşmıştır. Seyyah yapının inşai özellikleri hakkında şu paylaşımlarda bulunmuştur:

Orta kaleye ve iki vadiyi birleştiren yola geri dönerek kuzey yönündeki yolumuzun güney duvarını sınırlayan Altın Başlı Bakire için yapılan kutsal eski katedrale ulaşmadan önce batı çöküntüsü üzerindeki köprüye neredeyse ulaştık. Yapı, güney ve batı sundurmalarından yoksun ve kalın bir badana kaplamasıyla ne kadar çıplak ve kasvetli görünüyor. Kaldırım taşlarıyla döşeli küçük bir avludan yan apsisi tahrip eden kuzeydoğu köşesindeki bir girişe geçiyorsunuz. Ana apsisin dış duvarını dikkatle incelerseniz, badananın altında mozaikleri belki de biri oturan Bakire'yi temsil eden figürlerin bir tasarımını hala ayırt edebilirsiniz. Zaman, iz bırakan birkaç yontulmuş pervazı aşındırılmış. Üzerinde on iki köşeli bir kubbe kasnağı bulunan bu parçalanmış duvar grubunda göze çarpan çok az şey vardır. Kuzeyde, eski sundurmadan yararlanan ana girişe bitişik olan minare yükselir. Muhtemelen bir pagan tapınağının ganimeti olan İyon başlıklı dört mermer sütun, bu geniş sundurmanın çatısını desteklemektedir. Doğudaki avluda eski bir çeşmeyi gözlemlemek için kenara çağrıldığımızda içeri girmek üzereydik. Çeşmenin üzerinde Yunanca yazıt bulunan, okunaksız bir mermer levha vardır; su, Birinci Alexius'un mızrağı tarafından öldürülen bir canavarın bronz bir modeline ait olduğu söylenen bir yılan ya da ejderhanın başını temsil eden, çok yıpranmış bir bronz musluktan çıkmaktadır. Çeşmenin yanında, kasaba halkının kalenin Osmanlı Türkleri tarafından ele geçirilmesine atfettiği bir çobanın mezarının bulunduğu, hala iyi durumda olan bir türbe vardır.

Caminin içi, kubbeyi destekleyen hacimli payandaları, bu payandaları kilisenin duvarlarına bağlayan ve kubbenin altındaki açık alandan nefleri perdeleyen duvarları ile olağanüstü bir kütle etkisi yaratır. Sundurmanın içteki iki sütunu dışında tek bir sütun görülmemektedir. Koridorlar dar ve tavanları alçak; üstlerinde, alçak, kemerli açıklıklardan nefi doğru baktığınız bir galeri vardır. Türkler, kilisenin kuzey koluna, koridoru perdeleyen iki duvar arasına ahşap bir sahne yerleştirmişler. Bu bölüm, caminin mihrabına bakar ve kadınlarına ayrılmıştır; kuzeydoğu girişinin önünde binanın içine yerleştirilmiş bir merdivenle ulaşılır. Bu ahşap yapıdan nef üzerindeki eski galeriye açılan bir kapıdan caminin batı tarafındaki giriş ve son cemaat yerinin tavanlarının üstündeki boşluğu dolduran özgün tasarımdaki kadınlar galerisine geçilir. İki yüksek tonozlu açıklık bu galerinin içini gösterir; giriş ile son cemaat yeri arasındaki duvar benzer tarzda üç kemerli açıklığa sahiptir. Hristiyanlık döneminde bu dış mekânlardan kilise gövdesine geçişi sağlayan batıdaki kapı, yapının dinsel odağının apsisten güney koluna kaydırılmasıyla artık kullanılmamaktadır. Son cemaat yeri 18 fit genişliğe ve 9 fit 7 inç uzunluğa sahiptir. Bu avluların tonozlu tavanlarının üzerinde durduğu payandalar o kadar kalındır ki dış duvarın iç tarafından nef duvarının dış tarafına kadar ölçülen tüm alan 37 fit 5 inçtir. Kilisenin uygun iç ölçüleri, nefin başlangıcından apsisin başına kadar 93 fit 6 inç uzunluğunda ve sadece 50 fit 5 inç genişliğindedir. İçerisi apisteki ve duvar boyunca uzanan pencerelerden iyi aydınlatılır ancak kubbedeki on iki pencere küçüktür. Çeşitli renklerde güzel mermer plakalar ve mozaik desenler apiste hâlâ hayranlıkla izlenebilir ama başka yerlerde neredeyse tamamen süs eksikliği var. Texier tarafından yapının tarihi, Büyük Komneni 'ye atfedilir; çok daha az bilikle yapının daha eski bir döneme ait olduğu fikrini vermekten çekiniyorum.⁶¹²

Seyyah, bu yapıyı inceledikten sonra Ayasofya Camii'ne geçmiş ve kiliseden camiye dönüştürülen bu yapıyı, Bizans mimarisinin, heykelinin ve resminin önemli bir örneğini teşkil eden kutsal bir mekân olarak tanımlamıştır.⁶¹³ Yapının konumunun ustaca seçildiğini belirten seyyah, eserinde yapının fotoğraflarını da paylaşmıştır. Yaklaşık 200 metre mesafeden sahil kenarından çekilen fotoğrafta, Ayasofya'nın kuzeydoğu tarafı görülmektedir. Yapının, denizin yaklaşık 50 metre uzağında düz bir tepede inşa edildiği belirgindir. Yapının kuzeybatı köşesinde kare planlı çan kulesi durmaktadır.

⁶¹²Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 21-23.

⁶¹³ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 24.

Platformun güneybatı köşesinde, neredeyse ağaçlarla gizlenmiş, merkezinde tambur biçimli bir kubbenin bulunduğu devasa kare bir kilise yapısının ve yanında minare olarak kullanılan kare şeklinde bir çan kulesinin manastırın ayakta kalan bölümleri olduğunu belirtmiştir.⁶¹⁴ Yapının güney cephesinin diğer cephelere kıyasla oldukça süslü olduğunu ifade eden seyyah yapı ile ilgili açıklamalara şu şekilde devam etmiştir:

Güney cephe, bir zamanlar kilisenin ana cephedeki bir kapıya erişim sağlayan bir sundurma veya yan yapıdan oluşur. Korint başlıklı iki zarif mermer sütun cepheyi destekliyordu ama Türkler bu girişi kapatmış ve sadece içeriden görünen sütunları duvarla örmüşler. Yeni eser başlıklardan çok fazla yükselmiyor ve sütunlardan çıkan üç kemerin açıklıkları pencere camı ile kapatılmıştır. Bunlardan ortadaki kemer hafif sivri ve her iki yandakiler yuvarlaktır. Tasarımın hoş bir özelliği de sundurmayı bir duvardan diğerine uzatan üç küçük kubbeyi ve mermer sütunları geniş yontulmamış taş şeritle çevreleyen kalın yuvarlak kemerdur. Dış tarafta, küçük bir üzüm ve asma yaprağı boncukları, duvarda incelenen tüm süslemelerin yokluğunu vurgular ve kilit taşı, açık pençeleri ve kanatları olan tek başlı Komnenos kartalı figürü ile zenginleştirilmiştir. Bu görkemli şekilde çerçevelenen duvar, boşluğa destek olan sütunlar tarafından düzenlenmiş, Bizans sanatının mükemmel olduğu bu dekoratif işleme tarzını almak için hayranlık uyandıran bir şekilde uyarlanmış bir panel veya panellerden oluşur. Orta duvar, dört yapraklı bir pencereyle bölünür, bunun üzerinde ve her iki yanda duvara çeşitli mozaik levhalar yerleştirilmiş. Pencerenin altında ve uçtan uca alçak kabartmalı bir friz üzerinde Yunanca bir yazıt bulunur: "Bana merhamet et, beni günahlarımdan kurtar, Tanrım, yardım et, Kutsal! Kutsal! Tanrım." En yüksek maharetle ve büyük bir zarafetle işlenmiş bitki ve ağaç şekilleri arasındaki friz, gerçekten de hasar almış olsa da Romanesk üslubun karşılık gelen eserleri gibi boyut olarak deforme olmuş insan figürleri arasında ayırt edilebilir. Adem bahçenin yaprakları arasında uyuyor; yapraksız bir gövdenin etrafına dolanmış bir yılan, ayakta duran Havva figürüyle karşı karşıyadır. Mozaiklerden en az ikisi kaldırılmış veya yok olmuştur; dörtlü folyonun her iki tarafında dikdörtgen boşluklar görüyorsunuz. En büyük paneller geometrik desenler içerir ama en güzeli ve en iyi korunmuş olanı belki de en küçüğü siyah bir zemin üzerine beyaz renkte iki güvercin ve iki nar serpiştirmesidir. Bu levha, pencerenin hemen üstüne ve kraliyet kuşunun pençelerinin altına yerleştirilmiştir.

İzleyici, bu cephenin büyük cazibesinin, tasarımın becerisinde olduğu kadar, küçük kemerlerin üzerindeki geniş açıklığında, duvarların ve sütunların dikey çizgileriyle çatının keskin açısı ile narin pervazların ve ayrıntılı heykellerin dekoratif etkisinde, gri taş üzerine atılan zengin mozaiklerde olduğu gibi hoş uyumda yattığını anlayacaktır. Benzer planlı revaklar, hem batı hem de kuzey cephelerde iç mekâna erişim sağlar ancak alın veya panoları süslemesizdir. Batı sundurma, dış kemerin yayıldığı derin bir petek silmeli bir Selçuklu nişine sahiptir ve bu silme, sütun başlıklarının üzerinde devam etmektedir. Kuzeydeki beyaz mermerden olan başlıkların çok daha sonraki tarihten olması dışında kayda değer bir özelliği yoktur. Oyma yoktur ancak her birinde Latin haçı figürünü taşıyan bir panel görülür.

Binanın etrafında yapılan bir yürüyüş, ilk görünümün ürettiği izlenimi doğrular. Göze çarpan ve hoş gelen şey, çeşitli seviyelerdeki çatıların sayısı, her dönüşte kalkanların farklı gruplandırılmasıdır. Duvarlar yontulmuş taştandır ve düz silmeler en önemli alan apsis ve yan şapellerin çevresinde, pencerelerin üzerinde kesintisiz bir bant halinde uzanır. Apsis cephesinde duvardaki panoya yerleştirilmiş Büyük Komneni kartalını görüyorsunuz.⁶¹⁵

Seyyahın yukarıda belirttiği ve fotoğrafta da tespit edilebileceği gibi en süslü ve önemli cephesi durumundaki güney cephenin üç kemerli giriş boşluğunun yapının camiye çevrilmesinden sonra mihrap alanı elde etmek için bir duvar ile kapatıldığı görülmektedir.

⁶¹⁴ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 25.

⁶¹⁵ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 25-26.

Dışarı taşkın yapan mihrap nişi ile iki yanında görülen dikdörtgen pencere boşluğu cephenin yeni düzenini oluşturmuştur.

Yapının dış cephe incelemelerini yaptıktan sonra iç mekâna giriş yapan seyyah, yapının iç mimari özellikleri hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Camiye giriş batıdaki revaktan sağlanmaktadır. İki benzerinden çok daha kısa veya daha az derindir ancak onlardan farklı olarak mermer bir kapıdan ikinci bir antre veya dış avluya erişim sağlar. Bu avlu veya narteks, binanın tüm genişliğini kaplar ve hem yüksek hem de iyi aydınlatılmıştır. Oradan, kubbenin çevresindeki on iki pencereden ışığın aktığı hoş oranlarda havadar bir iç mekân olan asıl kiliseye bir kapı açılır. Oyma Bizans başlıklı dört büyük mermer sütun kubbenin çıktığı pandantifleri destekler ancak heykelin keskinliği, kalın devetüyü ve yeşil boya ile silinmiştir. Türkler de bazı yapısal değişiklikler getirdiler. Güney revak yapının gövdesinden atılmış ve cepheye tam olarak ait olan iki sütun arasında bir mihrap yerleştirilmiştir. Bu şekilde sundurma, Mekke'ye yönelimi ile caminin odağı haline geldi; ahşap bir galeri karşı duvara dikilmiş. Üç pencereyle aydınlatılan apsis, neflerin uçlarında iki küçük apsis veya yan şapel ile desteklenir.⁶¹⁶

Yapının modern zamana göre küçük boyutlu olduğunu vurgulayan seyyah, kubbe ve apsisinin yüksek tonozlu boşluklarında bir zamanlar yer alan Komnenos soyundan gelen prenslerin zengin giyimli figürlerini tasvir eden fresklere büyük methiyeler düzmüştür. Ayrıca kapının üstündeki girişte, Trabzon'un ilk imparatoru Aleksios'un, Ravenna'daki Justinian sarayındaki görüntüsü gibi görüldüğünü; elinde imparatorluğun altın küresi ve alnında beyaz bir taçı olduğunu tasvir etmiştir.⁶¹⁷ Seyyah, yapının iç bölümünde yer alan fresk ve süslemelerin tasvirine şu şekilde devam etmiştir:

Aynı kapının sağ tarafında "büyük kaptan" olarak bilinen ve figürün yanındaki açıklamaya göre bu manastırın kurucusu olan prens ilk Manuel (M. 1238-63) duruyordu. İmparatorun tacı yoktu ancak alını çift sıra incili bir yüzükle çevriliydi. Kraliyet kübesinin önü, her iki tarafta tek başlı kartal aygıtını taşıyan büyük dairesel madalyonlarla süslenmiştir; Aziz Eugenius'un atlı figürüyle oyulmuş benzer bir süs kraliyet göğsüne asıldı. Bu iki şehzadenin haleflerinin birçoğu, şüphesiz, surların kalan boşluklarında temsil edilmiştir; portreler azizlerin ve evangelistlerin portrelerini içeriyordu, hepsi de en güzel tarzda giyinmişti. Apsiste, sağ elinde St. James ve solunda St. John yazılı tomarlarla belirlenen ve ortadakinin St. Paul olduğu anlaşılan üç figürden oluşan bir grup sergilenmiştir. Kemerlerin iç taraflarından cennetin kubbesinden olduğu gibi meleklerin yüzleri aşağıya bakar. Zemin, zengin bir işlemeli mermer ile döşenmiştir; özellikle canlı kırmızılar, pembeler ve yeşiller zemin üzerine siyah mermerden işlenmiş geometrik karakterli bir tasarıma hayran kaldık.⁶¹⁸

Fresklerin şu anda bulunmamasından büyük üzüntü duyduğunu belirten Lynch, yapının şehirdeki kolera salgınında kullanıldığına bu yüzden duvarlarının kireç ile boyandığına dikkat çekmiştir. Yine yapının hemen yanındaki çan kulesinde yer alan fresklere de değinen seyyah, bu fresklerin iç bölümdeki freskler kadar önemli olmayacağını şu sözlerle ifade etmiştir: "On beşinci yüzyılın daha sonraki bir çalışması olan çan kulesinin üst katında, freskler hala

⁶¹⁶ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 25-26.

⁶¹⁷ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 26-27.

⁶¹⁸ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 27-28.

görülmektedir ancak hiçbir zaman fazla bir öneme sahip olamayacakları açıktır. Bu tür fresklerle kaplı olduğu söylenen vaftizhane, yıllar önce yıkılmıştır. Kuzey kapısının kenarına yakın bir yerde duruyordu.”⁶¹⁹

Lynch, Fatih Sultan Mehmed'in şehri fethettikten sonra ilk cuma namazını kıldığı söylenen Yeni Cuma Camii'ni (St. Eugenius Kilisesi) görmek istemiş ve yapının konumu ve özellikleri hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Gezginin Boztepe'nin karşısındaki mağaraları ziyaret etmek ve geziyi Pyxitis'in kuyusunun ötesine uzatmak için zamanı olmasa da gezgin, St. Eugenius Kilisesi'ni ziyaret etmeyi ihmal etmemiştir. Ksenofon'un kampının yeri olan bu ünlü kilise, ters istikamette yer almaktadır ve daha önce üst kalenin tarifinde bahsedilmiştir. Doğu vadisinin kenarında, büyük poligonal kulenin hemen karşısında yer alır. Alan, Boz Tepe'nin yamaçlarından, batı yakasında duvar ve kule kalıntılarını gösteren ikinci ve daha küçük bir dağ geçidi ile ayrılmaktadır. Evler binanın çevresinde kümelenmiş, yatay hatları üçgen çatılarla örtülmüştür ve çokgen biçimli kasnağı kubbesiyle taçlandırılmıştır. Aziz Eugenius, Büyük Komneni Dönemi'nden kalmadır ancak bazı gezginlerin fark ettiği batı duvarındaki freskler artık renk parçalarından başka bir şey değil. Ayasofya'dan biraz daha büyük bir yapıdır ve daha az zarif olmasına rağmen bazı yönlerden benzerdir. Kubbe batıda iki yivli sütun üzerine oturmaktadır, doğuda ise payandalarla desteklenmektedir. Osmanlı fatihi tarafından İslam'ın hizmetine sunulan kilisenin sade ve çıplak olan içini bir ışık seli doldurur. II. Mehmed'in şehri ele geçirmesinden sonraki ilk cuma namazını burada kıldığı söylenir. Cami günümüzde Yeni Cuma adıyla anılmaktadır.⁶²⁰

b) Kiliseler

Wilkinson, John'un büyük manastırı olarak adlandırdığı Sümela Manastırı'nı şu şekilde betimlemiştir:

Bu manastırın etrafındaki dağlar olağanüstü yükseklikte kayın, meşe, karaağaç, dişbudak ve köknar ağaçlarıyla doluydu. Manastır, dünyanın en ıssız yerlerinden birinde bulunan dik bir kayanın dibinde ahşaptan inşa edilmiştir. Buradaki keşişler tamamen dünyevi ve ruhani işlerde uğraşıyorlardı. Duvara yaslanmış vaziyette aynı sıraya yerleştirilmiş iki alıç gövdesinden oluşan manastır merdiveni çok özel bir yapıya sahip olup basamaklar yerine boşluktan boşluğa içlerinde yalnızca büyük çentikler açılmış ve insanların boyunlarını kırmalarını önlemek için her iki tarafa da çok akıllıca bir sırt yerleştirilmiştir. Avrupa'nın en iyi ip dansçısı bile bu sırtlar olmadan tırmanmakta başarısız olabilir. Onu çıplak gözlerle gören ilk sakinlere, dünyanın başlangıcı hakkında bir fikir verir. Bu manastırın etrafındaki tüm parçalar, saf doğanın mükemmel bir görüntüsüdür: Çok sayıda su kaynağı, güzel alabalıklarla dolu ve en soylu duygulara ilham vermesi gerektiğini hayal edebileceğiniz yemyeşil çayır ve gölgeli ağaçlıklardan geçen hoş bir dere oluşturur; yine de keşişler tüm bu güzelliklere tamamen duyarsız. Kısacası evleri gönül rahatlığıyla dua etmek için çekildiği bir tür mağara gibi görünüyor. Bu keşişler, altı milden fazla tüm bölgeye sahipler: Dağların arasında birkaç çiftlikleri ve Trabzon'da birkaç evleri var.⁶²¹

Kinneir, Erzurum kapısından ayrıldıktan sonra şehrin doğu tarafında bulunan vadinin üzerindeki köprüden geçip çoğunlukla Hristiyanların oturduğu büyük bir kenar mahalleye gelmiş ve burada birçok kilise ve diğer yapıların bulunduğunu belirtmiştir.⁶²² Gezgin ayrıca

⁶¹⁹ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 28.

⁶²⁰ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 31.

⁶²¹ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 77.

⁶²² Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 339.

şehirden St. Sofya'ya benzer modelde yapılmış 10 küçük Ermeni kilisesinin bulunduğu bilgisini vermiştir.⁶²³

Brant, Trabzon şehrinde çok sayıda kilise olduğuna ve buradaki camilerin çoğunun kiliseden çevrilme olduğuna şu şekilde değinmiştir:

Ne şehirde ne de çevrede Hristiyanlık döneminden daha eski bir döneme ait yapı kalıntısı yoktur. Kiliselerin sayısı çoktur; Rum halkının hizmetine sunulan yirmiye yakın kilise ve şapelden bağımsız olarak camilerin neredeyse tamamı Hristiyan kilisesinden çevrilmedir. En güzeli, şehrin bir mil batısında yer alan Santa Sofya'dır; camiye çevrilmiş olmasına rağmen hala dışarıdan iyi durumda olup Müslümanlar tarafından nadiren kullanılmaktadır.⁶²⁴

Hamilton; Akçaabat'ta karşılaştığı, 800 yıldan fazla zaman önce yapılmış ve St. Michael'e adanmış olduğunu öğrendiği bir kilise hakkında şu bilgileri vermiştir:

Kıyıda ki lokantada konaklayacağımız yeri sağlama aldıktan sonra St. Michael'e adanmış ve papazın belirttiğine göre 800 yıldan fazla zaman önce inşaa edilmiş eski Rum kilisesini ziyarete gittim. Tarzı, kesinlikle erken Bizans dönemlerine aittir. İçerde altın önündeki perdede meraklı birkaç resim ve arkasında aynı malzemenin yapılmış kısa bir duvarın üzerine dayanan kaba bir eşığı destekleyen 4 küçük mermer sütun mevcut. Dışarıda zarif bir pervaz veya kenarlıktan birkaç sırayla dekore edilmiş birkaç sahte, pencere ve nişler yoğun Bizans havası veriyor. Ben vardığımda papaz cemaatini kiliseye topluyordu. Rumlara çan çalma izni verilmediğinden bunun eksikliğini ağaçlara asılmış bir tahta parçası ile kapatıyorlar. Papaz bu tahtaya davul gibi vururken bir çeşit ahenk üretme çabası içinde.⁶²⁵

Texier ve Pullan, Trabzon'un kilise ve manastırları hakkında şu açıklamalarda bulunmuşlardır: "Trabzon'un dini yapıları çok sayıda ve dikkat çekiciydi. St. Philip Katedrali'nin yakınında muhteşem bir manastır vardı; yakınında Manganon, St. Eugenius ve Chrysokepalos kiliseleri vardı. Ayrıca Acanthus Mahallesi'nde, IV. Alexis'in mezarının bulunduğu St. Mary Kilisesi ve manastırı vardı."⁶²⁶

Texier ve Pullan, bölgede çok sayıda manastırın bulunduğunu şu şekilde ifade etmişlerdir: "Ülkenin iç kısımlarında, çoğunlukla kraliyet vakıfları olmak üzere geniş manastırlar görülüyordu. Bunların en büyüğü, kasabadan bir günlük yürüyüş mesafesinde olan St. John'du. Trabzon civarında gölgeli bir vadide kadınlar için de bir manastır kuruldu. Bu iki kurum hâlâ var."⁶²⁷

Seyyahlar, Trabzon'da bulunan ve Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen kiliselerin Türklerin şehri ele geçirdikten sonraki durumları ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuşlardır:

Türkler şehri ele geçirdiğinde, dini amaçlara tahsis edilmeyen kamu binalarının çoğu, halkın başlıca önde gelenleri arasında dağıtıldı. İmparatorluk sarayı, valinin ikametgâhı oldu ancak ardi

⁶²³ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 341.

⁶²⁴ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 189.

⁶²⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 190.

⁶²⁶ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 196-197.

⁶²⁷ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 197.

ardına yapılan değişiklikler ve eklemeler sonucunda günümüze ulaşan çok az orijinal eser kalmıştır. İslam ibadetine adanan kiliseler, aksine, özenle korunmuş ve şu anda tatmin edici bir onarım durumundadır. Bu kiliseler çoğunlukla dini coşkusu onu başşehirinde ve çevresinde birçok kilise ve manastır inşa etmeye yönlendiren İmparator III. Alexis tarafından yaptırılmıştır. Bunların çoğu 14. yüzyılın ortalarına ait eserlerdir. Justinianus zamanından beri kilise mimarisinin geçirdiği dönüşümü sergilemeleri açısından ilginçtirler. Eski kilisenin başlıca bölümleri, bütünlükleri içinde korunur; ritüelin kendisi değiştirilmemişti: narteks ve dış narteks'i buluyoruz ama nef daha uzundur ve bütün plan Latin kilisesinininkine benzer. Merkezi kubbe hala ayırt edici özelliği olmaya devam etmektedir.⁶²⁸

Texier ve Pullan, Kızlar Manastırı (Palagia Theotocos) hakkında şu açıklamalarda bulunmuşlardır (Şekil 11):

Tanrı'nın Annesinin manastırı şimdi birkaç rahibe tarafından işgal edildi. Türkler burayı Kızlar Manastırı (Kızlar Manastırı) adıyla biliyorlar. Bu dini kurum, Trabzon'dan yaklaşık bir buçuk mil uzaklıktadır. Boz Tepe denilen dağın eteğinde bir vadinin dibine inşa edilmiştir. Dıştan kale görünümündedir. Birinci avlunun sonunda, içinde bir şapelin kazıldığı, önünde bir sundurmada kayaya oyulmuş yüksek bir kaya vardır. Kayanın yüzeyi siva ile kaplı olup üzerine fresklerde çeşitli dini konular resmedilmiştir. Soldaki duvarlar Yeni Ahit'ten sahnelerle kaplıdır; resimler yine figürlerle kaplı tonozlara kadar ulaşmaktadır. Resimlerin altında isimleri ve nitelikleriyle birlikte tam boy aziz portreleri var: bir dizi madalyon tüm kompozisyonu çevreliyor Şapelin önündeki sundurmanın duvarında ikonostasiye hizmet eden altı büyük boy figürle süslenmiştir: bunlar Mesih, Bakire ve Aziz Yuhanna'nın figürleridir. Diğer üçü ise yanlarında bulunan yazıtlardan dikkati çeker: bunlar III. Alexis, karısı Theodora ve annesi İrene'nin portreleridir. Bu resimler, yükselen dumanla karartıldı, yine de Trabzon'un kraliyet şahsiyetlerinin muhteşem kostümünü seçmek kolaydır.

Bu tarihi portreleri yeniden üretmek için Athos Dağı'ndaki çağdaş eserlerden ve el yazmalarından bazı detaylardan yararlanarak üç kişiyi restore etmeye giriştik.

Şekil 11. Trabzon Kızlar Manastırı III. Alexis, karısı Theodora ve annesi İrene'nin portreleri, (Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*)

Merkezdeki figür, mücevherli bir başlık giymiş, kafasına zengin bir taç takmış ve elinde bir asa taşıyan İmparator Aleksis'inkidir. Duvarlardaki yazıt şu şekildedir:

ΑΑΞΕΙΟCCNXOTΘΘΘ

⁶²⁸ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 198.

ΠΙCΤΟCΒΑCΙΑCΥC
ΚΑΙΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΠΑCCHANΑΤΟΛΗC
ΟΜΕΓΑΚΟΜΝΗΝΟC

Aleksios, Rab İsa'ya inanan, tüm Anadolu'nun Kralı ve İmparatoru- büyük Komnenliler.

Sağında, hala Rus prensesleri tarafından giyilen Kacochnik adlı diadem takan bir prenses figürü var. Elinde bir kilise maketi taşıyor. Bu durum onu manastırın kurucusu olarak ayırıyor gibi görünüyor: elbisesi en büyük zenginlikte. Yanında şu yazıt var:

ΗΡΗΝΗΧΥ
ΜΗΤΗΡΑCΤΟΥ
ΕΥΕCΒΕCΤΑΤΟΥ
ΒΑCΙΑCΟCΚΙ
ΡΟΥΑΕΞΙΟΥ
ΤΟΥΜΕΤΑΛΛΟΥ
ΚΟΜΝΗΝΟΥ

Irene, Tanrı'nın lütfuyla, Kartalın Annesi, çok dindar Kral Lord Alexis, Büyük Komnenos.

Üçüncü figürün yanında başka bir yazıt yer almaktadır: -

ΘΕΟΔΩΡΑ
ΧΥΧΑΡΙΤΙΕΥ
CΕΒΕCΤΑΤΗ
ΔΕCΠΙΝΑ
ΚΑΙΑΥΤΟΚΡΑ
ΤΟΡΙCΑΠΙΔΑCΙC
ΑΝΑΤΟΛΗC

Theodora, Tanrı'nın lütfuyla, tüm Anadolu'nun çok dindar Hükümdarı ve İmparatoriçesi.

Theodora bir elinde asayı, diğer elinde diski tutar. Başörtüsü ve cübbesi Irene'ninkiler kadar zengindir. Bu yazıtların karakteri, aynı yüzyıla ait olan Selanik'teki Spadoni'ninkine benzemektedir.⁶²⁹

Seyyahlar, Kızlar Manastırı'nda bulunan ve aşağıda verilen fresklerin kendileri tarafından restore edildiğini ve levha üzerindeki yazıtta harflerin benzerliğinden kaynaklanan bir iki küçük hata olduğu ayrıca ifade etmişlerdir (Şekil 3.11).⁶³⁰

Curzon, Trabzon'da karşılaştığı kiliseler ve bu yapıların süslemeleri hakkında şu bilgileri vermiştir:

Bizans mimarisine ait birçok yıkık bina daha geniş alanların kenarlarında ayakta zor duruyor, bazıları görünüşte çok eski ve incelemeye değer. İki küçük, eski Rum kilisesinin verandalarında görünüşe göre mükemmel bir şekilde korunmuş 12. yüzyıla ait bazı freskler gördüm; kraliyet kıyafetleri içerisinde Bizans krallarının ve prenslerinin portresi dikkatimi çekti ama aceleyle bakmaktan başka yapacak zamanım olmadı. Başka bir Rum kilisesinin avlusunda, bir tür taş kubbenin altında duran, Gürcistan veya İmmeretia Kralı Davut oğlu Süleyman'ın mezar ve gümüş yaldızlı gibi görünen, sekiz ya da on fit çapında fazlasıyla beğendiğim erken dönem metal işçiliğinin en değerli örnekleri sayılan eski taç resimleri vardı. Her ikisi de Kutsal Kitap'tan metinlerle kazanmıştı ve azizler ve en korkunç yönleriyle melekler, o kadar eski, tuhaf ve çirkinlerdi ki

⁶²⁹ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 201-202.

⁶³⁰ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 218.

gerçekten acı verici oldukları söylenebilir. Bu konuda, İngiltere'deki modern kiliselerde asılan taçların kökeninin nereden geldiğini bilmediğimi söyleyebilirim. Aix-la-şapel dışında Latin kiliselerin hiç birinde görmedim; sanırım, başka ama kesinlikle Avrupa'nın hiçbir yerinde yaygın veya olağan değildiler. Tüm bildiğim Rum tören ayinine aitler. Eski bir Gotik taç ile hiç karşılaşmadım ve son zamanlarda kiliselerimize tanıtılanların nereden alındığını bilmekten memnuniyet duyarım.⁶³¹

Walpole, Ayasofya Camii hakkında açıklamalarda bulunduktan sonra Kızlar Manastırı'nda gördüğü freskleri şu şekilde betimlemiştir:

Trabzonda'ki antik bir kilise harabesinin sundurmasında Bizans Trabzon krallarının iyi korunmuş dört tam boy figürü var: Doğu imparatorlarının muhteşem kıyafetlerini göstermeye yetecek kadar hala görülebiliyor. İçeride birkaç resim daha var ama tarihi değeri yok. Bay Holmes, kralların ve kraliçelerin doğru bir şekilde çizimlerini yenilemiştir. Şehirin etrafına dağılmış, iyonik tarzda birkaç parça friz, korniş, vb., sökülmeğe değer.⁶³²

Trabzon'a uğramadan ilk olarak Sümela Manastırı'nı görmek isteyen Tozer, ormanlarla kaplı dağ geçitleri ve patikalardan ilerleyerek ulaştığı manastırı karşıdan ilk gördüğünde şaşkınlığını şu sözlerle ifade etmiştir:

Kısa bir süre sonra aradığımız yapının görünür olduğu bir noktaya geldik ve yapı vadinin karşı tarafında çok sıra dışı bir konumdaydı. Burada, yaklaşık bin fit yüksekliğe kadar yükselen dik bir uçurum, bunun yüzünün tam ortasında, bir mağaranın oyuğunda manastır duruyor, beyaz binaları kahverengi kayaya belirgin bir zıtlık sunuyordu. İzleyicinin ilk hissi, herhangi bir insanın bu kadar erişilmez bir yere yerleşmesine şaşırması şeklindedir. Birçok yönden, adından da anlaşılacağı gibi büyük bir mağarayı da işgal eden Mora'daki Megaspelaeon Manastırı'nı andırıyor ancak orada mağara uçurumun eteğinde duruyor ve dolayısıyla ulaşımı kolay oysa burada herhangi bir yakınlaşma yolunu bulmak ilk bakışta imkânsızdır. Binanın çevresinde en az göze çarpan nesne, manastırı besleyen bir suyunu destekleyen, kayaya bağlı uzun bir kemer dizisidir. Ancak bu garip resmin çevresi bereket ve bollukla çevrelenmiştir. Aşağıdaki vadi, sayısız tepe kıvrımının ortasında kuzeye doğru rüzgârla estiğinden, en zengin bitki örtüsüyle doludur ve büyük uçurumun yanları ve zirveleri ağaçlarla kaplıdır.⁶³³

Seyyah, manastıra ulaşmak için vadinin dibinde berrak Devonshire Deresi'ni andıran, akarsuların kayadan kayaya döküldüğü bir dereye ulaştıklarını ve bu dereден, çatısı kuşkusuz Alpler'dekiler gibi kışın karın ağırlığının dökülmesi amacıyla tasarlanmış, özellikle Trol görünümünde küçük, üstü kapalı bir ahşap köprüden geçtiklerini ifade etmiştir. Seyyah, manastıra giden yolun betimlemesini anlatmaya şu sözlerle devam etmiştir:

Buradan ağaçlarla çevrili çok dik bir zikzak yol, üzerine inşa edildiği büyük uçurumun yanında, manastırdan biraz daha alçakta duran birkaç ilginç kaya odasına tırmanıyor. Bunların yakınında, nispeten düz bir alana yapılmış bir dizi kır evine götüren yol var. Bu yerin en önemli özelliği hem mağaranın orijinal erişilmezliğini hem de onu ilk işgal edenlerin azimli yaratıcılığını kanıtıyor olması. Uçurumun bu tarafında, mağaradan biraz daha yüksek bir seviyedeki kayada hafif bir çıkıntı vardır bu sayede girişi işlevsel hale getirmek için iyileştirme imkânı sağlanmıştır. Şimdi durduğumuz yerden bu payandanın zirvesine ulaşan elli taş basamak inşa edilmiş ve buradan yine aynı mesafede manastıra doğru ahşap bir merdiven iniyor. Gerçek ağ geçidi, basamakların en üstündedir; burada bizi bekleyen başrahibi bulduk ve dar bir portal olduğu ve çok şişman bir adam

⁶³¹ Curzon, *Armenia; a Year at Erzeroum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, ss. 6-7.

⁶³² Walpole, *The Ansatyrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, s. 233.

⁶³³ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 435-436.

olduğu için tüm alanı işgal etti. Bize her zamanki hoş geldin sözleriyle (καλώς όρισσατε) Rumca hitap etti ve bir kez daha Rum halkı arasında olduğumuzu hissetmekten çok memnunuz. Daha sonra merdivenlerden aşağı indik, karmaşık geçitlerden geçerek vadiye bakan konforlu bir odaya yerleştiğimiz binanın diğer ucuna ulaştık. Manastırın dereden yüksekliği 400 fit ve gün içinde bu kadar inmiş olmamıza rağmen hala deniz seviyesinden 4.000 fit yükseklikte.⁶³⁴

Tozer, manastırın iç düzeninin çok sayıdaki merdiven ve geçitler nedeni ile karmaşık bir yapıya sahip olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

Bazıları ahşap, bazıları taş olan binalarda tekdüzeliğin olmaması; kapalı bir alanda bazıları ahşaptan, bazıları taştan akla gelebilecek her açıdan yukarı ve aşağı giden merdivenlerin her yöne atılan köprülerle birbirine bağlanması nedeniyle manastırın iç görünümünü tanımlamak neredeyse imkânsızdır. Karşıdan bakıldığında mağara biraz sığ görünüyor ancak içeri girdiğinizde önden arkaya hayal ettiğinizden daha derindir. Sonunda, binaların ortasında herhangi bir noktada durmak ve kasvetli kütlelerinin yukarıdan yükseldiğini görmek harikaydı. Kaya o kadar sağlamdır ki manastırın içine hiçbir kopuk parça düşmez. Burada, zaman zaman uçurumun üzerinde yükselen küçük balkonlara çıktığımız küçücük avlular ve dar geçitler arasında dolaşabilirsiniz. İçinde yaşadığımız yapının en büyük kısmı, muhtemelen bazı eski binaların yerine on beş yıl önce inşa edilmiş ve sağlam bir duvarla desteklenen üç kattan oluşuyor. Buradaki odalar esas olarak ziyaretçiler için ayrılmıştır. Bize söylendiğine göre on beş Ağustos'ta, Meryem Ana'nın büyük festivaline büyük bir hacı kalabalığı gelecek. Pencerelerinin hâkim olduğu manzara, mekânın dışarıdan görünüşünden daha az harika değil. Hemen altında, kademeli olarak aşağı inen ve binanın 700 fit altına kadar bir derinliğe ulaşana kadar akan dere olup diğer yönde göz, tepelerin çıplak doruklarıyla buluşana kadar vadiye doğru uzanır; karşı tarafta ise yüksek, ağaçlıklı bir dağ, kırık sırtlarla dik bir şekilde yükselir.⁶³⁵

Seyyah, başrahibin ifadesinden yola çıkarak yapının bin beş yüz yıl önce, Athena'nın yerlilerinden rahip Barnabas ve diyakoz Sophronios tarafından Kutsal Bakire'ye (Παναγία) ithafen yapılmış olduğu bilgisini paylaşmış ve şimdi hepsi rahip olan on iki keşişin burada bulunduğunu belirtmiştir.⁶³⁶

Tozer, eskiden Trabzon'da bulunan fakat o gün yerinde olmadığını belirttiği Theoskepastos Manastırı'ndaki kilise ve şehirdeki bazı yapıların Justinianus tarafından restore edilmesinin anısına ithaf edilen kale kapısının üzerindeki yazıt hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Türkiye'de devam eden antik anıtların yıkımı içler acısı olup özellikle Trabzon bundan zarar gördü. Texier ve Pullan'ın Bizans mimarisi üzerine büyük çalışmasında, İmparator III. Panaghia Theotocos veya Theoskepastos Manastırı'ndaki kilise, şehrin Hristiyan mahallesinin arkasında yükselen dağ olarak adlandırılan Boztepe'nin karşısında dik bir konumda duruyordu. Bir arkeoloğun Trabzon'un en büyük görkemi olarak görebileceği bu antik eser ortadan kayboldu. 1843'te kilise onarıldı ve bilgisiz başrahibenin hatalı kararı ile antre yeniden sıvandı ve antik tabloların yüzeyine bazı modern figürler boyandı. Ama eğer yüzbaşının söylediği doğru ise son zamanlarda daha da eski bir anıt daha yok oldu. Bu, şehrin kamu binalarının Justinianus tarafından restore edilmesinin anısına ithaf edilen kale girişinin üzerindeki yazıttır. Bu bilginin doğruluğunu sorduk ancak alabildiğimiz tek bilgi, bahsettiğimiz kapıya tekabül eden bir kapı üzerindeki yazıtın bir süre önce kaldırıldığınıydı. Bazıları bir Mouaveen'in (Hristiyan vali yardımcısı) onu yanında götürdüğünü söylerken diğerleri onun paşanın sarayının çevresinde bir yerde olduğunu ileri sürdüler ancak bununla ilgili daha fazla istihbarat elde edemedik. Belki de bu ifadeler önceden süregelmiş olabilir ve yazıt, kesinlikle kaleye

⁶³⁴ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 437-438.

⁶³⁵ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 438-439.

⁶³⁶ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 439.

girdiğimiz yerin üzerinde olmasa da görmediğimiz bir kapının üzerinde duruyor olabilir ancak gerçekten yıkılmışsa, bu yıllardır işlenen en kötü vandalizm eylemidir.⁶³⁷

Lynch, bedestenin güneyinde, mahallenin mimari açıdan ilgi çekici olmayan büyük camisinin ötesinde, pazarların hemen hemen kenarında Aivasil (Ayvasıl) ve Aiana (Anna) adlı iki Rum kilisesinin yer aldığını ifade etmiş ve bu yapıların mimari özellikleri ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Aivasil yeniden inşa edilmiş, daha doğrusu eski kilisenin yerine modern ve zevksiz bir yapıyla kaplanmıştır. Ancak daha önceki yapıya ait olan ve Justinianus'un bir yazıtını içeren bir friz parçası olan uzun bir taş, kilisenin gövdesinde hala tarihi bir kalıntı olarak korunmaktadır. Yakın komşusu Aiana ise oldukça sağlamdır ve Hristiyan mimarisinin başlangıcının en ilginç örneği olmaya devam etmektedir. Tuğladan yapılmış küçük pencerelerin üzerindeki kemerler ile kapının üzerindeki duvara yerleştirilmiş büyük bir mermer yarım kabartma olmasaydı, çok düzgün bir şekilde bir araya getirilmeyen küçük ve gösterişsiz bir taş bina, neredeyse gözden kaçacaktı. Taş çatlamış ve heykel hasar almış olsa da ayaklarının altında bir kalkan tutan daha küçük bir figürle birlikte oturan devasa bir figürün temsil edildiği fark edilebilir. İçi tuğladan yapılmıştır ve bir orta nef ve iki yan neften oluşur, ana apsis iki yan apsisle çevrilidir. Kubbenin olmadığı yapıda solmuş fresklere düşen yetersiz ışık, duvarlardaki dokuz küçük pencereden geliyor. Her nef iki kemerlidir, doğudaki kemer payandalara, batıdaki ise iyon başlıklı mermer sütunlara yaslanır. En eski Ermeni kiliselerindekilere benzeyen ilkel bir sunağın yerleştirildiği apsisin darlığı dikkat çekiyor. Dairesel bir taş üzerine oturan yatay bir levhadan oluşur ve levhanın yan tarafında Yunanca bir yazıt vardır. Hala kilise olarak kullanılmakta olan yapıda bir zamanlar duvarları kaplayan fresklerden birkaçı kalmıştır. İncil konularının yanı sıra, batıdaki duvarda birkaç portre gözlemlenir. Alanın büyük kısmı azizlerin ve keşişlerin resimleriyle doludur ancak kuzey tarafında, başı ne yazık ki silinmiş olan devasa bir figür temsil edilmektedir. Figür, imparator III. Alexius'un giydiği kostümün aynısı olan siyah işlemeli altın şeritlerle mor bir kaftan giymiştir. Sümelas'taki boğa da tasvir edilmiştir. Sol elinde dairesel bir süs veya amblem tutar. Figürün altındaki duvarda kısmen silinmiş bir yazıt görülmektedir. Eski tapınma dönemleri ile yeni tapınma dönemleri arasında köprü kuran, daha önceki tapınaklardan elde edilen ganimetler ile ilk şehirin bu kalıntısı işte böyledir.⁶³⁸

Lynch, şehirden doğuya Hristiyan mahallesine doğru sahil boyunca ilerlerken karşılaştığı büyük bir Rum kilisesi hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Tüccarların malları, müstahkem şehir ile Güzel Saray noktası arasındaki sahil boyunca yer almaktadır. Doğuya doğru ilerlerken deniz kenarında olağanüstü çirkinliğe sahip büyük ve modern bir bina olan Rum katedralini ziyaret etmek için neredeyse durmamız gerekiyor. Bu gösterişli kilisenin güney tarafında bize son Gürcü krallarının mezarı gösteriliyor. Güzel Saray'ın duvarını ve kulesini geçerek kalabalık Hristiyan yerleşkesi olan Frank Mahallesi'nden yukarı doğru bir yol çıkıyor.⁶³⁹

Seyyah, nispeten yakın bir döneme ait olan buradaki binaların, uzun süredir Komnenos imparatoru ile Cenevizliler arasında anlaşmazlık olan ünlü Leontocastron Kalesi'nin yerini işgal ettiğini açıklamış ve başka bir Ceneviz kalesi hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur: “Başka bir Ceneviz mülkü olan Daphnus'un eş kalesi, muhtemelen batıdaki körfezde bulunan Rum adının bir İtalyan yozlaşması olan Dia Funda mahallesinde, modern liman ile karşı karşıyaydı. Güzel Saray'ın duvarları, bu noktada çimenli bir platform üzerine kurulmuş bir

⁶³⁷ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 460-461.

⁶³⁸ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 29-30.

⁶³⁹ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 30.

topçu alanına bakıyordu.⁶⁴⁰ Lynch, doğu mahallesinden yürüyüşüne devam etmiş ve şehrin manzarasına hâkim olduğu Boz Tepe'nin yamacına kadar uzayan freskleriyle ünlü Theotocos'un Manastırı'na (Kızlar Manastırı) ulaşmıştır. Bir kale görünümündeki bu yapı hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Binanın bitişiğinde, Büyük Komneni'nin güzel başşehirlerini incelemek için kullandığı yazlık veya tatil evi vardı. Boş pencereleri, baktıkları büyüleyici manzaraya hoş bir çerçeve oluşturan bu sarayın yıkıntısını çok iyi hatırlıyorum. Ne yazık ki bu parça, hırslı rahibelerin yerine yaptıkları çirkin bir misafirhane için ortadan kaybolmuştur. Rahibe manastırının Bakire Panagia Theoskepastos'a adanmış şapeli, uçurumun kenarına inşa edilmiştir, iç ucu aslında bir mağaradır. Nem, freskleri bulanıklaştırmış olsa da yine de kuzey duvarındaki kraliyet portreleri tanınabilir. Mor cübbeler giymiş iki kral figürünün ve sağ ellerinde yan yana mücevherli, taçlı iki kraliçenin üst kısımları, mağaranın küflü tarafını hala renklendiriyor ve neredeyse bir sıra tezgâh tarafından gizleniyor. Bunlar, sanırım, III. Alexius ve Kraliçesi Theodora; sırasıyla annesi ve ilk olarak adlandırılan prensin oğlu Andronicus ve Eirene olarak silinmiş olan yazıtlarla belirlenmiştir.⁶⁴¹

Hunter, Trabzon'da bulunan kilise ve manastırların çoğunun III. Alexius zamanından kalma olduğunu belirtmiş ve bu eserlerden ilkinin yaklaşık otuz mil uzaklıkta bulunan göz alıcı güzelliğe sahip Sümela Manastırı olduğunu vurgulamıştır.⁶⁴² Seyyah, bu manastır ile ilgili açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

1360 yılında III. Alexius tarafından yeniden inşa edilmiştir ve neredeyse hiç değişmeden bu güne kadar gelmiştir. Ancak yüzlerce metre aşağıdaki vadileri kaplayan açelya ve koyu köknar ormanlarının vahşi doğası onu işaret ederken yüzyıllardır büyük dağın yamacında asılı duruyor. Manastırın şapeli, mağaralarda o kadar derine gömülüdür ki dışarıdan sadece apsisi görülebilmektedir. Ancak burası kristal avizeler ve kayalardan sarkan ve zengin fresklerin üzerine nadir güzellikte bir parlaklık veren devasa gümüş lambalar ile aydınlatılmaktadır. Duvarları süsleyen resimler ve geceleri bu ışık, küçük pencere kümesinden o kadar net bir şekilde parlıyor ki uzaktaki yolcuya muhteşem bir yıldız gibi görünüyor.⁶⁴³

Hunter, III. Alexius döneminde yapılmış olan başka büyük bir yapı, Panagia Theotocos'un Manastırı (Kızlar Manastırı) ile ilgili olarak da şu açıklamalarda bulunmuştur: “Trabzon'un hemen arkasındaki üzerinde çok sayıda manastırın bulunduğu "Kutsal Dağ"da, imparatorluğun en ilginç kalıntılarından biri olan Panagia Theotocos'un Manastırı III. Alexius tarafından cömert bir şekilde bağışlanmıştır. Bu manastıra bağlı kilisenin girişinde, Mesih ve Bakire'nin yanında Alexius, annesi ve imparatoriçesinin gerçek boyutlu fresk resimleri durmaktadır.”⁶⁴⁴

Seyyah, Alexius'un tahta çıkışından önce yakılan muhteşem bir kilisenin yerine, Aziz Eugenius'un (Yeni Cuma Camii) onuruna muhteşem bir kilise inşa edildiğini ifade etmiştir.⁶⁴⁵

⁶⁴⁰ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 31.

⁶⁴¹ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 31.

⁶⁴² Dulany Hunter, “*The Princess of Trebizond*”, *Cosmopolitan*, Vol. XXVIII, 1899, s. 22.

⁶⁴³ Hunter, *The Princess of Trebizond*, ss. 22-23.

⁶⁴⁴ Hunter, *The Princess of Trebizond*, s. 22.

⁶⁴⁵ Hunter, *The Princess of Trebizond*, s. 22.

Hunter, ayrıca Aziz Dionysius Manastırı'nın (Vazelon Manastırı) Aleksios tarafından yaptırılan tüm yapıların en soylusu olduğunu ve onun kalıntılarında hala imparatorluğun resim ve hat sanatından geriye kalan en değerli eserlerin görülebileceğini belirtmiştir.⁶⁴⁶

c) Medreseler

Kinneir, Ayasofya Camii'ni ziyaret ettikten sonra şehre dönerken dış kapı girişinin hemen yanında hacıların bağışlarıyla ayakta duran güzel görünümlü bir medresenin varlığına değinmiştir.⁶⁴⁷ Bu medresenin Gülbahar Hatun Külliyesi'nin şu an yerinde bulunmayan yapı parçalarından biri olduğu düşünülmektedir.

d) Türbe ve Mezarlıklar

Kinneir, Ayasofya Camii'ni ziyaret ettikten sonra şehre dönüş yolunda karşılaştığı bir medrese ve türbe hakkında: “Biz tepelerin eteğinden aşağıya doğru uzanan yoldan sonra ulaştığımız ve her iki tarafımızda ağaçlı bahçelerin olduğu cadde boyunca yürüyerek şehre dönüş yaparken dış kapının girişinin hemen yanında hacıların bağışlarıyla ayakta duran güzel görünümlü bir medrese ve Evliya olarak bilinen bir Müslüman âlimin türbesinin yanından geçtik.” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.⁶⁴⁸ Burada gezginin üzerinde durduğu türbenin Gülbahar Hatun Türbesi olduğu düşünülmektedir.

Stuart; şehirdeki mezarlıkta, Sultan'ın sürgündeki kız kardeşinin gömülü olduğu sekizgen bir taş türbesinin bulunduğu ve mezarlığın görkemli servilerin altında gölgelendiği bilgisini vermektedir.⁶⁴⁹

Hamilton, şehirden ayrılırken karşılaştığı bir türbe hakkında: “Trabzon'un iki mil güneyinde, taşlı ve dolambaçlı bir patikadan Trabzon'un iki mil doğusunda denize düşen derin Sürmeli Vadisi'ne indikten sonra bir Türk dervişine ait türbenin yanından geçtik.” açıklamasında bulunmuştur.⁶⁵⁰

Curzon, kasabanın iç bölümünde, eski surlarının bir mil kadar ötesinde karşılaştığı bazı yapılar hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

Kasabanın iniş yerinin diğer tarafında, Bizans kalesinin güzel eski surlarının bir mil kadar ötesinde bazı güzel ağaçların olduğu küçük çimenli bir ova var. Bu ova, bir teras üzerinde, sağda açık deniz, aşağıda elli veya daha fazla kotta yer almaktadır. Bu nedenle her taraftan manzara güzeldir. Sağ tarafta görkemli mavi deniz, arkanızda harabeye dönen surlar ve kuleler, soldaki tepeler, bunların eteklerinde Müslüman mı yoksa Hristiyan mı bilmediğim düz çimenler üzerine inşa

⁶⁴⁶ Hunter, *The Princess of Trebizond*, ss. 22-23.

⁶⁴⁷ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 338.

⁶⁴⁸ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 338.

⁶⁴⁹ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 342.

⁶⁵⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 132.

edilmiş eski moda güvercinlikler gibi konik çatılı ancak renk bakımından zengin, eski tuğla, taş ve mermerden yapılmış alçak, yuvarlak kule şeklinde birkaç eski mezar var.⁶⁵¹

6.2. Sivil Mimari

Trabzon'a gelen seyyahlar gezi notlarında sivil mimari kapsamında değerlendirilen ev, sokak, kamu binaları, ticaret yapıları ve su yapılarına yer vermişlerdir.

a) Evler ve Sokaklar

Kinneir, Trabzon evleri hakkındaki düşüncesini: “Evler çoğunlukla taş ve kireç kullanılarak inşa edilmiş olup çatılar kırmızı küçük kiremitlerle kaplanmıştır. Türk meskenleri dış görünüşleri bakımından hoş ve rahattır.” sözleri ile aktarmıştır.⁶⁵² Gezgin, gezi notlarında kaleye çıkışı esnasında geçtiği bir sokağın dar ve kirli olduğuna da değinmiştir.⁶⁵³

Brant, Trabzon evlerinin özelliklerinin zemin kattan ibaret olduğu ve denizden bakıldığında bahçeler arasında zorlukla görülebildiğini şu şekilde aktarmıştır: “Kasabanın evleri çoğunlukla tek başına bir zemin kattan ibaret olup hepsinin bir avlusu veya birkaç meyve ağacı olan bir bahçesi vardır. Ağaçlar yapraklandığında kasaba bir orman görünümüne sahip olur ve denizden neredeyse hiç bir ev görülmez.”⁶⁵⁴

Stuart, Trabzon evlerinin ağaçlar ve bahçeler arasında ince bir şekilde dağıldığını belirtmiştir.⁶⁵⁵

Hamilton'un Trabzon evlerinin ve sokaklarının durumuyla ilgili ilk açıklamaları şu şekildedir:

Diğer Türk şehirlerindeki gibi Trabzon'da ne bir han ne de bir otel var. İngiliz konsolos vekili Mr. Suter uygun olduğumuz kadarıyla konukseverlikle bizleri ağırladı. Evi, sadece Türklerin oturmaya izinli olduğu surlarla çevrili şehrin doğusundaki Rum semti içindeydi. Rum mahallesindeki evlerin tamamı bahçelerle çevriliydi. İçinden geçtiğimiz caddeler gördüğüm en dar caddelerdi.⁶⁵⁶

Seyyah, sur içinde kalan Türk evlerinin sur dışındaki azınlıkların evlerine göre daha görkemli olduğunu: “Türk şehrindeki evler, surların dışındakilere göre genelde daha büyük ve daha iyi inşa edilmiş fakat hoş bir bahçe içerisinde değiller.” sözleriyle ifade etmiştir.⁶⁵⁷

⁶⁵¹ Curzon, *Armenia; a Year at Erzeroum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, s. 8.

⁶⁵² Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 338.

⁶⁵³ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 338.

⁶⁵⁴ Brant, “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835”, s. 190.

⁶⁵⁵ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 341.

⁶⁵⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 130.

⁶⁵⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 131.

Southgate, Trabzon evlerinin kötü bir görünümüne sahip olduğunu, bazı sokaklarının ise fazlası ile dar olduğunu açıklamıştır.⁶⁵⁸

Texier ve Pullan, şehirdeki evlerin kırmızı kiremit çatılara sahip olduğunu ve bu durumun ona Avrupa şehiri görünümünü kazandırdığını ifade etmişlerdir. Ayrıca evlerin yarı yarıya yeşillikler içinde sokakların çeşitli ağaçların dikildiği küçük yollar biçiminde olduğunu açıklamışlardır.⁶⁵⁹

Curzon, karaya çıkınca manzaranın güzelliğinin sona erdiğini ifade ediyor. Bunun gerekçesi olarak da evlerin bahçe içerisinde olmasını şu sözlerle ileri sürüyor: “Karaya çıkınca, manzaranın güzelliği sona eriyor çünkü birçok Doğu kasabasında olduğu gibi sokaklar; boş duvarlar arasında ara sıra incir ağaçlarının, evlerin çatılarının ve portakal ve limon ağaçlarının dallarının görüldüğü dar patikalardır; öyle ki çıkmaz sokaklarda dolaşırken her iki tarafta evler mi yoksa bahçeler mi olduğunu bilmiyorsunuz.”⁶⁶⁰

Macdonald, Trabzon şehrini, kirlili ve dar sokaklarda, kerpiç, tek katlı ve düz çatılı evlerin bulunduğu tipik bir Türk kasabası olarak tanımlamıştır.⁶⁶¹

Barkley gezi notlarında Trabzon’daki evlerin hepsinin denize meyilli olarak sağlam çatılanmış olduğunu belirtmiştir.⁶⁶²

Lynch, Trabzon evleri ve sokakları hakkında şu paylaşımlarda bulunmuştur:

Yolumuz, önce bahçeler ve Avrupa tarzında inşa edilmiş evlerin ve dükkânların sıralandığı geniş sonra da dolambaçlı ve dar sokaklardan geçerek Hristiyan mahallelerinin bulunduğu yamaca çıkıyor. Trabzon’un altı ya da sekiz fiti geçmeyen genişliğe sahip bu sokakları şehrin tüm manzarasını kapatan donuk bahçe duvarlarıyla çevrilidir. Yolun her zaman bir tarafında bazen de her iki tarafında yükseltilmiş bir kaldırım vardır. Yer yer bir incir ağacının taze yeşil yaprakları ya da bordo meyve kümeleriyle kiraz defnesi ya da zakkumların pembe çiçekleri duvarlardan sarkıyor. Evler, süslemesiz duvarları ve bağcıklı şeritlerden veya zıvanalı ahşap küplerden yapılmış ortadan açılan küçük pencereleriyle çoğunlukla Doğulu bir karaktere sahiptir. Ancak modern villalar hızla onların yerini alıyor.⁶⁶³

Seyyah, bu paylaşımlarda bulunduktan sonra İngiliz konsolu Longworth’un Trabzon sokaklarının Rum tarzı olduğu konusunda kendisiyle aynı fikirde olduğunu belirtmiştir.⁶⁶⁴

Lynch, Aivasil ve Aiana adlı iki Rum kilisesini çevreleyen dar sokaklardan ticaret bölgesine dönerken eski yapıların yerini hızla modern villaya bırakan bir mimari üslup örneği

⁶⁵⁸ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 152-153.

⁶⁵⁹ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 195- 196.

⁶⁶⁰ Curzon, *Armenia; a Year at Erzeroum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, ss. 6-7.

⁶⁶¹ Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia*, s. 88.

⁶⁶² Barkley, *A Ride Thgrough Asia Minor and Armania*, s. 345.

⁶⁶³ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 11.

⁶⁶⁴ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 11.

olan eski bir evin yanından geçmiş ve yapıyı: “Bayanların öğleden sonra tazeliğinin tadını çıkarabilecekleri, çıkıntılı üst katı ve yarım daire biçimli çatılı balkonu ile dış cephe, aynı anda hem pahalı bir sağlamlık hem de gözalıcı bir çekicilik izlenimi veriyor. Odaların hem duvarları hem de tavanları ahşapla kaplanmıştır ve pencere önüne yerleştirilen açık ahşap kafesler, içerideki yaşamın mahremiyetini koruyor. Küçük nişlerde ve süslemenin detaylarında Pers sanatının ruhu vardır.” biçiminde tasvir etmiştir.⁶⁶⁵

b) Kamu Binaları

Stuart, Osman Paşa'nın kardeşi olan kaymakama bir mektup iletmek için gittiği hükümet konağı hakkında şu bilgileri vermiştir: “Çıkıntılı bir üst katı, kiremitli alçak bir çatısı ve her pencerenin üzerinde bir üçgen alınlığı olan modern beyaz badanalı bir yapıdır. Ahşap kaplamalı avlunun üç tarafında bulunan odalar biçimsiz ve yıpranmış görünmektedir.”⁶⁶⁶

Hamilton, Trabzon paşasının yaptırdığı ve daha sonra sarayın emriyle yıkılan paşalık binasıyla ilgili olarak şu açıklamalarda bulunmuştur. “Şehrin doğusunda küçük çıkıntıları olan bir kaya üstünde daha önceden Trabzon Paşasının meskeni olan ama sonradan aşırı gösterişli görüntüsü ile alakalı sarayın kıskançlığıyla yıkılmış bir kalenin kalıntıları duruyor.”⁶⁶⁷

1876 senesinde Trabzon'u ziyaret eden Bryce, şehrin evleri ve sokakları ile ilgili: “Bazen iki ya da üç katlı, parlak renklere boyanmış, çatıları kırmızı kiremitli ve pencereleri genellikle ahşap kafesli olan iyi görünümlü evler kendi çevrelerinde veya bahçelerinde dağınık halde durmaktadır. Şehrin dış kısmında yerleşimler yeniden başladığı yerde, çoğu Doğu kasabasında olduğu gibi sık sık boş ya da terk edilmiş evlerin kalıntılarıyla dolu terk edilmiş bir mahalleye gittiğinizi hayal edersiniz.” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.⁶⁶⁸

“The Land of Ararat” adlı seyahatname, şehrin sokakları iki üç istisna dışında çok dar ve bozuk olduğu bilgisini vermiştir.⁶⁶⁹ Yine aynı eserde Trabzon-Erzurum arasındaki ticaret yolunun ilk defa tekerlekli araç ile geçilebileceği bilgisi verilmiş olsa da seyyahın Erzurum seyahati sırasında yolun sadece bir bölümü tekerlekli araç ile geçilebilmiştir.⁶⁷⁰

c) Çarşı ve Pazarlar

Kinneir, şehirde 8 hanın olduğu bilgisini vererek ticaretin önemli olduğunu vurgulamış ve gördüğü bedestenle ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: “Şehirdeki en ilginç yapı, muhtemelen

⁶⁶⁵ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 30.

⁶⁶⁶ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 342.

⁶⁶⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 130.

⁶⁶⁸ Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, s. 386.

⁶⁶⁹ Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 27.

⁶⁷⁰ Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 30.

Cenevizliler tarafından cephanelik olarak kullanılan ve her yüzeyinde iki küçük penceresi bulunan büyük kare biçimli bedestendir.”⁶⁷¹

Karadeniz’in yeniden Hristiyan ticaretine açılmasını Rusların Osmanlı’ya uyguladığı baskılar neticesinde gerçekleştiğini ifade eden Brant, yeni ticari yollar bulunduğu için Trabzon’un ticari açıdan eskisi kadar önemli olmadığı bilgisini vermiş, şehirin surlarla çevrili kısmının çarşı ve hanları barındırdığını belirtmiştir.⁶⁷²

Stuart’ın, 1835 yılı Trabzon’una ait verdiği bilgiler arasında çarşılar da bulunmaktadır. Seyyah, yakın zamanda yangın geçirdiğini belirttiği bedesten hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur: “Geniş ve zengin gibi görünen çarşıları ziyaret ettim. Pamuğun satıldığı bedestenin iç kısmı, birkaç yıl önce çıkan yangında tahrip olmuş ancak Cenevizliler tarafından inşa edilen ve yapıyı çevreleyen yüksek taş duvarlar alevlere direnmiş.”⁶⁷³

Hamilton, Trabzon’un diğer Türk şehirleri gibi ne bir hana ne de bir otele sahip olduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁴

Trabzon’a ulaşan Spencer, burayı Karadeniz’in en büyük ve en önemli şehri olarak nitelemiş ve sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

Trabzon, görünümü itibarıyla tamamen doğuludur, dar sokakları, güzel minareleriyle camileri ve ticaret teşhiri için açık çarşıları ile doludur. Çeşitli kostümleri içinde hemen hemen her Avrupalı ve Asyalı gezgine çok ilginç sahneler sunar; şık dükkânların sayısı, Frankların elindeki son zamanlarda yapılan inşaatların çoğu, limanındaki hareketlilik ve çevresindeki Avrupalı tüccarların şirin köyü, artan refahının yeterli kanıtını veriyor.⁶⁷⁵

Hemen hemen her dükkânda karşılaştığı İngiliz mallarını ve limandaki gemilerde asılı İngiliz bayrağını görmekten büyük bir memnuniyet duyan seyyah, ülkesinin Türkiye ile olan ilişkilerini geliştirmek için tüm çabasını göstermesi gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁷⁶

Trabzon’la İstanbul arasında bir yıl önce başlayan vapur ulaşımı sayesinde şehirde ticaretin ilerlediğine değinen Southgate, şehrin çarşısının kalitesiz olduğunu vurgulamıştır.⁶⁷⁷

Texier ve Pullan, Trabzon çarşısı hakkında şu açıklamalarda bulunmuşlardır:

Günümüzde çarşılarında Azerbaycan dağlarından ipekler; Fırat sınırlarından altın işlemeli yünlüler; Ankara’dan keçi derileri; Amasya ve Tokat’tan bal, balmumu, fes ve deri bulunmaktadır. Avrupa, İngiltere ve Fransa’dan patiska ve çatal bıçak takımı ile temsil edilmektedir.

⁶⁷¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 341.

⁶⁷² Brant, “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835”, ss. 189-190

⁶⁷³ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 341.

⁶⁷⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 130.

⁶⁷⁵ Spencer, *Travels in the Circassia, Krim-Tartary, &c., Vol. II*, s.154.

⁶⁷⁶ Spencer, *Travels in the Circassia, Krim-Tartary, &c., Vol. II*, s.154.

⁶⁷⁷ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 152-153.

Yabancı tüccarlar doğu mahallesini işgal etti ve başlıca ticarethaneler hala orada kuruldu; Daha sonraki zamanlarda, Cenevizliler Trabzon şehzadelerinden bir toprak imtiyazı elde edince, üzerine Güzel Saray'ın inşa edildiği volkanik kayalardan oluşan bir burun üzerine yerleştiler.⁶⁷⁸

Curzon, Trabzon çarşıları ile ilgili şu izlenimlerde bulunmuştur:

Yaşamları ve koşuşturmalarıyla dar sokaklarda bulunan pazarları bir tezat oluşturuyor. Burada, her renk ve biçimde balkabağı büyüklüğünde sarıklarıyla durmadan her türlü pipoyu içen geleneksel yapıdaki gerçek Türklerin sayıları beliriyor.

Avrupalıların neden bu yerlere çarşı demektedir ısrar ettiklerini bilmiyorum. Çarşı dediğimiz yerin Türkçesi çeşitli dükkânların bulunduğu kapalı bir yer için bedesten. Çarşı kelimesi, tamamen farklı bir şey olan bir pazar anlamına gelir.

Trabzon çarşıları hem insan hem de cansız türden çok miktarda döküntü içerir. Peynirler, eyerler, eski, tehlikeli görünümlü silahlar ve çeşitli seyyar satıcılar ve erzak görünenler arasındaydı.⁶⁷⁹

Sandwith, eserinde şehrin Türkler tarafından nasıl ele geçirildiğine ve Türklerin Batı devletlerine uyguladığı yasakları kaldırmasıyla, buranın ticari gelişimine ne kadar faydalı bir iş yaptığına yer vermiştir. Ayrıca seyyah, İran'la yapılan ticarete, malların hemen hemen tamamına yakınının İngiliz malı olduğunu da belirtmeden geçmemiştir.⁶⁸⁰

Cunynghame, Trabzon çarşısının büyüklüğü karşısında hayrete düştüğünü şu sözlerle ifade etmiştir:

Bu ölçekteki bir şehirden beklediğimizin üstünde büyük ve ilginç pazarı var. Dükkânlar Ermeniler tarafından işletiliyor. İran'dan gelen çoğu malzeme sayesinde Trabzon'da büyük bir ticaret var. İhraç ürünleri ipek, pamuk, tütün, yün ve diğer malzemelerdir. Trabzon sadece açıkta demir atma yeridir ve kışın burada çok büyük dalgalar olur.⁶⁸¹

1876 senesinde Trabzon'u ziyaret eden Bryce, şehrin çarşısı ile ilgili: "Çarşı, Konstantinopolis veya Kahire'deki gibi bir dizi kapalı pasaj olmayıp erkeklerin çalıştığı açık odalar arasında bir eşeğin zorlukla geçebileceği dik, dar ve dolambaçlı yollardan oluşan bir labirent şeklindedir. Meyve ve genellikle bükülmüş rulolar veya büyük ince krepler halinde yapılan ekmek dışında alıcı yok gibi görünüyordu." şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.⁶⁸²

Barkley, gezi notlarında, Trabzon'un geçim kaynağının gümüş süs eşyalarına dayalı olduğunu ve kendisinin bu ürünleri görmek için pazarları dolaştığından bahsetmiş olsa da çarşı ve pazarlar hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.⁶⁸³

⁶⁷⁸ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 195-196.

⁶⁷⁹ Curzon, *Armenia; a Year at Erzeroum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, ss. 6-7.

⁶⁸⁰ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, ss. 19-20.

⁶⁸¹ Cunynghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, ss. 344-346.

⁶⁸² Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, s. 386.

⁶⁸³ Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armania*, s. 347.

“The Land of Ararat” adlı eserde Müslümanların surların içinde yaşadığı; Hristiyanların, çarşı ve hanların dışında kaldığı açıklanmıştır.⁶⁸⁴

Weeks, Batılıların İran’la olan ticaretinde Trabzon’un önemli bir yeri olduğunu vurgulamış, şehrin merkezinde çoğunlukla İranlıların oturduğu kapalı bir çay bahçesi ile yakınlarda arabaların ve içeriden gelen diğer ilginç araçların yerleştirildiği avlulu birkaç büyük kervansarayın bulunduğunu, neşeli bahçeler ve siyah servi ağaçlarıyla dolu mezarlıklarla çevrili dolambaçlı bir yolun körfezin yukarısındaki tepelere çıktığını belirtmiştir.⁶⁸⁵

Lynch, çok çeşitli ürünlerin bulunduğu zengin bir içeriğe sahip Trabzon çarşı ve pazarlarının kale duvarına bitişik olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸⁶ Seyyah, şehrin İtalyan mallarının iyi örneklerinin bile bulunabileceği bir çarşıya sahip olduğunu belirtmiş ve burada karşılaştığı bedesten hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Çarşının en işlek olduğu yerde, gölgeli girintileri olan çardakların üzerinde taş ve tuğladan yapılmış devasa bir kare bina yükseliyor. İçeriye, her iki yanında birer demir kaplı ahşap dört kapıdan girilir. Merkezde bir kuyu; çatı dört payanda üzerine oturtulmuş ve karenin her köşesindeki tonozlardan yayılmıştır. İskeleler ve tonozlar hala duruyor ancak çatı yıkık. Doğu taraf yünün yerini alan pamuklu yorgan veya yorgan satıcıları tarafından işgal edilmiştir.⁶⁸⁷

1895 senesinde birkaç gün Trabzon’da kalan İngiliz seyyah Hodgestts, Trabzon’un çarşılarının kalabalık olduğuna dikkat çekmiştir.⁶⁸⁸

d) Han ve Kervansaraylar

Hamilton, şehirde konaklayacak bir yer olmadığı bilgisini: “Diğer Türk şehirlerindeki gibi Trabzon’da ne bir han ne de bir otel var.” biçimindeki sözlerle aktarmaktadır.⁶⁸⁹

“The Land of Ararat” adlı seyahatnamede seyyah, eski seyyahlardan edindiği bilgilerden yola çıkarak Trabzon’da “Hotel des Voyageurs”adlı kirli ve bakımsız bir otelin varlığına değinmiş; bu otelin uzun zaman önce ortadan kalkmış olduğunu ve bu otelin yerine “Hotel Italie et Bellevue” adlı yeni iyi bir otelin bulunduğu bilgisini paylaşmıştır. Yine aynı eserde seyyah, Trabzon’dan ayrıldıktan sonra göze hoş gelen bir manzara arasından üç saatlik yolculuk yapmış ve Cevizlik Han’a varmış ve burada on bin Yunan’ın kamp kurduğu bilgisini paylaşmıştır.⁶⁹⁰ Seyyah buradan sonra Hamsiköy ve Zigana köylerinde bulunan alçak tavanlı hanlarda da konaklamış ve Gümüşhane’ye yönelmiştir.

⁶⁸⁴ Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 27.

⁶⁸⁵ Weeks, *From the Black Sea through Persia and India*, ss. 2-3.

⁶⁸⁶ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 29.

⁶⁸⁷ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 29.

⁶⁸⁸ Hodgetts, *Round about Armenia*, s. 28.

⁶⁸⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 130.

⁶⁹⁰ Anonymous, *The Land of Ararat*, ss. 42-44.

e) Hamamlar

Kinneir, Trabzon'da 5 hamamın olduğunu bildirmiş ama yapılar hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.⁶⁹¹ Texier ve Pullan, sonradan Ortahisar Mahallesi'nde eski bir kilisenin kadın ve erkek hamamlarına (Çifte Hamam) dönüştürüldüğünü açıklamıştır.⁶⁹² Walpole, Trabzon hamamlarının iyi olduğuna ve daha önce hiç görmediği bir lüksle donatılmış olduğuna dikkat çekmiştir.⁶⁹³ Robert Macdonald, 1855 senesinde Trabzon'da bulunduğu sırada rahatsızlanmış ve şifa bulmak için sık sık Trabzon hamamlarını ziyaret ettiğini belirtmiştir.⁶⁹⁴

f) Köprüler

Kinneir, şehrin batı kapısından kalenin bulunduğu noktaya doğru ilerlerken şu açıklamada bulunmuştur: "İç ve dış kapılar arasında batıdan şehri savunan derin bir vadi üzerinde kurulan taş bir köprüyü geçtik."⁶⁹⁵ Gezin, Erzurum kapısından ayrıldıktan sonra şehrin doğu tarafında bulunan vadinin üzerindeki köprüden geçtiğini ve çoğunlukla Hristiyanların oturduğu büyük bir kenar mahalleye ulaştığı bilgisine dayanarak şehirde ikinci bir köprü olduğunu anlamaktayız.⁶⁹⁶ Brant, şehrin duvarlarla çevrili kısmının her iki tarafında ağaçlar ve bahçelerle dolu derin bir vadi olduğunu ve her iki vadiden uzun köprülerle geçildiğini belirtmiştir.⁶⁹⁷ Stuart, şehrin tepelerinin derenin üzerindeki yüksek kemerli bir Türk köprüsüyle ayrıldığı bilgisini vermektedir.⁶⁹⁸ Hamilton, Trabzon merkezde karşılaştığı ve iki yakayı birbirine bağlayan iki şahane yüksek ve dar köprünün varlığına değinmiş ve bu köprülerden birkaç defa geçtiğini belirtmiştir.⁶⁹⁹ Seyyah, Akçaabat'ta karşılaştığı ahşap bir köprüyü: "Yakınındaki ırmağın üzerinde harap haldeki köprü payandaları basit ve ilkel bir yapıda. Birkaç direği karaya çıkarılmış, etrafında sazdan çerçeve örülmüş. Bu haliyle büyük taşlarla doldurulmuş sandık şeklini veriyor." şeklinde anlatmıştır.⁷⁰⁰ Texier ve Pullan, eserlerinde Trabzon kapılarından biri olan Tabakhane Kapısı ile mahallenin bir köprü aracılığıyla iletişim kurduğu bilgisini paylaşmışlardır.⁷⁰¹ Sandwith, Trabzon betimlemesinde içinden bir dağ selinin kükrediği bir uçurumu örten derin kemerli eski bir köprünün bitkilerle kaplandığına yer vermiştir.⁷⁰² "The Land of Ararat" adlı seyahatnamede Trabzon'un köprülerle geçilen iki derin

⁶⁹¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 341.

⁶⁹² Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 197-198.

⁶⁹³ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, s. 236.

⁶⁹⁴ Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia*, s. 88.

⁶⁹⁵ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 338.

⁶⁹⁶ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 339.

⁶⁹⁷ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 189.

⁶⁹⁸ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 74.

⁶⁹⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 131.

⁷⁰⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 191-192.

⁷⁰¹ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 197-198.

⁷⁰² Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, s. 17.

vadinin kenarı boyunca çoğu duvarla çevrili, deniz kıyısına kadar inen kayalık bir plato üzerine kurulmuş olduğuna yer verilmiştir.⁷⁰³ Lynch, Trabzon'da gördüğü iki köprü hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur: "Aralarındaki genişlik, uçurumdan uçuruma, her körfezin açılıp kapanmasına göre önemli ölçüde değişir; dağ geçitleri boyunca uzanan iki köprünün her birinin uzunluğu yaklaşık 100 adımdır. Her iki vadinin de kıyıya doğru alçaldıkça düzleşme, diğer bir deyişle genişlikleri artıp derinlikleri küçülme eğilimindedir."⁷⁰⁴ Seyyah, Ortahisar Fatih Büyük Camii hemen yanında yer alan köprüyü şu şekilde tasvir etmiştir: "Orta kalenin antik katedralden çevrilme Ortahisar Camii'nden batı vadisi üzerindeki köprü sadece birkaç adım uzaklıktadır. Köprü, doğusundaki surlar gibi içinden derenin aktığı tek bir dar kemerli, yüksek bir taş setten oluşur. Her iki taraftaki manzara harika güzelliğindedir, vadinin tabanından yükselen bitki örtüsünün derin gölgeleri, gözü dinlendirir ve ruhu tazeler."⁷⁰⁵

6.3. Askeri Mimari

Trabzon'a ulaşan Kinneir, dikdörtgen biçimli şehrin en güney ucunda bulunan Trabzon Kalesi'nin şehrin tüm manzarasına hâkim olduğundan, şehirde güneyden kuzeye doğru hafifçe yükselen yamaçların varlığından bahsetmiş ve şehrin savunmasıyla ilgili açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Şehir, kalenin arkasındaki kayalıkları kesen dere tarafından birbirine bağlanan iki derin vadi tarafından korunmaktadır. Bu kıyılara bir evliya türbesinden bir eser taşınmıştır. Şehrin genel olarak çok yüksek biçimde taştan yapılmış antik surları, bahsi geçen vadinin kıyıları boyunca uzanmaktadır. Güney surları kara ile bağlanırken kuzey surlarına dalgalar vurmaktadır. Kalenin altı çift kapısı vardır. Bu kapılardan Erzurum kapısı üzerinde Roma yazıtı gördüm fakat etrafta çok sayıda Türk dolaştığından kopyalayamadım.⁷⁰⁶

Brant, Cenevizliler tarafından yapıldığını iddia ettiği kale ve surları şu şekilde anlatmaktadır:

Şehre bakan, oldukça harap ve bakımsız bir kale; komşu yükseklikler tarafından komuta edilir. Şehrin kapıları günbatımında kapanır ve surlar, topçu desteği olmayan birliklerin saldırısına karşı bir savunma işlevi görecektir şekilde korunmuştur. Daha eski yapıların kalıntıları olan birçok mermer ve yazıt parçası duvarlarda kullanılmıştır. Ana kapılardan birinin üzerinde, bir Hristiyan piskoposuna ve Konstantinopolis imparatorlarından birine atıfta bulunan uzun bir yazıt vardır; belli ki ilk konumunda değil. Surlar ve kale, genel olarak ve şüphesiz Cenevizlilere aittir.⁷⁰⁷

Stuart'ın kale ile ilgili açıklamaları şu şekildedir: "Şehir, kare biçimli yüksek yan kuleleri olan taş surlarla çevrili olup doğal bir hendek işlevi gören her iki taraftaki derin bir vadi, savunmayı güçlendirmektedir. Yüksek bir kayanın üzerine kurulmuş olan kaleden muhteşem

⁷⁰³ Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 27.

⁷⁰⁴ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 13-14.

⁷⁰⁵ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 23.

⁷⁰⁶ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 338.

⁷⁰⁷ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 189.

bir deniz manzarası görülmektedir; şehrin güney köşesinde, siperlerin en yüksek kısmına platformsuz ve arabasız iki pirinç ve bir demir top yerleştirilmiştir.”⁷⁰⁸ Seyyahın kale ile ilgili açıklamaları şu şekilde devam etmektedir:

Kaleyi tekrar ziyaret ederken duvarın en yüksek kısmında beyaz bir taşta oyulmuş Roma kartalı dikkatimi çekti. Buradaki Avrupalılar; genellikle mevcut surların Cenevizliler tarafından, daha eski yapıların parçalarıyla dikildiğine inanıyor gibi görünüyor ancak tarihi araştırmalarımda bunu destekleyecek bilgilere ulaşamadım; bununla birlikte Cenevizlilerin, Karadeniz kıyısının her yerinde iş yerlerinin olduğu bir zamanda, Romalıların mallarını korumak için bedesten inşa etmelerine izin vermiş olması çok muhtemeldir. Kalenin hemen altında, Gibbon'un "Hendekleri sağlam kayaya oyulmuş." dediği; Justinian tarafından yaptırılan kale olduğunu düşündüğüm bir taş ocağı var. Bu asil harabe, kayanın eteğinden denize doğru yavaş yavaş inen şehrin surlarını tamamen görmekte ve yandan kuşatmaktadır.⁷⁰⁹

Seyyah, denize bakan surların yıkılmış durumda olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: “Şehirin denize bakan surları oldukça harap durumdadır; bir kule o kadar dışa doğru eğilir ki varlığı neredeyse bir mucizedir. Hadrian Limanı, aralarında yaklaşık beş yüz elli metre mesafe bulunan ve çoğu zaman suyla kaplanmış iki paralel taş payanda tarafından desteklenen surların izinden gitmektedir. O kadar ki tamamen suya batmış durumdaki surların uzunlukları hakkında herhangi bir fikir oluşturmak imkânsızdır.”⁷¹⁰

Trabzon Kalesi'nin bir Bizans kalesi olduğunu ileri süren Hamilton'un kale ile ilgili açıklamaları şu şekildedir:

Şehir, iki vadi arasındaki araziye tamamen işgal eden ciddi anlamda sağlamlaştırılmış kapıları ile dış duvarları çok yüksek olan eski ve resmetmeye değer bir kalenin geniş kalıntıları ile savunuluyor. Sarmaşık sarılı taretlerinden biri üzerinde çok perişan durumdaki iki veya üç pirinç kaplama top bulduk. Kale, Bizanslılara ait görünüyor ve muhtemelen Trabzon İmparatoru unvanını devraldıklarında Commeni'nin sarayıydı. İstanbul'un fethinden sonra bir süre direndiler fakat en sonunda 1460 yılında II. Mehmed'e teslim oldular. Harabelerin arasında defne ağaçları ve açelya bitkileri aşırı bol miktarda büyüyor.⁷¹¹

Southgate, Trabzon surları hakkında şu bilgileri vermiştir:

Hâlâ yüzyıllardır ayakta duran bir suru var. Birkaç yıldır şehirde ikamet eden zeki bir arkadaş, onun, Levant ticaretinin ellerinde olduğu dönemde, Cenevizliler tarafından dikildiğini ve benzer bir dizi hattın yalnızca ilki olduğunu varsayıyor. Trabzon'dan İran'a giden yol boyunca farklı noktalarda hala tahkimatlar görülüyor. Şu anda şehrin sadece bir bölümünü kapsıyor ve daha önce Trabzon'un ayırt edici özelliği olan artan nüfusa yetmiyor gibi görünüyor.⁷¹²

Texier ve Pullan, eski kaynaklardan faydalanarak iç kalede yer alan Komnenos Sarayı'nın yapı özellikleri ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuşlardır:

⁷⁰⁸ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 342.

⁷⁰⁹ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 344.

⁷¹⁰ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 345.

⁷¹¹ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 131-132.

⁷¹² Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 152-153.

Denize de hâkim yüksek bir mevki üzerine kurulmuş olan iç kale, bir akropol özelliği taşımaktadır. Yapının büyük bir bölümünü işgal eden imparatorluk sarayı, kraliyet dairelerine ek olarak misafir odaları ve kraliyet hazinesi ve arşivler için odalar içeriyordu. Çevresi geniş ve derin hendeklerle çevriliydi ve girişi demir kapılarla korunuyordu. Görkemli bir merdiven, sakinlerin temiz havanın, denizin ve dağların muhteşem manzarasının keyfini çıkarabilmeleri için galeriler ve balkonlarla çevrili Komneni Altın Sarayı'na çıkıyordu.

Büyük salonun zemini beyaz mermerle döşenmişti, tonozlu çatılar altın ve arabesklerle parlıyordu. Büyük salonun duvarları rütbe derecelerine göre sıralanan Komnenos portreleriyle boyandı ve kısa yazıtlar onların şanlı geçmişlerini anlattı.

Bu salonun üzerinde hükümet işlerinin iletildiği ve elçilerin dinlenmesinin sağlandığı meclis odası bulunurdu. Bu görkemli yapının çatısı, her biri tek parça mermerden dört sütunla desteklenen bir piramit şeklinde yükseliyordu.

Triclinium olarak da adlandırılan ziyafet salonu, konsey odasına bitişikti; ilerisinde kütüphane vardı. Saray Günlükleri'ni yazan Yunan Panaretos, bu kütüphaneden uzun uzadıya bahseder. MS 1462'de Türklerin eline geçmiş ve uzun süredir ihmal edilmiş gibi görünüyor; nihayet Konstantinopolis'teki saraya nakledilmiş görünüyor. O kütüphanede yapılan son araştırmaların bu konuda tatmin edici sonuçlara yol açmadığını da ekleyebiliriz.

Kommenos Sarayı'nın düzeni, Konstantinopolis'teki Mangana Sarayı'na benziyordu. İki sarayın kullanımları aynıydı ve görevliler aynı unvanları taşıyordu.⁷¹³

Mounsey, Ayasofya dönüşü Trabzon Kalesi hakkında da şu bilgi paylaşımında bulunmuştur: “Eve dönerken sık sık uzun sedir ağaçlarıyla dikilmiş mezarlığı geçtik ve doğuya doğru yürüdük ve bu kısımlarda her zaman olduğu gibi Cenevizlilere atfedilen şehrin en eski yapısı olan kaleyi gördük. En yüksek kulesinde her an arabalarından inmeye hazır görünen üç dört topun bulunduğu; ihmal ve çürümenin her yerde görüldüğü kale, harap durumdaydı.”⁷¹⁴

1876 senesinde Trabzon'u ziyaret eden Bryce, şehrin kalesi ve surları ile ilgili şu şekilde açıklamalarda bulunmuştur:

Bizans imparatorlarının bazen başşehirlerinden kaçtıkları, Konstantinopolis'in Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinden sonra sekiz yıl boyunca bir Hristiyan imparatorluğunun devam ettiği şehrin Orta Çağ kalesi, denizden biraz uzakta iki derin vadi arasındaki tepesi düz, kayalık bir alanı kaplar. Tırmanan bitkilerle sarılı duvarlar ve kuleler hala uçurumun kenarlarında duruyor ancak içerideki binalar kaybolmuş. Bu duvarların dışında, ikisi camiye dönüştürülmüş üç küçük Bizans kilisesi ve orada burada daha yakın bir tarihte inşa edilmiş yapılar var. Burada Roma süslemeleriyle kaplı birkaç mermer parçası ve çok az Antik Çağ izi vardır.⁷¹⁵

Tozer, Trabzon'un kalesi ve surları hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Şehrin bütünü hala kayalıkların çizgisini takip eden ve deniz yüzü boyunca taşınan Bizans surları ile çevrilidir; seviyenin alttan bir iç çapraz duvarla ayrılan üst kısmı kaleyi oluştururken iki vadi arasında bir tür boynun olduğu en yüksek nokta ise bütünü taçlandıran kaledir. Her iki tarafta, bu kale ile denizin yaklaşık yarısında, vadiler devasa köprülerle geçilir ve bunların en batısında, şehrin önünde, büyük bir kule ve diğer surlar kalır. Bu surlardan ve çevresinden daha güzel bir şey tasavvur etmek zordur. Aslında Konstantinopolis'in kara tarafındaki eski surları bu kadar çarpıcı kılan üçlü çizgiye sahip değiller ancak takip ettikleri kayalıkların düzensizliği ve onlardan çıkıntı yapan

⁷¹³ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 196.

⁷¹⁴ Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, s. 10.

⁷¹⁵ Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, ss. 385-386.

bazıları yuvarlak, bazıları köşeli kuleler çok daha fazla çeşitlilik sunuyor. Bu kulelerin çoğu sarmaşıklarla kaplıyken iki dar vadiyi kaplayan bahçeler bereketli bitki örtüsüyle dolup taşıyor ve göz, bir yanda zarif şekilli dağlara, diğer yanda ise onların arasında mavi Euxine'e kadar geziniyor.⁷¹⁶

Lynch, şehrin dış bölümlerindeki surları: “Aşağıda eski şehirde, yapraklardan oluşan bir örtüyle çevrelenmiş Orta Çağ'dan kalma surlar ve denize hafifçe eğimli kuleler görünmektedir. Yine de önünüzde genişleyen sahne kendi içinde ne kadar güzel olursa olsun zihnin yerleşmeye meyilli olduğu şey, daha çok onun uyandırdığı düşünceler ve anılar üzerinedir.” şeklinde betimlemiş ve bu manzaranın Ksenophon ve İmparator Hadrian'ın anıları ile değer kazandığını ifade etmiştir.⁷¹⁷

Lynch, seyahatnamesinde şehrin eski kalesi ve surlarının üçlü düzeninin müstahkem şehrin planının karakteristiğini ortaya koyduğunu ve topoğrafların tasvirlerinde hala ayırt edilen bir özelliği oluşturduğunu belirmiş, kale ve surların tarihi gelişimi hakkında şu geniş açıklamalara yer vermiştir (Şekil 12):

Kommenos ve daha önceki Bizans Dönemlerinde kale üst kısmıyla sınırlıydı ve deniz kenarındaki dış duvar, kıyının mevcut kenarından yaklaşık 460 yarda bir körfezden diğer körfeze çekildi. Geriye kalan kalıntılardan da anlaşılabilceği gibi surların planını çözümlmek için birkaç cümle yeterli olabilir. Yapı bütünlüğünün en başında kale vardı, dış duvar iki vadi arasındaki dar kıstaktan geçiyordu; bu, kalenin tüm çevresinin en zayıf noktasıydı ve duvarlar bu tarafa en güçlüydü. Bu dış duvarın içine inşa edilmiş, siperlerin üzerinde cesurca yükselen ve güneyden yaklaşımlara bakan devasa bir kare kule vardı. Yer, neredeyse kulenin hemen eteğinden körfezi çevreleyen tepelerin amfitiyatrosuna kadar yükselir. Böylece kale, zaten doğası gereği en savunmasız olduğu güneydeki yamaçlar tarafından yönetiliyor. Gotlar, Gürcüler, Selçuklular, Türkmenler, Osmanlı Türkleri başlıca saldırılarını güneyden yaptılar. Sur içindeki ve iki vadi arasındaki tüm boşluk, kalenin bu en üst kısmında, önce kale, sonra saray tarafından dolduruldu; kale, kralların ikametgâhı olarak hizmet etti ve batı vadisinin kenarı boyunca yükselen cesur pencereci duvar, hem kale hem de saray duvarıydı. Bu en üstteki kale, kralın sarayı ile birlikte, sitenin alt ama daha geniş kısmından, vadiler boyunca duvarlara eşit yükseklikte bir çapraz duvarla ayrıldı ve her iki ucunda da kuleler tarafından desteklendi. Bu üst sahne, altındaki sahneden o kadar daha yücedir ki en yüksek noktayı işgal eden saray, sur duvarlarının siperlerinin üzerinde yükselirken bu duvarın tabanı, surların en yüksek binalarını aşmaktadır.

Muazzam çift kapılı çapraz duvarın altında, kalenin katedrali ve kamu binalarını içeren ve orijinal müstahkem şehrin yerleşim bölgesini oluşturan kısmı uzanıyordu. Kale gibi iki tarafı da vadilerle korunuyordu, iç kenarları iki metre kalınlığında, aralıklarla kulelerle çevrili yüksek bir duvarla kaplıydı. Dağ geçidinden vadiye uzanan ikinci bir çapraz duvar, deniz kenarındaki siperiydi ve antik biçimde var olduğu gibi muhafazanın dış surunu oluşturuyordu. Bu dış sur, raf zemininin yüzeyindeki doğal bir eğimin kenarını takip ediyor ve onunla kıyı arasında uzanan alt seviyelere cesur bir cephe sunuyordu.

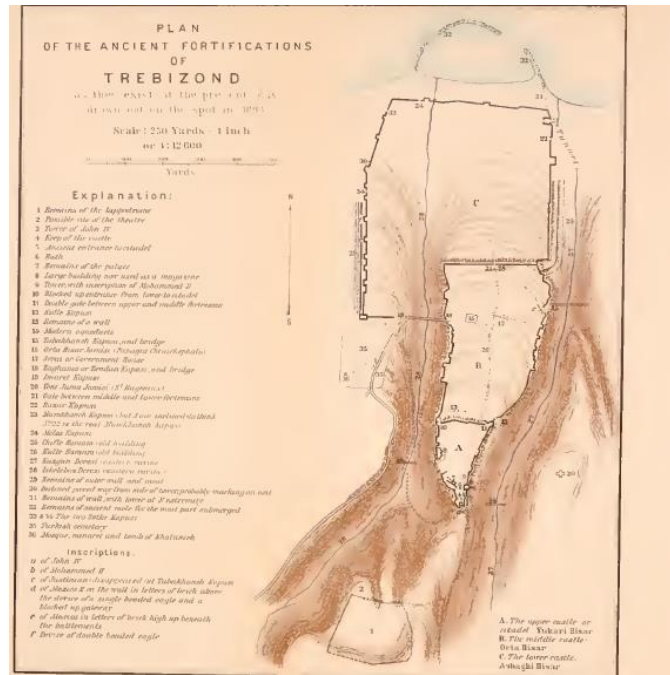
Müstahkem duvarın üçüncü ve en alt katı, şehrin bu dış surları ile denizin hemen kenarı arasında kalan boşluğu dolduruyordu. Deniz kıyısına yaklaşıtkça vadiler dışa doğru açılır ve bağlandıkları şekil genişler fakat öte yandan, bu doğal bariyerlerin kenarları düzleşir ve bitişik zeminin yüzeyini alır. Bu nedenle, aşağı kalenin planı, alanın doğal özelliklerine aynı bağlılığı göstermedi ve batıda, batı vadisinin dış kenarının ötesine uzanıyordu. Gerçekten de on dördüncü yüzyılın bu daha sonraki çalışmasının kapsadığı alan, eski şehirden çok daha büyüktü ve doğal savunmada ne kadar yetersizse sanatta o kadar güçlüydü. Düzensiz aralıklarla kuleleri olan bir buçuk metre kalınlığında bir duvar yeni yapıtı çevrelemişti ve deniz tarafı hariç, bu sur, dış tarafında bir hendek bulunan ikinci ve alt

⁷¹⁶ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 451-452.

⁷¹⁷ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 12.

bir duvarla çevriliydi. Ancak aşağı kale, alanın doğal sınırlarını aşan üçüncü ve ayrı bir birlik oluştursa da üst çevreleme ve vadileri çevreleyen duvarlarla en yakın şekilde bağlantılıydı. Doğuda yeni surlar eski duvarla birleşti ve kıyıya doğru düz bir çizgide yönünü sürdürdü, bu noktada kıyı boyunca dik açılarla döndüler. Böylece eski çapraz duvar tamamen yeni surlarla kaplandı ve eski şehrin ana kapısı, o duvardan geçen ve denize bakan kalenin dış ucunda durmak yerine, şimdi orta kısımda yer aldı. Deniz boyunca uzanan güçlendirilmiş yeni duvar, çapraz duvarın batı ucundan daha batıya doğru uzanıyordu; batı vadisinin ağzı boyunca çizilmişti ve eski duvarın paralel çizgisiyle çok örtüşüyordu. Çöküntünün biraz batısında biraz uzakta yön değiştirdi ve orta kaleden çıkan köprünün karşısındaki bir noktaya ve vadinin kenarından 100 adım öteye ulaşana kadar güneye doğru uzandı. Olağanüstü büyüklükteki dikdörtgen bir kulenin vurguladığı bu noktadan duvar çizgisi dik açılarla alınmış ve vadi kenarıyla buluşmuştur.

Gerçekten de, büyük kapıların çoğunun ortadan kalktığı ve birkaç katlı evlerin planı gizlediği günümüzde bile, yamaç, her biri birbirinden ayrılmış ve biri diğerinden daha yüksek ancak üçü de birbirine kaynak yapılmış üç tam kale ile çevrilidir.⁷¹⁸

Şekil 12. Trabzon Kalesi haritası (Lynch, Armenia, Travels and Studies, s. 12)

6.4. Antik Mimari

Texier ve Pullan'ın açıklamalarına göre Trabzon, Roma'nın fethine kadar Pontus krallarının yönetimi altında gelişti ve fetihten sonra İmparator Hadrian kasabada tapınaklar, revaklar, bazilikalar ve liman inşa etti. İmparator Justinianus döneminde de hem şehirde hem de sınırları korumak için iki günlük uzağında yarım daire olacak şekilde çok sayıda kale inşa edildi.⁷¹⁹ Seyyahlar, Trabzon'da Justinianus zamanından daha erken bir tarihe ait bir yapı bulmayı beklemenin faydasız olacağını belirtmiştir.⁷²⁰

⁷¹⁸ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 14-17.

⁷¹⁹ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 189.

⁷²⁰ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 190.

Lynch, eski Yunanların bu yüksek noktada duran tanrı Mithras'ın bir heykelinden dolayı Boztepe'yi Mithros Dağı (Mitrios) olarak isimlendirdiklerini ve kasabayı seyretmek ve sahile hâkim olmak için bundan daha keyifli bir seyir alanı hayal etmenin zor olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca seyyah, Ayasofya Camii'nden yaklaşık bir kilometre güneydoğu yönünde bulunan pagan tapınağına uğramış, bu tapınaktan bir kule ve kapı aralığının bölümleri olan iki duvarın alt kısımlarının ayakta kaldığını belirtmiştir. Ayrıca seyyah, duvarlarda yakın aralıklarla görülen küçük kare nişlere tanrıların heykellerinin konulduğunu belirtmiştir.⁷²¹

7. Gümüşhane ve Çevresi

Ouseley, 1812'de Erzurum üzerinden İstanbul'a yönelmiş ve ilk olarak Gümüşhane sınırlarına o dönemde Çiftlik olarak adlandırılan günümüzde ise Kelkit olarak bilinen ilçeye uğrayarak giriş yapmıştır. Buradan Şiran'a yönelen seyyah, Şiran'ın bir tepenin yamacında konumlanmış doğal güzellikler içerisinde birkaç vasat evden ibaret olduğunu belirtmiş ve burada eskiden övünülebilecek iki Ermeni kilisesinin var olduğu bilgisini paylaşmıştır.⁷²²

İki Amerikalı misyoner Smith ve Dwight, 8 Haziran 1830 sabahı Şiran'a ulaşmışlar ve burada 8 ya da 10 Rum hanesinin dışında hemen hemen tamamı Türk olan 300 hanenin bulunduğu bilgisini paylaşmışlardır.⁷²³ Misyonerler, Şiran'dan sonra 9 Haziran'da nehirde çok uzakta olmayan aşırı verimli alçak bir arazide bulunan Kelkit'e ulaştıkları bilgisini vermişler ve basit bir kasaba beklentilerinin yerine tam bir pazar kasabası ile karşılaştıklarını ifade etmişlerdir.⁷²⁴

Brant, Harşit Nehri kıyısında kurulmuş bir belde olan Gümüşhane'nin kurşun madenlerinin çevresinde büyüdüğünü ve bu zengin madenleri işleyen ocak sayısının eskisi kadar çok olmadığını açıklamıştır.⁷²⁵

Stuart, Erzurum'a gitmek için Trabzon'dan ayrılmış ve Gümüşhane-Bayburt rotasını kullanmıştır. Seyyahın Trabzon-Gümüşhane arasındaki yol ile ilgili izlenimleri şu şekildedir: "... Gece saat dört buçukta, mola verdiğimiz küçük bir köy olan Cevizlik'e vardık; güzel bir mevki; yük atları derenin yanındaki çayırdaki kazığa bağlandı... Batıdan akan dere burada Değirmendere ile birleşiyor, bir diğer derebeyinin tepenin ilerisinde vadileri kumanda ettiği bir

⁷²¹ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 28.

⁷²² Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 476.

⁷²³ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 51.

⁷²⁴ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 53.

⁷²⁵ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 221.

kalesi var. Değirmendere üzerindeki yüksek sivri köprü resmedilmeye değer.”⁷²⁶ Seyyah seyahati hakkındaki açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

... Köprüyü geçtik ve yaklaşık çeyrek mil kadar vadi boyunca Gümüşhane yolunu takip ettik ve sonra Karadeniz’den gördüğümüz sıradağların keşişme noktalarından biri olan yüksek sirta doğru tırmanmaya başladık. Birkaç kilometre boyunca Lazistanlıların ortak gıdası olan kenevir, hint mısırı ve mısır tarlalarından geçtik... Derin çamur ve kırık kaldırım karışımı olan yolumuz, her iki tarafında, aşağıda derinden görüldüğü gibi gümüş iplikler gibi görünen, çağlayan dereler tarafından sulanan derin ve dar vadilerin bulunduğu bir sırtın üst kısmını tutuyordu. Bu vadiler kalabalık görünüyor; ekin ve yeşilliklerin ortasında, çatısı ahşap olan kır evileri dağ yamacında tek tek ya da köyler halinde kümelenmiş.⁷²⁷

Gümüşhane hakkında detaylı bilgiler vermeyen Stuart, burası ile ilgili sadece: “...Çok uzak olmayan posta yolunda bir şehir olan Gümüşhane mevkiye kırk altı gümüş ve kurşun madeni olduğu konusunda bilgilendirildik. Burası, bir zamanlar demir ve çelik işçileri olarak ünlü olan ve adını topraklarının üretiminden alan Chalybes’in ülkesidir.” ifadelerini kullanmıştır.⁷²⁸ Gümüşhane’den ayrıldıktan sonra Balahor köyünde mola veren seyyah, burayı bir derenin suladığı iyi işlenmiş küçük bir ovanın köşesinde yer alan bir tarım köyü olarak tanımlamış ve köyün minareli bir camiye sahip olduğu vurgusunu yapmıştır.⁷²⁹

Hamilton, Trabzon’dan ayrılıp Erzurum yönüne gittiği yolculuğunda Gümüşhane’ye yaklaştıkça doğanın daha bir güzelleştiğini şu şekilde ifade etmiştir:

Kısa zaman içinde Gümüşhane deresine ulaştık. Tek bir kemerden önemli bir açıklıkta ince bir taş köprüden karşıya geçip çok iyi ekili durumdaki bağ ve bahçeler arasından, azametli dağlarla hapsolmuş bir vadiden kıvrılarak doğu yoluyla güneyden 2 mil daha devam ettik. Burada her şey geriye doğru gidiyordu sanki. Meyve ağaçları daha yeni, baharın ilk pembeliklerini giyiyordu. Aralarında ayva, kayısı, kiraz ve ceviz en bol olanlarıydı. 6’da şehrin dışında, nehir kenarında bulunan küçük bir kahveye vardık. Şehri yaklaşık bir mil arkamızda sağda kalan dik bir boğazın üzerinde bırakıyordu.⁷³⁰

Buradaki maden ocaklarının bolluğuna da değinen seyyah sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

Gümüşhane gümüş maden ocakları Türk hâkimiyetlerinin en ünlüleri arasındadır ve onlara maden sanatının en iyi öğretildiği okul gözüyle bakılır. Daha da fazlası, Anadolu’nun tüm diğer bölgelerine madenci sağlayan bir yerdir. Onları görmeyi çok istiyordum ama yoldaşımın acelesi olduğundan ziyaretimi geri dönüşüme kadar erteledim.⁷³¹

⁷²⁶ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 78.

⁷²⁷ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 79.

⁷²⁸ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 81.

⁷²⁹ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 84.

⁷³⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 136.

⁷³¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 136.

Hamilton, Erzurum dönüşü tekrar uğradığı Gümüşhane’de vakit geçirmeden, şehrin bir buçuk mil güneydoğusunda bir dereyatağına konumlanmış gümüş maden ocağını incelemeye gitmiştir. Seyyah, maden ocağından önce buradaki yapılaşma hakkında şu bilgileri vermiştir:

Yol, alt kısmı ormanlık ve ekili olan dar bir vadiden devam etti fakat çok sürmedi zira tırmanış aniden bir mesafeye kadar dikleşti ve hızlandı. Ardından, şehrin şahane konumundan fazlasıyla etkilendiğim geniş kayalık amfitiyatroya girdik. Her yanda yalçın kayalıklar ortaya çıkıyor. Birbiri üstüne dizilmiş, tüm alanı kaplayan evler ise bir duvara kurulmuş kırlangıç yuvaları gibi kayalık kenarlara sıkışmış görünüyor. Çamurdan inşa edilmiş evler, biçim itibariyle fırtınalı yağmurla yıkanacak görüntüsü veriyor. Dik ve bozuk kaldırımlarda biraz gezindikten sonra nihayet üçü geçerken maden müdürünün mükemmel konağına vardım.⁷³²

Southgate, Karakaban mevkinde karşılaştığı yapılarla ilgili şu bilgileri vermiştir:

Dört saatlik bir yolculuk bizi yolcuların dinlenmesi için bakkallar, ahırlar ve çatısı ahşap olan kır evleri ile dolu küçük binalardan oluşan Karakaban'a getirdi. Cevizlik mezrasında olduğu gibi bütün grup bir Han olarak adlandırmaktadır; bu ad daha yaygın olarak şehirlerde yabancılar için dinlenme yeri olarak hizmet veren büyük yapılara verilen bir addır. Ancak Karakaban'daki binalar yeniydi, taştan inşa edilmiş ve kiremitli çatılıydı. Sebebini sorduğumda, daha önce dağları istila eden soyguncuların yapıları yıktıkları ya da yaktıkları bu nedenle şimdi varlıklarının sadece ülkenin gelişmiş durumundan kaynaklandığı söylendi.⁷³³

Cumartesi öğlen saatlerinde Gümüşhane’ye ulaşan seyyah, burasıyla ilgili ilk izlenimlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Altımızda uzanan kasaba, dağlarda bir dönemecin dik yamaçları boyunca amfitiyatro şeklinde inşa edilmiş. Görünüşü hem içeride hem de dışarıda çok sevimsizdi. Düz çatılı üst üste yükselen topraktan evler, dağların kavrulmuş toprağından çıkıntılar gibi görünür ve aralarından geçen sokaklar kirlili, düzensiz ve yorucu patikalardır. Sakinleri de yerin diğer özellikleri ile iyi bir uyum içinde görünüyordu. Her yerde paçavralar içindeki kadınlarla ya da para için yalvaran sefil ve yarı çıplak çocuklarla karşılaştık. Pansiyonumuza varmadan önce, bu karakterlerin yaklaşık ellisiyle karşılaştık.⁷³⁴

Seyyah, şehrin büyük bir maden yatağı olduğunu ve halkın madencilikle geçindiği bilgisini de vermiştir.⁷³⁵

Southgate, Gümüşhane'nin demografik yapısıyla ilgili olarak sekiz yüz aile bulunduğunu ve bunlardan dördünün Rum, sekizinin Katolik olmak üzere iki yüzünün Ermeni ve diğerlerinin Müslüman olduğunu ifade etmiştir.⁷³⁶ Gümüşhane’den ayrılan seyyah yol üzerindeki Balahor köyünde dinlenmiş ve burası hakkında şu bilgileri vermiştir:

Bu kasaba tek başına bir havzada yer almaktadır. Her yanda yükselen ve çıplak dağlar var. Kaynağı yirmi dört mil yukarıda olan hızlı bir dere bu yerden akıyor. Dört yüz Müslüman ve yüz Ermeni aileden oluşan bir nüfusa sahip olup ayrıca altı cami, dört mescit ve bir kiliseye sahiptir.

⁷³² Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 182-183.

⁷³³ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 161.

⁷³⁴ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 164.

⁷³⁵ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 165.

⁷³⁶ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 165.

Burada bir gün kalacağımız ve yer hakkında söyleyecek başka bir şeyim olmadığı için diğer konuları konuşma fırsatım olacak.⁷³⁷

Trabzon İngiliz Konsolos Yardımcısı Suter, Erzurum'dan Samsun'a olan yolculuğunda ilk olarak Gümüşhane'ye bağlı Kelkit'te mola vermiş ve buradaki yapı özellikleri ve yönetimi hakkında şu bilgileri paylaşmıştır: "Çiftlik, taştan inşa edilmiş yirmi kadar güzel evin yanı sıra, bazıları kütüklerden, bazıları da yanmamış tuğlalardan yapılmış belki kırk evden oluşmaktadır. Burası Trabzon Paşalığı'na bağlı bir sancak veya yönetimin merkezi olup kırk köyden oluşmaktadır ve buradakilerin sayısı 600 ile 700 arasındadır."⁷³⁸ Kelkit'ten Şiran'a ulaşan ve burada otuz kadar Müslüman ailenin yaşadığı bilgisini veren seyyah, sözlerine şu şekilde devam etmiştir: "Burası Erzurum Paşalığı'na ait 200 veya 250 haneden oluşan bir mahallenin merkezidir. Kuzeyde Gavurdağ'ın yüksek ve karla kaplı silsilesi yükseliyordu. Bu civarda kışın çok sert geçtiği söyleniyor. Çok fazla kar yağar ve yol bazen günlerce geçilmez olur. Buradan 30 saat uzaklıktaki Trabzon'a bir kervan yolu ayrılıyor."⁷³⁹ Seyyah, Şiran-Şebinkarahisar arasında süren yolculuğun dar patikalar ve dağ kıvrımları arasında geçtiğini şu sözlerle aktarmaktadır:

Şiran'dan rotamız bizi dik bir yokuşla büyük çam ağaçlarıyla kaplı tepelere götürdü, aralarında yaklaşık 18 mil devam ettik. Ardından, doğudan akan bir derenin aktığı dar bir vadiye ulaştığımızda, yaklaşık 12 mil boyunca birbirini takip eden alçak çorak tepeler izledi. Bunu küçük bir tahta köprüden geçerek sarp ve bozuk bir yoldan yüksek kayalık bir dağa çıktık. Zirvesinden altımızda doğudan akan Yeşilirmak (yeşil nehir) veya Iris'i fark ettik. Vadinin karşı tarafında, sarp ve çorak bir kayanın üzerinde, civardaki şap madenlerinden dolayı Şeb-Hane olarak da bilinen Kara-Hisar kasabası görüldü. Vadiye inip, dereyi tahta bir köprü ile geçerek önce dar bir kayalık patikadan, sonra meyve ağaçlarının bahçelerinden geçerek Şiran'a 18 saat uzaklıktaki kasabaya çıktık.⁷⁴⁰

İki İngiliz askerinin Buhara'da esir tutulmasını araştırmak üzere İngiltere hükümeti tarafından 1843 yılında görevlendirilen Alman asıllı misyoner Joseph Wolff, ilk olarak vapurla İstanbul'a oradan da yine deniz yolu ile 27 Kasım günü Trabzon'a ulaşmıştır. Trabzon'la ilgili ayrıntılı bilgi vermeyen misyoner, buradan Gümüşhane'ye geçmiştir. 3-4 Aralık tarihlerinde Gümüşhane'de bulunan misyoner; Gümüşhane'de iki yüz Ermeni, iki yüz Müslüman, dört yüz Rum ve sekiz Katolik Ermeni ailesi bulunduğu ve Ermenilerin bir kilisesi, Rumların ise dört kilisesi olduğu bilgisini paylaşmıştır.⁷⁴¹ 4 Aralık günü Bayburt'a ulaşmak için Gümüşhane'den ayrılan misyoner, geçtiği yerleri ve Balahor'da kaldığı bir evi şu şekilde betimlemiştir:

4 Aralık Pazartesi günü Gümüşhane'den ayrıldım ve kasabanın önündeki nehri geçerek bir sıra dağlarla çevrili kayalık bir vadiden daha doğuya doğru yöneldim. Birkaç saatlik yolculuktan sonra

⁷³⁷ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 168.

⁷³⁸ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...", s. 435.

⁷³⁹ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...", s. 435.

⁷⁴⁰ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...", s. 435.

⁷⁴¹ Joseph Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845, to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly*, London 1846, s. 100.

ülke daha hoş bir görünüme kavuştu. Yeşilliklerle kaplı olduğunu ve ovada keçilerin koştuğunu gördük. O gece Muradhanoğlu adlı sefil bir handa uyuduk ve ertesi gün öğleden sonra Balahor adlı bir köye vardık, bu yer için Gümüşhane Başpiskoposundan Stephan adlı bir Ermeni için mektup aldım. Stephan Doğu'nun genel düz damlarının aksine kubbeli olmasıyla dikkat çekici olan evinde beni misafirperver bir şekilde ağırladı. Kürt evlerinin çoğu bu türdür ve ayrıca Ermenistan'da fazlasıyla karanlıktır.⁷⁴²

Wagner, Gümüşhane'ye erken bir saatte ulaşmış ve kasabanın genel durumunu şu sözlerle ifade etmektedir:

Erken bir saatte ulaştığımız Gümüşhane kasabası, çıplak granit kayalarla çevrili bir havzada benzersiz bir konuma sahiptir. Evler amfiteyatrosu şeklinde gruplandırılmış, dağın eğimi o kadar sarp ki atlarımızdan inip atlarımızı dizginlemeden üst caddelere çıkamadık. Bu şartlar altında bile, zavallı hayvanlar kalacağımız yere ulaşmakta çok zorlandı. Kasabanın evleri taş ve çamurdan yapılmış olup kirli ve perişan bir görünüm arz etmektedir. Fermanımı, bana bir Rum'un evinde rahat bir şekilde yer tahsis eden Türk komutanına gönderdim. Oldukça yorgun olduğumdan, kayda değer hiçbir şey içermediği anlaşılan kasabayı incelemeyi erteledim. Ancak Gümüşhane'den üç mil uzakta bulunan gümüş ve kurşun madenleri ünlüdür. Bu madenlerin işletilmesinin, kötü yönetilmelerine rağmen Türk hükümeti için oldukça kârlı olduğu söyleniyor. Gümüşhane'nin daha zengin sakinleri, nehir kıyısına yakın olan güzel meyve bahçelerine sahiptir.⁷⁴³

Gümüşhane'yi doğası gereği çok zengin bir ülke olan Anadolu'nun en önemli maden ocaklarından biri olarak tanımlayan Sandwith, buranın kayalık ve biraz çorak olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴⁴ Seyyah, düz çatılı taş çatısı ahşap olan kır evlerinden oluşan küçük bir kasaba olan Gümüşhane ve civarında on ila on dördü bakır, geri kalanı ise kurşun olan 36 maden ocağının bulunduğu bilgisini paylaşmıştır.⁷⁴⁵ Ayrıca seyyah, Türkiye'deki tüm maden ocakları hakkında da bilgiler vermeyi ihmal etmemiştir.

Ussher, beşinci gün ulaştığı Murad Han olarak adlandırdığı yerle ilgili olarak: "Aşağıya indiğimizde hava makul bir şekilde ılımanlaşmaya başladı. Birkaç ağaç yaprakların içinde parlıyordu, kabuklu kuşlar dallarında neşeye ötüyordu. Vadinin dibinden akan derenin sağ tarafında yer alan şirin bir köy olan Murad Han, taştan yapılmış, temiz ve gelişen küçük bir yer gibi görünüyordu." açıklamasında bulunmuştur.⁷⁴⁶ Ussher, altıncı gün bir kayanın zirvesinde Cenevizlilerin küçük bir kalenin bulunduğu kayaların ayağına kurulan Ardasa'ya (Torul) ulaştıklarını ve aynı vadi üzerinde aşağı doğru uzanan yollarının üzerinde serviler ve akarsuların bulunduğu bilgisini vermiştir.⁷⁴⁷ Seyyah, küçük bir köprü ile birkaç çam ağacının arasındaki çalılıkların tepelerin yamaçlarını doldurduğunu da sözlerine eklemiştir.⁷⁴⁸

⁷⁴² Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845*, s. 100.

⁷⁴³ Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, ss. 295-296.

⁷⁴⁴ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, s. 35.

⁷⁴⁵ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, s. 35.

⁷⁴⁶ Ussher, *A journey from London to Persepolis*, s.680.

⁷⁴⁷ Ussher, *A journey from London to Persepolis*, s. 680.

⁷⁴⁸ Ussher, *A journey from London to Persepolis*, s. 680.

“The Land of Ararat” adlı seyahatnamede Gümüşhane adının nereden geldiği ve şehrin yer altı kaynakları hakkında şu bilgiler paylaşılmıştır:

Gümüşhane veya Türkçe adıyla gümüş köyü, yakın çevresinde bulunan ve bir zamanlar Osmanlı Hükümeti'ne büyük bir getiri sağlayan bir gümüş kurşun madeninden dolayı bu adla anılmıştır. Ancak şimdi, Türk idaresi altındaki diğer pek çok işletme gibi durma noktasına gelmiş görünüyor. Civarda iki ya da üç zengin ama işlenmemiş bakır cevheri yatağı var, birinin izlerini hana varmadan önce kayalarda fark ettik.⁷⁴⁹

Hepworth, Trabzon'dan sonra Erzurum'a ulaşmak için yola çıkmış ve ilk olarak Gümüşhane'ye uğramıştır. Buranın bir zamanlar gümüş madenleri ile ünlü olan yamaca inşa edilmiş bir kasaba olduğunu belirtmiştir.⁷⁵⁰

7.1. Dinî Mimari

Gümüşhane'ye gelen seyyahlar eserlerinde dinî mimari kapsamında değerlendirilen kilise ile türbe ve mezarlıklara yer vermişlerdir.

a) Kiliseler

Ouseley, Şiran'da karşılaştığı ve eskiden övünülebilecek durumda olduğunu belirttiği iki Ermeni kilisesi hakkında şu bilgileri vermektedir:

Çiftlikten gelirken köyün üç yüz-beş yüz metre sağında yer alan ve duvarları hâlâ ayakta duran kiliseyi ziyaret ettim. Kilisede birkaç heykel ve değişik biçimlerde haç buldum. Kilisenin giriş kapısına öyle büyük bir taş konulmuş ki eğilmeden girebilmem mümkün görünmüyor. Bu durum mimar tarafından, Türkler atla girmesinler diye veya içerisinde haç bulunan bu kutsal mekâna eğilmeden girilmesin diye tasarlanmış olabilir. Fakat oyulmuş bu yassı taşın, sonradan buraya getirilerek konulmuş Antik Dönem'den kalma bir lahit kapağı olması ihtimal dışı görünmüyor. Asya'nın çoğu mezarlığında olduğu gibi buradaki mezarlık da birçok lahitin kabaca kesilmiş parçalarından oluşuyor. Diğer kilise ya da şapel, Şiran'ın sonunda uzakta duran bir kayanın üzerindeydi. Kilisenin çatısı alınmış olmasına rağmen diğerine göre daha iyi durumdaydı. Sunağın bir bölümü aynen kalmıştı. Neredeyse gerçek boyutlarda olan birkaç azizin resmi duvarlarda hâlen görülebiliyordu. Yetenekli olmayan bir sanatçı tarafından yapıldığı belli olan resimler çok canlı renklerle boyanmıştı. Bu şapel, 13 fit uzunluğunda, 8,5 fitten fazla olmayan genişlikte olup şapelin duvarları 18 fit yüksekliğindeydi.⁷⁵¹

Southgate, Gümüşhane'de Rumların dört, Ermenilerin bir kilisesi olduğu ve Rumların son dönemde gelecek vaat eden iki yeni okul kurduğu bilgisini paylaşmıştır.⁷⁵²

“The Land of Ararat” adlı seyahatnamede Gümüşhane Han'a varmadan önce yolun sağındaki yüksek kayalıklı tepelerin birinin zirvesinde bir Rum kilisesinin bulunmakta olduğu bilgisi paylaşılmıştır.⁷⁵³

⁷⁴⁹ Anonymous, *The Land of Ararat*, ss. 65-66.

⁷⁵⁰ Hepworth, *Through Armenia on horseback*, ss. 87-88.

⁷⁵¹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, ss. 476-477.

⁷⁵² Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 165.

⁷⁵³ Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 65.

b) Türbe ve Mezarlıklar

Stuart, Gümüşhane'den ayrılırken Balahor köyünden geçmiştir. Buradaki Ermeni mezarlığı seyyahın dikkatini çekmiş, mezar taşlarının dik ve her birinin üzerine tuhaf şekilli bir haç oyulmuş olduğu bilgisini vermiştir.⁷⁵⁴

7.2. Sivil Mimari

Gümüşhane'ye gelen seyyahlar gezi notlarında sivil mimari kapsamında değerlendirilen ev, sokak, ticaret yapıları ve su yapılarına yer vermişlerdir.

a) Evler ve Sokaklar

Smith ve Dwight, Kelkit'te gördüğü evleri bahçe içerisinde yerden yüksekte taştan inşa edilmiş yapılar olarak betimlemişlerdir.⁷⁵⁵

Fraser, zorlu kış şartlarında Gümüşhane'nin Kelkit ilçesine ulaşmış ve burada karşılaştığı evler karşısında şaşkınlığını şu sözlerle ifade etmiştir: “Size söylemeliyim ki şu anda girdiğimiz bölümde evler ve köyler şimdiye kadar alıştığımızdan çok farklı. Sıcaklığın artması kadar ışığın da kesilmesi amaçlanan yapılar, kazılan toprak duvarların çevresine yığılarak büyük ölçüde yerin altına inşa edilmişler.”⁷⁵⁶

Stuart, Gümüşhane'ye yakın bir köyde gecelemiş ve buradaki ev tipleri ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

...Bir süre yanımızda bir kartal dolaştı; kısa bir mesafe için yolu kaybettik ama sonunda saat altına doğru, kasvetli vadinin dibinde, kahverengi çorak tepeler arasında birkaç çatısı ahşap olan kır evinin dumanını keşfettik. Burası Maden, bu gece için durağımız. Çavuş, köyün muhtarını çağırdı ve ondan belirli sayıda evi derhal boşaltmasını istedi; evlerin sakinleri kendi çamur zeminlerini süpürmek zorunda kaldı. Bizim oturduğumuz, tabii ki köyün en iyileri olan barınaklar, harç yerine çamurla çimentolanmış, taştan inşa edilmiş, çatısı çimle kaplanmış ve tepenin yamacına ya da içine, öyle bir şekilde inşa edilmiş ki bacadan ya da düz çatıdaki deliklere benzeyen pencereden düşmedikçe bunların yerleşim yeri oldukları anlaşılmadan üzerlerinden geçilebilir.⁷⁵⁷

Hamilton, Gümüşhane-Bayburt arasında karşılaştığı düz damlı ve toprak altında bulunan evleri: “Alçak, düz çatılı ve neredeyse yeraltı denilebilecek evlerin tuhaf bir görünümü var; dik yamaçlara karşı yapıldıkları için çatıyı desteklemesi için tek bir duvara ihtiyaçları var. Diğer üç

⁷⁵⁴ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 83.

⁷⁵⁵ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 53.

⁷⁵⁶ Fraser, *A Winter's Journey (Tatar) from Constantinople to Tehran*, s. 233.

⁷⁵⁷ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, ss. 80-81.

kenar sırtını araziye yaslıyor. Ermeni köylerin çoğunda olduğu gibi bu ağıllar o kadar alçak ki üzerinden nerede olduğunu bilmeden atla geçebilirsiniz.” biçiminde betimlemiştir.⁷⁵⁸

Southgate, Trabzon’dan ayrıldıktan sonraki yolculuklarının beşinci gününde geçtikleri köylerden birinde karşılaştıkları düz damlı toprak evleri şu şekilde ifade etmiştir:

Ülkenin bu bölgesindeki bazı köylerdeki evler, hayal edilebilecek en fakir görümlü meskenlerdir. Köyler, üzerlerine çıkana kadar nadiren görülür çünkü evlerin çatıları, kazıldıkları eğimin yüzeyinden daha yüksek değildir. Buldukları yeri belirtmek için yakınlarında veya çevrelerinde ne bir ağaç, ne de herhangi bir bitki örtüsü vardır.⁷⁵⁹

Ayrıca seyyah, Gümüşhane evlerinin dağların kavrulmuş toprağının çıkıntıları gibi görünen düz çatılı üst üste yükselen topraktan evler; sokaklarının ise kirli, düzensiz ve yorucu patikalar şeklinde olduğunu paylaşmıştır.⁷⁶⁰

Wolff, Balahor’da mola verdiği sırada kırlangıç çatılı bir evde konaklamış ve bu çatı tipinin doğuda yaygın olarak kullanıldığı bilgisini vermiştir.⁷⁶¹

Wagner, Trabzon’dan ayrıldıktan sonra Gümüşhane sınırlarına ulaşmış ve buradaki kırsalda gördüğü düz damlı evleri şu şekilde ifade etmiştir:

Ertesi gün, Gümüşhane Deresi’nin, güzel ve geniş bir kıyısında, Aktaso köyünde birkaç saat dinlendim. Ülkenin bu bölgesindeki evler, Kolhisyan köylerinin dik arduvaz çatılarına sahip olmak yerine, taş ve harçtan teraslarla taçlandırılmıştır. Sağ sahilde görünen birkaç harabe, Türk rehberlerimiz tarafından Cenevizlilere atfedildi ancak kalıntılar, ayırt edici mimari detaylarımızı kabul etmeyecek kadar harap görünüyordu.⁷⁶²

Seyyah, Gümüşhane’ye ulaştıktan sonra buradaki evlerin taş ve çamurdan yapılmış olup kirli ve perişan bir görünümde bulunduğunu da ifade etmiştir.⁷⁶³

Barkley, seyahatnamesinde Gümüşhane’deki evlerin doğudaki düz damlı evler gibi olmadığını, evlerin örtülerinin ziftle kapatılmış çatı biçiminde olduğunu ve bağların ve bahçelerin her evi çevrelediğini belirtmiştir.⁷⁶⁴

b) Çarşı ve Pazarlar

Kelkit’e ulaşan Smith ve Dwight, basit bir kasaba beklentilerinin yerine tam bir pazar kasabası ile karşılaştıklarını ifade etmişlerdir.⁷⁶⁵ Brant, Gümüşhane’nin kurşun madenlerinin çevresinde büyüdüğünü belirtmiş ve bu zengin madenleri işleyen ocak sayısının eskisi kadar

⁷⁵⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 137.

⁷⁵⁹ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 165.

⁷⁶⁰ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 165.

⁷⁶¹ Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845*, s. 100.

⁷⁶² Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, ss. 294-295.

⁷⁶³ Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, s. 295.

⁷⁶⁴ Barkley, *A Ride Throught Asia Minor and Armania*, s. 342

⁷⁶⁵ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 53.

çok olmadığını açıklamıştır.⁷⁶⁶ Stuart, Gümüşhane mevkinde kırk altı gümüş ve kurşun madeni olduğu konusunda bilgilendirildiklerini ifade etmiştir.⁷⁶⁷ Gümüşhane'deki gümüş maden ocaklarını Türklerin en önemli maden üretim yerleri olarak gösteren Hamilton, onlara maden sanatının en iyi öğretildiği okul gözüyle bakıldığını belirtmiştir.⁷⁶⁸

c) Han ve Kervansaraylar

Spencer; şehirde ticari eşyayı korumanın yanı sıra tüccarların rahatça konaklayabileceği apartmanları da içeren ve hepsi taştan yapıldığı için ateşten yanma tehlikesi çok az olan yaklaşık on bir kervansarayın bulunduğu bilgisini vermiştir.⁷⁶⁹ Ussher, Erzurum'dan 8 saatlik mesafede bulunan Murad Han'da konakladıklarına yer vermiştir.⁷⁷⁰ Seyyah, Pers arabalarını takip ederek büyük bir kervansarayın heybetli girişine ulaştıklarını ve arabaların kemerin altından karanlık ve pis kokulu bir ahıra sürüldüklerini ifade etmiş ve bu yapı hakkında şu bilgileri paylaşmıştır:

Dik ve dar bir merdiven bizi hanın üst misafir odasına götürdü. Burada üç yanda alçak parmaklıklarla uyku kompartımanlarına ayrılmış, hasırla kaplı, düşündürücü derecede pis yüksek kilden platformlar buluyoruz; bir ucunda kil şömine var ama bizim yemeklerimiz koridorda dışarıda yapılıyor. Süpürülmemiş merdivenler ortak misafir odası ve çay ocağının birleştiği bir kapıya açılıyor. Yolcularımız geniş platformlarda göz alıcı bir şekilde gruplandılar. Şoförler ve katırcılar rengârenk paçavralarını onarıyorlarken büyük pirinç semaverler şömineler üzerinde duruyordu.⁷⁷¹

Barkley, Erzurum'dan Trabzon'a seyahati esnasında Gümüşhane'den geçerken yolların kenarlarında hanlar ve kahvehânelerin varlığından söz etmektedir.⁷⁷² Weeks, 25 Temmuz'da bir İsviçre kasabasına benzettiği Taşköprü'ye ulaştığını ve burada temiz bir handa konakladığını belirtmiştir.⁷⁷³

d) Köprüler

Hamilton, koyun ve sığır sürülerine mera olanağı veren Gümüşhane'nin Balahor köyüne ulaştığında karşılaştığı ve ilginç bulduğu köprüleri şu şekilde anlatmaktadır:

Gümüşhane'den 28 mil uzakta fakir ve yoksul görünen ve kendilerinden birkaç yumurtayı bile zor edindiğimiz kısmen Ermeni kısmen Türklerin yaşadığı Balahor köyüne vardık... Birçok küçük köprünün kendilerine özgü sivri biçimleri olağanüstüydü. Kemer başlığı o kadar yükseliyor ki bir at, doruğa ulaşmakta oldukça zorluk çeker; diğer yandaki iniş de aynı oranda zor, tehlikeli ve neredeyse hiç korkuluk olmayışıyla daha dehşet verici bir görüntü veriyor.⁷⁷⁴

7.3. Askeri Mimari

⁷⁶⁶ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 221.

⁷⁶⁷ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 81.

⁷⁶⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 136.

⁷⁶⁹ Spencer, *Travels in the Circassia, Krim-Tartary, &c., Vol. II*, s. 156.

⁷⁷⁰ Ussher, *A journey from London to Persepolis*, s.680.

⁷⁷¹ Weeks, *From the Black Sea through Persia and India*, s. 12.

⁷⁷² Barkley, *A Ride Thgrough Asia Minor and Armania*, s. 342

⁷⁷³ Weeks, *From the Black Sea through Persia and India*, s. 9.

⁷⁷⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 138.

Hamilton, Gümüşhane'den ayrıldıktan sonra resmetmeye değer gördüğü manzarayı ve zirvesinde kale bulunan bir dağı şu şekilde betimlemiştir:

13 ve 14. miller arasında manzarası jeolojik ayrıntılardan daha az ilgi çekici olmayan başka bir yabancı vadiye girdik. Solda muazzam yüksekliğe ulaşmış taşkın uçurumların zirvesi acayip biçimde sivri kayalarla kulelere ayrılmış. Biri üzerine bir kale kalıntıları tüneklemiş. Nehir sağımızda, ötesinde aynı yalçın fakat çok yüksek olmayan kireç taşı kayalar bulunan derin bir gediğin tabanından dökülürken ortasındaki dağınık azgın kaya kümeleriyle neredeyse tam bir amfitiyatro meydana getiriyor... Soldaki kireç taşı uçurumları, ırmağın en az 1500 fit üzerinde. Zirvesindeki resmetmeye değer kalesiyle çevresindeki manzara dikkat çekici bir özellik oluşturuyor.⁷⁷⁵

Southgate, Gümüşhane'den Pazartesi sabahı ayrılmış ve Bayburt yolunda yüksek bir kale ile karşılaşmıştır. Seyyah, hayran kaldığı bu kaleyi şu şekilde betimlemiştir:

Kasabadan yaklaşık dokuz mil uzakta, Teke adında küçük bir köyün yanından geçtik, burası Ksnophon ve cesareti kırılmış Yunanların zirvelerinden Euxine'nin sularını tasvir ettikleri komşu dağlara ait olan eski Teches adındaki bir yer olabilir. Yaklaşık altı mil ötede, vadide bir dönemeçten dönerken aniden muhteşem bir manzarayla karşılaştık. Vadinin dibinden dikey olarak bir kaya, ilk başta üzerinde durduğu sağlam temelin en yüksek zirvesi gibi görünen bir kaleyle taçlandırılmış muazzam yükseklikteydi. İlerledikçe, yalnızca sırtın vadiye indiği yerde, daha uzaktaki bir yanda erişilebilen geniş bir kaleyle bağlantılı olduğunu anladık.⁷⁷⁶

Ussher, beşinci gün, önceki üç gün seyahat ettikleri bölgelere çok benzeyen sekiz saatlik bir mesafe olan Murad Han'a geldiklerini belirtmiş ve Murad Han'a varmadan bir saat önce, bir zamanlar Cenevizliler tarafından inşa edilmiş ve tamamen araziye hâkim, büyük ve geniş bir kalenin parçalanmış kuleleriyle taçlandırılmış kayaların yakınındaki bir geçitten geçtiklerini açıklamıştır. Seyyah, kale ile ilgili açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Zirvedeki kalenin yan duvarları, onu her komuta pozisyonuna hâkim farklı kulelere bağladı. Kayaya oyulmuş basamaklar aşağıdaki vadiden kaleye çıkıyordu. Kulelerin çoğu paramparçaydı ancak diğerleri hem zamanın tahribatına hem de havanın sertliğine başarıyla karşı koymuş ve geçmiş dönemlerdeki Venedik'in rakibinin canlılığının ve enerjisinin bir kanıtı olarak uzun bir süre daha kalacak gibi görünüyordu.⁷⁷⁷

Rorit, Gümüşhane sınırları içerisinde bulunan Kale veya Kalecik adında bir köyün yanındaki yüksek Keçidağ'ın zirvesinde Cenevizlilere atfedilen bir kale olduğunu açıklamıştır.⁷⁷⁸ Seyyah bu kaleye ulaşmış ve izlenimlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Günlüğüme şunları yazdım: "5 Eylül 1867'de sabah saat onda Keçi Dağı'nın zirvesine vardım." Kahvaltı ettim ve sonra On Bin'in anısına höyüğün üzerine içkiler döktüm.

Ortada 10 metre çapında ve 80 santimetre yüksekliğinde olan höyük; dağın tüm zirvesini taçlandırıyor ve yuvarlak bir porfirik taş kümesinin bulunduğu höyüğün hemen altında düz yüzeyleri olan büyük moloz taşlar toplanmıştı.

⁷⁷⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 137-138.

⁷⁷⁶ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 166.

⁷⁷⁷ Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, s. 680.

⁷⁷⁸ Rorit, *Identification of Mount Theches of Xenophon*, s. 465.

Höyüğün ortasında bir buçuk metre çapında, bir kuyunun yarım bordür taşını andıran yarım daire biçimli, güneye bakan bir paravan bulunmaktadır. Bu kaba taş yığınının içi, yanılmıyorsa bir kuş üzümü çalısı tarafından işgal edilmiştir; höyüğün etrafına, anlaşılan höyüğün taşları, 6 (veya 7) silindirik piramit veya bir metre ve 20 santimetre ile 11.5 metre çapında ve yarım ila 2 metre yüksekliğinde kesik koniler dikilmiştir. Buradan höyüğün birçok metrelik bir konik yüksekliğe sahip olduğu sonucuna varıyoruz.

Komşu höyüğün küçük taş yığını içinde aynı malzemeden kısmen yıkılmış bir kır evi de vardır. Yunanlar görünüşe göre iki tepeyi ve onları ayıran alanı işgal ettiler.

Çevredeki dağların tepesinde ve burada kaba taştan küçük piramitler bulunur; belli bir mesafeden biri onları erkekler için alırdı. Bunları kim dikmiş olabilir? Açıkça Yunanlarınkileri taklit ederek çobanlar. Sakinlerden hiçbir bilgi elde edilemez; tarihleri ve gelenekleri yaşlı adamlarının hafızasının ötesine geçmez; tüm kalıntıları Cenevizlilere aittir ve tüm eski kaleleri Kızkalesi'ne aittir.

Höyüğün taşlarını çevirerek hafif bir arama yaptım ve orada, Balahor höyüğünde bulunanlar gibi kırdaki halen kullanılmakta olan kırmızı ve siyah çanak çömleklerin ortak kırık parçalarını buldum. Altta kahverengi bir toprak, belki de İskitlerin osier ve deri kalkanlarının kalıntıları. Çıkardığım taşlarla açtığım gediği tekrar doldurdum. Kırmızı çanak çömlekler taşların arasında, siyahlar ise kahverengi topraktandı.⁷⁷⁹

8. Bayburt ve Çevresi

Wilkinson, seyahatnamesinde Bayburt'un çok sarp bir kayanın üzerine kurulmuş küçük bir kasaba olduğuna değinmektedir.⁷⁸⁰

Joachim H. Stocqueler, 1831 senesinin Şubat ayında İngiltere'ye ulaşmak için Hindistan'dan yola çıkmış ve İran topraklarından sonra Osmanlı Devleti sınırlarına giriş yapmıştır. Trabzon'a ulaşmak isteyen gezgin Ekim'in 6'sında Bayburt'a ulaşmıştır. Bayburt'un Rus saldırıları sonucu harap durumda olduğunu aktaran gezgin, yeni ve konforlu denilebilecek şehrin meydanında yer alan bir handa kaldığını açıklamıştır.⁷⁸¹ Bayburt-Trabzon arasındaki güzergâhta ormanlarla kaplı engebeli araziler arasında ilerleyen seyyah, seyahati esnasında sadece küçük üç köyden geçtiğini açıklamış ve buralarda karşılaştığı boş Rus toplarına değinmiştir.⁷⁸²

Stuart, Bayburt'un nehrin her iki tarafına inşa edildiği ve geniş olduğu bilgisini aktardıktan sonra şehirde yaklaşık 10.000 kişinin yaşadığını belirtmiştir.⁷⁸³ Şehrin nüfusunun Rus işgalinden önce çok daha fazla olduğu ama Rusların çok sayıda aileyi ordularıyla birlikte göç etmeye zorladığı bilgisini sözlerine eklemiştir.⁷⁸⁴ Seyyah, Bayburt'un çevresini: "Özenle işlenmiş bahçeler ve meyve bahçeleri Çoruh kıyılarını canlandırıyor..." sözleriyle

⁷⁷⁹ Rorit, *Identification of Mount Theches of Xenophon*, s. 466.

⁷⁸⁰ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 87.

⁷⁸¹ Stocqueler, "Fifteen Months' Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan Persias". 247.

⁷⁸² Stocqueler, *Fifteen Months' Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan Persia*, ss. 248-249.

⁷⁸³ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 85.

⁷⁸⁴ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 85.

betimlemiştir.⁷⁸⁵ Gezin Trabzon'a dönüş yolunda tekrar Bayburt'a uğramış, dik bir yokuşu tırmandıktan iki mil sonra ismini burada bulunan bir bakır madeninden alan Maden köyüne geldiğine değinmiştir.⁷⁸⁶ Seyyah köye dair şu bilgileri aktarmıştır: “Cristoforo'un bana söylediği gibi burada yaşayanlar, dilleri Türkçe ile karışmış ve anlaşılabilen; muhtemelen uzun zaman önce madende çalıştırılmak için buraya getirilen Rum köylülerdi. Kullanılan yakıt, nehir kenarındaki maden ocaklarında üretilen kömürdü. Aksam yürüyüşlerimde vadi sırtlarında yüklüce kömür ile tırmanan kadın ve çocuklarla karşılaştım.”⁷⁸⁷

Trabzon-Erzurum arasında seyahat eden Hamilton, 27 Mayıs Cuma günü Bayburt'a varışını şöyle aktarmaktadır: “Tepeler üzerinden karanlıkta dolaşarak 8.30'da Bayburt'a ulaştık. Evvelki kullanıcılarını çıkarttıktan sonra Menzil Han'ın odasına kendimizi yerleştirmek mecburiyetinde kaldık.”⁷⁸⁸ Erzurum dönüşü Bayburt'a tekrar uğrayan seyyah, buranın son Rus savaşından dolayı harabe bir görünüme sahip olduğuna; şehrin içinden geçen Çoruh Nehri'nin zirvesinde kalenin bulunduğu dağın ayaklarından geçtiğine ve burada tahta bir köprünün varlığına değinmektedir.⁷⁸⁹

Wolff, 6 Aralık günü ortasından hızlı bir dere geçen çıplak dağlarla çevrili Bayburt'a ulaştıklarını ifade etmiştir. Misyoner ayrıca dört yüz Müslüman ve yüz Ermeni'nin hanesinin bulunduğu Bayburt'un altı cami ve bir kiliseye sahip olduğunu da sözlerine eklemiştir.⁷⁹⁰

Sandwith, Bayburt'a girişini ve şehri şu sözlerle ifade etmiştir:

Güneş batarken bir tepenin etrafında dönüyorum ve birden Bayburt kasabası, sarp bir tepenin zirvesine tünemiş büyük kalesiyle yorgun yolcuların önüne çıkıyor. Bayburt benim gözümde bir Asya kasabası modelidir. Tepelerin yamacında birbiri üzerine yükselen düz çatılar, dar dolambaçlı yollar ve büyük sarıklı Müslümanların sefil eşyaları etrafında, açık bir bölmede tahta bir heykel gibi kıpırdamadan oturuyor.⁷⁹¹

Doğu ülkelerine yaptığı seyahatten sonra 12 Mayıs 1860 tarihinde Erzurum'dan Trabzon'a gitmek için yola çıkan John Ussher, dördüncü gün ulaştığı Bayburt'la ilgili: “Bayburt, 1828-1829 yılları arasında Ruslar tarafından yıkılan bir kalenin kalıntılarının görüldüğü hafif yüksek bir tepenin ayaklarında kurulmuş hoş bir kasabadır.”⁷⁹² Evler taştan inşa edilmiştir. Zengin ve gelişen bu kasabada bazı yeni binaların yükseldiği görülmektedir. Çok

⁷⁸⁵ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 85.

⁷⁸⁶ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 338.

⁷⁸⁷ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 338.

⁷⁸⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 138.

⁷⁸⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 181.

⁷⁹⁰ Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845*, s. 100.

⁷⁹¹ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, s. 42.

⁷⁹² Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, ss. 678-679.

sayıda ağaç, hoş bir görüntü sunar.” açıklamalarında bulunmuştur.⁷⁹³ Tozer, Erzurum’dan Trabzon’a oradan da deniz yolu ile İstanbul’a ulaşip seyahatini tamamlamak amacıyla yola çıkmış ve ilk olarak Bayburt’ta dinlenme molası vermiştir. Seyyah, şehre girene kadar evlerin görünmediğini şu sözlerle aktarmıştır: “Kasaba, içine girene kadar bu taraftan zorlukla görülebiliyor çünkü buradaki vadi aşırı keskin bir dönüş yapıyor ve buradan geçerken birdenbire, şimdi hatırı sayılır bir dere haline gelen nehrin her iki yanındaki tepelerde yükselen binaları görüyorsunuz.”⁷⁹⁴ Seyyah Bayburt Kalesi’nin konumu hakkında da: “Nehir, geniş sebze bahçeleri ve kavak tarlaları ile çevrili olarak akarken tam karşısında, yüksek uçlu çeşitli surlarla taçlandırılmış yüksek bir kale duruyor.” şeklinde paylaşımda bulunmuştur.⁷⁹⁵ Seyahatnamede 2.000 hanelik şehirde 300’ünün Hristiyanlardan oluştuğu bilgisi de bulunmaktadır.⁷⁹⁶

“The Land of Ararat” adlı eser Bayburt’un kalesi ve sokakları hakkında şu açıklamalarda bulunmaktadır: Sonunda tepelerden birinin etrafında dönerken Bayburt’un üzerinde yükselen sarp tepeyi taçlandıran Ceneviz kalesini gördük ve kısa bir süre sonra dar sokaklarından geçip üç saattir iliklerimize kadar donduğumuz acı soğuğu hissederek Ermeni ev sahibimizin konutuna ulaştık.⁷⁹⁷

Weeks, 28 Temmuz günü bir sarı toz kasırgası içinde Bayburt’a girdiklerini belirtmiş ve şehrin üzerinde, muhtemelen Bizans kökenli eski bir kalenin düzensiz kırık duvarlarının ve yan kulelerini bir tepe gibi taşıyan sarp ve sarımsı bir kayanın yükseldiği bilgisini paylaşmıştır.⁷⁹⁸

Hepworth, seyahatnamesinde on yedi bin nüfuslu Bayburt’un Trabzon ile Erzurum arasındaki tek önemli kasaba olduğunu belirtmiştir. Seyyah, Anadolu şehirlerinin çoğunda olduğu gibi yakınındaki bir dağın tepesinde tarihi bilinmeyen zamanda Ermeniler tarafından yapılan kale bulunduğunu ifade etmiştir.⁷⁹⁹

8.1. Dinî Mimari

Bayburt’a gelen seyyahlar eserlerinde dinî mimari kapsamında değerlendirilen kilise, türbe ve mezarlıklara yer vermişlerdir.

a) Kiliseler

⁷⁹³ Ussher, *A journey from London to Persepolis*, s.679.

⁷⁹⁴ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 423.

⁷⁹⁵ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 423-424.

⁷⁹⁶ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 424.

⁷⁹⁷ Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 80.

⁷⁹⁸ Weeks, *From the Black Sea through Persia and India*, s. 12.

⁷⁹⁹ Hepworth, *Through Armenia on horseback*, s. 88.

Arkeolog Austen Henry Layard, British Müzesi'nin görevlisi olarak 1848 senesinde Musul'a araştırma yapması için görevlendirilmiştir. Yolculuğunun İstanbul-Trabzon kısmını deniz yolu ile tamamlayan seyyah, bundan sonraki bölümüne kara yolu ile devam etmiştir. Seyyah, Bayburt'un Varzahan (Uğrak) köyünde gördüğü ve kayda değer bulduğu tarihi kilisenin hem çizimini yapmış hem de kilise hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Seyyahın kilise ile ilgili verdiği bilgiler şu şekildedir:

Erzurum'a yolculuğumuz olaysız gerçekleşti. İki gün boyunca şiddetli ve kesintisiz yağın yağmur, Doğu seyahatinin zorlukları ve olaylarıyla ilk kez karşılaşanların sabrını ve öfkelerini sınamadı. Gezimiz sırasında geçen tek ilgi çekici yer, üç erken Hristiyan kilisesinin veya vaftizhanesinin kalıntıları ile daha büyük kalıntıların bulunduğu küçük bir Ermeni köyüydü. Pek çok örneği bulunan bu dikkat çekici yapılar, Anadolu'nun en doğu bölgelerine ve Türkiye ile İran sınırındaki eski Ermeni şehirlerinin harabelerine özgü bir mimari düzene aittir. Eskizini verdiğim sekizgen bir vaftizhane olabilir. İç duvarlar hala kutsal dini olaylar ve ulusal azizleri temsil eden ayrıntılı fresklerin kalıntılarıyla kaplıdır. Trabzon'daki ünlü Bizans kilisesinde ve Athos Dağı manastırlarının şapelinde hala görülen Aşağı İmparatorluğun fresklerine benzeyen formlara sahip yapının renkleri canlı ve formları kaba olsa da çirkin veya yanlış değildir. Bir araya toplanmış ince sivrilmiş sütunların düğümlü başlıkları, kapı eşiği üzerindeki taşların bir zikzakla birbirini destekleyen tuhaf düzenlemesi ve genel olarak süslemeler Orta Çağ'ın Avrupa Gotik'ini çağırıştırıyor. Bu kiliseler muhtemelen on ikinci yüzyıldan önceye tarihlenir ancak tam dönemlerini tespit edecek hiçbir yazıt veya başka bir ipucu yoktur ve mimarının çeşitli stilleri ve modifikasyonları şimdiye kadar, zamanı doğru bir şekilde belirlememizi sağlamak için yeterince incelenmediği için herhangi bir tuhaf süs veya forma ait olabilir. Yine de bu Ermeni mimarisine ilgili, açıklığa kavuşturulmayı hak eden birçok ilginç soru var. Gotik'e geçen pek çok şey muhtemelen ondan türetilmiştir, öte yandan Küçük Asya'nın Tatar fatihleri daha sonra görüleceği gibi onu türbeleri ve ibadet yerleri olarak benimsemişlerdir. Hem süslemelerinde hem oranlarında hem de kütlelerin genel düzeninde tuhaf bir şekilde zarıflık vardır ve modern mimar tarafından avantajlı bir şekilde incelenebilir. Gerçekten de Anadolu, keşfedilmemiş ve neredeyse bilinmeyen benzer malzemelerden oluşan bir maden içeriyor.⁸⁰⁰

Bayburt'a yaklaşık iki saat uzaklıktaki Varzahan Köyü'nde geceyi geçiren Tozer, ertesi gün yeniden yola çıktıktan sonra burada bulunan dikkat çekici mimari kalıntıları ziyaret etmek için mola verdikleri bilgisini paylaşmış ve bu yapılarla ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Varzahan'daki eski binalar, modern köyün üzerinde yükselen bir konumdadır. Uzaktan kolayca kulelerle karıştırılabilirler ama yaklaştıkça, bunların çok ayrıntılı Orta Çağ Ermeni yapıları olduğunu görürsünüz. Bunlardan en iyi korunmuş olanı, iç kısmının çatısı ve hendeği tahrip olmuş olsa da, dış duvarı ayakta olan küçük bir sekizgen şapel veya mezarlıdır. Bununla birlikte içeride sağlam kalan tek bir sütun, duvarla arasında bir tür koridor veya geçidin geçmesi gereken ve bir kubbeyi desteklediği anlaşılan benzer daireden birini oluşturur. Batıda, kuzeyde ve güneyde giriş kapıları ve doğuya doğru tekabül eden konumda küçük bir apsis bulunmaktadır. Batı kapısının üzerinde büyük bir pencere vardır ancak binanın tamamındaki diğerleri sadece yarıklardır, ışıklar genellikle onları bölen küçük bir payanda ile ikiye katlanır, bunların üzerinde yine eşit derecede dar bir başka açıklık bulunur. Tüm kemerler yuvarlaktır ve pencerelerin açıklıklarında yer yer fresklerdeki kaba desenlerin kalıntıları vardır. Bunun yakınında başka bir bina duruyor, planı tam seçilemiyor ancak doğu tarafında sivri bir kemer var ve onun üzerinde dış yüzünde nişler olan kubbenin tamburunun veya fenerinin bir parçası olabilecek kör bir kemerin parçası var. Her ikisinde de süsleme dikkatli ve özenliydi, kablo veya bükümlü kalıp hâkimdi... Bu gruptan biraz uzakta ve daha yüksek bir yerde, Yunan haçı biçiminde olduğu anlaşılan, merkezi kubbeli başka bir kilise; çok sayıda küçük

⁸⁰⁰ Austen Henry Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon; with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert...*, London 1853, ss. 7-8.

yuvarlak başlı pencereleri olan kubbe kasnağının büyük bir kısmı görülen tüm girişleri kapatıldığı için binanın içini ziyaret etmek mümkün olmamıştır.⁸⁰¹

Tozer karşılaştığı bu kiliselerin mimari tarzlarını Anadolu'da karşılaştığı diğer yapılarla karşılaştırma yoluna giderek tarihlendirme yapmış ve 11 veya 12. yüzyıla ait olabilecekleri yorumunda bulunmuştur. Seyyahın açıklamaları şu yöndedir:

Bu yapıların mimarları yeteneksiz sanatçılar değildi ancak ne yazıtlar ne de diğer kaynaklar, hangi dönemde yaşadıklarını gösteriyor. Mimari özellikleri bakımından, binalarda Rus Ermenistanındaki Ani'deki binalara pek çok benzerlik göstermektedir ve buradan on birinci veya on ikinci yüzyıla ait oldukları sonucuna varabiliriz. Ancak Diyardın yakınlardaki Uç Kalesi veya Muş yakınlardaki Surp Garabed Manastırı gibi bu ülkede fark ettiğimiz diğer dikkate değer kiliselerle çok az ortak özelliklere sahiptir. Gerçekten de, Ermeni mimarisi üsluplarında birbirini takip eden herhangi bir gelişmeyi izlemek neredeyse imkansız görünüyor ancak bunlarda hem Pers hem de Bizans sanatının etkisi görülebilir.⁸⁰²

Seyyah, açıklamalarına araştırmacı Bay Fergusson'un "Mimarlık Tarihi" adlı çalışmasında bulunan şu sözlerine atıfta bulunmuştur: "Ermeni kiliselerinin planları sınıflandırmaya aykırıdır, bazıları kare veya uzunluk ile genişliğe göre akla gelebilecek her oranda dikdörtgen, bazıları sekizgen veya altıgen ve bazıları en tarif edilemez düzensizliktedir."⁸⁰³

"The Land of Ararat" adlı seyahatnamede Varzahan köyünde 12. yüzyıldan önceye ait olan üç Ermeni kilisesi kalıntısı olduğu bilgisi paylaşılmış ve bu yapılar hakkında şu açıklamalara yer verilmiştir: "Bay A. Layard'ın bildirdiğine göre, iç duvarları daha önce eski dönemin kiliselerinde fark ettiğimiz fresklere benzer İncil sahnelerini ve azizleri temsil eden hala canlı renklerde ayrıntılı görülmeye değer fresklerle kaplıdır. Bunun bir örneğini İmparatorluğun ilk dönemlerine ait olan Trabzon'daki Bizans Kilisesi'nde gördük."⁸⁰⁴

Hepworth, Gümüşhane'den sonra Bayburt sınırlarına girmiş ve ilk olarak XII. yüzyıldan kalan bir Orta Çağ kalıntısı olarak nitelediği Varzahan'daki iki Ermeni kilisesine değinmiş fakat mimari özellikleri hakkında bilgi vermemiştir.⁸⁰⁵

b) Türbe ve Mezarlıklar

Hamilton, kaleyi ziyaret ettikten sonra başka bir tepede yer alan Türk türbelerini ziyaret etmiş ve şu tespitlerde bulunmuştur: Uzaktan daha heybetli görünümüne sahiptiler. Ne yazık ki

⁸⁰¹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 427-428.

⁸⁰² Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 428.

⁸⁰³ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 428-429.

⁸⁰⁴ Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 79.

⁸⁰⁵ Hepworth, *Through Armenia on horseback*, s. 88.

yapı ve tarzlarında dikkate değer bir şey bulamadım. Buna rağmen Türker tarafından büyük saygı görüyorlardı.⁸⁰⁶

Tozer, Varzahan'daki kilise kalıntılarının yanında gördüğü birkaç mezarla ilgili olarak: “Mahallede eski bir mezarlık, bir bölümünde yan yana, koç şeklinde oyulmuş üç mezar vardı, uzuvlar ve kuyruklar alçak kabartmaydı.” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.⁸⁰⁷

8.2. Sivil Mimari

Bayburt'a gelen seyyahlar gezi notlarında sivil mimari kapsamında değerlendirilen ev, sokak, ticaret yapıları ve su yapılarına yer vermişlerdir.

a) Evler ve Sokaklar

Stuart'ın “Journal of a Residence in Northern Persia and the Adjacent Provinces of Turkey” adlı eserinde 10.000 kişinin barındığını belirttiği Bayburt evleri hakkında bazı açıklamalar yer almaktadır. Bunların birkaçı şu şekildedir: “Bize tahsis edilen evlerin her birinin bir merdivenle erişilebilen zemin katın üzerinde bir katı var... Öğleden sonra şehre baktım; büyük bir kısmı harap durumda ama hafif çıkıntılı düz çatıları ahşap kornişlerle desteklenmiş bazı taş evlerin muntazam ve tamamlanmış bir havası var... Bayburt'taki bazı baca kapakları ahşap olup evlerin boyutlarına göre oldukça büyüktür...”⁸⁰⁸ Seyyah, evlerle ilgili açıklamaları şu şekilde devam etmiştir: “...Bizim kaldığımız yer; alçak bir inek ahırından yükseltilmiş ve bir korkulukla ayrılmış bir alandır. İşte bu, ülkedeki en zengin köylünün meskenidir. İnekler ve sahipleri bizim için dışarı çıkarıldı; güzel hava, tek kişilik pirinç karyola, sandalye ve yemek için bir masa ile böyle bir konaklama, uyuduğum birçok Avrupa hanından çok daha lüks...”⁸⁰⁹ Gezgin, Trabzon'a dönüş yolunda tekrar Bayburt'a uğramış; iki katlı, bacalı ve kireç badanalı rahat olamadığını belirttiği bir evde konakladığı bilgisini vermiştir.⁸¹⁰

Hamilton, Bayburt-Erzurum yolu üzerinde bulunan Massat adlı bir köyde gördüğü evleri şu şekilde tarif etmektedir:

Bayburt'tan altı saat uzaklıktaki Ermeni köyü Massat'a akşam saat 3'te ulaşana kadar vadi boyunca devam ettik. Az bir mesafe ileride 50 ve 60 yeraltı evi, ya da köyü oluşturan evler diyelim, engelsiz dağ yamacından sadece kapı ve pencere rolü üstlenmiş kare deliklerle ayırt edilebiliyor. Çatıları ise tamamen davarlara otlama imkanı sunan yeşilliklerle kaplı. Hem adamların hem de hayvanların mağaraya benzeyen meskenleri içinde tavşanların deliklerinde olduğu gibi kaybolmaları da fevkalade bir şeydi. Bu gizli ikametgâhların kirliliği tarif edilemez. Hem ahır hem de ev olarak kullanılan, küçük bir kısmı parmaklıklarla çevrili ve iki ayaklı hayvanlar için ayrılmışken kalan kısmı dört ayaklı hayvanlar için yataklık samanla serilmiş en iyi ve en büyük olanlardan birini

⁸⁰⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 182.

⁸⁰⁷ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 428.

⁸⁰⁸ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, ss. 85-86.

⁸⁰⁹ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 87.

⁸¹⁰ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 338.

gösterdiler. Bu büyük bölümün üzerinde, tahta çatı içinde genelde ustaca yapılmış bir aralık vardır.⁸¹¹

Wolff, 1843'te Baybut'ta 400 Müslüman ve 100 Ermeni hanesinin bulunduğunu belirtmiştir.⁸¹²

Sandwith, Bayburt evlerinin tepelerin yamacında birbiri üzerine yükselen düz çatılar şeklinde görüldüğüne ve yollarının dar dolambaçlı olduğuna dikkat çekmiştir.⁸¹³

Ussher, Erzurum'dan Bayburt'a doğru ilerlerken akarsuların yardığı vadilerden ve zirvesinde kar olan dağların kenarlarındaki çamurlu yollardan geçip ilerlediklerini ve tavşan inlerine benzeyen düz damlı toprak evlere insanların girip çıktığını ifade etmiştir.⁸¹⁴ Seyyah, Bayburt'ta hafif yüksek bir tepenin ayaklarında kurulmuş evlerinin taştan inşa edildiğini fakat zengin ve gelişen bu kasabada bazı yeni binaların yükseldiğini açıklamıştır. Ayrıca seyyah, denize doğru inişe geçtiği sırada yol üzerinde gördüğü ahşap ve taştan yapılmış dağ evlerini Alpler'de gördüğü dağ evlerine benzetmiştir.⁸¹⁵

Tozer, Bayburt'a girene kadar evlerin görünmediğini belirtmiş ve şehirde 2.000 hanenin bulunduğunu açıklamıştır.⁸¹⁶

b) Çarşı ve Pazarlar

Weeks, bir garnizon kasabası olarak tanımladığı Bayburt'un pazarını tam bir virane olarak tasvir etmiş ve burada ahşap bir kahvehânedede oturduğunu paylaşmıştır.⁸¹⁷

c) Han ve Kervansaraylar

Stocqueler, Bayburt'ta bulunduğu sırada şehrin meydanında yer alan yeni ve konforlu denilebilecek bir handa kaldığına değinmiştir.⁸¹⁸ Hamilton, 27 Mayıs Cuma günü Bayburt'ta menzil handa kaldıklarını ifade etmiştir.⁸¹⁹

d) Hamamlar

Wilkinson, kurmaca seyahatnamesindeki kahramanlarını Bayburt-Erzurum arasındaki bir köyde konaklatmış ve burada bulunan bir hamam hakkında şu bilgileri vermiştir: "Yapı çok

⁸¹¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 140.

⁸¹² Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845*, s. 100.

⁸¹³ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, s. 42.

⁸¹⁴ Ussher, *A journey from London to Persepolis*, ss. 678-681.

⁸¹⁵ Ussher, *A journey from London to Persepolis*, s. 680.

⁸¹⁶ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 424.

⁸¹⁷ Weeks, *From the Black Sea through Persia and India*, s. 12.

⁸¹⁸ Stocqueler, "Fifteen Months' Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan Persias". 247.

⁸¹⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 138.

düzgün, sekizgen, tonozlu ve üstten ışıklandırılmış. Banyo, taze ve orta derecede ılık olan iki büyük su akışını dışarı atıyor.”⁸²⁰

e) Köprüler

Stuart, gezi notlarında, Bayburt’un hemen dışında Yıldırım Çayı’nın üzerine iki yüksek köprünün yeni inşa edildiği ve yolun da arabalar için uygun olduğu bilgisine yer vermiştir.⁸²¹

Southgate, Bayburt’la ilgili sadece şehirden ayrılırken üzerinden geçtiği köprü hakkında şu bilgiyi vermiştir: “Ertesi sabah Bayburt’tan ayrılırken şehrin yakınında nehrin üzerinde güzel bir köprüyü geçtik. Bu yapılar Müslüman ülkelerde çok yaygın olan hayır anıtlarından biridir.”⁸²²

8.3. Askeri Mimari

Stuart, gezi notlarında Bayburt Kalesi’ne dair: “Kale, yaklaşık 120 metre yüksekliğinde, her tarafı eğimli ancak bir uçurumla sona erene kadar doğu ucunda kademeli olarak aşağı doğru eğimli, dikdörtgen bir mermer kaya kütlesi üzerine inşa edilmiştir; bu eğim, kalenin alt kısmını, kendisine hâkim olan taşlık bir tepeye açmaktadır...” bilgisini vermiştir.⁸²³ Seyyah devam eden satırlarda kale ile ilgili izlenimlerini şu şekilde özetlemiştir:

Eşyalar gelirken kaleyi ziyaret ettik; Ruslar, teslim olduktan sonra büyük bir kısmını yok etmiş. Dış surlar bozulmuş durumdayken iç duvarı hala bütün ve küçük açılar, yarım daireler ve yer yer küçük oranlarda bir burçla çevrili düzensiz bir çizgiden oluşur. İç savunmalardan, biri merkezde ve biri kalenin her bir ucunda olmak üzere üç kare kule, bir yığın yıkık bina arasında ayakta duruyor. Dış duvarın bir tarafında arabesk bir korniş yer alır, geçitlere kabaca bir aslan ve kaplan oyulmuştur.⁸²⁴

Hamilton, Bayburt’ta gördüğü ve heybetli olarak tanımladığı Selçuklu kalesinin incelemesini Erzurum dönüşüne bıraktığını şu şekilde ifade etmiştir: “Şehrin doğusunda yüksek bir tepe üzerine kurulu Selçuklu kalesi heybetli bir görünüme sahipti ancak onunla ilgili incelememi Erzurum dönüşüne bıraktım. Güneydoğudan akan Çoruh Suyu kale tepesi ayağını yıkıyor. Yamaçlardaki temizce sürülmüş bahçeler boyunca pek çok yüksek kavak ağaçlarının dallarında kendilerine yer bulmuş bir balıkçıl kolonisi bulunuyor.”⁸²⁵ Erzurum dönüşü 25 Haziran Cumartesi günü tekrar şehre uğrayan seyyah; içinden Çoruh Nehri’nin geçtiği dar geçide hâkim genişçe yer kaplayan bir kale olarak tanımladığı Bayburt Kalesi’ni ziyaret etmiş ve şu açıklamalarda bulunmuştur:

⁸²⁰ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 87.

⁸²¹ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 84.

⁸²² Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 172.

⁸²³ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 84.

⁸²⁴ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 85.

⁸²⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 140.

Ana giriş kapısı güneybatıya bakıyor. Tepe yamacından aşağı doğru inen iç ve dış duvar arasında büyük bir boşluk bırakılmış. Kapı giriş üzerinde birkaç Türk ve Arap yazıtları ve kemerin altında her iki yanda kabaca oyulmuş büyük aslan var. Güney ucu yakınında kemerli hafif sivriltilmiş kubbeli bir oda kalıntıları. Kare şeklinde Selçuklu tarzı bloklarla kutulanmış iç ya da ana duvarın iççiliğindeki göze hoş gelen nizam ve intizamdan çok etkilendim. Batı duvar boyunca fazla sayıda kuleler, ya kare, dairesel ya da üçgen biçimde ama eşit oranda iyi inşa edilmiş. Tepe doruğuna yakın, Ermeni rehberimin Rumlara ait olduğunu teyit ettiği bir kilise kalıntıları bulunuyor. Çok kaba bir yapıda ve binanın diğer kısımlarından farklı görünüyor. Ayrıca tahta çatısı nispeten yakın geçmişe ait görünen batı ucunda yarım dairesel bir çıkıntısı var. Dış duvarın dış kısmına bol miktarda Arap ve Türk yazıtları oyulmuş. Bazı taşların üzerine baklava biçiminde bir oyuk kazılmış. Diğerleri ise üçgen oluşturan üç daireye sahiptir. Hisarın kuzeybatı köşesi en özenli biçimde çalışılmış ve bitirilmiş. Tepeye yakın duvar açılırları içeriye doğru eğimli. Duvar nizami bir kornişle tamamlanmıştır. Hemen altında büyük Arap harflerinde bir yazıt, diğer yanda yaklaşık 14 fit yerden yüksekte nizami bir nakış, bütününe tamamlanmış ve fevkalade bir görünüm veren dalgalı bir çizgide sürüyor.⁸²⁶

Tozer, Bayburt Kalesi'ni yakından incelemek amacıyla ziyaret etmiş ve izole bir kayanın tepesinde bulunduğunu ifade ettiği kale hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Kale, doğudan batıya uzanan ve her tarafı sarp, özellikle de nehre inen doğu ucu uçurumlardan oluşan, izole bir kaya üzerine inşa edilmiştir. Çoruh, tepenin iki yanında ani bir dönüş yapıp kayayı yuvarlaklaştırıyor, ardından Batum yönüne doğru kıvrılıp ilerliyor. Duvarların ana hattı, tüm uzunluğu boyunca tepeyi takip eder ve ayrıca güney yamacında, kasabaya bakan tepenin aşağısında bir alt duvar daha vardır. Duvarlarda aralıklarla kimisi yuvarlak kimisi kare kuleler yer almakta ve tamamı sarımsı kahverengi tonlardan oluşmaktadır. Surlara güneydoğu köşesine yakın bir geçitten girdik ve daha sonra diğer taraftaki dik yokuşlardan aşağı inerek dere seviyesine inen ve şüphesiz güvenliği sağlama amaçlı iki kapalı merdivenin girişine ulaştık. Kuzey yamacından tekrar yukarı çıkarken muhtemelen bir sarnıç olarak hizmet veren, şimdi harap olmuş tonozlu bir oda bulduk ve daha da yukarılarda bir Hristiyan kilisesinin apsis kalıntıları ve bir caminin önemsiz bazı kalıntıları vardı. En yüksek tahkimatlar, kulelerin büyük bir yüksekliğe ulaştığı ve duvarların çok büyük olduğu batı ucundadır. Duvarlardaki açıklıklardan görüldüğüne göre, tarlalar ve bahçelerle birlikte kasaba ve nehir manzarası son derece güzel. Ana giriş güneybatıya doğrudur; bunun yanında duvarın yukarısında ve kapının yanında büyük harflerle yazılmış bir Arapça yazıt vardır; bir üçüncüsü bize eşlik eden zaptiye tarafından doğu ucunda gösterildi. Zaptiye, kasabaya doğru inerken duvarlarının hemen altında, ziyaret amaçlı bir Müslüman âlimin mezarının bulunduğu küçük bir bölmeyi de gösterdi. Akşam saatlerinde bizi ziyarete gelen bir Ermeni rahip, tüm yazıtları kopyalayıp tercüme ettiğini ve yapının Selçuklular tarafından yeniden inşasından bahsettiklerini söyledi. Aslen, suya giden geçitlerin Ermeniler tarafından inşa edildiğini ancak çoğunlukla Selçuklu yapısı olduğunu söyledi. Birçok yönden bize Bitlis Kalesi'nin mimarisini hatırlattı. Bir zamanlar bu rahip, beş yıl önce terk ettiği Manchester'da yaşamıştı. İngilizce konuşuyordu ama çok yavaştı, sanki onu hatırlamaya çalışıyormuş gibi.⁸²⁷

9. Rize ve Çevresi

Gürcistan sınırına doğru ilerlediği bir gemi seyahati sırasında Rize'ye uğrayan Brant, gezi notlarında şehirle ilgili şu ayrıntılara yer vermiştir:

Rize, sahildeki en geniş çarşıya sahip, önemli ve verimli bir ilçedir. İklim diğer bölgelere göre daha ılımandır: açık havada portakal ve limon üretilir, Trabzon'da olduğu gibi kış aylarında ağaç barınağa ihtiyaç duyulmaz. Rize, Türkiye genelinde gömlekler için kullanılan kenevirden yapılmış bir keten üretimi ile ünlüdür.⁸²⁸

⁸²⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 181.

⁸²⁷ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 425-426.

⁸²⁸ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 192.

Rize'nin ilçelerinin ticari potansiyeli üzerinde de duran Brant, açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Pazar,⁸²⁹ küçük bir çarşısı olan çok önemsiz bir yerdir. Hopa ve Trabzon arasında sahildeki hiçbir yer, iç bölgelerdeki kervanlarla iletişim kurmuyor. Sürmene, Of ve Rize'den sadece yaz aylarında yapılabilecek geçişler var ancak malların o zaman bile onlar tarafından asla aktarılmadığına inanıyorum.⁸³⁰

10. Artvin ve Çevresi

Brant, 19 Mayıs 1835'te Trabzon'dan bir kadırgayla ayrılır ve kıyı boyunca Rus hududuna kadar ilerler, bu seyahat sırasında Artvin'in ilçesi Hopa'ya da uğrar. Konsolos, gezi notlarında Hopa ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir: “Artvin'e bağımlı olarak malların geldiği, Çoruh Nehri üzerinde açık bir yol kenarında küçük bir imalat kasabası olan Hopa, Trabzon'dan kara yoluyla üç günlük uzaklıktadır.”⁸³¹

Dönemin Trabzon İngiliz Konsolos Yardımcısı M. Frederick Guarracino, 1841 yazı, kara yolu ile Batum'dan Artvin'e geçerken Borçka'ya uğramıştır. Guarracino, Borçka'nın birkaçı birbiri ile bağlantılı ve taştan inşa edilmiş 80-100 arası evden oluştuğunu ifade etmiş ve ayrıca Avrupa mallarının da satıldığı 2 ya da 3 dükkânın bulunduğu değinmiştir.⁸³² Akşam saat 5'te Artvin'e ulaştıklarını belirten seyyah, Borçka'dan buraya 24 millik mesafenin çoğunlukla nehir kenarındaki yollardan 8 saat sürdüğü bilgisini vermiştir. Konsolos yardımcısı, Artvin'in Çoruh Nehri'nin batısındaki vadide kurulduğunu ve bu vadinin her iki tarafında nehir boyunca evlerin bulunduğu değinmiş ve Artvin'le ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur: “Artvin büyük bir köy görünümünde olup çoğunlukla ahşaptan inşa edilmiş evler, dut ve zeytin ağaçlarıyla dolu bahçeler içerisindedir. Merkezin biraz dışında, vadinin ağzında Müslüman mahallesinde iyi inşa edilmiş taş yapı vardır. Fakat kasabanın en büyük yapısı biraz yukarıda inşa edilmiş Katolik kilisesidir.”⁸³³

Guarracino, Artvin'in nüfusu ve demografik yapısı ile ilgili şu bilgileri de vermiştir: “Livane sancağının merkezi olan Artvin, 606'sı Türk, 334'ü Katolik ve geri kalan 60'ı Ermeni olan 1000 evden oluşmaktadır. Buradaki tam nüfus 5500'dür. Katoliklerin evlerinin sayısı az olmasına rağmen nüfusları Türklerden fazladır.”⁸³⁴ Konsolos yardımcısı, bunun nedenini Türklerin evlendikten sonra ayrı eve çıkmasına karşın Katoliklerin aynı çatı altında yaşamasına

⁸²⁹ Sevan Nişanyan, *Nişanyan Yer Adları, Türkiye ve Çevre Ülkeler Yerleşim Birimleri Envanteri* <https://nisanyanmap.com/?lv=2&y=Atina&t=&srt=x&u=1&ua=0> (07.02.2023).

⁸³⁰ Brant, “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835”, s. 192.

⁸³¹ Brant, “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835”, s. 192.

⁸³² M. Frederick Guarracino, “Notes of an Excursion from Batum to Artvin”, JRGSL, C. XV, London 1845, s.229.

⁸³³ Guarracino, “Notes of an Excursion from Batum to Artvin”, s.300.

⁸³⁴ Guarracino, “Notes of an Excursion from Batum to Artvin”, s.301.

bağlamaktadır. Guarracino, ayrıca Livane sancağının 130 köy ve Artvin’i de kapsayan 8000 evden oluştuğu bilgisini vermiştir.⁸³⁵

İngiliz araştırmacı James Bryce’in 1877’de çıkacak olan Osmanlı-Rusya savaşı arifesinde, ilk olarak Rusya topraklarını ziyaret etmiş, sonrasında Doğu Karadeniz üzerinden Osmanlı topraklarına giriş yapmıştır. Seyyah, o dönem Osmanlı egemenliğinde olan Batum çevresini şu sözlerle aktarmıştır: “Zemin, yüksekliği 8000 fitten az olmayan, altı sık ağaçlıklı, yukarısı engebeli ve kayalık olan dağlara doğru dik bir şekilde yükselir; aslında, bir ordunun harekâtı için en zor ülke. Bu tepeler kıyı boyunca uzanıyor, daha batıya doğru yaklaşık 10.000 fit yüksekliğe kadar yükseliyor, güçlü ve hızlı bir nehir olan Çoruh derin bir vadide onların içinden aşağı iniyor.”⁸³⁶

10.1. Dinî Mimari

Artvin’e gelen seyyahlar eserlerinde dinî mimari kapsamında değerlendirilen cami, mescit ve kiliselere yer vermişlerdir.

a) Cami ve Mescitler

Guarracino, seyahatnamesinde Artvin’deki Müslüman mahallesinde iyi inşa edilmiş taş yapı bulunduğunu belirtmiştir.⁸³⁷ Seyyahın üstü kapalı bir şekilde ifade ettiği yapının cami olduğu düşünülmektedir.

b) Kiliseler

Guarracino, Artvin’deki en büyük yapı olan Katolik kilisesinin büyük bölümü İstanbul’da yaşayan Katolik Ermeni bir banker tarafından finanse edildiğini belirtmiş ve tamamen taştan inşa edilmiş kubbeli yapının 60 fit uzunluğunda ve 26 fit genişliğinde olduğu bilgisini paylaşmıştır.⁸³⁸

10.2. Sivil Mimari

Artvin’e gelen seyyahlar gezi notlarında sivil mimari kapsamında değerlendirilen ev, sokak, ticaret yapıları ve su yapılarına yer vermişlerdir.

a) Evler ve Sokaklar

⁸³⁵ Guarracino, “Notes of an Excursion from Batum to Artvin”, s.302.

⁸³⁶ Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, s. 384.

⁸³⁷ Guarracino, “Notes of an Excursion from Batum to Artvin”, s.300.

⁸³⁸ Guarracino, “Notes of an Excursion from Batum to Artvin”, s.301.

Guarracino, Borçka'nın birkaçı birbiri ile bağlantılı ve taştan inşa edilmiş 80-100 evden oluştuğunu ifade etmiştir.⁸³⁹ Borçka'dan sonra Artvin'e ulaşan seyyah, buranın dut ve zeytin ağaçlarıyla dolu bahçeler içerisinde, çoğunlukla ahşaptan inşa edilmiş, 606'sı Türk, 334'ü Katolik ve geri kalan 60'ı Ermeni olan 1000 evden oluşan büyük bir köy görünümünde olduğunu belirtmiştir.⁸⁴⁰

b) Çarşı ve Pazarlar

Guarracino, Borçka'da Avrupa mallarının da satıldığı 2 ya da 3 dükkânın bulunduğu değinmiştir.⁸⁴¹ Ayrıca Guarracino, Artvin pazarlarının vadinin yukarısında dar ve kirli bir sokakta bulunan 200 küçük dükkândan ibaret olduğu bilgisini vermiş ve hanın bulunmadığı kasabada dışarıdan gelenlerin de dinlendiği 2-3 kahvehâne bulunduğu değinmiştir. Konsolos yardımcısı, açıklamalarında çoğunlukla Artvin'in ticari potansiyeli ve üretimi üzerinde durmuştur.⁸⁴²

c) Köprüler

Guarracino, Borçka'dan ayrıldıktan sonra Artvin'e ulaşana kadar üzerinden geçtikleri üç köprünün de taştan inşa edildiğini belirtmiştir.⁸⁴³

10.3. Askeri Mimari

Guarracino, Borçka'dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra batıdan gelip Çoruh'a dökülen İçkale Çayı'nın (Çuhala Çayı) geçtiği vadiye açılan ve Cenevizlilere ait olduğu söylenen bir kale gördüklerini belirtmiş fakat yapı hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.⁸⁴⁴

11. Tokat ve Çevresi

İngiliz din adamı Pococke, 1740 yılında kaleme aldığı gezi notlarında kısa da olsa Tokat hakkında bilgiler vermiştir. Bir tepe üzerine kurulmuş olan şehrin eski adının Neocesarea olduğuna ve şehirde büyük bir bakır kap ticaretinin yapıldığına yer vermiştir.⁸⁴⁵ Neocesarea antik ismin Niksar'ın eski adı olduğu bilindiğinden seyyahın tarih bilgisinin yetersiz olduğu ve bu yüzden Tokat'ı tasvir ederken yanlışlığa düştüğü açıktır. Seyyah, şehrin çevre yerleşkeleri ile olan mesafesiyle ilgili olarak da Amasya ile olan mesafeyi 40 mil (yaklaşık 60 km), Sivas

⁸³⁹ Guarracino, "Notes of an Excursion from Batum to Artvin", s.229.

⁸⁴⁰ Guarracino, "Notes of an Excursion from Batum to Artvin", ss.300-301.

⁸⁴¹ Guarracino, "Notes of an Excursion from Batum to Artvin", s.229.

⁸⁴² Guarracino, "Notes of an Excursion from Batum to Artvin", s.301.

⁸⁴³ Guarracino, "Notes of an Excursion from Batum to Artvin", s.300.

⁸⁴⁴ Guarracino, "Notes of an Excursion from Batum to Artvin", s.300.

⁸⁴⁵ Richard Pococke, *A Description of the East, and Some Other Countries*, Vol. II, Part I, ed. W. Bowyer, London 1745, s.91.

ile 24 mil (yaklaşık 31 km) olarak hesaplamakta ve şehrin 9 mil (yaklaşık 15 km) doğusunda antik kalıntıların olduğu tarihi Gümenek yerleşkesinin varlığına değinmektedir.⁸⁴⁶

İngiliz ticaret şirketi tarafından, Hindistan-İngiltere arası ticaret rotalarının durumunu tespit etmesi amacıyla gönderilen Thomas Howel, Anadolu'ya Diyarbakır'dan giriş yapmıştır. 23 Nisan 1788 tarihinde Sivas üzerinden Tokat'a ulaşan gezgin, şehri amfiteyatrosu benzeri dağlarla çevrili olan büyük bir kasaba olarak nitelirmektedir.⁸⁴⁷ Gezgin, şehirde diğer yapıların yanı sıra paşaya ait bir konağın olduğunu da vurgulamaktadır. Gezgine göre, şehirde paşaya ait konağın olması, şehrin önem derecesini arttırmaktadır.

1809 tarihinde Tokat sınırlarına Niksar'dan giriş yapan Morier, bu tarihi yerleşim yeri hakkında şu bilgileri aktarır:

Üç saattir Niksar'a doğru yürüyoruz ve bazı yerleri aşağıya doğru hızla geçiyoruz. Bir vadide yer alan Niksar'a bir saat sonra ulaştık. Kasaba Kelkit Çayı tarafından sulanan bir ovaya sahiptir. İsmi Şebinkarahisar'ın yanındaki yerleşkeden alan Kelkit Irmağı oldukça akışkan olup Amasya'dan gelen Yeşilirmak'la birleşip Karadeniz'e akmaktadır. Niksar zengin bitki örtüsüne sahiptir. Niksar adı eski Neocesarea adından gelmektedir. Türkler birçok yerleşkede antik isimleri korumuştur. Niksar, harap bir kale tarafından taçlandırılmış uzunca bir kasabadır.⁸⁴⁸

Niksar'da bir süre kaldıktan sonra Tokat'a yönelen Morier, bu güzergâh hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Niksar-Tokat arası 50 kilometrelik bir mesafede olup yaklaşık dokuz saat sürmektedir. Güneyden kuzeye akış yapan Kelkit Irmağı kenarlarına doğru harika manzaralar sunan çeşitli yollar devam ediyor. Çok fazla zaman kaybettikten sonra sadece birkaçımızı ve bazı eşyalarımızı alan bir sal yardımıyla karşıya geçtik. Sarı renkleriyle hasadın geldiğini haber veren çok verimli bir araziden ilerledik. Ovada büyük pirinç tarlaları vardı. Tokat'a doğru uzanan dağların arasında bulunan ağaç gölgeleri arasında harika manzaralar sunan birkaç köy geçtik. Yolumuzla aynı istikamette olan nehir yatağına ulaştık.⁸⁴⁹

Bir süre sonra Tokat'a ulaşan gezgin bu şehir hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Morier'in şehri şu şekilde tasvir etmiştir:

Çok geçmeden iki dağın arasına konumlanmış Tokat görüldü. Şehre yaklaştıkça beklenen boyutunun oldukça altında olduğu anlaşıldı. Şehre girmeden hemen önce beş kemerli büyük ve sağlam bir köprüden geçtik. Ceviz ağaçlarının gölgesi altında yola devam ettik. Görevli bir memur, kervansarayda konaklayabileceğimizi söyledi. Şimdiye kadar çok misafirperver bir ilgiyle karşılaştık. Meydandaki kervansaraya hayvanlarımızla birlikte yerleştik. Tokat, üç tepenin yamaç eteğinin birleştiği yerde konumlanmıştır. Batı yönünde tamamen yıkılmış kale kalıntıları dağınik vaziyette görünüyor. Etrafı açık meydanın kuzeyinde Voyvoda Han olarak adlandırılan olağanüstü

⁸⁴⁶ Pococke, *A Description of the East, and Some Other Countries*, s.91.

⁸⁴⁷ Thomas Howel, *A Journal of The Passage From India, by a Route Partly Unfrequented, Through Armenia and Natolia or Asia Minor*, London, 1790, s. 102.

⁸⁴⁸ James Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the Years 1808 and 1809*, Philadelphia 1816, ss. 332-333

⁸⁴⁹ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, ss. 333-334.

bir kervansaray, diğer tarafta da harika bir cami bulunmaktadır. Kasabanın merkezinde aynı güzellikte bir başka cami daha var.⁸⁵⁰

Tokat-Turhal rotasını izleyen gezgin, bu mesafenin 25 mil (yaklaşık 40 kilometre) olduğunu belirtmekte ve şu açıklamaları yapmaktadır:

Tokat'taki yedinci akşamımızda şehre girdiğimiz yolu kullanarak şehirden ayrıldık. Batı yönüne doğru 25 mil mesafedeki Turhal yoluna girmek için karşıdaki köprüden geçtik. Uzun bir süre yol aldıktan sonra büyük köy görünümündeki Turhal, aniden görüntüye girer. Burası, en uç zirvesinde kale kalıntılarının olduğu yüksek dağlarla çevrili olan bir yerleşkedir. Köy batı yönündeki kayalıklara doğru uzanıyor. Tokat'tan gelen Tozan Irmağı Turhal'da güneyden kuzey yönüne doğru akıyor. Turhal'da han olarak adlandırılan bir kervansarayda kaldık. Kervansarayda rahat edemedik ve yardımsever bir Türk'ün bahçesine yerleştik. Yoğun yağın yağmurlar bizi tekrar kervansaraya gitmeye mecbur bıraktı. Burada bahçeleri sulama amaçlı kullanışlı çok sayıda su değirmeni var. Bunlardan iki büyük tekerlekli olanı camiye yakın bir bölgede. Akşam saatlerinde Turhal'dan ayrıldık.⁸⁵¹

Ouseley, 1812 tarihinde Tokat il sınırlarına İskefsir'den⁸⁵² (Reşadiye) giriş yapmış, Niksar, Tokat ve Turhal rotasını izleyerek Amasya'ya geçmiştir. Seyyah, Reşadiye'yi geniş bir alanın merkezi olarak tanıttıktan sonra burayla ilgili gözlemlerini şu şekilde sıralamıştır: “...14 mil sonra (yaklaşık 22 km) İskefsir Kalesi'ni geçtik. Geniş bir alanın merkezi konumundaki yer, çok sayıda ev ve kale ile çevreleniyor. Ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da yüksek kayalıkların zirvesindeki kale, kalın ve sık ağaçlarla çevriliydi. Türkler bu kaleyi, tüm Karadeniz Bölgesi'ndeki diğer kalıntılar gibi kâfirlere ve özellikle de Cenevizlilere ithaf ederler.”⁸⁵³ Bir süre ilerledikten sonra yuvarlak biçimde sıralanmış 50 evden oluşan Kotanı'ya⁸⁵⁴ (Taşlıca köyü) gelen seyyah, buradaki evlerin mimarisi hakkında da ayrıntılı bilgiler sunmuştur.⁸⁵⁵ Seyyah, Kotanı köyünden 10 mil (yaklaşık 15 km) sonra akışkan bir dereyle sulanan ve eşit derece güzel Başçiftlik'e geldiğini belirtmektedir.⁸⁵⁶

Ouseley, 22 millik (yaklaşık 25 km) yolun çıplak tepeler, köknar ve meşe ağaçları ile kaplı ormanlardan oluştuğunu belirttikten sonra Niksar'a ulaşmadan önceki manzarayı şu şekilde betimlemektedir: Niksar'a yaklaştıkça yolumuz dik ve engebeli olmaya başladı ama tepeler, vadiler, dereler, çeşmeler, ormanlık alanların yamaçlarında kümelenmiş evler, bol üzüm veren bahçeler, çeşitli meyveler ve erikler tümüyle hoş manzaralar sunuyordu.⁸⁵⁷ Seyyah,

⁸⁵⁰ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, ss. 334-335.

⁸⁵¹ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, ss. 335-336.

⁸⁵² Nişanyan, *Nişanyan Yer Adları, Türkiye ve Çevre Ülkeler Yerleşim Birimleri Envanteri* <https://nisanyanmap.com/?y=%C4%B0skefsir&lv=&t=&cry=TR&ua=10> (07.02.2023).

⁸⁵³ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 483.

⁸⁵⁴ Nişanyan, *Nişanyan Yer Adları, Türkiye ve Çevre Ülkeler Yerleşim Birimleri Envanteri*, <https://nisanyanmap.com/?yer=31302&haritasi=ta%C5%9Fl%C4%B1ca> (07.02.2023).

⁸⁵⁵ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 483.

⁸⁵⁶ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 484.

⁸⁵⁷ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 484.

Niksar'ın sakinlerinin kışın çok soğuk olduğundan yakınsa bile kendisine buranın güzel görüldüğünü vurgulamıştır.⁸⁵⁸

Ouseley, Niksar adı ve tarihi ile ilgili şu bilgileri aktarmıştır:

Romalı Ptolemy'in tanımıyla Pontus Polemoniacus olarak adlandırılan Kapadokya'nın bir bölümüne ait yerleşke olan Niksar, günümüzde Yunanca'da Νικόπια, Türkçe'de Niksar, Antik Dönem'de ise Neo-Cesarea olarak adlandırılmıştır. Pliny'e göre bölge, Niksar'ın topraklarını, küçük Ermenistan topraklarından ayıran Lykos deresi tarafından sulanmaktadır. Yine Ecclesiastical History adlı kilise yıllıklarında Niksar'da büyük bir konsilin bulunduğu yazmaktadır. IV. yüzyılda yaşamış olan Ammianus Marcellinus, şehrin Polemoniac Pontus döneminde ünlü olduğu bilgisini vermektedir. IX. yüzyıl yazarlarından öğrendiğim kadarıyla özellikle Antakya ve Asya'nın büyük bölümü büyük bir deprem sebebiyle yıkılmıştır. Fakat XIV. yüzyıl coğrafyacılarından İrani Hamdullah, şehir hakkında meyve ağaçlarıyla dolu sayısız bahçeye sahip olup üç yüz dinar ve altın ile yüz yetmiş yedi bin civarında yıllık vergi getiren orta ölçekli bir şehir tanımlamasında bulunmuştur.⁸⁵⁹

Niksar'dan Tokat'a geçen Ouseley, D'Anville'nin şehirle ilgili verdiği tarihi bilgilerden alıntı yaparak şunları ifade etmiştir: "Tokat, Timur'a karşı Yıldırım Bayezid'in uzun süre savunma yeri oldu. 1475'de Timur Tokat'ı ele geçirdi ve yağmaladı. Müslüman-Hristiyan ayrımı yapmadan herkesi öldürdü. Binlerce kitap yok edildi, birkaç cami, mektep, kilise, kürsü, sunakla birlikte ahşaptan inşa edilmiş çoğu ev yandı."⁸⁶⁰ Tokat'ın evlerini öven, kalesi hakkında bilgiler veren ve zengin bir çarşısı olduğunu vurgulayan seyyah, şehrin genel görünümünü de çizmeyi ihmal etmemiştir.

Seyyah; Tokat'tan sonra Turhal'a geçmiş ve üzerinde kale bulunan olağanüstü bir kayanın eteğine kasabanın konumlandığı bilgisini verdikten sonra D'Anville'nin buranın antik Sebastopolis olduğu konusunda düşüncesini aktarmıştır.⁸⁶¹

1822 yılının son baharında Tokat sınırlarına Reşadiye'den giriş yaptıktan sonra Başçıftlık'e ulaşan Porter, bölgenin genel durumu hakkında şu bilgileri vermiştir:

Bir saat sonra şu anda bizim görüş mesafemizden uzakta bulunan ve güney yönüne doğru hızlı bir şekilde akışkanlık gösteren büyük bir nehrin yanında konumlanan Başçıftlık köyünü geçtik. Altı mil boyunca rotamız dik ve dolambaçlı inişlerin olduğu devasa köknar ağaçlarla kaplı ormanın içinden geçiyor. Şimdi, kırsal refahın ve Arkadya'nın mükemmel güzelliğinin bir resmini sunan Niksar vadisine girdik. Yeşilliklerle kaplanmış yavaşça yükselen zemin, korular ve ışıltılı dereler; gözlerimi nereye çevirsem geniş bir alana yayılan meyve ağaçları ve asma yaprakları arasında evler belirdi. Bana İsviçre'nin en güzel yerlerini hatırlatan ve Doğu'nun herhangi bir manzarasıyla daha önce karşılaşmadığım bütün sahne, ölçülemez bir çeşitliliğe ve güzelliğe sahip...⁸⁶²

⁸⁵⁸ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 484.

⁸⁵⁹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 485.

⁸⁶⁰ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 490.

⁸⁶¹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 491.

⁸⁶² Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 699.

Başçiftlik'ten sonra Niksar'a yönünü çeviren Porter: "Sayısız tepelerinin yanı sıra, antik Pontus'un bu en güzel vadisinden güzel bir dere geçmektedir. Saat ikide, antik Nea-Cesaria'nın önemli şehri olduğu varsayılan Niksar kasabasına geldik." şeklinde beğenisini ifade etmiştir.⁸⁶³ Seyyah, Niksar izlenimlerine şu şekilde devam etmiştir: "Burada Asya tarzı düz çatılı evler değişim gösteriyor ve yerini Avrupa tarzı kiremit kaplı evlere bırakıyor. Şimdiki kasabanın kuzeyindeki bir tepenin zirvesini taçlandıran çok sayıda savaş görmüş sağlam görümlü duvarların ve kulelerin oluşturduğu kale ve diğer kalıntılar, buranın eski önemini ve ihtişamını ilan ediyor."⁸⁶⁴

Niksar'dan sonra Tokat'a ulaşan Porter, şehrin genel görünümünü şu şekilde özetlemiştir:

Daha önce nehrinden geçtiğimiz Tokat şehrine saat bir buçukta ulaştık. Bu sabah katettiğimiz mesafe tahmini olarak dokuz saatti ve buna yaklaşık yirmi yedi mil demeliyim. Burası, sarp, kırık ve sıralı biçimli iki kayalık tepenin eğimli eteklerine kurulmuş büyük ve tamamen açık bir kasabadır. Aslında kasaba benzer bir romantik dizi zincirine ait olan neredeyse yalıtılmış bir yerdir. Bu ikiz küçük dağların eteklerinde birbirine kenarlarından yaklaşarak bir araya toplanmış sayısız evler görünmektedir. Camiler ve minareler, diğer çok sayıda binaların daha düzenli görünen çatıları içerisinde farklı durmaktadır. Üst üste binen yüksekliklerin zirveleri, eski savaş duvarlarının ve kulelerin yıkık kalıntıları tarafından taçlandırılmış biçimde parçalanmış bir görünüme sahiptir. Bu tepesi bulutlu kalenin, Strabon'un sözünü ettiği eski Berissa ve Komana Pontika olduğu sanılıyor. Kalenin bulunduğu tepenin eteğindeki kasabanın nüfusu, görünürdeki genişliğe göre çok sayıda olması gerekir ama kimse bana bu konuda bilgi veremezdi, vermezdi de; Koyulhisar'daki sarıklı ev sahibimin şüphesinin buraya kadar uzanmış olması imkânsız değildi. Tokat, yaklaşık elli saat uzaklıkta, bazıları çok büyük bir üne sahip ocaklardan getirdiği madenlerle kendi imalatı olan bakır kap ve diğer kap kacaklarla önemli bir ticaret yapmaktadır. Paşalarının oturduğu Tokat şehrine adını veren Tozan yerleşkesi şehirden yirmi saat uzaklıktadır. Bu madenlerle ünlü şehirde bakır, kurşun ve gümüş üreten elli fırın vardır. Fırınlara sürekli iş başında; aslında, esas olarak Konstantinopolis darphanesi için ikinci metali sağlarlar.⁸⁶⁵

Tokat'tan ayrıldıktan sonra Turhal'a yönelen Porter, yolda karşılaştığı bir dağ hakkında tarihi bir bilgi vermiştir: "Şu anda Gâvur Dağı olarak adlandırılan olağanüstü boyutlarda yapay bir tepe dikkate değerdir. Bu dağın D'Anville ile birlikte, Mithridates'in Pompey tarafından yenilgisine sahne olmasından dolayı 'ünlü' Stella Dağı olduğunu varsaymalıyım."⁸⁶⁶ Ayrıca seyyah, Turhal yolu ve yerleşkesi hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Dağı geçtikten kısa bir süre sonra rotamızı batı-kuzeybatı yönüne döndürerek derin bir çorak ve taşlı tepeler zincirine girdik, bu bizi tekrar çok yakın bir bölgeye götürdü, yolumuz ara sıra dağ devleri gibi başlayan daha yüksek bağımsız kaya kütleleri tarafından kesintiye uğradı. Bunlardan birinin eteğinde, Tokat'tan dokuz saat olarak hesaplanan menzirimizde Turhal köyü var; sanırım yirmi yedi millik mesafeyi altı buçuk saatte yaptık. Bir köy için büyük olan bu yer bir zamanlar Augustus Sezar tarafından inşa edilen ünlü Sebastapolis şehridir. Kasabanın en yüksek noktasında, kalesinin kalıntıları hala duruyor. Tokat nehri bu dar vadiden akar ancak burada köyün adı Turhal Çayı olarak anılır. İsimlendirme tarzı, genellikle nehirlerin ana kollarının izini sürerken çok fazla kafa karışıklığına neden olur ve önümdeki dere, Doğu'daki çoğu diğer akar gibi sulama yolları kadar

⁸⁶³ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 700.

⁸⁶⁴ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 700.

⁸⁶⁵ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 701-702.

⁸⁶⁶ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 703-704.

çok isme sahiptir. Bununla birlikte asıl ünvanı eskilerin İris'i olan Yeşilırmak, Samsun'un çok uzak olmayan doğusundan Karadeniz'e dökülür.⁸⁶⁷

Alcock, gezi notlarında Tokat ve Amasya'yı kapsayan arazilerin bol sulak ve ormanlık olduğuna yer vermiştir.⁸⁶⁸ Seyyah Erzurumdan 200 mil uzaklıkta bulunan Niksar'dan İstanbul'a kadar doğunun sert kış ikliminin yerini bahar havasına bıraktığını vurgulamaktadır.⁸⁶⁹

Amerikalı misyonerler Smith ve Dwight, 31 Mayıs 1830 tarihinde Amasya istikametinden Tokat'ın ilçesi Turhal'a giriş yapmışlardır. 12 saatlik yorucu bir yolculuğun ardından Turhal'daki bir hana yerleşen seyyahlar, kasabanın hakkında şu bilgileri vermişlerdir: “Yıkık durumda harap 150 evin bulunduğu Turhal, bir kale kalıntısı ile taçlandırılmış izole durumdaki bir kayanın ayaklarına konumlanmıştır. Burada üç saatten az durduk ve ardından Tokat'a yöneldik.”⁸⁷⁰

Seyyahlar, Turhal-Tokat arasındaki yolun sekiz saatlik bir mesafeye sahip, geniş düzlükler boyunca devam eden yolun yalıtılmış birkaç tepecik tarafından kesildiğini açıklamışlar ve yol boyunca dikkat çekici bir şeyle karşılaşmadıklarını şu sözlerle ifade etmişlerdir: “Yol boyunca çakıllı toprak ile az miktarda tarım yapan küçük köyler ve yeşillikler üzerine serilmiş bol miktarda genç çekirge haricinde kayda değer bir şey görmedik.”⁸⁷¹

Misyonerler, Tokat'ın çevresinde dolaşan nehrin her iki yakasındaki bereketli ve zengin bahçeleri şu şekilde ifade etmektedirler: “Tokat çevresindeki nehrin her iki kıyısında, içerisinde küçük fakat düzenli kır evleri ve bol miktarda şeftali, vişne ve diğer meyve ağaçlarının olduğu bereketli ve zengin bahçeler, bizi buraya karşı olumlu düşüncelere sevk etti. Güneye yaklaştıkça nehrin kıyısında yol kenarına yayılmış çeviz ağaçlarının gölgelerinden geçip şehre girdik.”⁸⁷² Buraya ulaştıkları günün bir sonrası Kurban Bayramı'na denk geldiği için şehirde iki gün kalınmasına karar verilmesinden dolayı misyonerler memnuniyetlerini şu şekilde ifade etmektedirler: “Bu karardan memnun kalmamış değildik. Bu karar sadece bize dinlenmemiz için zaman kazandırmadı aynı zamanda Asya'nın iç kısmında yer alan hem ticari hemde büyüklük olarak kayda değer bu şehri tanınmamız için de fırsat verdi.”⁸⁷³

Misyonerlerin şehrin eski dönemlerde hangi isimle anıldığı ve genel yapısına ilişkin aktardığı bilgiler şu şekildedir:

⁸⁶⁷ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 704.

⁸⁶⁸ Thomas Alcock, *Travels in Russia, Persia, Turkey, and Greece in 1828-29*, eds. E. Clarke and Son, London 1831, s. 131.

⁸⁶⁹ Alcock, *Travels in Russia, Persia, Turkey, and Greece in 1828-29*, s. 131

⁸⁷⁰ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 41.

⁸⁷¹ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 41.

⁸⁷² Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 41.

⁸⁷³ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 42.

Tokat'ın antik isminin Berisa olduğu düşünülmektedir. Eski imparatorluğun döneminde Eudocia olarak adlandırıldı ve aynı adlandırma Ermeni tarihçiler tarafından da yapılmıştır. Bu şehrin eskiden düşünüldüğü gibi Komana Pontika yerleşkesinin üzerine kurulmadığı günümüzde oldukça kesindir. Eskiden İris olarak isimlendirilen ama günümüzde şehrin adını taşıyan nehrin güney tarafındaki şehir; doğuda bir dağ, güneyde hafif bir tepe ve batısında ise tepesinde eski bir kale kalıntılarının olduğu dik bir kaya arasında kalan vadiyi tümüyle kaplıyor. Kümelenmiş olarak ya da evler arasında tek tek dağınık olarak bulunan ağaçlar şehrin güzelliğini arttırıyor. Ama genel olarak şehrin görünümü ve boyutu bizi hayal kırıklığına uğrattı. Türkiye'deki herhangi bir büyüklükten daha fazlası olmayan bu kasabada tüm evler ve hatta vali konağı dış duvarsız olup yanmaz tuğladan inşa edilmiştir. Eğer yollar döşenmiş olsaydı o zaman şehirden iyi bir şekilde bahsedilebilirdi. Hâlen büyük boyutlu bazı yapıları barındıran Tokat, Türk şehirlerine kıyasla kabul edilebilir derecede temizdir. Buranın yönetimi sultanlardan birine ait olup Sivas paşasına tabi olmayan valisi vardır.⁸⁷⁴

Misyonerler, Gregory Thaumaturgus'un doğum yeri olarak bilinen Niksar'ı Postus Dönemi'ndeki Neocesarea yerleşkesinin devamı niteliğinde tanımlamış ve kasaba ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Ovanın kuzey sınırını oluşturan bir dizi yüksek dağın eteklerinde yumuşak bir tepede yer alır. Duvarları ve kapısı hâlen ayakta duran bir iç kale ile dükkânlar ve iş yerleri kasabanın çekirdeğini oluşturuyor. Şehrin yukarısında bulunan terk edilmiş kalıntıları olan başka bir kale şehre antik bir değer katıyor. İncir, nar, armut, kiraz, ceviz diğer meyve ağaçları aşağıdaki eğim boyunca yer alan evleri saklıyor ve kasabaya kırsal bir cazibe veriyor. Kasabanın kuzeyde neredeyse aşılmaz derecede ormanlarla kaplı bir dağ ve güneyinde yeşilliklerle kaplı geniş düzlükler yer almaktadır.⁸⁷⁵

Misyonerler Niksar'dan ayrıldıktan sonra yokuş yukarı bir süre devam ettiklerini, çok sayıda çeşitli meyve ve diğer ağaçların etrafından geçerek zirveye çıktıklarını, burada birçok çeşitli çiçekle karşılaştıklarını ifade etmekte birlikte yolların inişli çıkışlı ve yorucu olduğunu vurgulamaktadırlar.⁸⁷⁶

Fraser, Amasya istikametinden Tokat'a yönelmiş ve ilk olarak uğradığı yerleşim yeri Turhal olmuştur. Turhal ve Tokat'ı hızlıca geçen gezgin, bu yerleşim yerlerini şu şekilde anlatmıştır:

Turhal, yüksek ve müstahkem bir kayaya bakan çok sefil bir kasaba görünümündedir; son zamanlarda gördüğümüz kasabalardan çok farklı olarak düz çatıları, bana İran'ı hatırlattı; çıplak ve açık bir arazi ile çevriliydi. Burada hızla yeni atlar aldık ve muhteşem bir ay tarafından aydınlatılmış uzun, dalgalı bir ovada dörtnala ilerledik, otuz iki mil sonra gece onda Tokat'a ulaştık. Arkasındaki ince hisarlı kaya ve göz alıcı dağları ile ay ışığında son derece heybetli görünen asil ve eski bir yer olan Tokat'ın diğer şehirlerden farkı, geniş ve iyi ekilmiş bir arazide yer almasıdır.⁸⁷⁷

Niksar'a ulaşan ve yapıları hakkında daha önce hiçbir yerde vermediği oranda bilgi veren gezginin kasaba hakkındaki gözlemleri şu şekildedir:

Niksar'ın kendisi, tekil görünümlü olsa da çarpıcı ve güzel bir yerdir. Antik Lycus'un kolunu oluşturan iki akışkan derenin birleştiği yerde, bir vadinin ağzında yer alır. Garip bir şekilde meyve bahçeleri arasında dağılmış kasaba, bir tepenin yamacını örtmüş, bu yüzden sokaklar çok düzensiz

⁸⁷⁴ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 42.

⁸⁷⁵ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, ss. 46-47.

⁸⁷⁶ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 47.

⁸⁷⁷ Fraser, *A Winter's Journey (Tatar) from Constantinople to Tehran*, s. 207.

ve sarp. İçinden geçtiğimiz çarşı fakirdi ve yanından geçtiğimiz eski kale harap durumda olmasına rağmen kasaba kalabalık ve müreffeh görünüyor. Evler, daha önce pek çok yerde gözlemediğimiz gibi esas olarak ahşap malzemeden inşa edilmiş ve içi güneşte kurutulmuş tuğlalarla doluydu ama bize gösterilen postahane, gördüklerimizin en rahatlarından biriydi.⁸⁷⁸

Kötü hava koşulları nedeniyle şehirleri hızlıca geçtiğini ve gördükleri karşısında söylediklerinin gerçeği ifade ettiğini belirten gezgin, Niksar'dan sonra Ermenistan toprakları olarak tanımladığı yüksek platolara çıkmıştır.⁸⁷⁹

Brant, Tokat sınırlarına Yozgat'tan giriş yapmış ve ilk olarak Artova ilçesine ulaşmıştır. Yozgat'tan kuzeydoğu yönündeki Tokat'a uzaklığın yaklaşık 100 mil olduğunu belirtmiş ve bölge ile ilgili açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Bölge, alçak tepelerle ayrılmış bir dizi düzlüktür. Ovalar iyi nüfuslu ve iyi ekili olup tamamen ağaçsız ama gördüğüm kadar tahıl bakımından üretkenler. İklim yazın ılıman, kışın soğuktur. Buğdayın en verimli kısımlarda on ila on iki kat, diğerlerinde ise yedi ila sekiz kat verim verdiği söyleniyor... Ovalar küçük dereler tarafından iyi sulanır.

Tokat'a varmadan önceki son büyük ova yaklaşık yetmiş köyü olan Artova, burada inanılmaz miktarda tahıl üretiliyor.

Bu oviden çıktuktan sonra daha az tarım yapılan ve daha az yerleşim olan dağlık bir araziye geldim ve sonunda uzun, dik, dar ve kayalık bir geçitten geçerek Tokat'a indim.⁸⁸⁰

Konsolos, Tokat'a yaklaştıkça şehrin, biraz genişleyen dar bir boğazda, küçük bir derenin kıyısında yer aldığını, üç tarafı yüksek dağlarla çevrili olan şehrin dayanılamayacak şekilde aşırı ısındığını belirtmiş ve buradaki demografik yapı ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

Kasabanın yaklaşık üç mil yukarıdaki vadi cephesi içinden bir dizi su akan bahçeler ve üzüm bağları ile doludur. Sonbahar hummaları çok yaygın olan kasaba, sağlıklı olarak kabul edilmiyor. 5000'i Türk, 1500'ü Ermeni, 80'i Katolik, 50'si Yahudi ve 150'si Rum olmak üzere 6730 aileyi barındırmaktadır. Ermeniler ve Katolikler genellikle çok zengindir veya en azından aralarında en zenginleridir.⁸⁸¹

Tokat'tan yönünü Trabzon'a çeviren Konsolos, bölge ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Tokat'tan gelen yol hattı, Küçük Asya'nın merkez yüksek düzlüklerin çok daha aşağısında olan Canik ovalarından daha yüksek ve Karadeniz'e paralel uzanan dağların sırtları arasında; dağda büyük ormanlar var; dağlar büyük ormanlar içerir; pek çok güzel ova vardır ve bunlar kabul edilebilir ölçüde iyi nüfusa sahiptir ve ekili durumdadır. Buralarda bazı önemli kasabalar ve çok sayıda köy var. Bütün yol Kürt göç yolunun dışında kalıyor ve sonuç olarak güvenlik istemiyor; tamamen Anadolu'nun güzel, verimli ve müreffeh bir kısmı.⁸⁸²

⁸⁷⁸ Fraser, *A Winter's Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, s. 208.

⁸⁷⁹ Fraser, *A Winter's Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, ss. 209-210.

⁸⁸⁰ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 219.

⁸⁸¹ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 219.

⁸⁸² Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 220.

Tokat'tan Trabzon'a ulaşmak isteyen konsolos, yol üzerindeki Niksar'a uğramış ve burası hakkında şu bilgileri vermiştir:

Niksâr, Tokat'ın yaklaşık 27 mil doğusundadır ve aralarına bir dizi iyi ağaçlık dağ girer. Niksar yaklaşık 1000 hanelik bir nüfusa sahiptir; çok geniş ve dikkate değer derecede zengin bir ovanın doğu tarafında yer alır ve çok önemli olan Çarşamba nehri tarafından sulanır. Ovada pirinç yaygın olarak yetiştirilmektedir. Kasaba, meyve ağaçlarıyla dolu bir ormanın ortasında yer almaktadır. İklimi sıcaktır. Eski Roma şehir surlarıyla aynı döneme ait bir kalenin kalıntıları vardır.

Niksar'dan yol çok yüksek bir dağ silsilesine çıkar. Ağaçların bulunduğu bölgenin çok üzerinde bulunan zirve; 6000 fitin üzerinde olmalıdır. Koyulhisar'dan bir kez daha Çarşamba Su'ya inene ve Karahisar ilçesine varıncaya kadar biraz daha alçaktaki dağlar arasındaki ormanlar ve çayırlar arasından geçerek devam ettik.⁸⁸³

Erbaa'dan sonra Niksar'a ulaşan ve burada birçok tarihi yapı ile karşılaşan Hamilton, kasabanın genel durumu hakkında şu bilgileri vermiştir:

Kasabaya girerken özenle işlenmiş Pers ve Selçuklu mimari tarzında birkaç cami ve büyük binalara rastladım. Bir çeşme yanında kırık bir lahit tam okuyamadığım bir yazıt izleri taşıyordu. Şehrin kuzey tarafındaki yoldan aşağı doğru vadi ağzına mevzilenmiş düz çatılı evler ve bahçelere baktık; büyük bir alanı işgal eden kale kuzeyde, uzun ve dağınık bir kütle olarak tepe yamacında duruyor. Farklı zamanlarda inşa edilmiş olsa da şimdiki hali bilhassa Türk usulü. İç ve dış duvar girişlerinde daha eski binalara ait olduğu görünen birçok büyük taş bloğu bulunuyor. İkinin üzerinde AAMTIPIA ve YNTIA yazan önemsiz yazıt parçaları buldum. Kale doruğunun yakınındaki duvarlar arasında görünüşte Roma yapımı sağlam işçiliğe sahip üç kemer içeren ve duvarları üzerinde yeni hisarın dikilmiş olduğu eski zamanlardan büyük bir yapıya ait güzel bir ön cephe kalıntısı bulunuyor. Civardaki bir çeşmede hayvan mücadelesini, daha ziyade bir keçiyi yutan iki aslanı temsil eden bir kabartma; yanında duvara işlenmiş çok kaba yontularda dört taş, ikisi hayvanları, ikisi insanları simgeliyor ve bunlardan birinin demirci olduğu görünüyor. Kaleye su temini bir su kemeri ile yapılıyor. Bir kısmı hala kullanımda, yıkılmış kısımları ahşap borularla tamir edilmiş.⁸⁸⁴

Seyyah, Niksar yerleşkesinin eskiden Cabira ve daha sonra Sebaste denilen yer olabileceğine; Strabon'la birlikte Neocesarea olarak anıldığına dikkat çekmiş ve şu paylaşımlarda bulunmuştur:

Dahası, Niksar'ın durumu ve kalıntıları, Mithridates meskeni ve sarayı hakkında okuduklarımızla dikkat çekici benzerlikler taşır ve konumu Mithridates Savaşı sırasında Roma eyaletlerinin bu kısmında vuku bulmuş tüm askeri operasyonlar için önemli bir yer olmasını sağladı. Bol su sağlanan zengin ve bereketli bir ovayla dar ve üretken bir vadiye hakim olan bir saray veya kale Mithridates'in krala yakışır konut mekânını belirlemek için gerekli bütün koşulları tamamlayacaktır.⁸⁸⁵

Hamilton, Niksar-Tokat arasında seyahat ettiği yolun durumu hakkında şu bilgileri vermiştir: “Bu yol İstanbul ile Pers topraklarının kuzey kısımları ve Ermenistan arasında başlıca

⁸⁸³ Brant, “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835”, s. 220.

⁸⁸⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 264.

⁸⁸⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 265.

kara ulaşımını teşkil ediyor, başka yol yoksa tabi. Küçük Asya boyunca başlıca görmüş olduğum yolların çoğuna göre hem görünüm hem de genişlik olarak çok üstündü.”⁸⁸⁶

Seyyah Tokat yakınlarında bulunan tarihi Gümenek mevkinde gördüğü kalıntılar hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

6 mil aşağıda, Helenistik görünümlü muhtelif taş blokları içeren bir Türk mezarlığı ve nehir yakınında incelemek için saptığım harabelerle kaplı alçak bir tepe dikkatimi çekti. Duvarlara gömülmüş çeşitli friz ve mermer sütun baştabanı parçaları buldum. Diğerlerinden daha iyi korunmuş bir bina, kare şekli ve üzeri kemerli 8-9 odası ve yuvarlak brike taşlarla inşa edilmiş olmasıyla dikkat çekici. Her ne kadar şu an var olan yapılar daha yakın bir zamana ait olsa da tarihi bir şehri işaret ettiklerine fazla şüphe yok. Tepe eteğinde Roma yapımı gibi görünen bir köprü kalıntısı mevcut; en uçtaki iki kemer kusursuz, ortası yıkılmış ve daha sonra tahtalarla tamir edilmiş. Adı Gümenek Köprü ve o yer de Cramer'in yazdığı gibi Komanak değil Gümenek.⁸⁸⁷

Hamilton, Tokat şehri karşısındaki beğenisini şu sözlerle ifade etmiştir:

Nehrin kıyılarından ayrılarak ve kayalık tepe omzu etrafında dolanarak Tokat'ın bulunduğu yanal bir vadiye, güneye doğru çıktık ve çok geçmeden batı tarafta dik bir sırtın üzerine şahane bir şekilde kurulmuş kaleyi fark ettik. Hemen arkasında göze çarpan şehrin tamamı: görüntüsü muhteşem, düz çatılı evleri kendilerini kuşatan evlerin üzerinden ortaya çıkıyor ve değişik yönlere ayrılan 3-4 vadiden yukarı uzanıyorlar.⁸⁸⁸

Hamilton, Tokat'ta ölen misyoner Henry Martyn'e değinmiş ve Tokat'la ilgili genel izlenimlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Ticari girişimleri ve imparatorluğun bu bölgesindeki Türk sanayisinin ana koltuğu olarak ünlü Tokat'a büyük merak duygularıyla girdim. Şehrin içi yoksul ve kirli, evler genelde güneşte kurutulmuş ve kısa zamanda parçalara ayrılan çamur briketlerden yapılmış; caddeler dar ve kirli ve sert taştan yapılmış büyük bir yapı olan bedesten dışında diğer çarşılar zayıf ve yetersiz. Nüfus hakkında farklı bilgiler geliyor, biri 8 bin ev olduğunu, bir başkası, vali savaştığı 8 bin Türk ve Rum ile Ermenilerden oluşan 10 bin evden meydana geldiğini söylüyor. Ermeniler kalabalık ve 1200 ile 1500 arasında evleri var fakat nüfusun 20 bini açacağını sanmıyorum.

Tokat'ta yanmış briket ve taştan yapılmış dayanıklı binalar, birkaç güzel eski han bulunuyor fakat evlerin çoğu gibi son zamanlara ait olan binalar çamurdan inşa edilmiş. 15 camisi bulunuyor. Birinin adı Eski Cami; Selçuklu tarzında yapılmış düzgün fakat çok eski bir bina. Cami dairesel. İki kanadı ve çeşitli renklerde mermerden yapılmış büyük bir girişi bulunuyor.

Şehrin batı tarafı yüksek kireç taşı tepeler dizisiyle sınırlandırılıyor ve iki haşin ve neredeyse düşey sivri tepe tarafından komuta ediliyor. Bu iki tepe, Türklerin mezar taşı olarak kullandıkları, büyük dilimlere ayrılan, bazıları son derece sert ama çatlayıp yarılabilen, killi şistler üzerinde yatan kristalimsi mermerden meydana geliyor. En güneyden bakış açısı bütün şehre yukarıdan bakacak kadar genişti. Hanları, camileri, minareleri, bağ ve bahçeleri birkaç vadinin birleşmesiyle meydana gelmiş boşluğu dolduruyor ve kısmen de yukarı doğru yayılıyordu. Ama beni en çok şaşırtan şey, en iyi mermerden oluşan dağların tam ortasına kurulmuş böylesine büyük şehrin tümüyle toprak, güneşte kurumuş briket ve tahtalardan inşa edilmiş olmasıydı.⁸⁸⁹

⁸⁸⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 266.

⁸⁸⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 267.

⁸⁸⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 267-268.

⁸⁸⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 268.

Saat 1.30'da Turhal'a ulaşan seyyah, gördüğü manzara karşısındaki hayranlığını şu sözlerle betimlemiştir: "Solumuzdaki yatık araziye kaplayan terk edilmiş köy harabelerinin ötesinde, yüksek ve dik tepelerle çevrili resimsel bir ovaya girdik. İris bu ovadan akıyordu. En dikkat çekici kısım tamamen izole olmuş kale tepesiydi ve ilişikteki krokide sunulduğu gibi 600-700 fite kadar yükseliyordu."⁸⁹⁰

Hamilton, Turhal'daki yapıların çoğunun kerpiç malzemeden inşa edildiği bilgisini verdikten sonra kasaba hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur: "Kale tepesiyle nehir arasında mevzilenmiş bu kasabanın 800 ev içerdiği söylendi. Bu arada çadırımı bir mısır tarlasında nehir kenarına kurdurmak yerine, güneşten kurtulup boş bir eve sığınmaktan dolayı mutluydum. Ova sulaması, akım gücüyle döndürülen ve küçük bir miktar suyun di metre seviyesine yükseldiği büyük su çarkları ile gerçekleştiriliyor."⁸⁹¹ Hamilton, Turhal'daki incelemelerini tamamladıktan sonra şehrin içindeki kıvrımlı yollardan ilerledikleri, yolun sonunda bir taş köprüünün üzerinden İris'i geçtikleri ve Turhal'dan ayrıldıkları bilgisini vermiştir.⁸⁹²

Turhal'dan sonra Zile'ye ulaşan seyyah, ilçenin genel görünümünü şu sözlerle aktarmıştır:

Nihayet eski zamanların Zela'sı, Zile'nin kara tepesi, ova tabanı üzerinden önümüzde yükseliverdi. Tepesi bir Türk ya da Bizans hisarı ile taçlanmıştı. Daha aşağıda kurulu şehrin geri kalanı ise bir mil daha ileriden fark edilebiliyordu. Tek başına ve izole edilmiş görüntüsü o an Strabon'un anlatımını hatırlattı. Semiramis tepesi üzerine inşa edildiğini söylüyordu. 4.30'da hafif bir eğimden alçaldıktan sonra şehre vardık.⁸⁹³

Zile'den ayrılıp Amasya'ya yönelen Hamilton, 2 mil kadar kuzeybatıya gitmiş ve bulunduğu konumun önemini şu sözlerle aktarmıştır:

Burası da az ilgi görmüş değil çünkü Cesar'ın izahatlarında açıklandığına göre Pontus kralı Pharnaces ile arasındaki büyük savaşı burada gerçekleşmişti. Sonucu da şu üç kelimeyle ilan edilecekti; "Veni, vidi, vici" (geldim gördüm yendim). Pansa, Alexandrine savaşı anlatımında, Cesar'ın galibiyetinden önce, karşı tarafları çatışan ordularla zapt edilen, şehrin 3 mil kadar güneyinde dar bir boğazdan bahseder. Bu anlatımı bu geçidin doğal özellikleri ve karakteristik yapısıyla hayli uyumludur.⁸⁹⁴

Şebinkarahisar'dan sonra Sivas'a oradan da Tokat'a ulaşan Suter, şehrin genel durumunu yansıtan şu gözlemlerde bulunmuştur:

Tokat, üç tarafını çevreleyen tepeler arasında olup tek açıklığı kuzeydoğuya bakmaktadır: şehrin biraz aşağısında Tokat-Su'ya katılan küçük bir dere kasabanın içinden aynı ağızda geçer. Kuzeybatı taraftaki kayalık tepenin zirvesinde bir kale bulunmaktadır. Kasabada 5000'i Müslüman, 1500'ü

⁸⁹⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 274.

⁸⁹¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 275-276.

⁸⁹² Hamilton, *Küçük Asya*, s. 276.

⁸⁹³ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 277.

⁸⁹⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 278.

Ermeni, 150'si Rum, 50'si Yahudi ve 30'u Katolik olan yaklaşık 6730 aile bulunmaktadır. Evlerin tümü kiremitli olup birkaçı iyi inşa edilmiş ve güzeldir. Bazıları yanmamış tuğladan yapılmıştır ama büyük kısmı şehre bir anlam katan ahşap barakalardı. Sokaklar pis ve dar, tepeleri neredeyse birleşen evlerin saçakları çok kasvetli. Tokat'ta o kadar çok veba vardı ki çarşuları ziyaret etmek güvenli değildi: Bu yüzden onların nasıl sağlandığını gözlemleyebiliyordum. Yerin eski ticari önemini büyük ölçüde yitirdiği ve bana ithalat ticaretinin komşu köylerin yerel tüketimini sağlamakta sınırlı olduğu söylendi. Tüccarlar ihtiyaçlarını İstanbul'dan alırlar.⁸⁹⁵

Tokat'ın ticari faaliyetleri hakkında bilgiler veren seyyah, buradaki yapıların çoğunlukla yangından hasar gördüğünü şu sözlerle aktarmıştır:

Tokat'ta sık sık yangınlar çıkıyor ve biz buraya gelmeden birkaç gün önce büyük bir hanı, birçok evi ve hatırı sayılır malları tüketen bir yangın çıkmıştı. Yazları yoğun olan sıcaklar bu mevsimde bile bunaltıcıydı. Kasaba içi ve çevresindeki bahçelerin bereketli bitki örtüsü, sokakların pisliği ve meyve bolluğu, yaz ve sonbaharda habis ateşlere neden olur. Tokat, Sivas Beyine bağlıdır.⁸⁹⁶

Suter, Tokat'tan sonra Zile'ye ulaşmış ve buranın ticari faaliyetlerinin bazı dönemlerde yoğun olduğuyula ilgili şu bilgi paylaşımlarında bulunmuştur:

Tokat'tan 3 mil uzaktaki Zile'ye 12 saatte ulaştık. Kasabaya girmeden hemen önce üzüm bağlarından geçtik ve kuzeyden kasabanın yanından geçen küçük bir dereye rastladık.

Zile, yükselen bir zemin üzerine kurulmuş, üzerinde kasabaya hakim bir kale bulunan ve 150'si Ermeni olmak üzere 2000 aileyi barındırdığı söyleniyor. Hanlar büyük ve sayısızdır ve sadece yıllık panayır döneminde dolu oldukları için neredeyse boş olan iyi dükkanların olduğu sokaklar vardır. Bu, kasım ayının ortasında gerçekleşir ve on beş ila yirmi gün sürer. Küçük Asya'nın ve Suriye'nin tüm ticari şehirlerinden 40.000 veya 50.000 kişi tarafından ziyaret edilir ve sonra kasaba aşırı derecede kalabalık olur.⁸⁹⁷

Ainsworth, 10 Temmuz günü Çamlıbel'den çıktığı ve Tokat'a yaklaşık yedi saat süren yolculuğunda, içlerinde çok sayıda çeşitli meyve ağaçları ile sebzeler bulunan bahçelerinin yanından geçtiğini belirtmiştir. Seyyah'ın Tokat'a ulaştıktan sonraki ilk izlenimleri şu şekildedir:

Tokat, kayalık ve ormanlık bir dağ geçidinde güzel ve göze hoş gelecek bir şekilde yer alan büyük bir kasabadır ve merkezinde cesur bir çıplak kaya kütleli yükselir ve zirvesinde eski bir kalenin kalıntıları taşır. Evler çoğunlukla iki katlı, hepsi kiremitli; sokaklar güzel ve temiz, pazar yeri açık ve ferah ve bahçeler çok sayıda ve davetkâr, asmalar İtalya'nın bazı bölgelerinde olduğu gibi kafesleniyor. Kasaba aynı zamanda bir nehir tarafından sulanır; Küçük Asya'da bulunan ve herhangi bir Avrupa kasabasına en çok benzeyen yer olmasının yanı sıra bölgenin en hoş ikametgâhi durumundadır.⁸⁹⁸

Balbi'den aldığı bilgilere dayanarak daha önce Tokat'ın demografik yapısı ile ilgili abartılı ve gerçek olmayan bilgiler verildiğini belirten seyyah, kendisinden önceki tüm

⁸⁹⁵ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum toTrebizond...", s. 439.

⁸⁹⁶ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum toTrebizond...", s. 440.

⁸⁹⁷ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum toTrebizond...", s. 441.

⁸⁹⁸ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s.17.

gezinlere zıt düşerek ve yanlış bir şekilde Ermeni nüfusunu Müslüman nüfusundan fazla gösterme eğilimi duymuştur. Seyyah'ın şehrin etnik yapısı ile ilgili açıklamaları şu şekildedir:

Esasen bir Ermeni kasabası, ev sayısı, buraya yaptığım iki farklı ziyarette aldığım bilgilere göre 2000 Ermeni ve 800 Müslüman ya da toplam 2800 ev. Asya kasabalarının nüfusunun gezginler tarafından ne kadar abartıldığı ve Balbi tarafından derlenen aşağıdaki tahminleri alan Tokat'tan çok daha azının abartıldığı çok dikkat çekicidir... Her eve 10 kişilik bir nüfus verseydik, nüfus sadece 28.000'e ulaşırdı ancak birçok ev harap durumda; Müslüman evlerin çoğu çok az nüfusa sahiptir; Hristiyanlarınki daha kalabalıktır ve birçok evde birkaç aile vardır, dolayısıyla 20.000'lik yuvarlak sayı belki de Tokat'ın nüfusunu en iyi temsil eder.⁸⁹⁹

Seyyah, Tokat'ın tarihi ile ilgili şu bilgileri vermiştir: "Antik Çağ'da bir ibadet yeri olarak çok önemli bir yer olan Tokat, Commana Kapadokya'nın aksine Commana Pontika olarak bilinir, Strabon'a göre her ikisi de aynı tanrıça Bellona'ya adanır."⁹⁰⁰ Seyyah'ın Tokat adının kökeni ve şehrin tarihi ile ilgili verdiği bilgiler ayrıca şunlardır:

Pontus bir Roma eyaleti olduğunda, Pontus Komana'sı adını Manteium olarak değiştirdi. Pliny, "Commana, şimdi Manteium, yani "Kâhin" diyor ve Sokrates bunu Tò Μαντινιον olarak ifade etti. Romanus, Ruselius komutasındaki bir orduyu Türkleri oradan çıkarmak için gönderdi. Bu general başarılı oldu ancak kısa bir süre sonra şehir, Türkler tarafından geri alındı. Diogenes, Bryennius'u ve daha sonra Basiliacus'u şehri geri alması için gönderdi ancak başarılı olamadı; ilki sonunda esir alındı ve Ak Han (Beyaz Han) adlı Türkmen komutanının önüne götürüldü.

Tokat Türkmenleri, Cengiz Han zamanında İran boyunduruğundan kurtuldular ve onların reisleri, Ahmed Alaaddin, Bayezid zamanında kendisine Sultan adını verdi. 1471 yılında Kayseri Prensi Uzun Hasan'ın (Uzun John) bir generali olan Yusuf Bey, Tokat kazasını işgal etmiş ancak Konya Sultanlarının generali Mustafa'ya yenilmiştir. Nihayet Tokat, I. Selim (M 1514-H 921) zamanında Osmanlıların eline geçti. Yaşlı Sör Paul Rycout ona Mantziocert adını verir; bu, ilk Roma adının Ermenice sonlandırılmasıdır ancak daha çok Bizans adı olan Eudocia, Eudoxina veya Eutochia ile bilinirdi ve görünüşe göre modern adı Tokat'tır.⁹⁰¹

Ainsworth, 11 Temmuz'da Tokat'tan ayrılıp önce Pazar'a, sonrasında Romalıların Zela olarak adlandırdığı Zile'ye ulaşmış ve kasaba hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Halen 4000 Müslüman hane ve 150 Ermeni barındıran büyük, kalabalık ve yoğun bir kasabadır; ikincisinin kilisesine bağlı bir odada nazikçe karşılandık. Buradaki ana iş, halat ve ip imalatıdır ancak imalatçılara da önemli bir talep vardır. Evler iyi, çoğunlukla iki katlı ve Tokat'taki gibi kiremit çatılı. Ancak kale günümüzde fakir ve harap bir durumdadır. Çok yüksek olmayan bir tepeli kaplar ancak Sezar'ın yorumlarında anlatıldığı gibi şehre hâkimdir.⁹⁰²

Seyyah, Zile'nin tarihi geçmişi hakkında şu açıklamalara yer vermiştir:

Tarihçilerin notlarından Zile'nin çok eski bir yer olduğu anlaşılıyor. Strabon tarafından kökenini Semiramis'e dayandırdığı ve Anaitide'ye (Anahid) ait bir tapınağa sahip olduğu anlatılmaktadır. Zile başpiskoposunun gücü ve zenginlikleri büyük olarak tanımlanır ve çevresinde geniş bir insan topluluğu vardır. Hirtius, İskenderiye Savaşları Tarihi'nde kasabanın durumunu uzun ve doğru bir şekilde anlatır. Kalenin, suların üzerinde bir höyük üzerine inşa edildiğini ve kasabanın kalenin etrafındaki vadiler veya vadiler tarafından derinden kesilen birkaç tepe üzerine inşa edildiğini

⁸⁹⁹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, ss. 17-18

⁹⁰⁰ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, ss. 18-19.

⁹⁰¹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 19.

⁹⁰² Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 23.

söylüyor. Gerçekten de tüm Zile vadisi tepeliktir ancak daha yüksek olan bitişik tepelerin hâkimiyeti altındadır. Mithridates, savaşta öldürülen Triarius'un komutasındaki Romalıları bu tepelerden birinde, kasabadan üç Roma mili uzakta yendi.

Sezar, güzel ve entelektüel Kleopatra ile vakit geçirirken Mithridates'in oğlu Pharnaces, Roma valisi Domitius'u önüne geçirek tüm Pontus'u eski egemenliğine geri aldı. Bu koşullar altında Sezar'ın sergilediği faaliyet ve enerji gerçekten dikkate değer. Suriye'den Zile'ye giden askerlere uzun ve meşakkatli yol, yorgunluk ve yoksunluklarla dolu bir yürüyüş olsa gerek. Böyle durumlarda Romalıları, yorulmak bilmezlikleri ve yılmaz cesaretleriyle, hırslarının boyun eğdirdiği ülkeleri neredeyse hak etmiş görünüyorlar. Sezar'ın arkadaşı Amintius'a Pharnaces'e karşı kazandığı kolay zaferle ilgili anlatı, her okul çocuğu tarafından bilinir ve Plutarch'ın belirttiği gibi aynı biçime ve sona sahip üç kelime, onların özlerine zarafet katar.⁹⁰³

Seyyah, 12 Temmuz günü Zile'den ayrılışını şu şekilde ifade etmiştir: “Zile'yi bereketli bitki örtüsüyle dolu ve iyi sulanan bahçelerin yanında bıraktık, kayalık ama sarkan ağaçların yemyeşil olduğu vadilere girdik ve oradan dikenli meşe ve diğer çalılarla kaplı taşlı tepelere çıktık.”⁹⁰⁴

Badger, 6 Ekim tarihinde Amasya'dan ayrılmış ve ilk olarak Tokat'ın ilçesi Pazar'a geçmiştir. Seyyah, yolculuğunu ve sonrasında ulaştığı Pazar'ı şu sözlerle aktarmıştır:

Vadiden çıktuktan sonra yolumuz, bazen çorak, bazen de çok az ağaçlıklı, alçak tepelerle çevrili, ekilmemiş ovalardan geçiyordu. Öğleden sonra l'de, yaklaşık otuz çamur evi ve bir mescidi içeren Müslüman köyü Pazar'da durduk. Burada, köylülerin vereceği rahatsızlıklara maruz kalmamak için devlet görevlilerinin veya diğer yolcuların barınmasının sağlandığı konağa veya eve yerleştirildik. Bu oda, üç duvarı ve bir çatısı olan önu açık bir yapıdan oluşuyordu; atlarımız ve katırlarımızla paylaştığımız daha küçük boyutlardan bir diğeri.⁹⁰⁵

7 Ekim tarihinde Pazar'dan ayrılan Badger, yolda dinlenmek için mola verdiği bir derbent ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

7 Ekim sabahı 6'da Pazar'dan ayrıldık ve az ormanla kaplı alçak tepeler arasındaki makul seviyede düz bir yoldan geçtik. Üç saat içinde bir derbende ya da bekçi kulübesine ulaştık, burada bagajımız gelene kadar dinlendik. Bu derbentler, farklı illerin paşaları tarafından yolun güvenli olmadığı düşünülen kısımlarına yerleştirildi ve altı ila on adam tarafından garnizon edildi. Çoğunlukla sefil barınaklar ve muhafızların kendileri de aynı derecede sefil durumdadır, genellikle hükümetten ara sıra silah ve giysi alan ancak çok az veya hiç ücret almayan düzensiz askerler. Bunun için esas olarak hizmetlerine ihtiyaç duyabilecek kervanlardan ve yolculardan ve çok sık olmayanlardan aldıkları hediyelere güvenirlir.⁹⁰⁶

Pazar'dan ayrıldıktan sonra Yeşilirmak'ın kollarından biri boyunca yürüdüklerini ve Turhal'a ulaştıklarını belirten Badger, Turhal'la ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Turhal, 500'den fazla Müslüman aileyi, iki camiyi ve esas olarak çamurdan inşa edilmiş bir hamamı içerir. Nehir köyden iki saat sonra akar ancak buradan bir dere geçer ve Amasya'da kullanılan gibi sulama makineleri aracılığıyla civardaki tarlaları sular. Köyün arkasında, görünüşe

⁹⁰³ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, ss. 23-25.

⁹⁰⁴ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 25.

⁹⁰⁵ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, ss. 21-22.

⁹⁰⁶ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 22.

göre modern inşa edilmiş bir kalenin kalıntıları vardır ancak Turhal'ın antik Sebastopolis bölgesinin üzerinde olduğu düşünüldüğünde, temeli daha eski tarihli olabilir.⁹⁰⁷

Badger, 8 Ekim sabahı Turhal'dan ayrılmış ve Tokat'a ulaşmak için ilerlediği yolun manzarasını şu sözlerle betimlemiştir:

8 Ekim günü saat 3 buçukta Turhal'dan ayrıldık ve saat 1'e kadar Tokat'a varmak için katırlarımızla seyahat ettik. Yolun büyük bir bölümü iki sıra tepe arasındaki geniş bir vadiden geçiyordu; sağdakiler uygun bir şekilde ormanla kaplıydı, soldakiler çoraktı ve yalnızca tabana yakın ve uzun aralıklarla ekiliyordu. Birkaç mil sağımızdan, kıyılarında birkaç köy bulunan nehir akıyordu. Tokat'a girmeden üç saat önce, bu kasabanın hoş meyve bahçelerinden geçtik.⁹⁰⁸

8-10 Ekim tarihleri arasında Tokat'ta kalan Badger, şehirle ilgili şu açıklamalara yer vermiştir:

Kasaba, merkeze doğru birleşen üç tepenin eteğini kaplar. Evler iyi inşa edilmiş, sokaklar temiz ve düzenli, çarşı geniş ve mallarla iyi donatılmış. İris'in bir kolu kasabanın içinden akar ve çevreyi dolduran göz alıcı üzüm bağlarını ve bahçeleri sular. Tokat'ın üzümleri ve armutları ülkenin bu bölgesindeki herhangi bir şeyden daha üstün kabul edilir ancak havada var olduğu düşünülen bazı zıt özelliklerden dolayı tek başlarına çok kalitesizdirler, sakinler üzümlerini şarap yapılmak üzere Sivas'a göndermek zorundadırlar.⁹⁰⁹

Badger, Tokat'ın eski ticari potansiyelinin kalmadığını ve bunun nedeninin İstanbul-Trabzon arası başlayan vapur seferleri olduğuna şu sözlerle açıklık getirmiştir:

Tokat, eskiden Asya ticaretinin büyük merkezlerinden biriydi ancak Konstantinopolis ile Karadeniz kıyıları arasında gemi ağının kurulmasından bu yana Trabzon ve Erzurum, İran ve diğer doğu pazarlarına giden başlıca kervan yolu haline geldi. Birkaç yıl önce birçok büyük patiska matbaa fabrikasına sahipti ancak bunlar neredeyse ortadan kayboldu, burada da sahipleri, Türkiye'nin diğer şehirlerinde olduğu gibi esas olarak Manchester ve Liverpool makinelerimizin ürettiği İngiliz ihracatının ucuzluğu ve üstünlüğü ile rekabet etmeyi imkânsız buldular. Buranın günümüzdeki başlıca ticareti, Toroslardaki Ergani Maden'den getirilen ve buradan imparatorluğun her yerine gönderilen metalden yapılan bakır kaplardır.⁹¹⁰

Badger, Tokat'ın demografik yapısı ve nüfusu hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur: “Tokat nüfusunun büyük kısmı Müslümandır; Papalık Ermenileri 150, Ermeniler 2.000 aile, kasaba çevresinde yedi kilise ve iki manastır var. Yunanların, Neo-Cesarca Piskoposu piskoposluğuna dâhil olan bir kilise ve üç rahiple birlikte 1000 kişi olduğu tahmin ediliyor.”⁹¹¹ Ayrıca kasabada küçük bir sinagogu olan birkaç Yahudi ailenin bulunduğunu ve bunların çoğunlukla seyyar satıcılar ve küçük tüccarlardan oluşan fakir kimseler olduğunu belirtmiştir.⁹¹²

⁹⁰⁷ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 22.

⁹⁰⁸ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, ss. 22-23.

⁹⁰⁹ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 23.

⁹¹⁰ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 23.

⁹¹¹ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 25.

⁹¹² Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 26.

Badger, Tokat'ın tarihi ile ilgili paylaşımlarda da bulunmuş ve şu açıklamalara yer vermiştir:

Ermenilerin Evtogia dediği Tokat, muhtemelen adını İmparatoriçe Eudocia'dan alıyor ve Ainsworth'un karıştırdığı Komana Pontika'dan yaklaşık altı mil uzakta, İris üzerinde bulunuyor. Kapadokya Komana'sı gibi bir zamanlar kâfir hiyerarşisi ve saf olmayan Pagan ayinleriyle ünlü olan bu ikinci şehirden, Türklerin sütun parçalarından oluşan bir kemer ekledikleri iyi bir taş köprüden ve antik sanatın diğer kalıntılarından geriye pek bir şey kalmamıştır. Şehirin yeri değiştirildiğinde Komana kalıntılarının yeni Eudocia şehrinin inşası için malzeme olarak hizmet etmesi olası değildir. Modern Tokat'ta özellikle temelleri muhtemelen şehrin ilk binasıyla aynı olan kalenin yakınında birkaç hasar almış Latince yazıt bulunur.⁹¹³

İngiliz Jeolog Warington W. Smyth, 1839-1944 yılını kapsayan 4 yıllık Avrupa ve Osmanlı topraklarını kapsayacak seyahati sırasında gezi notları tutmuş ve seyahatin dönüş yolunda Sivas'tan sonra araştırma kapsamına giren Tokat'a ve sonrasında Amasya ve Samsun'a uğramıştır. Sivas'ın yüksek tepelerinden Tokat'ın yeşilliklerine geçen seyyah, memnuniyetini şu sözlerle ifade etmiştir:

Yüksek konumlu yüzeyleri tahrip eden fırtınalara karşı korunmak için rahat bir yerleşime sahip çekici Tokat'ı görmeden çok önce, eski Kapadokya bölgesinin büyük bir bölümünü oluşturan yüksek düzlükten iniş sanki Binbir Gece Masalları'nın içindeymiş gibi o kadar büyülecidir ki Kürt bölgelerinin ıssızlığından ve Türkiye'nin genel görünümünden bıkmış biri için Tokat vadisi ne güzel bir manzara!⁹¹⁴

Smyth, Tokat'a ulaştıktan sonra şehrin genel görünümünü beğenmiş ve beğenisini şu şekilde ifade etmiştir:

Kasabanın bulunduğu düzlükte birleşen iki dar vadi, Yeşilirmak'ın daha geniş vadisine açılmadan önce yeşil ekinleri, üzüm bağlarıyla teraslanmış yamaçları, yüksek bacalı, kafesli pencereleri ve çıkıntılı üst katlarıyla göz alıcı evleri; dut, incir, kiraz ve elmanın harmanlandığı bir yeşillik kütlesi sunan bahçeleri; doğal amfitiyatronun karşı tarafındaki sarp kayalıkları taçlandıran gri kalıntı ve uzak vadiyi sınırlayan mavi dağlar, son zamanlarda gördüklerime kıyasla, hepsi birleşerek ince bir su tabakasından başka hiçbir şeyin eksik olmadığı tam bir cennettir.⁹¹⁵

Smyth, Tokat'ın nüfusu ve nüfusun demografik dağılımı ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunmuştur:

Tokat'ın nüfusunun 20.000-40.000 aralığında olduğu tahmin edilmektedir. Bunun ortalaması olan 30.000 sayısı muhtemelen gerçeğe daha yakındır. Bu sayının yaklaşık 2 bin kadarı Ermeni, geri kalanı ise ağırlıklı olarak Türk ve bunların ardından aralarında biri doktor, bakır ocaklarında Avusturyalı dökümcüler ve burada yaygın ticaret dalı olan sülük ticaretiyle uğraşan birkaç İtalyan da dâhil olmak üzere birkaç Anadolu Rum'u ve Avrupalı takip eder.⁹¹⁶

Smyth, 10 gün gibi bir süre Tokat'ta kaldıktan sonra 31 Temmuz günü şehirden ayrılmış, Tokat'ın bereketli geniş vadisi boyunca devam eden Yeşilirmak'ı geçerek hava karardıktan çok

⁹¹³ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 26.

⁹¹⁴ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 133.

⁹¹⁵ Smyth, *A Year with the Turks*, ss. 133-134.

⁹¹⁶ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 134.

sonra Turhal'a ulaşmıştır. Seyyah, sarp, izole bir tepenin üzerinde yer alan Turhal Kalesi'nin kiremit örtülü evlerden oluşan kasabaya hükmettiği bilgisini vermiştir.⁹¹⁷

Tokat'a ulaşmak için Amasya'dan ayrılan seyyah ilk olarak Turhal'a ulaşmış, kasabaya yaklaştıkça ilk göze çarpan şeyin ulaşılması zor yüksek tepeyi taçlandıran eski bir kale olduğunu belirtmiştir.⁹¹⁸ Seyyah, Turhal'ın kökenini kadim Kazova'ya dayandırmış ve kasabanın tek caddesinin toprak ve gübre karışımı çamurla dolu olduğunu ifade etmiştir.⁹¹⁹ Lennep, kasaba ile ilgili: “Şehre doğru en dik tarafı, eski kemerli kuleleri ve surları ile düzensiz bir koni şeklinde yükselen çirkin bir harabe görünümündeki kale tepesinin batı ve güney taban kısımlarının etrafına inşa edilmiş köy kırk evden fazla değildir” şeklinde bilgiler vermiştir.⁹²⁰

Lennep, Tokat'a giriş yolunun önce üzüm bağlarının kenarında sonra onları çevreleyen duvarların arasında uzandığını ve kasabanın, meyve bahçelerini dolduran yoğun ağaç kütesinin arkasında, nehrin sol yakasının yaklaşık bir mil güneyinde belirlediğini ifade etmiştir.⁹²¹ Seyyah, Tokat'ın mimarisini ilginç bulduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

Kasaba, açıklığı kuzeyde olan biraz amfityatro şeklinde bir koyda yer alır. Harap duvarları ve kuleleri ile cesur kale tepesi, batıda kasabanın bir kısmını gizler; yarım daire dağlar buradan güneydoğu tarafında açılan dar bir geçit dışında, doğudaki kasabaya çatışan yüksek bir tepeye uzanır. Camiler, minareler, hanlar, şehrin merkezinde veya en alt kısmında ayırt edilebilir ve bunlar taşandır. Ancak güneşte kurutulmuş ve dışları çamurla sıvanmış kereste ve kerpiçten yapılmış büyük bina yığınları toprak rengindedir. Mermer dağlarla çevrili bir çamur şehri görmek gerçekten de garip bir manzara!⁹²²

Lennep, Tokat'ın yüksek tepelerin oluşturduğu bir çukurun içinde olduğunu belirtmiş ve şehrin çevresini betimlemeye şu şekilde devam etmiştir:

Bu yükselteler düzensiz yarım daire şeklindedir ve bazı yerlerde 500 fit kadar ani bir hızla yükselirler. Zeminden önemli bir yüksekliğe kadar tepelerin yamaçları evler ve teraslı bahçelerle kaplıdır. Bununla birlikte kırık olan kuzeydeki yükselti, alttaki düz zeminden yavaş yavaş çok büyük bir yüksekliğe ulaşan yumuşak tepelere kadar bir mil boyunca uzanır. Şehrin güneydoğu ucundan başlayıp güneye doğru uzanan tünel şeklinde bir geçit oluşturan daha dar bir boşluk ya da açıklık daha var. Burası büyük verimliliğe ve güzelliğe sahip yüksek tepelerle kaplı Çamlıbel sıradağlarından akan bir dereyle sulanan dar bir vadi oluşturur. Vadinin sadece dibi değil aynı zamanda hatırı sayılır bir yüksekliğe kadar olan yanları da ekime elverişli olup üzüm bağları, meyve bahçeleri ve bahçelerle kaplı olması burayı çok keyifli bir yazlık kılmaktadır. Tokat'ın en iyi arazi durumundaki bu yer neredeyse tamamen Türklere aittir. Bununla birlikte şehrin hemen kuzeyindeki alçak arazi de çok verimlidir. Doğudan batıya akan İris Nehri yani Yeşilirmak, kasabadan yaklaşık yarım mil uzaklıktadır. Nehir, şehrin tam karşısında, 13. yüzyılın başlarına tarihlenen, tepesinde Abbasilere ait bir yazıt bulunan dört kemerli bir taş köprüyle geçilir.⁹²³

⁹¹⁷ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 139.

⁹¹⁸ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 128.

⁹¹⁹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 129.

⁹²⁰ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 129.

⁹²¹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 139.

⁹²² Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 139-140.

⁹²³ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 209-210.

Seyyah; kasabanın yaz aylarında tamamen yaşanmaz olduğu için belirli dönemlerde şehir dışına göçün neredeyse tüm halk tarafından yapıldığını, bu nedenle kasabanın yazları boş kaldığını açıklamıştır.⁹²⁴ Lennep, bahar ve yaz aylarında kasaba halkının yerleştiği bahçe içerisindeki bu evleri şu sözlerle açıklamıştır:

Nehrin her iki kıyısında ve nehrin üç ya da dört mil çevresinde, her biri bir kerpiç duvarla çevrili iyi işlenmiş bahçeler ve meyve bahçeleri ile kaplı olup bahçelerde kiremit çatılı, genellikle iki veya üç odadan oluşun kerpiçten küçük yazlık evler var. Bu evlerin sahibi ve ailesi, ilkbaharda bağların kazılması sırasında ve kirazların toplandığı mayıs ayında birkaç günlüğüne; yine sonbaharda üzümleri ve diğer meyveleri topladıklarında daha uzun bir süre için bu binalarda kalırlar. Kasabanın kirli atmosferinden uzaklaşmak, sağlık için oldukça gereklidir. Ama bu küçük evler çok konforsuz. Kışın hiç oturmazlar, kapı ve pencereleri açık kalırlar. İnsanlar, karşılıklı koruma için topluluk haricinde bağlara asla gitmezler. Kaldıkları süre boyunca kullanmaları gereken her şeyi alırlar ve şehre döndüklerinde evi tamamen çıplak bırakarak geri taşırlar. Hırsızlar bazen bu boş evlerde kalırlar. Bağların zabıta hizmeti, belli bir mahalleden Rum olan bekçiler tarafından yapılır. Genellikle gözlem yeri olarak bölgenin genel bir görünümüne sahip yüksek bir noktayı, bir tepeciği seçerler ve üzerine dallardan ve yapraklardan çatılı bir kulübe dikerler.⁹²⁵

Lennep, Tokat'tan ayrılıp Niksar'a giderken Dönekse mevkinde karşılaştığı bir köye uğramış ve bu köyü resimlemiştir. Taş ve kerpiç malzeme kullanılarak inşa edilmiş üç tek katlı yapının görüldüğü köyde evlerin hemen yanında yer alan anıtsal bir duruş sergileyen ambarlar oldukça dikkat çekicidir. Seyyah, seyahatnamesinde ürünleri kuru tutmak amacıyla inşa edilen bu ambarlarla ilgili şu açıklamalara yer vermiştir:

Dönekse Köyü'nde yirmi hane vardır; ürünler çoğunlukla durgun suların sağlıksız bir yaşam alanı haline getirdiği ovada yetiştirilmektedir ama bahçeler köyün çevresine yakındır. Burada ekmek için buğday yerine mısır kullanılıyor. Ürünleri saklama şekilleri tuhaf. Birkaç uzun direk, bir daire şeklinde zemine dik olarak yerleştirilmiştir; söğüt dalları, sepet yapımında uygulananla aynı şekilde aralarında dokunur ve böylece sepet kuleleri yaklaşık 40 fit yüksekliğe ve 8 veya 10 fit çapa kadar ulaşabilir. Alt kısım yerden bir ya da iki ayak yukarıdadır ve Hint tacının kulakları içeri atıldığında yağmura karşı oldukça geçirimsiz olan saplardan bir çatı yapılır. Mısırın bu şekilde oldukça kuru kaldığı söylenir. İstenildiği zaman altından bir delik vasıtasıyla dışarı alınır. Mısırın sarı ve beyaz olmak üzere iki çeşidi vardır.⁹²⁶

Birkaç ağacın bulunduğu köy, hafif eğimli bir arazi üzerine kondurulmuştur. Arka planda bulunan tepeler ağaçsız çıplak görünmektedir. Durağan bir görüntü sergileyen çalışmada figür bulunmamaktadır. Seyyah, perspektifi ve ışık-gölgeyi başarılı bir şekilde uygulamıştır (Şekil 13).

⁹²⁴ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 210.

⁹²⁵ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 210-212.

⁹²⁶ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 332-333.

Dönekesh, Kızılbaş Village.

Şekil 1. Dönekse'de bir köy, 1864 (Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 332)

Niksar'ı uzaktan gören Lennep'in, bu yerin konu ile ilgili ilk açıklamaları şu şekildedir:

Dar vadiden daha geniş bir alana çıktığımızda ağaçlar kayboldu ve yerini çalılıklara ve ekili tarlalara bıraktı; geçit tepeler arasında birçok dönüşle hızla alçaldı ve her şeyin ötesinde Lykos'un bir ova gibi yayılmış düz yeşil vadisini görebiliyorduk. Niksar onun uzak tarafında yatıyordu ve hem ovanın kenarını hem de dağlara açılan küçük bir geçidi işgal ediyordu, kısmen eski bir kale ile taçlandırılmış bir tepeciğin üzerinde duruyordu.⁹²⁷

Lennep, Niksar kasabasının (Lykos) Kelkit Irmağı'nın sağ kıyısından yaklaşık bir buçuk mil uzaklıkta yer aldığını, kasabanın alt bölümlerinin bahçeler ve meyve bahçeleri ile ekili olduğunu ve hemen hemen her evin kendi bahçesinin bulunduğunu belirtmiş ve açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Kale, ovayı kuzeyden sınırlayan dağın bir çıkıntısını taçlandırır ve kasaba, çoğunlukla bu tepenin yamacında ve bitişik iki vadiye kuruludur. Sokakların tamamı taş döşeli ancak evler neredeyse tamamen ahşap ve tahtalardan çok basit ve ilkel bir tarzda inşa edilmiştir. Kasabaya su sağlayan ve tabaklama kabuğu ve pirinci döven birkaç basit makineyi çalıştıran önemli bir dere, ana vadiden aşağı iner.⁹²⁸

Lennep, seyahatnamesinde Niksar'ın nüfusu ve demografik yapısı hakkında şu açıklamalara yer vermiştir:

Niksar'da 500'ü Ermeni, 35'i Rum ve geri kalanı Türk olmak üzere yaklaşık 1800 ev bulunmaktadır. Türkler genellikle büyük kasabalarda çoğunlukta köyler daha yaygın olarak Hristiyan veya Kızılbaş'tır. Bir evde yaşayan kişilerin sayısı dikkate alındığında 10.000 nüfusluk kasabanın 3000'i Ermeni'dir. Çingeneler arasında bazıları; Tokat'ta, Amasya'da, Merzifon'da ve Çanakkale Boğazı'na kadar tüm Küçük Kuzey Asya'da olduğu gibi Çingeneler de iddiaya göre Ermeni Kilisesi'ne aittir. Bu insanlar mart ayından kasım ayına kadar göçebedir ama kış aylarında şehrin ayrı bir mahallesine yerleşirler, burada yoksulluk ve pislik içinde yaşarlar.⁹²⁹

⁹²⁷ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 331-332.

⁹²⁸ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 333-334.

⁹²⁹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 336-337.

İngiliz Yüzbaşı Fred Burnaby, 1876 yılında yaşanan Osmanlı-Rus savaşı sırasında Tokat'ta bulunmuş ve Tokat'tan toplanan askerlerle birlikte Erzurum'a yolculuk yapmıştır. Burnaby Pazar'dan Tokat'a geçişini şu sözlerle ifade etmiştir: "Pazar'la Tokat arası birkaç saatlik yürüyüş mesafesinde olup şehirle aynı adı taşıyan nehre paralel uzanan patika boyunca birçok köy vardır. Vadi yol boyunca genişliyor ve kasabaya doğru ilerledikçe tekrar daralıyor. Nehrin sol kıyısında uzun ve dağınık duran şehir nihayet karşımızda."⁹³⁰ Tokat'la Sivas arasında başlayan ve bir türlü bitirilemeyen yol yapımına da değinen seyyah, yolun bitirelememesini Osmanlı'nın merkezi bütçesinin yetersizliğine ve çalışanların tembelliğine bağlamaktadır.⁹³¹ Seyyah, Tokat'ta birkaç Ermeni okulunun varlığına ve Türkler ile Hristiyanların çok iyi geçindiğine vurgu yapmıştır.⁹³²

Anderson, 24 Haziran 1899'da Yozgat sınırlarından Zile'ye ulaşmış ve burada birçok yazıt görmeyi hayal etmişse de umduğunu bulamadığı için hayal kırıklığı yaşamıştır. Seyyah beklentilerini şu sözlerle ifade etmiştir:

Arkeolojik bakımdan Zile tek başına hayal kırıklığı yaratan bir yer. Yazılı taşlar orada çok sayıda olmalı ancak neredeyse tamamen yok olmuştur. Mezarlıklardaki taşlar çok kötü bir şekilde aşınmış ve Strabon'un "Semiramis höyüğü" dediği yalıtılmış tepedeki kalenin art arda yeniden inşasında kullanılmıştır. Kasabaya gelen eski seyyahlar yalnızca birkaç değersiz yazıt bulabilmiştir. Ben ise Çerkesler tarafından bir başka yerden Zile'ye getirilen iki tanesine sahibim.⁹³³

Seyyah, seyahatnamesinde Zile'nin genel görünümünü yansıtan bir fotoğraf da paylaşmıştır. Fotoğraf net olamamakla birlikte önde evler ve evlerin arasından zirvesinde kale olan bir tepe görünmektedir (Şekil 14).

⁹³⁰ Fred Burnaby, *On Horseback through Asia Minor*, London 1877, ss. 242-243.

⁹³¹ Burnaby, *On Horseback through Asia Minor*, s. 244.

⁹³² Burnaby, *On Horseback through Asia Minor*, s. 244.

⁹³³ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 42-43.

Şekil 2. Zile'nin genel görünümü, 1899 (Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*)

Temmuz'unda Tokat sınırlarına Amasya yönünden Erbaa ilçesine giriş yapmış ve Erbaa'nın bir kasabası olan Fidi Köyü'nde (Akça) büyük ve eski bir caminin (Silahtar Ömer Paşa Camii) yanı sıra tarihi kalıntı izleri taşıyan taşlar bulunduğu bilgisini vermiştir.⁹³⁴

Anderson, Niksar'daki bir evin verandasını destekleyen bir Roma menzil taşı bulduğunu fakat taşın burada kesişen üç yoldan hangisine ait olduğunu bilmediğini belirtmiştir. Seyyah, ayrıca seyahatnamesinde Niksar'ın genel bir fotoğrafına da yer vermiştir. Yüksek bir tepeden çekildiği belirgin olan fotoğrafta, yüksek bir tepeyi taçlandıran kale ve yamacın eteklerine kadar inen surlar ile yine bu eteklere yapılmış kiremit örtülü beşik çatılı iki ve üç katlı ahşap yapılar görünmektedir (Şekil 15).

⁹³⁴ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, s. 55.

Şekil 3. Niksar'ın genel görünümü, 1899 (Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*)

Anderson, Niksar'da bulunduğu sırada kötü bir şekilde onarılan tarihi ve güzel bir camiye gezdiğini, yapının içinde gümüş kakma ve Meryem ve Hz. İsa'nın temsilleri olarak yorumladığımız Aziz George (ya da daha doğrusu Aziz Theodore) ve Ejderha vb. sahnelerle süslenmiş iki ilginç eski bronz şamdan bulduklarını belirtmiştir.⁹³⁵ Niksar'dan ayrıldıktan sonra güneye, Comana Ovası'na ilerleyen Anderson, Niksar Ovası ile Comana topraklarını ayıran alanı fotoğraflamıştır. Fotoğrafta ovaları birbirine bağlayan iki kemerli eski bir taş köprü de yer almaktadır (Şekil 16)

⁹³⁵ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, s. 59.

Şekil 4. Komana'dan Yeşilırmak vadisine bakış, 1899 (Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*)

Anderson, Komana'dan sonra Tokat'a ulaşmış ve buranın Bizans'tan kalma Damizon (Tokat) Kalesi'nin eteğine kurulan göz alıcı bir güzelliğe sahip olduğunu belirtmiştir.⁹³⁶ Seyyah, Tokat'ın Sivas'tan kıyıya uzanan büyük ticaret yolunun üzerinde bulunması nedeniyle iç kesimlerin en büyük ve en iyi tedarik edilen şehirlerinden biri olduğunu bunun sonucu olarak da refahının yüksek olduğunu açıklamıştır.⁹³⁷

Anderson, 30 Temmuz öğleden sonra Tokat'tan ayrılmış ve Kazova'ya (Turhal) doğru ilerlemiştir. Daha önce de yaptığı gibi tarihi kalıntılar bulma ümidi ile köy ve kasabaları dolaşmış ve buralarda birkaç kalıntı parçası ve Roma dönemi menzil taşı bulduğunu belirtmiştir.⁹³⁸ Seyyah, Turhal'ı: "Nehir ile gür bir vadiden 200 metre yükseklikte bir Bizans kalesinin kalıntılarının bulunduğu izole konik tepenin tabanı arasında yer alan göz alıcı ama kirli küçük bir nahiyedir." şeklinde tanımlamıştır. Ayrıca seyyah: "Burası, Hamilton'un hemen fark ettiği gibi İris'in batıdan kuzeye kıvrılırken geçtiği ve yakınında Lucullus'un teğmeni Triarius'un Mithradates tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldığı Pontus kalesi ve kraliyet ikametgâhı Kazova'nın yeridir." şeklinde tarihi önemini vurgulamıştır.⁹³⁹

Seyyah, Turhal'da çok sayıda tarihi kalıntı bulunduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

Kasabanın kendisi kalıntılardan yoksun değil. Bir sokağın kenarındaki neredeyse okunaksız bir kilometre taşı ve sadece birkaç harf izi kalmış bir başka kilometre taşının yanı sıra, büyük caminin yanına ya da içine inşa edilmiş geç bir başlık ile birlikte birkaç blok ve sütun, mermerler ve başka

⁹³⁶ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, s. 67.

⁹³⁷ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, s. 67.

⁹³⁸ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, s. 69.

⁹³⁹ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 69-70.

bir caminin önündeki diğer taşlar, hala mavi çini işçiliği gösteren eski bir tekkeye ait sütun ve bloklar; nehir üzerindeki Zile yolunu taşıyan köprü; sütunlar, kalıp parçalar, haçlı ve rozetli Hristiyan taşları ve diğer bloklarla doludur.⁹⁴⁰

11.1. Dinî Mimari

Tokat'a gelen seyyahlar eserlerinde dinî mimari kapsamında değerlendirilen cami, mescit, kilise, türbe ile mezarlıklara yer vermişlerdir.

a) Cami ve Mescitler

Morier, etrafı açık olan Tokat meydanında benzer güzellikte iki caminin varlığına değinmektedir.⁹⁴¹ Porter ise gezisinin Tokat bölümünde, buradaki cami ve minarelerin diğer çok sayıdaki binaların daha düzenli görünen çatıları içerisinde farklı durduğunu belirtmiş ama yapılar hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.⁹⁴²

Hamilton, Niksar'da özenle işlenmiş Pers ve Selçuklu mimari tarzında birkaç cami ve büyük bina harabelerine rastladığını ifade etmiştir.⁹⁴³ Niksar Ulu Camii ve Çöreği Büyük Camii'nin (Tekkesi) seyyahın gördüğünü ifade ettiği yapılar olduğu düşünülmektedir. Seyyah, Tokat'ta 15 cami bulunduğu bilgisini verdikten sonra Garipler Camii olarak düşündüğümüz yapı hakkında şu paylaşımlarda bulunmuştur: "Birinin adı Eski Cami; Selçuklu tarzında yapılmış düzgün fakat çok eski dairesel bir bina. İki kanadı ve çeşitli renklerde mermerden yapılmış büyük bir girişi bulunuyor."⁹⁴⁴

Lennepe, Turhal'da gördüğü bir mescitle ilgili: "Bir mescidin kubbesi ve çevresi sekize kadar saydığımız leylek yuvalarıyla süslenmiştir" şeklinde bilgi paylaşımında bulunmuştur.

Lennepe, Tokat'a ulaştığında burada gördüğü ve tarihi değere sahip yapıların çizimlerini yapmıştır. Seyyah, yaptığı bu çiziminde Takyeciler Camii, onun hemen yanında Arastalı Bedesten ve karşıdaki Yağlıbasan Medresesi'ni konu almıştır. Eserinde bu yapıların da içerisinde bulunduğu birkaç yapı ile ilgili şu açıklamalar mevcuttur:

Burada birkaç hamam, han, cami ve kilise taştan yapılmıştır. Şimdiki hanedanın ilk padişahlarından bazıları tarafından dikildiği söylenen camilerden ikisi, yakınlardaki dağlardan çıkarılan beyaz mermerden inşa edilmiştir. Bir zamanlar burada hüküm süren hanların veya bağımsız prenslerin sarayları, mezar anıtları, daha önce açıklanan köprü ve kasabanın dışında iki ya da üç güzel ibadethane en eski binalar olup Abbasi İmparatorluğu'nun kalıntılarıdır. Üzerlerinde yazılı olan tarihler, 11. yüzyıl sonu ve 13. yüzyıl başı arasında değişmektedir. Gerek malzeme

⁹⁴⁰ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 71-72.

⁹⁴¹ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 335.

⁹⁴² Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 702.

⁹⁴³ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 264.

⁹⁴⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 268.

kalitesi gerekse işçilik olarak modern yapılardan çok daha üstünler ve hepsinin de üzerinde bulunan aslan oymaları Selçuklu kökenli olduğunu gösteriyor.⁹⁴⁵

b) Kiliseler

Pococke; şehirde yedi Ermeni, bir Rum kilisesinin yanı sıra az sayıda da Yahudi varlığından söz etmektedir. Tokat'ın doğu yönünde ve dört günlük mesafede bulunduğunu belirttiği Psulema adında bir manastır hakkında şu bilgileri vermiştir: “Harç veya vergi vermemek gibi büyük bir ayrıcalığa sahip olan manastırda dört keşiş var. Anadolu'da şu ana kadar bu manastıra benzer üç manastırla daha karşılaştım.”⁹⁴⁶ Bu manastır'ın Sivas'ta bulunan başpiskoposluk makamına sahip Hovhan Vosgeperan Manastırı olduğu düşünülmektedir.

Ermenilerle yakın ilişki kuran ve onlar hakkında ayrıntılı bilgiler veren Amerikalı misyonerler Smith ve Dwight; bir rahibin onlara, Tokat'ta Ermenilere ait 7 kilise ve 30 papaz olduğu, piskoposun buraya bir saat uzaklıktaki Surp Anna Manastırı'nda yaşadığı ve ayrıca St. Chrisostom'a adanmış dört kubbeli başka bir manastırın daha olduğu bilgisini verdiğini ifade etmişlerdir.⁹⁴⁷ Misyonerler ayrıca Tokat'ta Rumlara ait bir kilise olduğunu ve Yahudilerle hiç iletişime geçemedikleri için onların ibadethanelerinin olup olmadığı konusunda bilgilerinin bulunmadığı bilgisini vermektedirler.⁹⁴⁸

Hamilton, şehir merkezinde yakın zamanda inşa edilen bir kiliseyi ziyaret etmiş ve buranın çeşitli resimler içeren hoş ve büyük bir bina olduğu bilgisini vermiştir.⁹⁴⁹

Lennepe, Tokat'ta kurdukları ve daha sonra kundaklama sonucu yanan misyonerlik binasını şu sözlerle betimlemiştir:

Bina, ana kısmı ikinci veya orta katı kaplayan üç kattan oluşuyordu. Her şeyden önce binanın en alt bölümünü oluşturan ve yakacak odunlarımızı içeren bazı geniş mahzenler vardı; bahçe için kullanılan tüm su buradan geçer ve burada açık bir taş teknede ışığa ulaşır. Mahzenlerin üzerinde okul odaları, öğrenci yatakhaneleri ve mutfak vardı ve bunun üzerinde binanın en yüksek katında kendi dairemiz ve şapel vardı. Üst teras çalışmamı, bazı müstemilatları ve ahırları, alttaki ise altlarında mahzenleri olan ortaklarımızın dairelerini destekliyordu.⁹⁵⁰

Lennepe, Niksar'da bulunduğu sırada kaleyi ziyaret etmek istemiş ve kaleye ilerlerken yolda karşılaştığı bir Ermeni kilisesine uğramıştır. Seyyah, bu kilise ile ilgili: “Kilise, duvarları tamamen sanatsal bir değer iddiası taşımayan aziz resimleriyle süslenmiş, mermer zemini ise müdavimlerin halılarıyla kaplı olup sağlam bir yapıdır. Rahipler sadece Türkçe biliyorlar ve bu

⁹⁴⁵ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 217-218.

⁹⁴⁶ Pococke, *A Description of the East, and Some Other Countries*, s.91

⁹⁴⁷ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 43.

⁹⁴⁸ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 44.

⁹⁴⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 268.

⁹⁵⁰ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 181-182.

nedenle okudukları ayinlerdeki eski Ermenice'yi anlamıyorlar ve her bakımdan çok cahiller.” biçiminde açıklamalarda bulunmuştur.⁹⁵¹

c) Türbe ve Mezarlıklar

Ouseley, Niksar'daki Müslüman mezarlığına uğramış ve mezar yapıları hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur: “Genellikle tüm Asya kasabalarında olduğu gibi yüksekçe bir yol bizi birçok zarif yontulmuş heykel biçimli mezar baştaşlarının bulunduğu mezarlığa götürdü. Bazı yıkık yapılar, İran'daki tonozlu kümbetlere benziyordu. Diğer kalıntılar ise muhtemelen daha eskiydi.”⁹⁵²

Porter, Smith ve Dwight ile Badger 1812 de Tokat'ta veba salgınına yakalanarak yaşamını yitiren İngiliz misyoner Henry Martyn'in mezarı hakkında bilgiler vermişlerdir.⁹⁵³

Lennepe, Müslüman mezarları ile ilgili iznimlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Müslüman ölümlerin mezarları, üstün zenginlikleri nedeniyle çok daha muhteşem ve ayrıntılıdır. Mezarların uçlarına yerleştirilmiş bir ve genellikle iki dik taş içerirler. Ayrıca zenginlerin tamamının özenle oyulmuş ve genellikle yaldızlı ve boyanmış kutu şeklinde mermer mezarları vardır. Mezarın başına dikilmiş daha büyük dik taş, ölü tarafından giyilen başlığın taklidi şeklindedir ve bir yazıt içermektedir. İstanbul'daki geniş mezarlıkların çoğu, Türkler tarafından Fetih'ten bu yana, yani son dört yüz yıldır giyilen başlıklardan oluşan son derece çeşitli ve oldukça merak uyandıran bir koleksiyon içerir. Bursa'da daha da eski çağlara ait örnekler bulunur. Osmanlı soyuyla sınırlı olduğu görülen bu âdetin Türkler arasında hüküm sürdüğü görülmektedir. Ülkenin birçok yerinde eski binaların sütunları, Müslümanlar tarafından ölümleri için mezar taşlarına dönüştürülmüş ve çoğu yazıtsız kalmıştır. Akhisar'ın geniş Türk mezarlıkları, antik Thyatira, çoğunlukla mermerden oluşan antik sütunlardan oluşan mükemmel bir ormandır. Kadın mezarları, genellikle oymalı ve yaldızlı, tepeye doğru sivriltilmiş dik bir levha ile işaretlenmiştir; ayak kısmındaki daha küçük taşta genellikle zarif bir kadının Türk amblemi olan bir servi ağacının oymacılığı bulunur. Her mezarın başına bir servi dikme geleneği kesinlikle güzeldir ancak Hristiyanlara bu ayrıcalığa izin verilmez. Konstantinopolis, Smyrna, Thiatura, Philadelphia ve daha birçok yerde muhteşem servi ormanları bu şekilde yaratılmıştır. Ancak büyük platoda bulunmazlar; bazı kırsal bölgelerde meşe, tsikoodia, bir fıstık türü ve hatta çam ağaçları ikame olarak kullanılmaktadır. Ancak iç kısımların çoğunda Müslüman, Hristiyan ve Yahudi mezarlıkları yeşillik ve gölgeden yoksundur.⁹⁵⁴

11.2. Sivil Mimari

Tokat'a gelen seyyahlar gezi notlarında sivil mimari kapsamında değerlendirilen ev, sokak, kamu binaları, ticaret yapıları ve su yapılarına yer vermişlerdir.

a) Evler ve Sokaklar

⁹⁵¹ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 335.

⁹⁵² Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 484.

⁹⁵³ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 703; Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 44; Badger, *Missionary Researches in Armenia*, s. 26.

⁹⁵⁴ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 288-290.

Morier; gezi notlarında Niksar evlerinin çoğunlukla ahşap çatılı ve kiremit kaplı olduğunu, Tokat'ta ise benzer özellikli 20 bin ev bulunduğunu ve bu konutlarda 100 bin insanın yaşadığını açıklamıştır.⁹⁵⁵

Ouseley, Reşadiye'nin Kotanı (Taşlıca) köyünde bir süre duraklamış ve buradaki evlerin mimarisi hakkında şu bilgileri vermiştir: “Evlerin bazıları sadece yatay olarak yerleştirilmiş ve aralarına çamur doldurulmuş köknar ağaçlarından oluşuyordu. Gördüğüm kadarıyla diğer evlerin daha iyi bir mimarisi vardı.”⁹⁵⁶ Seyyahın dipnot düştüğü bazı yapı tasvirleri şu şekildedir:

İyi bir plana sahip han benzeri yapının tavanı ahşap kaplamalıydı. Bir metre yükseklikte yatma yerleri olan ikinci kat sofasına çıkış merdivenine sahipti. Buradan iki komşu evini çizdim. Buradaki evlerin çoğu, ülkenin tamamında görebileceğiniz alt kısım taş üst bölümü ahşap olan mimariye sahipti. Taştan yapılmış diğer evin önü kısmen açık olup alt katı ahır işlevi görüyordu. Üst kat duvarları yatay çatmalarla desteklenen birbirine dik yakın döşenmiş kirişlerden oluşmaktaydı. Evlerin hepsinin çatısı düzdü.⁹⁵⁷

Ouseley, Niksar'a gelmeden önceki kırsaldaki evleri: “Çoğu ev yukarıda anlatıldığı formda olsa da bazı evler revak veya revak benzeri bir formdaydı. Sütünlara rağmen yatay yönlü kirişler çatıyı destekliyor ve köknar ağacının gövdeleri duvarı bölümlere ayırmıştı.” şeklinde betimlemektedir.⁹⁵⁸ Seyyah'ın üzerinde durduğu evler muhtemelen daha önceki seyyahların da değindiği Başçiftlik evleri olmalıdır. Niksar'a geldikten sonra buradaki evler karşısında hayranlığını gizlemeyen Ouseley, Niksar evlerinin Anadolu'da daha önce görmediği bir mimarisi olduğunu şu sözlerle dile getirmektedir: “Niksar'daki evlerin üç katlı olduklarını fark ettim. Taş malzeme kullanılarak yapılmış olan alt katlar sığırlar için kullanılırken üst katlarda kısmen taş kısmen ahşap malzeme kullanılmıştır. Birkaçının kırmızı karolar halindeki kiremitli çatısı ve bacaları daha önce tarif ettiğim düz çatılara benzemiyor daha çok Avrupa'daki gibi yükseliyordu.”⁹⁵⁹

Tokat evleriyle ilgili de açıklamalarda bulunan Ouseley, kalenin bulunduğu kayalıkların eteğinde yer alan dar sokaklardaki evleri şu şekilde betimlemiştir:

Dar sokaklarda karanlık girişleri, dik merdivenleri, çıkıntılı balkonları, kiremitli çatıları ve cephe duvarları ahşap ve taş karışımı olan pek çok mükemmel ev vardı. Evlerde bir bozulma fark etmesem de pek çok Avrupalının gözünde antika. Dışarıdan görüldüğüne göre çoğu evde oyma tekniğiyle yapılmış ahşap işçiliği olan küçük boyutlu oda pencereleri vardı. Ölçüleri ne kadar farklı olsa da kaldığımız handa olduğu gibi yapılarda aynı plan uygulanmıştı. Üst pencerelerin camını sağlamlaştırmak için oymalı süslemeye yağ kullanılarak neredeyse şeffaf hale getirilmiş kâğıt kullanılmıştı. Üst pencere açıklığı 16 veya 17 inç yüksekliğinde ve bir adım genişliğinde olup hemen

⁹⁵⁵ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, ss. 333-335.

⁹⁵⁶ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 483.

⁹⁵⁷ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 483.

⁹⁵⁸ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 484.

⁹⁵⁹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 484.

altında da rafa benzer uzantı vardı. Alt pencere ahşap hücreli olup yüksekliği 3 fit 8 inç yüksekliğinde ve 2 fit genişliğindeydi. Her iki pencere de aynı odayı aydınlatıyordu. Bazı evlerin üst pencereleri alttakilerin eşit yarısı oranında ve kare şeklindeydi. Çapraz korkuluklardan içeri insan başı girememesine rağmen içeride yeterince ışık ve hava vardı. Bu bana kıskançlık, hapis ve ceza kavramlarını sezdirirdi.⁹⁶⁰

Porter, Tokat sınırlarına Başçiftlik tarafından giriş yapmış ve yöredeki evleri Don Nehri'nin Kazak köylerindeki evlere benzettikten sonra şu açıklamalarda bulunmuştur:

Evlerin tamamı aynı malzeme kullanılarak ve aynı şekilde bir araya getirilmiş ama iklim farklılığından dolayı oradaki evlerin yönleri biraz farklıydı. Buradaki evlerin hepsi sıralı olarak verandalı ve düz çatılıdır. Zemin yüzeyinden oldukça yüksek olan taş veya ahşap temeller üzerine iki katlı inşa edilen yapıların alt katları ahır olarak üst katları ise ailelerin yaşam alanı olarak kullanılmaktadır.⁹⁶¹

Seyyah, Niksar evlerinin Avrupa tarzı kiremit kaplı olduğunu ve Asya tarzı düz çatılı evlerden bu yönüyle farklılaştığını vurgulamaktadır.⁹⁶² Kiremit kaplı Tokat evleri ile ilgili olarak da dağların eteklerinde birbirlerine yaslı biçimde bir araya toplandıkları bilgisini vermiştir.⁹⁶³

Smith ve Dwight, bir Ermeni tüccardan edindikleri bilgiye göre Tokat'ta 4000 Türk, 1350 Ermeni, 500 veya 600 Rum ve 70 Yahudi evi bulunmaktadır.⁹⁶⁴ Genel olarak şehrin görünümü ve boyutu bakımından hayal kırıklığına uğradıklarını ifade eden misyonerler, buradaki evler ve yollarla ilgili şu bilgileri paylaşmışlardır: "Türkiye'deki herhangi bir büyüklükten daha fazlası olmayan bu kasabada tüm evler ve hatta vali konağı dış duvarsız olup çamur tuğladan inşa edilmiştir. Eğer yollar taş döşeli olsalardı o zaman şehirden iyi bir şekilde bahsedilebilirdi."⁹⁶⁵

Misyonerler Niksar'dan sekiz saatlik yürüme mesafesindeki Kotanı köyüne ulaşmışlar ve burada karşılaştıkları üzeri örtülü karkas evleri, Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan evlere şu sözlerle benzetmişlerdir:

Buradaki az sayıda ev, her yönden birkaç metre aralıklarla genişleyen revaklarla desteklenen düz bir terasla örtülmeleri dışında, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki iyi yapılmış kütük evler stilindeydi. Bunlardan biri İstanbul'dan ayrıldığımızdan beri gördüğüm en iyi konaklanacak yerd. Odamız iyi döşenmişti ve baştan sona düzgün tavanlıydı. Türkiye'de nadir görülecek biçimde söveleri, üzerinde demiri ile yontma taştan ocağı ve coşkulu bir ateşle desteklenen iyi bir şöminesi vardı...⁹⁶⁶

Fraser, Turhal'da karşılaştığı düz çatılı evleri daha önce görmediğini şu sözlerle ifade etmiştir: "Son zamanlarda gördüğümüz kasabalardan çok farklı olarak düz çatıları, bana İran'ı

⁹⁶⁰ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 489.

⁹⁶¹ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 699.

⁹⁶² Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 700.

⁹⁶³ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 702.

⁹⁶⁴ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 43.

⁹⁶⁵ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 42.

⁹⁶⁶ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 48.

hatırlattı.”⁹⁶⁷ Seyyah, Niksar’ın bir dağ yamacında konumlanıyor olmasından dolayı sokaklarının dar ve düzensiz olduğunu açıklamış ve evleriyle ilgili olarak da şu ifadeleri kullanmıştır: “Evler, daha önce pek çok yerde gözlemlediğimiz gibi esas olarak ahşap malzemeden inşa edilmiş ve içi güneşte kurutulmuş toprakla doluydu.”⁹⁶⁸ Niksar’dan sonra bahçeler ve meyve ağaçları arasında küçük guruplar halinde birçok köyde karşılaştığı ev tipini şu şekilde tanımlamıştır:

Bir kütük tabakasının dövülmüş toprakla kaplanmasıyla yapılmış düz bir çatıya sahip olup eşsiz köknar ağaçlarının kullanıldığı kütük evlerin oluşturduğu birçok küçük köyün yanından geçtik. Ahşabın tamamı bitişik ormandan kesiliyor. Taşlarla uzunlamasına inşa edilmiş bazı evler, birbiri üzerine iki ya da üç fit aralıklarla kütüklerden bir çerçeve ile sabitlenmiştir. Evlerin bazıları bir tepenin yamacına yarısı toprağa gömülü biçimde inşa edilmiştir.⁹⁶⁹

Hamilton, Niksar’daki düz çatılı evlerin şehrin kuzey tarafındaki yoldan aşağı doğru vadi ağzına mevzilenmiş olduğu bilgisini vermiştir.⁹⁷⁰ Seyyah, Tokat’taki evlerin de Niksar’dakilere benzer olarak düz çatılı olduğunu belirtmiş ve şu detayları paylaşmıştır: “Şehrin içi yoksul ve kirli, evler genelde güneşte kurutulmuş ve kısa zamanda parçalara ayrılan çamur briketlerden yapılmış; caddeler dar ve kirli; sert taştan yapılmış büyük bir yapı olan Bedesten dışında diğer çarşılar zayıf ve yetersiz.”⁹⁷¹ Seyyah, Tokat’taki evlerin çoğu gibi son zamanlara ait olan binaların da çamurdan inşa edildiğini açıklamıştır.⁹⁷²

Suter Tokat evlerinin tümünün kiremitli ve ahşap, birkaçının yanmamış tuğladan iyi inşa edilmiş ve güzel; sokaklarının ise kirli ve dar olduğu bilgisini paylaşmıştır. Seyyah, tepeleri neredeyse birleşen evlerin saçaklarını çok kasvetli olarak değerlendirmiştir.⁹⁷³

Ainsworth, Tokat evlerinin çoğunlukla iki katlı, hepsinin kiremitli; sokaklarının güzel ve temiz olduğu bilgisini paylaşmıştır. Seyyah Zile evlerinin de Tokat evlerine benzer olarak iki katlı ve kiremit kaplı çatısı olduğunu belirtmiştir.⁹⁷⁴

Smyth, Tokat’ı beğenmiş olsa da sokakların ve evlerin barındırdığı bazı zıtlıklara vurgu yaparak şehrin herkes tarafından çok da beğenilmediğini şu sözlerle ifade etmiştir:

Bu karşıtlık Doğu şehirlerinde sıklıkla görüldüğü gibi çoğu kez aşırı abartılmış olsa da şehrin yakın tanıdıklar üzerindeki intibas bu kadar da olumlu değildir. Sokaklar kesinlikle dar ve eğridir ve kasaba dikdörtgen bir modelde ve öyle tekdüze bina aralıklarıyla planlamayı sevenlerin matematiksel zevkine uymaz, yabancı biri ilk kez gördüğünde bir tuğla yığınına bakması gibi kasabanın geri kalanına bakmaya tekrar ihtiyaç duymaz. Ancak bu kasabanın daha iyi evlerinde,

⁹⁶⁷ Fraser, *A Winter’s Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, s. 207.

⁹⁶⁸ Fraser, *A Winter’s Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, s. 208.

⁹⁶⁹ Fraser, *A Winter’s Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, ss. 212-213.

⁹⁷⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 264.

⁹⁷¹ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 267-268.

⁹⁷² Hamilton, *Küçük Asya*, s. 268.

⁹⁷³ Suter, “Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...,” s. 439.

⁹⁷⁴ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 23.

İngiliz Elizabeth döneminin rahat, eski, düzensiz konaklarını hatırlatan hoş bir şey var; uzun bacaların tepesine yayılan yuvalarını kuran sayısız leylek, huzuru ve sessizliği anlatır; sokaktan geçen herhangi bir kişi yol boyunca sergi sunan asılı kafeslerden ve gölgelik veren mükemmel üzüm salkımlarından keyif alacaktır. Caddeler kabul edilebilir derecede temizdir ve çok sayıda içme suyu çeşmesine sahiptir ama şehrin önemi dikkate alındığında ne çarşı ne de camiler beklentimizi karşılamadı.⁹⁷⁵

Smyth, Osmanlı topraklarında yeni yeni ortaya çıkan Avrupa tarzı evlerin Osmanlı şehirlerinin genel görünümünün değiştiğini şu sözlerle ifade etmiştir: “Yerlilerin yanı sıra bazı büyük şehirlerde Frenk karakterinin çok garip bazı evreleri zaman zaman sahneyi değiştirir.”⁹⁷⁶

Lenep, Tokat evlerinin güneşte kurutulmuş ve dışları çamurla sıvanmış kereste ve kerpiçten yapılmış büyük bina yığınları şeklinde olduğu bilgisini vermiştir.⁹⁷⁷ Seyyah, Tokat evlerinin çoğunun dış sofalı olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

Tokat'ta merkezi avlusu ve çevre odaları olan ilk sahipleri zengin birçok büyük ev vardır ama sahiplerinin soyundan gelenler tarafından maddi olarak küçüldükleri için odaların her biri genellikle ayrı bir zanaatkar ya da işçi ailesine kiralanır. Bu evlerin çoğunun sahipleri Türk'tür. Sahibi, kendisi ve ailesi için bir oda tutar, diğerlerini Ermenilere veya Rumlara verir.⁹⁷⁸

Lenep, Tokat'ta faaliyet gösteren misyonerlik binasının iç süslemesi ile ilgili: Evde, kapısının üzerinde yüz yıldan fazla bir süre önce yapıldığını belirten bir yazı olan çok güzel bir salon vardı. Tavan, ahşap oymacılığı ve boyasıyla bir şaheserdi ve duvarların en yüksek kısmında, tavanın yanında siyah bir zemin üzerine yaldızlı harflerle Tanrı'nın doksan dokuz ismini içeren Arapça yazılmış büyük ve güzel bir yazı vardı.” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.⁹⁷⁹ Seyyah, ileriki sayfalarda bu yapıya tekrar değinme ihtiyacı duymuş ve yapı süslemeleri hakkında şu bilgileri vermiştir:

1859'da yanan eski misyonerlik evinin salonu, özenli oymaları ve renklendirmeleriyle bir şaheserdi. Tavan ahşaptı, ilginç figürler ve desenlerle oyulmuş ve sanki bütün bir yüzyıl boyunca hiçbir değişiklik yapılmamış gibi görünen renklerle boyanmıştı. Duvarlar, sadece tüm ahşap işçiliğin etrafında dolaşan güzel çelenklerle değil, aynı zamanda çiçek ve meyveli vazolarını temsil eden daha büyük figürlerle son derece iyi döşenmişti. Ayrıca saygıdeğer Medine veya Mekke Camii'nin Konstantinopolis'teki Sarayburnu'nun ve gösterişli bir kır evinin büyük bir tablosu iyi uygulanmışlardı ancak insan ve sığır figürleri her zamanki gibi çok kaba ve orantısızdı. Duvarların tepesinde Tanrı'nın "doksan dokuz adını" içeren, büyük harflerle özenle işlenmiş bir Arapça yazıt vardı.⁹⁸⁰

Seyyah, Tokat sokakları ve caddelerinin konumu ve ulaştıkları yerlerle ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

⁹⁷⁵ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 134.

⁹⁷⁶ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 137.

⁹⁷⁷ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 140.

⁹⁷⁸ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 150.

⁹⁷⁹ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 158.

⁹⁸⁰ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 221.

Tokat sokakları, genel olarak Doğu şehirlerinininki gibi düzensiz ve dardır. Az miktarda oluşan gölge ve hava akımı olmadan insanlar yazın çoğu zaman evde kalmak zorundadır. Kaldırım Türkiye için faydalıdır ve çoğunlukla yokuş üzerinde bulanık sokaklar her yağmurda oluşan kısa süreli sellerle nispeten temiz tutulur. Kasabanın içinden kuzeyden güneye bir ana cadde geçer ve bu cadde, doğuya doğru giden Sivas ve güneydoğu için yazlık kara yolunu oluşturan bir başka caddeyle dik açı ile karşılaşır. Diğer caddenin kuzeye doğru devamı, deniz kıyısında Samsun'a veya batıya doğru kara yoluyla İstanbul'a giden yoldur; güneye doğru uzanan aynı cadde, Artova'dan Sivas'a, oradan da Bağdat'a uzanan kış yoludur. Bu iki yol trafiğin en yoğun olduğu güzergâhtır.⁹⁸¹

Lenep; Tokat evlerinin dışının çekici olmaktan uzak muntazam kerpiç duvarlı ve sade tutulduğu, en fazla birkaç küçük ve yüksek pencere açıklığı oluşturulduğunu belirtmiş ama kapıdan içeri girildiğinde üst kata veya arkadaki bahçeye açılan kapılar ve pencerelerin bulunduğu taş döşeli bir avlu veya meydana ulaşıldığı bilgisini vermiştir.⁹⁸² Seyyah, üst kattaki odaların genellikle son derece süslü olduğunu da sözlerine eklemiş ve açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Her zamanki gibi odanın en süslü kısmının oyma ahşaptan yapılmış canlı renklerle boyanmış bol çiçekli tavanın etkisi kesinlikle muhteşemdir. Dolaplar evin çok önemli bir parçasıdır: Çünkü insanların ne sandıkları ne büroları ne de gardıropları olmadığından her şey duvara sabitlenmiş olan dolaba gitmek zorundadır. Daha küçük dolapların yanı sıra odanın kanepesi veya divan olmayan dördüncü tarafında gece için odanın zeminine serilmiş olan yatakları yerleştirdikleri daha büyük iki dolap vardır. Yün şilteler, renkli ve işlemeli yastık kılıflı pamuklu yastıklar ve her temizlendiğinde üzerine çarşaf dikilmiş yorganlar veya pamuklu vatkalı yorganlardan oluşur. Bu sayede gün boyunca her oda işgal edilir ve geceleri yatak odası olur. Doğulular oturma odası, yemek odası, yatak odası vb. hiçbir ayırım bilmezler çünkü evdeki her oda her şeye cevap vermeyi amaçlar. Bir aile zengin olduğunda her üyenin kendi odası vardır ve yemekler tek başına ortak alınır ama yoksullar için tek bir oda bütün aileye yeter. Yemek bile tek şöminede yapılıyor. Ayrıca her dairede dolapların üstünde genellikle odanın her tarafında dolaşan ve yaygın olarak meyveleri koymak için kullanılan ve bu şekilde diğerlerinden daha uzun süre taze kalan bir raf görebiliriz. Divan, bacanın izin verdiği durumlarda odanın üç tarafını kaplar. Ev sahibinin yeri, odanın kapısının çaprazındaki köşededir. Eğer ev sahibi resmi görevliyse yanında en önemli kâğıtlarını sakladığı ve üzerinde çini hokkalar, kum kutuları, çeşitli mürekkepler, tükenmez kalem vb. bulunan bir tepsinin bulunduğu küçük bir sandık vardır. Avrupa'daki büyük adamlar nasıl yazı masasını büyük tutuyorsa Türkiye'deki büyük adamlar da sandıklarını büyük tutarlar.⁹⁸³

Seyyah; “Odalar ve dışarıdaki avlu genellikle altıgen tuğlalarla döşenmiştir.” şeklinde evlerinin tasvirine devam etmiş, iklimi kışın ateş kullanılmasını gerektirdiğinden her odanın bir bacası olduğunu ve hemen hemen her odanın bazen yemek pişirmek için kullanıldığını belirtmiştir.⁹⁸⁴ Seyyah evlerin ocakları hakkında açıklamalara şu şekilde devam etmiştir:

Geniş bacalar çatının üzerinde kısadır ve sigara içmeye çok uygundur; genellikle bir bez hava akımını artırmak için ocağa çivilenir. Daha iyi bacalar, yan taraftaki kanepeden ateşi korumak için her iki tarafta bir parça süslü mermer sahiptir. Bu bölgenin mermerleri üstün kalitede olup esas olarak (saf beyazın yanı sıra) mavi, sarı ve kahverengi damarlı beyaz, koyu yeşil ve elma yeşili gibi çok çeşitli renklere sahiptir. Yeşil renkli mermerler, Müslümanlar tarafından dinlerinin sembolik rengi olduğundan çok saygı görür ve aynı zamanda nadir bulunur.⁹⁸⁵

⁹⁸¹ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 213-214.

⁹⁸² Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 221.

⁹⁸³ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 221-223.

⁹⁸⁴ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 225.

⁹⁸⁵ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 225.

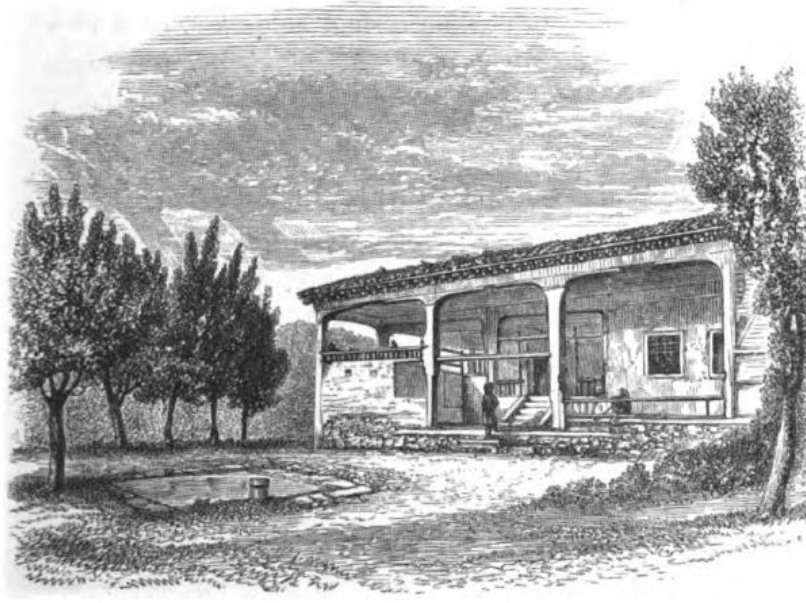
Lennep; son zamanlarda iç mekânlarda kullanılmaya başlanan pencere camının katırlarla taşındığından kırılma riski olduğunu bu durumun camı pahalı hale getirdiğini, bu yüzden sadece zenginlerin kullanımıyla sınırlı kaldığını ifade etmiş ve pencerelerle ilgili açıklamalara şu şekilde devam etmiştir:

Sonuç olarak eski pencere stili hala yaygın olarak geçerliliğini korumaktadır. Pencereler küçük yapılmıştır ve sadece hem geceleri hem de soğuk havalarda genellikle kapalı tutulan masif ahşap kepenklerle kapatılır. Bununla birlikte pencerenin üzerinde alçı vasıtasıyla bir araya getirilmiş cam parçaları aracılığıyla tek başına ışığı kabul eden çeşitli tasarımlarda yapılmış daha küçük pencereler vardır.⁹⁸⁶

Tokat müftüsünün evini ziyaret eden Lennep, beğenisini kazandığı evin hem çizimini paylaşmış hem de evi şu sözlerle betimlemiştir: “Müftünün evi muhtemelen buralardaki en iyi yapıdır. Eski tarz olan bu Türk evi, geleneksel Türk evlerinin birçok özelliğine sahiptir. Serin bir depoya sahip bu evin kiraz ağaçlarının gölgelediği çeşmesi ile ön cephesinin bir taslağını veriyorum”⁹⁸⁷ Çizimde yapının ön cephesi hafif yandan görünecek şekilde kompozisyonun merkezine oturtulmuştur. Yapı, subasman seviyesine kadar taş, üst duvarlar ahşap malzeme kullanarak inşa edilmiştir. Yapının ön cephesi, her birinin arasında basık yuvarlak kemerler olan dört ahşap direk ile desteklenen verandaya sahiptir. Bu bölüme iki taş basamak ile ulaşılmakta olup yapının ana giriş kapısına ulaşmak için beş ahşap basamak daha çıkmak gerekmektedir. Yapının sağ ön köşesi girişten farklı olarak bir buçuk insan boyu yükseltilmiş ve ahşap korkuluklarla çevrelenmiştir. Ön cephenin sol yanında kareye yakın dikdörtgen iki pencere açıklığı mevcuttur ve bu açıklık kare çerçevelerle bölünmüş pencereye sahiptir. Net olmamakla birlikte evin örtü sisteminin kiremit kaplı kırma çatı olduğu düşünülmektedir. Evin önünde içi su dolu havuz bulunmaktadır. Çizimde biri ilk merdivenlerde ayakta, ikincisi ön cephenin solunda, üçüncüsü yükseltilmiş verandada oturur pozisyonda, dördüncüsü aynı yerde ayakta olmak üzere toplam dört figür görülmektedir. Çizimde dört figür olmasına rağmen durağanlık hâkimdir. Evin etrafı ağaçlarla çevrili olup seyyah doku etkisini vermek için ışık-gölge kullanımını başarılı bir şekilde gerçekleştirmiştir (Şekil 17).

⁹⁸⁶ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 225-226.

⁹⁸⁷ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 34-35.

Şekil 5. Tokat müftüsünün evi (Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 35)

Lennep, Tokat'taki Vali Konağı'ndaki meclis odasının girift desenlerden zevk alan Müslümanların zevkine oldukça uygun bir tavana sahip olduğuna ve bu tarzın yerini yavaş yavaş Avrupalıların zayıf bir taklidinin aldığını vurgulamıştır. Seyyah ayrıca odanın her zaman kötü tüten geniş bacasının alçıdan yapıldığını belirtmiştir.⁹⁸⁸

Burnaby, Tokat'ta bulunduğu sırada ziyaret ettiği bir evle ilgili şu bilgileri vermiştir: “Çamurun ayak bileklerimin epeyce yukarısına ulaştığı bazı sokaklardan geçtikten sonra kare şeklinde inşa edilmiş badanalı bir evin önüne geldik. Tokat'ta zenginler dışında pek bilinmeyen lüks bir eşya olan tokmaklı masif ahşap bir kapı, küçük bir avluya giriş sağlıyordu. Bu da Osman Bey ve aile fertlerine ayrılmış odaların görülmesine imkân sağlıyordu.”⁹⁸⁹

b) Çarşı ve Pazarlar

Pococke, şehirde büyük bir bakır kap ticaretinin varlığından söz etmiştir.⁹⁹⁰ Morier, Tokat çarşısı ve pazarının çok kalabalık olduğuna ve Anadolu'daki tüm ürünlerin bu pazarda bulunduğunu belirttikten sonra açıklamalarına şöyle devam etmektedir: “Ermeni tüccarlar özellikle madenlerle bağlantılı olan eşya ticaretinin sıkıntılılarından bahsetti. Bu madenler Malatya'nın yakınlarında bulunan ve birçok maden ocağına sahip Keban'da üretilmektedir. Kasabada bakırla bağlantılı 300 kadar imalathane bulunmaktadır. Buraya gelen gümüş ve bakır işlenir, İstanbul'a ve Türkiye'nin her yerine gönderilmektedir.”⁹⁹¹

⁹⁸⁸ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 221.

⁹⁸⁹ Burnaby, *On Horseback through Asia Minor*, s. 247.

⁹⁹⁰ Pococke, *A Description of the East, and Some Other Countries*, s.91.

⁹⁹¹ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 335

Ouseley, Tokat pazarının zengin olduğuna ve her şeyin burada bulunabileceği bilgisini vermiş, koşuşturma ve üretimin çok olduğuna değinmiştir.⁹⁹² Seyyah, Tokat'a girerken sağında kalan güzel ve büyük bir yapıdan damgalanmış kumaş ve üzerinde küçük cümlelerin yer aldığı bakır içme kaplarından aldığı bilgisini vermiştir.⁹⁹³ Seyyahın üzerinde durduğu yapının Taşhan olduğu düşünülmektedir.

Smith ve Dwight, Tokat'ın çarşısında çok sayıda bakır ve ipek işi yapan dükkânın varlığına değinmişler ve burada işlenen hammaddelerin de dışarıdan getirildiği bilgisini vermişlerdir.⁹⁹⁴ Tokat'tan sonra Niksar'ı ziyaret eden misyonerler, burada çok sayıda dükkân ve ticarethanenin bulunduğunu ve bu yapıların kasabanın çeyreğini oluşturduğunu vurgulamıştır.⁹⁹⁵

Brant, Tokat'ın ticari önemini kaybettiğini şu sözlerle ifade etmiştir: "Bir ticaret pazarı olarak Tokat'ın önemi ortadan kalktı, çok sayıda güzel han boştur ve aktif bir ticaret şehri olduğuna dair herhangi bir belirti görülmemiştir. Oradan İstanbul'a ve Samsun'a giden yollar çok mükemmeldir. Samsun'dan Harput'a giden askeri yol içinden geçer."⁹⁹⁶

Tokat'ın imparatorluğun büyük bir sanayi şehri olduğuna daha önce değinen Hamilton, buradaki çarşı ve pazarlar hakkında: "...büyük bir yapı olan Bezestan dışında diğer çarşılar zayıf ve yetersiz." açıklamasında bulunmuştur.⁹⁹⁷

Ainsworth, Tokat'ın büyük bir ticari potansiyeli olduğunu şu bilgilerle özetlemiştir: "Tokat'ta Ergani madenlerinden çıkan bakırın rafine edilmesi için son zamanlarda Viyana'dan kalifiye bir beyefendi tarafından denetlenen fırınlar var. Kasabada kumaştan, ipekten, pamukludan, halıdan ve özellikle bakır kaplardan üretim yapan çok sayıda imalathane vardır."⁹⁹⁸

Smyth, Tokat'ın jeolojik yapısı ile ilgili kendi yazılı kaynaklarında bazı bilgi hatalarının olduğunu ve şehrin ticari faaliyetleri ile ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

Gazetelerimize ve ansiklopedilerimize Tokat'ın madenlerin ortasında olduğu şeklinde bir yanlış bilgi sızdı. Babıali tarafından burada uzun süredir kapsamlı fırınlar işlenmiştir ancak yalnızca daha fazla yakıtın avantajını kullanmak için saf olmayan siyah bakır rafine etmek amacıyla seksen yedi saat mesafedeki Ergani Maden'den deve ve katırların sırtında getirilmektedir. Eski yöntemler çok çağ dışıydı, tamamı için çok büyük bir meblağ harcanan su gücüyle çalışan patlama motorlarıyla yeni bir bina inşa edildi. Kasabanın ticareti kısmen bu rafineriye bağlıdır çünkü onunla uğraşan insan

⁹⁹² Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, ss. 487-490.

⁹⁹³ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 489.

⁹⁹⁴ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 42.

⁹⁹⁵ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, ss. 46-47.

⁹⁹⁶ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", ss. 219-220.

⁹⁹⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 267-268.

⁹⁹⁸ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, ss. 17-18

sayısının yanı sıra bakırcılar çok sayıdadır ve mallarının büyük bir miktarını oluşturan semaver, tabak, mangal veya soba, kahve, tencere vb. ürünlerini ihraç ederler.⁹⁹⁹

Lennepe, Tokat çarşısını ve bu çarşıdaki ticaretinin ana malzemesinin Ergani madenlerinden çıkarıldıktan sonra buraya taşınan bakır madenine bağlı ürünlerden oluştuğunu şu sözlerle aktarmıştır:

Çarşı, şehrin kuzeybatı köşesine yakın, kale tepesinin uçurumunun altında yer almaktadır. Alışıl gelmiş kapalı çarşılarından, üstü kapalı dükkân sokaklarından ve ana işi oluşturan bakır kapların imalatı için geniş atölyelerden oluşur. Güneybatı mahallesinde, bakır cevherinin eritildiği ve hükümet tarafından üreticilere teslim edildiği bir dökümhane var. Ancak burada hazırlanan bakırın çoğu Konstantinopolis'e gönderiliyor ve Tokat'ta dükkânları sürekli çalışır durumda tutacak kadar teslimat yok. Bu dökümhane, bir Alman mühendis ve madencinin yönetimi altında kurulmuş ve bu iş için her yönden yetkin bir adam olan arkadaşımız Bay Haas tarafından uzun yıllar nezaret edilen saygın bir kuruluştur.¹⁰⁰⁰

c) Han ve Kervansaraylar

Morier, Tokat'a geldiğinde hayvanları ve eşyaları ile birlikte meydandaki bir kervansaraya yerleşmiştir. Gezgin, Tokat meydanında bulunan, Voyvoda Han adındaki bu kervansaraydan muhteşem bir yapı olarak bahsetmektedir.¹⁰⁰¹ Gezgin, Turhal'daki kervansaray hakkında aynı güzellikte bahsetmiyor, han olarak adlandırılan kervansarayın kalınmaz olduğunu ve yağmur yağdığı için mecburi olarak kaldıklarını vurguluyor.¹⁰⁰²

Tokat'ta kaldığı hanın krokisini aldığı ifade eden Ouseley, hanla ilgili şu bilgileri vermiştir: "Kaldığımız hanın iki ya da üç şöminesi vardı. Duvara kadar alçı süslemeleri olan odalar geniş ve yüksekti. Odanın her iki duvarında Arapça "Ya Allah, Ya Muhammed" yazan yazılar asılıydı."¹⁰⁰³

Alcock, Tokat'ta bulunduğu sırada bir anda dinlendiğine değinmiş fakat bu hanın mimari yapısı hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.¹⁰⁰⁴

Hamilton, Tokat'ta kerpiç ve taştan yapılmış dayanıklı binalar, birkaçı güzel eski han bulunduğu bilgisini paylaşmıştır.¹⁰⁰⁵ Seyyah, 9 Ağustos Salı günü şehirden ayrılırken yanından geçtiği Voyvoda Han'la ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Müslümanların eski bir ibadethanesine benzeyen Selçuklu tarzında inşa edilmiş, dayanıklı bir bina olan Voyvoda Han'ın yakınından geçtik. Daha sonra batıya dönerek kale tepesinin kenarından geçip gittik. Sağımızda, vadinin karşı tarafında zengin bahçeler yayılıyordu. Tepe eteklerinin soluna

⁹⁹⁹Smyth, *A Year with the Turks*, s. 135.

¹⁰⁰⁰Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 214.

¹⁰⁰¹Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 335

¹⁰⁰²Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 336.

¹⁰⁰³Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 490.

¹⁰⁰⁴Alcock, *Travels in Russia, Persia, Turkey, and Greece in 1828-29*, s. 131

¹⁰⁰⁵Hamilton, *Küçük Asya*, s. 268.

doğru bir Türk mezarlığı vardı ama İzmir veya İstanbul'un uzun servi ağaçları olmasa ne dikkat çekici ne de güzel bir görüntüsü vardı.¹⁰⁰⁶

Hamilton, Turhal'da olduğu sırada Türklerin Hanköy adını verdiği bir yerde eski bir hanın olduğu ile ilgili bilgi almış ve bu yapıyı görmek için kısa süreliğine rotasını geri çevirmiştir. Seyyah'ın Dazya Han olduğunu düşündüğümüz bu yapı hakkındaki izenimleri şu şekildedir:

10 Ağustos Çarşamba, İris'in kıvrımının yakınında, ova içinde Türklerin Hanköy adını verdiği bir yerde, birinin adı Eski Han olan bazı harabelerin olduğunu öğrenince, onları görmek için güney-güneydoğu yönünde 7 mil kadar geriye at sürdüm. Ana bina bir Türk Camisi ya da bir hamamdı. Etrafında çok sayıda büyük taş parçası vardı. Taş yığınlarıyla kesişmiş belli bir mesafeye kadar uzayan ev temelleri, şimdiki Hanköy adını Han denilen harabelerden aldığı köyü ya da kasaba mevkisini gösteriyor. Eski mevcudiyetlerine dair insanların gelenekleri ya da anıları yok. Kare bir binanın dört bir yanı ya da ayakları halen duruyor. Kırmızı renkte çok sayıda Roma görünümlü tuğlaların kullanıldığı bir yapıda tonozlu bir çatı ya da kubbe hemen üzerinden fırlamış görünüyor.¹⁰⁰⁷

Smyth, Turhal'dan ayrılıp Amasya'ya yöneldiğinde yolun yarısında karşılaştığı bir handa dinlendiklerini belirtmiş fakat bu yapının inşa özellikleri ile ilgili bilgi vermemiştir.¹⁰⁰⁸

Burnaby, savaş sırasında hanların kışla olarak kullanılmasını şu sözlerle aktarmıştır:

Hemen bir avluyu çevreleyen iki eski handan oluşan kışlaya gittim. Hanlar Tokat'ta asker varken kışla olarak yılın diğer zamanlarında yolcuların konaklaması için kullanılıyordu. Hanlara giden sokaklar, uzun beyaz çarşafıya sarılmış acı acı ağlayan kadınlarla doluydu. Tabur, avlunun içinde iki sıra halinde düzenlenmişti. Askerler sakin bir şekilde sayısız arkadaşları ve akrabalarıyla konuşuyorlardı. İzleyenler arasında büyük bir coşku hüküm sürdü. Burada çok sayıda bağrışma vardı.¹⁰⁰⁹

d) Hamamlar

1842 senesinde Turhal'da bulunan Badger, burada çamurdan inşa edilmiş bir hamamın bulunduğu bilgisini vermiştir.¹⁰¹⁰ Lennep, Tokat'ta hanlar, camiler ve kiliseler gibi hamamların da taştan yapıldığını açıklamıştır.¹⁰¹¹

Lennep, Tokat'tan bir saat mesafede bulunan ve çevre illerden şifa bulmak için geldiğini belirttiği Sulusaray'da olduğu düşünülen bir kaplıcaya gitmiş ve burada karşılaştığı yapıyı hem tasvir etmiş hem de yaptığı çizimle tasvirini desteklemiştir. Çizimde kesme taşla örülmüş ve iki insan boyu yüksekliğe ulaşan iki duvarın kesiştiği köşede dikdörtgen biçimli havuz yer almaktadır. Yapının iki ahşap direk ile desteklenen üst tahtaları örtü sisteminin yeni

¹⁰⁰⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 273.

¹⁰⁰⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 276.

¹⁰⁰⁸ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 141.

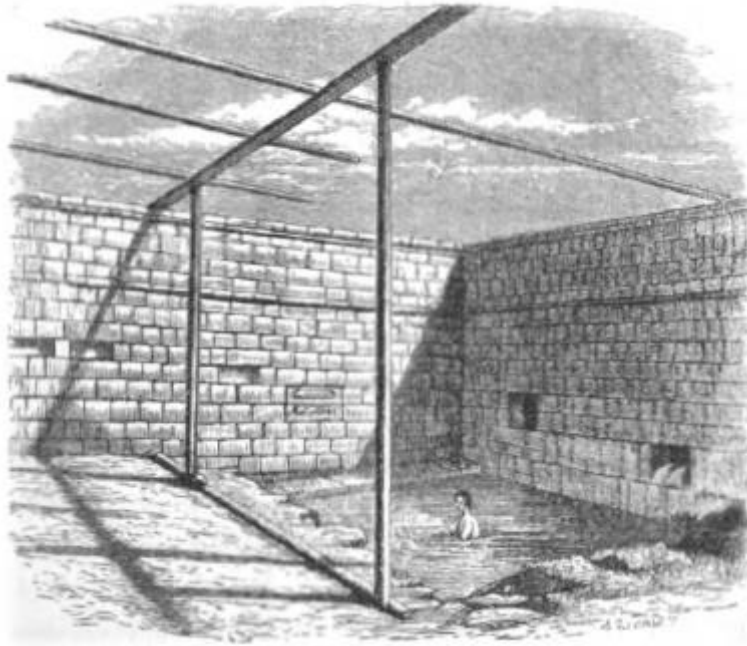
¹⁰⁰⁹ Burnaby, *On Horseback through Asia Minor*, s. 257.

¹⁰¹⁰ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 22.

¹⁰¹¹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 217-218.

yapılıyor olduğu izlenimini vermektedir. Havuzun içerisinde yüzmekte olan bir figür görülmektedir. Seyyah bu yapıyı şu şekilde tasvir etmiştir (Şekil 18):

Sıcak suyu dere seviyesinden yaklaşık 20 fit yükseklikteki bir noktadan çıkan kaplıca, nehrin sağ kıyısına yakın bir yerde bulunur. Güneybatı köşesine yakın bir kapısı ve duvarlarda giysileri saklamak için girintileri olan 30'a 20 genişliğinde ve 12 fit yüksekliğinde modern bir yapı. Kışın bir tente ile örtülebilmesi için üst kısımlara ahşap döşenir. Kuzeydoğu köşesindeki hamamın kendisi, genel zeminden 10 fit daha alçakta levhalarla döşeli bir çöküntü veya dikdörtgen bir havzadan oluşmaktadır. Doğu köşe duvarındaki yaklaşık 4 fit derinliğindeki bir delikten çıkan kaynak fazla suyu sürekli olarak taşır. 10 veya 12 fit ölçülerindeki havuza inen taş basamaklar vardır. Suyun sıcaklığını ölçmek istedim ancak termometrem sadece 140° Fahrenheit'ı işaretledi, cıva o kadar hızlı ulaştı ki bir gözlem yapamadım. Su beyazımsı, sanki bir miktar alkali içeriyormuş gibi ama tortu oluşturmaz. Havzayı oldukça sıcak hissettim ve suyun çıktığı yere eli tutmak neredeyse imkânsızdı.¹⁰¹²

Şekil 6. Tokat yakınlarında bir kaplıca (Lennep, Travels in Little-Known Parts of Asia Minor, Vol. II, s. 99)

e) Köprüler

Howel, Tokat'tan ayrılma esnasında şehrin bir dere tarafından çevrili olduğundan ve derenin üzerinde yer alan taş bir köprüden geçtiğini yazmaktadır.¹⁰¹³ Bu köprü muhtemeldir ki Tokat'ı çevreleyen Yeşilirmak Deresi üzerindeki Hıdırlık Köprüsü'dür. Morier de hem şehre girerken hem de şehirden çıkarken kullandığı bu köprü ile ilgili olarak köprünün beş kemerli büyük ve sağlam olduğu bilgisini vermektedir.¹⁰¹⁴

¹⁰¹² Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 98-99.

¹⁰¹³ Howel, *Through Armenia and Natolia or Asia Minor*, s. 103

¹⁰¹⁴ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, ss. 334.

Ouseley, Tokat'a doğru ilerlerken Tokat Irmağı'nın (Yeşilirmak) bir süre sollarında kaldığını ve şehrin yakınlarındaki Ermeni mezarlığından geçerken bu nehir üzerinde dört veya beş kemerli bir taş köprü gördüğü bilgisini vermiştir.¹⁰¹⁵

Porter, Niksar'dan ayrılırken çok yeni bir mimariye sahip olmayan tek kemerli bir köprü üzerinden şehrin kaleli tarafına geçtikten sonra güneybatıya doğru uzanan yolun ikinci milinde kuzeye doğru akan ve Kelkit Irmağı adını taşıyan ana nehir üzerindeki ikinci bir köprüyü daha geçtiği hakkında bilgiye seyahatnamesinde yer vermiştir.¹⁰¹⁶ Seyyah, Tokat'ın kuzeydoğu ucuna doğru uzanan nehrin beş kemerli bir taş köprü ile geçilmekte olduğunu ve köprüden geçişin sadece erime ve şiddetli yağmur mevsimlerinde izin verildiğine yönelik bilgi aktarmıştır.¹⁰¹⁷ Porter ayrıca kendinden önceki seyahatçıların gezi notlarından edindiği bilgilerde düzeltilmesi gereken şeyler olduğunu açıklamış ve Niksar-Erbaa arasında bulunan akarın Kelkit Çayı olduğu ve üzenindeki köprüünün de tarihi Talazan Köprüsü olduğunu bildirmiştir.

Sonusa'dan günümüz Kale köyü sınırlarında yer alan Boğaz Kale'yi ziyaret etmek için eski bir taş köprü (Boğazkesen Köprüsü) üzerinden geçerken payandalarına dikkat çeken seyyah, kalenin söylendiği kadar eski olmadığını ifade etmiştir.¹⁰¹⁸ Seyyah, Erbaa'dan ayrıldıktan sonra Niksar'a yönelmiş ve Kelkit Irmağı üzerinde yer alan taş bir köprü yardımı ile Niksar Ovası tarafına geçmiştir. Tarihi Talazan Köprüsü olduğunu düşündüğümüz köprü seyyahın dikkatini çekmiş ve köprüyü şu sözlerle tasvir etmiştir:

11.20'de Niksar ovasına indik ve derhal korkuluksuz yüksek bir taş köprüyle Lycus'un karşısına geçtik. Köprüünün kendisi ya Türk ya da Bizans yapımıydı fakat daha eski zamanlara ait bina parçalarıyla inşa edilmişti. Temelde çalışılmış büyük bir mermer bloğu üzerinde 68 no'lu yazıtı buldum. Bazı harflerin ve sözcüklerin şekli Roma işgaline müteakip yazıldıklarını gösteriyor. Köprüyü geride bıraktıktan sonra nehir sağımızdan yola yakın ya da ova merkezine doğru uzaklaşarak akarken Paryadres Dağı eteğinde tam karşımızda duran Niksar'a doğru güney yoluyla doğu yönünde ovayı geçtik.¹⁰¹⁹

Seyyah, Tokat yakınlarında yer alan Gümenek mevkinde gördüğü taş köprü hakkında şu bilgileri paylaşmıştır: "Tepe eteğinde Roma yapımı gibi görünen bir köprü kalıntısı mevcut; en uçtaki iki kemer kusursuz, ortası yıkılmış ve daha sonra tahtalarla tamir edilmiş. Adı Gümenek Köprü ve o yer de Cramer'in yazdığı gibi Komanak değil Gümenek."¹⁰²⁰

Hamilton, Tokat'tan ayrılırken karşılaştığı bir tarihi köprü hakkında şu paylaşımlarda bulunmuştur: "10'dan hemen sonra Tokat'tan yaklaşık 7 mil uzakta birkaç pelikan seyrederken

¹⁰¹⁵ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 487.

¹⁰¹⁶ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 701.

¹⁰¹⁷ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 703.

¹⁰¹⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 262.

¹⁰¹⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 264.

¹⁰²⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 267.

bir anda İris üzerinde duran eski zamanlara ait bir köprü harabesiyle karşı karşıya geldim. Bir ayağı sırf büyük mermer bloklarından oluşan Roma işçiliği alt kısımlarda görülüyordu. Köprü'nün geri kalanı ve nehrin güney yakasındaki bazı duvarlar çok daha sonraki bir döneme aitti.”¹⁰²¹

Suter, Tokat'tan ayrılışını ve Yeşilirmak üzerinde kurulmuş taş köprüyü şu şekilde anlatmıştır:

Tokat'tan Zile'ye gitmek için kasabadan çıkınca bahçelerden geçerek ovaya doğru kuzeybatı yönünde ilerliyorsunuz, sağ taraf çorak olan tepelerle, sol ise doruklarından ortalarına kadar çalılıklarla kaplı görünmektedir. Yukarılarda üzüm bağları ve diğer tarlalar görülür. Ova, tümü bahçelerle çevrili birçok köyü içeren, yoğun ve iyi işlenmiştir. Kasabadan altı mil uzakta Tokat Su'ya geldik ve yolumuz kısa bir süre nehrin güney kıyısı boyunca uzanıyordu. Nehir derin, hızlı ve yaklaşık 20 yard genişliğinde olup üzerinde tek kemerli düzgün bir taş köprü bulunmaktadır.¹⁰²²

Lennepe, doğudan batıya akan İris Nehri'nin kasabadan yaklaşık yarım mil uzaklıkta olduğunu ve bu nehirden tepesinde Abbasilere ait bir yazıt bulunan 13. yüzyılın başlarına tarihlenen dört kemerli bir taş köprüyle geçildiğini açıklamıştır.¹⁰²³

Anderson, 27 Temmuz günü, Ereğ (Erbaa) üzerinden Niksar yönüne ilerlemiş ve Erbaa ile Niksar arasında ilerleyen Kelkit Irmağı üzerinde bulunan tarihi Talazan Köprüsü hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Burada nehir, Herkumbet mezarının doğusunda, karşı taraftaki Buzköy'ün biraz altında geçidin ağzının hemen üzerine yerleştirilmiş eski bir taş köprü tarafından geçilmektedir. Köprü, güçlendirilmiş üçgen payandalara oturan yedi kemerden ve güneyde bir kara duvarından oluşmaktadır. Akıntının yönü sağ kıyıya doğrudur ve bu nedenle o taraftaki kemerler fazla onarım görmüştür. Güney kıyısında kabaca işlenmiş bloklarla ve daha düzgün dikdörtgen taşlarla yontulmuş olan ilk alçak yuvarlak kemer, orijinal Roma yapısının iyi bir örneği olabilir. İkinci kemer ile ortada «serbest» bırakılmış birkaç taş blok, daha düzgün işlenmiş koyu renkli taşlardan inşa edilmiştir. Diğerleri (bir istisna dışında hepsi işaret edilmiştir); çoğunlukla harçla çimentolanmış küçük taşlardan oluşan oldukça geç dönemde inşa edilmiş ve zayıf yapıdır ancak özellikle son kemer her türlü çeşitli bloklardan yapılmış daha eski malzemeler de kullanılır. Bazıları aynı malzeme ve işçiliktedir. Hamilton, bu kemerlerden birinin temellerine ait, şimdi Buzköy'de bulunan bir Yunanca yazıt buldu. Çektiğimiz köprü fotoğrafı maalesef başarısız oldu.¹⁰²⁴

Anderson, Turhal'dan ayrıldıktan sonra Erbaa sınırlarına ulaşmış ve tarihi kalıntı ve Roma yollarını gösteren menzil taşlarını bulmak ümidiyle birçok köy gezmiş, sonunda Eupatoria-Magnopolis bölgesine (Kale köyü) gelmiş ve burada karşılaştığı Roma dönemine ait olduğunu belirttiği bir köprü hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Bu pozisyonda, sadece Themiscyra ovasına (Çarşamba Ovası) geçişi komuta etmekle kalmadı aynı zamanda geçidi geçmek için kullanılan, nehir boyunca ana yolu taşıyan iskeleleri hala cılız ahşap bir köprüyü de korudu. Köprü şimdi iki payanda ve dört köprü ayağı ile temsil ediliyor, çok

¹⁰²¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 274.

¹⁰²² Suter, “Notes on a Journey from Erz-rum toTrebizond...,” s. 440.

¹⁰²³ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 209-210.

¹⁰²⁴ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 56-58.

ve sık sık restore edildiğinden orijinal yapının nasıl olduğu hakkında bir sonuca varmak imkânsız. Ayaklar kuzey tarafında tamamen yıkanmış üçgen payandalar ile güçlendirilirken karşı tarafta ayakta kalanlar her durumda payanda ile tek parça değildir. Restorasyonlarda korniş parçaları ve kalıp bloklar serbestçe kullanılmış olup payandalardan birinin mevcut görünümü, köprünün en azından geç zamanlardaki kemer kalıntılarında haç süsü olduğunu göstermektedir.¹⁰²⁵

11.3. Askeri Mimari

İngiliz gezgin Howel, Tokat'la ilgili olarak: “Şehir, çevresinde evlerin ve eski yapı kalıntılarının olduğu bir kale tarafından korunmaktadır.” tespitinde bulunmuştur.¹⁰²⁶

Morier, Niksar Kalesi'nin harap durumda olduğunu belirttikten sonra şu açıklamalara yer veriyor: “Kalenin duvarları ve kuleleri Türkler tarafından yapılmış görünüyor. Kale, uzak mesafeden iyi bir görüntüye sahip olsa da savunma yapmak için güçsüz bir durumdadır.”¹⁰²⁷ Gezginin Tokat Kalesi'yle ilgili ifadeleri, Niksar kalesi hakkında kullandığı ifadelerle benzerlik göstermekte olup harap olarak nitelediği kalenin parçalarının etrafta dağınık olarak durduğunu açıklamıştır.¹⁰²⁸ Morier, Turhal'la ilgili verdiği bilgilerde, Turhal kalesine değinmiş ve kalenin, kasabayı çevreleyen dağların tepesinde duvarları yıkık harabe görünümünde olduğunu bilgisini vermiştir.¹⁰²⁹

Ouseley, Niksar Kalesi'ni çürümeye yüz tutmuş eski ve güçlü bir kale olarak tanımlamış ve şehrin, kalenin üzerinde durduğu dağ eteğinde konumlandığını belirtmiştir.¹⁰³⁰ Seyyah, Tokat Kalesi'nin devasa bir kayanın üzerinde olduğuna değinmiş ve bu kayayı tasvir etmek için kaldığı hanın konumundan faydalanmıştır.¹⁰³¹

Porter, çok sayıda savaş görmüş sağlam görünümlü duvarların ve kulelerin oluşturduğu Niksar Kalesi'nin kasabanın kuzeyindeki bir tepenin zirvesini taçlandırduğunu ve buranın eski önemini ve ihtişamını yansıttığını ifade etmektedir¹⁰³² Seyyah Tokat Kalesi ile ilgili olarak: “Üst üste binen yüksekliklerin zirveleri eski savaş duvarlarının ve kulelerin parçalanmış yıkık kalıntılarının bulunduğu bir görünüme sahiptir. Bu tepesi bulutlu kalenin Strabon'nun sözünü ettiği eski Berissa ve Komana Pontika olduğu sanılıyor.” bilgisini paylaşmıştır.¹⁰³³ Tokat'tan sonra Turhal'ı ziyaret eden seyyah, Turhal Kale kalıntılarının köyün en yüksek tepesini taçlandırduğunu vurgulamıştır.¹⁰³⁴

¹⁰²⁵ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 76-77.

¹⁰²⁶ Howel, *Through Armenia and Natolia or Asia Minor*, s. 102

¹⁰²⁷ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 333.

¹⁰²⁸ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 335

¹⁰²⁹ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, ss. 335.

¹⁰³⁰ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 484.

¹⁰³¹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 489.

¹⁰³² Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 700.

¹⁰³³ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 702.

¹⁰³⁴ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 704.

Smith ve Dwight, Tokat şehrinin batı yönündeki tepesinde eski kale kalıntılarının olduğu bigisini paylaşmışlar ama kale hakkında ayrıntılı bilgi vermemişlerdir.¹⁰³⁵Misyonerler, Niksar'da buldukları sırada da tepedeki kalenin varlığına değinmişler ve iç kale kapı ile duvarlarının hala ayakta olduğu bilgisini paylaşmışlardır.¹⁰³⁶

Hamilton, Niksar'ın kuzey yamacında dağınık halde bulunan ve farklı zamanlarada inşa edilmiş kalenin şu anki görünümünün Türk usülü olduğunu açıklamıştır.¹⁰³⁷

Seyyah, gezi notlarında Tokat kalesi ile ilgili şu açıklamalara yer vermiştir: “Ermeni mahallesi ve çarşıları geçerek kuzeyde bulunan Bizans İmparatorluğu'na ait kale harabeleri ile taçlanmış kayaya vardım. Üzerinde bulunan burç duvarı ve kule kalıntı parçaları ile dik ve kayalık sivri doruklar şahane bir görüntü veriyordu. Uçurumun güneyinde birkaç doğal ve suni mağara bulunuyordu. Bazıları mezarlara ait olabilir.”¹⁰³⁸

Tokat'tan sonra Turhal'a ulaşan Hamilton, kaleyi ziyaret ettikten sonra kale hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Daha sonra kaleyi ziyaret ettim. Görünüşe göre yakın geçmişe ait ancak girişleri antik zamanlara ait havası veren büyük taş bloklarından meydana geliyor; lentolar, kenarlıklar ve eşiklerin her biri tek bir bloktan imal edilmiş. Kalenin üzerinde olduğu kaya, yarı kristalimsi kireç taşı. Ovanın birkaç yerinde izole edilmiş başka kütleler de yükseliyor. Yine burada dağın merkezine doğru giden bir yeraltı geçidi veya merdiveni bulunuyor. Zirveye yakın basamakları oldukça kusursuz. İnmeye çalıştım fakat kademeli olarak o kadar bozuldu ki 45 derecelik eğimdeki yüzeyde adım atmak mümkün değildi. Rehberimin tavsiyesinin tersine attığım 50 adımdan sonra zorda olsa geri dönüşümü gerçekleştirdim.¹⁰³⁹

Turhal'ı oldukça derinlemesine incelemeye çalışan seyyah, Turhal Kalesi'nin eski zamanların Gazova mevkiisini işgal ettiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

Turhal kalesinin eski zamanların Gazova mevkiisini işgal ettiği konusunda fazla şüphe yok. Strabon, Gazova'yı, Iris'in Daximonitis ovasından aktıktan sonra kuzeye doğru döndüğü yere yakın bir yer olarak aktarmıştı. Gazova eski zamanlara ait bir krallık meskeni olarak tasvir edilir ve bazıları tarafından Mithridates'in Pontus'taki istihkâmlarından biri olan Talaura ile aynı olduğu tahmin edilir. Başka açıklamalara göre Tokat'ın, Comana Pontika yakınlarında olduğu söylenen ve Appian tarafından Mithridates'in en kıymetli mücevherlerini ve diğer mallarını sakladığı ve bunların Pompey tarafından bulunduğu hisar olarak tanımlanan Talauri veya Talaura mevkiisinin üstünde durduğu varsayılır. Civarda, Cramer'in bahsettiği Azurnis adında bir yer duymadım.¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁵ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 42.

¹⁰³⁶ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, ss. 46-47.

¹⁰³⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 264.

¹⁰³⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 268-269.

¹⁰³⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 275-276.

¹⁰⁴⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 276.

Hamilton; gezi notlarında Zile kasabasında birkaçı Ermeni olmak üzere tümünde Türklerin ikamet ettiği 2 bin ev bulunduğunu açıkladıktan sonra kasabanın kalesi ile ilgili detaylara yer vermiştir:

Tercümanım ve iki savaşı ile birlikte antikalık ve yazıt arayışı içinde kaleye ilerledik. Eski bir Bizans hisarı temelleri üzerine yükseltilmiş yeni kale, şehrin merkezine yakın oavadan aniden yükselen dik kate değer bir tepe üzerinde bulunuyor ve şehre çok hâkim bir konumu işgal ediyor. Büyük mermer blokları ve kırık sütun baştabanı parçaları girişin hemen yanında duvara işlenmiş. Diğer kısımlarında da benzer şekilde 3 büyük sütun başı konulmuş. Tabyada, 70 ve 71 no'lu önemsiz iki yazıt buldum. Duvara işlenmiş ve ancak karşısına yapılmış cami çatısının içine sürünerek görülebilecek birinci yazıtın deşifre edilmesi zordu. Diğeri, muhafızın benden önce girerek kadınları göndermesinden sonra kabul edildiğim Ağa Haremi avlusu içindeydi. Görmesem de burada da, kale tepesinden şehrin ortasında bir çeşmeye giden katı kaya içine oyulmuş bir yeraltı geçidi olduğu söyleniyor. Çeşme, eski zaman yapısına ait büyük bloklardan yapılmış kare bir kaynak. Tabanında, kaynağı konusunda Türklerin bilgi sahibi olmadığı hızlı, tatlı soğuk su akıyor. Şehrin içinden geçerek güneyde büyük bir havuza oradan da ovaya ulaşıyor. Bunun dışında gördüğüm antik zamanlara ait eser olarak Ağa konağı girişinin önünde birkaç sütun parçası vardı. Biri yivli ve kocamandı. Ama eski zamanlarda, Strabon'un açıklamalarında görüldüğu kadarıyla, Zile büyük öneme sahip bir yerdi. Onun zamanında Zelitus, Kraliçe Pvthodoris'e aitti.¹⁰⁴¹

Lennepe, Tokat'a kuzeybatıdan bakan kalenin birkaç farklı dönemin izlerini barındırdığını belirtmiş ve harabe olarak nitelediği bu kaleyi şu şekilde betimlemiştir:

Daha önce Amasya'da anlatılana benzer sarnıcı, kuşkusuz Pontus'un eski krallarına kadar uzanmaktadır. Kayayı kesen kapı ve kale duvarının dışındaki bir kaya mezarı da aynı döneme aittir. Roma surlarının ve daha modern yapıların izleri var, bunların Selçuklu yapımı olup olmadığını söylemek zor. Kasabanın üzerinde bir kule asılı duruyor ve duvarların bazı bölümleri ara sıra alttaki evlerin üzerine düşüyor ve ciddi anlamda yaralanmalara neden oluyor. Bu kale artık sadece bir harabe; her köşesi açık, kapı asla kapanmaz ve kapansaydı da hiçbir işe yaramazdı çünkü içeriye yıkık duvarların üzerinden erişilebilir.

Bütün belli başlı kasabalar ve şimdi sadece köylere veya mezralara dönüşen birçok kale, sürdürdükleri kuşatmalar için tarihi hale gelen kalelere ve ilave yapılara sahip olsalar da hepsi, Osmanlı'nın fethinden bu yana çürümeye ve harap olmaya terk edildi. Son saldırı, hala herhangi bir direniş gösterebilecek birkaç tahkimatları tamamen yok eden Timur Lenk tarafından yapıldı. O zamandan beri tamir edilmediler ve tüm bölge, içinden geçmeyi seçebilecek herhangi bir işgalciye açık.¹⁰⁴²

Lennepe, Niksar Kalesi'nin yedi kapısı olduğu ve bu kapılardan birinin içinden geçtikten sonra kasabada yaygın olarak kullanılan güzelce kesilmiş trakitten inşa edilmiş eski bir cami bulunduğunu belirtmiş ve kale ile ilgili açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Tek bir kule kesinlikle Koman mimarisine benziyor ve duvarlarında onu inşa eden komutanın nişanı olarak değerlendirdiğim işaretler var. Kapının üzerindeki duvarın bir kısmını destekleyen bir meşe parçasında herhangi bir çürüme izi yoktur. Çok eski olmalı. Halen ayakta kalan surların geri kalanı, Abbasi hanedanlığı döneminde yapılan onarımlardan oluşuyor gibi görünüyor. Kasabanın sahip olduğu tek top, kalenin tepesinde kayaların üzerinde duran 15 fit uzunluğundaki pirinç bir toptur. Taşlarla doldurulur. Bir kez kullanılsaydı cılız yapının çoğunu kasaba halkının üzerine çökerteceğini düşünüyorum. Bir kule kesinlikle bir depremin şokuna dayanamaz ve ben onu önce rüzgârın yıkacağından şüpheleniyorum. Ancak Niksar, savunma silahlarında Tokat'tan daha

¹⁰⁴¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 277.

¹⁰⁴² Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 218-219.

zengindir çünkü ikincisi, başlangıçta 4 fit uzunluğunda, biri bu boyutun yarısı, diğeri dörtte üçüne kadar uzunlukta iki demir silaha sahiptir.¹⁰⁴³

Lennepe, 30 Mayıs'da Çamlıbel üzerinden Sivas'a gitmek için Tokat'tan ayrıldığını ve bu yolculuk esnasında düz damlı birçok köy geçtiğini ifade etmekle birlikte Çamlıbel civarında kale olduğunu düşündüğü bir harebe hakkında şu bilgileri vermiştir:

Bu yolun yakınında ve köprüden sadece on beş dakika uzaklıkta birkaç yıl önce ziyaret ettiğim ve şimdi anlatmak için biraz duracağım çok ilginç bir harabe var. En yüksek kısmında yaklaşık 200 fit yüksekliğe sahip bu harabe, yaklaşık 500 yard uzunluğunda ve 100 yard genişliğinde izole bir kireç taşı kayayı taçlandırıyor. Tepenin güneybatı, kuzeybatı ve kuzeydoğusunda dik ve ulaşılmaz olup düzensiz dikdörtgen bir formu vardır. İkincisinde, ulaşmak için çok uzun bir merdivenin gerekeceği açık ve boş olması gereken sade bir mezar var. Tepenin zirvesi bir kale veya küçük bir yerleşke alanı olarak işgal edilmiş gibi görünüyor çünkü eğimli yüzey tarafında tek kenar boyunca güçlü bir duvarın kalıntıları kolayca izlenebiliyor ancak içindeki harabeler yüksek derecede tahrip olmuştur ki bir zamanlar orada duran binaların özellikleri hakkında artık hiçbir varsayım oluşturulamaz. Fakat Amasya ve Tokat'ın antik surlarından bahsederken anlattığım gibi 45°'lik bir açıyla kayanın derinliklerine doğru bakan bir tünel var ve basamaklar diğerlerine göre daha iyi korunmuş durumda. Bu yapı, krallığın bağımsızlığını hâlâ sürdürdüğü dönemde Pontus'tan Kapadokya'ya uzanan önemli geçiş yolunu koruyordu. Tıpkı Tokat Kalesi'nin başlangıçta sadece önemli geçidi güvenliğini sağladığı gibi çünkü İris'in sadece iki fersah yukarısında bulunan Pontus Komnena geliştigi sürece orada herhangi bir kasabanın olması imkânsızdır.¹⁰⁴⁴

27 Temmuz 1899 tarihinde Niksar'da bulunan Anderson, güneydeki ovanın güzel manzarasına hâkim Niksar Kalesi'nin kuzeyde güçlü, izole bir kayayı taçlandığını belirtmiş ayrıca kasaba ve kaleyi fotoğraflamıştır.¹⁰⁴⁵

Anderson, Turhal Kalesi'nin tepenin zirvesinde ayakta kalan Bizans dönemine ait bir kale olduğunu açıklamış ve kale hakkındaki açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Surların içine yerleştirilmiş ahşap kirişlerin parçaları halen görülebilmektedir fakat ben, Hamilton'un tanımladığı gibi büyük taş bloklardan oluşan yan direklerin ve eşiklerin tek bloklardan oluştuğuna dair hiçbir işaret görmedim. Amasya, Tokat, Plcuramis ve daha önce bahsedilen diğer yerlerde olduğu gibi kayanın kalbine inen bir yeraltı merdiveni vardır. En yüksek terasa çıkan patikanın kenarında kayanın dik yüzündeki bir panoya oyulmuş ilginç bir yazıt vardır ancak çok dikkatli bir şekilde tahrip edilmiştir; anladığım kadarıyla yabancıların hatlara izinsiz girmesini yasaklayan askeri bir uyarı gibi görünüyor. Yazıt erken bir tarihe aittir ve muhtemelen Mithradates dönemine ait olabilir. Bay Munro, tepenin güney tarafında ne yazık ki sonradan kaybolan birçok erken dönem çanak çömlek parçasına rastladı. Kırmızı veya devetüyü bir zemin üzerinde kahverengi veya mor renkte eşmerkezli daireler, kırmızı bir zemin üzerinde mor renkte üçgen bir ambar, açık gri bir astar üzerinde bir maeander deseni vb. gösterdiler.¹⁰⁴⁶

Anderson, Erbaa'nın Eupatoria-Magnopolis bölgesinde (Kale Köyü) Pompeius döneminden sonra aslında yok olmayıp Bizans tipi güçlü bir kale olarak tanımladığı konumundan dolayı şimdi Boğazkesen Kalesi olarak adlandırılan yapıyı fotoğraflamıştır.

¹⁰⁴³ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 335-336.

¹⁰⁴⁴ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 6-7.

¹⁰⁴⁵ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, s. 58.

¹⁰⁴⁶ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 70-71.

Fotoğrafta Yeşilırmak Nehri'nin hemen sağındaki bir tepenin zirvesinde kale harabeleri ve tepenin alt eteğinde Kale köyü görülmektedir (Şekil 19).

Şekil 7. Boğazkesen Kalesi ve hemen altında Kale köyü, 1899 (Anderson, A Journey of Exploration in Pontus)

11.4. Antik Mimari

İngiliz seyyah Pococke Tokat'ın 9 mil (yaklaşık 15 km) doğusunda antik kalıntıların bulunduğu Gümenek yerleşkesinin varlığına değinmektedir.¹⁰⁴⁷

Morier, Tokat'ın doğu girişinde bulunan kaya mezarı ile ilgili: “Tokat'a dört mil kala yolun sağında yüzeyi süslü ve odaların kazıldığı bir kaya parçası gördük. Bu muhtemeldir ki Tozan Irmağı'nın üzerine yerleşen ünlü Komana Pontika'nın (Pontus bölgesinde bir yerleşke) bir parçasıdır.” tespitinde bulunuyor.¹⁰⁴⁸

Ouseley, Niksar'da bulunduğu sırada evlerin biraz uzağındaki bahçe duvarları arasında antik Yunanca yazan düz bir taş ile karşılaşmış ve bu olayı: “Üzerimde oluşan birkaç Türk'ün şüpheli bakışları, şehrin çok uzağında olmayan bir bahçenin duvarındaki taşlar arasında Yunanca yazan bir yazıtı kopyalamama engel oldu.” şeklinde aktarmıştır.¹⁰⁴⁹ Ayrıca Seyyah, Niksar'dan ayrıldıktan 25 mil (yaklaşık 35 km) sonra sulak ve verimli topraklarda yürüdükleri sırada taşında üzüm salkımları oyulmuş tarihi bir çeşmeyle karşılaştıklarına ve sonrasında

¹⁰⁴⁷ Pococke, *A Description of the East, and Some Other Countries*, s. 91.

¹⁰⁴⁸ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 334.

¹⁰⁴⁹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, ss. 484-485.

Yunanca yazan yazıt bulmak için çevrede araştırma yaptıklarına değinmektedir.¹⁰⁵⁰ Tokat girişinde bulunan bir kaya mezarı seyyahın dikkatini çekmiş ve bu anıtı şu şekilde tasvir etmiştir:

Karşıda taştan yapılmış bir anıt kalıntısı vardı. Çok da uzakta olmayan bu tonozlu kule biçimindeki yapı, muhtemelen Müslüman bir din büyüğüne aitti. Fakat onun aşağısında Bay Morier'in de değindiği, önünde süslemesi bulunan kazılmış bir oda şeklinde çok dikkat çekici bir kaya vardı. Türk rehberimize göre ilk Hristiyanlara ait olan bu kayaya Türkler tarafından pek çok müdahale yapıldığı belirgindi. Bu durum beni çok utandırdı ve yol kenarından bir eskiz aldım. Yol kenarından görebildiğimiz kapı ve pencereleri yaklaşık 9-10 fit yükseklikteydi. 1807 yılında M. de Gardane burayı Aziz John Chrysostom'un vaaz verdiği bir şapel olarak tanıtmış ve ona göre Aziz John Chrysostom burada ölmüştür. Tavernier buradan geçtiğinde Hristiyan halk tarafından dillendirilen bir söylentiye göre 1665 yılında bu kayalıklarda bir aziz yaşadığı ve vaaz verdiği, seyyahın kendisi tarafından belirtilmiştir.¹⁰⁵¹

Porter, Tokat'ın girişinde yol kenarında karşılaştığı bir mezar kalıntısı ile ilgili olarak şu bilgileri paylaşmıştır: “Tokat çayı denilen akar boyunca yol kenarında ileriye doğru ilerlerken sağımızda tepesi kemerli küçük bir kapı geçişi şeklinde yüzeyi oyulmuş, olağanüstü görümlü bir sağlam taş ya da kaya parçasının yakınından geçtik. Bununla ilgili ‘İçinde delik olan büyük taş, kâfirler tarafından yapılmış ama zamanı bilinmiyor.’ cümlesinden daha fazlasını anlamadım.”¹⁰⁵²

Amerikalı Misyonerler Smith ve Dwight, Tokat şehrinin ve halkının Anadolu'nun iç kesimlerinde bulunan şehirlerden ve halklarından daha iyi olduğu bilgisini vermişler ve Antik Komana şehri hakkında şu açıklamalarda bulunmuşlardır.¹⁰⁵³

Tokat'tan 3 Haziran sabahı 8'de ayrıldık ve hemen nehrin karşısına geçmek yerine eski Komana adı verilen harabeleri ziyaret etmek için nehrin güney kıyısı boyunca iki saat yürüdük. Nehrin her iki kıyısında da yayılmış olarak bulunan harabelerin kuzeydeki birkaçı haricinde hepsi iri ve iyi görünümündedir. Gerçek bir tarihi nitelik taşıyan bu yerleşkenin Ermeni geleneğine göre Komana şehri olduğuna inanmaktayım. Yapımından çok uzun süre geçmeyen Bellona Manastırı, diğer kalıntılar veya Chrisostom Manastırı bile burada korinthin zenginliğini ve lüksünü sergiliyor. Buraya Hristiyanların ilgisi yüksektir. Buranın yerlileri olmayan insanlar tarafından yapıldığını düşündüğüm sadece birkaç taş ayırt edilmektedir. Buradaki nehri geçtikten sonra verimli ve büyük ölçüde ekili olan vadinin birkaç kilometre uzağına ilerledik. Sonrasında yumuşak bir geçitten sola dönerek bereketli ve güzel görünen Niksar vadisine indik. Niksar nehrini (Antik Lycus) berbat bir sandalla geçtik ve geceyi Niksar'da geçirdik.¹⁰⁵⁴

Hamilton, Gümenek mevkinin 6 mil aşağısında bir Türk mezarlığının Helenistik görümlü muhtelif taş blokları içerdiği bilgisini paylaşmıştır.¹⁰⁵⁵ Seyyah, Tokat-Turhal yolu üzerinde karşılaştığı höyüğü: “11'i biraz geçerken sağ yanımızda bir höyük gözümüze ilişti ve

¹⁰⁵⁰ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 486.

¹⁰⁵¹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 486.

¹⁰⁵² Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 701.

¹⁰⁵³ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, ss. 44-45.

¹⁰⁵⁴ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 46.

¹⁰⁵⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 267.

çok geçmeden kırık birkaç sütun direğinden meydana gelen bir mezarlığa ulaştık. Birinde ters dönmüş ve çok iğrenç biçimde yazılmış sadece birkaç harfini çıkarabildiğim 69 no'lu yazıt bulunuyordu.” şeklinde tanımlamıştır.¹⁰⁵⁶

27 Kasım 1864 tarihinde Niksar'ı ziyaret etmek için Tokat'tan ayrıldıklarını belirten Lennep, ilk olarak yol üzerindeki Komana Pontika kalıntılarının bulunduğu Gümenek'e varmış ve yer hakkında ayrıca şu açıklamalarda bulunmuştur:

Nehrin yakınında, üzerine dağılmış tuğla ve kesme taş parçaları, yer yer bir duvar veya kısmen yıkılmış bir tonoz kalıntısı şeklinde alçak bir tepeden oluşur. Köprü çoğunlukla eski binaların parçalarından inşa edilmiştir; kemerlerin altında mezarlara ait ve genellikle baş aşağı duran birkaç yazıt okunmaktadır.

Ancak en ilginç kalıntılar, uzaklardan getirilmiş görünümü olan bir mermer kayaya oyulmuş bazı kaya mezarlarıdır; bu mezarlardan birinin bir yazıtı vardır ve Chrysostom'un Konstantinopolis'ten ilk sürgünü sırasında burada inzivaya çekildiği söylenir; diğer mezarlar göze çarpan bir farklılık içermemektedir. Yatay çizgiden sapması, kayanın sola doğru batması veya kesildiğinden beri ova yüzeyinin çökmesi; müstakil bir parça veya kaya parçası olduğuna dair bir kanıttır ve kayanın konumu, ayrılmış olması gereken dağlardan o kadar uzak ki onu bu noktaya getiren güçlerle ilgili çılgın teoriler aklımıza geliyor.¹⁰⁵⁷

Anderson, Tokat-Niksar yolu üzerinde Gümenek mevkinde yer alan Komana Antik Şehiri'ni ziyaret etmiş ve burada gördüğü kalıntıları şu şekilde tasvir etmiştir:

Komana bölgesi, NeoCesareia'dan yaklaşık 26 Roma mili uzaklıkta, İris'in üzerindeki köprüünün yanında göze çarpan bir höyük ile işaretlenmiştir. Sanki bölgeyi etiketlemek ve kutsal şehrin hatırasını unutulmaktan kurtarmak için köprüünün inşaatçıları en yakındaki kemere şehrin adını taşıyan iki yazıt yerleştirmişler ve bunlardan biri bize tam olarak hangi dönemde yapıldığını açıklıyor. Höyüğün üzerinde bazı geç kalıntılardan ve uzamış otlardan başka görülecek bir şey yok. Gayretli bir arama bir çömlek parçası bile vermedi. Hemen yanında tamamı yeniden yüzeylenmiş veya yeniden oyulmuş birçok mermer blok içeren bir mezarlık var; ortasında mekâna bağlı kutsallığı belirtmek için bir anıt yükselir. On dakika batı-kuzeybatıdaki ovanın kalıntıları arasında izole edilmiş büyük bir kübik mermer kaya kütlesi bulunmaktadır. Buraya Ziyaret “hac yeri” denir çünkü burada gelenek, Aziz Chrysostom'un Konstantinopolis'ten sürgünü sırasında bir sığınak bulunduğunu söyler. Kayaya birkaç mezar oyulmuştur. Bunların en göze çarpanı nehre bakar ve ortasında bir kapı bulunan kaba bir alınlık cephesine sahiptir. Kornişin altında orijinal olarak ortadan kaybolan iki sütun üzerine oturan üçgen alınlık bulunurken cephenin altına birkaç zamanda kopyalanan iki satırdan oluşan aralıklı bir yazıt işlenmiştir. Yazıtın altında muhtemelen bir vazo konulması amaçlanan ve üzerinde sabitleme delikleri görünen bir levha ile örtülü bir niş vardır. Sağ köşede arka duvarda başka bir mezar odası, yan tarafta ise zeminde iki oyuk mezar vardır. Kayanın tepesinde başka bir oyuk mezar daha bulunmaktadır.¹⁰⁵⁸

Anderson, seyahatnamesine bu bölgeyi tasvir etmenin yanında Komana antik yerleşkesinin yıkık duvarlarını gösteren bir fotoğraf da eklemiştir.

¹⁰⁵⁶Hamilton, *Küçük Asya*, s. 274.

¹⁰⁵⁷Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 322-324.

¹⁰⁵⁸Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 63-67.

12. Amasya ve Çevresi

İngiliz gezgin Pococke, 1740 yılında kaleme aldığı “A Description of the East, and Some Other Countries” adlı seyahatnamesinde Amasya hakkında kısa bilgiler vermiştir. Seyyah Amasya’yı ünlü tarihçi, coğrafyacı ve filozof Strabon’un doğduğu yer olarak göstermiş, şehrin ortasından geçen nehrin eski adının İris (Yeşilırmak) olduğunu belirtmiş ve şehirde birkaç tarihi kalıntının varlığından söz etmiştir.¹⁰⁵⁹

Başka bir İngiliz gezgin Howel, 1787 senesinde Diyarbakır-İstanbul rotası üzerindeki Amasya şehrine Tokat’tan sonra ulaşmıştır. Amasya’yı, içerisinden Yeşilırmak Nehri’nin geçtiği büyük bir şehir olarak tanımlayan gezgin, şehrin çevresinde dut ağaçları olsa da bölgeyi genel olarak çorak olarak tanımlamaktadır.¹⁰⁶⁰ Howel, ünlü coğrafyacı Strabon’un doğmasından ve kadim amazonların yaşamasından dolayı şehre önem atfetmektedir.

Wilkinson, seyahatnamesindeki kahramanları Osmancık’tan sonra Merzifon’a ulaştırmış ve burasını: “Yolcularımızın bir sonraki durağı geniş bir vadinin yamacındaki bazı ağaçlık dağların eteğine yakın bir yerde bulunan ve büyük bir kasaba olan Merzifon’dur. Burası iyi sulanır ve mısırın yanı sıra çoğu meyve türüyle doludur. Mahallelerde birçok üzüm bağı var ve bölge sakinleri çok iyi kırmızı şarap yapıyor... Buradan çıkan yol, bir amfiteyatrosu şeklinde dağlarla sınırlanan geniş bir oviden geçiyordu.” şeklinde betimlemiştir.¹⁰⁶¹ Merzifon’dan sonra Amasya’ya uğradığını belirten yazar, geçilen yerlerle ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Bu şehre çok keyifli bir yolculuk yaptık. İçinden geçtiğimiz ormanların uzunluğu iki yüz milin üzerinde ve genişliği yaklaşık altmış milin üzerindedir. Bazı yerlerde çok yüce dağlar batıdan doğuya uzanan geniş bir zincir oluşturur. Ormanların içinden geçen ve çok eski olduğu anlaşılan taş döşeli bir geçit, tamir görmeyi beklemektedir. Toprak birçok yerde çok büyük taşların her iki yanından yaklaşık üç fit derinliğe kadar aşınmıştır. Diğer kısımlar yıkılmış ancak yine de gezginler için bir rehber görevi görüyor.¹⁰⁶²

Kahramanlarını Amasya’ya ulaştıran Wilkinson, burası hakkında şu bilgileri vermiştir:

Geniş ve kalabalık bir kasaba olan Amasya, çok sayıda engebeli dağla çevrilidir. Bu dağların bazılarının dik yüzeyleri neredeyse yarım mil yükseklikte olup bunlardan birinde Hindu Pagodası’na benzer şekilde kayaya oyulmuş birkaç oyuk vardır. Bu oyuklara sadece şehrin içinden geçen dolambaçlı bir yol çizen dar ve küçük geçitten ulaşılabilir. Buradaki nehir çok hızlı akışkanlığa sahip olup oldukça büyüktür. Şehir, özellikle alt bölümler nehir tarafından döndürülen çok sayıda kovanın bağlı olduğu su çarkları tarafından sulanmaktadır. Bu çark döndükçe kovalardaki sular oluklara dökülür. Su borularla hamamlara, çeşmelere ve diğer yapılara taşınır.¹⁰⁶³

¹⁰⁵⁹ Richard Pococke, *A Description of the East, and Some Other Countries*, Vol. II, Part I, ed. W. Bowyer, London, 1745, s.91

¹⁰⁶⁰ Howel, *Through Armenia and Natolia or Asia Minor*, London, 1790, s.104

¹⁰⁶¹ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 64.

¹⁰⁶² Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 64.

¹⁰⁶³ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 65.

Strabon'un Amasya'da doğduğunu ve şehrin bundan dolayı gururlandığını vurgulayan Wilkinson ayrıca şehrin tarihi hakkında da şu bilgileri vermiştir: “Amasya eskiden Kapadokya krallarının oturduğu ve Hristiyanlık döneminde bir Başpiskoposun yetki alanı olan bir yerdi. Krallık, bir Roma eyaletine indirgenmeden önce beş yüz yıldan fazla bir süre varlığını sürdürdü. Adını bölgeyi Galatya'dan ayıran nehirden aldığı söylenir.”¹⁰⁶⁴

Bir başka İngiliz gezgin Morier, Amasya'ya Tokat istikametinden giriş yapmıştır. Bu yöreyi, Çapanoğlu'nun bölgesi olarak tanımlayan gezgin, yol güzergâhında dört saatte bir karşılaşılan ve yol güvenliğini sağlamak amacıyla içerisinde 8-10 adamın bulunduğu sığınma evlerinin olduğuna değinmiştir¹⁰⁶⁵.

Şehre girdikten sonra da Amasya hayranlığı devam eden Morier, şehir hakkında şu bilgiyi aktarmıştır: “Amasya, arkasına harika rüzgârların desteğini alan ve kusursuz akan Tozanlı Deresi'nin kenarından aniden yükselen amfityatro benzeri dağların arasında yer alır. Geniş bir alana yayılan kasabada yamaçların kenarlarında sırası ile evler inşa edilmiştir. Bana harabe gibi görünen kale, şehrin kuzeyinde yer almaktadır. Aynı dağın göze çarpıcı yüksek bir noktasında ve kayalıkların içerisinde dikkat çekici beş anıt görülmektedir.”¹⁰⁶⁶ Anıt mezarların olduğu yere genç bir Türk rehber eşliğinde giden gezgin, buradan şehrin manzarasını şu cümlelerle özetler: “Akan nehir ve su değirmenleri burada harika bir manzara oluşturuyor. Nehrin kenarında inşa edilmiş olan harika caminin minareleri, benzer çatılı evlerin arasından yükseliyor.”¹⁰⁶⁷

Akşam saatlerinde Amasya'dan ayrıldığını açıklayan gezgin, Merzifon hakkında da şu bilgileri vermektedir: “Amasya'dan akşam saatlerinde ayrıldık, Merzifon'a iki saat yürüyüş mesafesi vardı. Merzifon ceviz ağaçları ile dolu mısır tarlalarıyla çevriliydi. İzmir ve Ankara kervan yollarının kesiştiği Hacıhamza'ya dört saatlik mesafe vardı. Geniş düzlüklerin bulunduğu yollarda geçtik.”¹⁰⁶⁸

Ouseley, Amasya'ya son iki-üç mil kala bahçe ve villaların ortaya çıktığına, karanlıktan bu güzellikleri tam seçemediğine değinmiş ve Amasya ile ilgili gözlemlerini şu cümlelerle paylaşmıştır: “Amasya'ya girdikten sonra adeta tepede buluşan balkonlara sahip evlerin bulunduğu dar sokaklardan en az bir saat yürüdük ve sabahın dördünde bir hana yerleştik.”¹⁰⁶⁹

¹⁰⁶⁴ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 67.

¹⁰⁶⁵ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 336.

¹⁰⁶⁶ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 338.

¹⁰⁶⁷ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 339.

¹⁰⁶⁸ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 340.

¹⁰⁶⁹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 493.

İstanbul'u etkisi altına alan ve tüm Anadolu'ya yayılan veba hastalığından çok korkan seyyah, Amasya'da yeterince incelemelerde bulunamadığını şu sözlerle aktarmaktadır: “Bazı mükemmel evleri barındıran, sağlam ve yüksek kayalıkların eteğine konumlanan tarihi şehri tam keşfedemedim... Pencereden çizdiğim kalenin altından hızlıca akan nehir, burada geniş yer tutuyor.”¹⁰⁷⁰

Amasya şehrinin tarihiyle ilgili İranlı Coğrafyacı Hamdullah'a atıfta bulunan seyyah; Selçuklu soyundan Sultan Alâeddin Keykubad'ın burayı yeniden inşa ettirdiğine ve bitki çeşitliliği ve iklimin güzelliği bakımından beğendiğine vurgu yapmaktadır.¹⁰⁷¹ Amasya tarihi ile ilgili bilgi vermeye devam eden seyyah, Batlmyus olarak bilinen Ptolemy'in buranın Kapadokya bölgesi şehri olduğu bilgisi verdiğiine değinmiştir.¹⁰⁷² Seyyah, Amasya'nın Amazonların çok sayıda kurduğu şehirlerden birisi olduğunu vurgulayarak sözlerini noktalamaktadır.¹⁰⁷³

Merzifon hakkında da bilgiler veren Ouseley, D'Anville'ye göre buranın Phazemon adında antik bir yerleşke olduğuna değinmekte ve veba salgınından dolayı şehre gireme de buranın nüfus ve boyut bakımından Amasya'ya yakın olduğunu ileri sürmektedir.¹⁰⁷⁴

Amasya'ya 1822 yılının Kasım ayında Tokat yönünden ulaşmaya çalışan Porter, gezi notlarında Turhal-Amasya arasındaki yolun zikzaklarla dolu ve dağlık olduğundan yakındıktan sonra şu açıklamalara yer vermiştir:

Bu zorlayıcı patikalardan, şehrin zenginlerinin yazlık evlerini kucaklayan ve en geniş haliyle dağ ve kayadan oluşan muazzam manzaradan her yanda yüce olan bereketli bahçeler ve koruların güzelliği ile muhteşem olan asil Amasya vadisine girdik. Çıktığımız karartılmış kayalıklardan aynı zamanda alçalan yol boyunca yankılanan bir gürültüyle dökülen düz bir zemine ulaşana kadar hacimli bir su akışı da patladı, kısa süre sonra en yakın bahçeler için çeşitli sulama kanalları arasında kayboldu. Eski bir dönemde bu su, kalıntıları henüz görülebilen neredeyse hiç bozulmamış, en az beş mil boyunca uzanan, dağın dolambaçlı yüzünde oluşturulan bir su kemeri ile şehre taşınmış. Amasya krallarından birinin güzel bir kızının gönlünü almak isteyen âşık bir sanatçı tarafından yapıldığını söylüyorlar.¹⁰⁷⁵

Amasya'nın Kapadokya'nın ünlü bir başşehiri olduğunu vurgulayan Porter, şehrin vadinin en dar ve en cüretkâr manzarasında kurulduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁷⁶ Seyyah sözlerine şu ifadelerle devam etmiştir:

¹⁰⁷⁰ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 494.

¹⁰⁷¹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 495.

¹⁰⁷² Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 495.

¹⁰⁷³ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 495.

¹⁰⁷⁴ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 496.

¹⁰⁷⁵ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 706.

¹⁰⁷⁶ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 706.

Vadinin dibinde Yeşilirmak akıyor, kasaba en çok kuzeydoğusuna olmak üzere her iki kıyısına da yayılıyor. Karşı tarafta muhteşem bir kayalık yükseliyor; tepenin neredeyse erişilmez uçurumunda oyulmuş kral mezarları bulunurken piramidal zirvesinde eski kalesinin şimdi çürüyen kuleleri uzanıyor. Bu şehir Strabon'un doğduğu yer olarak bilinir; şimdiki görünüşlerini daha önce edindiğim tasvirleriyle karşılaştırırken tarif edilmez bir zevkle adımlarımı atıyorum. Kasabaya girerken ilk ilgi çekici şey, Ani'de gördüğüm kutsal kiliselerin mimarisine çok benzer üslupta yapılmış güzel bir Hristiyan kilisesinin kalıntılarıydı. Bu muhteşem harabenin bir kısmı günümüzde cami olarak kullanılmaktadır. İlerledikçe sokaklar dardı ve o kadar bozuktuk ki atlarımız güçlükle ilerliyordu. Evler yüksekti, büyük yangından önceki Londra'ya çok benzeyen çıkıntılı katları vardı, her iki yandaki tavan araları on iki inçten fazla değildi. Hava kapalıydı ve aşağıda biriken pislikten gelen koku neredeyse dayanılmazdı... Gözlerim, eski binaların birçoğunda gördüğüm Yunanca yazıtlara takıldı ancak onları kopyalamak kesinlikle söz konusu değildi. Sonunda çarşının bir kısmından geçerek ve Çapar Han'ın bulunduğu mahallemize ulaştık, kale kayasını ve kral mezarlarının ağızlarını yaklaşık yarıya kadar görebiliyordum.¹⁰⁷⁷

Amasya'dan ayrılma sırasında şehrin genel görünümünü çizen seyyah şu açıklamalarda bulunmuştur: "Rotamız kuzeybatıya doğru devam ediyor. Vadinin aşağısında şehrin ve bitişik kayaların bir taslağını çizmek için birkaç dakika durdum. Vadi gerçekten de etrafımızda çok güzel bir manzaraydı."¹⁰⁷⁸

10 veya 11 saat arası süren 27 millik çok kasvetli bir yolculuktan sonra Merzifon'a ulaştıklarını bildiren seyyah, Merzifon'u 2000 aileden oluşan küçük bir kasaba olarak tanımlamış ve şehrin eski Euchaites'in yerine inşa edilmiş olan Theodopolis şehrine tahsis edilen toprağın bir kısmını işgal ettiğinin varsayıldığını vurgulamıştır.

Smith ve Dwight, 30 Mayıs 1830'da Amasya'ya ulaşmışlardır. Diğer seyyahların vurguladığı gibi ünlü coğrafyacı Strabon'un burada doğduğunu ifade eden seyyahlar, Strabon'un burayı: "İçerisinde İris Nehri'nin aktığı büyük ve derin bir vadi." olarak tanımladığı bilgisini vermişlerdir.¹⁰⁷⁹ Şehrin, nehrin en dar bölümünün her iki tarafını tamamen çevrelediğini belirten seyyahlar, Amasya hakkındaki açıklamalarına şu şekilde devam etmişlerdir:

Penceremin karşısında görünen ve her iki tarafında devasa uçurumların yer aldığı dağ, eski bir kalenin duvarları ile taçlandırılmış ayrı bir kaya parçası tarafından şekillendirilmiştir. Dağın kenar uçurumunda hangi geleneğe ait olduğu bilinmeyen derviş hücreleri gibi birkaç açıklık vardır. Uçurumlar çevresinde yoğunlaşan güneş ışınları, sıcak aylarda aşırı ısınmaya yol açmaktadır ama aynı nedenden meydana gelen bol miktarda meyve ağaçları ve diğer ürünler, burayı dünyanın her yerinde insanın sağlığını ve yaşamını destekleyen cazibe merkezi haline getirmektedir. Amasya'nın adı dışında krallık zamanından kalan hiçbir kalıntıya sahip olup olmadığını öğrenemedik. Şehir, bu yörede yaygın olan evlerden daha iyi düzeydeki evlerinin dışında genel Türk şehri özellikleri taşımaktadır. Mükemmel bir köprü nehrin ikiye ayırdığı iki yakayı birbirine bağlamaktadır. Şehirde 4000 Türk, 600 Ermeni ve 125 Rum evi bulunmaktadır. Çarşıdan geçerken tuz olduğunu öğrendiğimiz taş yığınlarını fark ettik. Bunların çok uzak olmayan madenlerden getirildiğini öğrendik.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁷ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 707.

¹⁰⁷⁸ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 713.

¹⁰⁷⁹ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, ss. 36-37.

¹⁰⁸⁰ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 37.

Amasya'dan sonra geniş bir ovada antik Phazemon'un yerine kurulduğunu belirttikleri Merzifon'a ulaşan seyyahlar, buranın Galatya ile Pontus bölgeleri arasındaki sınır toprakları olduğunu ifade etmişler ve kasaba hakkındaki açıklamalarına şu şekilde devam etmişlerdir: "5000 ev bulunduğu bu yer küçük bir köy biçiminde olup buradaki nüfusun 1000'i Ermeni, kalanı Türklerden oluşmaktadır. Samsun'a ve Trabzon'a giden yol ayrımı muhtemelen buraya çok uzak değildir."¹⁰⁸¹

Fraser, Amasya sınırlarına Merzifon'dan giriş yapmış ve bu yolculuk çok zahmetli dik yamaçlardan, uçurumlardan oluşsa da gördüğü manzaranın muhteşem olduğunu defalarca tekrarlamıştır.¹⁰⁸² Ramazan ayına denk geldiği için Merzifon'da yiyecek bir şey bulamadıklarından şikâyet eden gezgin, buranın insanların katı bir inanca sahip olduğuna değinmiş ve Amasya'ya doğru yola koyulmuştur. Yoğun kar altında yolculuğuna devam eden gezgin, birçok köyün bulunduğu geniş Merzifon ovasını hızlıca geçtiklerine değinmiştir.¹⁰⁸³ Dar bir vadide uzanan Amasya'yı ilginç bulan seyyah, buranın harika bir yer olduğunu şu sözlerle aktarmaktadır:

Burası çok ilginç bir yer ve yaklaştığımızda hava koşulları altında iki kat heybetli görünüyordu. Üzerinde yükselen heybetli kayalıklar, bulutlar ve sisle yarı örtülü ve kısmen karla kaplıydı. Şehir, bir heykel gibi dar bir yarıktaydı duruyor, ayaklarını bütününe içine hapsediği vadiden akan güzel nehre doğru açıyor. Birkaç yüz metre üzerinde yükselen ani bir konik kaya, bir kale ile taçlandırılmıştır ve bir boyunla daha yüksek sıralara bağlanmıştır. Yeşilirmak'ın ana dalı olan nehri çevreleyen dar toprak şeridi, meyve bahçeleri ve bahçelerle kaplı olup nehir sağdan karanlık bir vadiden aşağı akar. Bir çizim için daha ince bir konu görmedim ama yağmur hızla yağdı, tenime kadar ıslandım ve ne yazık ki! Tatarca seyahat ediyoruz.¹⁰⁸⁴

Fraser, Amasya hatırı sayılır bir kasaba olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir:

Amasya hatırı sayılır bir kasaba ve biz şimdi altı gün içinde zorlu bir havada yedi yüz mil yol katettik ve gördüğümüz gibi her seferinde sadece birkaç saat durduk ve giysilerimizi kurutmak ve banyo yaparak kendimizi biraz yenilemek için on iki saatlik gerekli bir mola yapmaya karar verdik. Ama bir postane görevi gören büyük, sıska, harap, karanlık, kokuşmuş ahır, o kadar az rahatlık vaat etti ki kendimize bir tür daire almakta ısrar ettik. Tatar ilk başta hâlâ yağın yağmurun sel gibi aktığı aynı binanın bazı üst katlarını bize gösterdikten sonra muhtemelen posta müdürünün görevini yerine getirmediği düşüncesiyle daha iyi bir odanın olmadığına dair bize güvence verdi. Bizim ayrılmamız kârları azaltacağı için onunla kesin olarak konuşunca bizi bir han veya kervansarayaya götürdü, orada kısa sürede uygun bir yer bulduk.¹⁰⁸⁵

Gezgin, coğrafyacı Strabon'un doğum yeri olan bu en ilginç yerden ayrılmanın üzüntüsünü şu sözlerle dile getirmektedir: Coğrafyacı Strabon'un doğum yeri olan ve onun tarafından çok iyi tanımlanan bu en ilginç yerden tuhafliklarına ve antik yapılarına bakmadan

¹⁰⁸¹ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 36.

¹⁰⁸² Fraser, *A Winter's Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, ss. 200-201.

¹⁰⁸³ Fraser, *A Winter's Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, ss. 202-203.

¹⁰⁸⁴ Fraser, *A Winter's Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, ss. 203-204.

¹⁰⁸⁵ Fraser, *A Winter's Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, s. 204.

ayrılmak üzüntü vericiydi.¹⁰⁸⁶ Fraser, diğer seyyahların da belirttiği gibi Amasya'nın merkezindeki su değirmenlerine ve şehrin çıkışındaki su kemerlerine şu şekilde dikkat çekmiştir:

Önceki akşam eski köprüyü geçerken şehri besleyen ve bahçelerin bazılarını sulayan büyük su çarkları dikkatimizi çekti ve eski kralların kayalarındaki mağaralarını uzaktan gördük. Kasabadan ayrılırken güzel bir Rum kilisesi ve şehrin her yerinde antik görünümlü birkaç bina gördük; şehrin çıkışında tam iki mil boyunca, Strabon'un da belirttiği, kayaya oyulmuş su kemerlerinin izini sürdürdük ama ne yazık ki! Direkt olarak devam ettik! Görev zorunludur; birçok gün incelenmesi gerekene bir saat ayıramadık. Böylece Amasya ve antik eserler kaybolana kadar kayalık bir yolda yavaşça ilerledik.¹⁰⁸⁷

Ladik'ten Amasya sınırları içerisinde yer alan Sonusa kasabasına ulaşan ve daha önce burada tarihi kalıntıların olduğu bilgisini aldığını belirten Hamilton, bölgenin genel yapısını şu şekilde açıklamıştır:

Daha sonra Sonusa'nın iki saat doğusundaki İris ve Lycus birleşmesinin gerçekleştiği ovanın kuzeybatı sınırını oluşturan tepelerde mevzilenmiş Sonisa köyüne hafifçe indik. Bu bakımdan bu ovanın Strabon'un bahsettiği eski Phanaroea olduğundan şüphe yok; şu anda dört bölge ya da kantona ayrılıyor yani Erek, Taşova, Sonusa ve Karayaka, fakat adı genelde Taşova ile anılıyor. İris'in yönü buradan görüldüğü kadarıyla güneybatıdan kuzeydoğu istikametinde.¹⁰⁸⁸

Sonusa'da beklediğini bulamayan seyyah, kasaba hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Sonusa'da harabe bulma beklentilerim yine karşılanmamıştı. Kullanımına devam edilen eski bir Türk hamamı, neredeyse enkaz halinde ilk çağlara ait bir cami ve tanımlayamadığım fakat Türk yapımı olduğu aşikar taş bina ve etrafa dağılmış sütun parçaları, buranın övünç dolu eski kalıntılarını meydana getiriyor. Lycus ve İris ırmaklarının birleştikten sonra oviden dışarı çıktığı aşağıdaki vadide Boğaz Hisar Kalesi denilen bazı harabelerin olduğu söylendi. Ancak Eupataria ya da Magnopolis olmamasından endişe ediyordum. Ayrıca ova içinde kendi başına var olan harabe yoktu çünkü onu gizleyecek çok az ağaçlık vardı. Ovanın tamamı, önceki derebeylerden birine, Erek'de oturan Hacıoğlu'na aitti. Amasya'ya dönmek yerine Ladik Ağası'nın bana verdiği rotayı takip ederek Erek ve Niksar'a giderken Boğaz Kaleyı görme kararı aldım.¹⁰⁸⁹

Hamilton, Zile'den sonra tekrar Amasya sınırlarına ulaşmış ve şehre iki mil kala gördüğü kayalara oyulmuş su kanallarından şu şekilde bahsetmiştir:

Her iki yandaki tepeler derece derece o kadar yakınlardı ki Amasya'nın 2 mil yukarısındaki nehir dik uçurumlar arasına sıkışmış dar bir dere yatağı içinden akıyor. Yol nehrin sağ yakasında dağ yamacına yapılmış. Yaklaşık 20 fit üstte sert kaya içinde zorlu işgücü ile meydana getirilmiş ve suni kanallarla uçurumun ön yüzünden devam ettirilmiş bir su yolu kalıntıları mevcut. Görünüşe göre eski çağlara ait ve uzun süredir yararlanılmamış.¹⁰⁹⁰

¹⁰⁸⁶ Fraser, *A Winter's Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, s. 205.

¹⁰⁸⁷ Fraser, *A Winter's Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, s. 206.

¹⁰⁸⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 260-261.

¹⁰⁸⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 261.

¹⁰⁹⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 279-280.

Seyyah, Amasya'ya ulaştıktan sonra burası hakkında ilk izlenimlerini şu sözlerle ifade etmiştir:

Vadi kısa süre sonra bir ovaya genişledi. O esnada nehrin karşı kıyısında yüksek bir kaya tepesine mevzilenmiş Amasya Kalesi ve akropolünü fark ettik. Nehrin kıyıları suyun sulama maksadıyla yükseltilebildiği yerlerde bahçelerle çevrelenmişti. Hemen kalenin altında, nehrin karşısında, kayalar içinde, Strabon'un bahsettiği kral mezarlıkları olduğunda şüphe bulunmayan dikkate değer mağaraları seyrederken dar caddelerde kıvrılarak 5.30'da şehre girdik. İçinden geçtiğimiz ana cadde hattını ya harabe halinde ya da cami olarak kullanılan çeşitli Selçuklu tarzında binalar çiziyor. Evlerin çoğu resimsel görünümü ile birleşerek Türkiye'nin diğer şehirlerine göre üstünlük havası verecek biçimde taştan yapılmış. Nüfusun 3 bin 4 bin arasında Türk, 750 Ermeni ve 100-150 Rum evinden meydana geldiği söyleniyor.¹⁰⁹¹

Hamilton, Amasya ile ilgili: "Amasya'nın içinde en çok dikkate değer şeyler Akropol, eski çağlara ait surlar ve kral mezarlıkları lakin belki de şehir en büyük ilgiyi Strabon'un doğum yeri olmasından alıyordur." açıklamalarından sonra Strabon'un şehirle ilgili şu sözlerine yer vermiştir:

"Doğduğum memleket, içinden İris'in aktığı derin ve büyük bir vadiye kurulmuştur. Hem şehrin hem de hisarın amacına hizmet etmesi için şehre şaşırtıcı biçimde sanat ve doğa temin edilmiştir. Nehre uzanan yüksek ve dikey kaya bulunduğu için surların bir kısmı şehrin kurulduğu yakaya yakın bir noktada diğerleri ise her iki koldan tepenin doruğuna kadar yükseliyor. Bu ikisi birbirleriyle bağlanıyor ve kuleleri epeyce sağlamlaştırıyor. Kralın konutu ve kral mezarlıkları bu çevirmenin içinde bulunuyor. Fakat zirvenin her iki yanında nehirde ve kenar mahalleden çıkarken 5-6 stadya yüksekliğinde çok dar bir boyun var. Bu sırttan zirvelere, zorlanması imkânsız olan yaklaşık bir stadyum¹⁰⁹² uzunluğunda keskin bir çıkış duruyor. Orada yeraltından su yolu geçiyor, iki tünel kazılmış, biri nehre diğeri sırta doğru. Nehrin üzerine iki köprü, biri şehirden dış mahallelere, diğeri oradan dışta kalan topraklara uzanmış çünkü kayadan asılan dağ bu köprünün yapıldığı noktada son buluyor."¹⁰⁹³

Hamilton, Amasya'dan ayrıldıktan 12 saat sonra 300 harap evin bulunduğu Hacıköy'e ulaştıkları bilgisini vermiş ve antik kalıntılar bulmak ümidiyle buradan bir saat mesafesi olan Ar-hat olarak tanımladığı köye ulaşmıştır. Seyyah'ın burası hakkındaki gözlemleri şu şekildedir:

16 Ağustos Salı günü Hafız Ağa'yla birlikte Ar-hat'ı görmek üzere yol çıktık. Birkaç sütun, ev duvarlarına işlenmiş ya da etrafında yatıyor; köye ağaçlarla kaplı ve bol su sağlanıyor. Ovaya inişten sonra bir saatlik sürüş bizi kuzeydeki alçak tepelere getirdi. Çalı ve dikenler arasında rengârenk mermer blokları ve sütun parçaları serili. Onların yanındaki tonozlu yapı ve sağlam duvar kalıntılarının her ne kadar yaşını, büyüklüğünü ve bina yapısını belirleyemesem de eski dönemlere ait bir kilise harabesi oldukları söyleniyor. Ar-hat caminin duvarlarında ve civardaki bir çeşmede aynı taştan başka büyük bloklar da vardı.¹⁰⁹⁴

Hamilton, Ar-hat'dan ayrıldıktan sonra antik yazıtlar bulmak ümidiyle başka köylere de uğramıştır. Seyyah bu arayışını şu sözlerle ifade etmiştir:

¹⁰⁹¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 280.

¹⁰⁹² 1 stadyum yaklaşık 185 metredir.

¹⁰⁹³ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 280-281

¹⁰⁹⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 288.

Saat 8 gibi köyden ayrılarak kireç taşı sırtının kuzey yamacı boyunca Tchaana adında başka bir köye varana dek ilerledik. Burada biraz araştırmanın ardından çok küçük bir caminin duvarına işlenmiş büyük bir taş üzerinde nerdeyse mahvolmuş ve üzerine haç işareti konulmuş 77 no'lu yazıtı buldum. Tchaana'dan ayrıldıktan sonra alçak bir tepeler zincirinden karşıya geçtik ve kuzeye doğru eğimli açık bir araziye indik. Oradan tam batıya 3 millik bir yürüyüş bizi Tekiye köyüne getirdi. Burada dikkatimi ilk çeken şey cami oldu. Güzel ama boşuna yazıt aradığım bir binaydı. Cıvardaki bir han önünde akantus yapraklı kare biçiminde bir sütun başı ve daha ilerde mezarla ilgili bir anıt vardı. Üzerindeki yazıt, son iki harfi OI dışında silinmiş. Daha sonra kuzey yolunda iki mil doğuda kalan şimdi tarıma kazandırılmış bir çeşmenin üzerinde kalan kısmına konulmuş 78 no'lu yazıtı bulduğum harabe bir köye yönlendirildim. Dönüşümde, kahve yakınlarında bir evin duvarına işlenmiş 79 no'lu başka bir yazıt buldum. Her ikisi de iyi muhafaza edilmiş fakat biri 3. yüzyıla diğeri de muhtemelen yaklaşık olarak aynı döneme ait görünen mezarlarla ilgili.¹⁰⁹⁵

Suter, Tokat'tan sonra Amasya'ya ulaşmış ve buranın Zile'den 8 saat uzaklıkta olduğunu belirtmiştir. Seyyah, nehrin iki yakasındaki dik kayalar arasında kurulmuş şehrin güzel bir taş köprüyle birbirine bağlandığını açıklamıştır.¹⁰⁹⁶ Konsolos yardımcısı Amasya ile ilgili açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Evler ahşap barakalardan biraz daha iyi ve çok kaba bir görünüme sahip. 3500'ü Türk, 350'si Ermeni, 120'si Rum olmak üzere 3970 eve sahipler. Amasya'nın ithalat ticaretinin önemsiz olduğu söylene de, çarşılar düzenli ve makul ölçüde iyi tedarik edilmiş durumda. Yer, ürettiği ipek için özellikle ilginçtir ve bu, İngiliz pazarı için yeterince iyi değildir. Sadece küçük bir miktar Konstantinopolis'e ihraç edilmekte olup büyük kısmı Halep ve Şam'da kullanılmaktadır.¹⁰⁹⁷

12 Temmuz günü Zile'den Amasya'ya geçen Ainsworth, şehre yaklaştığında gördüğü manzara karşısındaki ilk izlenimlerini şu şekilde paylaşmıştır:

Amasya'ya yaklaşırken vadi önemli ölçüde daralır ve nihayetinde nehrin neredeyse üzerinde 800 ila 1000 fit yükselen yüksek uçurumlarla kapatılır, her iki tarafta da bu Antik Dönem şehrinin evlerinin bulunduğu küçük bir arazi şeridi kalır. Yamaçlarına oyulmuş bir su kemerine sahip, şiirsel bir yerel geleneğin bağlı olduğu Ferhad Dağ, kendisini güneyde gösteren ilk dağdır; bu dağ, evlerin belli bir mesafedeki eğimlerde yükseldiği, bir tür koy oluşturan iki dağ daha takip ediyor. Karşıda ya da kuzey tarafında, zirvesinde, uçurumlardan aşağı ve yukarı taş surların görüldüğü geniş bir kalenin kalıntıları bulunan yüksek bir dağ vardır. Buraya, insanın ayağını neredeyse hiç atmayacağı düşünülebilir.¹⁰⁹⁸

Seyyah, Amasya'nın Pontus krallarının ikametgâhı ve krallıklarının başşehiri olduğunu şu sözlerle açıklamıştır:

Amasya, Pontus krallarının ikametgâhı ve krallıklarının başşehriydi. Marcus Aurelius, Severus (Hadrian), Caracalla ve Alexander Severus zamanına ait sikkelerin tümü, onu Pontus'taki ilk şehir olarak kaydeder. Bizans İmparatorluğu döneminde de bir merkezdi ancak erken bir dönemde Türkmenlerin eline geçti çünkü John Comnenus zamanında Konya Sultanı'nın mallarını üç oğlu arasında bölüştürdüğünü ve bunlardan birine Amasya'yı tahsis ettiğini görüyoruz.¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 288-289.

¹⁰⁹⁶ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond..." s. 442.

¹⁰⁹⁷ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond..." s. 442.

¹⁰⁹⁸ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, ss. 25-26.

¹⁰⁹⁹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 26.

Ainsworth, Amasya'nın Türkler tarafından ele geçirildikten sonraki durumu hakkında şu bilgilere yer vermiştir:

Modern Amasya, esas olarak ipek üretiminde çalışan yaklaşık 6000'i Ermeni (Fontanier 10.000 hane diyor) olan 18.000 kişilik bir nüfusa sahiptir. Kasabanın genel karakteri iyidir ve kibirli Türkmen ve Osmanlı beylerinin çok güzel konakları vardır. Sivas Paşası'na bağlı bir mütesellim tarafından yönetilir ve aynı zamanda bir Ermeni piskoposuna ev sahipliği yapar. Şehirde kalenin yanı sıra bir tapınağın kalıntıları ve Sultan Bayezid tarafından yaptırılan gösterişli bir cami vardır.¹¹⁰⁰

Amasya'dan Samsun'a giden ve buradan deniz yolu ile İstanbul'a erken bir zamanda ulaşamayacağına kanaat getiren Ainsworth, kara yoluyla başşehre gitmeye karar vermiştir. Seyyah, 18 Temmuz günü Havza'dan Merzifon'a ulaşmış ve burayı Thermae Pharnazonitarum (Havza) ile Phamezon kasabası arasında bulunan, derin kayalık vadilerle daha tepelik hale gelen bir yer olarak aktarmıştır. Seyyah, kasabanın demografik durumu ve mimari yapıları hakkında şu bilgileri vermiştir: "Merzifon, 8000 Müslüman ve 8000 Ermeni nüfusa sahip büyük bir kasabadır. Hanları ve güzel bir pazarı vardır, meyve bahçeleri ve bahçelerle çevrilidir, çevresindeki ova ise köylerle kaplıdır ve mısıryla ünlüdür."¹¹⁰¹

Badger, 5 Ekim günü Ladik'ten Amasya sınırlarına girmiş ve şehre ulaşmadan önce geçtiği yollarla ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur: "Akıntının gücüyle döndürülen çok sayıda su değirmeni tarafından yapay olarak sulanan kesintisiz bir bahçede üç saatlik yolculuktan sonra nehrin doğu kıyısında yer alan ve yüksek uçurumlarla çevrili kasabayı gördük."¹¹⁰² Seyyah, Amasya'ya ulaştıktan sonra şehri şu şekilde tasvir etmiştir:

Burada nehir yatağı yaklaşık altmış metre genişliğindedir ve ikisi ahşap, biri taştan yapılmış üç köprüyle çevrilidir, ikincisi tamamen eski Amasya kalıntılarında yapılmıştır. Sokaklarda hâlâ görülecek pek çok başka kalıntı var ancak hiçbirisi özellikle dikkate değer değil. Kasabanın karşısındaki dağ, beş yüz fit yüksekliğe kadar yükselir ve tüm uzunluğu boyunca zaptedilemez bir sur oluşturur. Bu doğal tepenin çıkıntılı zirvesinde, ulaşılmaz görünen uçurumlarının üzerinde devasa surlarıyla geniş bir kalenin kalıntıları vardır.¹¹⁰³

Badger, Amasya'da doğan Strabon'un bu şehirle ilgili anlattığı mimari eserlerin kalmamış olduğunu ve bunun nedeninin Amasya'da kullanılmayan bir inşa sistemine şu şekilde bağlamaktadır:

Amasya'da dünyaya geldiği iyi bilinen Strabon, bize o şehrin aslına uygun bir tasvirini yapmıştır. Yerin doğal özellikleri, yazdığı zamanki gibi kalır ancak bir zamanlar doğduğu kasabayı süsleyen muhteşem sanat anıtları çoktan ortadan kaybolmuştur. Bir Fransız yazar, bu yıkımın başlıca nedeni olarak şunları öne sürmektedir: "Savaşın ve barbarlığın tahribatı bir yana, Anadolu'da yaygın olan örf ve adetlere bağlı olarak günden güne devam eden bir başka yıkım türü daha vardır. Sıcak mevsimde sakinlere avlu, bahçe ve yatakhane işlevi gören, kışın yerli halk tarafından sürekli olarak

¹¹⁰⁰ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 28.

¹¹⁰¹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 33.

¹¹⁰² Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 18.

¹¹⁰³ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 18.

eski yapılardan ve mezarlardan alınmış silindirin güneşten bin bir çatlağa ayrılan çamur üzerinde yuvarlanmasıyla oluşturulan düz çamur çatılı evlerin inşa edilmesidir. Amasya'nın bu teraslardan yaklaşık altı bin tanesini içerdiğini hesaplırsak ve her terasın bir merdanesi vardır, tek başına bu durumun nasıl bir yıkıma yol açtığını anlamak kolaydır.¹¹⁰⁴

Badger, 6 Ekim tarihinde Amasya'dan ayrılmadan önce şehrin mimarisi ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Amasya, paşalığın mensubu olduğu Sivas paşasının tayin ettiği bir müsellim ya da vali yardımcısı tarafından yönetilmektedir ve bu bölgenin en gelişmiş kasabalarından biri olarak kabul edilebilir. Nüfusun çoğunluğu Müslüman olan birçok küçük caminin yanı sıra iki büyük ve iyi inşa edilmiş cami içerir. Amasya'daki Ermeniler, üç kiliseye sahip, devrik bir patrik olan Tokat piskoposunun yetkisi altında beş yüz ailedir. Amasya'da kilisesi, rahibi ve okulu olan on beş Rum aile de vardır.¹¹⁰⁵

Smyth, Turhal yönünden Amasya'ya yaklaştığında, keskin bir vadiyi döndükten sonra şehirle karşılaşmıştır. Seyyah, bu karşılaşma anını ve şehrin genel görünümünü şu şekilde ifade etmiştir:

Vadide keskin bir açıyı döndükten sonra kendisini gölgede bırakan sarp uçurumlarının tabanına doğru Yeşilirmak kıyılarından yükselen kırmızı kiremitli evleri, beyaz minareleri ve yeşil ağaçların manzarasını sunan Amasya kasabası görülebiliyordu. Derenin sol kıyısında ülkenin ardışık fatihleri olan Yunanların, Romalıların ve Osmanlıların tepelerinde artık çürümekte olan kuleleri ve surları ile dik yüzü Pontus krallarının tekil olarak kazılmış mezarlarının derin oymalarıyla bezenmiş yüzlerce metre yüksekliğinde kulelerden oluşan devasa bir uçurum vardır.¹¹⁰⁶

Smyth, Amasya'nın içinden geçen Yeşilirmak üzerinde gördüğü su değirmenlerinin şehre kattığı romantik atmosferi şu şekilde dile getirmiştir:

Kuzeye giden yol Yeşilirmak'ı yukarı mı aşağı mı en büyüleyici manzara olduğuna karar vermenin zor olduğu bir noktada kesiyor. Dere, çevrelerinde büyük toprak kapların sabitlendiği çok sayıda dev çarkı harekete geçirir ve kaplar çarkın alt ucuna ulaştıklarında suya dalarak yükselir ve içindekileri daha yüksekte bir oluğa, bahçeleri sulamak amacıyla boşaltır. Aslında Mısır'da aynı amaçla kullanılan "Fars çarkları"na benziyorlar, sadece hareket gücünü öküz yerine su sağlıyor ve çıkardıkları iniltide ve çığlıklarda daha fazla benzerlikleri var ve durgun gecede bundan ve nehrin akıntısından başka hiçbir ses duyulmadığında sahnenin romantizmini büyük ölçüde artırıyor.¹¹⁰⁷

Lenep, 15 Nisan'da Amasya'ya girerken ilk olarak dağın zirvesindeki eski kaleyi ve hemen ardından kasabasının en sıcak ve en sağlıksız olduğunu belirttiği Hristiyanlar tarafından oturlan kasabanın kuzeydoğusunu gördüklerini ifade etmiştir.¹¹⁰⁸ Seyyah, Türklerin her zamanki gibi nehrin iki yakasında ve hafif eğimli bir zeminde uzanan en iyi ve en hoş mahallelerde oturduklarını da sözlerine eklemiştir.¹¹⁰⁹ Lenep, bir süre yürüdükten sonra ince

¹¹⁰⁴ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 19.

¹¹⁰⁵ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 20.

¹¹⁰⁶ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 142.

¹¹⁰⁷ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 143.

¹¹⁰⁸ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 85.

¹¹⁰⁹ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 85.

ve uzun bir taş köprüden geçtiklerini ve bu sırada nehrin üzerinde bahçeleri sulamak için kullanılan su çarklarını gördükleri bilgisini vermiştir.¹¹¹⁰

Lennepe, Amasya'da bulunan en ilginç antik anıtın şehrin doğu tarafındaki vadiyi kapatan sert kalker kayaların yüzüne uzun bir mesafe boyunca oyulmuş bir su kemeri olduğunu belirtmiş ve bu eserin şehrin yaklaşık üç mil güneyinde izlenebileceğini vurgulamıştır.¹¹¹¹ Seyyah, bu eser ile ilgili açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Gerçekten de o kadar iyi bir koruma durumundadır ki asıl amacına uygun hale getirilmesi için çok az harcama yapılması gerekir. İki dik ve düz bir zeminden oluşuyor. Üzerinde keskinin izleri açıkça görülüyor ve Bay Strohl, genişliğini göstermek için çok önemli bir mesafe boyunca güçlü atını onun içinde sürdü. Genişlik yaklaşık 5 fittir; derinlik farklı yerlerde büyük ölçüde değişir ancak nadiren genişlikten daha azdır ve onunla birlikte sürekli yükselen yolun yaklaşık 6 fit üzerindedir. Ancak yükseklik, şehirden uzaklaştıkça artar. Türklerin aklından geçen her şey için her zaman hazır bir efsanesi vardır ve bu nedenle Amasya Kralı'nın kızının, sarayına belirli bir pınarın suyunu getirenden başka kimseyle evlenmeyeceğine yemin ettiğini anlatırlar. Aşıklarından biri bu taahhüdü yerine getirmek için kendini bu göreve adadı ve fakir olduğu için bütün işi kendi elleriyle yapmak zorunda kaldı. Ama görevin büyüklüğünden hiçbir şekilde yılmadı, doksan beş yaşına gelene ve bununla birlikte görevinin sonuna gelene kadar sabretti. Bunun üzerine, Prenses'i gelini olarak almak için Saray'a gitti ancak onun çoktan ölmüş olduğunu gördü.¹¹¹²

Lennepe, 25 yıldır Amasya'da yaşayan ve bir ipek fabrikasına sahip Bay George Krug'un evinin nehrin sağ kıyısından biraz geride yükselen bir zemin üzerine inşa edilmiş ve vadinin en dar kısmının girişinde yüksek kalkerli dağlarla bağlantılı olan Pontus Krallarının antik Sarayı'nın bulunduğu yere yakın olduğunu belirtmiştir.¹¹¹³ Seyyah, duvarların, mahzenlerin ve hamamların antik kalıntılarının hâlen ayakta olduğunu ancak taşların inşaat amacıyla taşındığını ifade etmiş ve şehrin yöneticisinin evinin nehrin ikiye ayırdığı tüm şehri görebilen iki yüksek tepe arasında yer aldığını açıklamıştır.¹¹¹⁴ Seyyah evin bulunduğu noktadan şehri şu şekilde tasvir etmiştir:

Bu noktadan manzara çok güzel ve deneyimlerimize göre oldukça benzersiz. Geniş nehir onu ikiye böler ve birkaç Serasenik köprüsüyle çevrilidir. Kalenin tepesi sağda (nehirin sol kıyısında) cesurca yükselir ve solda daha yüksek ve daha sarp bir kireç taşı dağı, kasabanın evleri her iki taraftaki kayaların eteklerine yakın uzanır. Burası vadinin en dar kısmıdır. Alan hemen genişler ve şimdi daha geniş olan vadi, bahçeler ve dut tarlaları ile doludur.¹¹¹⁵

Lennepe, Amasya'nın bölgedeki konumunu şu şekilde açıklamıştır:

Söylendiği gibi şehir, neredeyse kuzeye ve güneye doğru uzanan dar ve derin bir vadide yer alır; şehrin yaklaşık iki mil kuzeyinde bulunan bu geçit, biri kuzeydoğuya, diğeri kuzeybatıya doğru yönelen iki kola ayrılır; ikisi de bir süre sonra geniş ovalara, ilki Taşova'ya (Taş Ovası), ikincisi ise Merzifon Ovası'na çıkar. Geçidin bu iki kolu, daha önce belirtildiği gibi biri kuzeybatıda Merzifon

¹¹¹⁰ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 85.

¹¹¹¹ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 90.

¹¹¹² Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 90-91.

¹¹¹³ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 91.

¹¹¹⁴ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 91.

¹¹¹⁵ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 92.

Ovası'ndan gelen Tersakan Nehri bu nehirle birleştikten sonra Taşova devam eden İris tarafından sulanır. Bu iki dere arasında yani Amasya'nın kuzeyinde, zirvesi yılın büyük bir bölümünde karla kaplı olan yüksek Ak Dağ yer alır. Amasya'nın bu kendine özgü konumu ve içinden geçen bol dereler, sulama amacıyla sürekli kıyılarına dökülen çok tuhaf ve zorlu bir iklim yaratır.¹¹¹⁶

Lenep, 14 Mayıs Cumartesi günü sabah 6.30'da belli başlı birkaç caminin bulunduğu kuzey ve güney yönünde uzanan ana caddeden geçerek şehirden ayrıldıklarını belirtmiştir.¹¹¹⁷

Tozer, Samsun'dan sonra Amasya'ya uğramak için yola koyulmuş, iki gün sonra 1878 senesinin 19 Temmuz'unda Amasya önlerine gelmiş ve 21'inin sabahında Yozgat'a gitmek için Amasya'dan ayrılmıştır. Seyyah, Amasya'yı ilk gördüğündeki izlenimlerini şu şekilde paylaşmıştır:

Yukarıdaki dağlardan baktığımızda, güneyde dar boğazların buluşması gibi görünen manzarayı fark etmiştik ve bize söylendiğine göre Amasya'nın yeri idi. Takip ettiğimiz nehir İris ile birleştiği yere yaklaştıkça sulak vadi özenle ekilen küçük bir üçgen ova oluşturacak şekilde açıldı. Bunun yanından geçerken sağımızda bir Orta Çağ kalesinin surları ve burçları ile örtülü sarp bir kaya kütlesi yükseldi, biraz daha ilerlediğimizde, İris'in karşı tarafında yamaçlardan yukarı uzamış olan kasabanın bir bölümünü gördük. Daha sonra bu nehri taş bir köprü ile geçtik, akıntı tarafından döndürülen ve komşu bahçeleri sulamak için kullanılan çok sayıda büyük su değirmenini geçerek şehrin sağ kıyısını takip ettik. Buradaki su değirmenleri bizi Verona ve Adige'deki su çarklarına götürdü, tek farkları bu yerdekilerin çok daha büyük ölçekte olmasıydı. Buradaki İris yaklaşık altmış metre genişliğindedir ve mevsimin olağan dışı sıcaklığından dolayı o sırada su alçalsa da yine de biraz derinliğe sahipmiş gibi görünüyordu çünkü bir yerinde yüzen atları ve adamları gördük. Akıntısı bulanık ve donuk beyazımsı bir renktedir, bu nedenle Türkçe adı Yeşilirmak veya Yeşil Nehir'dir.¹¹¹⁸

Tozer, kaldığı handan Amasya şehrinin görünümünü şu şekilde ifade etmiştir:

Nehir buradan neredeyse doğuya doğru akıp giderken girdiğimiz köprüye ulaşmadan önce kuzeye doğru önemli bir dönüş yapıyor. Kırmızı ve gri kalkerden oluşan kayalar iki yanında çok yükseklerle çıkıyor; güneye doğru olanlar daha yüksek belki 2.000 fit'e ulaşır ancak burası daha az eğimli olduğundan alt yamaçlarında evlerin arasına serpiştirilmiş sayısız ağaçla beraber göz alıcı bir görünüm sunan şehrin büyük bir kısmı inşa edilmiştir. Karşı tarafta mezarların kazıldığı uçurum, zirveleri daha önce arkadan gördüğümüz kale tarafından taçlandırılıncaya kadar aşırı dik bir şekilde yükseliyor; burası bir sırtla birleştirilen iki ayrı yüksekliği işgal ediyor gibi görünüyor.¹¹¹⁹

Seyyah, Amasya'nın Arnavutluk'ta bulunan ve benzer fiziki özelliklere sahip Berat adlı bir yeri hatırlattığını şu sözlerle ifade etmiştir:

Bu muhteşem bir konum bize benzer bir vadi durumundaki; kuzey tarafında sarp bir kale kayası ile çevrelenen, yukarı ve aşağısındaki ova arasından bir nehir akan Arnavutluk'taki Berat'ı hatırlattı. Ama Amasya, tahmin edilebileceği gibi aşırı sıcaklıklardan çok muzdariptir ve yazın bir fırını andırır, bu nedenle hava, vadiyi yukarı çeken esinti ile akşama doğru yumuşamasaydı sıcaklık dayanılmaz olurdu. Buranın nüfusu 20.000 olarak tahmin ediliyor.¹¹²⁰

¹¹¹⁶ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 93-94.

¹¹¹⁷ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 103.

¹¹¹⁸ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 26-27.

¹¹¹⁹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 27.

¹¹²⁰ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 28.

Seyyah, şehrin kuzey yamacında bulunan Alman Konsolos Krug'un evinden çıkarken karşılaştığı Amasya manzarasını şu şekilde betimlemiştir:

Bay Krug'un evinden çıkarken Amasya'nın konumunun her yerden görülebilecek en güzel manzarasını hayranlıkla seyretmek için durduk. Bu noktadan itibaren, ağaçları ve minareleriyle altımızda uzanan kasaba, birkaç köprüyle çevrili nehir, her iki taraftaki kayalık yükseklikler - özellikle kalenin duvarlarıyla taçlandırılmış kale kayasının sarp kayalıkları - yukarıdaki ve aşağıdaki iki zengin ova. Bütün bu manzara, o anda, geçidin diğer ucunda karşıımızda alçalmakta olan akşam güneşinin ışığıyla hoş bir görüntü sundu.¹¹²¹

Anderson, Çorum'dan sonra eski zamanlarda Etonia olarak bilinen Gümüşhacıköy'e uğramış, hem burada tarihi kalıntıların bulunduğu hem de buranın birkaç dakika doğusunda muhtemelen eski bir yerleşim yerini temsil eden büyük olmayan bir höyük olduğu bilgisini vermiştir.¹¹²² Seyyah, kasabada bulunan bazı yapılarda antik taş kullanıldığını şu sözlerle aktarmıştır: “Eski camide ve çeşmelerde (birinin yanında dört öküz başı ve çelenklerle süslenmiş kitabesiz taş) iri bloklar görülürken yeni bir caminin yapımında sınırsız taşlar kullanılmıştır. Sütunlar çoktur ve caminin yanındaki bir köşkün sütunları, bazıları korint düzeninde, bazıları Bizans tarzında çiçekli, bazıları ise kaba geç işlemeli başlıklarla desteklenmiştir.”¹¹²³ Anderson, 16 Temmuz 1899'da Gümüşhacıköy'den sonra geldiği Amasya'da acelesi olduğu için çok fazla inceleme yapacak zaman bulamamış ve sadece birkaç kaya mezarını ziyaret etmiş ve şehrin genel görünümünü fotoğraflanmıştır.¹¹²⁴

12.1. Dinî Mimari

Amasya'ya gelen seyyahlar eserlerinde dinî mimari kapsamında değerlendirilen cami, mescit, kilise, medrese, türbe ve mezarlıklara yer vermişlerdir.

a) Cami ve Mescitler

Wilkinson, şehirde bir cami olduğunu şu sözlerle ileri sürmüştür: Sakinlerinin büyük bir kısmı Hristiyan olduğu için burada sadece bir cami ve tamamı kesme taştan yapılmış iki yüksek minare ve çok güzel yapılar var.”¹¹²⁵

¹¹²¹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 43.

¹¹²² Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, s. 12.

¹¹²³ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, s. 12.

¹¹²⁴ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 48-49.

¹¹²⁵ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 66.

Morier, ayrıntıya girmeden Amasya'nın içerisinde geçen Yeşilırmak Nehri'nin hemen yanında harika bir caminin varlığından bahsetmektedir.¹¹²⁶

Porter, Amasya'dan ayrılırken Sultan Bayezid'e adanmış güzel bir caminin dış duvarının yanından geçtiklerine değinmiştir.¹¹²⁷

Smyth, Amasya'da karşılaştığı ve büyük bir beğeni hissettiği camilerle ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Tokat'taki bazı yapılara ve Sivas'taki daha büyük tarihi yapılara benzer bir süsleme bolluğu ve zarafeti sergileyen eski camilerin birkaçı olmasaydı şehrin sokakları çok az ilgi görürdü. Ne yazık ki Selçuklu mimarisinin (Mısır, Suriye veya Konstantinopolis'te hiçbir şeyle karşılaştıramadığım) gösterişli döneminin bu yapıları, girişimci bir sanatçı veya yetenekli acemi onarım ekipleri olmadıkça birkaç yıl içinde önemsenmeden ve bilinmeden yok olacak ancak süslemeleri o büyük ölümsüzlük makinesi olan yazıya aktararak unutulmaktan kurtarılabilir.¹¹²⁸

Lenep, şehirden ayrılırken kuzey-güney yönünde uzanan ana caddeden geçtiklerini, bu esnada yol üzerinde yer alan ve içerisinde bir kadın türbesinin de bulunduğu eski dönemlere ait ince sütun parçalarıyla süslenmiş bir cami gördüklerini belirtmiştir.¹¹²⁹ Sözü edilen cadde üzerindeki tarihi camilerin çevresinde bilindiği kadarıyla kadın türbesi bulunmadığından sözü edilen yapının Sultan II. Mehmed Camii olabileceği düşünülmektedir.

b) Kiliseler

Porter, Amasya'da karşılaştığı bir kilise hakkında şu bilgileri paylaşmıştır: “Kasabaya girerken ilk ilgi çekici şey, Ani'de gördüğüm kiliselerin mimarisine çok benzer üslupta yapılmış güzel bir Hristiyan kilisesinin kalıntılarıydı. Bu muhteşem harabenin bir kısmı günümüzde cami olarak kullanılmaktadır.”¹¹³⁰

Smith ve Dwight, Amasya'dan ayrılırken karşılaştıkları terk edilmiş bir kiliseyle ilgili olarak şu izlenimlerini aktarmaktadırlar:

Yeteri sayıda at temin ettikten sonra yola çıktık. Şehirden ayrılırken kalın ve sağlam ön cephe duvarları bulunan ve tam olarak antik tarzda özelliği yansıtan şaşırtıcı düzeyde olağanüstü görünümlü tarihi bir yapının yanından geçtik. Modern görünümlü diğer parçaları kabalığı ve zayıflığıyla belirgin bir tezatlık oluşturuyordu. Bir zamanlar Türkler tarafından camiye dönüştürülmüş bu yapının eski kilise olduğunu öğrendik fakat artık orada ibadet yapılmadığı için terk edilmiş görünümündedir.¹¹³¹

¹¹²⁶ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 339.

¹¹²⁷ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 712.

¹¹²⁸ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 142.

¹¹²⁹ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 103-104.

¹¹³⁰ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 707.

¹¹³¹ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 38.

Porter ile Smith ve Dwight'in eserlerinde yer verdikleri yapının Amasya'nın güneybatısında bulunan, günümüzde sadece birkaç duvarının ayakta kaldığı Eski Kilise olduğu düşünülmektedir.

Hamilton, Amasya'da bir Rum okulu ve kilisesi olduğuna değinmiş ama bu yapılar hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.¹¹³²

c) Medreseler

Hamilton, Amasya sokaklarında dolaşırken rastladığı ve medrese olarak tanımladığı bir yapı hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Daha öncesinde şehrin girişinde birkaç Türk yapısının yanından geçtik. Bizans Rumlarından toprakları almış olan ilk sultanların mezarları olduğu söyleniyor. Selçuklu tarzında yapılmış ve benim gösterebildiğim değerden daha fazlasını hak ediyor. Aynı cadde içinde eski bir medrese yapısı bulunuyor. Ön duvarları eski dönemlere ait korniş, friz ve sütun baştabanları vs. ile yapılandırılmış. Derinden kazınmış ve büyük harflerle yazılmış Yunan yazıt parçaları içeren üç büyük taş, giriş kenarlarını ve sütun baştabanını şekillendiriyor (No. 24).¹¹³³

Lenep, caddenin ilerisinde Abbasi Dönemi mimari özelliklerini barındıran iyi görünümlü başka bir camiye gördüğünü ve karşısında cami ile benzer bir üsluba sahip, içerisinde birkaç Müslüman mezarının olduğu bir türbe bulunduğunu ifade etmiştir.¹¹³⁴ Lenep daha önce de şehrin başka bir yerinde aynı mimarinin girift detaylarını sergileyen ince oymalı bir kapıya sahip bir medrese gördüklerini vurgulamıştır.¹¹³⁵ Kapı süsleme özelliklerinden yola çıkarak bu eserin de Amasya Gök Medrese olabileceği düşünülmektedir. Seyyah; bu üslupta süslemeye sahip eserlerin Sivas/Divriği ve diğer doğu şehirlerinde bulunduğuna fakat İstanbul ve çevresindeki daha geç dönem sayılabilecek daha az süslemeli saracenik yapılar olarak değerlendirilen Osmanlı eserlerinde görülmediğine dikkat çekmiştir.¹¹³⁶ Seyyah, bu yapılar ile Osmanlı yapıları arasındaki en belirgin farkı: “Yunan ve Roma modellerinin etkisinin görüleceği daha sonraki üsluplarda bulunan daha fazla yuvarlaklık ve sadelik veren kemer, diğer üsluplardan en belirgin farktır. Ayrıca süslemelerinin büyük bir bölümünü oluşturan ayrıntılı oymalarla işlenen Kuran'dan pasajlar da Abbasi çağının sergilediği o fanatizmden de yoksundur” biçiminde ifade etmiştir.¹¹³⁷

Tozer, kaya mezarlarını inceledikten sonra şehre dönerken Timur Han tarafından yaptırıldığını ifade ettiği açık avlulu ve etrafı sütunlarla çevrili bir yapının varlığı hakkında

¹¹³² Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 283-284.

¹¹³³ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 283; Bkz. Ek 18.

¹¹³⁴ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 104-105.

¹¹³⁵ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 105.

¹¹³⁶ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 105.

¹¹³⁷ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 105.

bilgilendirme yapmıştır. Amasya Darüşşifası olduğunu düşündüğümüz bu eserin seyyah tarafından betimlemesi şu şekilde olmuştur:

Bir noktada, rehberimizin Timur Han adını verdiği güzel bir Sarasenik portalı olan Selçuklu dönemine ait güzel bir binayı incelemek için durduk. Giriş kapısı kapalıydı ancak içinden daha sonra birkaç kez Küçük Asya'da bu tarz binalarda karşılaştığımız bir düzenlemeyle dış duvarlarla birlikte üst katta desteklenen sütun sıralarının içinde ve her iki yanında merkezi bir avlu olduğunu gördük. Bir hastane için tasarlanmış gibi görünüyor.¹¹³⁸

d) Türbe ve Mezarlıklar

Hamilton, Amasya sokaklarında dolaşırken rastladığı birkaç kalıntıyı mezar olarak tanımlamış ve şu açıklamalarda bulunmuştur: “Daha öncesinde şehrin girişinde birkaç Türk yapı kalıntısından geçtik. Bizans Rumlarından toprakları almış olan ilk sultanların mezarları oldukları söyleniyor. Selçuklu tarzında yapılmış ve benim gösterebildiğim değerden daha fazlasını hak ediyor.”¹¹³⁹

12.2. Sivil Mimari

Amasya'ya gelen seyyahlar gezi notlarında sivil mimari kapsamında değerlendirilen ev, sokak, ticaret yapıları ve su yapılarına yer vermişlerdir.

a) Evler ve Sokaklar

Wilkinson, Osmancık-Amasya arasındaki seyahat sırasında geçilen bir kasabanın evleri hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur: “İçinden geçtiğimiz bir kasabada genellikle evler, uçları iç içe geçmiş büyük yuvarlak ağaçlarla inşa edilmiş ve aralıkları kil ile doldurulmuş yöresel bir görünüme sahipti.”¹¹⁴⁰ Seyyah, Amasya evlerinin ise çoğunlukla ahşap, taşla inşa edildiğini ve kiremitlerle kaplandığını açıklamıştır.¹¹⁴¹

Morier, Amasya'nın doğu yönü girişinde meyve ağaçları ile çevrili bahçeli evlerin varlığına değinmektedir.¹¹⁴² Yine gezgin Amasya evleriyle ilgili olarak nehrin kenarına sıralandığını ve bu evlerin benzer çatı biçimlerine sahip olduğunu açıklamaktadır.¹¹⁴³

Ouseley, Amasya girişinde bahçeler içinde güzel villalar olduğuna değindikten sonra şehir içinde adeta tepede buluşan balkonlara sahip evlerin bulunduğu dar sokaklardan yürüdüklerini belirtmiştir.¹¹⁴⁴ Seyyah başka bir açıklamasında, şehirde mükemmel evlerin

¹¹³⁸ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 35.

¹¹³⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 283.

¹¹⁴⁰ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 65.

¹¹⁴¹ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 66.

¹¹⁴² Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 337.

¹¹⁴³ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 339.

¹¹⁴⁴ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 493.

bulduğuna değinmiştir.¹¹⁴⁵ Ayrıca Ouseley'in çizdiği Amasya gravüründe yakın planda görülen üç yapı, dönemin mimari tarzı hakkında bilgiler vermektedir.

Porter, Amasya sokaklarının dar ve bozuk olduğu için atlarının ilerlemekte zorluk çektiğinden yakınmakta ve ayrıca ahırlardan gelen pis kokuların dayanılmaz olduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁴⁶ Seyyah Amasya'da karşılaştığı eski binaların çoğunda Yunanca yazıtlar olduğunu bildirmekte ve her iki yandaki tavan araları yarım metreden fazla olmayan yüksek evlerin büyük yangından önceki Londra evlerine çok benzeyen çıkıntılı katları olduğuna değinmektedir.¹¹⁴⁷ Seyyah, Amasya'dan ayrılırken dar sokaklardaki birbirlerine bitişik evler arasından hızlıca ilerledikleri bilgisini vermiştir.¹¹⁴⁸ Seyyah, şehrin nüfusu hakkında şu paylaşımlarda bulunmuştur: "Yardımcımın araştırmaları sayesinde evlerin en az 6000 olduğunu öğrendim ve her eve dört kişi düştüğünü hesapladığımızda gerçek nüfusu üçte bir oranında aşan 24.000 kişi olduğu çıkıyor."¹¹⁴⁹

Smith ve Dwight; bu yörede yaygın olan evlerden daha iyi düzeyde 4000 Türk, 600 Ermeni ve 125 Rum evi bulunan Amasya'nın iyi olan bu evlerinin dışında genel Türk şehri özellikleri taşıdığı bilgisini vermişlerdir.¹¹⁵⁰

Hamilton, Amasya evlerinin çoğunun resimsel görünümü ile birlikte Türkiye'nin diğer şehirlerine göre üstünlük havası verecek biçimde taştan yapılmış olduğu bilgisini vermiş ve şehrin 3-4 bin arasında Türk, 750 Ermeni ve 100-150 Rum evinden meydana geldiğini belirtmiştir.¹¹⁵¹

Suter, Amasya evlerinin ahşap barakalardan biraz daha iyi ve çok kaba bir görünüme sahip olduğu bilgisini vermiş ve 3500'ü Türk, 350'si Ermeni, 120'si Rum olmak üzere 3970 eve sahip olduğunu belirtmiştir.¹¹⁵²

Smyth, genel olarak Doğu'daki evlerin harap durumda olmasına rağmen Amasya evlerinin göz alıcı bir tarzda inşa edilmiş olduğunu vurgulamıştır.¹¹⁵³

Lenep, Türklerin her zamanki gibi nehrin iki yakasında ve hafif eğimli bir zeminde uzanan en iyi ve en hoş mahallelerde oturduklarını belirtmiş ve iki katlı beşik çatılı evlerin

¹¹⁴⁵ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 494.

¹¹⁴⁶ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 707.

¹¹⁴⁷ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 707.

¹¹⁴⁸ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 712.

¹¹⁴⁹ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 713.

¹¹⁵⁰ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 37.

¹¹⁵¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 280.

¹¹⁵² Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...", s. 442.

¹¹⁵³ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 142.

arasından yükselen minarelerin belirlediği güney yakanın yapıların çoğunluğunu barındırdığını sözlerine eklemiştir. Seyyah ayrıca kalenin bulunduğu kuzey yakada evlerin üç dört sıra halinde nehir boyunca uzandığını açıklamıştır.¹¹⁵⁴

b) Çarşı ve Pazarlar

Porter, Amasya'nın Doğu'nun her yerine rakip olan bir ipek fabrikasına sahip olduğunu ve bu nedenle en büyük ticaret nesnesinin ipek kumaşı olduğunu açıklamıştır.¹¹⁵⁵ Smith ve Dwight, gezi notlarında Amasya çarşısından geçtikleri sırada yolun kenarında taş birikintisi farketdiklerini ve bunların çok uzak olmayan madenlerden getirilen tuz olduğunu öğrendiklerini açıklamaktadır.¹¹⁵⁶ Hamilton, Amasya'da bulunan pazarların küçük ve donanımlı olmadığına değinmiştir.¹¹⁵⁷ Suter, Amasya'nın ithalat ticaretinin yetersiz olduğunu fakat çarşıların düzenli ve makul ölçüde iyi tedarik edildiğini ifade etmiştir. Seyyah ayrıca İngiliz pazarı için yeterince iyi olmayan ipek üretildiğini ve bunların sadece küçük bir miktarının İstanbul'a diğerlerinin ise Halep ve Şam'a ihraç edildiğini açıklamıştır.¹¹⁵⁸ Ainsworth, gezi notlarında Amasya'da esas olarak ipek üretimi yapıldığına yer vermiştir.¹¹⁵⁹ Amasya'dan sonra Merzifon'a uğrayan seyyah, buranın güzel bir pazara ve hana sahip olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁶⁰

c) Han ve Kervansaraylar

Ouseley, Turhal'dan ayrıldıktan 25 mil (yaklaşık 40 km) sonra eski bir handa konaklamış ve bu han hakkında: "Hemen yanında eski bir yapının kalıntıları görülen, önü kesme taştan geniş ve iyi bir şekilde inşa edilmiş eski bir handı. Bu sağlam görünen yapı hakkında M. Otter de bilgi vermiştir."¹¹⁶¹ Porter de Turhal-Amasya yolunda karşılaştığı aynı yapı üzerinde durmuş ve yapı tarzı olarak farklı olduğunu vurguladığı bu kervansarayla ilgili şu değerlendirmelerde bulunmuştur: "Vadinin kapısı durumundaki Derbend'i geçtikten sonra yavaş yavaş daha geniş bir vadiye açıldık ve rotamız sırasında Türk imparatorluğunun bu bölgesinde pek yaygın olmayan bir yapı tarzı olan bir han veya kervansarayı geçtik. Bir sonraki durak noktamızın Turhal ile Amasya arasında olduğunu tahmin ediyorum."¹¹⁶² Ouseley ve Porter'in açıklama yaptıkları yapının Turhal-Amasya arasında yer alan Ezinepazar Han'ı olduğu düşünülmektedir.

¹¹⁵⁴ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 85.

¹¹⁵⁵ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 713.

¹¹⁵⁶ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 37.

¹¹⁵⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 284.

¹¹⁵⁸ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...", s. 442.

¹¹⁵⁹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 28.

¹¹⁶⁰ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 33.

¹¹⁶¹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 491.

¹¹⁶² Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 705.

Ouseley, Amasya’da bir handa kaldığını açıklamış fakat hanın mimari yapısı hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.¹¹⁶³ Porter, Amasya’da kaldığı Çapar Han olarak adlandırdığı bir yapıdan bahsetmekle birlikte yapıyla ilgili ayrıntılı bilgi vermemektedir.¹¹⁶⁴ Buradan Merzifon’a geçen seyyah, burada kaldığı hanla ilgili şu paylaşımlarda bulunmuştur:

Genel olarak ayrı bir oda alma şansının olduğu bir Çapar Han veya postanedeydik ama burası Tatarların kahvehâne dediği yerd; ilk görüntüsü ve kokusu kelimelerin ifade edebileceğinden daha iğrenç olan büyük bir oda şeklindeydi. Tüm yanlarına zeminden biraz yüksekte geniş sedirler döşenmişti; bu da kapıdan odanın ortasındaki geniş bir ocaktan oluşan şömineye zahmetsiz bir geçit sağlıyordu. Sedirler, kahve yapmak ve içmek için hiç temizlenmemiş mutfak eşyaları ile kaplıydı. Sedirlerde ya da daha doğrusu az önce tarif edilen yükseltiler, bir zamanlar şenlikli renklere sahip şilteler ve minderler ile örtülen eski paspaslar yayılmıştır ancak şimdi çeşitli yolcular tarafından bırakılan duman, toz ve diğer kirletici özelliklerin birikmiş gölgesinde tamamen kötü durumdadır.¹¹⁶⁵

Smith ve Dwight, gezi notlarında Amasya’da buldukları sürede kaldıkları hanın yükseltilmiş verandasında veya avlusunda dinlendiklerini belirtmektedirler.¹¹⁶⁶ Fraser, Amasya’da bir han veya kervansaraya götürüldükleri ve orada kısa sürede uygun bir yer buldukları bilgisini vermiştir.¹¹⁶⁷ Tozer, 1878 senesinde Amasya’da kaldığı hanı: “Konakladığımız han, bir iç avlunun etrafına inşa edilmiş, aşağıda ahırlar ve yukarıda bir galeri bulunan, nehri gören sayısız odaya erişim sağlayan ve doğrudan ziyaretimizin ana sebebi olan ünlü Kral Mezarları’na bakan dikdörtgen bir yapıydı.” şeklinde betimlemiştir.¹¹⁶⁸

d) Hamamlar

Wilkinson, Amasya’nın içinden geçen Yeşilirmak kenarında kurulmuş su çarklarının döndükçe kovalardaki suların oluklara döküldüğü ve borularla hamamlara, çeşmelere ve diğer yapılara taşındığı açıklamasında bulunmuştur.¹¹⁶⁹ Fraser, Amasya’ya ulaştıktan sonra şehirde bulunan ve inşa özellikleriyle ilgili ayrıntılı bilgi vermediği bir hamamda temizlendiğini belirtmiştir.¹¹⁷⁰

e) Köprüler

Howel, Amasya’yı Merzifon’a bağlayan ve Kızılırmak Nehri üzerinde yer alan taş bir köprüye değinmekte ve aynı güzergâhı izleyerek Amasya’dan ayrılmaktadır.¹¹⁷¹

¹¹⁶³ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 493.

¹¹⁶⁴ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 707.

¹¹⁶⁵ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 714.

¹¹⁶⁶ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 37.

¹¹⁶⁷ Fraser, *A Winter’s Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, s. 204.

¹¹⁶⁸ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 27.

¹¹⁶⁹ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 65.

¹¹⁷⁰ Fraser, *A Winter’s Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, s. 205.

¹¹⁷¹ Howel, *Through Armenia and Natolia or Asia Minor*, s. 104.

Porter, şehirdeki kral mezarlıklarına ulaşmak için kullandığı bir köprü hakkında şu bilgileri vermiştir: “Yolumuz boyunca dar ve boğucu caddeden geçtik, 160 fit genişliğindeki bir köprüden nehrin karşısına geçtik. Köprünün kenarları ince yivli mermer sütun parçalarıyla örüldür. Gerçekten de yapının ince kesme taşlı klasik mimarisi Strabon'un bahsettiği köprülerden biri olduğunu bana yeterince kanıtıyor. Bu durumda köprü yaklaşık on dokuz asırlık olmalıdır.”¹¹⁷² Seyyah, Amasya'dan ayrılırken Sultan Bayezid Camisi'nden sonra Yeşilırmak'ın üzerindeki yedi kemerli güzel bir köprüsünden geçtiklerine değinmekte ve ırmağın çevresiyle ilgili şu ifadelere yer vermektedir:

Altındaki su çok bulanık ve kirli görünüyordu ancak yine de tüm evsel amaçlar için kullanılıyor. Ancak kıyılar çeşitli noktalarda dik olduğundan, sakinler suyu kullanmak için onu dış çemberlerinde derin kovalarla doldurulmuş büyük tekerlekler vasıtasıyla yükseltmek zorunda kaldılar. Nehrin akışı onları sürekli hareket halinde tutar ve onlar hareket ettikçe aldıkları su için uygun şekilde yerleştirilmiş ahşap kanala atar.¹¹⁷³

Smith ve Dwight, gezi notlarında Amasya'da bulunan mükemmel bir köprünün nehrin iki yakasını birbirine bağladığı bilgisini vermişlerdir.¹¹⁷⁴

Hamilton, Amasya'nın içerisinden geçen Yeşilırmak üzerinde üçü taş biri ahşap dört köprünün olduğu bilgisini şu sözlerle ifade etmiştir:

Iris üzerinde, şehir sınırları içinde 4 köprü var. Kuzeye doğru en yukarıdaki yani birincisi yeni ve taştan; ikincisi, hemen mezarların altında o da taştan ama eski, görünüşe göre Roma dönemine ait ve ilk yapımından bu yana önemli ölçüde göçmüş; üçüncüsü, nehrin yönünü değiştirdiği ve kuzeye doğru aktığı Muallim konağının karşısında ve tahtadan; dördüncüsü, yarım mil daha aşağıda şehrin son ucunda ve taştan yapılmış.¹¹⁷⁵

Badger, ikisi ahşap, biri taştan yapılmış üç köprünün Amasya'da Yeşilırmak üzerinden geçişi sağladığını ifade etmiştir.¹¹⁷⁶

Tozer, Amasya'nın içinden akan Yeşilırmak üzerinde bulunan bir köprü hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Nehir, hanımızın yakınında bulunan alt kısımlar taştan üst ise ahşaptan yapılmış başka bir köprü ile geçildi. Köprü, büyüklüklerinden Roma dönemine ait gibi görünen ve yüzeyden çok az çıkan yuvarlak kemerler üzerinde duruyor. Yılın çoğu mevsiminde aşırı yağışlardan dolayı kapatılmaktadır ama şimdi kırık olsa da kemerlerin arasından bir üst köprüyü desteklemeye hizmet etmiş olması gereken payandalar yükselir. Bu geçit, şehre ulaşmadan önce içinden nehrin geçtiği başka bir küçük ovaya açılıyor.¹¹⁷⁷

f) Kanallar

¹¹⁷² Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 707.

¹¹⁷³ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 712.

¹¹⁷⁴ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 37.

¹¹⁷⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 283.

¹¹⁷⁶ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 18.

¹¹⁷⁷ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 27-28.

Morier, Amasya'dan Çorum'a yönelmiş ve şehrin çıkışında karşılaştığı su kanalları hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Her iki tarafında kayalıkların olduğu bir yola girdik, Amasya'ya kadar bu şekilde ilerledik. Amasya'ya yaklaşıyor olmak çok heyecanlıydı. Sağ tarafında insanlar tarafından işlenmiş tepe sıraları vardı. Dağların eteğinde, kayalıkların arasında bulunan geniş bir kanal nehre kadar ilerliyordu. Şüphesiz ki doğaüstü bir insan gücüyle yapılmış olan muazzam bir su kemeri, oldukça geniş bir kalınlığa sahipti. Vadinin aşağısından, her türlü meyve ağaçlarıyla kaplı bahçeli evler görünüyordu. Amasya'nın bu bölümü, görenleri hayran bırakır nitelikteydi. Hayal gücümle yücelttiğim şehre her adımım beni biraz daha yaklaştırıyordu.¹¹⁷⁸

Ouseley; Amasya'ya doğu yönünden yaklaşıldığında dik dağların arasındaki yolların engebeli bir hale geldiğini ve zorlaştığını vurguladıktan sonra Ferhat ile Şirin efsanesinde geçen oyulmuş dağa şu şekilde değinmiştir:

Amasya'ya varmadan üç-dört mil önce, sağımızda yola yakın dik ve engin dağlar görüldü. Türklerin Ferhat'ın elleriyle yonttuğunu ileri sürdükleri bu kayalıkların bazılarının yüzeyleri pürüzsüzdü. İranlı kaya oyucunun yaptığı ileri sürülen asıl kanalın, Kirmanşah yakınlarındaki Tag-û Bostan Dağı'nda bulunduğu bilinmektedir. Burada, çok sayıda İran el yazmasında geçen bu efsaneyi teyit edecek bir kanıtla karşılaşmadım. Görünen o ki buranın halkı, çok sayıda aşk romanında geçen Ferhat efsanesini, buradan çok uzaklarda gerçekleşmesine rağmen yanlış bir şekilde buraya ithaf etti. Amasya yakınlarında, Ferhat'ın Güzel Şirin'e olan aşkını kanıtlamak için deldiği Tag û Bostan Dağı'nda bulunan 'Süt Deresi' olarak da bilinen 'Cui-şir Deresi' olduğu ileri sürülen bir kanal veya su kemeri diyebileceğim bir yeri gösterdiler. 1743 senesinde Amasya'yı ziyaret eden Fransız gezgin M. Otter, bu karışıklığın yanlış bir söylentiden kaynaklandığını belirtmiştir.¹¹⁷⁹

12.3. Askeri Mimari

Wilkinson, seyahatnamesinde Amasya kalesi hakkında şu bilgileri vermiştir: "Nehrin diğer tarafında Yunanlar tarafından inşa edilmiş neredeyse erişilemeyen bir kale vardır. İl yöneticisinin ikametgâhıdır ve hükümdarın en büyük oğlunun tahta çağrılana kadar orada yaşaması adettendir."¹¹⁸⁰

Morier, Amasya Kalesi'nin şehrin kuzeyinde bir dağın tepesinde harabe durumunda olduğunu ve bu kalenin savunma işlevi göremeyeceğini vurgulamıştır.¹¹⁸¹ Gezgin, kaleden çok kalenin alt yamacındaki kral kaya mezarlarıyla ilgilenmiştir.

Ouseley'in Amasya'da bir hanın penceresinden yaptığı resminden, dik kayalıkların üzerindeki devasa kale görülmektedir. Seyyah kalenin surları ve durumu hakkında açıklayıcı bilgi vermemiş olup sadece kalenin resmini çizmekle yetinmiştir.

¹¹⁷⁸ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 337.

¹¹⁷⁹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 492.

¹¹⁸⁰ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 66.

¹¹⁸¹ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 338.

Porter, Amasya Kalesi'nin dış görünümünü şu sözlerle tasvir etmiştir: “Karşı tarafta muhteşem bir kayalık yükseliyor; tepenin neredeyse erişilmez uçurumunda oyulmuş kral mezarları bulunurken piramidal zirvesinde eski kalenin şimdi çürüyen kuleleri uzanıyor.”¹¹⁸² Kalenin bulunduğu dağın alt yamacında bulunan kral mezarlarını yakından görmeye giden seyyah, kalenin alt surları hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Batı ucunda, doğrudan kale tepesinin tabanına giden bir kapı yolunun altından geçtik ve ardından ara sıra kısa basamaklarla kesintiye uğrayan dik bir taş döşenmiş yoldan tırmanmaya başladık. Her iki taraftaki dar yollu evler arasından ilerlerken bizi türlü türlü insanlar gözleriyle takip ediyordu. Yanlarından geçerken dikkatli şekilde baktım ama sürpriz bir şekilde, bu insanlardan hiçbiri niyetimi daha yakından keşfetmek için beni takip etmedi. Böylelikle Akropolis'in daha yüksek ve daha açık engelsiz bir bölümüne ulaştık. O noktada antik üst yapının eski duvarlarını neredeyse temellerine kadar yıkılmış buldum ama kalenin alt surlarının ve kulelerinin hattını açıkça izleyebiliyordum. Burada hamam ve hamam benzeri diğer bazı binaların zemin çalışmalarının izini sürdüm ancak bu binalar, çevredeki surlardan daha yakın zamanda yapılmışa benziyordu.¹¹⁸³

Smith ve Dwight, Amasya Kalesi ile ilgili olarak şu açıklamalarda bulunmuşlardır: “Penceremin karşısında görünen ve her iki tarafında devasa uçurumların yer aldığı dağ, eski bir kalenin duvarları ile taçlandırılmış ayrı bir kaya parçası tarafından şekillendirilmiştir.”¹¹⁸⁴

Hamilton, Amasya Kalesi'ni ziyaret etmiş ve kale ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir. Seyyahın kale ile ilgili gözlemleri şu şekildedir:

Kaleyi ziyaretim, oldukça grafiksel tanımlanmış tüm detayları ve özelliklerini verdiğim için çok tatmin ediciydi. Dikey uçurumlu şehirden direk çıkmanın herhangi bir yolu bulunmadığından doğuya doğru büyük bir daire çizmeniz ve kuzeye ve güneye doğru uzayan ve Akropolü kuzeydeki dağlara bağlayan dar bir sırta giden arkadaki yılankavi yoldan çıkmanız gerekiyor. Bu dairesel rota, kale yüksekliğinin 5-6 stadya olduğunu belirleyen pasajı açıklamaktadır ki bu, zirveye ulaşmanın tek seçeneği olan yolun uzunluğu anlamına gelmektedir. Çıkışın başladığı yere yakın sert kayaya oyulmuş iki yazıt buldum. Ancak sadece her gün güneşin en uygun şekilde ışınlarını gönderdiği saatlerde buraya geri gelerek deşifre edebildim (No. 25-26).¹¹⁸⁵

Akropolisin üzerinde eski zamanların mimarisine ait çok az sayıda kalıntı bulduğuna şaşırđım. Duvar ve kulelerin bir kısmı ve bir yeraltı geçidi dışında hiçbir şey şimdi yok. Şu anda ayakta duran duvarların büyük kısmı Bizans veya Türk yapımı. Ancak Strabon'un adını verdiği şeyin tarifine uyan en yüksek noktasında, πεπυρωμεναί παγκάλως kelimeleriyle zikrettiği güzel yapıya sahip iki Helenistik kulenin önemli kalıntıları bulunuyor. χοροφαί, ilk anda hayal ettiğim gibi ara bir sırtla bağlanmış iki farklı nokta değilmiş. Aksine iki dar sırtın biri kuzeye ve nehre yakın aniden sona eren diğeri ise doğuya uzanmaya başladığı yerd. Duvar açıları ve Helenistik işçiliğindeki kuleler fevkalade güzel uygulanmış; her taş dış yüzeyinde hafif dışa kavisli, ortası, eklem düzleminin önünde 3-4 inç çıkıntı yapıyor; işçiliği de çok düzenli, her bir sıra 16 inç kalınlığında.

Aslında en büyük ilgiyi çeken şey, yukarıda bahsi geçen yeraltı geçidi, Strabon'un σπιγγεç dediği yer olduğu belli. Ünye, Tokat, Turhal ve Zile gibi kayalık mevkilerde benzer biçimde kurulmuş başka kalelerde de görmüş olduğum yeraltı merdivenlerine yakın benzerlik taşıyor. Sadece su temini için planlanmış ya da kaleye gizli çıkış kapısı vazifesi üstlenmiş olsun fark etmez, Antik Çağ'a ait ve Helenistik orijine sahip olduğu konusunda şüphe götürmez. Amasya'da bu kapalı geçit

¹¹⁸² Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 707.

¹¹⁸³ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 708-709.

¹¹⁸⁴ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 37.

¹¹⁸⁵ Bkz. Ek 19, 20.

veya koridorlardan iki tane var gibi görünüyor. Biri sırta doğru doğu istikametinde zirveden ya da $\chi\omicron\rho\rho\phi\alpha\iota$ 'den, diğeri sırttan kuzey istikamette kayalık tepe içine doğru gidiyor. Birincisi ikincisi gibi kaya içine kazılmış değil ama yer üstü işçiliğinde inşa edilmesine rağmen eşit oranda gizlenmiş. Bu tür yerlerden çok sayıda görmüş biri olarak tabanda mükemmel bir su kaynağı olduğu da söylenince, bir rehber ve ışık edinerek bu geçidi inmeye ve girintileri incelemeye karar verdim. Antik zamanlara ait oluşuyla ilgili düşüncem başlangıçta sarsıldı zira giriş, kenarlar ve çatı tuğlalarla örülmüştü. Fakat 20 fit kadar aşağı inince Helenistik işçiliğinde yapılmış eski girişe geldim. Basamakları ya aşınmış ya da moloz ve çamurla dolmuş son derece dik olan iniş uğursuz başladı. Tek seferde 15-20 basamak birden kaydım.

Birkaç yerde kenarlar girişle aynı tarzda Helenistik bloklarla inşa edilmişti. Nihayet yaklaşık 300 fit derinliğindeki tabana ulaştığımda küçük temiz bir soğuk su havuzu buldum. Etrafındaki duvar da Helenistik yapıdaydı. Orijinalde çok daha derin olduğu fakat taşlarla dolmuş olduğu görünüyor. Dolayısıyla Pompey'in emriyle yıkılmış membalardan biri olabilir veya Strabon tarafından Pompey'in Arsaces'e karşı savaşında tahrip olduklarını söyledikleri de aynı tanımdaydı, öyle ki her iki durumda da aynı $\omicron\delta\rho\epsilon\iota\alpha$ kelimesini kullanıyor. İçinde bu geçidin kazındığı kaya, sert kireç taşından meydana geliyor. Fakat bazen gerektiği yerlerde duvarla desteklenmiş yumuşak kolay dağılabılır şist yatakları içinden geçiyor. Şunu da ekleyebilirim ki Ünye ve Tokat'ta daha önce anlattığım yeraltı geçitleri Amasya'dakine o kadar yakın benzerlik taşıyor ki antik oluşları ile ilgili şüphe duyulamaz ve bu, o yerlerin Mithridates'in istihkâmlarından bazıları olma ihtimalini güçlendiriyor.¹¹⁸⁶

Badger, Amasya'nın karşısındaki beş yüz fit yüksekliğindeki dağın zirvesinde devasa surlarıyla geniş bir kalenin kalıntıları olduğu bilgisini vermiştir.¹¹⁸⁷

Lennepe, 13 Mayıs Cuma sabahı erken bir saatte doğan güneşi izlemek için vadinin karşı tarafındaki sarp kayalıkların tepesindeki kaleye gittiğini bildirmiş kale hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Nehir yatağının neredeyse en kenarından çok aniden yükselen, yaklaşık 800 veya 1000 fit üzerinde duran antik akropolisin kalıntıları hâlâ büyük kayalık kütle üzerinde durmaktadır. Zirveye yalnızca kuzey ve kuzeybatıdaki dar bir dolambaçlı yoldan erişilebilir. En üstte hatırı sayılır kalıntılar var ancak nehir ile tepenin eteği arasında çok daha iyi durumda olan başka bir kale daha var. 1844'te burayı ilk ziyaret ettiğimde, üst kalede tabanı oklarla ve daha önce Türk garnizonu tarafından kullanılmış olan zırh parçalarıyla dolu olan hâlâ iyi durumda bir oda vardı. Ancak görünen o ki her şey ziyaretçiler tarafından götürülmüş.¹¹⁸⁸

Lennepe, Amasya Kalesi'nin bulunduğu zirveden aşağı inen yolun yaklaşık üçte biri mesafesinde sadece aşağı kaleye inen zorlu patikalarla ulaşılabilen, dağın merkezine doğru oyulmuş bir tüneli andıran, üzerinde pek çok farklı görüş bildirilmiş ilginç kazılar olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁸⁹ Seyyah, yatağın altında 45 dereceden fazla eğimli, yaklaşık 12 fit genişliğinde ve 8 fit yüksekliğinde oyuk olduğunu bildirmiştir.¹¹⁹⁰ Seyyah, buradan aşağı doğru inen merdivenlerin olduğunu şu sözlerle aktarmıştır:

Kısmen kırılmış ve yıpranmış ve kısmen gevşek taşlarla kaplanmış, kişinin yürüyüşünü zorlaştıran, aşağıya doğru inen kayadan oyulmuş basamaklar vardır. Bu merdivenlerden

¹¹⁸⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 281-282.

¹¹⁸⁷ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 18.

¹¹⁸⁸ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 87-88.

¹¹⁸⁹ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 88.

¹¹⁹⁰ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 88.

indiğimizde bir elimizle yanan bir mum tutarken diğeriyle duvara yaslanmak zorunda kaldık. Her biri 6 inç olmak üzere tünelin toplam uzunluğu 75 fit olup yaklaşık 150 basamak olmalıydı. Altta bir taş yığını ve biraz su bulduk. Tokat'taki eski kale alanında, aslında aynı topluma ait bir kazıyı daha ziyaret ettik. Amasya'dakinden yalnızca tepenin üstünde, daha derin ve daha dik olmasıyla farklıydı; dipte su yoktu. Bir arkadaşımız, Tokat'ın yaklaşık iki saat güneyindeki dağlarda, muhtemelen aynı döneme ait eski bir kalede bulunduğumuza benzer üçüncü bir oyuğa indi ve onun durumu bir öncekine benziyordu. Üstelik üçü de aşağı yukarı aynı derinlikte olması merak edilecek bir konu gibi durmaktadır. İkisinde de yan galeriye ait herhangi bir işaret yoktur.¹¹⁹¹

Seyyah, kayalardaki oyuklarla ilgili bu açıklamaları yaptıktan sonra bunların yapılaşma amacının bir kalenin su ihtiyacını görmek için bir sarnıç olabileceğini şu sözlerle ifade etmiştir:

Ben de bu kazıların, döşenen borular aracılığıyla yağmur sularının toplandığı sarnıçlar olduğu teorisine katılmaya meyilliyim. Bu kalelerde sarnıçların olmadığı varsayılmamalıdır çünkü aksi takdirde birkaç günden fazla süren bir kuşatmaya dayanamazlardı ancak sarnıç belirtileri yok. Amasya yapılarının, garnizonun günde birkaç kez su almaya zorlanacağı bir sarnıç olduğu ve erişiminin çok zor olduğu itirazında bulunulmuştur; yine de varsayımımız hepsinden daha makul ve zeminin dikliğinin ve en azından yirmi beş yüzyıllık sürenin, kazı ağzının çevresindeki kayaların biçiminde fiziksel değişikliklere yol açtığını kolayca varsayabiliriz.¹¹⁹²

Tozer, Amasya'da bulunduğu sırada Amasya Kalesi ve Kral Kaya Mezarları'nı yakından görmek istemiş ve bu amaçla Paşa'dan kendisine eşlik edecek bir rehber talebinde bulunmuştur. Talebi olumlu karşılık gören seyyah, ilk olarak kale ve surlarla ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Yaşadığımız yerin yakınındaki tahta köprüden geçip şehrin kalesinin yer aldığı tepenin eteğindeki dar sokaklara ulaştık, ortalama 40 basamaklı Doğu'ya özgü taş merdivenle çıktık. Binaların arasından çıkan, kısmen Pontus krallığı zamanına, kısmen Orta Çağ'a (Sarasenic veya Selçuklu) ait bir geçidin kırıldığı eski bir duvar hattına ulaştık. Yapıya ait kulelerin bazıları iyi olup birinde otuz üç kat antik duvar saydım. Bunlar, yukarıdaki kaleye pratik bir çıkışın olduğu dik ve dar bir kanala yaklaşmayı komuta etme amacıyla hizmet eden; Strabon'un sarayı ve kral mezarlarını çevrelediğini belirttiği surlardır. Bu akropolden iki yanda inen sur hatları, sadece falezleri tırmanmanın mümkün olduğu kısımlar boyunca uzanmaktadır. Bu kalenin tarihiyle ilgili olarak şunları diyebilirim ki Pompey, Mithridates'le giriştiği savaşta şehri ele geçirip surları yıktırdı ve daha sonra onarılan kale, Ankara savaşında Sultan Bayezid'ı yenen Büyük Timur'un yedi aylık kuşatmasına direndi.¹¹⁹³

12.4. Antik Mimari

Şehre girer girmez Morier'in dikkatini, Amasya'nın kuzey dağ yamaçlarında yer alan Pontus Kral Kaya Mezarları çekmiştir. Gezgin, bu kaya mezarları ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Kalenin bulunduğu dağın göze çarpıcı yüksek bir noktasında ve kayalıkların içerisinde dikkat çekici beş anıt görülmektedir. Genç bir Türk'ün rehberliğinde taş köprüyü geçtim ve mağaraların içerisinden anıtların bulunduğu dağlara doğru çıktım. Arazinin korunaklı bölümünde inşa edilmiş olan kale kalıntılarını geçtik ve üç oyulmuş odaya ulaştık. İlki üçgen süslemeli cepheye sahipti. Önlerinde platform olan diğer ikisinin içlerine doğru geçitleri vardı. Sola doğru ilerledikçe iki büyük oyuğa geldik. Dağın yamacı boyunca ilerleyen ve doğal taş korkulukları olan bir metre genişliğinde

¹¹⁹¹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 88-89.

¹¹⁹² Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 89-90.

¹¹⁹³ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 32-33.

patika, kapalı galerilerin önlerine kadar ilerliyor. Anıtlardan biri, 12 adım genişliğinde kare biçimli olup sert mermer kütlesi, her bir kenarı 120 cm. uzunluğunda bütün olarak kesilmiş ve içerisine oda oyuğu açılmıştır. Çevresinde geçit olmadığı için yandaki ve sondaki anıta geçemedik. Bu anıtları St. Chrysostom, papazların inzivaya çekildiği manastır odaları olarak tanımlamıştır. Fakat ben, bu anlama gelecek bir işaret göremedim. Bu konu üzerine bilgilendirici çalışmalar yapılabilir. Rehberim, bu odalarda sadece yazıtlar değil heykellerin de bulunduğunu ve şu anda kaybolduğunu söyledi.¹¹⁹⁴

Ouseley, Amasya’da gördüğü Pontus Kral Kaya Mezarları hakkında bazı açıklamalarda bulunmuştur:

Garip bir şekilde İranlı kaya oyucusu Ferhat’a atfedilen, dağın sağlam kayalıklarının yamacına kazılarak oluşturulmuş beş olağanüstü oda gördüm. Diğer geleneklerin aktardığına göre, bunlar Erken Hristiyan Dönemi azizlerinin meskenleri olup XVII. yüzyıl süresince de Müslüman dervişler tarafından kullanılmıştır. Bunların yapılma amacı ne olursa olsun biz, bu dağda bulunan antik izleri bulmaya talip kişileriz. Benim görüşüm, bu odaların Pontus krallarının yıkık duvarlar arasındaki mezarları mı yoksa başka bir amaçla mı yapıldığının tespit edilmiş olabileceği doğrultusundadır. Muhtemelen, şartlar daha yakından incelememe izin verecek. Bu kayalıkların kraliyet sarayını ve mezarları barındırdığını biz, Hristiyan Çağı’ndan 30 yıl önce Amasya’da doğmuş olan Strabon’un ifadelerinden biliyoruz.”¹¹⁹⁵

Porter, Amasya Kalesi’nin bulunduğu kayalıkların ulaşılamaz uçurumunda oyularak oluşturulmuş kral mezarlıklarının bulunduğu bilgisini vermiş ve mezar yapılarını yakından görebilmek için yanına bir rehber alarak yola çıkmıştır. Seyyah gidiş yolunu ve anıtları şu şekilde tasvir etmiştir:

Dağın bu yüzünde, kuzeydeki üç mezar kendilerini gösterir ve diğer ikisi de aynı şekilde güneyde görülmektedir. Dökülen duvarlardan birinin altında sigara içmek için yarı uyuyan yeniçeriye bırakıp solumuzdaki harabelere doğru yöneldik ve yirmi ya da otuz adım daha yükseğe tırmandıktan sonra altı ya da sekiz metre uzunluğundaki sağlam kayaya oyulmuş bir geçitten geçtik. Geçidin giriş bölümünün her iki yanının üst ve alt bölümlerinde eski bir ızgara parmaklıklarının yerleştirilmiş olduğunu düşündüğüm delik izleri vardı. Bu karanlık geçitten, yaklaşık altı fit genişliğinde ve bir tür merdiven gibi yukarı çıkan oyulmuş uzun bir kaya çıkıntısı üzerinden uçurumun kenarındaki açıklığa çıktık. Uçurumun yanındaki taraf alçak bir korkulukla korunuyordu, bu korkulukla dağ tarafı arasındaki patika kazılırken birkaç metre yükseklikte bırakılmıştır. Bu şekilde yaklaşık yirmi yarda yükselen patika bizi, dört fit genişliğinde ve otuz beş fit yüksekliğinde bir geçit oluşturan, on yedi veya on sekiz fit derinliğe kadar oyulmuş ilk mezar kazısına getirdi; yirmi beş fitlik kemerli bir oyuk biçimde sınırlanan mezar, buradan bakıldığında düzleştirilmiş yarım daire biçimli olup çevresinde rahatça ulaşım sağlanabilecek sağlam bir kaya genişliği bırakır. Bu mağaranın yüzüne uzun bir platformda sona eren birkaç alçak basamakla ulaşılır; iç kısım büyük bir tabut veya lahit için yeterli alan yaratacak şekilde, küçük tonozlu bir oda biçiminde tekrar kazılmıştır: Zeminin ortasındaki çukurun uygun boyutlarda görünmesi, onun mezar olabileceğindedir. Buna giriş, beş fit yüksekliğinde ve üç fit genişliğinde üstü düz bir kapıdan yapılır. Kapı ayrıca daha önce demir parmaklıkların takılmış olabileceği delikleri de muhafaza eder.

Herhangi bir yazıt için boşuna arandım. Bu ilk oyuğu bırakarak kayalık çıkıntının yaklaşık yirmi yarda daha uzağındaki az önce anlatılandan hiçbir şekilde farkı olmayan bir ikincisine girdik. Daha sonra dağın güneyindekilerden daha aşağıda bulunan kuzeydekileri ziyaret ettik. Onların geniş ve muhteşem görüntüsünden yola çıkarak antik yaklaşım tarzı ve genel olarak bu seri, en mükemmel tasarıma sahip görünüyor ancak portali üstün bir özenle yontulmuş ve diğerlerini bulduğumuzdan daha az tahrip edilmiş en sağdaki mezar alınlığı olan tek mezardır. İç kısmı da oldukça geniştir ama tüm mezarların yüzleri o kadar acıklı bir şekilde parçalanmış ki süslemelerinin tarzını bile tahmin

¹¹⁹⁴ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, ss. 338-339.

¹¹⁹⁵ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 494.

etmek imkânsız ancak tepenin eğiminin aşağısında bir yerde friz ve arşitrav parçaları gibi oyulmuş kayanın kine benzer birkaç taş parçası bulunmaktadır. Bu antik mezarların cephelerinin tapınağa benzer revakların oluşmasına yardım etmiş olmaları da ihtimal dışı değildir.¹¹⁹⁶

Seyyah, kaya mezarları ile ilgili açıklamalarına şu sözlerle devam etmiştir:

Nehrin kale ile aynı tarafında ancak daha yüksek olan kayalık burunlardan biri, iki mezar daha içeriyor ancak bu mezarlar dağın yüksekliğinde ve kale kayasında en son incelediklerimizden daha aşağıda kazılmış. Biri ovaya oldukça yakındır ve girişinin kenarlarında mimari süslemelerin belirgin izleri vardır. Nehrin karşı tarafındaki her tarafı komuta edebilen kale tepesinden daha uzak gözlemleri yapabildim ve böylelikle şehrin hemen yukarısındaki dağ yamacında iki tane daha görünüyordu. Yakından ve uzaktan gördüklerimin sayısı dokuzu buldu; bunların ne zaman inşa edildiği ancak gerçek bir karşılaştırmayla tahmin edilebilir. Onların bütün planları, Hristiyanlık çağından çok önce zulüm gören pek çok müridin doğal mağaralara ya da çok farklı biçimlerdeki yeraltı sığınaklarına sığınmak zorunda kaldığını kanıtıyor. Onları, Pers'in erken çağlarında tercih edilen gömme tarzına benzer bulmaktayım.¹¹⁹⁷

Amasya'nın Pontus veya Kapadokya'nın en eski ve en zengin şehirlerinden biri olduğunu vurgulayan Porter, bu mezar yapılarını şu şekilde tarihlendirmiştir:

Bu ülke Darius Hystaspes'in üçüncü koruma alanının bir parçasını oluşturuyordu ve böylece Hristiyanlık döneminden yaklaşık üç yüzyıl önce bir krallık haline gelene kadar bu tür bir taşra devletinde kaldı. Bu nedenle Amasya'nın, Nakşi-Rüstem veya Telmissos gibi kralliyet kaya mezarları üzerinde etkili olan tüm bağımsız hükümdarlıklarla hüküm sürecek olan Persli ve soylu yöneticilerin yönetimi altındaki erken örneklerden olması pek olası değildir. Ülkenin sonraki kralları tarafından yapılan bu mezar kazıları ya kendi kullanımları için yapılmıştır ya da daha zahmetli işçiliğe sahip benzer mağaralar tarafından taklit edilmiş olabilir. Buna görüşe göre çok eski olan kale kayasının güney yamacındaki mezarın basit stilini varsaydığım da, Mithridates zamanının muhteşem prenslerinin en kuzeyli ve süslü mimarisidir. Ancak bu kalıntılar, mezarlar içerisinde bir yer olarak kabul görmedi ve üzerinde durduğumuz tepeden doğunun tüm hükümdarlarına emirler yağdıran Pompey, bu başşehre kendisi despot rolü oynarken kralliyet cesedini Sinop'taki uzak bir mezara gönderdi.¹¹⁹⁸

Smith ve Dwight, Amasya Kral Kaya Mezarları ile ilgili açıklamalarda şu bilgilere yer vermişlerdir: “Penceremin karşısında görünen ve her iki tarafında devasa uçurumların yer aldığı dağ, eski bir kalenin duvarları ile taçlandırılmış ayrı bir kaya parçası tarafından şekillendirilmiştir. Dağın kenar uçurumunda hangi geleneğe ait olduğu bilinmeyen derviş hücreleri gibi birkaç kazı açıklığı vardır.”¹¹⁹⁹

Hamilton, Amasya Kalesi'ni gezdikten sonra kalenin bulunduğu tepenin yamacında yer alan kral kaya mezarlarına da uğramış ve bu mezarlarla ilgili şu paylaşımlarda bulunmuştur:

Kalenin hemen altında, güneyde, Strabon'un Βασιλεων μνηματα olarak andığı üçü batı ikisi doğuya doğru olmak üzere beş ünlü kral mezarı var. Kayanın dik yüzü, konumlarına has özellikleri daha gösterişli olması için yapay olarak düzleştirilmiş. Şehir merkezine yakın eski köprülerden birinden tepenin biraz yukarısına doğru dik bir yol çıkıyor fakat batı tarafındaki mezarlara küçük bir yeraltı odası içinden dar bir yolla ve uçurumun dikey yüzünden boşalmış ve geride kalan kayadan bir korkulukla korunmuş açık bir geçitten ancak yaklaşılabilir. Benzer bir merdivenli geçit

¹¹⁹⁶ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 709-711.

¹¹⁹⁷ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 709-711.

¹¹⁹⁸ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 711-712.

¹¹⁹⁹ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 37.

birinden diğerine geçişi sağlıyor. En uzakta olanın ortasında oyulmuş küçük bir bölmesi var. Onu çevreleyen kayadan etrafında ve tepesinde eni 2 ile 3 fit arasında değişkenlik gösteren bir geçitle tamamen ayrılıyor. Burada yol aniden kesiliyor ve mezar sanki hiç bitmemiş gibi görünüyor. Diğerleri de, tam olarak aynı plan üzerine yapılmış. 'Travels from Persia' adlı eserinde Sir K. Porter'in anlattığı şehrin dışındaki Aynalı Mağara'ya benziyor fakat yazıtları yok. Daha küçük olan doğu yöndeki mezarların altında, dikkate değer ölçüde eski Yunan sur kalıntıları ve en iyi Helenistik stilde inşa edilmiş kare bir kule bulunuyor. Bu duvarlar da batıya, tepeden yukarı doğru izlenebilir. Strabon'un, içinde krala ait mezarlar bulunan peribolos'u oluşturduklarını anlattığı duvarlar olduğu aşikardır. Daha basit üslup ve karakter de şehrin yakınlarında daha küçük birkaç mağara kazınmış ve dağ eteği yakınında taş ocağı izleri görülebiliyor.¹²⁰⁰

Ainsworth, Amasya'da bulunduğu sırada kral kaya mezarıyla ilgili şu tespitlerde bulunmuştur:

Kalenin altında, uçurumun dikey yüzünde ve görünüşe göre neredeyse erişilemez bir konumda, genellikle Pontus krallarına ait olduğu kabul edilen devasa mezarlar vardır. Icesius'un mezarı gibi bunlar kare veya neredeyse dikdörtgen kütlelerdir, katı kayadan yontulmuş, küçük bir merkezi açıklığa ve büyük oranlarda az ya da çok kaba sütunlara sahip ve eşit derecede kaba yarı dairesel kemerleri destekleyen kütlelerdir. Pontus sanatının kalıntılarını barındıran dört anıtın her birinin taslağını aldık. Bunlardan biri üçgen bir alınlığa sahiptir.¹²⁰¹

Badger, Amasya'da gördüğü kral mezarları ile ilgili şu bilgileri paylaşmıştır:

Kalenin altında, dağın dik yamaçlarında, bazıları tarafından Pontus krallarının mezarları olduğu varsayılan birçok mezar mağarası bulunurken diğerleri orijinal yapılarını Amasya monarşisinin ait olduğu Pers zerdüştlarına ve Hz. İsa'dan üç yüz yıl önce üçüncü satraplığın başşehirini oluşturdu. Bu mezarların üzerinde bulunan ancak zamanla okunamayacak kadar tahrif edilmiş olan birkaç Yunanca yazıt, İskender tarafından Pers hanedanının yıkılmasından sonra Amasya'yı ele geçiren bazı devletler tarafından çağlar sonra eklenmiş olabilir.¹²⁰²

Lenep, Amasya'da gördüğü Kral Mezarları hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Kralların ünlü mezarları, aynı kale tepesinin güneydoğu yüzünde kayadan oyulmuştur, böylece şehrin neredeyse her yerinden tam olarak görülebilmektedirler. Bunlara aşağıdan kayaya oyulmuş yanal bir merdivenle yaklaşılr, bu da aynı platforma çıkar. Her mezar, hatırı sayılır büyüklükte bir odadır ve oyulduğu kayanın etrafından üzerinden oyularak izole edilmiştir. Nehrin aşağısında, sağ kıyıda buna benzer bir mezar daha var. Girişin üzerine oyulmuş Roma harfleri ile "aziz rahip" kelimesi yazıyor.¹²⁰³

Lenep, Amasya'nın kuzey-güney yönlü ana caddesinde parçalanmış eski bir mermer lahit bulunduğunu, ayrıca bir evin iki yan direği ve kapısının üstünde Roma Dönemi'ne ait olduğunu düşündüğü üç mermer levha gördüklerini bu levhaların üzerinde şu yazıtların yer aldığını belirtmiştir:

ΕΠΙΑΡΡΙΟΥΑΝΤΟ

ΜΑΤΙΚΩΔΗΜΑΡΧΙΚΗCΕΞ

¹²⁰⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 282-283.

¹²⁰¹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 26.

¹²⁰² Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 18.

¹²⁰³ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 90.

CMHTPOΠOΛE¹²⁰⁴

Tozer, yanına aldığı bir rehber ile kral mezarlarını yakından inceleme fırsatı bulmuş ve mezarlardan birinin de çizimini yapmıştır. Seyyah, sayahatnamesinde bu mezarlar hakkında şu ifadelere yer vermiştir:

Saray, nehre ve şehre bakan güzel bir konumda bulunan kayaların çıkıntısı ile oluşturulmuş düz bir platform üzerinde duruyordu. Toplam beş olan Kral Mezarları iki grup halinde birbirinden birkaç yüz metre uzakta olup kanallarla ayrılırlar. Uzaktan bakıldığında, görünüşleri bir devin eli tarafından oluşturulmuş büyük ocaklara, daha yakından ise tepede yuvarlatılmış devasa lahitlere benziyor. Çoğunlukla aynı özelliklere sahip bu mezarların hepsi dik kayalıklara oyulmuştur. Başlangıcı, genellikle üç ila altı arasında değişen bir dizi geniş adımdan oluşur; daha sonra burayı, tonozlu bir çatı ile kayaya doğru geri çekilen dikdörtgen bir giriş izler ve bu yüzün ortasında, yerden oldukça yüksekte, bazen yukarıdan aşağıya yarıya kadar, içinden giriş olan kare başlı bir açıklık vardır. İçeride orta büyüklükte bir oda, çevresinde alçak bir taş koltuk veya sedir bulunur. Ön tarafın uzunluğu, kabaca 25 ila 35 fit arasındayken çatının yüksekliği genellikle uzunluğun dörtte üçü kadardır. Anlatılanların tümü masif taştan yontularak yapılmıştır ancak bunların daha da ayrı bir özelliği vardır; yanlardan, arkadan ve üstten yontulup kayadan ayrılmışlar böylece yalnızca tabanlarındaki kayaya dokunurlar. Bazı mezarlar için bu koşulsuz doğrudur ancak diğerleri kısmen üstlerindeki taşla bağlantılıdır. Bunun amacı, süzülen suyun neden olduğu nemi önlemek gibi görünmekle birlikte aynı zamanda bu anıtlar üzerindeki en büyük otorite olan M. Perrot'un öne sürdüğü gibi bu şekilde oluşturulan çerçeve türü, etkiyi uzaktan artırmaya hizmet ediyor. Şu anda neredeyse süslemeden yoksundurlar ve bazı kaşifler, bazılarının altındaki enkazda oyma taş parçaları bulduklarını söylese de, hiçbir zaman çok fazla mimari süslemeye sahip değillerdi. Ancak ön cephelerde belli aralıklarla görülen delikler, tamamen veya kısmen metal levhalarla kaplandıklarının açık bir kanıtıdır.

Kraliyet sarayının arkasındaki bazı kırık basamakları tırmanarak en yakın mezar grubuna ulaştık. Sayıları üçtür ve bunlardan ilki biraz daha düşük bir seviyede dururken yan yana olan diğer ikisi bir çift oluşturuyor gibi görünmektedir. Daha sonra gördüğümüz bunlardan daha mükemmel olup ilk ikisini çevreleyen kayadan tamamen kopmuş değil. Bunları inceledikten sonra dik bir patika ile vadiye indik ve burayı geçerek ikinci bir gruptan diğer ikisinin bulunduğu daha yüksek bir noktaya uçurum boyunca tekrar yükseldik. Bunlardan en uzak olanı, ikisi arasında daha yüksek olanıdır ve aralarındaki iletişim, kayaya oyulmuş dik ve kaygan basamakların çatışması ile gerçekleşir; burası, o kadar sarpıtır ki geçidin bir bölümünde uçurumun içinden oyularak ve dış tarafta bir korkuluk koruması ile çıkılır. Nehrin en az 300 fit yukarısında hâkim oldukları vadinin manzarası çok çarpıcı iki mezar daha duruyor. Önceki grubun üçünden daha büyük bir ölçekteler ve uygulamalarının biçimiyle ayırt ediliyorlar.¹²⁰⁵

Seyyah, Amasya'nın birkaç kilometre dışında yol üzerinde gördüğü ve kral mezarlarına benzettiği bu yapı hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Daha sonra nehri taş köprüyle geçtik ve Merzifon Ovası'ndan inen kola ulaşana kadar güneşin kavurucu sıcaklığından harika bir gölge sağlayan dut ağaçlarının altından biraz ilerledik. Kasabadan yaklaşık iki mil uzakta, İris Nehri'ne yaklaşan yüksek kayaların olduğu bir yere giden yolu takip ederek diğerleriyle aynı plan üzerine inşa edilmiş ve yol kenarında kazılmış duran tüm mezarların en büyüğüne geldik. Bu anıtların uygulanması son derece mükemmeldir. Mezar odasının yanlarını ve arkasını çevreleyen geçidin duvarları, neredeyse camsı bir yüzey sunacak kadar cilalanmıştır, bu durumdan dolayı yöre halkı buraya "Ayna Mağarası" adını vermiştir. Tüm bu anıtlardan sadece birinin duvarının ortasından daha yüksekte duran giriş kapısının üzerine büyük harflerle şu yazı oyulmuştur:

ΓΗΣ

¹²⁰⁴ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 104.

¹²⁰⁵ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 33-35.

APXI IEPETΣ

“Toprak Ana'nın başrahibi” anlamına gelen bu yazının kazındığı duvara sahip mezar, Strabon'un Pontus'un bu bölümünde var olduğunu söylediği önemli rahipliklerden biridir. Bu duvarın yüzünde de eski yazıtın harfleri arasında altın nimbuslu bir aziz başı ve bunun altında tam boy bir figürün durduğu Bizans fresklerinin izleri vardı. Bunların tarihi ne olursa olsun, bu tür nesnelerin temsiline o zamandan sonra müsamaha gösterilmeyeceğinden kesinlikle Müslümanların fethinden önce olmalıdır.¹²⁰⁶

Tozer, bu mezar yapılarının ne zaman yapıldıkları ile ilgili daha önce yapılmış araştırmalar hakkında bilgilendirmeler de yapmış ve bu konudaki genel anlayışın MÖ 5 ve 2. yüzyıllar arasında yaşamış Pontus kral ve prenslerine ait olduğu bilgisini paylaşmıştır.¹²⁰⁷ Ayrıca seyyah, Antik Dönem’de Pontus krallarına ait sarayın nehre ve şehre bakan güzel bir konumda bulunan kayaların çıkıntısı ile oluşturulmuş düz bir platform üzerinde durduğu bilgisini paylaşmıştır.¹²⁰⁸

13. Çorum ve Çevresi

Çorum hakkında ilk bilgilere Wilkinson’un eseri aracılığıyla ulaşmaktayız. Yazar, eserinde Hacıhamza’dan geçen ve sularının rengiyle bağlantılı biçimde Türklerin Kızılırmak olarak adlandırdıkları Halys (Kızılırmak) Nehri’nin pirinç tarlalarını sulayan yapay kanalları doldurduğuna değinmiştir.¹²⁰⁹ Ayrıca, Hacıhamza’dan ayrıldıktan sonra bölgedeki dağların çok dik olduğu hakkında şu açıklamalara yer vermiştir: “Dağların üzerinden geçen geçit sonunda o kadar tehlikeli hale geldi ki yolcularımız yürüyerek gitmeye karar verdiler.”¹²¹⁰

Anadolu yolculuğunu Erzurum-İstanbul istikametinde planlayan Morier, Amasya yönünden Osmancık’a ilerlemiştir. Merzifon-Osmancık arasındaki mesafeyi yürüyüş süresini dikkate alarak 14 saat hesaplayan Morier, güzergâhla ilgili şu açıklamaları yapmıştır: “Mısır, üzüm bağları ve sık ağaçlarla çevrili ovayı, koyu renkte akan ve eski adı Halys olan Kızılırmak sulamaktadır.”¹²¹¹ Osmancık’ı küçük bir köy olarak tanımlayan Morier, seyahatnamesinde Osmancık’ın ilk görüntüsü ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir: “Yoldaki bir tepenin ardından, ovanın canlı ve yeşil manzarası içerisinde Osmancık’ı gördük. Dağların eteğinde görünen birkaç ev dışında, kasabanın görünen başka bir tarafı yoktu.”¹²¹² Osmancık’tan sabah saatlerinde ayrılan Morier, Osmancık-Hacıhamza arasının sekiz saat yürüyüş mesafesinde

¹²⁰⁶ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 35-36.

¹²⁰⁷ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 37-38.

¹²⁰⁸ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 33.

¹²⁰⁹ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 61.

¹²¹⁰ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 61.

¹²¹¹ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 340.

¹²¹² Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 340

olduğunu ve bu güzergâhta haydut saldırılarının gerçekleşebileceğine değinmiştir.¹²¹³ Gezginin Osmancık-Hacıhamza arası yolun durumu ile ilgili verdiği bilgiler arasında: “Kızılırmak boyunca ilerledik. Manzara harikaydı. Osmancık’tan iki saat sonra dağlara doğru döndük ve dik yamaçlardan çıktık. Tepede etrafı iyi bir şekilde gözlemeleme fırsatı bulduk. Tepenin sonuna ulaştığımızda, altımızda nehrin kıvrılarak ilerlediğini ve bir uçurumun kenarında olduğumuzu fark ettim. Uçurumun bir bölümü korkuluk tarafından kapatılmıştı.” açıklamaları bulunmaktadır.¹²¹⁴ Hacıhamza ile ilgili olarak derenin kenarındaki hana ve kalenin dışında birkaç yerleşim yerinin varlığına değinen gezgin, başka açıklama yapmamıştır.¹²¹⁵

Morier’den üç yıl sonra aynı rotayı kullanarak Osmancık’a giriş yapan Ouseley, Fransız coğrafyacı D’Anville’nin buranın antik Pimalis yerleşkesi üzerine kurulu olduğunu düşündüğünü belirttikten sonra kasaba hakkında şu bilgileri kaydetmiştir: “Osmancık, üzerinde devasa kalenin bulunduğu yüksek kayaların eteğinde olağanüstü görünmektedir. Kalenin aşağısında akan Kızılırmak Deresi’nin (Antik Halys) üzerindeki 14 kemerli köprü ve çevresi hoş bir görüntü vermektedir. Bölge, ekili ovalar ve ormanlıklar bakımından zengindir.”¹²¹⁶ Kasaba ile ilgili anlatımlara devam eden seyyah, kasabanın merkezindeki hana doğru ilerlerken Amasya’dakilerden daha iyi derecede kazı odaları açılmış olan tepenin yanından geçtiklerini ve bu kazı çalışmalarının henüz tamamlanmamış olduğunu vurgulamaktadır.¹²¹⁷

Ouseley, Osmancık’tan sonra Hacıhamza’ya ulaşmış ve kasabayı birkaç ev, güneş yanığından gümüş rengine dönmüş kurşun kaplamalı bir minare veya çan kulesi, küçük bir çarşı ve pazardan ibaret olan hoş bir yer olarak betimlemiştir.¹²¹⁸ Hacıhamza’da kısa bir süre kaldıktan sonra Tosya’ya doğru yola koyulan seyyah; hem kalın ağaçlı ormanlar, harika akan nehir ve dik tepelerden oluşan manzaraların güzelliğine değinmiş hem de bu bölgelerde haydut saldırısı olabileceği endişesini dile getirmiştir.¹²¹⁹

Porter, Osmancık’ın D’Anville tarafından eski Pimolis olduğunun belirtildiğini ifade ettikten sonra kasaba hakkında şu bilgileri vermektedir:

Kasaba, vadinin ortasında duran muazzam bir yalıtılmış yüksekliğin güneybatı yüzünü kaplamaktadır; Kapadokya’nın bu bölümünün zirvesi, yazılı olarak Strabon’un tarifine çok uygun olan geniş bir kalenin kalıntıları ile taçlandırılmıştır. Genel sokak çizgisinden daha yüksekte, kayanın yukarısında, kasaba halkı tarafından iskân edilen çürüyen kulelerle resimsel bir şekilde

¹²¹³ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 341.

¹²¹⁴ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 341-342.

¹²¹⁵ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 342.

¹²¹⁶ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 498.

¹²¹⁷ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 498.

¹²¹⁸ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 498.

¹²¹⁹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 498.

¹²¹⁹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 498.

karışan birkaç dağınık konut görülüyor. Paphlagonia'nın doğu sınırını belirleyen, eskilerin Halys olarak adlandırdığı kalın ve sarı suları olan Kızılırmak, girişimizin hemen öncesinde geçtiğimiz yol şeridinde yüksekliğin tabanı ile nehir kenarı arasındaki tek ayırım niteliğindedir. Bu yer, uzunluğu 300 metreyi geçen ve on beş kemerli asil bir taş köprü ile geçilir. Kurucusu olarak II. Bayezid, kendisine atfedilen onura sahiptir ancak bence çok daha eski bir dönemin mimarisidir. Kısmen mükemmel bir şekilde şampanya renginde olan vadinin bütün görünümü çok benzersizdir ve kasabanın yakınında olmasına rağmen bol miktarda ekilmiştir ve bazı yerlerde ovadan aniden yükselen ve ayrı duran devasa dik siyah kaya kütleleri tarafından kesintiye uğratılmıştır. Kasaba benzer şekilde devam etmektedir.¹²²⁰

Osmancık'tan sonra Hacıhamza'ya ulaşan Porter, burası hakkındaki izlenimlerini: “Dağların yamacında yer alan Hacıhamza, ağaçların arasında güzelce kucaklanmış; ince ve altın yaldızlı bir minare ile kutsanmış küçük bir alana sahiptir. Sadece tek kemerli bir köprüünün kalıntıları, Halys'in bu noktada genişliğinin çok ürkütücü olmadığını gösteriyor.” şeklinde ifade etmiştir.¹²²¹

İki Amerikalı misyoner Smith ve Dwight, 1830-1832 yılları arasındaki Doğu seyahatlerine İstanbul'dan başlamışlardır. Tosya'dan sonra Hacıhamza'ya ulaşan seyyahlar buranın küçük bir köy olduğu ve burada bir hanın olduğu bilgisini vermişlerdir.¹²²² Hiçbir olumsuzluk yaşamamalarına rağmen Türklere karşı büyük bir ön yargıyla yaklaşan seyyahlar, dar ve sarp olarak belirttikleri Hacıhamza-Osmancık arasında birçok hırsızlık yaşandığını vurgulamışlardır.¹²²³

Misyonerler, Osmancık'a varmadan önce kesme taş kullanılarak sağlam bir şekilde inşa edilmiş mükemmel bir köprüden geçtiklerini belirtmişler ve Osmancık hakkında şu izlenimlerde bulunmuşlardır: “Osmancık, Hacıhamza'dan sekiz saatlik mesafededir ve tepesinde harap bir kalenin yer aldığı izole bir kayanın ayaklarına kurulmuştur. Kasabanın suyu kötü durumda olup burada sağlıksız bir ortam vardır.”¹²²⁴

İskoç seyahat yazarı ve ressam James Baillie Fraser, 1833 senesinin Aralık ayında İran topraklarına ulaşmak için Londra'dan ayrılmıştır. Kara yoluyla Balkanlar üzerinden İstanbul'a ulaşan gezgin, buradan Anadolu'nun içlerine yönelmiştir. Çorum sınırlarına Hacıhamza'dan giriş yapan gezgin yöreyi şu şekilde betimlemiştir: “Sekiz saatlik bir yolculuktan sonra Kızılırmak veya onun bir koluna inene kadar birkaç büyük dere geçtik, kahvaltı kulübesi olan bir vadide müstahkem ve son derece harika bir görüntü sunan Hacıhamza, dereye bakan bir

¹²²⁰ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 716-717.

¹²²¹ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 717.

¹²²² Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 34.

¹²²³ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 35.

¹²²⁴ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 35.

yamaca kurulmuştur.”¹²²⁵ Osmancık’a varmak için Hacıhamza’dan ayrılan gezgin, uçurumlarla ve tehlikelerle dolu yolu şu şekilde aktarmaktadır:

Nehrin kükreyip dev bir girdap oluşturduğu dağın bir çıkıntısı, yaklaşık on ya da iki yüz fit yüksekliğindeki dik uçurumda son bulur ve yarı yolda, bu kayanın karşısında, taşkının dört ya da beş yüz fit yukarısında, yol, esas olarak taş ocakları ve sert taşları patlatarak yapılmıştır. Bu şekilde yapılan yol yaklaşık on fit genişliğinde inşa edilmiş ve döşeli, burada kayanın zemin için yeterli olmadığı yerlerde bir de korkuluk var ama bazı yerleri o kadar ince ve alçak ki üstüne düşseniz savruluyor ve tepeden tırnağa devriliyorsunuz. Dik bir tırmanış ve inişle bütünü çeyrek mil uzunluğunda olabilir.¹²²⁶

Osmancık’ın kayda değer bir yer olmadığını belirten Fraser, burada bir süre dinlendikten sonra Merzifon’a yönelmiştir.

Çorum şehir merkezini ilk ziyaret eden seyyah Hamilton olmuştur. Seyyah, şehir hakkında şu izlenimlerde bulunmuştur: “Öğleden kısa süre sonra harabe kaleyi geçtik ve 2000 üzerinde Türk evi barındıran, sayısız bahçelerin kesiştiği kirlî ve dağınık Çorum kasabasına girdik. Çarşılar dolu ve burada çevre tepelerin ürünü sarı çilekler boldu. Burası Avrupalı bir gezgin tarafından henüz görülmemişti.”¹²²⁷

Ainsworth, 16 Kasım 1837’de Osmancık’a ulaşmış ve bir gece burada kalmıştır. Seyyah, Osmancık’ın küçük bir kasaba olsa da birkaç şeyiyle ilgi çekici olduğunu vurgulamış ve kasaba ile ilgili açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Asya Türkiye’sinde Osmanlı padişahı adını taşıyan tek şehirdir; aslen Yunanların Otresası olan bu kasaba, bugünkü adını Osmanlı hanedanının kurucusundan almıştır. Kastamonu’nun felçli ve isyancı Prensi Kötürüm’ü¹²²⁸ kontrol altında tutmak için Bayezid zamanında garnizon kurulmuş ve ek bir kale ile güçlendirilmiştir. Aynı padişah, bu yerde hâlâ Halys üzerinde bir geçit sağlayan görkemli köprüyü de inşa etti.¹²²⁹

Seyyah, Osmancık’ı 300 evi, beş mescidi, bir han ve hamamları ile hareketli küçük modern bir posta kasabası olarak tanımlamış ve en büyük özelliğinin mevcut olan kalesi olduğunu ifade etmiştir.¹²³⁰ Kasım’ın 17’sinde büyük yoldan Osmancık’tan ayrıldıklarını ifade eden seyyah, nehir kıyısı boyunca on millik bir mesafe boyunca ilerlediklerini, nehrin ağaçlıklı dağlar arasından geçtiği esnada ilerleyecek yol bulmakta zorlandıklarını belirtmiştir.¹²³¹

18 Kasım akşamı oldukça alçakta bulunan Çorum’a vardıklarını ve bir Müslüman’ın evine yerleştiklerini açıklayan Ainsworth, Çorum’la ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

¹²²⁵ Fraser, *A Winter’s Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, s. 197.

¹²²⁶ Fraser, *A Winter’s Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, s. 198.

¹²²⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 289-290.

¹²²⁸ Sözü edilen hükümdar, Candaroğulları Beyliği hükümdarı Kötürüm Bayezid’dir.

¹²²⁹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s.97.

¹²³⁰ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, ss.97-98.

¹²³¹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s.98.

Ertesi gün, evlerin sayısı 1800 olan ancak genellikle tek katlı olduğu için nüfusu 7600'den fazla tahmin edilemeyen kasabayı gezdik. Dört han ve çok sayıda hamam var ve biz on altı minare saydık. Çok az sayıda yerleşik olmayan Hristiyan aile var. Bunlar kiremitçi ve çömlekçi olarak çalışıyorlar. Pazarda çok miktarda buğday satılıyordu.¹²³²

Seyyah, ayrıca Çorum adının nereden geldiği ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

Çorum, Tavium değilse bile adının kesinlikle uzaktan ilişkili olduğu açık, eski adının ne olduğuna karar vermek zor. Strabon'a göre Trocmian Galatia'da Tavium'dan başka Mithridatium, diğeri Danala adında iki kale daha vardı. İkincisi, Pompey ve Lucullus'un bir araya geldiği ve Plutarch'a göre, birbirlerine büyük başarıları konusunda çok nezaket dolu ve karşılıklı övgülerle hitap ettikleri yerdir. Ancak o sadece bir köy olarak tanımlanmaktadır.¹²³³

Ainsworth, Hamilton'un verdiği bazı bilgilerde yanlışlığı hususunda şu açıklamaları yapma ihtiyacı hissetmiştir:

Bay Hamilton, 1836'da bu bölgede yaptığı seyahatlerde, Rum Hristiyan kalıntılarının başka yerlerden geldiği bilgisini aldı ancak bu, yerlilerden öğrendiklerimizle aynı doğrultuda değildi. Bilakis üzerinde yazıtlı büyük bir taşın Hristiyanlar tarafından taşındığını duyduk. Albay Chesney, Bay Hamilton'dan önce orada bulunduğundan kendisinin bu kasabayı ziyaret eden ilk Frank olduğunu varsaymakta yanılıyor. Gezinler, sık sık ziyaret edilen herhangi bir Anadolu kasabasını veya köyünü ziyaret ederken gençlerin yüzündeki açıkta kalan kaşlarını çatma özelliğinden de anlaşıldığı gibi bu gerçekten de bir Türkmen şehridir.¹²³⁴

20 Kasım'da Çorum'dan ayrıldıktan sonra İskilip'e yönelen seyahatçinin bir dönemeci geçtikten sonra aniden karşısına çıkan İskilip ile ilgili ilk izlenimleri şunlardır:

İskilip tepelerinin eteğine ulaşana kadar, bataklık ve çimenlik arazilerde biraz yol kat ettik. Burada, yamaçları üzüm bağlarıyla kaplı küçük bir vadiye girdik. Dolambaçlı bir yoldan ilerlerken ağaçların, çalılık bitki örtüsünün ve zengin verimli bahçelerin, insan yerleşimi vaat ettiği bir yere geldik, yolun bir açısını aniden döndüğümüzde önümüze aniden bir şehir ve bir kale çıktı; kale, önünde pürüzsüz ve kaygan bir yüzeye sahip neredeyse mükemmel konik bir tepe olan, benzersiz bir şekilde cesur ve çıplak görünümlü bir kayanın üzerine tünemişti. Aşağıda, ardı ardına minareler ve derin vadiden tepelerin kayalık yamaçlarına kadar kalabalıklaşan evler yavaş yavaş genişliyor, ta ki kalenin etrafında göz alabildiğine geniş bir daire çizdikleri görülünceye kadar.¹²³⁵

Seyyah, antik adıyla Blucium olan İskilip antik şehrini ziyaret eden ilk Avrupalıların kendileri olduğunu ifade etmiş ve gayrimüslim tebaanın buraya yerleşmesine izin verilmediğini, sadece kasabada ticaret yapmasına ve kervansaray'da ikamet etmesine izin verildiğini açıklamıştır.¹²³⁶

Ertesi gün İskilip'i keşfetmeye başlayan seyahatçi, kasaba hakkında şu izlenimlerde bulunmuştur: “Ertesi gün keşiflerimize başladık ve kasabanın, esas olarak kiremit çatılı iki katlı, yuvarlak sayı ile 1500 evden oluştuğunu gördük. Minarelerin sayısı oldukça fazlaydı ve hanlar

¹²³² Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 101.

¹²³³ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, ss. 101-102.

¹²³⁴ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 102.

¹²³⁵ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 103.

¹²³⁶ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 104.

da iyi ticari binalardı.”¹²³⁷ Seyyah, 22 Kasım tarihinde yoğun bir sis içinde İskilip'ten çıktığını ve kısa süre sonra tepeleri aştıktan sonra solunda derin bir vadide nehir, sağında ise iç kısımları ince çam ağaçlarıyla kaplı tepelik bir sıradağ bulunan, alçı taşının soğuk yaylasına girdiklerini belirtmiştir.¹²³⁸

Ainsworth, bir süre sonra 19 Temmuz günü bahçeler arasında güzel bir konuma sahip olduğunu belirttiği Hacıhamza'ya tekrar ulaşmış ve burayı, bir kısmı eski surlarla çevrili kalenin içinde yer alan yaklaşık 500 evden oluşan bir posta istasyonu olarak tanımlamıştır.¹²³⁹

Anderson, 1899 tarihinde yazdığı seyahatnamesinde, 2 Haziran günü girdiği İskilip'in NeoCesareia'dan (Niksar) Amasya ve Çankırı üzerinden batıya doğru uzanan Roma yolunun çizgisine yakın bir yerde bulunduğunu belirtmiş, bu görüşünü de Pomponius Bassus'un kasabanın içinden akan dere üzerinde bir köprüye diktirdiği bir kilometre taşı ile desteklemiş ve böylelikle Potus sınırlarını İskilip'ten başlatmıştır.¹²⁴⁰ Seyyah, kasabayı kaymakam tarafından yönetilen bağ ve bahçelerle dolu, güzel bir yer olarak tanımlamıştır.¹²⁴¹

Anderson, buranın eski adının kesin olarak bilinmediğini fakat Bizans Dönemi'nde tarihi bir yer haline gelen ve Constantino Porphyrogenetos tarafından Theme Paflagonya'nın altı şehrinden biri olarak bahsedilen Dadybra'nın olabileceğini belirtmiştir.¹²⁴²

Anderson, İskilip'ten sonra 3 Haziran günü antik zamanlarda bölgenin merkezi olarak nitelediği, Kızılırmak ve Yeşılırmak arasında kalan Çorum'a ulaşmış ve buranın Profesör Ramsay tarafından Helenopontus'un bir kasabası olan Euchaita ile özdeşleştirildiği bilgisini vermiştir.¹²⁴³

Anderson, Osmacık'ın nüfusu yaklaşık 4000 olan küçük bir bir kaymakamlık olduğunu ve buranın dörtte birinin Halys'in (Kızılırmak Nehri) sol kıyısında inşa edilmiş Gemici Mahallesi'nden ancak şehrin daha eski ve ana kısmının sağ kıyıda bulunduğu bilgisini paylaşmıştır.¹²⁴⁴

13.1. Dinî Mimari

¹²³⁷ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 104.

¹²³⁸ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 105.

¹²³⁹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 35.

¹²⁴⁰ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, s. 3.

¹²⁴¹ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 3-4.

¹²⁴² Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, s. 5.

¹²⁴³ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 7-8.

¹²⁴⁴ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, s. 101.

Çorum'a gelen seyyahlar eserlerinde dinî mimari kapsamında değerlendirilen cami, mescit, türbe ile mezarlıklara yer vermişlerdir.

a) Cami ve Mescitler

Ouseley, eserinde Hacıhamza'da karşılaştığı bir minarenin veya çan kulesinin kurşun kaplamalı olduğuna ve güneşte renginin gümüşe döndüğüne yer vermiştir.¹²⁴⁵

Hamilton, Çorum'da büyük ve güzel bir bina olarak tanımladığı cami hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Sultan III. Alaeddin Keykubat döneminde inşa edilen ve değişik dönemlerde onarımlar geçiren Muradi Rabi Ulu Camii "Çorum Camii" büyük ve güzel bir bina olup önce Sultan Murat tarafından dikilmiş, daha sonra Çapan Oğlu tarafından yenilenmiş. Orayı ziyaret ettiğimde akşam namazı vaktiydi. Akşam ibadetleri için abdest alan bu kadar sofu görünümlü Türk görmemişim. Anlaşılan ilgimi fazla beğenmişlerdi; özellikle Tatar'ımın eşliğinde kapıdan girip içeri bakıldığında içinin çok güzel biçimde dekore edildiği görülecektir. Renkli lambalardan 50 fit çapında büyük bir halka, kubbe biçiminde çatıdan sarkık olarak yerden 6-7 fit yüksekliğe asılı duruyor, ışıklandığında etkisi göz kamaştırıcı olmalı.¹²⁴⁶

Hamilton, Yozgat'a ilerlerken yakınlarda antik kalıntılar olduğunu öğrenmiş ve bu yapıyı görmek için günümüzde Alaca ilçesinin Mahmudiye köyüne ulaşmıştır. Geldiği mevkiyi Karahisar olarak tanımlayan seyyah, buradaki Behramşah Kulliyesi'ni şu şekilde betimlemiştir:

Bu dağ eteğinde önemli bir şehrin kalıntıları mevcuttur. 4-5 büyük binanın kocaman pürüzlü taş yıkıntılarından meydana geliyor. Neredeyse tamamının dış kaplaması kaldırılmış ya da harap edilmiş. Türklere ait gibi görünüyor. Biri hamam diğeri han görüntüsü veriyor ve oldukça büyük olan üçüncüsü de cami olarak anılıyor. İnşaatında, görünüşe göre Roma veya Bizans tarzında tuğlalar kullanılmış. Tavium olmadığı kesin. Helenistik harabe izleri bulamadığım için hayal kırıklığına uğradım. Doğuya doğru alçak tepeler üstünde Türklerin Sancak Tepe dedikleri yüksek bir höyük bulunuyor. Rivayete göre, Sultan Murad ya da Murat Bağdat'a ilerlerken her bir askerinin bir avuç dolusu toprak atarak öbek oluşturmasını emretmiş ve ordu, etrafında kamp kurarken bu höyük üzerine sancağını dikmiş.¹²⁴⁷

Ainsworth, Osmancık'ta beş mescid; Çorum'da 16, İskilip'te çok sayıda minare bulunduğunu açıklamış fakat yapılar hakkında ayrıntılı bilgiler vermemiştir.¹²⁴⁸

b) Türbe ve Mezarlıklar

Ouseley, doğu yönünden Osmancık'a varmadan hemen önce yolun sağında Müslüman bir âlime ait türbe olabileceğini düşündüğü bir yapı hakkında: "Çevresinde birkaç mezar ve kumaş parçaları bağlanmış ağacın bulunduğu bir yapıydı." ifadesini kullanmıştır.¹²⁴⁹

¹²⁴⁵ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 498.

¹²⁴⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 290-291.

¹²⁴⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 292.

¹²⁴⁸ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 104.

¹²⁴⁹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 497.

13.2. Sivil Mimari

Çorum'a gelen seyyahlar gezi notlarında sivil mimari kapsamında değerlendirilen ev, sokak, ticaret yapıları ve su yapılarına yer vermişlerdir.

a) Evler ve Sokaklar

Hamilton, Çorum'da 2000 kadar Türk evinin, Ainsworth ise Osmancık'ta 300, Çorum'da çoğunluğunun tek katlı inşa edilmiş ortalama 1800 evin bulunduğu bilgisini paylaşmış fakat evler hakkında ayrıntılı bilgiler vermemiştir.¹²⁵⁰ Seyyah, Çorum'un ilçesi İskilip'te ise kiremit çatılı iki katlı olarak inşa edilmiş ortalama 1500 evin bulunduğunu açıklamıştır.

b) Çarşı ve Pazarlar

Ouseley, Osmancık'tan sonra ulaştığı Hacıhamza'da küçük bir çarşı ve pazarın olduğunu belirtmiştir.¹²⁵¹ Ainsworth, Çorum'da kiremit ve çömlek işinde çalışan çok az sayıda yerleşik olmayan Hristiyan olduğuna değinmiş ve buranın pazarında çok miktarda buğday satıldığı bilgisini vermiştir.¹²⁵²

c) Han ve Kervansaraylar

Ouseley; Hacıhamza'da eşit boyutlarda, ferah her iki tarafında üçer olmak üzere altı odanın bulunduğu yüksek tavanlı bir hana girdiklerini belirtmekte ve sözlerine şu şekilde devam etmektedir: "Odalar dolu gibi görünüyordu, kibar birkaç Türk, bize rahat odalarını verdiler ve birkaç saat uyuduk."¹²⁵³ Ainsworth, Osmancık'ta bir, Çorum'da dört hanın bulunduğunu, İskilip'teki hanların ise iyi ticaret yapıları olduğunu açıklamış fakat yapım özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.

d) Hamamlar

Ainsworth, Osmancık'ta 1, Çorum'da çok sayıda hamamın olduğu bilgisini paylaşmış fakat yapıların inşa özellikleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermemiştir.¹²⁵⁴

e) Köprüler

¹²⁵⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 290-291.

¹²⁵¹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 498.

¹²⁵² Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 101.

¹²⁵³ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 499.

¹²⁵⁴ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 101.

Wilkinson, Osmancık'la ilgili: “Albay ve yeğeni, Osmanlı Devleti'nin ilk şehzadesinin doğum yeri olduğu düşünölen Osmancık kasabasına on beş kemerli ince bir köprüden geçerek giriş yaptılar.” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.¹²⁵⁵

Morier, Merzifon-Osmancık ve Osmancık-Hacıhamza arası olmak üzere iki köprüye değinmektedir. Birinci köprüyle ilgili olarak sadece dikkat çekici bir köprü açıklaması ile yetinen gezgin, Osmancık'ın hemen çıkışında karşılaştığı ikinci köprü ile ilgili olarak ise şu paylaşımında bulunmuştur: “Osmanlı Devleti'nin iyi zamanlarında yapılmış ve hâlen yeni durumda olan on dört kemerli bir köprüden geçtik. Nehir yön değıştirdiğinden soldaki dört kemer kuru kalmış ve nehir akışını evlerin ve bahçelerin yanından devam ettirmektedir.”¹²⁵⁶

Ouseley, Osmancık'tan ayrıldıktan üç mil sonra suyun akımına dayanacak güçte olmayan bir köprü kalıntısı ile karşılaştığını ve dipnotlarla bu köprünün Sultan Bayezid Han'ın yaptırdığı 19 kemerli köprü olmadığını açıklamaktadır.¹²⁵⁷

Porter, Osmancık'ın hemen girişinde Kızılırmak üzerinde II. Bayezid'e atfedilen ama kendisinin daha eski bir tarihte yapıldığını düşündüğü 300 metreyi geçen ve on beş kemerli asil bir taş köprü olduğu bilgisini vermiştir.¹²⁵⁸

Ainsworth, Kızılırmak üzerinden geçiş sağlayan 13 kemerden oluşan ve 283 yarda uzunluğundaki görkemli Osmancık Körüsü'nün Bayezid zamanında yapıldığı bilgisini vermiştir.¹²⁵⁹

Anderson, Osmanlı'nın Anadolu'daki genişlemesinde Osmancık'ın önemli olduğunu vurgulamış, II. Bayezid tarafından yaptırılan 228 metre uzunluğundaki 15 kemerli ince köprünün varlığını da bu görüşün delili olarak göstermiştir.¹²⁶⁰ Seyyah, köprü ile ilgili açıklamalarına ilave olarak köprünün o günkü görünümünü yansıtan bir fotoğrafı da paylaşmıştır.

13.3. Askeri Mimari

Wilkinson, Hacıhamza yolunda soyguncuların çok olduğuna değindikten sonra yolcuların güvenli bir yer olarak gördükleri küçük bir kalede geceyi geçirdiklerini belirtmiş ama kale hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.

¹²⁵⁵ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 61.

¹²⁵⁶ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 341.

¹²⁵⁷ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 498.

¹²⁵⁸ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 716.

¹²⁵⁹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, ss.97-98.

¹²⁶⁰ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 103-104.

1809 yılında bölgeyi ziyaret eden Morier, gezi notlarında Osmancık'ta karşılaştığı kale ile ilgili şu tespitlerde bulunmuştur: “Yakınlaştıkça olağanüstü bir çaba sarf edilerek yapılmış sağlam bir kale ile karşılaştık. Birbirinden bağımsız yüksekliklere sahip siyah bir kütle olarak görünen kale, zapt edilemez bir görüntü izlenimi vermektedir. Çeşitli yüzeyleri kaplayan duvarlar ve kuleler Türk dönemi kalıntıları gibi duruyordu.”¹²⁶¹ Gezgin, Hacıhamza'da bulunan bir kalenin var olduğuna değinmiş olsa da bu yapı ile ilgili ayrıntılı bilgi vermemiştir.¹²⁶²

Ouseley, gezi notlarında Osmancık Kalesi'nin yüksek kayalıklar üzerinde ve devasa büyüklükte olduğunu belirtmekte fakat kale ile ilgili ayrıntılı bilgi vermemektedir.¹²⁶³

Porter, Amasya'dan sonra Çorum'un ilçesi olan Osmancık'a ulaşmış ve buranın zirvesinde yer alan kalenin Strabon'un tarifine çok uygun olarak kuleleriyle birlikte geniş bir yer kapladığı bilgisini vermiştir.¹²⁶⁴

Hamilton, Çorum'da Ağa'nın avlusundaki bir çeşmede yakınlarındaki harabe bir köyden getirilmiş 80 no'lu yazıtı kopyaladığı bilgisini verdikten sonra birkaç asır önce Sultan Süleyman tarafından inşa edildiği söylenen kaleyi ziyaret ettiğini açıklamıştır. Seyyahın kale ile ilgili gözlemleri şu şekildedir:

Dört köşeli kaba bir bina, etrafı yuvarlak ve kare kulelerle korunuyor ve şehrin güneydoğusuna doğru bir rampada duruyor. Duvara işlenmiş çoğu kasten silinmiş ve okunamaz hale getirilmiş yazılı taşların çokluğuna şaşırımdım. Aynı amaçla çok çeşitli sütunlar da kullanılmış. İç kısımda burç duvarlarına giden bir merdiven, tamamen bu sütunların enlemesine konularak yapılmış. Yazıtların hepsi mezarlarla ilgili. Bazılarının üzerinde haç işareti var ve bu haçların tamamı görünüşe göre Hristiyanlığın kabulüne müteakip oluşturulmuş (No. 33-40).¹²⁶⁵

Klasik özelliklerde olmasa da, bu yazıtlar civarda eski bir dönemde Hristiyanlığa geçmiş büyük bir şehrin var olduğunu kanıtlıyor. Bu, Çorum'un da muhtemelen sınırları içinde ya da en azından hudutları üzerinde yer aldığı Galatya'nın Hristiyanlık dinini kucaklayan Küçük Asya'nın ilk vilayetlerinden biri olduğunu aklımıza getirdiğimizde daha ilginçtir. Çorum Türkleri kale inşaatında kullanılmış sütun ve taşların yanında yazıtların da Yozgat yolu üzerinde Kara Hisar adında harabe bir yerden geldiğini söylediler. Ayrıca eski kayıtlarda ne Yozgat ne de Çorum isimlerine rastlanmadığını ama kasaba gibi arazinin de Kara Hisar olarak anıldığını eklediler.¹²⁶⁶

Ainsworth, kasabanın en önemli unsuru olarak gördüğü Osmancık Kalesi'nin Bayezid zamanında ek bir yapı ile güçlendirildiği bilgisini vermiş ve kaleyi şu şekilde betimlemiştir:

...Kasabaya en büyük özelliği veren şey, mazgallı ve siperli surları ile sarp kenarları boyunca zikzak bir yön izleyen iki farklı kalenin kalıntılarını taşıyan ve dışından yükselen kayalık zirvesi ile

¹²⁶¹ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 340-341.

¹²⁶² Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 342.

¹²⁶³ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 498.

¹²⁶⁴ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 716.

¹²⁶⁵ Bkz. Ek 21, 22.

¹²⁶⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 290.

zirvelerinde büyük leylek yuvalarını taşıyarak ayırt edilen daha küçük ve daha sivri dikilitaş benzeri çeşitli biçimlerde girintiler ve mezar mağaraları ile oyulmuş başka bir kayadır.¹²⁶⁷

Ainsworth, Çorum Kalesi'ni 19 Kasım'da ziyaret etmiş ve bu ziyaret sırasında kale ile ilgili izlenimlerini şu şekilde açıklamıştır:

Antik malzemelerden inşa edilmiş kareye yakın, yuvarlak duvarlı, köşelerinde kuleler bulunan modern görünümli kale ve bu kulelerin her bir yanında kare şeklinde iki kule bulunmaktadır. Kalenin iç kısmı konutlar tarafından işgal edilmiştir; duvarlar çeşitli dönemlere aittir ve sıklıkla yeniden inşa edilmiştir, yapının orijinal planı muhtemelen korunmuştur. Duvarlara, haçlar, heykeller ve çok sayıda yazıtlı birçok Yunan mezar taşının yanı sıra bir dizi beyaz mermer sütun işlenmiştir. Ancak kopyaladığımız yazıt, yerin tarihine herhangi bir ışık tutmadı.¹²⁶⁸

Ainsworth, İskilip Kalesi'ni ziyaret etmiş ve kaleyle ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Kale veya tepe-kale, düzensiz biçimli eski bir yapıydı ve çok haraptı. Farklı açılardaki kulelerin kalıntıları, şimdi neredeyse görülebilecek tek şey. Ancak geçit ve duvarların çoğu yarım yüzyıl içinde onarıldı ancak daha modern zamanlarda değil. Kalenin iç kısmında otuza yakın ev var ve biz birkaç ölçü alırken cemaatin kadın kısmı hüznle bizi yuhaladı. Burayı büyük bir harem olarak görüyorlardı.

Blucium kalesinden Strabon, Paphlagonia krallarının sonuncusu Deiotarus'un kraliyet kalelerinden biri olarak bahseder. Çevredeki arazi tamamen volkaniktir ve bu, kendilerine özgü konik formlarını ve çevresindeki tepelere koyu engebeli görünümünü verirken aynı zamanda vadi toprağına coşkulu bir bereket verir.¹²⁶⁹

Seyyah, İskilip'ten yaklaşık 20 kilometre sonra Nahadan olarak adlandırdığı bir köyün yakınlarında karşılaştıkları bir kale kalıntısı ile ilgili olarak şu tespitlerde bulunmuştur:

Köyün yakınında ve aşağıdaki vadiye hâkim bir tepenin zirvesinde temelleri düzensiz olarak üst üste yığılmış devasa taşlardan oluşan kaba bir kaya kalesinin kalıntıları vardır. Bu harabe kesinlikle Kelt kökenli gibi görünüyordu ve İshak Dağ yakınlarındaki Galatya dışında bunun gibi bir başkasıyla hiç karşılaşmadım.¹²⁷⁰

Anderson, Sultan Süleyman tarafından yapıldığını belirttiği Çorum Kalesi'nin köşelerde yuvarlak her iki yanın ortasında kare kulelerle korunan kare biçimli bir yapıya sahip olduğu bilgisini paylaşmış ve sözlerine şu şekilde devam etmiştir: "Duvarlar neredeyse tamamen yazılı eski yapı taşları, sütunlar ve mezar taşlarından, iç taraflar ise Hamilton'un belirttiği gibi mazgallı siperlere giden bir basamak dizisi şeklinde inşa edilmiştir. Kalenin yapımında kullanılan enine yerleştirilmiş sütun ve taşların Höyük yakınlarındaki Kara (Kale) Hisarı'ndan getirildiği söylenmektedir."¹²⁷¹

¹²⁶⁷ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, ss. 97-98.

¹²⁶⁸ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 101.

¹²⁶⁹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, ss. 104-105.

¹²⁷⁰ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 105.

¹²⁷¹ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, s. 7.

Anderson, 400 fit yüksekliğe aniden yükselen sarp bir kayanın zirvesindeki Osmancık Kalesi'ni şu sözlerle betimlemiştir:

Şu anda, nehir kıyısındaki tepenin eteğinde kulelerle çevrili sağlam bir geçit ve kaleyi güçlendirmek için tasarlanmış üçgen paydalarla desteklenen sur parçası dışında tepenin daha erişilebilir bölümlerinden çok az şey kaldı. Bu kalıntılar muhtemelen Bizans surlarının üzerine yapılan erken dönem Türk imarıdır. Yarım yüzyıl önce harabeler çok daha iyi korunmuş durumda görünüyor çünkü daha önceki gezginler, özellikle Ainsworth, kayalık zirvelerinin sarp kenarları boyunca zikzak bir yön izleyen halka delikli surlara sahip iki farklı kaleden bahsediyor. Bu kalelerden biri de Sultan Bayezid tarafından Kastamonu şehzadesini kontrol altında tutmak için eklenmiş olan kaya kalesidir. Tepenin doğu tarafında göremediğim bazı kaya mezarları var.¹²⁷²

13.4. Antik Mimari

Behramşah Külliyesi'nde aradığı antik yazıtları bulamayan Hamilton, yanındakilerin yönlendirmesiyle Alacahöyük'e yönelmiş ve buradaki Hitit kalıntıları ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Hayal kırıklığım ve etrafımdaki harabelerin muhtemel orijini hakkında düşünürken Hafız Ağa bazı köylülerden iki mil kadar güney-güneybatı yönünde Höyük adında komşu bir köyde bazı eski taşların bulunduğunu öğrendiğini aktarınca aradığım bu şeyler için hemen yola koyuldum. Vardığımda bir Türkmen köyü ile karşılaştım. Güney sınırlarında en eski zamanlara ait çok tuhaf bir anıt gördüm. Bir nevi cadde oluşturan, kaba ve görünüşte şekilsiz çok sayıda taşı ilk gördüğümde bana rahip sınıfına ait kalıntıları hatırlattı ve Gallo-Graeci'ye ait olabileceklerini düşündüm fakat daha ileri incelemede farklı bir karakter oldukları ortaya çıktı. Harabe, her iki yanında büyük bir duvar bölmesi ile güneye bakan büyük bir geçit ya da girişten meydana geliyordu. Direkleri şekillendiren iki ana taş 10-15 fit yükseklikleriyle devasa boyutta. Her birinin dışında tam bir Mısır heykelleri kafası tarzında, gövdesi bir kuşun kaba görünümünde ve ayakları aslan pençeleriyle son bulan korkunç bir suret yontulmuş.

Her iki yanından 14 fit kadar ilerleyen ve daha sonra giriş önünde döşeli, etrafı çevrili bir boşluk oluşturarak sağa sola kopan duvar, Kyklopyen karakterde kocaman bloklardan meydana gelmiş ama şimdi çoğu enkaz halinde. 3 fit yükseklikte olan alt taş sırası üstünde yine neredeyse aynı yükseklikte birkaç figür çok yassı bir kabartmada kabaca yontulmuş. Batıya doğru birinci taş aletlerle oyun oynayan çocukları resmediyor ama ayırt edilemeyecek kadar söntük; ikincisi uzun cübbeli 3 din görevlisini temsil ediyor; üçüncüsü kurbana götürülen koçları ve sonuncusu çok kaba biçimde yontulmuş boğayı temsil ediyor. Geçidin içinde büyük taşlardan oluşan bir cadde, köyün içine doğru belli bir mesafede ilerliyor. Bu anıtın ilginç bir özelliği yüksek kapı direklerinin iç kısmı üzerinde çift başlı bir kartal yontulmuş ama bu çok daha yakın zamanda eklenmiş de olabilir. Köydeki evler önünde çok acayip karakterlerde aşağıdaki yazıtı bulduğum büyük kare bir taş vardı. Phoenician, Frigyan, Yunan yoksa Celtic mi?

Bu kalıntılar, Texier'in köyden sadece beş saat uzaklıkta Boğazköy yakınındaki kayalarda keşfettiği bazı ilginç yontularla daha fazla önem kazanıyor. Hızlı bir kroki çizdikten sonra akşam vakti yaklaştığından karanlık basmadan köye dönmek zorunda kaldım. İlk olarak buraya gelmediğime pişman olsam da yollar ve konaklama koşulları beklentilerimin çok üstündeydi.¹²⁷³

¹²⁷² Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 101-102.

¹²⁷³ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 292-293.

Ainsworth, 18 Kasım günü Çorum-Osmancık arasında ilerlerken kayaya oyulmuş bir mezar anıtı ile karşılaşmış ve görüntünün güzelliği karşısında etkilenen seyyah bu yapıtı çizerek belgelemek istemiştir. Devasa bir kayanın yamacında bulunan yapıyı seyyah şu sözlerle betimlemiştir:

18 Kasım'da Kırk Dilim tepelerinde neredeyse dik kayalıklarla çevrili, tabanı ve dorukları ağaçlıklı, yanlarında ara sıra küçük mezar mağaraları görünen geçitten geçtik ancak geçidin dar bir kısmına girerken sıradan boyutlardan çok daha büyük bir mezarla karşılaştık ve bize bu anıt, hem üslup hem de görünüş olarak Pontus krallarının Amasya'daki mezarlarını hatırlattı.

İnsan emeğinin bu devasa kalıntısı, vadiden yaklaşık yüz fit yükseklikteydi ve bir uçurumun kenarında duruyordu. Sert kayadan yontulmuş içi boş bir taş kütesinden oluşuyordu, kayayla hâlâ üstten ve alttan bağlıydı ancak yanlarda dört fit dokuz inç genişliğinde ve otuz bir fit derinliğinde bir geçitle ayrılıyordu. Toplam yükseklik otuz iki fit ve toplam genişlik kırk dört fit dokuz inçti.

Mezar, alçak kabartmalı iki yan sütunla süslenmişti ve ancak yerden on beş fit yükseklikte ve yanlardan dört fit içeride bulunan küçük bir açıklıktan mezara girilebiliyordu. Açıklığın üzerinde devasa harflerle "Icesius'un" yazılıydı. Bunun yanı sıra kabaca boyanmış bazı harfler ve açıkça daha sonraki insanların eseri olan ve anıtın bazı Rumlara ait olabileceği izlenimini veren bir kırmızı haç vardı.¹²⁷⁴

Ainsworth, İskilip Kalesi'nin eteğinde gördüğü ve güzel görünümlü birkaç anıt mezarın varlığına değinmekte; bunlardan ikisinin güzel oranlarda sütunlarla ve çok tahrip edilmiş heykellerle süslenmiş olduğunu açıklamaktadır. Ainsworth, karşılaştığı bu kabartmalardan ilkinin bir elinde kadeh, diğerinin elinde ise dal olan birbirine doğru ilerleyen iki melek olduğunu belirtmiştir.¹²⁷⁵

Yozgat sınırlarından Çorum sınırlarına ulaşan Lennep, ilk olarak Boğazköy'de bulunan Hattuşa Antik Şehiri'ni ziyaret etmiş ve incelemeleri sonucunda kalıntıları şu şekilde betimlemeye çalışmıştır:

Boğaz'ı çıktıktan sonra burada Texier tarafından tarif edilen ve Hamilton'ın planını çok iyi yaptığı, derenin sol kıyısını kaplayan büyük tapınağın kalıntılarının bulunduğu platoya indik. Yalnızca farklı yapılar arasında mevcut olan bağlantılara dikkat ettiğimiz kısa bir inceleme, önemsiz hatalar bulmamızı sağladı. Önünde hafif eğimli ve geniş bir kare ile yüksek konumu, büyük bir yapı olma izlenimini büyük ölçüde artırmış olmalı. Doğu ve kuzeydeki platoda tuğlalar, kırık taşlar, harç parçaları ve kaplar antik Pterium şehrinin burada yattığını gösterir; güneydeki tapınağı koruyan bir duvar, batıdaki küçük kalelerin etrafını sarmaktadır. Tapınağın neredeyse güneyinde, karşıdaki bir dağın tepesinde kale ya da akropolis durmaktadır. O günlerde çok güçlü bir yer olmalıydı. Boğaz'ın içinden aşağı inen dere, doğudan küçük bir kola ayrılıp ovaya pek girmeden batı yönünde ilerleyerek Sungurlu'ya doğru akmaktadır. Tapınağa yaklaşık 300 metre mesafede bulunan birçok eski duvar ve antik kalıntının görüldüğü bugünkü Boğaz Köyü veya Gorge Köyü, derenin her iki yakasını kaplamaktadır. Gerçekten de bir zamanlar zengin ve iyi tahkim edilmiş Pterium'un büyük ve kalabalık bir şehir olduğu belirgindir.¹²⁷⁶

¹²⁷⁴ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, ss.99-100.

¹²⁷⁵ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 104.

¹²⁷⁶ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 109-110.

Lennep, tüm Anadolu'daki en önemli kalıntılar olarak nitelediği yapılar hakkında Texier'in oldukça doğru tanımlamalar yaptığını ve kendisinin sadece eksik kalan tarafları belirteceğini açıklamıştır.

Seyyah, kasabadan ayrılmadan önce Boğazköy'ün yaklaşık bir mil güneyinde bulunan Hattuşa Antik Şehiri'nin parçası niteliğindeki Yazılıkaya Tapınağı mevkisine gitmiş ve incelemelerde bulunmuştur. Burada yüksek izole kayalar üzerine inşa edilmiş iki küçük kale kalıntıları gördüğünü belirten seyyah, açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Tüm bulduğumuz, tapınağınkilere benzer düzenli şekilli kireç taşı ve çakmak taşı bloklarından oluşan temel taşlarıydı. Bir kayanın düzgün ve eğimli yüzeyinde bir yazıt bulduk; harfler bir ayak yüksekliğindeydi ama o kadar hasarlıydı ki biçimlerini ayırt edemedik. Buradaki zemin tapınak platosundan daha yüksek ve tapınağın güney tarafı boyunca geçen sur duvarı bu noktaya kadar uzanıyor. Şimdi ovanın güney sınırını oluşturan güney tarafa gittik ve Boğaz'dakinden çok daha alçak olan ilk kayalık tepe sırasını geçtik. Burada doğuya ve batıya doğru uzanan küçük bir vadi var ve onu bir miktar doğuya doğru takip ederek tepenin merkezine doğru kuzey yönünde inşa edilmiş bir yeraltı geçidine açılan bir girişe veya kapıya geldik. Kapı, ikisi dik, üçüncüsü ise üstte olacak şekilde yerleştirilmiş üç kesme bloktan oluşuyor. Şu anda ortalıkta dağınık bir şekilde duran çok sayıda kesme taştan da anlaşılacağı gibi bir zamanlar burada bir yapı olmalı. Kalıntıların üzerinden geçince çatı için yassı taşlarla dik ancak yan duvarları üstte içe doğru eğimli iki kesme bloktan oluşan geçide girdik. Geçidin yüksekliği yedi fit, genişliği de altta yedi fittir ancak yukarı doğru daralır. Yukarıdan düşen bir bloğun yolu tamamen kapatması sonucu bu geçitte 45 yarda ilerleyebildik.¹²⁷⁷

Daha sonraki cümlelerinde ilerlemenin imkânsız olduğunu belirten seyyah, bu nedenle ovaya indiklerini ve nehri geçerek doğuya doğru Yazılı Kaya'ya veya oyulmuş kayalara gittiklerini belirtmiştir.¹²⁷⁸ Seyyah, bu kalıntıların kökeni ile ilgili şu tanımlamayı yapma ihtiyacı duymuştur:

Burası Boğazköy'den yaklaşık iki mil uzakta; ovanın güney sınırını oluşturan dağların genel çizgisini terk eden ve kuzeye doğru ilerleyen kalkerli kayaların bir tür koludur. Bu kireç taşının kuzeybatı tarafındaki bir girintide oyulmuş kayalar bulunur ve oldukça ilginçtir. Karakterleri ve kökenleri konusunda o kadar çok farklı fikirler ileri sürüldü ki "bilgisiz sözlerle karartan öğütlerden" kaçınacağım. Bununla birlikte daha iyi bilenlere tüm saygıyla şunu söylememe izin verilebilir ki yerin izolasyonu ve bu olağanüstü kalıntıların tam biçimi ve genel karakteri, bana sık sık tekrarlanan ayınlar için toplanma yeri değil, ilgili tarafların haleflerinin ve torunlarının zihinlerine etkilemek istedikleri çevrelerinde meydana gelen bir olay anıtı olduğu izlenimini verdi.¹²⁷⁹

Seyyah, çatı sisteminin dâhil olmadığı, yüzeyinde kabartmaların bulunduğu bu büyük kireç taşların konumlarının tesadüfen oluştuğunu belirtmiş, bu kabartmaların yerlerini gösteren bir harita çizmiş ve seyahatnamesine eklemiştir.

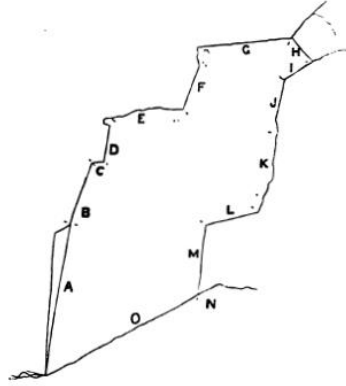
Bazı ilginç oymaların yanı sıra kaya mezarlarını da içeren ikinci geçidin dar ve düzensiz olduğunu vurgulayan seyyah; eşit yükseklikteki kayalara insan eliyle oyulmuş kabartmaların yüzey ölçülerini: "A: 40 fit, B: 17 fit, C: 4 fit, D: 11 fit 1 inç, E: 18 fit 4 inç, F: 17 fit 10 inç, G:

¹²⁷⁷ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 112-113.

¹²⁷⁸ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 114.

¹²⁷⁹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 114-115.

23 fit, H: 7 fit, I: 9 fit, J: 14 fit 5 inç, K: 20 fit 9 inç, L: 13 fit 8 inç, M: 14 fit, N: 4 fit” rakamlarıyla vermiştir (Şekil 20).¹²⁸⁰

Şekil 8. Yazılıkaya Tapınağı oyulmuş kayaların konum planı (Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II)

Seyyah, kabartmaların tamamınının 124 fit 1 inç olduğunu açıklamış ve plan hakkında şu açıklamalara yer vermiştir: “48 fit olan O hattı giriştir. Diğer geçit neredeyse N-H tarafına paraleldir ancak ikiye ayrılır: Bir kısım düzensiz bir şekilde sağa dönerken diğeri sola döner ve ana kısım ile iletişim kurardı. Yolu engellemeyen H bloğunun üzerindeki düzleştirilmiş yüzey ve neredeyse silinmiş oymalar, orijinal konumunu koruduğunun ve bu oymalar yapıldığından beri bugünkü yerinin değişmediğinin kanıtıdır.”¹²⁸¹

Texier'in iyi kalitede kabartmaların çizimlerini yaptığını fakat bu çizimden sonra kabartmalarda bozulmalar yaşandığını vurgulayan seyyah, kabartmaların son halinin çizimlerini yapma gerekliliği duymuş ve seyahatnamesinde bu çizimleri paylaşmıştır.¹²⁸²

Bizim şu anki bilgilerimize göre bu sahnede Hititlerin en büyük tanrısı olan Fırtına Tanrısı Teşup, eşi Hepat ve bir oğlu ve iki kızı bir geçit düzeninde görülmekte olup Lennep; Texier'dan da faydalanarak G kayasındaki kabartmanın bir erkek ve bir kadının karşılaşmasını temsil ettiğini ifade etmiştir. Seyyah ana figürlerin hem Asur hem de Mısır geleneklerine uygun olarak diğerlerinden daha büyük yansıtıldığını belirtmiş ve kabartma ile ilgili anlatımına şu şekilde devam etmiştir (Şekil 21):

Kral, ayaklarının üzerinde başlarını öne doğru bükten sivri başlıklı adamların üzerinde dururken kraliçe ve oğlu (?) ise panterlerin veya leoparların üzerinde duruyor. Texier her birinin yanında bir tek boynuzlu at hayal etti; ne olduğunu çözmeyi başaramadım. Bence kadınların hepsi asayı ellerinde tutuyor. Burada çift başlı kartal dikkati hak ediyor. Alana girerken ziyaretçiye dönük olan

¹²⁸⁰ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 116-117.

¹²⁸¹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 117.

¹²⁸² Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 117.

bu levha, planda G ile işaretlenmiş yüzdeki tüm oymaları temsil eder. Aynı zamanda diğer tüm figürlerin yüzlerini döndükleri birleşme noktasıdır.¹²⁸³

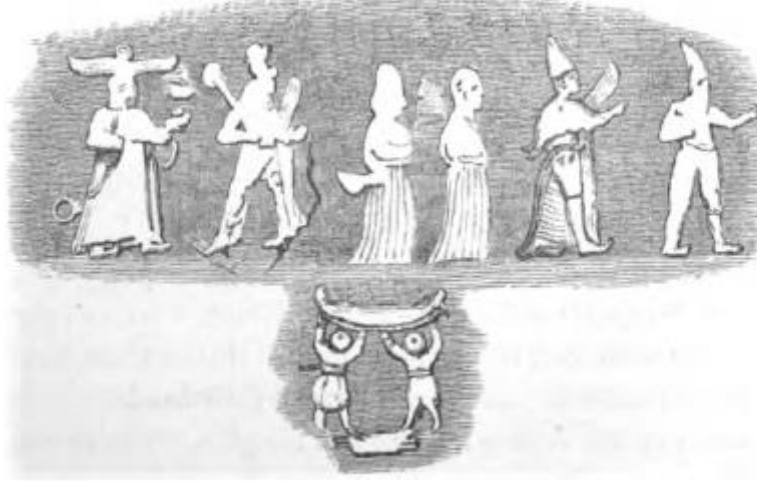
Şekil 9. G kayasındaki oyma (Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 118)

Seyyah, kanatları ve çıplak bacakları ile ilk aşk tanrısı İştar'ın temsil edildiği figürün de bulunduğu E ve F kaya kabartmalarını iki farklı kompozisyon olarak değerlendirmiş ve bu kabartmalarla ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur (Şekil 22):

Bir önceki sayfada temsil edilen altı figür, planda F ile işaretlenmiş yüze oyulmuştur. Ortadaki ikisi kadın gibi görünüyor ama ağır yaralılar. Sonuncusu, zengin giysilerinden ve başında miğfer gibi taşıdığı kutsallığın hantal simgesinden önemli bir şahsiyet gibi görünüyor. Alttaki figürler, planda E ile işaretlenen yüzeyin ortasında yer alır. Bir gemi veya tekne taşıyan iki adama benziyor ama çok zarar görmüş.¹²⁸⁴

¹²⁸³ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 119.

¹²⁸⁴ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 120.

Şekil 10. E ve F kayasındaki oymalar (Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 119)

Lennep, iki kadının görüldüğü I kayasındaki kabartma ile ilgili açıklaması: “Görünüşe göre yüksek taçlar giyen, bellerine uzun elbiseler kuşanmış, değneklere yaslanmış ve ellerinde çiçekler taşıyan kraliçenin iki hizmetkârının yansıtıldığı kabartmada hizmetkârın sağ eli en iyi korunmuş kısım olarak durmaktadır. Planda bu yüzey I ile işaretlenmiştir.” şeklinde olmuştur (Şekil 23).¹²⁸⁵

Şekil 11. I kayasındaki oyma (Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 120)

J ve K kayalarında bulunan kabartmaların çok bozuk olduğunu bu yüzden çizemediğini belirten seyyah, L kayasındaki kabartmayı incelemeye geçmiştir.

L kayasında; kendisini kayaların üzerinde kutsal kıyafetler içinde tasvir ettiren bu açık hava tapınağı'nı yaptıran IV. Tuthaliya figürü bulunmakta olup seyyah, bu kabartmayı: “Başında sarık olan keçeden bir başlık (?) takan, sol elinde bir tür devlet asa tutan ve sağ elinin üstünde kutsal bir sembol beliren figürün yüz ifadesi mütevazı ve dindardır. Onun ve aslında

¹²⁸⁵ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 120.

tüm figürlerin yüzleri düzenli ve yakışıklıdır. Onlarda kesinlikle Afrikalı hiçbir şey yoktur.” biçiminde betimlemiştir (Şekil 24).¹²⁸⁶

Şekil 12. L kayasındaki oyma (Lennep, Travels in Little-Known Parts of Asia Minor, Vol. II, s. 12)

Geçişin sağında bulunan, kılıç tanrısı olarak da bilinen yeraltı tanrısı Nergal’in bir kılıç kabzası üzerinde tasvirinin yapıldığı kabartmanın Lennep tarafından aktarılması şu şekildedir (Şekil 25):

Yukarıda tanımlanan dar geçitlerin sağ tarafını kaplayan figürler, oyulmuş girintinin güney yüzünde neredeyse paralel olarak durmakta ve aynı zamanda H kayası ile bağlantısı görünmektedir. Tanrı şapkalarını takan, büyük kulakları olan fakat yüzleri daha belirgin ve sert olan soldaki figür, şüphesiz bu insanların tanrısıdır. Gövdesi, gücün sembolü olan dört aslandan ve alt bölümü iki balık kuyruğundan oluşmaktadır. O, yivli bir sütun üzerine oturtulmuştur ve görünüşe göre, tapanından yüzünü çevirir. İkincisi, alışılmadık derecede uzun, son derece süslü bir şapka takar ve ellerini ellerinin içinde tutarken boynuna kolunu doladığı bir çocuk veya genç getirir. Sembol, L yüzeyindeki ile aynıdır.¹²⁸⁷

¹²⁸⁶ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 121.

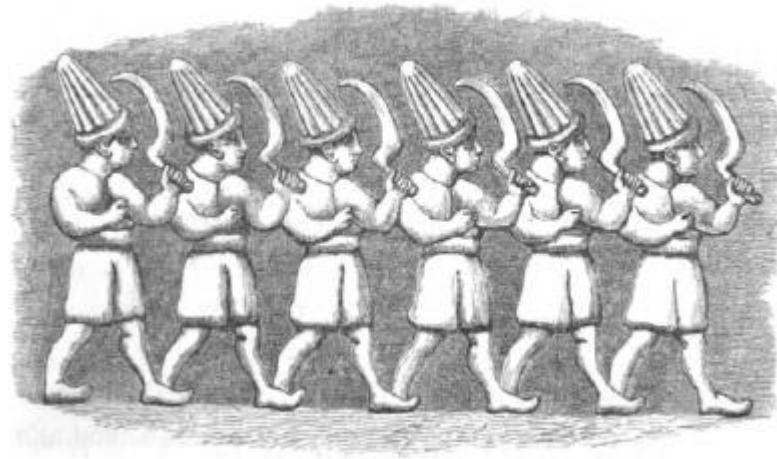
¹²⁸⁷ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 122.

Şekil 13. Geçişin sağında bulunan oyma (Lennep, Travels in Little-Known Parts of Asia Minor, Vol. II, s. 122)

Resmi bir tören geçişi esnasında betimlenen 12 yer altı tanrısının belirlediği kabartma, geçişin solunda olup bu kabartma lennep tarafından şu şekilde tasvir edilmiştir (Şekil 26):

Texier'in ziyaretinden sonra ortaya çıkarılmış gibi görünen, geçidin sol tarafında bulunan ve son figürlerin neredeyse tam tersi olan bir kabartmayı büyük bir özenle yeniden kopyaladım. Bu kabartma açık ara en iyi korunmuş olanıdır ve oldukça az zarar görmüştür. Rehberimizin söylediğine göre çok aşağıda olduğu için üzerinin bir Frank tarafından açıldığı ve yakın zamanda ortaya çıkarıldığı konusunda bilgilendirildim. Bu kişinin çok değerli genç bir oryantalist olan Perrot olduğunu tahmin ediyorum. Ancak yerin darlığı, dar geçitteki kabartmaları fotoğraflamasına izin veremezdi. Burada temsil edilen figürler on iki askerdir, bunlardan sadece altı tanesini tıpatıp aynı oldukları için verdim. Düzenli hatları, büyük kulakları, tuhaf kepleri ve orak gibi kılıçları özellikle dikkat edilmesi gereken noktalardır.¹²⁸⁸

Şekil 14. Geçişin solundaki oyma (Lennep, Travels in Little-Known Parts of Asia Minor, Vol. II, s. 123)

Lennep, bu kalıntıların son derece ilginç ve öğretici olduğunu, kral ve kraliçe figürlerinin 4 fit 10 inç, diğer figürlerin genellikle 2 ft. 7 inç ile 2 ft 10 inç yüksekliğinde olduğunu

¹²⁸⁸ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 122-123.

belirtmiştir.¹²⁸⁹ Seyyah, toplamda 59 figürün bulunduğu bu kabartmalarda Texier'in Frigya'daki Astarte tanrısına tapınmanın burada temsil edildiğini varsayan iddiasına katıldığını da belirtmiş ve bu iddiayı kanıtlamak için çeşitli örnekler vermiştir.¹²⁹⁰ Seyyah, geçitte bulunan kabartmaları, yüz özelliklerinden yola çıkarak Fenikelilerin Baal tanrısına karşılık geldiğini iddia etmiş ve bu kabartmaları daha geç örnekler olarak sunmuştur. Lennep, yanlış bir şekilde buradaki kalıntıların ilk olarak Tanrı Astarte ve daha sonra Tanrı Baal'ın ayinlerini kutlamak için yapıldığını varsaymıştır.¹²⁹¹

4 Ağustos Perşembe günü Alacahöyük'e gittiğini belirten Lennep, buradaki kalıntıları Anadolu'da bulunan en eski ve önemli yapı kalıntıları olarak tanıtmıştır.¹²⁹² Seyyah, kalıntıların köyün güneydoğu kenarını kapladığını ve geniş bir alana yayıldığını ifade ettikten sonra yapıda kullanılan taşlar hakkında: "Anadolu'da anıtlar; genellikle kalker, mermerler ve brescias gibi kalker sınıfına ait kayalardan oyulmasına rağmen bu anıtın sadece ince taneli ve büyük sertlikte siyah granit içerdiğini belirtmekte fayda var." şeklinde açıklama yapma gereği duymuştur.¹²⁹³ Yine seyyah, Anadolu'da o güne kadar incelenen heykel ve kabartmaların kenerlarının yuvarlak fakat buradakilerin Mısırlıların yaptığı gibi köşeli olduğunu vurgulamış ve açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Bu heykellerden bazıları bitmemiş durumda ve çalışma şeklinin, şekillerin izini sürmek ve onları düz ve köşeli kalmasına sebep olan şeyin kenarlar boyunca kesmekten ibaret olduğunu gösteriyor. Hiçbir yerde tarif edildiğini görmediğim için bu ilginç kalıntıları tam olarak açıklamayı garanti ediyorum. Bay Hamilton'ın ziyareti kısa ve acelece idi ayrıca üstelik çizimleri tam değildi. Ben onun eksikliklerini tamamlayacağım.¹²⁹⁴

Sonraki sayfada bu yerin alan planını verdiğini belirten seyyah, planın yapının en iyi korunmuş bölümlerinin genel biçimi ve boyutları hakkında fikir vereceğini belirtmiştir (Şekil 27).

¹²⁸⁹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 124.

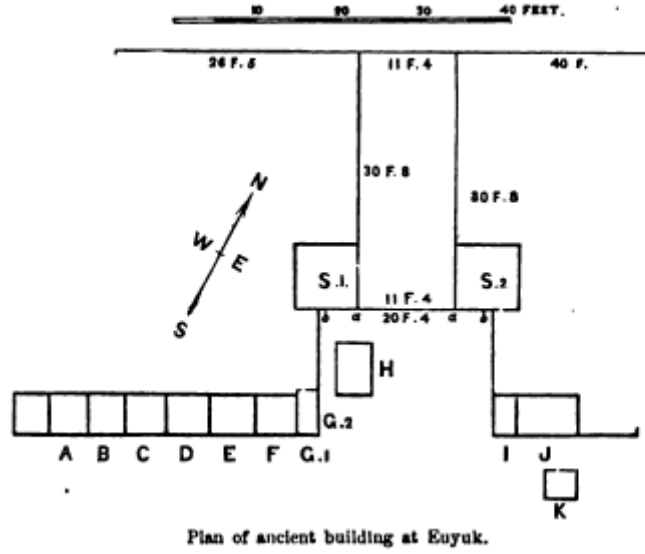
¹²⁹⁰ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 124-125.

¹²⁹¹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 126-127.

¹²⁹² Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 129.

¹²⁹³ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 129.

¹²⁹⁴ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 130.

Şekil 15. Antik Alacahöyük planı (Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II)

Seyyah, girişin veya geçidin iki yanını oluşturan, “Sfenksli Kapı” olarak bilinen dik duran iki granit bloğun çizimini yapmış ve bu çizimi seyahatnamesinin ikinci cildinin kapak bölümüne koymuştur. Bu çizimde höyük kapısının her iki yanında duran sfenksler konu alınmıştır. Seyyah, bu sfenksler hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Bu bloklar planda S 1 ve S 2 olarak işaretlenirler ve dışa doğru güneydoğuya bakarlar, bir adım gibi yükselen bir eşik ile 11 fit 4 inç arayla dururlar. Bu bloklar bir yönde 15 fit yüksekliğinde ve 7 fit genişliğinde ve diğerinde 7 fit 2 inç genişliğindedir. Her bloğun dış yüzüne oyulmuş büyük bir sfenks vardır. Sfenksler 7 fit 3 inç yüksekliğinde ve 4 fit 7 inç genişliğindedir. Kuşkusuz insanlar tarafından çok fazla zarar gördükleri için burunları ve ağızları tamamen silinmiş ancak boyun ve göğüsteki küçük süslemeler mükemmel bir durumdadır. Kulaklar da iyi korunmuştur. Başlık Mısır stilindedir.¹²⁹⁵

Seyyah, Hamilton'ın bu sfenksleri "kaba kuşa benzer figürler" olarak tanımlamasını pek anlamlandıramadığını ve bunların sfenks olabileceğinin onun hiç aklına gelmemesini yadırgamıştır. Seyyah, heykelin Mısır tarzında olduğunu kabul ettiğini belirtmiş ve bu bloklar hakkındaki açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir:

Bu sfenksleri yapan sanatçının acemi olduğunun bir kanıtı olarak ayaklardan birinin beş, diğerinde ise dört parmak olduğunu belirtmekte fayda var. Bu figürlerin işlendiği bloklar tektir, bir tanesinde sağda birkaç parça görünümünde olup diğer tarafa geçmeyen taştaki bir çatlaktan üretilmiştir. Bununla birlikte bu blokların kesin orijinal yüksekliğini ve dolayısıyla kapının yüksekliğini tespit etmek imkânsızdır ama muhtemelen 15 fittir.

Kapıdan içeri girdiğinizde sağ tarafta, iki başlı bir kartalın başları üzerinde iki insan ayağının bulunduğu kısmın yukarısında bir cübbenin kenarı da görülüyor. Yazılı Kaya'nın çift başlı kartalının tıpkısı ancak görünüşünden buraya daha sonraki bir dönemde konduğu ve orijinal esere ait olmadığı,

¹²⁹⁵ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 130-131.

ilkinde durumun böyle olmadığı sonucuna varma eğilimindeyim. Neredeyse tamamen kırılmış olan kapının sol tarafında benzer bir kartal daha vardı.¹²⁹⁶

Seyyah, plandan yola çıkarak yapıyı Asur sarayına benzetmiş ve bu yapıya dış kapıdan girdikten sonra ucunda bir iç kapı olması muhtemel 11 fit 4 inç genişliğinde ve 30 fit 8 inç uzunluğunda bir koridor bulunduğunu açıklamış ve bu koridoru anlatımına şu şekilde devam etmiştir:

Ancak burada sağda 40 fit ve solda 26 fit 5 inç mesafe boyunca izlenebilen ve muhtemelen bir eşik görevi gören koridor boyunca inşa edilmiş bir duvarın temellerini buluyoruz. Geriye kalan temel izleri köylüler kaldırmış ve bir zamanlar bu değerli yapının bulunduğu alana kerpiç evlerini ve ağaçları kurmuşlardır. Şimdi her iki yanında uzanan duvarın tabanına oyulmuş olağanüstü yarım kabartmayı anlatmak için kapıya dönüyoruz. İki sfenksli geçidin genişliği 20 fit 4 inçtir, buradan her iki tarafı oymalı granit blokları iki duvar, derinliği 15 fiti bulan bir geçit oluşturur. Daha sonra iki keskin köşe var ve iki duvar her iki tarafta bir miktar uzanıyor. Bu duvarları oluşturan alt sıradaki bloklar henüz ayakta ve oymalarla kaplıdır ancak daha yüksek kısımlarda heykeller olup olmadığını söylemek artık mümkün değil. Yere saçılan birçok yontulmuş blokta hiçbir şey bulamadım.¹²⁹⁷

Seyyah, yapının giriş koridoru hakkında bilgilendirme yaptıktan sonra planda yer verdiği blokları G bloğunun oluşturduğu köşeden başlayıp sola doğru A yönüne giden bu oymaları açıklayacağını şu sözlerle ifade etmiştir: “32 fit uzunluğunda bir boşluk. Bu bloklar, her iki duvarın alt katmanını oluşturan tüm bloklarda olduğu gibi 4 fit yüksekliğindedir. Bir üst kademeye ait blokların şu anda yerlerinde durduğu noktaları belirteceğim.”¹²⁹⁸

Lennepe, G1 ve F bloklarındaki kabartmaları ilk inceleyen ve ortaya çıkaran Batılı seyyah olmuştur. Seyyahın bu kabartmalarla ilgili açıklamaları şu yöndedir (Şekil 28):

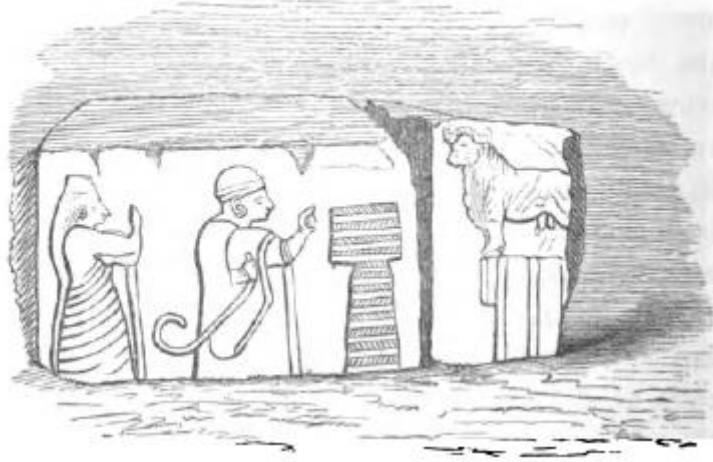
G 1 ile işaretlenmiş sol köşe bloğunun dış yüzü ile başlıyorum çünkü onun yansıttığı görüntü tüm resmin anahtarıdır. 2 fit genişliğinde olan bu kabartma, bir kaide üzerine kurulmuş bir boğanın görüntüsünü temsil ediyor. Gücü vurgulayan eser, Mısır ve Asur heykellerinde çok güçlü bir şekilde kullanılmış olan hayvan formları ile karakterize edilir; hayvanın kasları ve derinin kıvrımları iyi tanımlanmıştır. Boğa, yaşayan bir hayvanın temsili olamayacak kadar orantılıdır ayrıca kaide üzerindeki konumu onu bir görüntü olarak açıkça göstermektedir. Hayvanın arka tarafları kırılmış ve yüzü biraz yaralanmış ancak kuşkusuz granitin aşırı sertliği nedeniyle eser mükemmel bir koruma durumundadır. Soldaki bir sonraki blok (F ile işaretlenmiştir), aynı yükseklikte. İdolün önünde, tepesi geniş ve genişleyen tabanına sıkıca yerleştirilmiş bir sunak vardır. Sırayla düz ve çubuklu yatay şeritlere bölünmüştür. Sunağın yanında Boğaz Köyü yakınlarındaki Yazılı Kaya'dan verilmiş olan figürün karşılığı olan bir rahip veya başrahip figürü yer almaktadır. Başlık ayıdır ve elinde tuttuğu çubuk veya asa (?) alt ucunda kavislidir. Diğer el de aynı şekilde uzatılır yumruk kapalı ve başparmak öne doğru uzatılır ancak hiçbir dini amblem veya sembol taşımaz. Elbise de aynı ancak figürün alt kısmı toprakla örtülüdür. Bununla birlikte gözden kaçırılmayacak kadar önemli olan farklılık noktaları vardır. Yazılı Kaya figürünün özellikleri Grek tipine yaklaşırken bunların Mısırlı veya Afrikalı olduğu açıktır; burun düz, dudaklar çıkıntılı ve çene çok küçük. Yazılı Kaya figürlerinde görülmeyen bir küpe takıyor. Kolları katlanmış ve bir değneğin ucuna yaslanmış, sağ elin parmakları tapınıyor gibi yukarı kaldırılmış, arkasında bir kadın formu var. Yukarı doğru daralan ve üst kısmı düz olan yüksek bir başlık takıyor. Uzun saçlarının bukleleri kulağına uzanıyor, kulak halkasını kısmen kapatıyor ve sırt boyunca neredeyse ayaklara kadar düşüyor. Vücudun

¹²⁹⁶ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 131-132.

¹²⁹⁷ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 132-133.

¹²⁹⁸ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 133.

etrafına bir giysi sarılır. Yine özellikler kesinlikle Mısırlı. Okur bu figürleri Boğaz Köy'ünkilerin yanına yerleştirirse, benzer ve farklı noktalarını kendi gözüyle tespit edebilecektir.¹²⁹⁹

Şekil 16. Alacahöyük oyma F ve G1 blokları (Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s.134)

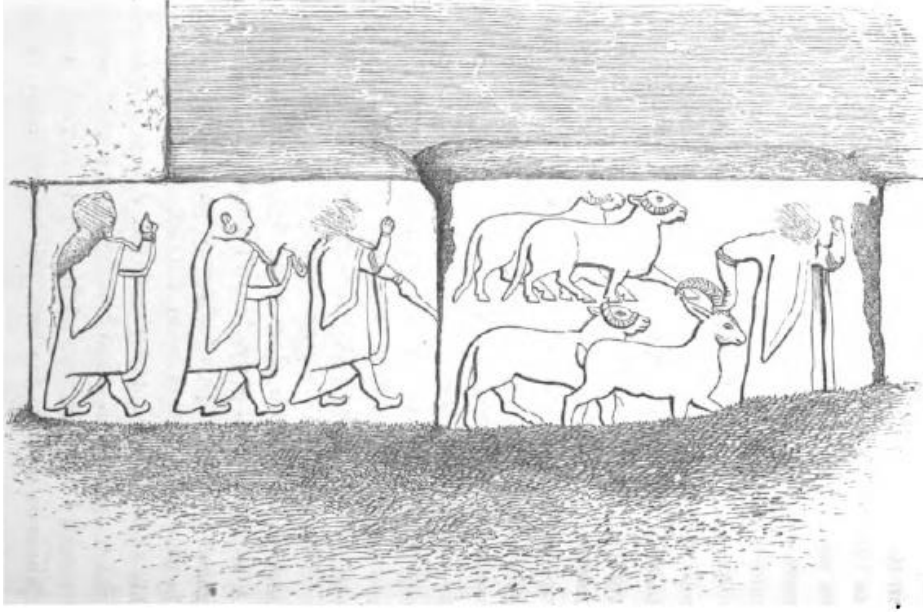
E ve D bloklarındaki kabartmaları inceleyen seyyahın bu kabartmalar hakkındaki açıklamaları şu şekildedir (Şekil 29):

Sağdaki E ile işaretli blokta, uzunluğu 5 fit 8 inç olan şekiller vardır. Bunlar, sol eliyle bir asaya yaslanmış, geniş kollu bir elbise giyen ve boynuzundan tuttuğu bir keçiyi kurban etmeye götüren bir rahibi temsil ediyor. Arkasında üç öküz var. Bu taşın üzerindeki oymalar oldukça iyi korunmuştur ve özellikle hayvan çizimleri diğer heykellerden daha üstündür.

Bu eser, üstün yetenekli bir sanatçı tarafından yapılmış gibi görünüyor çünkü formlarda sadece büyük bir doğruluk değil, aynı zamanda başkalarına ait olmayan bir ruh ve yaşam var. D bloğu, uzun, bol cübbeli, omuzlarından sarkan geniş kollu ve iç giysilerinin kolları kıvrılmış ve dirseklerde kıvrımlı yatan benzer kostümlü üç rahibi tasvir ediyor. Yüzleri kırık ama içlerinden birinin küpe taktığı görülüyor. İlki, sol elinde bir asa ile yol gösteriyor gibi görünüyor, sağdaki eli ise büyük bir edayla yükseliyor. İkinci kişi, bir eliyle kurbanda kullanılan bir aleti taşır, üçüncüsü ise her iki elini de kaldırır. Bu figürlerin ayakları düz, ayakkabılarının uçları yukarıya dönük ve bacakları çok küçüktür. Her bir figürün önünde duran nesnenin elbisesinin bir parçası mı yoksa bir müzik aleti mi olduğunu söylemek mümkün değil. Burada üst kademelerin bir bloğu, D bloğunun köşesinde yer alır ve C'nin tamamını kaplar.¹³⁰⁰

¹²⁹⁹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 133-135.

¹³⁰⁰ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 136-137.

Şekil 17. Alacahöyük oyma E ve D blokları (Lennep, Travels in Little-Known Parts of Asia Minor, Vol. II, s.136)

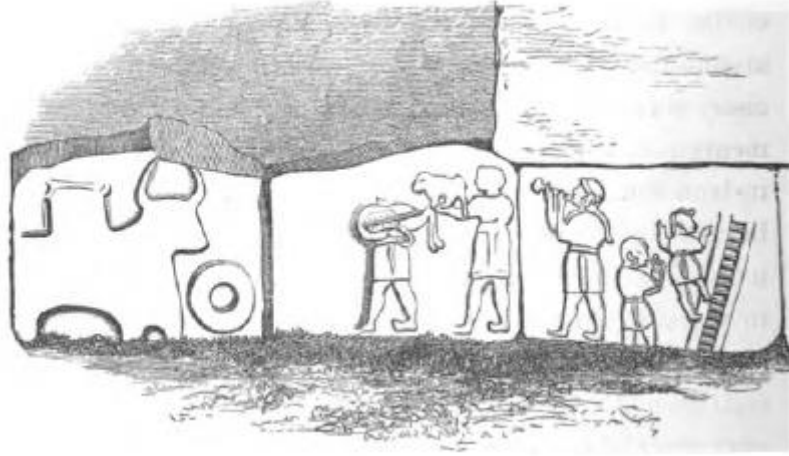
Lennep'in, A, B ve C blokları ile ilgili açıklamaları aşağıdaki gibidir (Şekil 30):

C blok, bu yapının inşasıyla bağlantılı bir sahneyi temsil etmekte olup 4 fit 3 inç uzunluğundadır. Merdivenden çıkan bir adam, muhtemelen aşağıdaki arkadaşının yardımıyla taşları uygun olarak yerleştirmekle uğraşan bir duvarcı; üçüncüsü ise arkası onlara dönük durur ve modern "zurna"ya çok benzeyen bir çalgı aleti çalarak işçileri motive etmektedir. Hepsisi bellerinin etrafına orta düğümle bağlanan kuşaklarla bağlanmış kısa tunikler giyer; iki figür küpelidir. Başları, önden ve arkadan sarkan bir kıvrım dışında tıraş edilmiştir. Ancak müzisyen, boynu güneşten korumak için ucu arkaya sarkan günümüzün kırsal çiftçilerinininkine benzer bir türban takıyor. Üçünün de özellikleri yine kesinlikle Mısırlı.

B bloğu aynı tasvirin devamını içeriyor; ya adanmışlıkla ya da binanın dikilmesiyle bağlantılı bir müzik icrası görüntüsü sergiler. Günümüzde bile geçit, köprü, kışla vb. gibi bayındırlık işleri için her kasaba ve köy, sabit sayıda ücretsiz çalışan işçi sağlamak zorundadır ve ücretsiz çalışırken moral vermek için "davul", "zurna" ve gayda kullanılır. Ağır eşyalar sürükleneceği zaman erkeklerin hareketleri bu müzik aletleri tarafından düzenlenir. Aynı şey bazı Mısır anıtlarında da temsil edilmektedir. Mevcut durumda, önceki gibi giyinmiş iki adamımız var ancak kafaları ayırt edilemeyecek kadar tahrip olmuştur. Sağdaki figür, elinde uzun kuyruklu bir maymunu tutmaktadır ve kuşkusuz kalabalığı eğlendirmek için ona maskaralık yaptırmaktadır. Diğer figür ise vücuduna sarılmış bir yılan taşır ve Mısır'daki anıtlarda bulunan ya da var olana tamamen benzer bir gitarla çalmaktadır. Enstrümanın ucuna şeritler yapıştırılmıştır. Bu bloğun üzerindeki figürler bitmiştir ancak taş, sürecin adımlarını gösterecek şekilde düzleştirilmemiştir. Belli ki bunların solunda üçüncü bir figürü çizmek ve kesmek için tasarlanmıştı ama iş yarım kaldı. Bu örnekten de oymaların bloklar yerlerine yerleştirildikten sonra yapıldığı anlaşılmaktadır.

Blok A, bu taraftaki son kabartmadır. Sirtında bir sandık taşıyan ve önünde halka olan bir boğanın sadece dış hatlarıdır. Kenar kabaca oyulmuştur ancak blok, şekillerin etrafında düzgünleştirilmemiştir. A bloğunun ötesinde ek bir düz blok vardır ayrıca bilinmeyen bir nedenden dolayı kasıtlı olarak bir miktar kabartmanın da yapılması amaçlanmış olabilir. Şimdi G bloğunun köşesinden tüm esere ışık tutuyor gibi görünen ve kökeni ve tarihi hakkında bir şeyler gösteren önemli bir şekil dizisini gözden geçirdik. Zira açıkça betimlenen figürlerin özelliklerini dikkate

arak bu işle uğraşanların Mısırlılar olduğunu ve yapının bir şekilde onların tanrıları Apis'e tapınmayla bağlantılı olduğunu varsaymak, çıkarabileceğimiz en doğal sonuç değil midir?¹³⁰¹

Şekil 18. Alacahöyük oyma A, B ve C blokları (Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s.138)

Lennep, C bloktaki tasviri inşaa faaliyetlerine, B bloktakini ise müzik faaliyetlerine yormuştur.

İlk olarak Lennep tarafından keşfedildiği bilinen G2 bloğundaki figürler, seyyah tarafından aşağıdaki gibi tasvir etmiştir (Şekil 31):

Duvarın G bloğunun köşesinden sol sfenkse kadar uzanan kısmı üç taştan oluşmaktaydı: Biri G yerinde, diğeri H geçit yolunda, üçüncüsü ise kayıp. G2 bloğu, Apis¹³⁰² görüntüsünü taşıyan bloğun diğer yontulmuş yüzüdür. Kısa tunikli, kıvrıkcık saçlı ve bir elleriyle halkalı kürek tutan iki askeri temsil eder. Formlar iyi ama zarar görmüş. Diğer grup ise tanımlayamayacağımız kadar zedelenmiş, cübbesi içinde bir rahip bir alet tutarken karşısında elini yüzüne götürmekte olan çıplak bir genç durmaktadır. Burada bir insanın kurban edilirken resmedildiğine inanıyorum. Grupta başka bir anlam göremiyorum. Mısırlıların tarihlerinin erken dönemlerinde kötü geleneği yaşattıkları bilinmektedir.¹³⁰³

¹³⁰¹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 138-140.

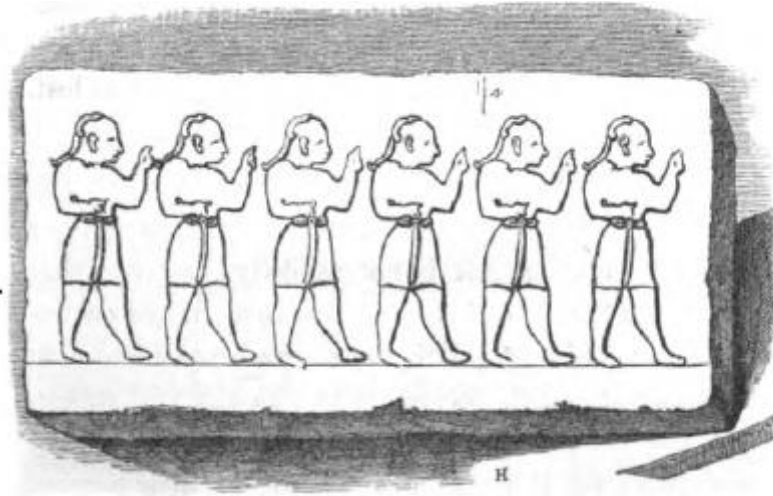
¹³⁰² Antik Mısır'da boynuzlu Tanrı boğa.

¹³⁰³ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 140-141.

Şekil 19. Alacahöyük oyma G2 blok (Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 140)

Lenep, H bloktaki kabartmayı: “İlk konumundan düşmüş olan H taşı, 6 fit uzunluğunda olup binanın kapısına doğru alay halinde yürüyen altı adamı temsil eder; kemerlerle bağli kısa etek giyerler, sağ ellerini bellerine yerleştirirler, sol el yumruk şeklinde kapalı ve başparmak öne doğru uzatılmış ibadet duruşunda kaldırılmıştır. Mısır üslubundaki figürlerin kafaları traşlı olup C bloktaki adamlar gibi boyunduruk takıyorlar.” biçiminde açıklamıştır (Şekil 32).¹³⁰⁴

Şekil 20. Alacahöyük oyma H blok (Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 141)

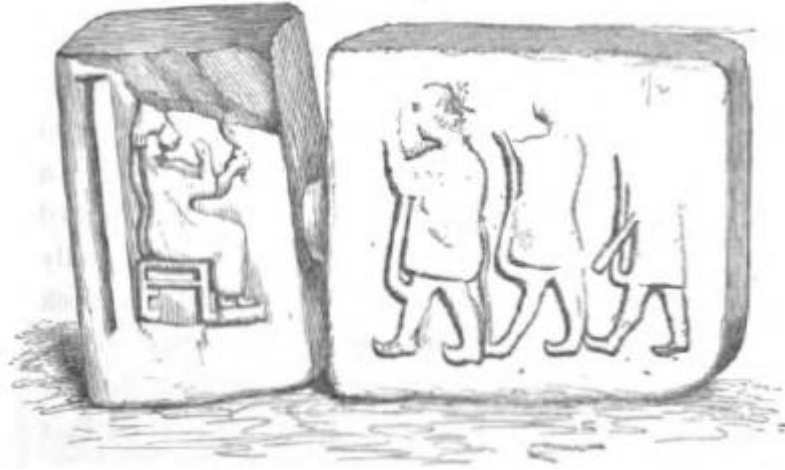
Lenep, kapının sol tarafındaki tüm oymaları anlattığını bundan sonra kapının sağ tarafında yer alan kabartmaları inceleyeceğine yer vermiştir. Sağ bölümdeki I bloğuna kadar duvarların bir bölümünün yıkılmış olduğunu belirten seyyah, iyi korunmuş olan duvarların köylüler tarafından tuvalet ve hamam olarak kullanıldığı bilgisine yer vermiştir.¹³⁰⁵

¹³⁰⁴ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 141-142.

¹³⁰⁵ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 142.

Lennepe, törenden bir sahnenin alıntı yapıldığı I ve J bloklarındaki kabartmalar hakkında şu açıklmalarda bulunmuştur (Şekil 33):

I bloğunun genişliği 2 fit 8 inçtir. Genel olarak F bloğunun soldaki figürüne yakın bir benzerlik taşıyan, bir kolye takan ve sağ elini tam olarak yerliler gibi tutan, bir tahtta oturan Afrika özellikleriyle işaretlenmiş bir kraliçeyi temsil eder. Sol eliyle asa olabilecek bir nesneyi desteklerken "Temena" denilen selamı yapar. Yapım kalitesi özellikle de tamamen orantsız olan ayaklarında da fark edilebileceği gibi yetersizdir. Bir ayak taburesi üzerinde oturan kraliçenin ayakkabılarının uçları tamamen ters dönerek bir halka oluşturuyormuş gibi görünüyor. Sonraki J bloğu 5 fit 8 inç uzunluğundadır. Görünüşe göre arp veya diğer müzikal çalgılar çalan üç kısa etekli üç figür içerir. Bu biçimler o kadar çok hasar almış ki yalnızca ana hatlar ayırt edilebilir.¹³⁰⁶

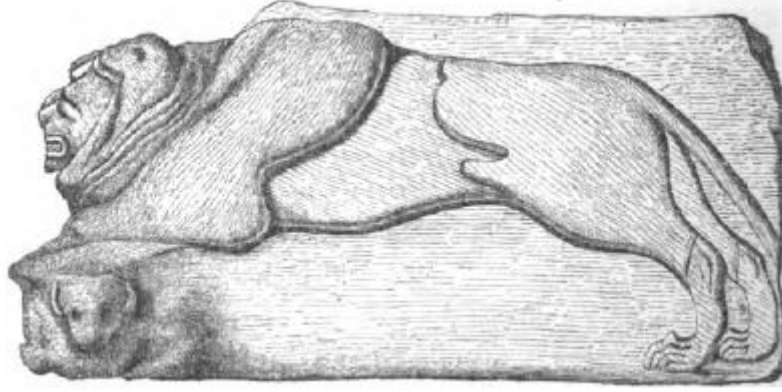
Şekil 21. Alacahöyük oyma I ve J blok (Lennepe, Travels in Little-Known Parts of Asia Minor, Vol. II, s. 143)

Planda K ile işaretlenmiş bloğun; 7 fit uzunluğunda, 3 fit 2 inç genişliğinde ve 2 fit 6 inç kalınlığında granit taştan olduğunu belirten seyyah, kabartma ile ilgili diğer açıklamalarına şu sözlerle devam etmiştir (Şekil 34):

Bir koçun üzerine yeni çıkmış ve ön ayakları avının üzerinde öfkeyle homurdanan bir aslanı temsil eder. Hayvanın gövdesi, arka ayakları ve kuyruğu taşın bir tarafında yarım kabartma, ön kısımları ise yüksek oyulmuştur. Vücudun kıllı kısımları daha kalın bir taşla temsil edilirken bir yele yerine ağır deri kıvrımları taşır. Özgün ve dikkat çekici bu blok belli ki ilk yerinde değil. Başlangıçta, belki de duvarın zirvesinde bir köşede oluşturmuş olmalıdır. Artık hamama bir destek oluşturacak şekilde dik durmaktadır.¹³⁰⁷

¹³⁰⁶ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 143-144.

¹³⁰⁷ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 144-145.

Şekil 22. Alacahöyük oyma yan görünüm K blok (Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s.144)

Önden görünüşü çizebilmek için büyük çaba harcadığını vurgulayan Lennep, pençesini bir koyunun kafasına dayayan bu aslan figürünün bu bölgedeki eski insanlar tarafından sıklıkla yeniden üretildiğini: “Halys'in batısındaki Yozgat köyünde çok kötü tahrip olmuş bir tane ve Angora'da birkaç tane var. Farklı konumdaki oymaların hepsi mermerdir ancak işçiliği Yunan tarzındadır.” Sözleriyle ifade etmiştir (Şekil 35).¹³⁰⁸

Şekil 23. Alacahöyük oyma önden görünüm K blok (Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s.145)

Lennep, Alacahöyük'te karşılaştığı kalıntıların Yazılı Kaya'ninkilerle aynı kökene ve aynı döneme ait olduğunu ileri sürmüştü ve aynı zamanda iyi incelendiği takdirde de aralarındaki farkların büyük olacağını düşündüğünü belirtmiştir.¹³⁰⁹ Seyyah, bu kalıntılarda Mısır figürleri

¹³⁰⁸ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 145-146.

¹³⁰⁹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 146.

ve amblemlerinin görülmesinin, buranın Ninova saraylarının mimarları tarafından yapıldığını kanıtladığını da sözlerine eklemiştir.¹³¹⁰ Seyyah son olarak Alacahöyük'teki yapının Mısır kökenli olduğunu, çok eskilere, o insanların ilk fetihlerine kadar uzandığını düşündüğünü belirtmiştir.¹³¹¹

İngiliz araştırmacı Tozer, Lennep'ten sonra Alacahöyük ve çevresine uğrayan üçüncü seyyah olmuştur. Seyyah, 1879 yazında uğradığı ve Anadolu'nun muhtemelen en eski kalıntılarının ve antikalılarının bulunduğu yer olarak sunduğu Höyük ve Boğazköy'ü yakından incelemiştir.¹³¹² Seyyah, Alaca'dan Höyük'e varışını: “Kuzeybatıya doğru hafifçe yükselen dalgalı bir arazi üzerinden o yere varmamız üç saatten biraz daha kısa sürdü. Yolda birkaç köy daha geçmiştik ve ona yaklaştığımızın farkında değildim, aniden tepesinde bir köy bulunan büyük, alçak, düz bir tepenin yamacında, karşımda önünde iki sfenks figürü oyulmuş masif taştan iki direk gördüm.” şeklinde ifade etmiştir.¹³¹³ Seyyah, daha önceki seyyahlardan buranın çizimini ve fotoğrafını görmüş olsa da gördükleri karşısında etkilendiğini belirtmiş ve kalıntıların durumu hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Daha yakından incelediğimizde, sfenkslerin ait olduğu binanın duvarlarını oluşturanlardan bazılarının orijinal konumunda, çok sayıda bloğu ise yerinden oynamış ve köyün farklı yerlerinde çeşitli yönlerde dağınık olarak bulduk. Sfenkslerin çevresinde çeşmelerden akan suyu yılanma yerine taşıyan bol miktarda kanal vardı. Harabelerin bir kısmına bağlı olan bu kanalların yanları ve üstleri örtülüyordu. Van Lennep ve Perrot'un görüşlerinde sfenkslerden birinin başının üzerine inşa edilen çok dikkat çekici bir nesne olan leylek yuvası, şimdi başka bir yere taşınmış ve düzgünlük kaybolmuştur. Bu kalıntıların oluşturduğu izlenim, bir zamanlar tepenin kapladığı alanın tamamını işgal etmiş olabilecek geniş bir yapının girişini ve cephesinin bir bölümünü oluşturdukları yönündedir. Belki de merak uyandıran şey, aradan bu kadar çok zaman geçtikten sonra bu kadar çok kalıntının kalmış olmasıdır. Muhtemelen yapılacak bir kazı çok daha fazlasını ortaya çıkarabilir ancak bu, köyün kaldırılmasını gerektirecektir.¹³¹⁴

Tozer, Lennep'in gravürlerini Perrot'un İngiltere'deki fotoğraflarıyla karşılaştırdığında, gravürleri daha güvenilir bulduğunu belirtmiş ve eserleri incelerken kendisine rehber olarak Lennep'i aldığını vurgulamıştır.¹³¹⁵ Binanın yerinde kalan kısmının, geniş bir yapının ön ve giriş bölümünün bir parçası olduğunu belirten seyyah, zamanla yapılar zarar görmüş olsa da buranın değerli bir yer olduğunu: “Zaman buradan birçok şey almış olsa da şans eseri ayakta kalan şey, esas olarak girişin her iki tarafında, mevcut toprak seviyesinin hemen üzerinde her

¹³¹⁰ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 146.

¹³¹¹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 147.

¹³¹² Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 55.

¹³¹³ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 55.

¹³¹⁴ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 56.

¹³¹⁵ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 58.

biri tek bir bloğun yüzünde sürekli seri bir dizi kabartmanın varlığı burayı değerli kılmaktadır.” şeklinde ifade etmiştir.¹³¹⁶ Seyyah, yapı ile ilgili açıklamalarına şu sözlerle devam etmiştir:

Girişte duvarlar dik açılarla döner ve kısa bir mesafe boyunca içeri doğru uzanır, her iki tarafında yaklaşık 16 fit yüksekliğe çıkan dışlarında sfenks benzeri figürler taşıyan devasa monolitik dikmeler bulunan yüksek bir taş basamağa ulaşılır. Burası ilk geçittir ve yine bunun içindeki duvarlar, benzer bir adımla geçilene kadar aynı hat boyunca izlenebilir, böylece ikisi arasındaki boşluk bir salon veya giriş oluşturur ve ikinci bir kapının konumunu işaretler. Bu duvarları oluşturan malzeme gri granittir ve bunun sertliği, yüzyıllarca atmosfere maruz kaldıktan sonra figürlerin ana hatlarının keskinliğini açıklar. Bu taş çok uzaklardan getirilmiş olmalı çünkü civarda hiçbir yerde bulunmuyor.¹³¹⁷

Tozer, yapının girişinin sol tarafta sıralanan duvarların cephelerinde yer alan ve daha önce de Lennep tarafından çizimleri yapılan kabartmaları şu şekilde betimlemiştir:

Şimdi girişe dönerken sol tarafımızdaki duvarın diğer ucundan başlayarak cephedeki kısımlara dikkat edelim. İlk blokta kabaca oyulmuş, önünde halka gibi dairesel bir nesne, üstünde ise kare bir kutu olan bir boğa figürü yer almaktadır. Sağ tarafta biri bir çeşit gitar, diğeri ise maymuna benzeyen kuyruklu bir hayvan taşıyan iki adam var. Onların ötesinde, üçüncü blokta, biri merdivene tırmanan, biri merdivenin dibinde duran ve üçüncüsü zurna çalan üç kişilik bir grup var. Bunlardan sonra tam kollu uzun cübbelerle ayırt edilen üç rahip bulunmaktadır. Ardından hayranlık uyandıran bir şekilde kurban edilmeye hazır bir dizi koç; bunun önünde bir rahip boynuzundan tuttuğu dağ keçisini çekmektedir. Önlerinde, altıncı blokta, çizgili elbiseli, saçları arkasında uzun örgü halinde yere kadar uzanan, bir eli dua edercesine kalkmış, asaya yaslanmış bir kadın; kadının önünde başrahip olarak düşünülen bir figürü var ve onun önünde bir sunak. Son blokta, bir kaide üzerinde duran ve diğer figürlere bakan bir boğa temsil edilmektedir. Boğa tapınma nesnesi iken genel etki dini bir tören alayıdır ve merdivenin girişi, binanın inşasına atıfta bulunulduğunu düşündürür.¹³¹⁸

Bu anlatım girişin sol tarafındaki kabartmalarla ilgili Lennep’in daha önce yaptığı plan ve çizimlerle örtüşmektedir. Seyyah, girişin sağ bölümünde gördüğü kabartma ve heykellerle ilgili şu bilgileri paylaşmıştır:

Girişin sağ tarafında, ön tarafta sadece iki oyma blok görülmektedir; birincisi bir sandalye veya taht üzerinde oturan bir kadın figürünü taşıyan ikincisi oldukça tahrif edilmiş ve ona yaklaşan üç erkeği temsil etmektedir. Daha öteye, M. Perrot’un çamaşır yıkayan kadınlar tarafından kovulmuş olduğu girilmesi imkânsız olan çamaşırhaneye geldiğimizde, sanki hücum edercesine başı eğik bir boğanın temsiliyle karşılaştık. Ancak bu yapının bir köşesini kaplayan uçtan uca yerleştirilmiş büyük bir blok, dikkate değer bir heykel parçasıdır çünkü büyük bir kısmı, altında bir koç bulunan, garip bir şekilde idealize edilmiş bir aslan figürü biçiminde oyulmuştur. Şimdiki konumunda tuhaf bir görünüme sahiptir çünkü yüz doğrudan gökyüzüne bakar ve çamaşırhanenin çatısında dururken ona yukarıdan bakabilirsiniz.¹³¹⁹

Tozer, her iki yanda incelemelerde bulunduktan sonra girişin hemen önündeki kabartmalara yönelmiş ve bu kabartmalarla ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Şimdi girişe döneceğiz ve giriş kapısına doğru içeri doğru ilerleyeceğiz. Burada sol taraftaki duvarda önce birbirine bakan ve aralarında bir asa tutan iki adam ve aynı blokta elinde bir değnek veya silah olan bir rahip ve önünde çıplak bir küçük figür görüyoruz. Daha ileride, görünüşte ve tavrda birbirine tıpatıp benzeyen, sol eli selamlama ya da hayranlıkla yukarı kaldırılmış, alay

¹³¹⁶ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 58.

¹³¹⁷ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 58-59.

¹³¹⁸ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 59-60

¹³¹⁹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 60

halinde yürüyen altı adamın olduğu düşmüş bir bloğa geliyoruz. Bunların karşısında, sağ taraftaki duvar kuşkusuz benzer heykellerle süslenmiştir ancak harap durumu onlar hakkında hiçbir şey öğrenmemize izin vermemektedir. Serinin tamamında temsil edilen kişilerin elbisesi ile ilgili olarak rahipler dışında, belden bir kemerle bağlanan etek veya kısa pantolon şeklinde dar bir giysi giydiklerini söyleyebiliriz. Pantolonlar dizden biraz yukarıda; ya dar şapka takıyorlar ya da kafaları traşlı. Genellikle küpe takmakta olan bu figürlerin ayakkabılarının burunlarının yukarı kalkık olduğu söylenebilir.¹³²⁰

Sonunda sfenkslere ulaşan seyyah, daha önceki seyyahlar gibi bu eserleri garip bulmuş ve sfenkslerle ilgili izlenimlerini şu sözlerle ifade etmiştir:

Bir İngiliz yargıcın peruğunu andıran başlıkları ve geniş, sade yüzleri ile gözsüz oyuk yuvalarından bize baktıklarında, kesinlikle tuhaf görünümlü nesnelere olduğu düşünülmektedir. Bazı kısımlarda, özellikle boyundaki yaka veya süslemede, uygulama özenlidir ve her iki tarafta asılı olan kolyeler, diğerlerinden hafif ve görünüşte dikkatsizdir çünkü bedenler veya onları temsil eden çizgiler neredeyse hiç yoktur. Örneğin, bunlardan birinde sağ ayak dört, sol beş ayak parmağı vardır. Ama onları oluşturan ustalık kaba olsa da çok da berbat değildir çünkü tasarım cesur ve etkileyicidir ve daha önceki sanat çizgilerini takip etmesine rağmen eser hiçbir yerde mekanik değil çünkü birçok noktada bir elden çıkan iki sfenks farklıdır. Sağ sfenksi taşıyan taşın iç yüzüne alçak kabartma olarak işlenmiş, kanatları açık, iki başlı kartallardan pek de farklı olmayan varlığıyla bizi şaşırtan bir başka figürden bahsetmek gerekiyor. Geçidin karşı tarafında buna benzer bir tane daha var ancak bu neredeyse silinmiş.¹³²¹

Alacahöyük'ten ayrılan seyyah; akşam saatlerinde Boğazköy'e ulaşmış, geceyi buradaki bir evde geçirdikten sonra sabah saatlerinde köyün iki mil doğusunda bulunduğunu ifade ettiği Yazılıkaya ören yerine yönelmiştir.¹³²² Buranın ilk kez M. Texier tarafından keşfedilmiş olduğunu ve konumlarının çok gizli olmasından dolayı bu kadar uzun süre bilinmemelerine şaşırılmayacağını belirtmiştir.¹³²³ Yüksek bir mevkide kayalıklar arasındaki yarıkların yüzeyinde bulunan kabartmalarla Höyük'te karşılaştığı kabartmaların benzerliklerine dikkat çekmiştir. Seyyah, buradaki tüm kalıntıların anahtarı olarak değerlendirdiği bir kabartmayı şu şekilde betimlemiştir:

İki yandaki figürler, aynı yöne bakan ve diğer uçtaki çıkmaz sokağı oluşturan enine kaya parçasını kaplayan merkezi bir gruba giden iki uzun sırayı oluşturur. Bu duvardaki kabartma, tüm temsilin anahtarı olduğu için ilk önce onu tanımlamak doğru olabilir. Ortasında birbirine bakan ve bir eliyle tuhaf semboller tutan erkek ve kadın iki figür vardır. Soldaki, Höyük'te gördüğümüze benzer dar bir giysi, kısa pantolon ve kıvrık ayakkabıdan oluşan erkek figürü kraldır çünkü elinde bir asa vardır; buna ek olarak da kafasında uzun, konik bir başlık takılıdır. Kralın ayakları, M. Perrot'un iki adamın bükülmüş boyunları olarak yorumladığı şeye dayanır ve arkasında, aynı onun gibi giyinmiş ve aynı pozisyonda, sol eli uzayan, diğer elinde asa olan erkek figürü vardır. Kraliçe zannedebileceğimiz kadın figürü, ceket ve çizgili bir etek giymektedir; başında Kibele'nin başında görmeye alışık olduğumuz duvar tacı gibi yüksek bir taç vardır ve saçları, Höyük'te temsil edilen kadınlarınki gibi uzun ve bir örgü halinde arkadan sarmaktadır. Kraliçe bir leoparın üzerinde duruyor ve onu üç figür takip ediyor. İlki yine bir leoparın üzerinde duran karşısındaki erkekler gibi giyinmiş küçük bir erkek figürü ve onun arkasında kraliçeye benzeyen, sadece daha küçük iki

¹³²⁰ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 60-61.

¹³²¹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 61-62.

¹³²² Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 66.

¹³²³ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 66.

kadın figürü. Kadınların ayaklarının altında o harika sembol, çift başlı kartal yeniden ortaya çıkıyor. Figürlerin en büyüğü doğal boyutundan daha küçüktür.¹³²⁴

Tozer, yine bu kayalıktan koridorun her iki yanında bulunan kabartmaları tasvir etmeye devam etmiş ve kendisinden önceki seyyahlara benzer şu açıklamalarda bulunmuştur:

Şimdi iki taraftaki kabartmalara dönelim. Batıya ya da sol tarafa doğru kayalıklarda, ikisi hariç hepsi erkek olan kırk figür vardır ve bunlar, birkaç istisna dışında daha önce bahsedilenler gibi giyinmişlerdir, sivri uçlu başlıklar özellikle dikkat çekicidir. Sol elleri önde, tek sıra halinde yürüdükleri için ön planda yüzleri görülüyor ancak hiçbir şey taşıyorlar. Bununla birlikte girişten yirmi dokuzuncu ve otuzuncu figürün önünde ve yukarı kaldırılmış ellerinde bir tekne olabilecek bir şeyi veya muhtemelen biri diğerinin üzerinde iki hilali kaldırıyorlar; merkez gruba en yakın olan son altı kişi (bu kısım çok tahrif edilmiş olsa da) besbelli önemli şahsiyetlerdir, ikisi görünüşe göre kadındır ve üçüncüsü uzun cübbesi, kıvrık değneği ve başının üstünde büyük bir çift kanatlı dar şapkası olan bir rahiptir. Karşı kayalıklarda, tamamı kadın ve kraliçe gibi giyinmiş on yedi figür vardır ve ayrıca ellerini uzatarak yürümektedirler ancak bunların ötesinde, kayanın geri dönüşünün olduğu girişe doğru, bir başrahip figürü vardır, çok büyük ve hepsinden iyi korunmuştur. O da Höyük'teki benzer figür gibi giyinmiştir ancak sağ eliyle kanatları olan büyük boy bir amblemi tutar. Ayakları, çam kozalağına benzeyen ancak belki de dağları temsil etmesi amaçlanan iki piramidal kütlelerin üzerinde durmaktadır. Yüzleri ayırt etmenin mümkün olduğu durumlarda, iki tarafta bir fizyonomi farkı izlenebilir, sağ taraftakiler daha hassastır; bunun bir kıdem ayırımını ifade ettiği düşünülebilir ancak belki de yalnızca cinsiyeti belirtmeye hizmet edebilir. Aynı şekilde kraliçeye eşlik eden genç sivri uçlu bir şapka taktığından başlıklar milliyeti pek temsil edemez. Tüm sahnenin zihinde yarattığı etki, büyük bir evlilik töreninin ya da muhtemelen bir kral ve kraliçe arasındaki anlaşmanın onaylanmasının etkisidir.¹³²⁵

Seyyah, çevre kayalıklarda kendisinden önceki seyyahların belirttiği dar bir geçidi ararken bütünlük göstermeyen bir kabartma ile karşılaştığını belirtmiş ve tuhaf olarak nitelendirdiği bu kabarma hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

Doğudaki veya kaya duvarının sol tarafındaki figür, bir kaide üzerine monte edilmiş, vücudu izleyiciye dönük ancak yüzü profilden sert yüz hatlara sahip, başında sivri bir başlık olan itici bir nesne. Omuzları, aslanların veya leoparların kafaları şeklinde, yanları ve bacakları benzer hayvanlar tarafından baş aşağı yerleştirilmiş bir kaide üzerine monte edilmiş uzun bir tanrı figürü gibi duruyor. Dr. Van Lennep'in çizdiği gibi balık kuyruğu şeklinde görünen şeyle belin hemen üzerinde bitiyordu. Onun yanında ancak daha alçak bir seviyede, büyük gruptaki baş şahsiyet gibi giyinmiş ve başının arkasında başrahibi işaret eden aynı kanatlı amblemi taşıyan bir kral figürü var. Uzattığı sağ kolu, belki çıplak bir çocuk olabilecek bir nesneyi tutarken sol kol, sanki koruma amaçlıymış gibi rahip cübbesi, şapkası ve asası olan daha küçük bir figürün boynuna dolanır. Karşı kayada, girişe yakın bir yerde, yandaki erkeklerle aynı kıyafet ve hareketle yürüyen on iki askerden oluşan ve hem tip hem de uygulama açısından daha kaba olan bir kabartma bulunmakta olup sadece ellerinde orak şeklinde kılıçlar taşıyorlar. Bu bölümdeki tüm figürler diğer vadideki dişilerde izini sürebildiğim bir süs olan küpe takıyorlar ancak muhtemelen bir zamanlar Höyük'teki erkeklerin yüzlerinde de görülüyorlardı.¹³²⁶

Seyyah, Boğazköy'ün yukarısında, güneydoğuya doğru uzanan dar bir vadiye inmiş ve burada ana hatları ve boyutları ile bir Yunan tapınağının benzeyen dikdörtgen bir iç bölme veya salonları olan ve ana girişi güneybatı ucunda bulunan bir yapı ile karşılaşmıştır.¹³²⁷ Bu

¹³²⁴ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 67-68.

¹³²⁵ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 68-69.

¹³²⁶ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 69-70.

¹³²⁷ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 71.

yapının Yunanistan'daki hemen hemen tüm boyuttaki yapılara rakip olabilecek daha yüksek olan devasa bloklardan oluştuğunu ve birçoğunda onları birbirine kenetlemek için tasarlanmış yapay delikler olduğunu belirtmiştir.¹³²⁸ Seyyah, yapıyı anlatmaya şu sözlerle devam etmiştir: “Hiçbir yerde sütun izi görmedim ve mimari birçok yönden Yunanistan veya Roma'nınkinden farklı. İç düzenlemesi, onun bir tapınak değil, bir saray olduğunu gösteriyor ve bu, Dr. Barth ve M. Perrot tarafından savunulan görüş.”¹³²⁹

Tozer, seyahatnamesinde ilk olarak kendisinden önce buraya gelen incelemelerde bulunan Dr. Barth, M. Perrot, Hamilton ve Texier'ın bu yapıların kökeni hakkındaki yanlış görüşlerine yer vermiş ve daha sonra ilk olarak buranın Hitit kalıntısı olması gerektiğini doğru olarak tespit eden Profesör Sayce'nin görüşlerini paylaşmıştır.¹³³⁰ Tozer de buranın kökeni ile ilgili Profesör Sayce'nin doğru tespitlerine sonraki açıklamalarında hak vermiştir.¹³³¹

Anderson, Çorum'dan sonra ulaştığı İskilip'te gördüğü kaya mezarları hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

İskilip Kalesi'nin iç kısmı şimdi konutlarla doludur ancak giriş kapısı ve surların köşeleri hala durmaktadır. Bu eski kalenin kalıntılarının bulunduğu tepenin eteğinde, çıplak bir kayanın üzerine tünemiş, biri dor cepheli, üçgen alınlıklı, diğeri yuvarlak çatılı ve başlıklarında aslan başlı iki sütunla desteklenen alınlıklı ve kaba işlemeli kabartma süslemeli, iki kaya mezarı göze çarpıyor. İki kanatlı figürün temsil edildiği çok yıpranmış kabartma, solda bir vazo taşıyor, sağ elinde bir nesne (belki bir dal) ile uçuyor. Kale dışında çok az kalıntı görülmektedir. Mevcut kasabanın daha sonraki bir dönemde oluştuğu söylenmektedir çünkü daha önceki yerleşke vadinin aşağısındaki bahçeler arasında uzanmaktadır.¹³³²

¹³²⁸ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 72.

¹³²⁹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 72.

¹³³⁰ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 77-78.

¹³³¹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 78.

¹³³² Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 3-4.

KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Bir önceki bölümde araştırma kapsamımıza giren 47 seyahatnamede yer alan Orta ve Doğu Karadeniz şehirleri ile Sinop'un 18 ve 19. yüzyıldaki genel yapısı ve şehir unsurları kronolojik bir sıralamayla şehir şehir verilmiştir. Bu bölümde ise ilk olarak daha önceki bölümde yer verdiğimiz bilgiler ışığında şehirlerin genel yapısı ve topoğrafik özellikleri ile şehir unsurunu oluşturan yapıların kullanım amaçları dikkate alınarak ayrı ayrı karşılaştırmalı olarak ve kronolojik bir sıralama içerisinde sunulmuştur. Yapılan bu ilk karşılaştırmaların yanı sıra söz konusu şehirleri konu alıp araştırma kapsamımızı sınırlandırdığımız unsurların dışında kalan eserlerde bulunan bilgiler yine kronolojik bir sıralama içerisinde mevcut bilgilerle karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Böylelikle şehirlerin genel ve topoğrafik gelişimleri ile şehirleri oluşturan mimari unsurların oluşum ve değişimleri ortaya konulmuştur. Şehirlerin fiziki unsurlarının değişimleri-gelişimleri ortaya konulurken yazılı metinlerin yanı sıra seyahatnamelerde yer bulmuş gravür ve fotoğraflardan yararlanılmıştır.

1. Seyahatnamelerde Adı Geçen Yerleşim Birimleri

Yeni yerleri keşfetmek amacıyla yola çıkan seyyahlar karşılaştığı şehrin topoğrafik özelliklerini, bitki örtüsünü, iklimini, genel dokusunu, tarihini ve kültürünü yansıtmaya gayretli içerisindedir. Bu aktarımda seyyahların kültürel birikimleri ve meslekleri etkin rol oynamıştır. Örneğin 18. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı topraklarına gelen İngiliz tüccar Thomas Howel (1787), çoğunlukla şehirlerin ticaret yolları faaliyetleri ve ticari faaliyetlerin durumu hakkında bilgiler verirken yine aynı dönemlerde ülkede bulunmuş olan İngiliz diplomat James Morier (1809) daha çok şehirlerin tarihi, yönetimi ve konumu üzerine bilgiler kaleme almıştır. Diğer taraftan 1830'da Osmanlı topraklarını ziyaret eden Amerikalı misyonerler Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight, buldukları şehirlerin demografik yapısı, dini inanışları üzerine yoğunlaşırken Fransız sanat tarihçi ve arkeolog Charles Texier'in ilgisini tarihi eserler ve kalıntılar çekmiştir.

Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerinde yer alan şehirler içerisinde seyahatnamelerde en çok bahsi geçen şehir Trabzon olmuştur. Şehrin tarihi zenginliğinin yanı sıra jeopolitik konumu bakımından Doğu ve Batı arasında önemli bir güzergâhta yer alması, şehre uğrayan seyyahların sayısının artmasını sağlamıştır. Trabzon'dan sonra önem verilen şehirler Tokat, Amasya, Samsun, Çorum, Giresun, Sinop, Gümüşhane, Bayburt, Ordu, Artvin ve Rize şeklinde sıralanmaktadır.

Tokat'ın özellikle bakır ve tarım ürünlerinin üretiminde önemli bir merkez olmasının yanında tarihi İpek Yolu güzergâhında yer alması; Amasya'nın Pontus Krallığı'na başşehirlik yapmasının izlerini taşıyan kral kaya mezarlarına sahip olması ve Tokat gibi İpek Yolu güzergâhında bulunması; Antik Amisos şehrine ev sahipliği yapan Samsun'un iç bölgelerle ulaşımının rahat sağlanmasıyla birlikte İstanbul-Trabzon arasında önemli ticari liman şehiri oluşu, şehrin önemini arttırmıştır. Ayrıca Çorum'un Osmancık ilçesinin İpek Yolu güzergâhında bulunması ve Hititlerden kalma kalıntılara sahip olması; Giresun ve Ordu'nun İstanbul ile Trabzon arasında liman şehirleri olmalarının yanında Giresun'un ilçesi Şebinkarahisar'ın ticaret güzergâhında yer alması; Sinop'un antik değerinin olmasının yanında fırtınalı havalarda Karadeniz'deki gemiler için güvenli sığınak oluşu; Gümüşhane ve Bayburt'un Trabzon ile iç bölgeler arasındaki ticaret rotasında bulunmaları seyahatlerin buralara ilgilerini çoğaltmıştır. Rize ve Artvin'in hem ticaret rotasında olmayışları hem de ulaşımının zor oluşlarının yanında dikkate değer tarihi bir yapıya sahip olmamaları bu şehirlere olan ilgiyi azaltmıştır.

Şehirlerin sahip oldukları önem derecesi ile buraların görünüşleri ve yapısal özellikleri hakkında bilgi veren eser sayılarında da paralellik görülmektedir. Örneğin incelenen eserlerden 37'si Trabzon, 24'ü Tokat, 23'ü Amasya hakkında bilgiler verirken Samsun ve Gümüşhane söz konusu olduğunda bu sayı 16'ya, Bayburt'ta 13'e, Çorum'da 12'ye, Sinop ve Giresun'da 11'e, Ordu'da 4'e, Artvin'de 3'e ve Rize'de 1'e düşmektedir.

Denizden batıya ilerleyen seyahatlerin ilk uğradıkları şehir Sinop olmuştur. İlk kurucularının Miletliiler olduğu bilinen Sinop'un adını efsanevi ırmak tanrısının kızı Sinope'den aldığı düşünülmektedir.¹³³³ Pontus devletinin bir süre başşehirliğini yapan şehir; bir süre sonra Romalıların eline geçmiş, daha sonra Bizans, Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyetlerinde kalmıştır. Bu köklü tarih, seyahatlerin ilgisini çekmiş ve şehir farklı seyahatlerca değişik zamanlarda ziyaret edilir olmuştur.¹³³⁴

Sinop hakkında bilgi paylaşımında bulunan 12 seyahatçı Bryce (1876), Anonymous (1891) ve Lynch (1893) şehre hiç uğramadan gemi ile şehrin yanından geçmiş olup eserleri şehir hakkında kısıtlı bilgiler ihtiva etmektedir. Diğer seyahatçılardan Stuart (1835), Spencer (1836), Southgate (1837), Texier (1839), Sandwith (1854), Mounsey (1865), Cunyngame (1871) ve Tozer'in (1879) de içerisinde bulunduğu 8 seyahatçi kısa süreliğine şehirde

¹³³³ *Her Yönü ile Sinop*, Sinop Valiliği Yayınları, İl Kültür Müdürlüğü, Sinop 1992, s. 5

¹³³⁴ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 72; Hamilton, *Küçük Asya*, s. 237; Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 150-151; Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, ss. 392-393; Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 6-7.

bulunmuşlardır. Bunlardan bir bölümü şehir hakkında yüzeysel, bir bölümü ise şehrin fiziki konumu, genel dokusu, tarihi geçmişi ve antik kalıntıları hakkında detaylı bilgiler vermişlerdir. Hamilton (1836), diğer seyyahlar gibi başlangıçta kısa süreliğine şehre uğramış olsa da bir süre sonra şehre Samsun yönünden kara yoluyla tekrar uğramış ve tüm kıyı ilçeleri ile Sinop hakkında ayrıntılı incelemelerde bulunmuştur. Hamilton, Kızılırmak Nehri'nin batı yakasını Paflagonya toprakları olarak tanımlamış ve Sinop'un demografik yapısı, antik kalıntıları, mimari dokusu hakkında açıklamalarda bulunmuştur.¹³³⁵ 1865'te şehri ziyaret eden İngiliz diplomat Augustus Henry Mounsey, Hamilton'un da belirttiği gibi şehrin antik dönem zenginliğine ve ihtişamına vurgu yapmış fakat şehrin bu ihtişamı koruyamadığını kaydetmiştir. Şehri ziyaret eden Edmund Spencer ve Humphry Sandwith, şehrin yoksul ve nüfusunun az olduğuna işaret etmişlerdir.¹³³⁶

18. yüzyılın sonlarında Kırım'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesi ile ticaretin durma noktasına gelmesi, önemli bir liman şehiri olan Sinop'un jeopolitik konumundan kaynaklanan önemini kaybetmesine neden olmuştur. Fakat 1839'da şehre uğrayan Texier'in buradan Karadeniz'deki vapurların ana istasyonu olarak söz etmesi diğer seyyahların verdiği bilgilerle tezatlık oluşturmaktadır. Augustus Henry Mounsey de Texier'i destekler nitelikte ifadelerde bulunmuş, kendisinden önce şehri ziyaret eden Southgate ve Stuart gibi şehri sefil olarak göstermemiş, burayı ortalama bir liman şehiri olarak tanımlamıştır.¹³³⁷ Cunynghame ise 1871 yılında kendisinden önce gelen bir kısım seyyahlara benzer olarak şehrin yoksul olduğunu dile getirmiştir.¹³³⁸ Cunynghame ve Bryce, Kırım Savaşı'nın başlama nedenini burada bulunan Osmanlı donanmasının yakılmasından kaynaklandığı iddiasında bulunmuşlardır. 1879'da şehre gelen İngiliz seyyah Tozer, kendisinden önceki seyyahlar gibi Osmanlı donanmasının yakılışı meselesine değinmiştir. Şehrin fakirleşmesini ise bu olaya bağlamıştır.¹³³⁹ Tarih boyunca doğal bir liman olma özelliği taşıyan Sinop, hırçın Karadeniz'de yapılan seyahatlerde güvenli bir liman olarak görülmüş ve bu durum onu önemli bir konuma getirmiştir.

Karadeniz sahilinin bir başka kıyı şehri Samsun, zengin tarihi geçmişi, iç kesimlerle kıyı arasındaki ulaşımının rahat sağlanması ve ticari potansiyeli sayesinde 18 ve 19. yüzyıllarda çok sayıda Batılı seyahatname ve gezi yazılarında yer almıştır. Kinneir (1813), Hamilton, Suter (1838), Ainsworth (1840), Badger (1942), Smyth (1844), Walpole, Sandwith, Lennep (1864),

¹³³⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 240-245.

¹³³⁶ Spencer, *Travels in the Circassia, Krim-Tartary, &c., Vol. II*, s.153

¹³³⁷ Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, s. 7.

¹³³⁸ Cunynghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, s. 347.

¹³³⁹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 6-7.

Mounsey, Cunynghame, Bryce, Tozer, Lynch ve Anderson (1899) şehre uğrayıp burayı yakından görme-inceleme fırsatı bulmuşken Porter (1818) hiç görmediği şehir hakkında bilgiler kaleme almıştır. İstanbul'dan deniz yolu ile seyahate çıkan seyyahların büyük çoğunluğu Sinop Limanı'na uğradıktan sonra Samsun'a geçmiştir. Bazıları¹³⁴⁰ kısa süre şehirde kaldıktan sonra Trabzon yönüne yine deniz yolu ile ilerlerken birkaçı¹³⁴¹ iç bölgelere kara yolu ile geçmeyi tercih etmiştir. Şehre doğudan deniz yolu,¹³⁴² kıyı şeridinden kara yolu¹³⁴³ ile ulaşan seyyahların yanında iç bölgelerden gelip şehre ulaşan seyyahlar¹³⁴⁴ da olmuştur. Bu uğrayışlarda özellikle 18. yüzyıldan sonra şehirde gelişen büyük ticaret potansiyeli etkili olmuştur. Yüksek dağların şehrin iç bölgelerle olan ulaşımına engel teşkil etmemesi üretilen ticaret mallarının Samsun Limanı'na getirilebilmesini, buradan diğer şehir ve ülkelere ulaştırılmasını kolaylaştırmıştır. Esasen Samsun'un seyyahlar tarafından ilgi görmesi sadece şehrin ticari potansiyeline bağlanmamalıdır. Pontus Devleti'nin başşehirliğini yapmış Amisos şehrinin kalıntılarını barındıran şehir, özellikle tarihçi, sanat tarihçi ve arkeologlar tarafından dikkate değer bulunmuştur. Seyyahların bazılarının Pontus krallarına ait saray, mezar ve yapı kalıntıları arayışları içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Şehrin seyyahlarca ziyaret edilmesinin bir başka nedeni Yunan mitolojisinde sadece kadın savaşçılardan oluşan Amazonların Samsun'un Temiskira (Terme) ilçesinde yaşadıklarına inanmalarıdır. Özellikle Hamilton, Samsun'da bulunduğu sırada Pontus'un önemli şehirlerinden Amisos kalıntıları ile Amazonların yaşadığı yer olarak bilinen Terme'de bu uygarlığın izlerini araştırmıştır.

Batılı seyyahlar seyahatnamelerinde Samsun'un kuruluşu ve tarihi geçmişi üzerinde durarak şehrin tarihi önemini ortaya koymaya çalışmışlardır. Söz konusu seyyahlardan Samsun'a ilk gelen İngiliz Kinneir olmuştur. Kara yolu ile Amasya yönünden şehre giriş yapan seyyah, şehrin kuruluşu hakkında bilgiler paylaşmış ve Pontus Dönemi'nde Samsun'un Sinop'tan sonra Karadeniz'in en gözde yeri olduğunu belirterek şehrin tarihi önemine vurgu yapmıştır.¹³⁴⁵ Kinneir'den başka sırası ile Hamilton, Ainsworth, Badger, Smyth, Walpole, Mounsey, Bryce ve Tozer de burası hakkında çeşitli bilgiler kaydetmişlerdir. Tozer, Samsun adının Amisos'tan geldiğini belirterek Orta Çağ'da biri Türk, diğeri Rum yerleşimi iki kasabanın bir süre yan yana yaşadktan sonra birleşerek kaynaştıklarını zikretmektedir.¹³⁴⁶

¹³⁴⁰ Sandwith, Eastwick, Augustus (1865).

¹³⁴¹ Badger (1842), Lennep (1864), Tozer.

¹³⁴² Cunynghame, Bryce, Walpole (1850).

¹³⁴³ Hamilton.

¹³⁴⁴ Kinneir, Suter, Ainsworth, Smyth (1844).

¹³⁴⁵ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 303-304.

¹³⁴⁶ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 10.

Seyahatnamelerde günümüzde Samsun'a bağlı bazı yerleşim birimleri hakkında tarihi bilgilere rastlanılmaktadır. Örneğin Terme adının antik Themiscyra'dan geldiği, buranın Antik Yunan ve Roma kaynaklarının çoğunda bahsedilen savaşçı kadın ırkı Amazonların yerleşim bölgesi olduğu bilgisi Kinneir, Porter ve Hamilton'un seyahatnamelerinde geçmektedir. Samsun'un diğer bir ilçesi Ladik'in Antik Dönem'de Laodikya olarak ifade bulan birkaç yerleşkeden biri olduğu Ainsworth, Badger, Tozer ve Anderson tarafından ileri sürülmüştür.¹³⁴⁷

Samsun'dan sonra doğuya yönelen seyyahların hakkında bilgi verdiği yerleşim birimi Ordu olmuştur. Ancak Ordu'nun seyyahlarca çok fazla ilgi görmediği anlaşılmaktadır. Şehrin iç kısımlarla olan ulaşımının zorluğu, ticaret hacmi ile çeşidinin az olması, antik değerinin düşük olması gibi hususların bunda etkili olduğu düşünülebilir. Ordu hakkında ilk bilgi veren seyyah Kinneir'dir. Kinneir'dan sonra Trabzon'dan kara yolu ile batıya seyahat eden Hamilton şehir ve ona bağlı yerleşkeler hakkında bilgi veren ikinci seyyah olmuştur. İstanbul'a gitmek için deniz yolu ile Trabzon'dan yola çıkan Cunynghame ve Bryce kısa süreliğine Ordu'ya uğradıklarından bu seyyahların şehir hakkındaki bilgileri oldukça sınırlı kalmıştır.

Giresun ve ona bağlı yerleşkeler hakkında bilgi edinilen ilk seyahatname, hayali kahramanlar üzerinden eserini öyküleştiren Wilkinson'un 1806'da kaleme aldığı "A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands" adlı çalışmasıdır. Ouseley (1812), Kinneir ve Hamilton'un eserleri ise şehir hakkında en fazla bilgi ihtiva edenler olmuştur. Bu eserler haricinde şehir hakkında bilgiler veren diğer seyahatnameleri Porter, Smith-Dwight, Fraser (1834), Brant (1835), Suter, Bryce ve Lynch'ın kaleme almışlardır.

Wilkinson'un seyahatnamesini daha önce yazılmış eserlerden elde ettiği bilgilerle derlemiş olması muhtemeldir.¹³⁴⁸ Kinneir ve Hamilton, Giresun'u kara yolu ile geçip şehir hakkında en detaylı bilgiler veren seyyahlar olmuşturlar. Ouseley, Porter, Smith-Dwight, Fraser, Brant ile Suter Giresun'a hiç uğramamış olup şehrin iç kısımlardaki ilçesi Şebinkarahisar üzerinden seyahat etmişler ve bu küçük yerleşke hakkında paylaşımlarda bulunmuşlardır. Bryce ve Lynch ise İstanbul-Trabzon arasında deniz yolu ile seyahat ettikleri için Giresun'da kısa süreliğine bulunmuşlar ve bu nedenle şehir hakkında sınırlı bilgiler vermişlerdir.

İnceleme kapsamımıza giren 47 seyahatnameden 37'si Trabzon ve çevresi hakkında bilgiler barındırmaktadır. Kinneir, Brant, Stuart, Hamilton, Texier ve Pullan ile Lynch'ın

¹³⁴⁷ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 29; Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 17; Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 23; Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 79-80.

¹³⁴⁸ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, ss. 1-10

eserleri Trabzon'un genel görünümü ve topoğrafik yapısıyla ilgili yoğun bilgiler içermektedir. Bunlar dışında şehir hakkında bilgi veren diğer seyyahlar Wilkinson, Stocqueler, Spencer, Southgate, Curzon (1842), Wagner, Walpole, Sandwith, Macdonald, Eastwick (1860), Ussher (1860), Vambery (1862), Cunynghame, Bryce, Tozer, Weeks (1892), Hepworth (1897) ve Hunter (1899) olmuştur. Seyahatnamelerde şehirlerin genel görünümü ve topoğrafik özelliklerine dair bilgiler dikkate alındığında yoğunluk bakımından en çok üzerinde durulan şehrin Trabzon olduğu tespitler arasındadır. Bu sayının diğer illere göre çok fazla olmasında Pontus Devleti'ne başşehirlik yapması, Bizans İmparatorluğu'nun önemli bir kalesi hâline gelmesi gibi Trabzon'un zengin tarihi geçmişinin yanında Doğu Asya ülkeleri ve İran'la Rusya ve Batı ülkeleri arasında yapılan ticari ilişkilerde önemli bir istasyon olması etkili olmuştur. Ayrıca 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin başşehiri ile Trabzon arasında düzenli vapur seferlerinin başlaması da şehre uğrayan seyyahların sayısında artışa yol açmıştır.

Çoğu seyyah Trabzon'a deniz yolu ile ulaştıktan sonra kara yolu ile Erzurum istikametini kullanarak İran'a yönelmiştir. Bir kısım seyyah da yine deniz yolu ile Trabzon'a uğradıktan sonra Osmanlı Devleti'nin doğu ve iç bölgelerdeki şehirlerine seyahat etmiştir. Bu güzergâhların tam tersi yönde seyahatini gerçekleştiren seyyahlar da mevcuttur. Bu seyyahların yazdıkları seyahatnamelerdeki içerikler geliş amaçlarına ve mesleklerine göre değişiklik göstermiştir. Wilkinson ve Kinneir, Trabzon'un masaya benzer yüksek dikdörtgen bir plana sahip olmasından dolayı adının Yunanca masa anlamına gelen "Trapezion" kelimesinden geldiğine yer vermişlerdir. Ayrıca Kinneir, şehrin tarihi geçmişi, adının kökeni, antik kalıntıları, mimari dokusu, nüfusu, demografik yapısı ve stratejik önemi hakkında geniş açıklamalarda bulunmuştur.¹³⁴⁹ Kinneir, şehrin nüfusunu 15.000 olarak belirtirken Stocqueler (1832) 17.000 olarak telaffuz etmiştir. Seyyahların açıkladıkları rakamlara göre şehrin 20 yılda 2.000 kişilik bir nüfus artışı yaşadığı görülmektedir. Trabzon İngiliz Konsolosu James Brant, 1835 senesinde kaleme aldığı gezi notlarında şehrin tarihi geçmişi, ticari faaliyetleri, iç bölgelerle olan ulaşım ağı, nüfusu, demografik yapısı ve mimari dokusu hakkında bilgiler paylaşmıştır. Brant, şehrin nüfusunu kendisinden 3 yıl önce gelen Stocqueler'den farklı olarak 25.000-30.000 aralığında göstermiştir.¹³⁵⁰ Brant ile aynı yıl şehirde bulunan Albay Stuart, eserinde şehri olumlu sözlerle betimlemiş ve kendisinden önceki seyyahların seyahatnamelerinde yer verdiği Trabzon betimlemesine benzer şekilde yer vermiştir.¹³⁵¹ Brant'dan farklı olarak şehrin nüfusunu 20.000

¹³⁴⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 333-341.

¹³⁵⁰ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 190.

¹³⁵¹ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 75.

olarak göstermiştir.¹³⁵² Hamilton, şehrin nüfusunun diğer Türk şehirlerinde de olduğu gibi yanlış bir şekilde 20 bin olarak ifade edildiğini belirtmiştir.¹³⁵³ Seyyah ayrıca Trabzon-Erzurum yolunun çok bozuk ve zorlu olduğunu ifade etmektedir.¹³⁵⁴ Trabzon'dan sonra kara yolu ile sahil şeridinden Sinop'a doğru yönelen tek seyyah Hamilton'dur. Seyyah, sahil şeridi boyunca tüm yerleşkeler hakkında bilgilendirme yapmıştır. Hamilton'la aynı sene Trabzon'da bulunan İngiliz tüccar Spencer, Trabzon'u Karadeniz'in en büyük ve en önemli şehri olarak nitelemiş ve şehrin kuruluşunu Hz. İsa'nın doğumundan 707 yıl öncesine, Olimpiyat'ın ikinci yılından sonrasına tarihlemiştir.¹³⁵⁵ Bir yıl sonra şehre gelen Southgate, diğer seyyahlarla benzer olarak Sinoplu bir Yunan kolonisi tarafından kurulan şehrin adının Trapezus'dan geldiği üzerinde durmuş ve şehrin tarihi süreci hakkında açıklamalarda bulunmuştur.¹³⁵⁶ Seyyah, bir yıl önce 1836'da Trabzon ile İstanbul arasında buharlı gemi ulaşımının başladığını belirtmiş ve kendisinden önce şehre gelen seyyahların tersine şehrin güzel konumu dışında övülecek bir şeyi olmadığını belirtmiştir.¹³⁵⁷ Seyyah, şehrin demografik yapısının Türklerden, Rumlardan ve Ermenilerden oluştuğunu sayısal olarak açıklamış ve nüfusunu 27.000 olarak göstermiştir.¹³⁵⁸ Trabzon'u ziyaret eden Fransız sanat tarihçi Texier ile İngiliz sanat tarihçi Pullan, şehrin genel durumu, tarihi serüveni ve yapıları hakkında bilgi verdikleri "Byzantine Architecture" adlı eserlerini 1839 yılında kaleme almışlardır. Seyyahlar, Trabzon'da Bizans öncesinden kalan yapı kalıntılarının bulunmadığını, mevcut surların tamamen Bizans karakterine sahip olduğunu vurgulamışlardır.¹³⁵⁹ Seyyahlar, Trabzon adının kökeni, şehrinin Bizans Dönemi'ndeki görünümü ve günümüz mimarisi hakkında diğer seyyahlara benzer olarak şehrin adının Trapezuntia'dan geldiğini, Bizans Dönemi'nde birçok saray ve kilise bulunduğunu, günümüzde ise harika bir görünüme sahip olduğunu tekrarlamışlardır.¹³⁶⁰ Şehrin veba hastalıklarından ve yangınlardan muzdarip olduğunu belirten seyyahlar 1341'de saray hariç şehrin tümüyle yandığını açıklamışlardır.¹³⁶¹ Seyyahlar, seyahatnamelerini şehrin denizden genel görünümünü veren gravür, Bizans Dönemi'ne ait yazıt ve mimari çizimlerle desteklemişlerdir. 1844'de Trabzon'a gelen Wagner, şehir hakkında yapılabilecek en iyi tasvirin Fallmerayer tarafından yapıldığını belirtmiş, bu nedenle şehrin stratejik önemi ve kozmopolit yapısı üzerinde durmayla yetinmiştir. 1850'de şehre gelen İngiliz politikacı Frederick Walpole, Trabzon-Erzurum

¹³⁵² Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 341.

¹³⁵³ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 132.

¹³⁵⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 132-133.

¹³⁵⁵ Spencer, *Travels in the Circassia, Krim-Tartary, &c., Vol. II*, s.154.

¹³⁵⁶ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 151-152.

¹³⁵⁷ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 152-153.

¹³⁵⁸ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 153.

¹³⁵⁹ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 190.

¹³⁶⁰ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 195- 196.

¹³⁶¹ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 196-197.

arasında Alman bir mühendis öncülüğünde başlanan yol yapım çalışmalarının devam ettiğini belirtmiştir.¹³⁶² Ayrıca seyyah, şehrin genel manzarasının betimlemesini yapmış ve ticaretin artması ile şehrin batı bölümünün hızla büyüdüğüne değinmiştir.¹³⁶³ Dört sene sonra şehre ulaşan Sandwith, Trabzon’u bitki örtüsü ve iklimi ile harika bir şehir olarak betimlemiş, şehrin tarihi geçmişini ve ticari potansiyeli üzerinde durmuştur.¹³⁶⁴ Ksenefon’un “Anabasis-Onbinlerin Dönüşü” adlı eserinde geçen yerleri araştırmak amacıyla 1867 senesinde Trabzon’a gelen Rorit, Yunanların Karadeniz kıyısında ulaştıkları Trepezus’un Trabzon olduğu sonucuna varmış fakat şehir hakkında detaylı bilgi vermemiştir.¹³⁶⁵ Osmanlı ordusunda görev yapan İngiliz asker Arthur Thurlow Cunyngame, 1871’de Doğu Karadeniz’den İstanbul’a doğru yaptığı deniz seyahatinde Batum’dan sonra Trabzon’a uğramış ve şehrin denizden görünümünü çizmiştir. 93 Harbi’nden bir yıl önce 1876’da Batum yönünden gelen ve Trabzon’a da kısa süreliğine uğrayan Bryce, savaş öncesi şehirdeki durgunluğa ve hareketsizliğe dikkat çekmiştir.

Gümüşhane, İstanbul-Erzurum arası ile Trabzon-Erzurum arasındaki ticaret yollarının kesişme noktasında yer almaktadır. Her iki yolu da kullanan gezginler Gümüşhane ve ona bağlı yerleşkeler hakkında bilgiler ihtiva etmiştir. Trabzon-Erzurum güzergâhını kullanan Brant, Stuart, Hamilton, Southgate, Wolff, Wagner, Sandwith, Barkley ve Hepworth’ün kaleme aldığı seyahatnameler ile “The Land of Ararat” adlı eser Gümüşhane şehir merkezi hakkında bilgiler barındırırken İstanbul-Erzurum yolunu kullanan Ouseley, Suter, Fraser ile iki misyoner Smith ve Dwight Gümüşhane’ye bağlı Kelkit ve Şiran’la ilgili bilgiler paylaşmışlardır.

Seyyahlar, Gümüşhane ve çevresinin topoğrafik yapısı, bitki örtüsü, demografik yapısı, mimari dokusu üzerinde durmuştur. Şehrin zengin maden ocakları çevresinde geliştiği vurgulanmış, mimari doku olarak da sivil ve askeri mimari önem kazanırken dini ve antik mimari üzerinde çok durulmamıştır.

Bayburt hakkında edindiğimiz bilgiler 1806-1897 yılları arasında şehre uğradığını belirten Wilkinson, Stocqueler, Stuart, Hamilton, Wolff, Sandwith, Ussher, Weeks, Hepworth’ün eserleri ile “The Land of Ararat” adlı gezi yazısı ile sınırlı kalmıştır. Bu eserlerde çoğunlukla şehrin genel görünümü, dini ve askeri mimarisi ile ev ve sokakları üzerinde durulmuştur.

¹³⁶² Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, s. 222-223.

¹³⁶³ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, ss. 223-224.

¹³⁶⁴ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, ss. 16-17.

¹³⁶⁵ Rorit, *Identification of Mount Theches of Xenophon*, s. 464.

Seyyahlar arasında Rize hakkında bilgi veren sadece James Brant olmuştur. Seyyah “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835” adlı gezi yazısında Rize’nin ticari potansiyeli üzerine birkaç not kaleme almıştır.¹³⁶⁶

Artvin ve ona bağlı Hopa ve Borçka hakkındaki bilgilere sadece Trabzon İngiliz konsolosu James Brant (1835) ve Trabzon İngiliz Konsolos Yardımcısı M. Frederick Guarracino’nun (1841) gezi notlarıyla ulaşmaktayız. Diplomatlar Trabzon’un doğusundaki ticari potansiyeli belirlemek ve bu bilgileri İngiliz tüccarlara sunmak amacıyla dönem dönem bölge gezileri düzenlemişlerdir. Bu gezi notlarını da bu kapsamda değerlendirmek doğru olacaktır.

Tokat ve ona bağlı yerleşkeler hakkında ilk bilgilere Pococke’nin 1740 yılında kaleme aldığı “A Description of the East, and Some Other Countries” adlı eseriyle ulaşılmaktadır. Pococke’den sonra sırasıyla Howel, Morier, Ouseley, Porter, Alcock, Smith ve Dwight, Fraser, Brant, Hamilton, Suter, Ainsworth, Badger, Smyth, Lennep, Burnaby ve son olarak Anderson eserlerinde şehir hakkında bilgiler paylaşılmıştır. Bu seyyahların bir kaçı İran-İstanbul arasındaki seyahatlerinde Tokat’a uğramış, bir kaçı ise Samsun üzerinden şehre giriş yapmıştır. Az sayıda da olsa birkaç seyyah, Sivas üzerinden Tokat’a ulaşmıştır. Bu seyyahlar Tokat ve ona bağlı yerleşkelerin topoğrafik yapıları, bitki örtüleri, mimari özellikleri ve demografik yapıları hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Seyyahlar Tokat’ın ilçelerine diğer hiçbir şehirde olmadığı kadar yer ayırmışlardır. Bu yoğun ilgide yerleşkelerin tarihi zenginliklerinin ve büyüklüklerinin önemli etken olduğu düşünülmektedir.

Amasya’ya ilk yerleşmelerin MÖ 5500’lerde Hititler tarafından başladığı ve sırası ile bu bölgenin Frig, Kimmer, İskit, Lidya, Pers, Helenistik-Pontus, Roma, Bizans, Danişmend, Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı hâkimiyetleri altına girdiği bilinmektedir.¹³⁶⁷ Bu zengin tarihi geçmiş beraberinde çok sayıda izler de bırakmıştır. Şehre ulaşan seyyahlar şehrin fiziki görünümünün yanı sıra bu tarihi izleri de takip etmişlerdir. Şehrin seyyahlar tarafından sık sık ziyaret edilmesinin diğer bir nedeni olarak da Avrupa ticaretini Asya’ya bağlayan İpek Yolu’nun bir kolunun üzerinde yer alması gösterilebilir. Seyyahlar tarafından şehre ulaşım çoğunlukla Tokat veya Osmancık yönünden olmakla birlikte az sayıda da olsa Samsun’dan gelenler olmuştur.

¹³⁶⁶ Brant, “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835”, s. 192.

¹³⁶⁷ Fethi Ahmet Yüksel ve Emine Dönmez, “Amasya (Harşena) Kalesi 2009 Arkeojeofizik Araştırmaları”, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 28. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 3, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınlar 1, No: 3266-3, 24-28 Mayıs 2010, s. 13.

Konumuz kapsamındaki seyyahlardan Poccocke, 1740 yılında kaleme aldığı eserinde Amasya hakkında bilgiler paylaşan ilk gezgin olmuştur. Poccocke'den sonra Howel, Morier, Ouseley, Porter, beraber seyahat eden iki misyoner Smith ve Dwight, Fraser, Hamilton, Suter, Ainsworth, Badger, Smyth, Lennep, Tozer ve son olarak Anderson şehri ziyaret etmişler ve şehrin fiziki dokusunun yanında yapıları hakkında da bilgiler paylaşmışlardır. Seyyahlar eserlerinde daha çok şehrin topoğrafik yapısı, şehrin ortasından geçen nehrin hemen yanında yükselmeye başlayan dağın yamacında yer alan Pontus Kral Kaya Mezarları ile aynı dağın zirvesindeki kale yapısı üzerinde durmuşlardır. Söz konusu eserler, Amasya hakkında bilgiler barındırmanın yanında çok sayıda da gravür içermektedir.

Çorum hakkında ilk bilgilere ulaştığımız Wilkinson'ın 1806 yılında kaleme aldığı seyahatnamesinde Hacıhamza-Amasya güzergâhını takip ederek doğuya yönelmiştir. Çorum şehir merkezinin ticaret yollarının dışında kalması çok sayıda seyyahı bu güzergâhı kullanmaya sevk etmiştir. Aynı güzergâhı kullanan Smith-Dwight ikilisi ve Fraser ile ters istikameti kullanan Morier, Ouseley ve Porter Çorum şehir merkezine hiç uğramamışlardır. Bu seyyahlar sadece Çorum'a bağlı Osmancık ve Hacıhamza hakkında bilgilendirmede bulunmuşlardır. Çorum şehir merkezini ilk ziyaret eden seyyah Hamilton olmuştur. Seyyah Çorum'da kısa süre kaldıktan sonra Hitit kalıntılarının bulunduğu Alaca'ya yönelmiş ve kalıntılar hakkında ilk bilgiyi kendisinin verdiğini ileri sürmüştür. Osmancık'tan sonra Çorum'a ulaşan ikinci seyyah Ainsworth'dur. Ainsworth, Hamilton gibi şehirde kısa süreli kaldıktan sonra antik kalıntılar peşine düşmüş ve Çorum'dan ayrılırken İskilip'e uğrayan ilk seyyah olmuştur. Çorum sınırlarına Yozgat'tan giriş yapan Lennep ile Tozer ise sadece Boğazköy ve Alaca'daki Hitit kalıntıları hakkında açıklamalarda bulunmuşlardır. Son olarak Çorum ve ona bağlı yerleşkelere uğrayan son seyyah Anderson olmuştur. Seyyah yerleşkeler hakkında yaptığı açıklamaların yanında eserinde fotoğraflar da paylaşmıştır.

2. Şehirlerin Genel Yapıları ve Topoğrafik Özellikleri

Seyahatnamelerin hemen hemen tümünde şehirlerin topoğrafik özellikleri, bitki örtüsü ve genel yapıları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Seyyahlar, hangi amaçla ziyarete çıkmış olursa olsunlar, gezdikleri şehirlerin genel görünümüleri hakkında bilgiler sunmaya gayret göstermişlerdir.

Seyahatnamelerde topoğrafik özellikleri ve genel görünümüleri betimlenen şehirleri değerlendirmek için seyyahların kullandıkları güzergâhları dikkate almamız uygun olacaktır. Bu açıdan bakıldığında Karadeniz'den doğuya ilerleyecek seyyahlar için Sinop, 18. yüzyıldan itibaren ilk uğrak yerlerinden biridir.

a) Sinop

Seyahatnameler içerisinde Sinop hakkında bilgi veren ilk yazılı eser, 1835'te şehre uğrayan Charles Stuart'a aittir. Seyyah, şehrin topoğrafik yapısını yüksek ve kayalık bir yarımadaı anakaraya bağlayan arazinin dar bir boğazında kurulmuş modern bir şehir olarak tanımlamıştır. Ayrıca seyyah, şehrin tarihi önemine vurgu yapmış ve buranın Osmanlı Devleti için önemli bir tersane özelliği taşıdığını ifade etmiştir.¹³⁶⁸ Şehre gelen seyyahların belirttiği şehrin çevresindeki gür ormanlardan çıkan keresteler muhtemelen bahsi geçen tersanelerde kullanılmaktadır.

Hamilton, 1836'da Samsun'dan Sinop'a geçerken Aksu Çayı'na (Kanlı Çay) ulaşmış ve buradaki mola esnasında hayran kaldığı manzarayı resimlemiştir. Peyzaj çalışması olarak değerlendirebileceğimiz gravür, günümüzde Kanlı Çay olarak bilinen akarsuyun denize döküldüğü mevkiyi konu almıştır. Seyyah, gerçekçi bir üslupla yapılan çizimde, görülen manzaranın güzelliğini okuyuculara ulaştırmayı hedeflemiştir. Seyyah, kısa tepeler zincirini aşınca aniden Akçay ile yüz yüze geldiklerini, su ağzının tam altlarında olduğunu ve üzerinde durdukları sırt ile batıya doğru kayalık bir tepe arasından denize ulaşıldığını betimlemiştir.¹³⁶⁹ Yakın planda ormanlık alanların ve sarp kayalıkların; arka planda batıya doğru dağ sıralarının belirdiği çalışma, durağan bir görünüme sahiptir. Kompozisyonu kâğıdın soluna yerleştiren seyyah, sağdaki denizin yarattığı boşlukla dengeyi yakalamak istemiştir. Kayalıklardaki ağaçlar arasında oldukça büyük boyutlu ve geleneksel yöntemlerle iki katlı olarak inşa edilmiş bir yapı belirlemektedir. Seyyah, çok pencereli ve beşik çatılı bu yapının kimliği ile ilgili bilgi vermemiştir. Uzaklık hissi vermek amacıyla kompozisyonun yakın planında koyu tonlar kullanılırken arka planda açık tonlar tercih edilmiştir ve böylelikle renksel perspektif kusursuz olarak uygulanmıştır. Başarılı bir ressam olan Hamilton'un ışık-gölge, kompozisyon, perspektif, desen alanlarında iyi eğitim aldığı aşikârdır. Figürsüz olan bu çalışmanın dikdörtgen bir kağıt üzerine kömür kalem kullanılarak oluşturulduğu düşünülmektedir (Şekil 36). Resimlenen yere yakın bir yerden çekilen fotoğrafta, deniz ile karanın birleştiği noktanın doldurularak Samsun-Sinop arası ulaşım yolunun yapılmış olduğu görülmektedir (Şekil 37).

¹³⁶⁸ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 72.

¹³⁶⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 231.

Şekil 1. Aksu Çayı Dağları (Kanlı Çay), 1836 (Hamilton, Küçük Asya)

Şekil 2. Samsun-Sinop arası Kanlı Çay mevki (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Hamilton, dar bir kıstaktan geçilerek girilen Sinop'un deniz kenarına kadar ulaşan ve ağaçlıklarla kaplı alçak tepeler dizisinden oluştuğunu vurgulamıştır.¹³⁷⁰ Aynı sene şehri ziyaret eden Spencer, burayı büyüleyici olarak değerlendirmiş, her tarafından denize kenarı olan kasabanın birçok kültüre uyum sağladığına değinmiştir.¹³⁷¹ 1837'de İstanbul'dan Trabzon'a deniz yolu ile geçmek isteyen Southgate, bir tepeler silsilesi şeklindeki Karadeniz kıyısında antik Sinop dışında hiçbir yerin gemi bağlamak için uygun olmadığı ifade etmiştir.¹³⁷² 1865'te şehri ziyaret eden İngiliz diplomat Mounsey, eserinde ortalama görünümlü evlerde bin kişinin yaşadığı şehrin limanı korumak için eski bir kaleye sahip olduğuna yer vermiştir.¹³⁷³ 1879'da Tozer, kıyıyı takip eden ve denizden limana uzanan kuleli masif surlarla çevrili şehrin üçgen bir yarımadaı anakaraya bağlayan dar bir kıstakta yer aldığını, dolayısıyla iki göze sahip olduğunu belirtmiştir.¹³⁷⁴ 1891'de yazarı bilinmeyen "The Land of Ararat" adlı eserde kullanılan Sinop fotoğrafı, buranın büyük bir şehirden ziyade orta büyüklükte bir kasaba

¹³⁷⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 236.

¹³⁷¹ Spencer, *Travels in the Circassia, Krim-Tartary, &c., Vol. II*, s.153.

¹³⁷² Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 150-151.

¹³⁷³ Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, s. 7.

¹³⁷⁴ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 7.

görünümünde olduğunu doğrulamaktadır (Şekil 38).¹³⁷⁵ Doğu yönüne doğru çevresinde ormanlarla kaplı yarımada biçiminde uzanan Sinop'a yüksek olmayan dar bir boğazdan geçildikten sonra ulaşıldığı ve iki katlı evlerden oluşan şehrin surlarla çevrili olduğu yönündeki açıklamalar hemen hemen tüm seyyahların şehirle ilgili ortak tasviri olmuştur. Yerinde yapılan incelemeler sonucunda şehirde iki katlı yapılar yerine çok katlı yapıların yükseldiği, şehrin her iki yöne doğru büyüdüğü ve kale surlarının eskisi gibi tüm şehri çevrelemediği, sur duvarlarının yer yer ayakta kaldığı tespit edilmiştir (Şekil 39).

Şekil 3. Sinop'un denizden görünümü, 1891 (Anonymous, *The Land of Ararat*, Anonymous)

Şekil 4. Sinop'un günümüz genel görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Şehre 18. yüzyıl öncesinde de çok sayıda seyyah gelmiştir. Bunlardan bir bölümü şehir hakkında yüzeysel, bir bölümü ise şehrin fiziki konumu, mimari özellikleri, tarihi geçmişi, antik kalıntıları hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Şehre 13. yüzyılda ilk gelen yabancı seyyah Flaman misyoner Wilhelm Von Rubruck'dır. 14. yüzyılda Faslı İbn Battûa; 15. yüzyılda İspanyol seyyah Ruy Gonzáles de Clavijo; 16. yüzyılda Avusturya elçisi Ogier Ghiselin de

¹³⁷⁵ Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 22.

Busbecq; 17. yüzyılda sırası ile Evliya Çelebi, Halepli Paul, Katip Çelebi ve Fransız Aubry De La Motraye şehri ziyaret eden diğer seyyahlar arasındadır.¹³⁷⁶ Ayrıca, 18. yüzyılda Fransız gezgin Tournefort şehri ziyaret etmiştir.

Şehirle ilgili ilk detaylı bilgiye İbn Battûta'nın seyahatnamesinde karşılaşmaktayız. Seyyah, şehri güzel, kalabalık ve büyük bir şehir olarak tasvir etmiştir.¹³⁷⁷ Şehir hakkında önemli bilgi veren diğer bir seyyah, Battûta'dan yaklaşık üç asır sonra şehre gelen Evliya Çelebi'dir. Çelebi, Samsun'un batısında bulunan şehrin çok sayıda kapısı bulunan surlarla çevrili olduğunu ve içerisinde bir İslam mimarisi olduğunu bilgisini paylaşmıştır.¹³⁷⁸ Katip Çelebi'nin aynı dönemlerde yazdığı seyahatnamesinde Evliya Çelebi'ye benzer olarak Sinop'un etrafı surlarla çevrili güzel bir kent olduğunu bildirmiştir.¹³⁷⁹ 17. yüzyılın ortalarında şehre gelen Halepli Paul, Sinop'un yarım ada şeklinde ve sağlam surlarla çevrili olduğu bilgisini paylaşmıştır. Seyyah ayrıca Hristiyanların şehrin batı bölümünde kalenin dışında yaşadığı bilgisine yer vermiş ve şehirde çoğunluğu Yunanlara ait kasaba surlarının dışında 7 kilise olduğunu belirtmiş ama hiçbir cami hakkında bilgi paylaşmamıştır.¹³⁸⁰ 18. yüzyılın hemen başında Sinop'a gelen Tournefort, şehrin tek bir köşede toplanan ve çoğu üçgen ya da beşgen kulelerle savunulan iki bakımsız suru olduğunu ve Yunanların bu surların dışında yaşadığını belirtmiştir.¹³⁸¹ Seyyah ayrıca kentte hiçbir anıta rastlamadığını ve sadece surlarda ve Türk mezarlığında mermer sütun parçaları olduğunu; bu parçaların ise Strabon'un antik dönemde şehirde bulunduğunu belirttiği görkemli gymnasiumun, pazar revakların ve eski tapınakların kalıntıları olduğunu bilgisini vermiştir.¹³⁸² Tournefort'tan yaklaşık 20 yıl sonra Sinop'a gelen Osmanlı Ermenisi P.Minas Bijişkyan, Tournefort'a benzer olarak şehrin surlarının içlerinde ve Müslüman mezarlığında Strabon ve Polibios'un bahsettiği antik yapıların parçaları olan sütun, sütun kaideleri ve heykeller bulunduğunu bilgisini paylaşmıştır.¹³⁸³ Tournefort ve Bijişkyan'dan sonra şehre gelen 19. yüzyıl seyyahların çoğunun da genel olarak şehir ve kalıntıları hakkında benzer ifadeler kullanmıştır.

b) Samsun

¹³⁷⁶ Süreyya Eroğlu, A. A. Direr Akhan, *Seyahatnameler'de Sinop*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2013-17, ss. 259-265.

¹³⁷⁷ İbn Battûta Tancî, İbn Battûta Seyahatnâmesi I, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 442.

¹³⁷⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi II. cilt*, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İstanbul 2008, s. 88

¹³⁷⁹ Z. Z. Özcanoglu, M. Koca vd., *Geçmişin Fotoğraflarıyla Sinop Tarihi*, Sinop, 2005, s. 122.

¹³⁸⁰ Paul of Aleppo, *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch: Part the Ninth*, London, 1836, ss. 428-429.

¹³⁸¹ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul, 2005, s.116

¹³⁸² Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, s.116.

¹³⁸³ Özcanoglu, Koca vd., *Geçmişin Fotoğraflarıyla Sinop Tarihi*, ss. 114-116.

Seyyahların birçoğu Samsun'un topoğrafik özellikleri, genel görünümü ve bitki örtüsü hakkında bilgiler vermişlerdir. Şehrin Kızılırmak'la Yeşilirmak arasında uzun bir körfezin batı ucunda konumlandığı ve çevresindeki dağ sıralarının batıda denize yakın, doğuya gidildikçe denizden uzaklaştığı bilgisi Kinneir, Porter, Badger, Smyth, Mounsey ve Lynch'ın seyahatnamelerinde geçmektedir. Kinneir, eserinde Samsun-Çarşamba ve Terme arasında çok sayıda nehrin denize aktığından dolayı arazinin ormanlık alanlarla bataklıklardan oluştuğunu, bu durumun ise sıklıkla sıtma hastalıklarına yol açtığı için Samsun ve çevresinin insan yaşamı için elverişli olmadığını ifade etmektedir.¹³⁸⁴ Hamilton da Kinneir'in bu tespitlerine benzer olarak Terme-Çarşamba arasının verimli arazilerden oluştuğunu, Samsun'a yaklaştıkça ekili arazilerin son bulduğuna ve arazilerin bataklıklara dönüştüğüne dikkat çekmiştir.¹³⁸⁵ Bu durum, Walpole, Lennep ve Bryce tarafından da tekrarlanmıştır.¹³⁸⁶ Samsun'un çevresinin zeytin ağaçları ile çevrili olduğu, yüksek tepelere çıktıkça köknar ağaçlarından oluşan ormanların başladığı Kinneir başta olmak üzere Smyth ve Mounsey tarafından ifade edilmiştir.¹³⁸⁷ Walpole ayrıca şehrin doğusundan Mert Irmağı'nın denize döküldüğünü, ırmağın kenarlarının çalılıklar ve otlaklarla dolu olduğunu belirtmiştir.¹³⁸⁸ Ladik'ten sonra Vezirköprü'ye ulaşan Anderson, yerleşkenin konumunun güzelliğine değinmiş ve buranın genel görünümünü yansıtan fotoğraf paylaşmıştır. Şehrin batı yönünden çekilen fotoğrafta ağaçlar arasından beliren evler ve minareler düzlükte geniş yer kaplamaktadır (Şekil 40). Vezirköprü'nün günümüzde çekilen fotoğrafında ise şehrin genişlediği, iki katlı yapıların yerini yüksek katlı yapıların aldığı görülmektedir (Şekil 41).

Şekil 5. Vezirköprü'nün batı yönünden görünümü, 1899 (Anderson, A Journey of Exploration in Pontus)

¹³⁸⁴ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 312-313.

¹³⁸⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 220.

¹³⁸⁶ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 48-49.

¹³⁸⁷ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 148; Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, s. 8.

¹³⁸⁸ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, s. 243.

Şekil 6. Vezirköprü'nün batı yönünden günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Seyahatnamelerde günümüzde Samsun'a bağlı Terme, Çarşamba, Bafra, Kavak, Havza, Vezirköprü ve Ladik ilçelerinin topoğrafik özellikleri ve bitki örtüleri hakkında bazı genel bilgilere yer verildiği görülmektedir.¹³⁸⁹

c) Ordu

Seyahatnamelerde Ordu'nun genel durumu hakkında bize ilk bilgiyi Kinneir vermektedir. Seyyah; şehri, antik zamanlarda On Binler'in kaldığı tarihi Cotyora'nın üzerinde kurulmuş küçük bir balıkçı kasabası olarak tanımlamaktadır.¹³⁹⁰ Seyyah, Ordu coğrafyasının güneyden ormanlıklarla kaplı yüksek dağlarla, kuzeyden ise denizle çevrelendiğini belirtmektedir. Kinneir'den sonra şehre uğrayan Hamilton da benzer şekilde Ordu'nun antik Cotyora şehrinden izler taşıdığına değinmekte, küçük sayılabilecek kasabanın ormanlıklarla kaplı dağlarla çevrildiğini ifade etmektedir.¹³⁹¹ Seyyah ayrıca şehrin demografik yapısı ile ilgili olarak şehirde 120 Rum, 100 Ermeni evinin bulunduğunu ve Türklerin Karadeniz kıyılarının pek çok yerinde olduğu gibi tepelerdeki aralıklı kır evlerinde yaşadıklarını kaydetmektedir.¹³⁹² Cunynghame ve Bryce ise şehrin fiziki olarak Karadeniz sahilinin ormanlık ve yüksek dağlarla çevrili genel görünümünü yansıttığını dile getirmektedir.¹³⁹³

d) Giresun

¹³⁸⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 216; Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 310-313; Hamilton, *Küçük Asya*, s. 220; Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 227-234; Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 4-5; Smyth, *A Year with the Turks*, s. 147; Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, ss. 30-33; Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 20; Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 298; Hamilton, *Küçük Asya*, s. 256; Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, ss. 32-33; Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 298.

¹³⁹⁰ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 321-324.

¹³⁹¹ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 205-206.

¹³⁹² Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 205-206.

¹³⁹³ Cunynghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, s. 346; Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, ss. 390-391.

Giresun'un genel durumu ve topoğrafik özellikleri hakkında ilk bilgiyi veren Wilkinson, şehrin sakinleri seyrek yerleşim yaptığı için doğanın, kıyı boyunca hâlâ güzelliğini koruduğunu belirtmiştir.¹³⁹⁴ Kinneir, şehrin tarihiyle ilgili açıklamalarının yanında kıyıya yakın geçen amfitiyatro benzeri tepelerde seyrek aralıklı evlerin bulunduğu ve tarım arazilerinin az olduğundan şehrin surları altında inşa ettikleri gemilerle mısır ithal ettikleri bilgisini vermiştir.¹³⁹⁵ Hamilton, Giresun'un resimsel görünümüne sahip kısa ağaçlık bir kıstakla bağlanmış kayalık bir çıkıntının ucuna kurulmuş olan antik Pharnacia şehri olduğunu açıklamış ve en yüksek noktasının Helenistik temelde yükselen bir Bizans kalesi ile taçlandırıldığını belirtmiştir.¹³⁹⁶ 200 yıl öncesinden şehre uğrayan Evliya Çelebi de kaleyi Bizans'a dayandırmış ve şehri bahçeler içerisinde evleri olan mamur güzel bir yer olarak tanımlamıştır.¹³⁹⁷ 15 Ağustos sabahı Giresun açıklarında demir atan bir gemide bulunan Lynch, Giresun'un menzilden denize savrulan kale kayalarıyla, kasabanın batıya doğru kıvrıldığı ve dağ duvarının gölgesinde su kenarına battığı körfezin yüce burnunda yer aldığını, suyun kenarından yükselen beyaz duvarların ve kırmızı çatıların teraslarına karşı yükselen iğne şeklindeki minare ve servilerin bulunduğunu açıklamıştır.¹³⁹⁸

Ouseley, Porter, Smith ve Dwight, Fraser, Brant ve Suter Giresun'a bağlı Şebinkarahisar'ın yaklaştıkça üzerinde zapt edilemez görünümdeki bir kalenin durduğu devasa bir kayanın ayakları altında yüksek bir arazide konumlandığı bilgisini vermişlerdir.

e) Trabzon

19. yüzyılın başlarında yazılmış olan Wilkinson'un "A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands" adlı seyahatnamesi Trabzon'un genel görünümü ve topoğrafik özellikleri hakkında bize ilk bilgi veren eser olmuştur. Seyyah, eserde uzun kare biçimli yüksek bir plana sahip şehrin deniz kıyısında ve üzerinde kale bulunan yüksek bir tepenin eteğinde kurulduğunu, bu nedenle de eski adı Yunanca "Trapezion" olan masaya benzetildiğini açıklamıştır.¹³⁹⁹ Başka bir İngiliz gezgin Kinneir, Batı yönünden Görele, Vakfıkebir ve Akçaabat'tan sonra Trabzon'a ulaşmış, Trabzon'a yaklaştıkça seyrek ağaçlarla kaplı dağların alçaldığını, şehrin denize doğru bir burun özelliği taşıdığını ve ekili alanların çoğaldığını belirtmiştir.¹⁴⁰⁰ Ayrıca seyyah, Wilkinson'a benzer olarak şehrin dikdörtgen bir plana sahip olduğuna, en güney ucunda bulunan Trabzon Kalesi'nin şehrin tüm manzarasına hâkim olduğuna, şehirde güneyden kuzeye

¹³⁹⁴ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 72.

¹³⁹⁵ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 327-328.

¹³⁹⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 202.

¹³⁹⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. II-1*, s. 95.

¹³⁹⁸ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 6.

¹³⁹⁹ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 75.

¹⁴⁰⁰ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 333-341.

doğru paralel uzanan ve hafifçe yükselen yamaçların varlığına değinmiştir.¹⁴⁰¹ Kinneir'den yaklaşık 20 yıl sonra şehre uğrayan Stocqueler, kendisinden önce gelen seyyahlara benzer olarak şehrin heybetli ve güzel bir görüntüsü olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁰²

Seyyahların belirttikleri yapı sayılarında benzer oranda bir artış gözlemlenmektedir. Brant, denize bakan bir tepenin yamacına kurulmuş Trabzon'un bir bölümünün paralel kenar şeklinde olup mazgallı ve yüksek bir duvarla çevrili olduğunu, bu kısmının her iki tarafında ağaçlar ve bahçelerle dolu, üzerinde uzun köprülerin yer aldığı derin bir vadinin bulunduğunu açıklamıştır. Ayrıca seyyah, şehre bakan, oldukça harap ve bakımsız bir kalenin yakın yükseklikler tarafından komuta edildiğini belirtmiştir.¹⁴⁰³

Trabzon'a gemi ile 1835 senesinde giriş yapan İngiliz Albay Charles Stuart, "Journal of a Residence in Northern Persia and the Adjacent Provinces of Turkey" adlı yapıtında şehrin arkasında dik bir tepenin birdenbire yükseldiğini ve ağaçlarla kaplı diğer tepelerin, derenin üzerindeki yüksek kemerli bir Türk köprüsünün girişteki güzel bir geçidiyle yarıldığını ifade etmektedir. Ayrıca seyyah, Trabzon'da gemilerin dağlık burun ile doğuya doğru hafif çıkıntı yapan yerin arasındaki ağzı açık limanda demir attıklarını açıklamıştır.¹⁴⁰⁴ Bir yıl sonra Trabzon'a ulaşan Hamilton, seyahatnamesinde kendisinden önceki seyyahların da belirttiği gibi her yanında zengin, bol miktarda ağaç ve sulak bahçeler bulunan şehrin, üzerinde kale ile taçlanmış yüksek bir tepenin eteğine kurulduğunu ifade ederek konumunun harika olduğu üzerinde durmuştur.¹⁴⁰⁵ Hamilton'la aynı sene Trabzon'da bulunan İngiliz tüccar Spencer, şehrin dar sokakları ve güzel minareleri ile tam bir doğulu olduğunu vurgulamış, ticari potansiyeli üzerinde durmuştur.¹⁴⁰⁶ Bir yıl sonra 1837'de şehre gelen Southgate, şehrin konumunun güzel olmasının dışında övülecek çok bir şeyinin olmadığını açıkladıktan sonra çarşılarının kalitesiz, evlerinin genel olarak kötü, sokaklarının dar ve yüzyıllardır ayakta duran surları olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁰⁷ Trabzon'u ziyaret eden Fransız sanat tarihçi Texier ile İngiliz sanat tarihçi Pullan, deniz yoluyla gelen yolcu için Trabzon'un muhteşem görüntü sergilediğini, arka plandaki dağın gökyüzü çizgisinin dikkat çekici derecede güzel olduğunu ve kırmızı kiremitlerle kaplı evlerin şehre Avrupa şehiri görünümü kazandırdığını ifade etmektedirler. Ayrıca seyyahlar, sahilin zikzak yollarla yükselen bir dizi alçak tepe ile sınırlandırılmış olduğunu ve zirvelerindeki platodan kuzeyde Karadeniz; doğuda Lazistan ve Kolhis

¹⁴⁰¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 338.

¹⁴⁰² Stocqueler, *Fifteen Months' Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan Persia*, ss. 250-251.

¹⁴⁰³ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 189.

¹⁴⁰⁴ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 74.

¹⁴⁰⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 131.

¹⁴⁰⁶ Spencer, *Travels in the Circassia, Krim-Tartary, &c., Vol. II*, s.154.

¹⁴⁰⁷ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 152-153.

Dağları'yla bitişik ovada portakal bahçeleri arasında yer yer görünen şehrin antik duvarlarının muhteşem bir manzara sunduğunu belirtmiştir. Seyyahlar, denize eğimli bir zemin üzerine kurulu olan şehrin eskiden olduğu gibi şimdi de yağmurlu mevsimlerde sokakları derelere çeviren dağlardan gelen sellerden zarar gördüğünü; fazla suyun üzerinde tek kemerli köprülerin yer aldığı iki doğal vadi tarafından alındığını sözlerine eklemiştir.¹⁴⁰⁸

Texier ve Pullan beraber kaleme aldıkları kitaplarına Trabzon şehrinin 1839 yılındaki denizden görünümünü konu alan gravür de eklemiştir. Yatay dikdörtgen bir kâğıt üzerine kara kalem veya kömür kalem ile yapıldığı düşünülen çizim baskı sürecinde gravüre dönüştürülmüştür. Çizer, Trabzon'a denizden bakmıştır; bu da bir çizimini açıkta duran bir gemideyken yaptığı kanısına varılmaktadır. Denizin dalgalı oluşu gözden kaçmamaktadır. Bu da çalışmanın zor şartlarda yapıldığı izlenimi uyandırmaktadır. Kompozisyonun solunda kayalıklar ile üzerlerinde çoğunlukla iki katlı ve beşik çatılı konutlar görülürken orta bölümde denize girinti oluşturmuş benzer yapılar ve aralarından yükselen tek şerefeli minare yer almaktadır. Kompozisyonun sağına doğru çok sayıda yelkenli geminin bağlandığı liman, onun hemen arkasında ise şehri çevreleyen yüksek surlar görülmektedir. Evlerin arasında ara ara yükselen ağaçlar ve minareler gerilere doğru kendini göstermektedir. Sisler arasında yükselen dağlar kompozisyonun arka planını oluşturmaktadır. Perspektif kurallarına bağlı olarak yapılan çalışma gerçekçi bir üslupta çizilmiş, derinlik hissi başarılı bir şekilde verilmiştir (Şekil 42). Şehrin benzer noktadan çekilmiş günümüz görünümü ile 1839 yılında çizilmiş söz konusu gravürü arasında bariz farklılıklar göze çarpmaktadır. Burundaki karantina binasının yanı sıra sahil boyunca devam eden kale surlarının günümüzde yıkılmış olduğu, denize girinti-çıkıntı yapan doğal görünümdeki sahil şeridinin doldurularak burun hizasına kadar getirildiği, bahçe içlerinde ağaçlar arsında beliren alçak katlı ahşap yapılar yerine yüksek katlı betonarme yapıların tepelere kadar ilerlediği gözlenmektedir (Şekil 43).

¹⁴⁰⁸ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 195- 196.

Şekil 7. Denizden Trabzon'un görünümü, 1839 (Texier and Pullan, Byzantine Architecture)

Şekil 8. Trabzon'un denizden günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Texier ve Pullan'dan üç yıl sonra Trabzon'a ulaşan İngiliz diplomat Curzon, deniz kenarında kurulmuş şehrin arka planındaki dağlarının son derece muhteşem büyük zincirinden oluşturduğunu açıkladığı seyahatnamesine şehrin sahil kesimini gösteren gravür eklemiştir.¹⁴⁰⁹ Curzon'un seyahatnamesinde yer alan bu gravür, Trabzon'un doğu sahilinin 1843 senesindeki görünümünü konu almıştır. Gravürün altındaki yazıya göre bu sahil "Trabzon Karantina Limanı" olarak adlandırılmaktadır. Seyyahın burayı "Karantina Limanı" olarak adlandırmasının nedeni, o dönemde Değirmendere Karantinahanesi'nin çizimin yapıldığı noktada, Güzelhisar Karantinahanesi'nin ise çizilen limanın batısında bulunuyor olmasındandır. Seyyah bu çizimi, Erzurum dönüşü Değirmendere Karantinahanesi'nde bulunduğu sırada yaptığı tahmil edilmektedir. Kompozisyona konu olan liman, U şeklinde yaklaşık birkaç kilometre uzamaktadır. Limanın deniz kenarında kumsallar geniş yer kaplamış ve çoğu yelkenli olan 7-8 küçük boyutlu gemi sahile demirlemiş görünmektedir. Kumsalda birkaç insan belirlemekte olsa da ne yaptıkları net olarak seçilememektedir. Sahille iç bölüm arasında Çömlekçi Limanı'na doğru uzanan bir yolun bulunduğu ve bu yolun kenarındaki evlerin çoğunlukla iki katlı, kiremit örtülü ahşap yapılar, iç kısımdaki evlerin ise geniş alanlara yayılmış bahçeler içerisinde yer yer tek yer yer iki katlı olduğu tespit edilmektedir. Karşı burnu sarmış sağlam görümlü surların ayakta olduğu ve surların dışına doğu beliren kubbeli bir yapının kilise binası olduğu düşünülmektedir. Bir başka kilise mimarisi özelliği taşıyan üçgen alınlıklı ve kubbeli yapı, hemen sahilin kenarında belirlemektedir. Trabzon'un doğu kıyısını konu alan bu çizimde tepelerin dik yamaçlarında ağaçlıklı alanların çokça yer kapladığı

¹⁴⁰⁹ Curzon, *Armenia; a Year at Erzeroum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, s. 4.

görülmektedir. Realist bir üslupla yapılan bu çalışmada perspektif, ışık-gölge, oran-orantı başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Seyyahın bu çizimi yapmaktaki maksadı sanatsal bir çalışma ortaya koymaktan ziyade gördüğü manzarayı belgeleme çabasından ileri gelmektedir (Şekil 44). Benzer görünümün günümüzde çekilmiş fotoğrafında sahilin doldurularak dışa doğru çıkıntı yaptığı, karşı tepede görülen surların yerinde yüksek katlı yapıların yer aldığı, burundan denize doğru uzanan set ile limanın korunaklı hale getirildiği tespit edilebilmektedir (Şekil 45).

Şekil 9. Trabzon Karantina Limanı, 1843 (Curzon, Armenia; a Year at Erzeroum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia)

Şekil 10. Günümüzde Trabzon Karantina Limanı (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

İngiliz asker Robert Macdonald, 1855'in Mayıs ayında Trabzon'da bulunmuş ve buranın diğer Türk şehirleriyle benzer olduğunu vurgulamıştır.¹⁴¹⁰ İngiliz diplomat E. B. Eastwick, 1860 senesinin Ağustos sabahı Trabzon'a ulaşmış ve kendisinden önceki seyyahlara benzer olarak şehri, servi ağaçlarıyla parıldayan güzel bir tepenin yamacında harika manzaralar sunan bir kasaba olarak betimlemiştir.¹⁴¹¹ Aynı senenin mayıs ayında Ussher, Erzurum'dan ayrıldıktan sonra tepelerin eteğinde suya yakın bir yerde kurulmuş Trabzon'a ulaştıklarını ve burada karşılaştığı manzara karşısında büyüldüğünü ifade etmektedir.¹⁴¹² 1862 yılında Trabzon'a ulaşan Arminius Vambery, Trabzon'un denizden bakıldığında oldukça güzel bir görünüm sunduğunu belirtmiş ve şehri daha yakından incelediğinde ise diğer deniz kıyısı yerleşimlerine göre daha iyi bir konumda olduğunu ifade etmiştir.¹⁴¹³ Harika bağ ve bahçelere, temiz sokaklara, geniş çarşılara sahip şehri kayalıkların tepesine inşa edilmiş kalenin ikiye böldüğünü açıklamıştır.¹⁴¹⁴ Şehrin bu tasviri hemen hemen tüm seyyahlar tarafından benzer şekilde ifade edilmiş olsa da şehrin giderek büyüyen çarşı ve pazarları gözden kaçmamaktadır.

Batum'dan ayrıldıktan bir gün sonra Trabzon'un tam karşısındaki açıklığa demir attıklarını belirten Cunynghame, buradan şehrin görünümünü çizmiştir. Trabzon'un 1871 yazındaki denizden görünümünü konu alan çizimin, dikdörtgen bir kâğıt üzerine füzen kullanılarak çizildiği ve sonradan gravüre dönüştürüldüğü düşünülmektedir. Oldukça koyu tonların kullanıldığı çalışmada durgun denizin arkasındaki kara hakkında ayrıntılı çözümlenmemektedir. Kompozisyonun merkezinde yer alan şehir, yeşillikler içerisinde dağınık olarak konumlanmış iki katlı evlerden oluşmaktadır. Kompozisyonun sağındaki burunda kale surları olduğunu düşündüğümüz büyük bir kütle yer almaktadır. Oldukça sağlam bir görünüme sahip surlar içeriye doğru uzanmaktadır. Kompozisyonun en sağ tarafındaki dağ sıraları batıya doğru uzanmaktadır. Mevcut görünümünden yola çıkarak çizilen yerin, şehrin doğu yakası olduğu düşünülmektedir. Bulutlar arasından ortaya çıkan güneş yakın planda yer alan durgun sulara parıldamakta ve kuşlar özgürce uçuşmaktadır. Çalışmada kullanılan çizgisel ve renksel perspektifle oluşturulan derinlik hissiyatı ile tonlamalarla elde edilen dokusallık çalışmayla gerçekçi bir görünüm elde edilmiştir (Şekil 46). Trabzon'un günümüzdeki benzer bir görüntüsünün fotoğraflandığı görünümünde ağaç ve bahçelerin yerini yüksek katlı yapıların aldığı, sahilin büyük kayalar kullanılarak doldurulduğu gözlemlenmektedir (Şekil 47).

¹⁴¹⁰ Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia*, s. 88.

¹⁴¹¹ Eastwick, *Journal of a Diplomat's Three Years' Residence in Persia*, s. 43.

¹⁴¹² Ussher, *A journey from London to Persepolis*, ss. 682-683.

¹⁴¹³ Vambery, *The Life and Adventures of Arminius Vambery*, ss. 34-35.

¹⁴¹⁴ Cunynghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, ss. 344-346.

Şekil 11. Trabzon, 1871 (Cunynghame, Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871, s. 345)

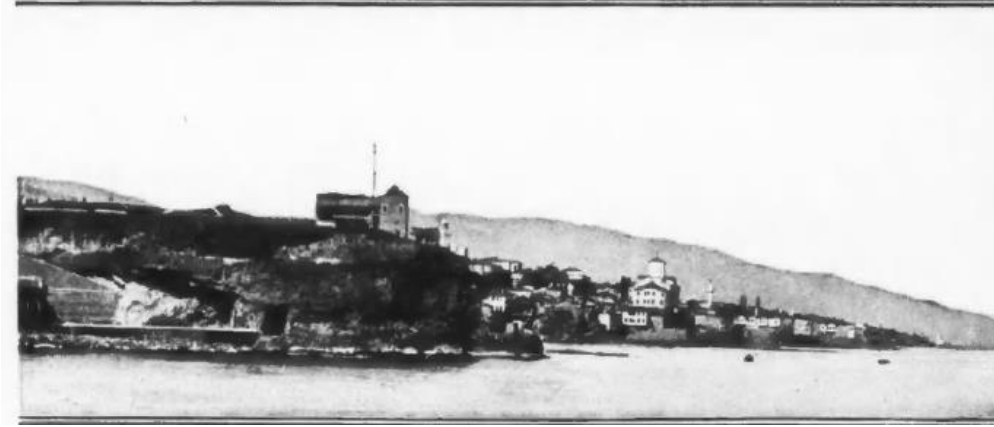
Şekil 12. Trabzon'un denizden günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

93 Harbi'nden bir yıl önce 1876'da Batum yönünden gelen ve Trabzon'a da kısa süreliğine uğrayan Bryce, şehrin kuzey ve doğu olmak üzere iki yanı denizle çevrili sarp bir tepe üzerinde kurulduğunu, limanının gemiler için güvenli olmadığını, koyun kuzey boynuzundaki bir kayalık üzerine inşa edilmiş kalın eski surları olan kale bulunduğunu ve buranın yaygın olan Türk şehirlerden farklı olduğunu belirtmiştir.¹⁴¹⁵

Amerikalı Dulany Hunter, deniz tarafından çekilen 1899 tarihli fotoğrafında denize doğru çıkıntı yapan uçta karantina binaları, buranın batısında ise kilise, cami ve evler belirmektedir

¹⁴¹⁵ Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, s. 385.

(Şekil 48). Günümüzdeki benzer bir fotoğrafta karantina binalarının mevcut yerinde bulunmadığı, burnun doğusuna büyük yapıların inşa edildiği, deniz kıyılarının doldurulup yeşillendirilmesinden kaynaklı olarak kıyı şeridi boyunca uzanan yapıların net görülemediği tespit edilmiştir (Şekil 49).

Şekil 13. Trabzon'un denizden görünümü, 1899, (Dulany Hunter, The Princess of Trebizond)

Şekil 14. Trabzon'un denizden günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

f) Gümüşhane

Gümüşhane şehir merkeziyle ilgili olarak ilk bilgiyi Brant vermiştir. Seyyah, Gümüşhane'nin Harşit Nehri kıyısında kurulmuş olduğunu ve kurşun madenlerinin çevresinde büyüdüğünü kaydetmiştir.¹⁴¹⁶ Şehre uğrayan hemen hemen tüm seyyahlar şehirdeki maden ocaklarına yer vermişler ve eskisi kadar üretim sağlamadıklarına dikkat çekmişlerdir.¹⁴¹⁷

¹⁴¹⁶ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 221.

¹⁴¹⁷ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 81; Hamilton, *Küçük Asya*, s. 136; Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 165; Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, ss. 295-296; Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, s. 35; Anonymous, *The Land of Ararat*, ss. 65-66; Hepworth, *Through Armenia on horseback*, ss. 87-88.

Trabzon'dan Erzurum'a geçerken şehre uğramış fakat burası hakkındaki detaylı incelemeleri Erzurum dönüşüne bırakmış olan Hamilton da onlardan biridir. Seyyah, Gümüşhane'nin amfitiyatroya benzer yüksek kayalıklar arasında kaldığını ve dağ yamacındaki evlerin üst üste tüm alanı kapladığını kaydetmiştir.¹⁴¹⁸ Hamilton'dan bir yıl sonra Southgate, Gümüşhane hakkında benzer açıklamalarda bulunmuş ve burada yaklaşık 800 aile yaşadığını ifade etmiştir.¹⁴¹⁹ Şehrin nüfusla ilgili benzer bir rakamı 1843 yılında Joseph Wolff da vermiştir.¹⁴²⁰ 1844'te şehre uğrayan Wagner, daha önceki seyyahların söylediklerine benzer şekilde dik kayalıklar arasındaki şehri amfitiyatroya benzetmiş ve varlıklı insanların nehir kenarında güzel meyve bahçelerine sahip olduklarını belirtmiştir.¹⁴²¹ 1854'te Sandwith, buranın düz çatılı taş kır evlerinden oluşan kayalık ve biraz çorak küçük bir kasaba olduğunu açıklamıştır.¹⁴²² 19. yüzyılın sonlarında yazılmış olan "The Land of Ararat" ile Hepworth'un kaleme aldığı "Through Armenia on Horseback" adlı eserlerde de burası maden ocaklarının çevresinde kurulmuş küçük bir kasaba olarak tasvir edilmiştir.¹⁴²³ Günümüzde şehirde eski yapılardan çok bir iz kalmadığı ve yüksek katlı yapılarla vadi çevresinde ve tepelere doğru genişlemiş olduğu tespit edilmiştir (Şekil 50).

Şekil 15. Gümüşhane'nin günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Erzurum-İstanbul güzergâhını kullanan Ouseley, İki Amerikalı misyoner Smith ve Dwight ile Suter Gümüşhane'ye bağlı Kelkit ve Şiran'ın genel karakteri üzerinde durmuşlardır. Seyyahlar, Şiran'ı bir tepenin yamacında konumlanmış doğal güzellikler

¹⁴¹⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 182-183

¹⁴¹⁹ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 161-165.

¹⁴²⁰ Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845*, s. 100.

¹⁴²¹ Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, ss. 295-296.

¹⁴²² Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, s. 35.

¹⁴²³ Anonymous, *The Land of Ararat*, ss. 65-66; Hepworth, *Through Armenia on horseback*, ss. 87-88.

içerisinde birkaç vasat evden ibaret olarak Kelkit'i ise beklenenin ötesinde tam bir pazar kasabası şeklinde tasvir etmişlerdir.¹⁴²⁴

g) Bayburt

Bayburt hakkında ilk bilgi paylaşımında bulunan seyyah Wilkinson olmuştur. Seyyah, küçük olarak nitelediği şehrin sarp kayalıklar üzerinde olduğuna yer vermiştir.¹⁴²⁵ 1831'de Bayburt'ta kısa süreliğine kalan Stocqueler, şehrin Rus saldırıları sonucu harap durumda olduğuna yer vermiş ve Bayburt-Trabzon arasındaki arazinin eğimli yapısı üzerinde durmuştur.¹⁴²⁶ Stuart, Bayburt'un nehrin her iki tarafında inşa edildiği ve 10.000 kişinin yaşadığı geniş bir yer olduğu bilgisini aktarmıştır.¹⁴²⁷ Ayrıca seyyah, Bayburt'un çevresinde özenle işlenmiş tarlalar ve meyve bahçeleri olduğunu açıklamış ve Stocqueler'e benzer olarak Rus işgalinin olumsuz etkileri üzerinde durmuştur.¹⁴²⁸ Rus işgalinin şehri harabeye çevirdiğini belirten bir başka seyyah 1836'da Hamilton olmuştur. Seyyah ayrıca, ortasından Çoruh Nehri'nin geçtiğini belirttiği şehrin çevresinin dağlık arazilerden oluştuğunu açıklamıştır.¹⁴²⁹ Hamilton'dan yaklaşık 7 yıl sonra Wolff, ortasından derenin geçtiği, çıplak dağlarla çevrili Bayburt'a ulaştıklarını ifade etmiştir.¹⁴³⁰ Sandwith de diğer seyyahlar gibi şehri, yüksek zirvesinde kalenin bulunduğu tepenin yamacında inşa edilen bir Asya kasabası olarak tanımlamıştır.¹⁴³¹ 1860'ın ilkbaharında Bayburt'a uğrayan Ussher, 1828-1829 yılları arasında Ruslar tarafından yıkılan bir kalenin kalıntılarının görüldüğü hafif yüksek bir tepenin ayaklarında kurulmuş hoş bir kasaba olarak tanımlamıştır.¹⁴³² Tozer, diğer seyyahlara benzer olarak Bayburt'un çevresinin dağlık olduğunu ve hatırı sayılır bir derenin her iki yanındaki tepelere doğru yükselen binalardan oluştuğunu paylaşmıştır.¹⁴³³ "The Land of Ararat" adlı eserinde, Weeks'in 1892'de kaleme aldığı seyahatnamesinde ve Hepworth'ün benzer dönemlerdeki gezi notlarında şehrin tepesinde kale olan bir dağın yamacında inşa edildiği geçmektedir.¹⁴³⁴ Yerinde yapılan gözlemler neticesinde yapıların nehir ve çevredeki tepe etekleri boyunca genişlediği tespitinde bulunulmuştur (Şekil 51).

¹⁴²⁴ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 476;

Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 53.

¹⁴²⁵ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 87.

¹⁴²⁶ Stocqueler, "Fifteen Months' Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan Persias", s. 247.

¹⁴²⁷ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 85.

¹⁴²⁸ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 85.

¹⁴²⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 181.

¹⁴³⁰ Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845*, s. 100.

¹⁴³¹ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, s. 42.

¹⁴³² Ussher, *A journey from London to Persepolis*, s. 679.

¹⁴³³ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 423.

¹⁴³⁴ Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 80; Weeks, *From the Black Sea through Persia and India*, s. 12; Hepworth, *Through Armenia on horseback*, s. 88.

Şekil 16. Bayburt'un günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

h) Rize

Brant, Rize'nin Karadeniz kıyısında yer alan önemli ve verimli bir sahil kasabası olduğunu, ılıman iklim sayesinde burada portakal ve limon üretiminin de yapıldığını açıklamıştır.¹⁴³⁵ Ayrıca seyyah, Rize ve ilçelerinin iç bölgelerle olan iletişiminin yüksek dağlar tarafından engellendiğine bu yüzden izole bir konumda bulduklarına yer vermiştir.¹⁴³⁶

i) Artvin

1841'de Batum'dan Artvin'e gitmek isteyen Trabzon İngiliz Konsolos Yardımcısı M. Frederick Guarracino, Artvin şehir merkezi hakkında bilgi veren tek seyyah olmuştur. İlk olarak Borçka'ya uğrayan, buradan nehir yolculuğu ile Artvin'e ulaşan Konsolos yardımcısı, Artvin'in Çoruh Nehri'nin batısındaki vadiye kurulduğuna ve bu vadinin her iki tarafında nehir boyunca evlerin bulunduğuna değinmiştir.¹⁴³⁷ Guarracino, Artvin'i 130 köy ve 8000 evden oluşan Livane sancağının merkezi olarak göstermiştir.¹⁴³⁸

j) Tokat

Tokat'ın genel yapısı ve topoğrafik özellikleri hakkında ilk bilgi, İngiliz din adamı Poccocke'nin 1740 yılında kaleme aldığı "A Description of the East, and Some Other Countries" adlı eserinde yer almıştır. Seyyah, Sivas ve Amasya arasında konumlandığı şehrin bir tepe

¹⁴³⁵ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 192.

¹⁴³⁶ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 192.

¹⁴³⁷ Guarracino, "Notes of an Excursion from Batum to Artvin", s.300.

¹⁴³⁸ Guarracino, "Notes of an Excursion from Batum to Artvin", s.302.

üzerine kurulmuş olduğunu ifade etmiş ve şehrin eski adını yanlış bir şekilde Neocesarea olarak belirtmiştir.¹⁴³⁹ Tokat'ın yüksek bir tepede değil bir tepenin yamacında konumlandığı ve Neocesarea antik ismin Niksar'ın eski adı olduğu bilindiğinden seyyahın tarih bilgisinin yetersizliği oldukça açıktır. 1788'de Sivas üzerinden Tokat'a ulaşan Thomas Howel, şehri amfiteatro benzeri dağlarla çevrili olan büyük bir kasaba olarak tanımlamıştır.¹⁴⁴⁰ 1809'da Morier, Tokat'ı iki dağın arasına, üç tepenin yamaç eteğinin birleştiği yere konumlanmış ve şehrin yaklaştıkça beklenen boyutunun oldukça altında olduğunu açıklamıştır.¹⁴⁴¹ Ouseley ise şehri, tepesinde kalesi olan bir dağın yamacında konumlandığı şehrin genel görünümünü konu alan gravürü eserinde paylaşmıştır.

Kareye yakın dikdörtgen bir kâğıda çizilmiş olan resmin ön planında Tokat evleri bulunurken arka planında yüksek bir kayalık üzerinde kale görünmektedir. Seyyah, evlerin güzelliğiyle birlikte arkadaki dağın yüceliğini aynı karede vermek istemiş ve kendisini bu amaca uygun olarak konumlandırmıştır. Kompozisyon açısından kâğıdın büyük bölümünü kaplayan evlerin, ayrıntılı çizimi dikkat çekicidir. Ahşap malzeme kullanılarak yapılmış olan evler genellikle iki katlı olup evlerin çoğunluğu beşik ve kırma çatılıdır. Resimde Tokat evlerinin ikinci katında bulunan çift pencere uygulaması da görülebilmektedir. Perspektifin başarılı bir şekilde kullanıldığı çalışmada evler hatasız ve gerçekçi bir şekilde yansıtılmıştır. Gerektiği yerde sert gerektiği yerde yumuşak çizgiler kullanarak nesnelerin dokusu verilmeye çalışılmıştır. Yine ışık gölge etkisi derinlik hissini vermede yardımcı eleman olarak kullanılmış ve bunda da başarılı olunmuştur (Şekil 52), (Şekil 53).

¹⁴³⁹ Pococke, *A Description of The East, and Some Other Countries*, s.91.

¹⁴⁴⁰ Howel, *Through Armenia and Natolia or Asia Minor*, s. 102.

¹⁴⁴¹ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, ss. 334-335.

Şekil 17. Tokat'ın 1812 yılına ait genel görünümü (Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*)

Şekil 18. Tokat'ın günümüz genel görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

1818 tarihinde Niksar yönünden Tokat'a giriş yapan Porter, "Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820" adlı eserinde Yeşilirmak'ı geçtikten hemen sonra şehir merkezine ulaştığını açıklamış ve şehri sarp, kırık ve sıralı biçimli iki kayalık tepenin eğimli eteklerine kurulmuş büyük ve tamamen açık bir kasaba olarak tanımlamıştır. Ayrıca seyyah, cami ve minarelerin çok sayıda binanın düzenli görünen çatıları içerisinde hoş bir görüntü sunduğunu belirtmiştir.¹⁴⁴² 17. yüzyılın önde gelen gezginlerinden Evliya Çelebi de seyahatnamesinde Tokat'ın benzer yönüne vurgu yapmıştır. Seyyah'a göre şehirde 12 cami ve çok sayıda mescit bulunmaktadır.¹⁴⁴³

¹⁴⁴² Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 701-702.

¹⁴⁴³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. IV., ed. Mümin Çevik, Tasvir Matbaası, İstanbul 1984, s. 36.

Porter, Tokat'tan ayrılırken aceleyle şehrin genel görünümünü ve kale kayalıklarını konu alan çizim yapmıştır. Çizimin alt kısmında “1822 yılında Longman Hurst Rees Orme and Brown adlı şirket tarafından yayımlandığı” şeklinde yazı yer almaktadır. Resmin kara kalem veya kömür kullanılarak boyutları tam bilinmeyen bir kağıt üzerine çizildiği düşünülmektedir. Resmin kompozisyonunda biri sol arkada diğeri sağ önde olmak üzere iki dağ sırası yer almakta ve bu çıplak görünümlü her iki dağın doğu tarafına bakan eteklerinde evler bulunmaktadır. Çizimini öğleden sonra yaptığını belirten seyyah, batı yönünden gelen ışığı dikkatlice kullanmış ve anı titizlikle vermeye çalışmıştır. Eserin arka planında duran yapıların özellikleri seçilemezken yakın planda yer alan yapıların genellikle iki katlı ve kiremit kaplı olduğu belirgindir. Yakın plandaki dağın zirvesinde yer alan Tokat Kalesi'nin yıkık duvarları seyyah tarafından belirgin olarak yansıtılmıştır. Kalenin bulunduğu dağın eteklerinde belli bir düzen içerisinde görünen evlerin arasından çıkan iki minare, resmin sıradanlığını bozmuştur. Kompozisyonun solunda yer alan geniş boşlukta her yönünde kemerli 14 kapı açıklığı ve üst katta küçük boyutlu pencereleriyle askeri kışla olduğu düşünülen büyük bir yapı dikkat çekicidir. Yapının etrafında dağınık vaziyette bulunan figürler kompozisyona hareketlilik katmıştır. Çizim yapmak için kendisine iyi bir nokta seçen seyyah şehrin genel görünümünü başarılı bir şekilde yansıtmıştır. Üç boyutluluğu yakalamak için seyyahın çizgileri başarılı ve dikkatlice kullanmış olması sanat eğitimi aldığı izlenimini uyandırmaktadır (Şekil 54).

Şekil 19. Tokat'ın 1822 yılına ait genel görünümü (Porter, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820)

Alcock, “Travels in Russia, Persia, Turkey, and Greece in 1828-29” adlı eserinde Tokat ve Amasya’yı kapsayan arazilerin bol sulak ve ormanlık olduğuna değinmiştir.¹⁴⁴⁴ İki Amerikalı misyoner Smith ve Dwight, 1830 yılının Mayıs ayında Tokat’ta bulunmuşlar ve eskiden İris olarak isimlendirilen Yeşilirmak’ın güney tarafında bulunduğunu belirttikleri şehrin doğusunda bir dağ, güneyde hafif bir tepe ve batısında ise tepesinde eski bir kale kalıntılarının olduğu dik bir kaya arasında kalan vadiyi tümüyle kapladığını açıklamışlardır.¹⁴⁴⁵ Misyonerlerden dört yıl sonra şehirde bulunan Fraser, arkasındaki ince hisarlı kayası ve hoş görünümlü dağları ile şehrin ay ışığında son derece heybetli görüldüğünü, geniş ve iyi ekilmiş bir arazide yer almasının ise onu diğer şehirlerden farklı kıldığını vurgulamıştır.¹⁴⁴⁶

Brant, üç tarafı yüksek dağlarla çevrili olan Tokat’ın biraz genişleyen dar bir boğazda, küçük bir derenin kıyısında yer aldığını ve yazları dayanılamayacak şekilde aşırı ısındığını belirtmiştir.¹⁴⁴⁷ Trabzon’a yönelen seyyah, Tokat’tan gelen yol hattının Anadolu’nun yüksek düzlüklerinden çok daha aşağısında olan Canik ovalarından daha yüksekte bulunduğunu ve Karadeniz’e paralel uzanan büyük ormanlara sahip dağların sırtları arasında iyi nüfusa sahip pek çok güzel ovanın bulunduğuna yer vermiştir. Şehir hakkında belki de en detaylı bilgileri veren seyyah 1836’da şehirde bulunan Hamilton olmuştur. Seyyah Yeşilirmak’ın kıyılarından ayrılarak ve kayalık tepe omzu etrafında dolanarak Tokat’ın bulunduğu yanal bir vadiye doğru çıktıklarını ve çok geçmeden batı tarafta dik bir sırtın üzerine şahane bir şekilde kurulmuş kaleyi fark ettiklerini ve şehrin bu kayanın arkasında konumlandığını zikretmiştir.¹⁴⁴⁸ 1838’de Sivas’tan Tokat’a ulaşan Suter, “Notes on a Journey from Erzu-rum to Trebizond, by way of Shebb-Khaneh, Kara-Hisar, Sivas, Tokat, and Samsun, in October 1838” adlı eserinde, zirvesinde bir kale kalıntısı bulunan kuzeybatı tarafındaki tepeyle birlikte şehrin üç tarafının dağlarla çevrildiğini, tek açıklığın kuzeydoğuya baktığını, kasabanın içinden geçen bir derenin bu açıklıktan geçen Yeşilirmak’la birleştiğini kaydetmiştir.¹⁴⁴⁹ Ainsworth, zirvesinde eski bir kalenin yer aldığı çıplak kaya kütesinin kayalık ve ormanlık bir dağ geçidindeki şehrin merkezinde yükseldiğini, bu hali ile büyük bir kasaba görüntüsü veren Tokat’ın göze hoş geldiğini ifade etmiştir.¹⁴⁵⁰ Badger 1842’nin Ekim ayında Amasya’dan Tokat’a geçmiş ve merkeze doğru birleşen üç tepenin eteğini kapladığını belirttiği Tokat’ın evlerinin iyi inşa edilmiş, sokaklarının temiz ve düzenli, çarşılarının geniş ve iyi mallarla donatılmış olduğunu

¹⁴⁴⁴ Thomas Alcock, *Travels in Russia, Persia, Turkey, and Greece in 1828-29*, eds. E. Clarke and Son, London, 1831, s. 131

¹⁴⁴⁵ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 42.

¹⁴⁴⁶ Fraser, *A Winter’s Journey (Tatar) from Constantinople to Tehran*, s. 207.

¹⁴⁴⁷ Brant, “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835”, s. 219.

¹⁴⁴⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 267-268.

¹⁴⁴⁹ Suter, “Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...”, s. 439.

¹⁴⁵⁰ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s.17.

belirtmiştir.¹⁴⁵¹ Ayrıca seyyah, İris'in bir kolunun kasabanın içinden aktığını ve çevreyi dolduran göze hoş gelen üzüm bağlarını ve bahçeleri suladığını zikretmiştir. Batger'den iki yıl sonra Smyth, Tokat'ın Yeşilirmak'ın daha geniş vadisine açılmadan önce iki dar vadinin birleştiği yerde konumlandığını ve şehrin yeşil ekinleri, üzüm bağlarıyla teraslanmış yamaçları, yüksek bacalı, kafesli pencereleri ve çıkıntılı üst katlarıyla göz alıcı evleri; dut, incir, kiraz ve elmanın harmanlandığı bir yeşillik kütesi sunan bahçeleri; doğal amfitiyatronun karşı tarafındaki sarp kayalıkları taçlandıran gri kalesi ve uzak vadiyi sınırlayan mavi dağları ile hiçbir şeyin eksik olmadığı tam bir cennet olduğunu kaydetmiştir.¹⁴⁵² 1864'te şehirde bulunan Lennep de diğer seyyahlar gibi çevre dağların mermer kayalardan oluşmasına rağmen tüm yapıların kerpiçten yapılmasını yadırgamıştır. Seyyah, açıklığı kuzeyde olan, biraz amfitiyatro şeklinde bir koyda yer alan şehrin harap duvarları ve kuleleri ile cesur kale tepesinin batıda kasabanın bir kısmını gizlediğini ve yarım daire dağların buradan güneydoğu tarafında açılan dar bir geçit dışında, doğudaki kasabayla çatışan yüksek bir tepeye uzandığını açıklamıştır.¹⁴⁵³ Ayrıca seyyah, şehrin bir çukurun içinde kaldığına değinmiş ve çevresindeki yükseltelerin düzensiz yarım daire şeklinde olduğunu ve bazı yerlerde 500 fit kadar bir ani hızla yükseldiğini açıklamıştır.¹⁴⁵⁴

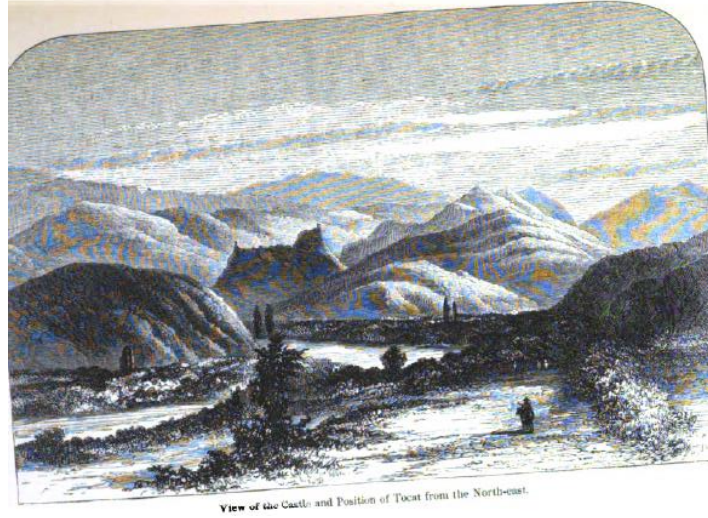
Seyyah, açıklamalarına ek olarak Tokat'ın kuzeydoğu tarafında akışını sürdüren Yeşilirmak'ın hemen yanından Tokat Kalesi'nin ve şehrinin genel görünümünü konu alan çizim de yapmıştır. Kompozisyonun merkezinde dağın zirvesini taçlandıran Tokat Kalesi yer bulmaktadır. Seyyahın bulunduğu konum şehrin çok uzağında kaldığı için yapılar net olarak tespit edilememektedir. Çalışmanın arka planını oluşturan çıplak sıradağlar geniş yer tutmaktadır. Yakın plandaki nehir vadisinin hemen yanındaki patikada atının üzerinde ilerleyen figür, resmin durağanlığını bozmuştur. Seyyah, diğer çizimlerinde olduğu gibi bu çalışmada da perspektifi iyi bir şekilde kullanmış ve derinlik hissiyatını başarılı bir şekilde vermiştir (Şekil 55).

¹⁴⁵¹ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 23.

¹⁴⁵² Smyth, *A Year with the Turks*, ss. 133-134.

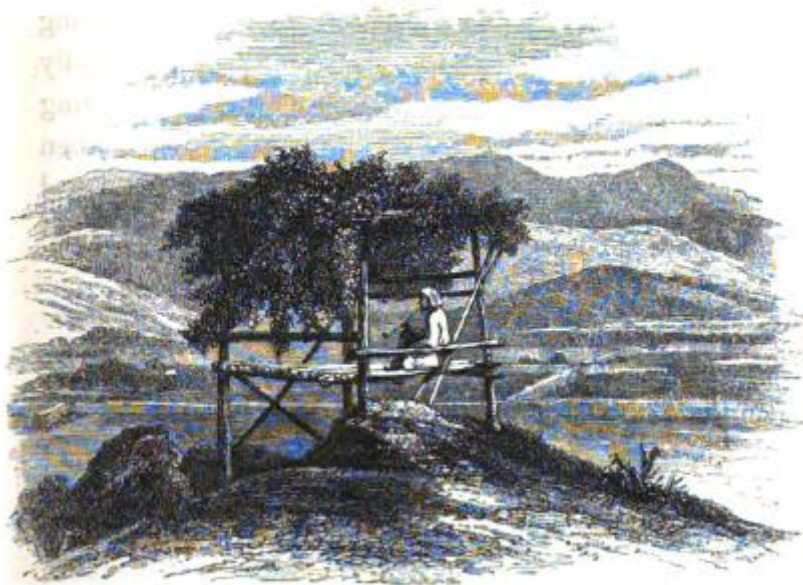
¹⁴⁵³ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 139-140.

¹⁴⁵⁴ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 209-210.

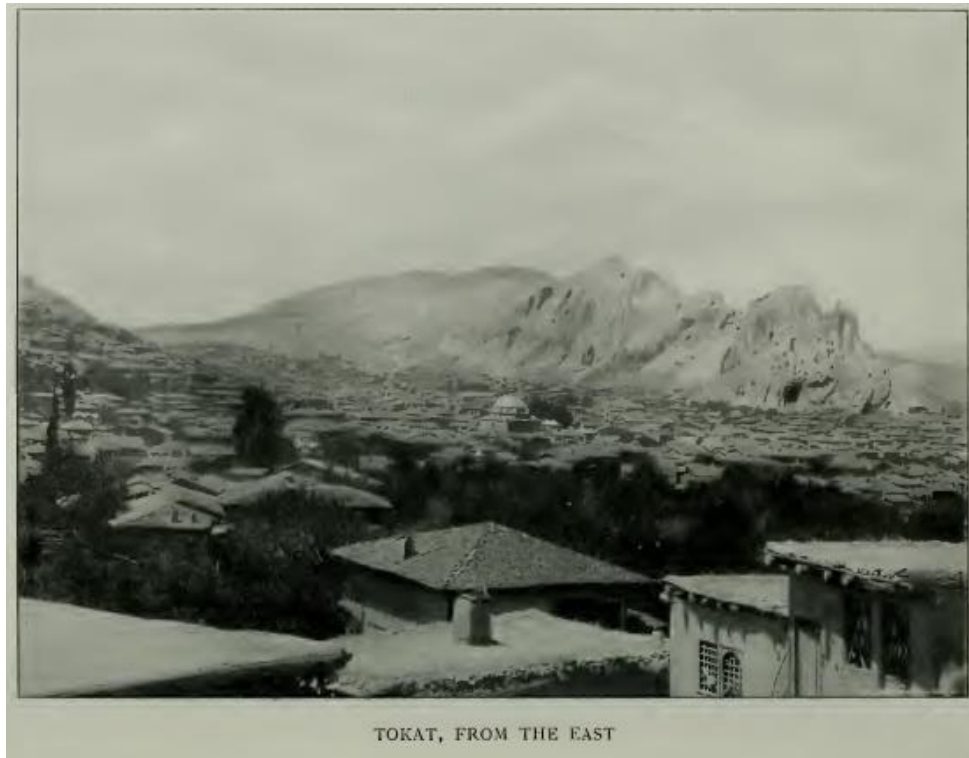
Şekil 20. Kuzeydoğudan Tokat Kalesi'nin ve şehrinin genel görünümü (Lennep, Travels in Little-Known Parts of Asia Minor, s. 207)

Seyyah, şehrin dış kısmında bulunan tarım alanlarını gözetleme işlevi gören bir kulenin de çizimini yapmıştır. Bu kule, dört ahşap ayak üzerine oturtulmuş bir metre yüksekliğinde ahşap bir oturma yerinden ve güneşten korunmak için dallarla kaplanmış bir örtü sisteminden oluşmaktadır. Yüksek bir alana yerleştirilen bu yapının dört bir yanı açık olup gözetleyici buradan tüm alanı kontrol edebilmektedir. Yapının içerisindeki figür, oturmuş vaziyette olup bir eliyle tütün içmektedir. Arka planda geniş tarım arazileri ve yüksek dağlar belirlemektedir. Seyyah bu uygulamanın bölgede yaygın olarak kullanıldığı hakkında bilgiler vermiştir (Şekil 56).

Şekil 21. Tokat bahçelerini gözetleme kulesi. (Lennep, Travels in Little-Known Parts of Asia Minor, s. 211)

Anderson, 1899'da Tokat'a ulaşmış ve şehiri, Bizans'tan kalma Damizon Kalesi'nin eteğinde kurulan göz alıcı bir güzelliğe sahip bir yer olarak tanımlamıştır.¹⁴⁵⁵ Seyyah, seyahatnamesinde bu açıklamalarına ilaveten Tokat'ın genel görünümünü yansıtan fotoğraf da paylaşmıştır. Fotoğraf şehrin doğusundan çekilmiş olup Tokat Kalesi'nin zirvesinde belirdiği yüksek dağ tam karşıda görünmektedir. Fotoğrafın çekildiği yerden bu dağın zirvesine kadar kiremit kaplı beşik ve kırma çatılarla örtülü iki katlı ahşap yapılardan oluşan bir ev zinciri geniş yer kaplamaktadır. Evlerin tam ortasından merkezi planlı, kubbe örtülü, minaresi belirgin olmayan muhtemel Meydan (Hatuniye) Camii olarak düşündüğümüz taş bir yapı belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır (Şekil 57).

Şekil 22. Tokat'ın doğudan görünümü, 1899 (Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*)

Yerinde yapılan incelemelerde şehrin kuzeye doğru Yeşilırmak'ın çevresinde geniş bir açıyla yayılım gösterdiği tespit edilmiştir (Şekil 58).

¹⁴⁵⁵ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, s. 67.

Şekil 23. Tokat'ın genel görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Seyyahlar sadece Tokat şehir merkeziyle ilgili değil aynı zamanda Tokat'a bağlı Niksar, Turhal ve Zile hakkında detaylı; Reşadiye, Başçıftlık, Erbaa, Artova ve Pazar'la ilgili ise yüzeysel açıklamalarda bulunmuşlardır. Morier, Niksar'ın Kelkit Irmağı tarafından sulanan bir ovaya sahip olduğunu ve tepesinde kalenin bulunduğu bir vadide yer aldığını; Turhal'ın ise en uç zirvesinde kale kalıntılarının olduğu yüksek dağların batı yönüne doğru uzandığını ve Tozan Irmağı'nın güneyden kuzey yönüne doğru içinden aktığını kaydetmiştir.¹⁴⁵⁶ Ouseley ise Reşadiye, Niksar ve Turhal'ın genel görünümü hakkında bilgilendirme yapmıştır. Seyyah, geniş bir alanın merkezi konumundaki Reşadiye'nin çok sayıda ev ile hemen yanındaki bir tepenin zirvesindeki kale ile çevrelendiği; Niksar'da tepeler, vadiler, dereler, çeşmeler, ormanlık alanların yamaçlarında kümelenmiş evler, bol üzüm veren bahçeler, çeşitli meyveler ve eriklerin hoş manzaralar sunduğu; Turhal'ın ise üzerinde kale bulunan olağanüstü bir kayanın eteğine konumlandığı bilgisini vermiştir.¹⁴⁵⁷ Seyyah, Turhal'ın uzak mesafeden genel görünümünü resmetmeyi ihmal etmemiştir. Yaptığı çizimin merkezinde, uzak mesafedeki düz çatılı Turhal evleri ve devasa yükseklikte bir dağın üzerindeki kale yer almaktadır. Özgün halinin kara kalem veya kömür kalemi ile yapıldığı düşünülen resmin, muhtemelen sonraki bir dönemde gravür haline getirildiği düşünülmektedir. Özgün ölçülerini tam olarak bilemediğimiz çalışma kareye yakın bir kâğıt üzerine çizilmiştir. Seyyahın bulunduğu mesafeden kasabaya olan uzaklığı, yakın plandaki ağaçları ustaca kullanarak başarılı bir şekilde yansıttığı görülmektedir. Çalışmada, dağın yamacına doğru üst üste sıralanmış düz çatılı evlerin kaç katlı olduğu belirgin değildir. Seyyah çalışmasında ışık-gölgeyi doğru kullanarak dağın sert dokusunu yansıtmayı başarmıştır. Renksel ve çizgisel perspektifin kullanıldığı çalışmada

¹⁴⁵⁶ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, ss. 332-336.

¹⁴⁵⁷ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, ss. 484-491.

manzara gerçekçi bir görünüm kazanmıştır (Şekil 59). Yerinde yapılan gözlemlerde şehrin yanında yükselen dağın tepesindeki kale kalıntıları halen gözlenebilmektedir (Şekil 60).

Şekil 24. Turhal'ın genel görünümü, 1812 (Ouseley, Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia)

Şekil 25. Turhal'ın günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Porter, Morier ve Ouseley gibi Tokat sınırlarına ilk olarak Reşadiye'den giriş yapmış; Başçiftlik, Niksar, Tokat ve Turhal güzergâhını takip etmiştir. Seyyah, Başçiftlik'in büyük bir

nehri yanına konumlandığını; Niksar'ın yeşilliklerle kaplanmış yavaşça yükselen zemini, korular ve ışıltılı dereleri, geniş bir alana yayılan meyve ağaçları ve asma yaprakları arasında evleriyle kırsal refahın ve Arkadya'nın mükemmel güzelliğinin bir resmini sunduğunu; Turhal'ın ise Tokat'tan 27 millik bir mesafede tepesinde kalenin bulunduğu bir dağın yamaçında konumlandığını ve hemen yanından Yeşilirmak'ın aktığını belirtmiştir.¹⁴⁵⁸ Ayrıca Fraser, ile Smith ve Dwight, Niksar ve Turhal'la ilgili benzer açıklamalarda bulunmuşlardır.¹⁴⁵⁹ Brant ise Sivas'tan Artova'ya geçmiş ve buradaki arazilerin iyi nüfuslu ve iyi ekili olsa bile tamamen ağaçsız tepelerle ayrılmış bir dizi düzlükten oluştuğu bilgisini paylaşmıştır.¹⁴⁶⁰ Ayrıca seyyah, Niksar'ın Çarşamba Nehri (Kelkit Nehri) tarafından sulanan çok geniş ve dikkate değer derecede zengin bir ovanın doğu tarafında meyve ağaçlarıyla dolu bir ormanın ortasında yer aldığını açıklamıştır.¹⁴⁶¹

Hamilton, Niksar'ın zirvesinde geniş bir kalenin bulunduğu dağın güney yamaçlarında; Turhal'ın Kale tepesiyle Yeşilirmak arasında; Zile'nin ise zirvesinde yine bir kale bulunan izole olmuş bir dağın eteklerinde konumlandığını belirtmiştir. Ayrıca seyyah, eserine Turhal'ın çizimini de eklemiştir.¹⁴⁶²

Hamilton, resmin ana temasını yüksek bir dağ zirvesini taçlandıran Turhal Kalesi'ni kompozisyonun merkezine koymuştur. Yeşilirmak'ın ötesinde ve kalenin bulunduğu yüksek dağın solundaki yapılar çok belirgin olmamakla birlikte kasabanın çok büyük olmadığıyla ilgili ipuçları vermektedir. Seyyahın daha sonrasında değineceği taş köprü, kasabaya ulaşmanın tek yolu olarak ortaya çıkmaktadır. Yakın planda birisi atlı diğeri yürür vaziyette iki figür yeşil ırmağın yanındaki kıvrımlı yoldan Turhal'a ulaşmak için ilerlerken resmedilmiştir. Resme hareketlilik katan bu figürlerin seyahat ekibinden kişiler oldukları düşünülmektedir. Arka planda görülen sıralı dağlar, bölgenin engebeli bir yapıda olduğunu kanıtlamaktadır. Seyyah, eserinde tüm resim kurallarına incelikle uymuş ve bu kuralları titizlikle uygulamıştır. Arka plandaki açık, yakın planda koyu tonları tercih etmesi bunun bir örneğini teşkil etmektedir. Yine resmi durağandan kurtaran figürler seyyah tarafından tercih edilmiş ve titizlikle yerleştirilmiştir. Dikdörtgen bir kâğıt üzerine kömür kalem kullanılarak yapılan çizimin altında İngilizce olarak Turhal Kalesi yazmaktadır (Şekil 61). yerinde yapılan gözlemlerde dağın

¹⁴⁵⁸ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 699-704.

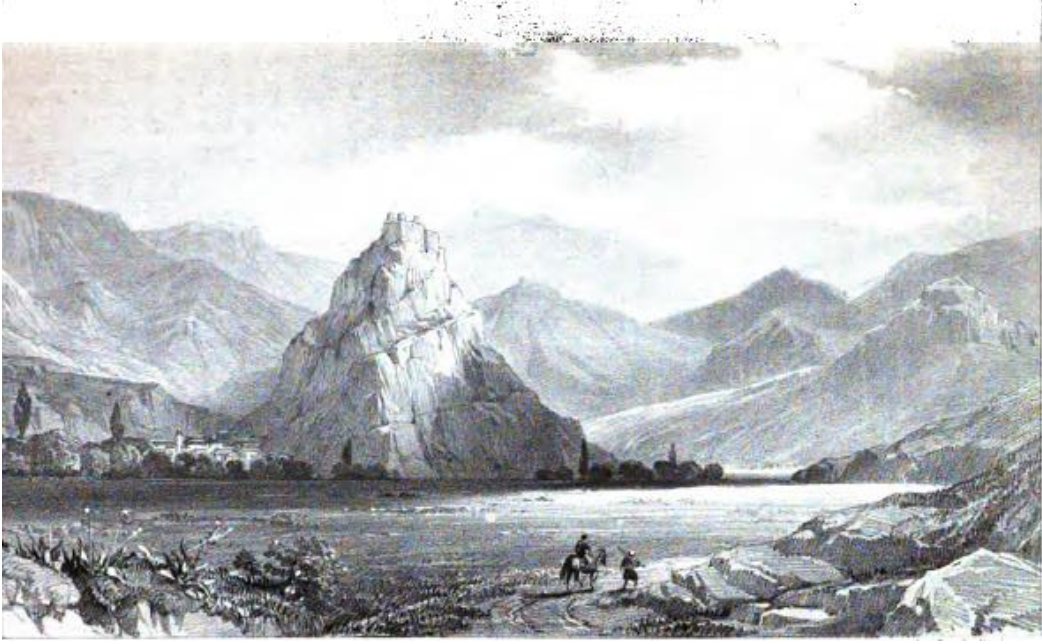
¹⁴⁵⁹ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, ss. 41-47; Fraser, *A Winter's Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, ss. 207-210.

¹⁴⁶⁰ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 219

¹⁴⁶¹ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 220.

¹⁴⁶² Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 264-277.

çizimde olduğu kadar yüksek olmadığı tespit edilmiş olup kale kalıntılarının yer yer ayakta kaldığı tespit edilmiştir (Şekil 62).

Şekil 26. Turhal Kalesi, 1836 (Hamilton, Küçük Asya)

Şekil 27. Turhal'ın günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Suter, Ainsworth ve Anderson, Zile; Badger, Smyth ve Anderson, Turhal; Lennep ve Anderson Niksar yerleşkelerinin topoğrafik yapıları hakkında benzer açıklamalarda bulunmuşlardır.¹⁴⁶³

k) Amasya

Şehrin topoğrafik yapısı hakkında ilk bilgilere Pococke'nin 1740 yılında kaleme aldığı eserinden ulaşmaktayız. Seyyah, şehrin ortasından İris (Yeşilirmak) Nehri'nin geçtiğini belirtmiştir.¹⁴⁶⁴ Howel da Pococke'ye benzer açıklamaların yanında Amasya'nın çevresinde dut ağaçları olsa da bölgeyi genel olarak çorak olarak tanımlamıştır.¹⁴⁶⁵ Wilkinson, geniş ve kalabalık şehrin çok sayıda engebeli dağla çevrili olduğunu açıklamakla birlikte ortasından geçen Yeşilirmak'a da değinmiştir.¹⁴⁶⁶ Morier, diğer gezginlere nazaran daha ayrıntılı açıklama yaparak geniş bir alana yayılan kasabanın Tozanlı Deresi'nin kenarından aniden yükselen amfityatro benzeri dağların arasında yer aldığını ve yamaçların kenarlarında sırası ile evler inşa edildiğini belirtmiştir.¹⁴⁶⁷ Ouseley ise Amasya'yı sağlam ve yüksek kayalıkların eteğinde konumlanan tarihi şehir olarak tasvir etmiş ve kalenin altından hızlıca akan nehrin geniş yer tuttuğunu açıklamıştır.¹⁴⁶⁸

Porter, girişinde bağ ve bahçelerin bulunduğu şehrin vadinin en dar yerinde ve en cüretkâr manzarasının ortasında kurulduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁶⁹ Seyyah, kasabanın vadinin dibinden akan Yeşilirmak'ın en çok kuzeydoğusuna olmak üzere her iki kıyısına da yayıldığını ve karşı tarafta zirvesinde eski kalesinin bulunduğu muhteşem bir kayalığın yükseldiğini paylaşmıştır.¹⁴⁷⁰

Porter, kuzeybatı yönünden Amasya'dan ayrılırken şehrin genel görüntüsünü resimlemiştir. Ortada devasa bir dağ kütlesi ve hemen alt yanında iki katlı ve kiremit kaplı Amasya evlerin görüldüğü kompozisyon yatay dikdörtgen bir kâğıt üzerine kara kalem veya kömür kullanılarak çizilmiştir. Benzer yükseklikteki evler arasından birkaç minarenin yükseldiği görülmekte olsa da evler ve diğer yapıların özellikleri tam olarak belirlenememektedir. Dağın zirvesinde belirgin olmasa da kale surlarının yıkılmamış duvarları

¹⁴⁶³ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...", s. 441; Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, ss. 23-25; Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, ss. 22-23; Smyth, *A Year with the Turks*, s. 139; Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 128-129; Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 333-337; Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 42-72.

¹⁴⁶⁴ Richard Pococke, *A Description of the East, and Some Other Countries*, Vol. II, Part I, ed. W. Bowyer, London, 1745, s.91

¹⁴⁶⁵ Howel, *Through Armenia and Natolia or Asia Minor*, London, 1790, s.104

¹⁴⁶⁶ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 65.

¹⁴⁶⁷ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 338.

¹⁴⁶⁸ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 494.

¹⁴⁶⁹ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 706.

¹⁴⁷⁰ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 707.

görülebilmektedir. Şehrin güneydoğu cephesine bakan Kral Kaya Mezarları sanatçının bakış açısında yer almadığından, çizimde yer bulmamıştır. Sanatçı kusursuz bir perspektifle beraber kullandığı ışık-gölge etkisiyle başarılı bir derinlik hissi yaratmıştır. Yakın planda yer alan çeşme benzeri bir yapının yanında yer alan iki atlı ile yürür vaziyette resmedilen üç kişi çalışmaya hareketlilik katmıştır (Şekil 63).Yerinde yapılan incelemelerde dağın çizimde görüldüğü gibi izole olmayıp büyük bir kütle şeklinde devam ettiği tespit edilmiştir (Şekil 64).

Şekil 28. Amasya'nın kuzeybatı yönünden genel görünümü, 1818 (Porter, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia)

Şekil 29. Amasya'nın kuzeybatı yönünden görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

İki misyoner Smith ve Dwight, 1830'da şehrin nehrin en dar bölümünün her iki tarafını tamamen çevrelediğini ve her iki tarafında devasa uçurumların yer aldığı, eski bir kalenin duvarları ile taçlandırılmış dağın ayrı bir kaya parçası tarafından şekillendirilmiş olduğunu

belirtmiştir.¹⁴⁷¹ Fraser de kendisinden önceki seyyahlara benzer olarak şehrin bir heykel gibi dar bir vadide durduğunu ve ayaklarını bütünün içine hapsediği vadiden akan güzel nehre doğru uzattığını kaydetmiştir. Ayrıca seyyah, evlerin hemen üzerinden birkaç yüz metre yükselen konik kayanın bir kale ile taçlandırıldığını ve bir boyunla daha yüksek sıralara bağlandığını açıklamıştır.¹⁴⁷²

Hamilton, 1836'da kaleme aldığı eserinde Amasya'nın içinden geçen Yeşilırmak'ın karşı kıyısındaki yüksek dağın zirvesinde kalenin bulunduğunu ve şehir merkezine girmeden önce bu ırmağın geniş ovaları suladığını paylaşmıştır.¹⁴⁷³ Suter ise şehrin Yeşilırmak Nehri'nin her iki yakasındaki dik kayalar arasında kurulmuş olduğunu ve bu iki bölümün güzel bir taş köprüyle birbirine bağlandığını açıklamıştır.¹⁴⁷⁴ Zile'den Amasya'ya geçen Ainsworth, vadinin oldukça daraldığı yerde zirvesinde antik kalenin bulunduğu yüksek dağlarla çevrelenen şehre girmeden önce kendilerini efsanevi Ferhat Dağı'nın karşıladığını aktarmıştır.¹⁴⁷⁵ 1842'de Badger ve 1844'te Smyth şehrin konumu hakkında benzer açıklamalarda bulunmuşlardır.¹⁴⁷⁶

Amasya'nın topoğrafik yapısıyla ilgili en ayrıntılı açıklamaları Lennep yapmıştır. Seyyah; şehrin neredeyse kuzeye ve güneye doğru uzanan dar ve derin bir vadide yer aldığını, şehrin yaklaşık iki mil kuzeyinde bulunan bu geçidin biri kuzeydoğuya, diğeri kuzeybatıya doğru yönelen iki kola; ilki Taşova'ya, ikincisi ise Merzifon Ovası'na açıldığını ifade etmiştir.¹⁴⁷⁷ Ayrıca seyyah, geçidin bu iki kolunun, daha önce belirtildiği gibi biri kuzeybatıda Merzifon Ovası'ndan gelen Tersakan Nehri tarafından, bu nehirle birleştikten sonra Taşova'ya devam eden İris tarafından sulandığını, bu iki dere arasında Ak Dağ'ın yer aldığını da eklemiştir.¹⁴⁷⁸ Lennep, açıklamalarını desteklemek amacıyla vadinin güney yakasından Amasya'nın dağlar arasında duran konumunu ve şehrin genel yapısını gösteren çizimi yapmıştır. Çizimde şehri ikiye bölen ve üzerindeki üç köprü ile nehrin her iki yakasında uzunca yayılım göstermiş evleri bir birine bağlanmış olan Yeşilırmak kompozisyonun merkezinde yer almaktadır. İki katlı beşik çatılı evlerin arasından yükselen minarelerin belirlediği güney yaka, yapıların çoğunluğunu barındırmaktadır. Yakın plandaki tek minareli caminin Sofular Abdullah Paşa Camii, nehrin yanındaki tek minareli caminin Saraçhane Camii, yine nehrin yakınında yer alan uzaktaki caminin Sultan II. Bayezid Camii olduğu düşünülmektedir. Şehrin iç bölgelerinde

¹⁴⁷¹ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 37.

¹⁴⁷² Fraser, *A Winter's Journey (Tatar) from Constantinople to Tehran*, ss. 203-204.

¹⁴⁷³ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 280.

¹⁴⁷⁴ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum toTrebizond...", s. 442.

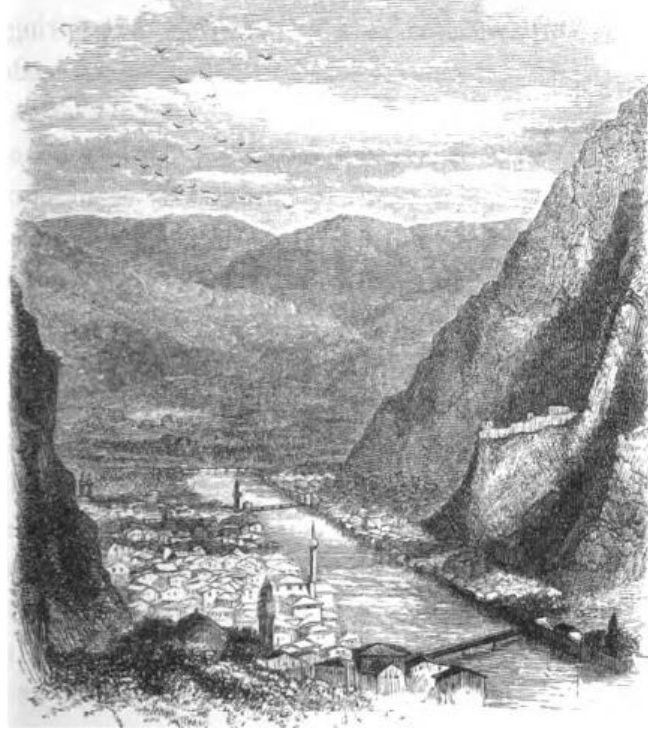
¹⁴⁷⁵ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, ss. 25-26.

¹⁴⁷⁶ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 18; Smyth, *A Year with the Turks*, s. 142; Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 85.

¹⁴⁷⁷ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 93-94.

¹⁴⁷⁸ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 93-94.

yer alan çift minareli caminin adı tam olarak tespit edilememiştir. Vadiye hâkim sarp kayalıklar üzerinde konumlanan kale oldukça sağlam görünmektedir. Kalenin bulunduğu kuzey yakada evler üç dört sıra halinde nehir boyunca uzanmaktadır. Burada herhangi bir minare görülmemektedir (Şekil 65). Şehrin günümüz görünümü benzer açıdan fotoğraflanmış olup tek katlı yapılar yerine yüksek katlı yapıların ortaya çıktığı ve şehrin batı yönüne doğru genişlediği tespit edilmiştir (Şekil 66).

Şekil 30. Amasya'nın doğudan genel görünümü, 1864 (Lennep, Travels in Little-Known Parts of Asia Minor, s. 87)

Şekil 31. Amasya'nın doğudan günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Tozer de Amasya ile ilgili kendisinden önceki seyyahlara benzer açıklamalar yapmıştır.¹⁴⁷⁹ 19. yüzyılın sonunda Anderson, Amasya'nın genel görünümüyle ilgili açıklamalar yapmamış olsa da şehri fotoğraflamayı ihmal etmemiştir. Fotoğraf, şehrin kuzey bölümündeki Amasya Kalesi ve kral mezarları karşıda kalacak şekilde güney yönden çekilmiştir. Kalenin bulunduğu yüksek dağın kenar yüzeyinde kral mezarları belirgin olarak tespit edilebilmektedir. Dağın hemen eteğinden başlayan çok sayıda ev geniş yer kaplamaktadır. Birkaç minarenin evler arasından sivrildiği görülmektedir (Şekil 67). Yerinde yapılan incelemelerde geleneksel mimari teknikleri kullanılarak inşa edilen özellikle nehrin güney yakasındaki düşük katlı yapıların bir bölümünün yerine yüksek katlı betonarme yapıların yapıldığı ve şehrin genişlemiş olduğu tespit edilmiştir (Şekil 68).

¹⁴⁷⁹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 26-27.

Şekil 32. Pontus Krallarının mezarları ile Amasya'nın genel görünümü, 1899 (Anderson, A Journey of Exploration in Pontus)

Şekil 33. Amasya Pontus Kral Kaya Mezarları ve Harşena Kalesi'nin günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

1) Çorum

Şehrin topoğrafik yapısı ve genel durumuyla ilgili ilk bilgiye Hamilton'un 1836'da kaleme aldığı "Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; With Some Account of Their Antiquities and Geology" adlı seyahatnamesiyle ulaşılmaktadır. Seyyah bu eserinde Çorum'u iki bin üzerinde Türk evi barındıran, sayısız bahçelerin kesiştiği kirli ve dağınık bir kasaba olarak tanıtmıştır.¹⁴⁸⁰ Hamilton'dan 4 yıl sonra Çorum'a gelen Ainsworth, şehrin alçak bir

¹⁴⁸⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 289-290.

düzlükte yer aldığını ve 1800'ü geçmeyen evlerde 7600'den fazla olmayan insanın yaşadığını belirtmiştir.¹⁴⁸¹

Çorum şehir merkezinin ticaret yollarının uzağında kalması, il sınırları içerisinde geçen çok sayıda seyyahın birkaçı haricinde sadece ilçeleri hakkında bilgiler vermesine yol açmıştır. Çorum'a bağlı yerleşkeler hakkında ilk bilgiyi 1806'da Wilkinson vermiştir. Seyyah sulak bir düzlükte yer alan Hacıhamza'nın pirinç tarlalarıyla dolu olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁸² Ouseley ise Osmancık'tan sonra ulaştığı Hacıhamza'yı az sayıda yapıdan oluşan küçük bir kasaba olarak tasvir etmiştir.¹⁴⁸³ Porter de Ouseley'e benzer olarak buranın dağların yamacında ağaçların arasında yer alan küçük bir alana sahip olduğunu açıklamıştır.¹⁴⁸⁴ Smith ve Dwight ile Fraser da kasabanın dereye bakan bir yamaçta son derece hoş bir görüntü verdiğini paylaşmışlardır.¹⁴⁸⁵ Hacıhamza'ya ikinci gelişinde Ainsworth, kasabayı bir kısmı eski surlarla çevrili kalenin içinde yer alan yaklaşık 500 evden oluşan bir posta istasyonu olarak tanımlamıştır.¹⁴⁸⁶

Çorum sınırlarından geçen seyyahların en çok üzerinde durdukları yerleşke Osmancık olmuştur. Morier, kasabayı dağların eteğine konumlanmış birkaç evden ibaret olarak tasvir etmiştir.¹⁴⁸⁷ Ouseley ise kasabanın devasa kalenin bulunduğu yüksek kayaların eteğinde, Kızılırmak Nehri'nin yanında hoş bir görüntü verdiğini belirtmiş, bölgenin ekili ovalar ve ormanlıklar bakımından zengin olduğunu açıklamıştır.¹⁴⁸⁸ Ouseley'den sonra Osmancık'a uğrayan Porter ile Smith ve Dwight, kasaba hakkında kendilerinden önceki seyyahlara benzer açıklamalarda bulunmuşlardır.¹⁴⁸⁹ Ainsworth ise kasaba hakkındaki benzer tanımların dışına çıkarak burayı kalenin bulunduğu dağın yamacında 300 evi, beş mescidi, bir han ve hamamları ile hareketli küçük modern bir posta kasabası olarak tasvir etmiştir.¹⁴⁹⁰ Ayrıca seyyah, eserinde Osmancık'ın çizimini de paylaşmıştır.

Ulaşılmaz görünen dağın zirvesindeki kale ile dağın ayaklarına kurulmuş olan Osmancık kasabasının 1837 senesindeki genel görünümünü konu alan gravürün, ilk olarak kare bir kâğıda füzen kullanılarak çizilmiş olabileceği düşünülmektedir. Kasabayı birkaç yüz metre uzaktan

¹⁴⁸¹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 101.

¹⁴⁸² Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 61.

¹⁴⁸³ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 498.

¹⁴⁸⁴ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 717.

¹⁴⁸⁵ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 35; Fraser, *A Winter's Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, s. 197.

¹⁴⁸⁶ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 35.

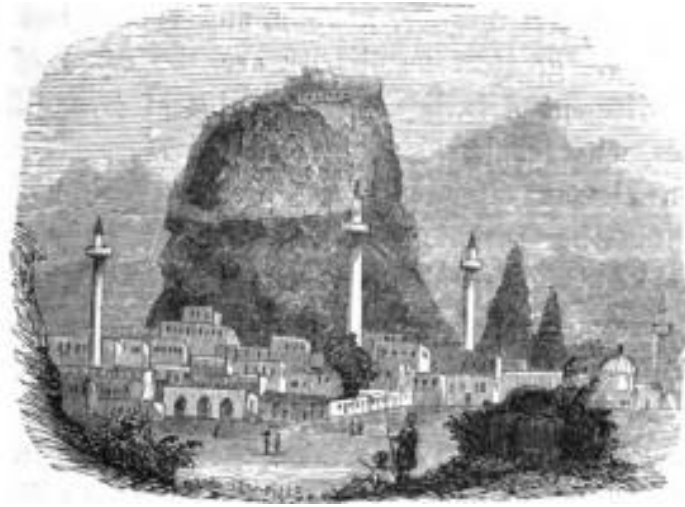
¹⁴⁸⁷ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 340

¹⁴⁸⁸ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 498

¹⁴⁸⁹ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 716-717; Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 35.

¹⁴⁹⁰ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, ss.97-98.

gören bir açıda çizilmiş olduğu belirgin olan çalışmanın şehrin mimari özelliklerini yansıtmak kadar ayrıntılı ele alındığı belirgindir. Kasabadaki evlerin çoğunlukla tek katlı, küçük pencere ve teras çatılı olduğu görülmektedir. Kompozisyonun merkezinde yer alan üç sivri kemerli taş yapı oldukça dikkat çekicidir. Tek şerefeli, sivri külahlı üç minare evlerin arasından yükselirken kompozisyonun sağında kubbeli bir caminin yanında yine tek şerefeli bir minare görülmektedir. Arka planda bulunan dağın zirvesindeki kale, aşağısındaki yapılar kadar belirgin olmadığından kalenin özellikleri tam olarak verilememektedir. Yakın planda biri ayakta, diğeri oturur vaziyetteki anatomik olarak doğru çizilmiş iki figür resme hareketlilik katmıştır. Çizgisel perspektifin doğru bir şekilde kullanıldığı çalışmada uzaklık hissi başarılı bir şekilde verilmiştir. Minarelerin evlere, evlerin de insanlara göre orantısal oluşu, oran-orantının çizim yapılırken dikkate alındığını kanıtlamaktadır. Seyyah, ışığı sağdan vererek nesnelere üzerinde ışık-gölge oluşturmuş, böylelikle üç boyutluluk hissi yaratmıştır. Seyyah, gördüklerini izleyiciye olduğu gibi yansıtmak istemiştir. Realist üslupla yapılan gravür, bu haliyle belgeleyici özellik taşımaktadır (Şekil 69).

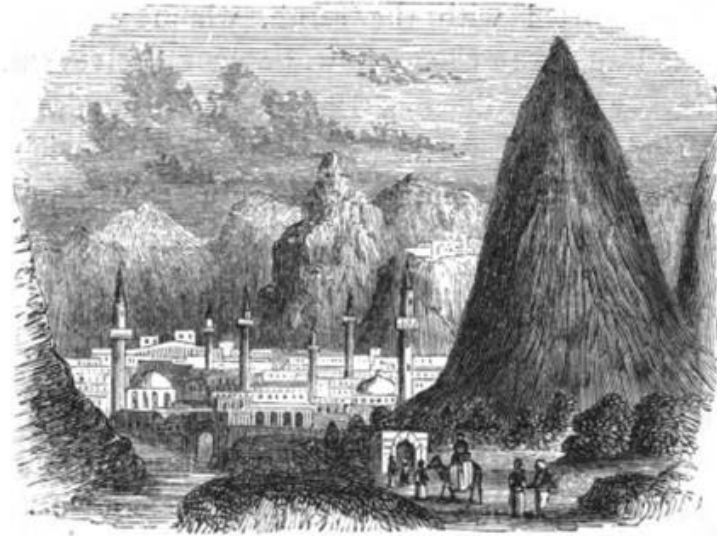
Şekil 34. Osmancık, 1840 (Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 97)

İskilip'e ilk ulaşan seyyah Ainsworth'dur. Seyyah, derin vadiden tepelerin kayalık yamaçlarına kadar kalabalıklaşan evler arasından yükselen çok sayıda minareleriyle tam bir Türk kasabası olarak tanımladığı kasabanın kalenin etrafında göz alabildiğine geniş bir daire çizdiğini belirtmiş ve buranın genel görünümünü yansıtan çizim paylaşmıştır (Şekil 70).¹⁴⁹¹

Seyyah, İskilip'in genel görünümünü, kasabanın birkaç yüz metre dışından görüldüğü biçimiyle kare bir kağıda füzen kullanarak realist bir üslupla aktarmıştır. Çizimin sonradan, kitap yayımlanırken gravüre çevrildiği düşünülmektedir. Kompozisyonun merkezinde çok

¹⁴⁹¹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 103.

sayıda yapı ve minareler bulunurken arka planda bir tanesinin üzerinde kale surlarının bulunduğu yüksek kayalıklar vardır. Çoğunlukla iki katlı olan İskilip evlerinin küçük boyutlu pencereleri ve kiremit kaplamalı beşik çatıları belirgin özellikleri gibi durmaktadır. Evlerin arasından yükselen tek şerefeli ve sivri külahlı altı minare görülmektedir. Bunlardan ikisinin yanında büyük ölçekli, merkezi planlı ve tek kubbeli iki cami bulunmaktadır. Güvenlik amaçlı, şehrin yüksek duvarlarla çevrildiği ve şehre giriş yapabilmek için bu duvarda bulunan yuvarlak kemerli kapı açıklığından geçmek gerektiği çizimden anlaşılmaktadır. Kompozisyonun sağında yer alan sivri bir tepe oldukça dikkat çekicidir. Yakın planda görülen biri at sırtında diğerleri ayakta altı geleneksel kıyafetli figür çizime hareketlilik katmıştır. Figürlerin ilerisinde çeşme olduğunu düşündüğümüz kesme taş kullanılarak yapılmış sivri kemerli küçük kare biçimli yapı bulunmaktadır. Arka planda yer alan yüksek tepeler geçilmez bir görünüme sahiptir. Çalışmada oran-orantı, ışık-gölge, perspektif başarılı bir şekilde uygulanmış ve böylelikle gerçekçi bir görünüm yakalanmıştır. Yerinde yapılan gözlemlerde dağların olduğundan dağa yüksek, yapıların ise daha görkemli çizilmiş olduğu espit edilmiştir. (Şekil 71).

Şekil 35. İskilip, 1840 (Ainsworth, Travels and Researches in Asia Minor, s.108)

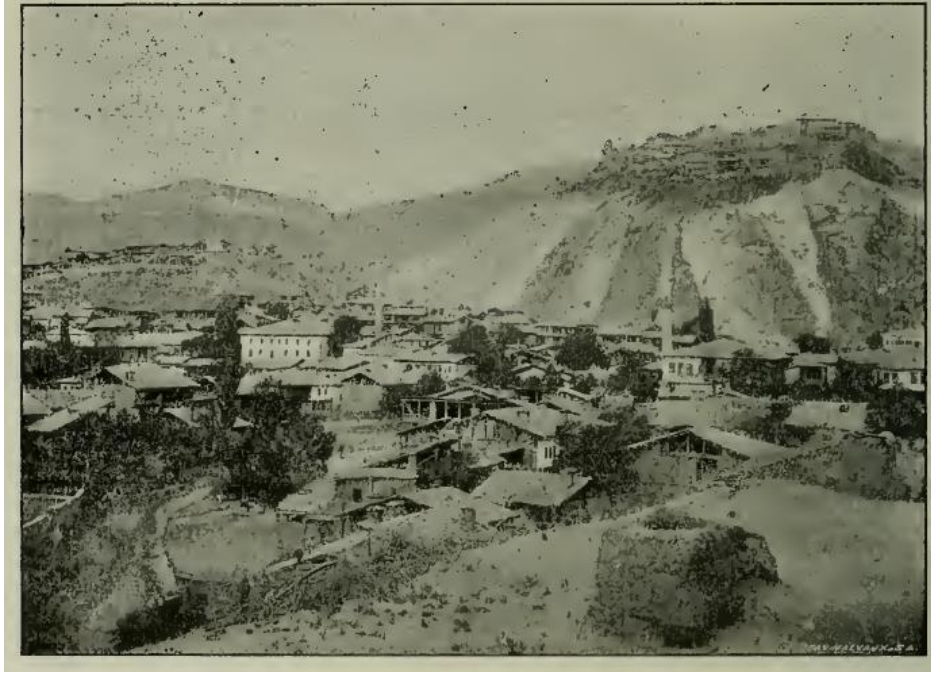

Şekil 36. İskilip günümüz genel görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

İskilip'e uğrayan diğer bir seyyah Anderson olmuştur. Seyyah 1899 tarihinde uğradığı kasabanın kaymakam tarafından yönetilen bağ ve bahçelerle dolu, güzel bir yer olarak tanımlamıştır.¹⁴⁹² Ayrıca buranın tarihi geçmişi hakkında bilgi veren seyyah'ın, Pontus sınırlarını İskilip'ten başlatması önemlidir.¹⁴⁹³ Seyyah, seyahatnamesine İskilip'in o günkü görünümünü yansıtan bir fotoğraf da eklemeyi ihmal etmemiştir. Kaleden çekildiği anlaşılan fotoğrafta, çok sayıda beşik çatılı ahşap ev, evlerin arasından sivrilen iki minare ve muhtemelen hükümet binası olan büyük bir yapı görünmektedir (Şekil 72). Yerinde yapılan gözlemlerde şehrin tek ya da iki katlı evlerinin yerine yüksek katlı betonarme yapıların inşa edildiği tespit edilmiştir (Şekil 73).

¹⁴⁹² Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 3-4.

¹⁴⁹³ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, s. 3.

Şekil 37. Güney yönden İskilip, 1899 (Anderson, A Journey of Exploration in Pontus)

Şekil 38. İskilip günümüz genel görünümü ve kalesi (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

3. Şehirlerdeki Dinî Mimari

Bir kısım batılı seyahatnamelerde Orta ve Doğu Karadeniz şehirlerindeki dini yapılara yer verildiği tespit edilmiştir. Bu yer verişte seyyahların meslekleri ve geliş amaçları önemli rol oynamaktadır. Sanat tarihçi, arkeolog ve misyonerler dini yapılara daha fazla önem göstermekte, özellikle kilise ve kiliseden dönüştürülmüş camilere yoğunlaşmaktadırlar.

Seyahatnamelerinde dinî mimariye geniş yer veren seyyahları kronolojik olarak Morier, Ouseley, Kinneir, Porter, Hamilton, Texier ve Pullan, Lennep, Tozer, Lynch ve Hunter şekilde sıralayabiliriz. Seyahatnamelerinde dinî mimariye sınırlı miktarda önem göstermiş seyyahlar da olmuştur. Bu seyyahların Pococke (1740), Wilkinson, Smith ve Dwight, Stuart, Ainsworth, Curzon, Badger, Smyth, Layard (1848), Walpole ve Mounsey oldukları tespit edilmiştir.

Dini yapılar kapsamında bazı şehirlerin ön plana çıktığı görülürken bazı şehirler yeterli önemi görmemiştir. Bu anlamda şehirleri önem sırasına göre sıralayacak olursak büyük ilgi gören Trabzon'un ardından sırası ile Tokat, Amasya, Samsun, Bayburt, Sinop, Çorum, Giresun ve Ordu gelmektedir. Seyahatnamelerde Rize ve Artvin'deki dini yapıların yok denecek kadar az yer aldığı yapılan tespitler arasındadır. Şehirlerin dinî mimariye sahip olma miktarına göre ön plana çıktığı ilk başlarda belirginlik kazansa da Batılı seyyahların Müslüman olmadıkları düşünüldüğünde Hristiyan mabetlere sahip şehirlerin kapsam olarak daha fazla ilgi gördükleri oldukça açıktır. Örneğin seyahatnamelerde dini yapılar çerçevesinde çok sayıda tarihi cami barındıran Amasya'nın Hristiyan mabetlere sahip Trabzon kadar yer bulmadığı açıktır.

Sinop'a gelen Batılı seyyahlar şehrin dini yapıları hakkında detaylı bilgiler vermemişlerdir. Sadece 1836 senesinde Sinop'a gelen Hamilton, şehirde bulunan kilise yapılarına ve Alâeddin Camii'ne dikkat çekmiştir.¹⁴⁹⁴ Batılı seyyahlar açısından durum böyle iken 14. yüzyıl gezginlerinden İbn Battûta'nın Sinop Alaaddin Camii hakkında detaylı açıklamalarda bulunduğu görülmektedir.¹⁴⁹⁵

Dini yapılar çerçevesinde seyahatnamelerde Samsun ele alınacak olursa Kinneir, Samsun'da beş cami; Porter ise yedi cami ve bir Ermeni kilisesi bulunduğunu ifade etmektedirler.¹⁴⁹⁶ 1871'de şehre uğrayan Cunyghame, 1869 yılında yaşanan büyük yangında camilerin bulunduğu alanın tamamen yanmış olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁹⁷ Tozer ise eserinde şehirde birkaç minareli caminin yanında en göze çarpan yapının yakın zamanda inşa edilmiş bir Rum kilisesi olduğuna yer vermiştir.¹⁴⁹⁸ Seyyahların sözünü ettiği camilerin Kale (Kuyumcular) Camii (H. 723/M. 1323), Pazar Camii (M. 1380), Yalı (Hoca Hayrettin) Camii (H. 890/M. 1485), Hacı Hatun Camii (19. yüzyılın ilk yarısı), Ulu (Büyük) Camii (19. yüzyılın ikinci yarısı), Kurşunlu Camii (19. yüzyılın ikinci yarısı) olabileceği düşünülmektedir. Sözü

¹⁴⁹⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 238-240.

¹⁴⁹⁵ İbn Battûta Tancî, İbn Battûta Seyahatnâmesi, s. 442.

¹⁴⁹⁶ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 696; Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 304-305.

¹⁴⁹⁷ Cunyghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, ss. 346-347.

¹⁴⁹⁸ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 9.

edilen yapıların bazıları 1869 yangınında, bazıları ise 1943 depreminde zarar görmüş olup yapıların bir bölümü ya tekrar inşa edilerek ya da onarılarak günümüze ulaşmışlardır.¹⁴⁹⁹ Tozer'in sözünü ettiği kilisenin Aya Triada Rum Ortodoks Kilisesi olduğu düşünölmekte olup günümüze ulaşamayan bu yapının yerinde İlkadım 23 Nisan Ortaokulu bulunmaktadır.

Ordu'daki dini yapılar hakkında bilgilere sadece Kinneir ve Hamilton'ın seyahatlerinden ulaşılmaktadır. Kinneir, Ünye'de çok sayıda cami, iki Rum, bir Ermeni kilisesi bulunduğu bilgisini verirken Hamilton Ünye'nin batı çıkışında deniz kenarında bir Rum kilisesi kalıntısı gördüğünü belirtmiştir. Hamilton'ın belirttiği bu yapının günümüzde sadece kalıntısı kalmış olan Aya Nikola Kilisesi olduğu düşünölmektedir. Ayrıca seyyah eserinde Yoson Burnu'nda gördüğü Rum kilisesine yer vermiştir.¹⁵⁰⁰

Seyahatnamelerin hiçbirinde Giresun'da bulunan camilere yer verilmemiştir. Sadece Porter, Şebinkarahisar'da 2; Hamilton Tirebolu'da 4 cami olduğu bilgisini paylaşmıştır. Kilise yapılarıyla ilgili olarak da Kinneir, Trebolu'da 1; Hamilton ise Giresun'da 2 kilise yapısı bulunduğuna dikkat çekmiştir.

Diğer alanlarda da olduğu gibi dinî mimari söz konusu olduğunda da seyyahlar tarafından en fazla ilgi gören yer Trabzon olmuştur. Bu kapsamda özellikle Ayasofya Camii, Ortahisar Fatih Büyük Camii, Yeni Cuma Camii, Sümela ve Kızlar Manastırı üzerinde oldukça fazla durulmuştur. 1813'te Kinneir, şehirde 10 kilise ve 18 cami bulunduğunu bildirmiş; bu yapıların birkaçının yapım özellikleri ve kullanım geçmişi hakkında ayrıntılı bilgiler paylaşmıştır.¹⁵⁰¹ Brant, şehirde Hristiyanlık döneminden daha eski yapı bulunmadığına dikkat çekmiş; Kinneir'den farklı olarak da kilise sayısını 20 olarak bildirmiş ve şehirdeki tüm camilerin kiliseden çevrildiğini açıklamıştır.¹⁵⁰² Trabzon'daki dini yapılar hakkında en detaylı bilgiler, Fransız sanat tarihçi Texier ile onun İngiliz meslektaşı Pullan'ın ortak kaleme aldıkları "Byzantine Architecture" adlı eserde yer almaktadır. Seyyahlar, camiye çevrilen kilise yapılarının iyi korunduğunu belirtirken çevrilmeyen yapıların zarar gördükleri ve yıkıldıkları üzerinde durmuşlardır.

Seyyahlar Gümüşhane ve ona bağlı yerleşkelerde yer alan dinî mimari örnekleri üzerinde ayrıntılı olarak durmamışlardır. Southgate, Gümüşhane'de Rumların dört, Ermenilerin bir kilisesi olduğu bilgisini paylaşmıştır.¹⁵⁰³ Ayrıca seyyah, kendisinden iki yıl önce Balahor

¹⁴⁹⁹ Mehmet Sami Bayraktar, *Samsun'da Türk Devri Mimarisi*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları No:10, Samsun 2016, ss. 49-193.

¹⁵⁰⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 207.

¹⁵⁰¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 341.

¹⁵⁰² Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 189.

¹⁵⁰³ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 165.

kasabasında bir minareli cami olduğunu belirten Stuart'ın aksine, buranın altı cami, dört mescit ve bir kiliseye sahip olduğuna yer vermektedir.¹⁵⁰⁴ Ousley ise Şiran'da karşılaştığı harap durumda iki Ermeni kilisesinin yapım özellikleri üzerinde durmuştur.¹⁵⁰⁵ Son olarak “The Land of Ararat” adlı seyahatnamede Gümüşhane'ye ulaşmadan önce yolun sağındaki yüksek kayalıklı tepelerin birinin zirvesinde bir Rum kilisesinin bulunduğu bilgisi yer almaktadır.¹⁵⁰⁶ Yerinde yapılan gözlem ve incelemeler ışığında şehir merkezinde günümüze kalan bir kilise olmadığı, çevre köy ve kasabalarda birkaç kilise kalıntısının bulunduğu tespit edilmiştir.

Seyyahlar, Bayburt'un dini yapıları üzerinde çok durmamıştır. Wolff, 1843'te Bayburt'un altı cami ve bir kiliseye sahip olduğunu açıklamış fakat yapı özellikleri hakkında bilgi vermemiştir.¹⁵⁰⁷ Bu camilerden en önemlisi muhtemeldir ki Bayburt Ulu Camii'dir. Hamilton, Şehit Osman Türbesi'ne değinmiş, diğer birkaç seyyah da Varzahan kiliseleri hakkında ayrıntılı bilgiler paylaşmıştır.

Guarracino, Artvin'de taş malzeme kullanılarak inşa edilmiş güzel bir cami ve yeni yapılan kubbeli bir Katolik kilisenin varlığına değinmiş fakat yapıların adlarını vermemiştir.¹⁵⁰⁸ Yapılan incelemeler sonucunda sözü edilen caminin Salihbey (Çayağzı) Camii olduğu düşünülmektedir. Sözü edilen kilisenin ise günümüze ulaşmamış olduğu yine yapılan tespitler arasındadır.

Tokat'ın dinî mimarisi hakkında en erken bilgiyi 1740'da Pococke vermiştir. Pococke'den sonra Morier, Ouseley, Porter, Alcock, Hamilton, Lennep, misyonerler Smith ve Dwight ile Badger eserlerinde bu kapsamda yer alan cami, kilise ve mezar yapıları üzerinde durmuşlardır. Tokat dinî mimarisi içerisinde camiler ön plana çıkmaktadır. Morier, Tokat meydanında benzer güzellikte iki caminin varlığına değinmektedir.¹⁵⁰⁹ Bunlardan bir tanesinin Ali Paşa Camii diğerinin Meydan (Hatuniye) Camii olduğu düşünülmektedir. Hamilton, Tokat'ta 15 cami bulunduğu bilgisini verdikten sonra Garipler Camii'nin mimari özellikleri hakkında paylaşımlarda bulunmuştur.¹⁵¹⁰ Lennep, eserinde Tokat'taki yapıları üç döneme ayırmıştır. Birinci grupta yer verdiği saray, türbe, tarihi köprü (Hıdırlık Köprüsü) ve şehirin dışındaki birkaç camiyi 11 ve 13. yüzyıllar arasına, Anadolu Selçuklu Dönemi'ne tarihlemiştir. Ayrıca seyyah, bu yapıların üzerlerinde aslan oymalarının bulunduğuna değinmiş ve süsleme

¹⁵⁰⁴ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 84; Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 168.

¹⁵⁰⁵ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, ss. 476-477.

¹⁵⁰⁶ Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 65.

¹⁵⁰⁷ Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845*, s. 100.

¹⁵⁰⁸ Guarracino, “Notes of an Excursion from Batum to Artvin”, ss. 300-301.

¹⁵⁰⁹ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 335.

¹⁵¹⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 268.

özellikleri bakımından en üstün yapılar olarak nitelemiştir. Takyeciler Camii'nin de içerisinde bulunduğu iki güzel caminin çevredeki dağlardan çıkarılan beyaz mermerden inşa edilmiş olduğunu belirtmiş ve bu yapıları Erken Osmanlı Dönemi'ne tarihlemiştir. Hamamlar, hanlar, camiler ve kiliseler olarak işlev kazandırdığı üçüncü gruptaki yapıların ise taş malzeme kullanılarak inşa edildiğine yer vermiştir.¹⁵¹¹

Tokat'taki kilise yapıları üzerinde Pococke, Amerikalı misyonerler Smith ve Dwight, Hamilton ile Lennep durmuşlardır. Pococke, Amerikalı misyonerler Smith ve Dwight şehirte yedi Ermeni kilisesi bir Rum kilisesi bulunduğu bilgisini vermişler ve şehir dışında bulunan manastırlara değinmişlerdir.¹⁵¹² Hamilton, şehir merkezinde yakın zamanda inşa edilen bir kilise hakkında, Lennep ise misyonerlik faaliyetlerini yürüttükleri yapı hakkında açıklamalarda bulunmuşlardır.¹⁵¹³

Seyyahlar Tokat'ta en fazla 1812 yılında hastalıktan yaşamını yitiren misyoner Henry Martyn'in mezarı üzerinde durmuşlardır. İlk olarak şehrin doğusundaki Ermeni mezarlığında yer aldığı sonradan başka bir alana taşındıktan sonra dikilen bir anıtla yerinin belirginleştiği mezar; Porter, Smith ve Dwight, Badger ve Lennep'in eserlerinde yer bulmuştur.¹⁵¹⁴ Ayrıca Ouseley, Niksar'daki Müslüman mezarlığı; Lennep ise Tokat'taki Ermeni ve Müslüman mezarlığı ile defin gömme yöntemleri hakkında açıklamalarda bulunmuşlardır.¹⁵¹⁵ Diğer seyyahlardan farklı olarak Lennep, mezarlıklar hakkındaki açıklamalarını çizimleriyle de desteklemiştir.

1864 senesinde Lennep tarafından yapılan çizim, Tokat'ın doğu ucundaki Ermeni mezarlığını konu almıştır. Şehrin hemen dışındaki çingene mahallesinin hemen yanında bulunduğunu belirtilen bu mezarlıkta; 1812 senesinde Tokat'ta bulunduğu sırada hastalıktan yaşamını yitirmiş olan misyoner Henry Martyn'in daha sonra taşınacak olan mezarı da bulunmaktadır.¹⁵¹⁶ Dikey pozisyonda dikdörtgen bir kâğıda yapılmış çizimin ana ögesini kurmuş bir ağaç gövdesi oluşturuyor gibi görünse de seyyahın asıl yansıtmak istediği terk edilmiş gibi bir görünüme sahip mezarlıktır. Perspektifin kullanıldığı çizimde, derinlik hissiyatı başarılı bir şekilde verilmiştir. Dokusal etkinin kuvvetiyle sert ve yumuşak yüzeylerin bıraktığı

¹⁵¹¹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 181-182.

¹⁵¹² Pococke, *A Description of The East, and Some Other Countries*, s.91; Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, ss. 43-44; Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 181-182.

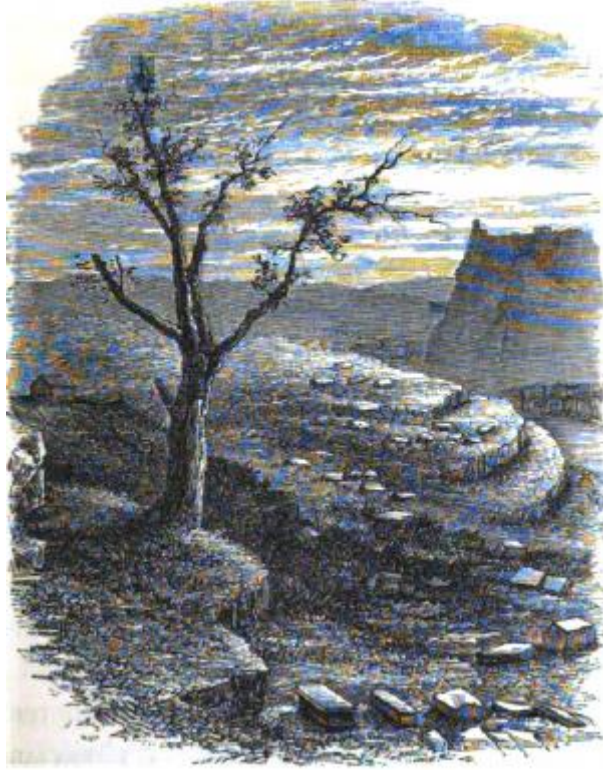
¹⁵¹³ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 268.

¹⁵¹⁴ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 703; Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 44; Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 167.

¹⁵¹⁵ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 484; Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 287-290.

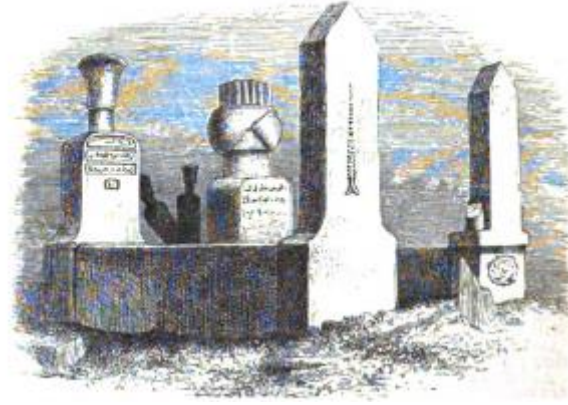
¹⁵¹⁶ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 167.

etki güçlü kılınmıştır. Figürün yer almadığı çalışmanın arka fonunda yüksek bir tepe geniş yer kaplamaktadır (Şekil 74).

Şekil 39. Tokat Ermeni Mezarlığı (Lenep, Travels in Little-Known Parts of Asia Minor, s.169)

Lenep, seyahatnamesinde Türk mezarlarına yer verdiği bir çizimi de paylaşmıştır. Çizimde, biri sarık başlıklı diğeri tepelikli iki mezar görülmektedir. Osmanlı mezar çeşitlemesinde sarık başlıklı mezarlar erkek, tepelikli başlıklı olanlar ise kadın mezarını temsil etmektedir. Her iki mezarın başlıklarının alt bölümünde Arap hafleriyle ne yazdığı belirgin olmayan yazılar mevcuttur. Mezarların ayak bölümleri dikdörtgen prizması şeklinde olup üçgen tepelikle sonlanmaktadır. Araka planda benzer tepelikli iki mezar daha görülmektedir. Çizimde başka bir nesne veya figür bulunmamaktadır. Seyyah çalışmada ışık-gölge başarılı bir şekilde uygulamıştır. Mezar taşlarındaki sert yüzey de benzer şekilde başarılı olarak yansıtılmıştır (Şekil 75).

Şekil 40. Türk mezarları, (Lennep, Travels in Little-Known Parts of Asia Minor, s. 290)

Seyahatnamelerde Amasya’da bulunan dini yapılara çok fazla yer ayrılmamıştır. En fazla üzerinde durulan yapı Sultan II. Bayezid Camii olmuştur. Bu yapının haricinde Hamilton ve Lennep, Gök Medrese hakkında paylaşımlarda bulunmuşlardır. Ayrıca bazı seyyahlar adlandırma yapmadan birkaç cami, kilise ve türbe hakkında da açıklama yapmışlardır.

Seyahatnamelerde Çorum ve çevresindeki dinî mimarilere yeteri kadar yer verilmediği görülmektedir. Çorum şehir merkezindeki dinî mimariyle ilgili sadece Hamilton açıklamalarda bulunmuş olup ayrıca seyyah Çorum’a bağlı Alaca’da harabe görümlü olduğunu belirttiği Behramşah Kulliyesi’ni ziyaret etmiş ve bazı tespitler yapmıştır. Ouseley, Osmancık’a girerken bez parçaları bağlanmış bir türbe ile Hacıhamza’da kurşun kaplamalı bir minare gördüğünü belirtmiş, Ainsworth ise Çorum ve ona bağlı Osmancık ile İskilip’teki dini yapıların sayılarını vermiştir.¹⁵¹⁷

a) Camiler

Seyahatnamelerde çok sayıda camiye yer verilmiş olsa da bir kısım caminin ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlar; Sinop Alâeddin Camii, Ladik Avcı Sultan Mehmet Camii, Trabzon Ayasofya Camii, Trabzon Ortahisar Fatih Büyük Camii, Trabzon Yeni Cuma Camii, Trabzon Gülbahar Hatun Camii ve Türbesi, Tokat Garipler Camii, Tokat Takyeciler Camii, Sultan II. Bayezid Camii ve Çorum Ulu Camii’dir.

Sinop Alâeddin Camii

Selçuklu vezirlerinden Süleyman Pervane tarafından yaptırılan 1267 tarihli yapı, kibleye paralel uzanan iki sahnalı olup sahnınlar ortadaki büyük olmak üzere üç kubbe ve yanlarda yine

¹⁵¹⁷ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 104.

birer kubbe ile örtülüdür.¹⁵¹⁸ İki büyük tamir geçirdiği bilinen yapının mevcut kubbelerin 1853'te yıkılan kubbelerin yerine yapıldığı bilinmektedir.¹⁵¹⁹

Hamilton, çok sayıda antik sütunun şehrin merkezine yakın bir cami avlusunda bulunduğuna dikkat çekmiştir.¹⁵²⁰ Şehri ziyaret eden önceki seyyahlar da avlusunda sütunların bulunduğu cami tasvirini Alâeddin Camii üzerinden yapmışlardır.¹⁵²¹ Mevcut bilgilerden yola çıkarak eserde bahsi geçen yapının Sinop Alâeddin Camii olduğu düşünülmektedir. İncelemelerimiz ışığında yapının avlusunda antik mermer sütunlara rastlanılmamıştır (Şekil 76).

Şekil 41. Sinop Alâeddin Camii avlusu (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Ladik Avcı Sultan Mehmet Camii

Avcı Sultan Mehmet Camii, Sultan IV. Mehmed tarafından yaptırılmıştır. Hamilton, Ainsworth, Badger, Smyth, Tozer ve Anderson seyahatnamelerinde Ladik'teki bu çift minareli camiden övgü dolu sözlerle bahsetmişlerdir (Şekil 77).¹⁵²² Tozer, ayrıntıya inerek başlıkları sarasenik tarzda bezenmiş sütunlarla desteklenen, güzel bir revağı bulunan kubbeli bu caminin birbirini izleyen tuğla ve taş sıraları ile inşa edildiğini açıklamıştır.¹⁵²³ Yapının 1943

¹⁵¹⁸ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2011, ss. 128-129.

¹⁵¹⁹ *Alâeddin Camii-Sinop*, <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/sinop/gezilecek-yer/alaaddin-cami>, (27.06.2022); Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 129.

¹⁵²⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 238.

¹⁵²¹ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 442; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. II-1*, haz. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 44; Katip Çelebi, *Cihânnümâ*, çev. Füsün Savcı, Boyut Yayınları, İstanbul 2008, s. 201.

¹⁵²² Hamilton, *Küçük Asya*, s. 258; Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 29; Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 17.

¹⁵²³ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 23.

depreminde yıkıldığı ve 1956 yılında eski temellerin üzerine tek minareli, özgün haline benzerlik göstermeyen yeni bir caminin inşa edildiği bilinmekte olup yerinde yapılan incelemeler bu bilgiyi doğrulamaktadır (Şekil 78).¹⁵²⁴

Şekil 42. Ladik Avcı Sultan Mehmet Camii'nin 1943 öncesi görünümünün çizimi (Çizim: Müslüm Aydın)

Şekil 43. Ladik Avcı Sultan Mehmet Camii günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Trabzon Ayasofya Camii

¹⁵²⁴ Muhammed Kuzubaş, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Ladik", ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi C.I, S.I, 2010, s. 104.

Manastır kilisesi olarak inşa edilen ve “kutsal bilgelik” anlamı taşıyan Ayasofya’nın yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 1245-1255 yılları arasında inşa edildiği tahmin edilmektedir.¹⁵²⁵ Yapı, Osmanlı sultanı II. Mehmed tarafından 1461’de Trabzon’un fethinden bir süre sonra camiye çevrilmiştir. Evliya Çelebi, camiye çevirmiş yapının çok sayıda cemaate sahip olduğunu ve yapının içindeki somaki mermer, zenburi mermer ve ham mermer sütunların dillere destan olduğunu belirtmiştir.¹⁵²⁶

Şehre uğrayan hemen hemen tüm seyyahlar gezi notlarında bu yapıya ilgi göstermişlerdir. Trabzon Ayasofya Camii hakkında ilk bilgiyi 1813’te Kinneir vermiştir. Kinneir’den sonra 1835’te Stuart, 1836’da Hamilton, 1839’da Texier ve Pullan, 1850’de Walpole, 1865’te Mounsey, 1879’da Tozer ve 1893’te Lynch yapı hakkında ayrıntılı bilgiler paylaşmışlardır (Şekil 79,80,81).

Şekil 44. Ayasofya Camii’nin kuzeydoğu yönünden görünümü (Lynch, Armenia, Travels and Studies)

¹⁵²⁵ Semavi Eyice, “Ayasofya Camii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss.222-223.

¹⁵²⁶ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* C. II-1, s. 106.

Şekil 45. Trabzon Ayasofya Camii, 1899 (Dulany Hunter, The Princess of Trebizond)

Şekil 46. Trabzon Ayasofya Camii'nin günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Yapının bazilikal haç planlı ve tamamen kesme taştan yapıldığı ile ilgili Kinneir, Stuart, Texier-Pullan, Tozer ve Lynch açıklamalarda bulunmuştur. Texier-Pullan, Ayasofya Camii'nin şehirdeki en dikkat çekici mimari olduğu belirtilmiştir. Yapının Bizans İmparatoru Justinianus zamanının kilise planına sahip olduğu, dört beyaz mermer sütunun on iki pencere açıklığı bulunan bir kubbenin dayandığı pandantifleri desteklediği açıklanmıştır.¹⁵²⁷ Yapının narteks bölümünün Bakire Meryem Kilisesi'nin narteks bölümü ile aynı özelliklere sahip olmasından yola çıkılarak her iki yapının da benzer dönemlerde inşa edildiği sonucuna varmışlardır. Seyyahlar yapı elemanlarını ve süsleme özelliklerini ayrıntılı olarak tasvir etmişler ve anlatılarını çok sayıda çizimle desteklemişlerdir.¹⁵²⁸

Yapının güney, doğu ve kuzey olmak üzere üç revaklı girişi bulunmaktadır. Bu girişlerden en önemlisi üzerindeki süslemelerden dolayı güney girişi olarak gösterilmektedir.

¹⁵²⁷ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 199-201.

¹⁵²⁸ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 199-201.

Yapıyı ziyaret eden tüm seyyahlar da çoğunlukla bu kabartmalar üzerinde durmuşlardır. Kinneir, yuvarlak kemerli güney cephenin korint başlıklı sütunla desteklendiğini ve buradaki kabartmalarda Roma kartalının bulunduğunu açıklamıştır.¹⁵²⁹ Stuart, güney duvarında alçak kabartma biçiminde yaratılışı temsil eden kabartmalar olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁵³⁰ Hamilton, güney tarafta Bizans tarzında iki ince sütunla desteklenen üç yuvarlak kemerli bir revak bulunduğunu ve her birinin ortasında melek, aziz ve diğerlerini simgeleyen figürler bulunduğunu açıklamıştır. Ayrıca seyyah, küçük kemerler üzerinde sürekli bir çizgide uzanan frizin epeyce bozulmuş olduğunu ve büyük kemerin üstünde iki yanında olduğu gibi çift başlı bir kartal figürünün bulunduğunu açıklamıştır.¹⁵³¹ Texier ve Pullan ise ana kemer alınlığının ortasında dört yapraklı bir açıklık olduğuna ve yanlarda Eski Ahit'ten alınmış kabartmalar bulunduğuna dikkat çekmişlerdir.¹⁵³² Sağdaki kabartmada Adem'in uyuduğu; soldakinde ise yılan tarafından Havva'nın günaha itildiği ve sonunda Adem ve Havva'nın melek tarafından cennetten kovulduğu tasvirin bulunduğunu belirtmiştir.¹⁵³³ Trabzon'dan kiraladığı tekne ile Ayasofya'ya ulaşan Walpole, yapının denizden harika görüldüğünü ve etrafı toprakla kaplanan yerde eskiden devasa bir giriş kulesinin bulunduğunu açıklamıştır.¹⁵³⁴ Seyyah, bir zamanlar kilise olarak işlev gördükten sonra camiye dönüştürülen tüm yapılarda olduğu gibi güneyde bulunan pencerelerin çoğu ile ana kapıdaki zengin süslemeli güney kemerin kapatılmış olduğunu belirtmiştir.¹⁵³⁵ Buradan yapının 1840-1850 arasında küçük bir onarımdan geçtiği sonucuna ulaşılabilir. 1865 yılında Trabzon'a gelen Mounsey, Ayasofya Camii'nde o dönemde gerçekleştirilen onarım çalışmaları ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. O güne değin Ayasofya'yı ziyaret eden tüm seyyahların ortak görüşü yapının kullanılmadığından dolayı bakımsız kaldığına yönelik olmuştur. Yapılan bu onarım çalışmaları bu tahribatı ortadan kaldırmaya yönelik olmalıdır.¹⁵³⁶ Lynch da güney cephenin kabartmaları hakkında benzer açıklamalar yaptıktan sonra Walpole'u ve Mounsey'i destekler nitelikte fotoğraf paylaşmıştır (Şekil 82). Güney cephenin günümüzdeki görünümünde ise sütunlar arasında örülmüş duvarın tekrar sökülerek girişin özgün haline döndürüldüğü görülmektedir (Şekil 83).

¹⁵²⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 337.

¹⁵³⁰ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 345.

¹⁵³¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 188.

¹⁵³² Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 199-201.

¹⁵³³ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 199-201.

¹⁵³⁴ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, s. 231.

¹⁵³⁵ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, ss. 231-232.

¹⁵³⁶ Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, s. 10.

Şekil 47. Ayasofya Camii'nin güney cephe görünümü (Lynch, Armenia, Travels and Studies)

Şekil 48. Trabzon Ayasofya Camii güney cephenin günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Yapının üç girişinden biri olan batı cephesi alınlık, kemer ve sütun bütünlüğü dikkate alındığında, süslemeler hariç güney cephesi ile benzer özelliklere sahiptir. Texier ve Pullan, Ayasofya'nın batı cephesinin değiştirildiğine ve özgün halini taşımadığına yönelik bilgi vermişlerdir.¹⁵³⁷ Seyyahlar, revaklardaki sivri kemer uygulaması ile Türk mimarisindekilere benzer süsleme unsurlarının Bizans mimarisinde yeni bir gelişme olduğunu ifade etmişlerdir (Şekil 84).¹⁵³⁸

¹⁵³⁷ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 217.

¹⁵³⁸ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 199-201.

Şekil 49. Trabzon Ayasofya Camii batı cephe çizimi (Çizim: Müslüm Aydın)

Texier ve Pullan, kuzey cephenin sade yapıda olduğunu ve burada bir vaftizhanenin temellerinin bulunduğunu ifade etmiştir. Kuzey cephe yakınında, şimdi sadece temeli görülebilen vaftizhanenin bilinmeyen bir tarihte yıkılmış olduğuna Lynch da değinmiş, ayrıca vaftizhanenin yıkılmadan önce içerisinde fresklerin yer aldığı bilgisine sahip olduğuna dikkat çekmiştir (Şekil 85).¹⁵³⁹

Şekil 50. Trabzon Ayasofya Camii kuzey revakları ve yıkılan vaftizhane temellerinin günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

¹⁵³⁹ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 28.

Kilisenin nartekslerinde ve iç bölümünün duvarlarında İncil'deki sahneleri ve azizleri konu alan fresklerin ve yerdeki mozaiklerin sıvanarak üstlerinin kapatılmış olduğu seyyahlarca ifade edilmiştir. Hamilton, içteki duvarların sıvanmış ve nakışlı boyanmış olduğu ve bu süreçte resimlerin zarar gördüğü iddiasında bulunmuştur. Seyyah, zemindeki mozaikler içinde benzer iddiaları tekrarlamıştır.¹⁵⁴⁰ Texier ve Pullan, Hamilton'un iddialarını tekrarlamışlar ve 1836'da bazı sıvaların dökülmesi sonucu birkaç figürün ortaya çıktığını belirtmişlerdir. Bu figürlerden birkaçının da apsisin pencereleri arasında Nimbus'u taşıyan azizlerin figürleri olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁵⁴¹ 19. yüzyılın ortalarına doğru Trabzon'da bulunan Curzon, Ayasofya Camii'ni ilginç bir yapı olarak tanımlamış ve yapının dış kısmını Bizans mimarisinin birçok özelliği açısından çok zengin, içerisini ise hiçbir fresk resmine asla eşit olarak görünmeyecek tarzda çok mükemmel olarak tasvir etmiştir. Lynch, yapının iç süslemeleri hakkında benzer açıklamalarda bulunmuş ve yapıyı fotoğraflamıştır (Şekil 86). Belirtilen figürlerin günümüzde apsisteki pencere aralarında bulunmadığı tarafımızca tespit edilmiştir (Şekil 87). Bunun yanında seyyahların üzerinde durdukları sıvaların günümüzde bulunmadığı böylelikle çok sayıda freskin ve zemindeki mozaığın ortaya çıktığı görülmüştür (Şekil 88, 89).

Şekil 51. Ayasofya Camii'nin iç görünümü (Lynch, Armenia, Travels and Studies)

¹⁵⁴⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 188.

¹⁵⁴¹ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 199-201.

Şekil 52. Trabzon Ayasofya Camii'nin apsis bölümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Şekil 53. Trabzon Ayasofya Camii'nin iç bölümü freski (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Şekil 54. Trabzon Ayasofya Camii'nin zemin mozaığı (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Trabzon Ortahisar Fatih Büyük Camii

Yapının ilk inşa tarihi kesin olarak bilinmese de 4-5. yüzyıllarda Aziz Andreas adına inşa edilen bir manastırın içyapılarından biri olarak işlev gördüğü 11 ve 12. yüzyıllarda ise üç nefli bir bazilika olarak yeni bir işlev kazandığı düşünülmektedir.¹⁵⁴² Başka bir inanca göre de “Panagia Chrysokeplalos Virgin (Altın Başlı Meryem Klisesi)” olarak adlandırılan yapının 914 yılında yaptırılmış olabileceği üzerinde durulmaktadır.¹⁵⁴³ Yapı, Fatih Sultan Mehmed’in şehri 1461 yılında fethinden sonra yapısal özellikleri korunarak camiye çevrilmiştir.¹⁵⁴⁴

Kinneir, Ayasofya’yı ziyaretinden sonra batı yönünden şehre giriş yapmış, dış kapıdan sonra derin bir vadi üzerinde kurulan taş bir köprüden sonra Roma tarzında inşa edilmiş ikinci kapıyı da geçmiş ve kapının yanında ise camiye dönüştürülmüş büyük bir kilise gözlemlediğini belirtmiştir.¹⁵⁴⁵ Seyyahın yaptığı açıklamalardan yola çıkarak bu yapının Ortahisar Fatih Büyük Camii olduğu tarafımızca tespit edilmiştir. Kinneir’den yaklaşık 25 yıl sonra Texier ve Pullan, Bizans Dönemi’ne tarihlendirdikleri Ortahisar Fatih Büyük Camii’nin ilk olarak kilise olarak işlev gördüğünü, Müslümanların şehri fethiyle birlikte de içerisinde yapılan birkaç değişiklikle camiye çevrildiğini belirtmişler ve yapının inşa tekniği, planı ve süsleme özellikleri ile ilgili olarak açıklamalarda bulunmuşlardır.¹⁵⁴⁶ Eserde, bazilikal formdaki Altın Başlı Meryem Kilisesi’nin kubbe ile örtülü olduğu belirtilmiş, yapının iç ve dış narteksin boyutunun oldukça büyük olduğuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca Alexis Comnenus tarafından yaptırıldığı vurgulanan bu yapının, Bizans İmparatorluğu’nun son eserlerinden biri olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁴⁷ Seyyahlar, yapı hakkında yaptıkları detaylı anlatılarını plan ve cephe çizimleriyle desteklemişlerdir.

Tozer, Panaghia Chrysokephalos'a veya Altın Başlı Bakire'ye adanan bir Hristiyan kilisesi olup camiye çevrilen Ortahisar Fatih Büyük Camii’nin Bizans Dönemi’nden kalan en iyi korunmuş yapı olduğunu ifade etmiş ve sadece yeni işlevine uyum sağlaması için gerekli olağan düzenlemeler dışında bir Bizans yapısının iyi korunmuş örneği olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁴⁸ Ayrıca seyyah, caminin plan ve yapı özellikleri hakkında da açıklamalarda bulunmuştur.¹⁵⁴⁹

¹⁵⁴² Haşim Karpuz, “Ortahisar Camii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 407.

¹⁵⁴³ Funda Kurak Açıcı ve Olçay Köse, “Trabzon/Ortahisar Fatih Büyük Camii’nin Bölgedeki Turizm Bağlamından Yarattığı Sürdürülebilir Gelişim”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Yalvaç Akademi Dergisi 2 (1)*, 2017, s.37.

¹⁵⁴⁴ Karpuz, “Ortahisar Camii”, s. 407.

¹⁵⁴⁵ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 338.

¹⁵⁴⁶ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 198-199.

¹⁵⁴⁷ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 218.

¹⁵⁴⁸ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 455.

¹⁵⁴⁹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 455.

19. yüzyılın sonlarına doğru Lynch, Trabzon'daki önemli sayılacak cami ve hamamların çoğunun kiliseden çevrildiği vurgulanmış ve diğer seyyahların söylemlerine benzer olarak Ortahisar Fatih Büyük Camii'nin Altın Başlı Bakire Kilisesi'nden çevrildiğini yinelemiştir.¹⁵⁵⁰ Kilisenin plan ve süsleme özellikleri hakkında oldukça detaylı incelemelerde bulunan seyyah, Texier'in aksine yapının Komneni Dönemi'nden daha eski bir zaman diliminde inşa edilmiş olabileceği üzerinde durmuştur.¹⁵⁵¹ Ayrıca seyyah, caminin yakınında bir ve iyi durumda bir türbe bulunduğunu açıklamıştır.¹⁵⁵²

Yerinde yapılan incelemeler esnasında yapının kuzeye bakan giriş bölümüne yeni eklentilerin ve tek şerefeli bir minarenin eklendiği tespit edilmiştir. Yapının kapısı kilitli olduğu için iç bölümlerde incelemeler yapılamamıştır. Ayrıca Lynch'ın gezi notlarında caminin avlusunda olduğunu belirttiği çeşme ve türbeye rastlanmamıştır (Şekil 90, 91).

Şekil 55. Trabzon Ortahisar Fatih Büyük Camii'nin günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

¹⁵⁵⁰ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 21-23.

¹⁵⁵¹ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 23.

¹⁵⁵² Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 22

Şekil 56. Trabzon Ortahisar Fatih Büyük Camii'nin güney cephe görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Trabzon Yeni Cuma Camii

Yapının üzerinde bulunan yeni tarihli kitabeye göre mülkiyeti Fatih Sultan Mehmed vakfına ait olan yapı, I. Alexios tarafından 13. yüzyılın başlarında kilise olarak inşa edilmiştir.¹⁵⁵³ Yine burada bulunan bilgiye göre; Fatih, 1461'de şehri ele geçirdikten sonra ilk cuma namazını burada kılmış ve yapı üzerinde küçük değişiklikler yapıldıktan sonra tamamen camiye çevrilmiştir.

Tozer, günümüzde Yeni Cuma Camii olarak işlev gören Bizans yapısının Aziz Eugenius'a ithafen inşa edildiğini açıklamış ve yapının şehirdeki diğer Bizans yapılarına nazaran daha küçük boyutlu, sade özellikli olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁵⁴ Ayrıca seyyah, Anadolu Selçuklu Devleti'nin şehri ele geçirme girişimlerinde savunma açısından önemli işlev gördüğünü açıklamıştır.¹⁵⁵⁵

Lynch, Bizans Dönemi'nde St. Eugenius Kilisesi olarak işlev gördüğünü belirttiği yapıyı ziyaret etmiş ve Yukarı Hisar'da konumlanan bu yapının Türklerin şehri fethinden sonra Yeni Cuma Camii olarak adlandırıldığını belirtmiştir.¹⁵⁵⁶ Yapının mimari özellikleri üzerinde duran seyyah, kendisinden önceki seyyahların değindiği duvar resimlerinden pek bir şey kalmamış olduğunu açıklamıştır. Buranın Ksenofon'un kamp yeri ve Fatih Sultan Mehmed'in cuma namazını ilk kıldığı yer olarak ünlendiğini de sözlerine eklemiştir.

¹⁵⁵³ Yapının üzerinde bulunan yeni tarihli kitabede yazılan bilgidir.

¹⁵⁵⁴ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 455-456.

¹⁵⁵⁵ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 455-456.

¹⁵⁵⁶ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 31.

Hunter, Alexius'un tahta çıkışından önceki anarşi döneminde, İmparatoriçe İrini'nin partizanları tarafından ülkelerinin en kutsal ve en büyük muhteşem kilisesinin yakıldığını belirtmiş ve onun yerine, günümüzde Yeni Cuma Camii olarak bilinen Aziz Eugenius'un onuruna muhteşem bir kilise inşa edildiğini ifade etmiştir.¹⁵⁵⁷

Şehirde yaptığımız incelemeler ışığında yapının seyyahların da belirttiği gibi Yukarı Hisar'da yer aldığı, giriş bölümünde yapılan birkaç küçük değişik ve minare eklenmesi sonucunda günümüze sağlam bir şekilde kaldığı tespit edilmiştir (Şekil 92). Yapının iç bölümü süsleme açısından oldukça sade olup duvarlarında herhangi bir freske rastlanmamıştır.

Şekil 57. Trabzon Yeni Cuma Camii'nin günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Trabzon Gülbahar Hatun Camii ve Türbesi

Yavuz Sultan Selim Han tarafından annesi Gülbahar Hatun adına 1514 tarihinde yaptırılmıştır.¹⁵⁵⁸ 16. yüzyılda cami, türbe, medrese, imaret ve hamam yapılarını kapsayan külliyyeden günümüze sadece cami ve türbe kalmıştır (Şekil 93, 94). Trabzon'da inşa edilen ilk İslami yapı olarak bilinen bu yapı topluluğu, çok sayıda seyyahın gezi notlarında yerini almıştır.

¹⁵⁵⁷ Hunter, *The Princess of Trebizond*, s. 22.

¹⁵⁵⁸Bu bilgi, caminin giriş bölümündeki tanıtım levhasından edinilmiştir.

Şekil 58. Gülbahar Hatun Türbesi'nin günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Şekil 59. Gülbahar Hatun Camii'nin günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Eserinde yapıya yer veren ilk seyyah Kinneir olmuştur. Ayasofya dönüşü dış kapının girişinin hemen yanında hacıların bağışlarıyla ayakta duran güzel görünümlü bir medrese ve türbesinin yanından geçtiğini açıklamış fakat diğer yapılara yer vermemiştir.¹⁵⁵⁹ Seyyahın verdiği bilgilerden yola çıkarak bu yapıların Gülbahar Hatun Külliyesi'nde yer alan türbe ve medrese olduğu anlaşılmaktadır. Kinneir'dan yaklaşık 20 yıl sonra şehri ziyaret eden Stuart, Gülbahar Hatun Camii ve Türbesi'nden bahsetmiş ve yakınlardaki bir duvarı iki antik sütunun desteklediğini açıklamıştır. Sözü edilen bu duvarın günümüzde yerinde olmayan diğer yapılara ait bir bölüm olduğu kanısını taşımaktayız.¹⁵⁶⁰ Texier and Pullan ise külliye anlamında İmaret Camii olarak adlandırdığı yapının cami, medrese, aşevi ve I. Selim'in annesinin mezarından

¹⁵⁵⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 338.

¹⁵⁶⁰ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 342.

oluştığı bilgisini paylaşmışlardır.¹⁵⁶¹ 1891’de kaleme alınmış yazarı bilinmeyen “The Land of Ararat” adlı eserde de cami ve türbeye değinilmiş fakat diğer yapılar hakkında açıklamada bulunulmamıştır.¹⁵⁶²

Lynch, şehirden Ayasofya Camii’ne giden yolu ve çevresini tanıtırken I. Selim’in annesinin hatırasını yaşatan geniş ve düzenli cami ve medrese olan Hatuniye Camii’ne çıkan caddeyi geçtiklerini belirtmiştir. Bu açıklamalar, günümüze kadar ayakta kalamayan medresenin 1893 tarihine kadar sağlam bir şekilde yerinde olduğunu belgelemektedir.

Tokat Garipler Camii

Yapının üzerinde 11. yüzyılın son çeyreğinde imar edilmiş yapının mülkiyetinin Danişmend Melik Gazi Vakfı’na ait olduğu yazmaktadır. Taş malzeme kullanılarak kareye yakın dikdörtgen şeklinde imar edilen yapı, bu tarih dikkate alındığında Anadolu’daki en eski cami olma özelliğini taşımaktadır. Hamilton, eserinde Eski Cami olarak adlandırdığı bu yapının Selçuklu tarzında ve düzgün olduğuna değinmiş fakat planının dairesel olduğuna yer vermiştir. Ayrıca seyyah, çeşitli renklerde mermerden yapılmış iki kanatlı büyük bir girişe sahip olduğunu da belirtmiştir.¹⁵⁶³ Yerinde yapılan incelemelerde, caminin 2008 yılında büyük bir onarım geçirse bile çeşitli renklerdeki giriş kapısının özgün halini koruduğu tespit edilmiştir (Şekil 95).

Şekil 60. Tokat Garipler Camii günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Tokat Takyeciler Camii

Kitabesi olmadığından imar tarihi kesin olarak bilinmeyen yapının mimari özellikleri ve süsleme programından yola çıkılarak 15. yüzyılda yaptırılmış olabileceği üzerinde durulmaktadır. Caminin üzerindeki tanıtım levhasında mülkiyetinin Ahi Evran Çelebi Vakfı’na

¹⁵⁶¹ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 197-198.

¹⁵⁶² Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 27.

¹⁵⁶³ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 268.

ait olduğu ve 2008’de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarım geçirdiği belirtilmektedir (Şekil 96).

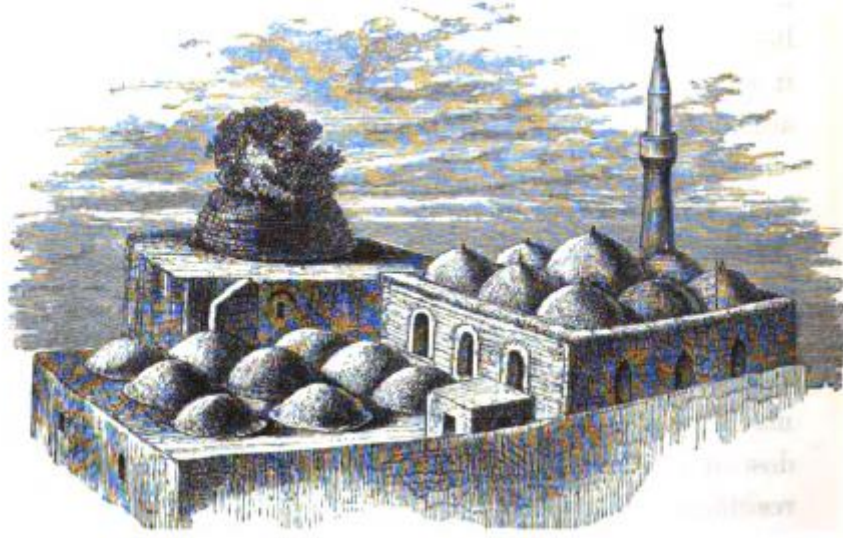

Şekil 61. Tokat Takyeciler Camii günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Lennepe, eserinde arasında Takyeciler Camii’nin de yer aldığı Erken Osmanlı Dönemi’ne tarihlendirdiği iki caminin beyaz mermer kullanılarak inşa edildiğine yer vermiştir.¹⁵⁶⁴ Ayrıca seyyah, şehirte gördüğü tarihi yapılar hakkında açıklamalar yaptıktan sonra içlerinde Takyeciler Camii’nin de bulunduğu bir çizim yapmıştır (Şekil 97). Kareye yakın planı ve ortadaki daha büyük boyutlu olmak üzere 9 kubbeli örtüsü belirgindir. Yapının kuzey ve doğu cephelerinde üçer pencere görülmekte olup bu pencerelerden kuzeye bakanlar sivri kemerli iken doğu yönüne bakanlar yuvarlak kemerlidir. Tek şerefeli ve sivri külahlı minaresi yapının güneybatı köşesinde yükselmektedir. Caminin solunda Arastalı Bedesten, hemen karşısında Anadolu’nun ilk kapalı avlulu medresesi olarak bilinen Yağlıbasan Medresesi yer almaktadır.¹⁵⁶⁵ Yerinde yapılan incelemelerde yapının giriş bölümüne yapılan eklemeler dışında özgün halini koruduğu tespit edilmiştir. Yapının çevresinde yükselen sivil konutlar, çizimle aynı açıdan görsel almayı zorlaştırmıştır (Şekil 98).

¹⁵⁶⁴ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 181-182.

¹⁵⁶⁵ Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 135.

Şekil 62. Tokat Takyeciler Camii, Yağıbasan Medresesi ve Arastalı Bedesten, 1864 (Lenep, Travels in Little-Known Parts of Asia Minor, s. 218)

Şekil 63. Takyeciler Camii, Yağıbasan Medresesi ve Arastalı Bedesten'in de bulunduğu günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Sultan II. Bayezid Camii

Şehzade Ahmet tarafından babası II. Bayezid adına yaptırılan caminin inşası 1486 yılında tamamlanmıştır.¹⁵⁶⁶ Yapımından sonra geçirdiği deprem ve yangınlar sonucu onarımlar geçirdiği bilinen yapının en son 1939'da yaşanan büyük depremden sonra kubbesinin ve son cemaat yerinin çöktüğü, minare külahlarının yıkıldığı bilinmektedir.¹⁵⁶⁷ Yapı şehre gelen çok sayıda seyyahın da dikkatini çekmiş ve yapıya eserlerinde yer vermişlerdir. Morier, yapının

¹⁵⁶⁶ Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 241.

¹⁵⁶⁷ Hüseyin Menç, *Tarih İçinde Amasya*, Amasya Belediyesi Yayınları, 2018, s. 292.

adını vermeden Yeşilirmak Nehri'nin hemen yanında inşa edilmiş harika bir caminin varlığına değinmektedir.¹⁵⁶⁸ Porter ise Amasya'dan ayrılırken Sultan Bayezid adına yaptırılmış güzel bir caminin yanından geçtiklerine değinmiş fakat yapının inşa ve süsleme özelliklerine değinmemiştir.¹⁵⁶⁹ Smyth, Amasya camileri ve diğer tarihi yapılarının büyüklükleri ve süsleme özellikleri hakkında genel bilgiler vermiş olsa da bu bilgilerin bir bölümünün Sultan II. Bayezid Camii'ni kapsadığı açıktır.¹⁵⁷⁰ Lennep de kendisinden önceki seyyahlara benzer olarak ad vermeden cadde üzerinde Abbasi Dönemi mimari özelliklerini barındıran iyi görünümlü bir cami gördüğünü belirtmiştir.¹⁵⁷¹ Yerinde yaptığımız gözlem ve incelemeler sonucunda seyyahların üzerinde durdukları yapının Sultan II. Bayezid Camii olduğu açık olup seyyahların eserlerinde caminin yanındaki medreseye yer vermemeleri şaşırtıcıdır (Şekil 99).

Şekil 64. Sultan II. Bayezid Camii'nin günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Çorum Ulu Camii

Yapının Sultan Alâeddin Keykubad döneminde inşa edildiği ve III. Murad döneminde Mimar Sinan tarafından onarıldığı ve bu tarihten sonra Murâd-ı Râbi Ulu Camii olarak da adlandırıldığı kayıtlarda geçmektedir.¹⁵⁷² IV. Murad Dönemi'nde, 1809 yılında Çapanoğlu Süleyman Bey tarafından ve son olarak 1911'de tekrar onarımlar geçiren yapı günümüze kadar

¹⁵⁶⁸ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 339.

¹⁵⁶⁹ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 712.

¹⁵⁷⁰ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 142.

¹⁵⁷¹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 104-105.

¹⁵⁷² Tuğba Erzincan, "Çorum Ulucamii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 92

ulaşmıştır.¹⁵⁷³ 1896'da şehre uğrayan Hamilton, Çorum Camii olarak tanımladığı yapının Sultan Murad tarafından inşa edildiğini ve daha sonra Çapanoğlu tarafından onarıldığını belirtmiştir.¹⁵⁷⁴ Yapının içerisine de girdiğini belirten seyyah, içinin çok güzel biçimde dekore edilmiş olduğunu, kubbe biçiminde çatıdan renkli lambalardan oluşan 50 fit çapında büyük bir halkanın yerden 6-7 fit yüksekliğe asılı durduğunu paylaşmıştır.¹⁵⁷⁵

Yerinde yaptığımız incelemelerde Çorum merkezde yer alan kareye yakın dikdörtgen planlı Ulu Camii'nin yıkılan büyük kubbesinin yerine dıştan piramidal görümlü çatı eklendiği tespit edilmiş olup iki katlı son cemaat yeri ve çift minaresiyle önemli görünüme sahip olduğu tespit edilmiştir (Şekil 100).

Şekil 65. Çorum Ulu camii günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

b) Kiliseler

Seyahatnamelerde çok sayıda kiliseye yer verildiği tespit edilmiştir.. Bu kiliselerden Sinop Balatlar Kilisesi, Trabzon Meryem Ana (Sümela) Manastırı, Trabzon Kızlar Manastırı, Trabzon St. Anna (Küçük Ayvasıl) Kilisesi, Akçaabat St. Michael Kilisesi (Ortamahalle Müzesi) ve Bayburt Varzahan Kilisesi'nin üzerinde sıklıkla durulduğu görülmüştür.

Sinop Balatlar Kilisesi

Sinop Koimesis Kilisesi olarak da bilinen Balatlar Kilisesi, MS 660'ta inşa edilmiş Bizans yapısıdır.¹⁵⁷⁶ 1836 senesinde Sinop'a gelen Hamilton, şehirde bulunan bu dini yapı hakkında

¹⁵⁷³ Tuğba Erzincan, "Çorum Ulucamii", ss. 92-93.

¹⁵⁷⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 290-291.

¹⁵⁷⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 290-291.

¹⁵⁷⁶ Bu bilgi, yapı üzerindeki tanıtım levhasından elde edilmiştir.

açıklamalarda bulunmuştur.¹⁵⁷⁷ Hamilton seyahatnamesinde Sinop'ta tapınak harabelerinin bulunduğu yerde yeni bir Rum kilisesinin bulunduğunu belirtmiş ve yapıların yanında uzanan birkaç kırık sütunla birlikte değişik tabakalarda brike ve taşların eski bir Bizans kilisesine ait olduğunu açıklamıştır.¹⁵⁷⁸ Seyyahın belirttiği yer, günümüzde Balatlar Kilisesi olarak bilinen yapı topluluğu olmalıdır. Yerinde yapılan incelemeler neticesinde hamam, kilise, depo, mezarlık gibi farklı ihtiyaçlara hizmet eden Bizans mimari üslubunu yansıtan yapıların sadece duvarlarının günümüze kalmış olduğu tespit edilmiştir. Kullanılmayacak düzeyde yıkık durumda olan bu yapılar etrafında kazı çalışmalarının devam ettiği de yine tespitlerimiz arasında yer almaktadır (Şekil 101).

Şekil 66. Günümüzde Sinop Balatlar Kilisesi olarak bilinen yapı topluluğu kalıntısı (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Trabzon Meryem Ana (Sümela) Manastırı

Hz. İsa'nın annesi Meryem adına inşa edilen manastırın yapım tarihi kesin bilinmemekle birlikte 4. yüzyılda Theodosius devrinde yapımına başlandığı ve 6. yüzyılda İmparator Justinianus devrinde genişletildiği ifade edilmektedir.¹⁵⁷⁹ Manastırın adını teşkil eden "Sümela" kelimesinin kökeni Grekçe kara, karanlık anlamına gelen "Melas" kelimesinden geldiği düşünülmektedir.¹⁵⁸⁰ Yapı hakkında Wilkinson, Tozer ve Huntar açıklamalarda bulunmuştur. Wilkinson, yapıyı yazılı eserlerden derlediği bilgilerle tasvir etmiş; Tozer ve Hunter ise yakından inceleyerek eserlerini çizim ve fotoğraflarla desteklemişlerdir. Wilkinson 1806'da kaleme aldığı eserinde manastırı, etrafında çok sayıda çeşitli ağaçların bulunduğu yüksek bir

¹⁵⁷⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 238-240.

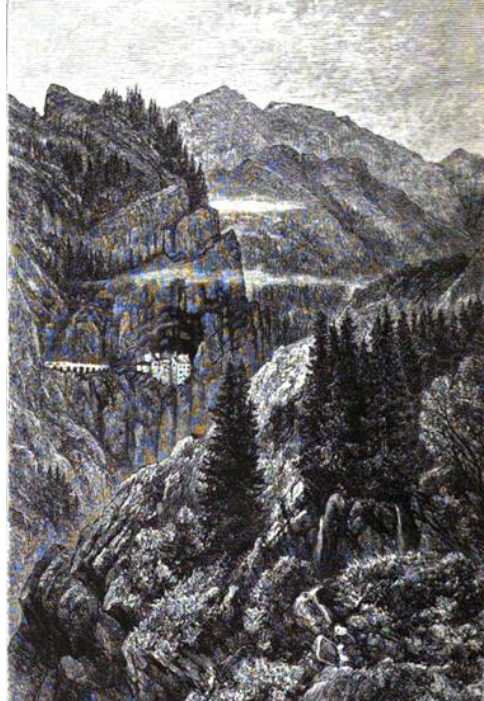
¹⁵⁷⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 239.

¹⁵⁷⁹ Semavi Eyice, "Trabzon Yakınında Meryemana (Sumela) Manastırı", *Bir Tutkudur Trabzon*, Yapı Kredi Yayınları, haz. Gündoğ Kayaoğlu vd., 1997, ss. 25-26.

¹⁵⁸⁰ Eyice, "Trabzon Yakınında Meryemana (Sumela) Manastırı", s. 26.

dağ yamacında konumlandırmış ve yapıda çok sayıda ahşap merdiven kullanıldığına dikkat çekmiştir.¹⁵⁸¹ İkinci olarak Texier ve Pullan, şehirde ayakta duran iki manastırdan biri durumundaki St. John'un (Sümela) ayakta durduğuna dikkat çekmişlerdir.¹⁵⁸²

Sümela Manastırı'na ulaşmak isteyen Tozer, yapıyı ilk gördüğünde yapımının imkânsız olduğu değerlendirmesinde bulunmuş ve hayran kaldığı bu manzaranın çizimini yapmıştır. Çizimin merkezinde manastır ve yanındaki su kemeri yer almaktadır. Dört sıra halindeki küçük pencereleri belirgin olan yapı devasa yüksekliğe ulaşan bir dağın ulaşılmaz yamacında görülmektedir. Yer yer ağaç grupları yer yer açıklıkların görüldüğü görselin gerçekçi anlayıştaki çizimi, çalışmaya belgeleyici özellik katmıştır. Çalışmada, hem kayaların hem de yeşilliklerin dokusu başarılı bir şekilde verilmiştir. Seyyah, yakın plana kompozisyonun yarısını kaplayacak başka bir dağ kütlesi yerleştirerek manastır ile arasındaki mesafeyi izleyiciye verebilmeyi amaçlamıştır. Figürün bulunmadığı çalışmada durağan bir görünüm hâkim olup seyyah, zirveleri gökyüzünü zorlayan çıplak dağ kütleleri ile kompozisyonu sonlandırmıştır (Şekil 102). Yerinde yapılan incelemelerde manzaranın güzelliğini koruduğu gözlemlenmiştir (Şekil 103).

Şekil 67. Sümela Manastırı, 1879 (Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 434)

¹⁵⁸¹ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 77.

¹⁵⁸² Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 197.

Şekil 68. Sümela Manastırı'nın günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Tozer, manastırın görünenden daha büyük olduğunu, ahşap merdivenlerle yapılan ulaşımın oldukça karışık bir hal aldığını ifade etmiş ve başrahipten aldığı bilgiye dayanarak rahip Barnabas ve Sophronios tarafından Meryem Ana adına yapılmış olduğu bilgisini paylaşmıştır.¹⁵⁸³ Aziz Barnabas ve Sophronios'un mezarlarının yanı sıra Latince ve Osmanlıca yazılmış değerli el yazmaları, haç, portreler ve diğer önemli eşyalar hakkında bilgiler veren Tozer, değerli el yazmalarının daha iyi korunması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁵⁸⁴ Seyyah, yapının küçük mutfağının yanı sıra kitapların üst üste özensiz bir şekilde yığılmış olduğunu belirttiği camsız bir pencereye sahip küçük, karanlık, nemli kütüphanesinin olduğunu açıklamıştır.¹⁵⁸⁵

Hunter, III. Alexius zamanından kalma olduğunu belirttiği Sümela Manastırı'nın 1360 yılında III. Alexius tarafından yeniden inşa edildiğini ve neredeyse hiç değişmeden bu güne kadar geldiğini belirtmiştir.¹⁵⁸⁶ Diğer seyyahların söylemlerine benzer olarak etrafı doğal güzelliklerle kaplı bir dağ yamacında asılı duran manastırın şapeli ile freskleri hakkında açıklamalarda bulunmuştur (Şekil 104).¹⁵⁸⁷

¹⁵⁸³ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 439.

¹⁵⁸⁴ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 442-443.

¹⁵⁸⁵ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 445.

¹⁵⁸⁶ Hunter, *The Princess of Trebizond*, ss. 22-23.

¹⁵⁸⁷ Hunter, *The Princess of Trebizond*, ss. 22-23.

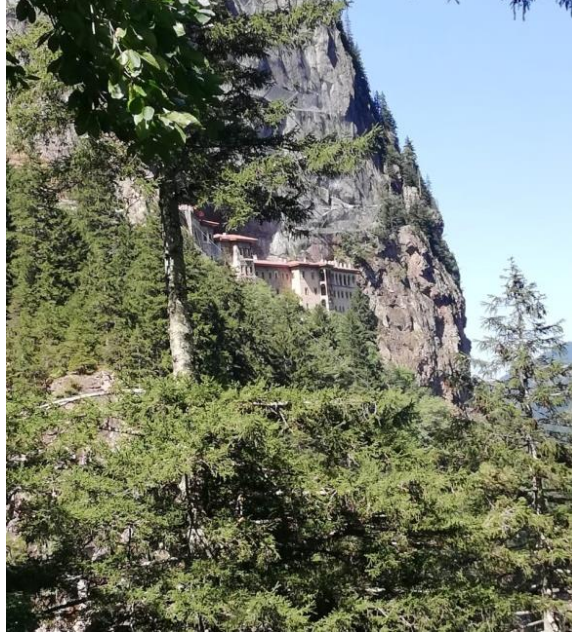

Şekil 69. Sümela Manastırı ana şapel girişindeki freskler (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Seyyah, seyahatnamesinde açıklamalarının yanı sıra alt bir açıdan çektiği Sümela Manastırı'nın fotoğrafını da paylaşmıştır (Şekil 105). yerinde yapılan incelemelerde bazı yapıların yıkılmış olduğu ve çok sayıda freskin zarar görmüş olduğu tespit edilmiştir (Şekil 106).

Şekil 70: Sümela Manastırı, 1899 (Dulany Hunter, The Princess of Trebizond)

Şekil 71. Sümela Manastırı'nın günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Trabzon Kızlar Manastırı

Yapının giriş bölümündeki tanıtım levhasında 1349-1390 yılları arasında Komnenos İmparatoru III. Alexios Komnenos tarafından inşa edildiği ve tanrıların koruduğu yer anlamına gelen Panagia Theotocos adıyla da anıldığı bilgisi yer almaktadır. Boztepe'nin kuzey yamacında konumlanan yapı farklı işlevleri gören çok sayıda bölümlerden oluşmaktadır.

Texier ve Pullan, Panagia Theotocos'a ithafen inşa edilen yapının sağlam durduğu ve rahibeler tarafından kullanıldığı için Kızlar Manastırı adıyla bilindiğini ifade etmişlerdir.¹⁵⁸⁸ Seyyahlar, manastırın Boztepe'nin eteğindeki vadinin dibinde kale biçiminde inşa edildiğini belirtmişler ve birinci avlunun sonunda önünde sundurması olan şapel ve onun girişindeki duvarlarda yer alan freskler hakkında açıklamalarda bulunmuşlardır. Seyyahın üzerinde durduğu başka bir konu, zarar görmüş III. Alexis, karısı Theodora ve annesi İrene'nin fresklerini, Athos Dağı'ndaki çağdaş eserlerden ve el yazmalarından bazı detaylardan yararlanarak yenileme çalışmalarına girişmiş olduklarını belirtmeleri olmuştur.¹⁵⁸⁹ Seyyahın üzerinde durduğu fresklerin zarar görmüş oldukları, yerinde yapılan incelemelerle tespit edilmiştir.

Walpole, gezi notlarında kendisinden önceki seyyahlara benzer olarak Kızlar Manastırı'ndaki freskleri tasvir etmiş ve tüm şehre yayılmış iyonik tarzda birkaç friz, kornişi

¹⁵⁸⁸ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 201.

¹⁵⁸⁹ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 201-202.

yerinden sökmeye değer görmüştür.¹⁵⁹⁰ Walpole'un değerli tarihi kalıntıları söküp götürmeye yönelik bu tutumu, Osmanlı topraklarına gelen çoğu seyyahta benzer olarak görülebilmektedir.

Tozer, eserinde Walpole ve onun gibilerini sanki eleştirircesine, içerisinde Kızlar Manastırı'nın da olduğu şehrin kamu binalarının Justinianus tarafından restore edilmesinin anısına ithaf edilen kale girişinin üzerindeki yazıtın kaybolmasını eleştirmiştir. Ayrıca seyyah, 1843'te manastırdaki kilisenin onarıldığını ve bu onarım sırasında bilgisiz başrahibenin hatalı kararı ile girişin yeniden sıvandığını ve antik tabloların yüzeyine bazı modern figürler boyandığını açıklamıştır.¹⁵⁹¹

Lynch, freskleri ile ünlü olduğunu belirttiği Kızlar Manastırı'nın hemen yanında Büyük Komneni'nin yazlık sarayı olduğunu fakat şu anda rahibelerin sarayın bulunduğu yere misafirhane inşa ettiklerini belirtmiştir.¹⁵⁹² Diğer seyyahlara benzer olarak Lynch da manastırın Panagia Theoskepastos'a adanmış şapelinin girişindeki freskler hakkında açıklamalarda bulunmuşlardır.¹⁵⁹³

Hunter, III. Alexius döneminde yapıldığını belirttiği Kızlar Manastırı'nın da bulunduğu Boztepe'de çok sayıda dini mabet bulunduğunu bu yüzden bu yerin kutsal dağ olarak anıldığını belirtmiştir.¹⁵⁹⁴ Ayrıca seyyah, manastıra bağlı kilisenin girişinde, Mesih ve Meryem'in yanında Alexius, annesi ve imparatoriçesinin gerçek boyutlu fresk resimleri durduğunu da açıklamış ve seyahatnamesine buranın fotoğrafını da eklemiştir (Şekil 107).¹⁵⁹⁵ Yerinde yapılan incelemeler sırasında yapının yakın zamanda onarım geçirdiği, seyyahların üzerinde durdukları fresklerin ve yazıtların günümüze ulaşmadığı tespit edilmiştir (Şekil 108, 109).

¹⁵⁹⁰ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, s. 233.

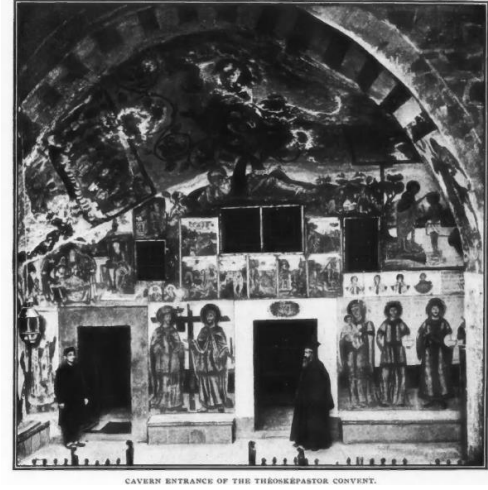
¹⁵⁹¹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 460-461.

¹⁵⁹² Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 31.

¹⁵⁹³ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 31.

¹⁵⁹⁴ Hunter, *The Princess of Trebizond*, s. 22.

¹⁵⁹⁵ Hunter, *The Princess of Trebizond*, s. 22.

Şekil 72. Kızlar Manastırı'ndaki şapelin giriş bölümü, 1899 (Dulany Hunter, The Princess of Trebizond)

Şekil 73: Kızlar Manastırı'ndaki şapelin günümüzdeki birinci avlusu (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Şekil 74. Trabzon Kızlar Manastırı'nın kale görünümlü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Trabzon St. Anna (Küçük Ayvasıl) Kilisesi

Yapının girişindeki tanıtım levhasında MS 9. yüzyılda Bizans İmparatoru I. Basil tarafından yeniden inşa edildiği ve bu özelliği ile şehirdeki en eski kilise olduğu ifade edilmektedir.

Curzon, şehirde karşılaştığı yan yana iki küçük kilisenin freskleri hakkında açıklamalarda bulunmuştur.¹⁵⁹⁶ Seyyahın üzerinde durduğu bu kiliselerden birinin hâlen ayakta duran St. Anna diğlerinin ise yerinde bulunmayan Küçük Ayvasıl Kilisesi olduğu düşünülmektedir. Lynch da Curzon'u destekler mahiyette bedestenin güneyinde, pazarların hemen kenarında Aivasıl (Ayvasıl) ve Aiana (Anna) adlı iki Rum kilisesinin yer aldığını ifade etmiştir. Ayvasıl Kilisesi'nin eski kilise yerine modern tarzda inşa edildiğini, St. Anna Kilisesi'nin ise Bizans mimarisinin ayakta duran nadir erken örneklerinden bir olduğunu açıklamıştır.¹⁵⁹⁷ İçi tuğladan yapılmıştır ve bir orta nef ve iki yan neften oluşan yapının ana apsisinin iki yan apsisle çevrili olduğunu belirtmiş ve duvarlarında gördüğü freskler hakkında açıklamalarda bulunmuştur.¹⁵⁹⁸

Yapılan incelemeler ışığında, seyyahların iki farklı kilise olarak değindikleri, St. Anna ve Ayvasıl adlarındaki iki küçük kilisenin günümüzde tek bir yapı için kullanıldığı tespit edilmiştir. St. Anna Kilisesi'nin yanında bulunan modern tarzda yenilenmiş Küçük Ayvasıl Kilisesi'nin günümüze kadar varlığını koruyamadığı bu nedenle St. Anna Kilisesi'ne her iki adın da verildiği mevcut veriler ışığında düşünülmektedir (Şekil 110).

Şekil 75. St. Anna Kilisesi dış görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

¹⁵⁹⁶ Curzon, *Armenia; a Year at Erzeroum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, ss. 6-7.

¹⁵⁹⁷ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 29.

¹⁵⁹⁸ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 29-30.

Akçaabat St. Michael Kilisesi (Ortamahalle Müzesi)

Hamilton, Akçaabat'ta bulunduğu sırada St. Michael'e adanmış eski bir kiliseyi ziyaret etmiş, kilisenin papazı yapının 800 yıldan fazla zaman önce inşa edildiği bilgisini seyyahla paylaşmıştır.¹⁵⁹⁹ Fakat Osmanlı arşivlerinde "Aya Taksiyarhi" olarak kayıtlı yapının inşa tarihi net olarak bilinmemekteyse de araştırmacılar tarafından 690 yıllık olabileceği üzerinde durulmaktadır.¹⁶⁰⁰ Yapının inşa özelliklerinden yola çıkarak erken Bizans dönemine tarihlendiren Hamilton, kilisede karşılaştığı birkaç duvar resmi hakkında açıklamalarda bulunmuştur.¹⁶⁰¹ Yerinde yapılan incelemeler sonucunda kilisenin yakın zamanda onarım geçirdiği ve günümüzde müze olarak işlev gördüğü tespit edilmiştir. Kapısı kilitli olduğu için yapının iç özellikleri hakkında bilgi edinilememiştir (Şekil 111).

Şekil 76. St. Michael Kilisesi (Ortamahalle Müzesi) (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Bayburt Varzahan Kiliseleri

Günümüzde Uğrak köyü olarak bilinen Varzahan, sahip olduğu kilise yapıları sayesinde buradan geçen seyyahların ilgi odağı olmuştur. Arkeolog Layard, 1848 senesinde buradan geçmiş ve bu kiliselerin yapım teknikleri ve süsleme özellikleri hakkında ayrıntılı bilgiler paylaşmıştır. Seyyah, 12. yüzyıldan önceye tarihlediği üç Ermeni kilisesinin yolculuğunun en ilgi çekici olayı olduğunu açıklamış ve süsleme planını Orta Çağ'ın Gotik süsleme özelliklerine benzetmiştir.¹⁶⁰² Seyyah, muhtemelen vaftizhane işlevi gördüğünü belirttiği yapıyı çizimlemiştir (Şekil 112).

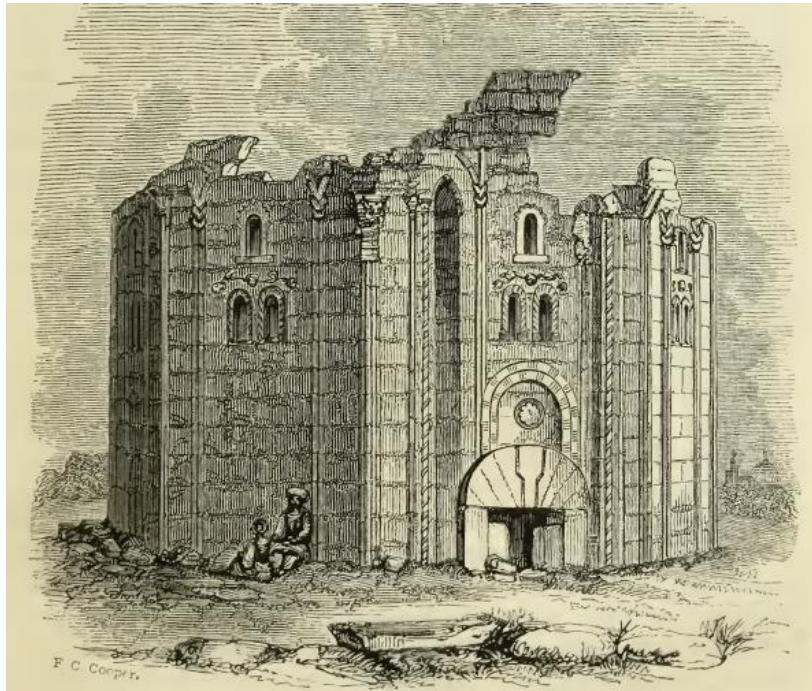
¹⁵⁹⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 190.

¹⁶⁰⁰ Necmettin Aygün, "Orta Mahalle'deki (Galinos Mahallesi'ndeki) Kiliseye Dair Bilgiler ve İnşaat Faaliyetleri", *Kültür Müdürlüğü'nden konu ile ilgili gelen sözlü talebe istinaden 18.09.2020 tarihinde Akçaabat Belediyesi Başkanlığı'na mektup suretiyle sunulan cevabı yazının yeniden tanzimi*, 30.12.2020, ss. 1-5

¹⁶⁰¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 190.

¹⁶⁰² Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, ss. 7-8.

Varzahan Kilisesi'ni konu alan çizim, Arkeolog Layard tarafından çizilmiş ve sonraki bir süreçte gravüre çevrilmiştir. Kesme taş kullanılarak inşa edilmiş yapının örtü sistemi yıkılmıştır. Seyyah yapının önüne iki figür ekleyerek durağan görünümdeki çizimi hareketlendirmeye çalışmıştır. Yapının sağ yanında arka planda hafif belirgin olan kubbeli bir yapı kalıntısı çevrede başka yapıların da olduğunu belgelemektedir. Vaftizhane olduğu düşünülen yapı, seyyahın da belirttiği gibi Kars Ani Harabeleri'nde bulunan erken dönem Ermeni kiliseleri ile büyük benzerlikler göstermektedir. Sekizgen planlı yapının çevresi, geçmelerle oluşturulmuş yuvarlak kemerli giriş kapısının orta seviyesine kadar toprakla dolmuştur. Kapı kemerinin üzerinde renkli taşlarla oluşturulmuş ikili bir kemer ve kemerlerin orta boşluğunda madalyon görülmektedir. Yine bu kemerlerin üzerinde altta ikili üstte tek, küçük boyutlu ve yuvarlak kemerli pencere yer almaktadır. Bu pencereler yapının tüm cephelerinde benzer düzende bulunmaktadır. Tüm cephelerde bulunan bu pencereler, yukarısında yuvarlak kemer oluşturan düğüm başlıklı sütunlarla çevrelenmektedir. Kapının her iki tarafında yer alan burgulu ince kemerler yapıya zarif bir görüntü vermektedir. Yapının süsleme özellikleri Ani'deki Ermeni kiliseleri ile benzerlikler göstermektedir. Çizim, oran- orantı, perspektif, ışık-gölge kullanımı açısından oldukça başarılıdır.

Şekil 77. Uğrak (Varzahan) köyü Ermeni Kilisesi, (Layard, Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon, s. 7)

Seyyah, ayrıca köyün yaşlı bir sakinlerinin kiliselerinin elli yıl kadar önce Lazlar tarafından yıkıldığını ve buradaki yaşlı insanların yapının içerisindeki ibadetleri hatırladığını

ileri sürmektedir.¹⁶⁰³ Fakat biliyoruz ki 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Bayburt yoğun bir top atışı sonucu Rusların eline geçmiştir. Stuart'ında belirttiği gibi şehirdeki pek çok yapı bu top atışları sonucu yıkılmıştır. Gravürden de anlaşılacağı gibi yapının sadece örtü sisteminin yıkıldığı görülmektedir. Yapının kişiler tarafından değil de savaş esnasında isabet eden bir top atışıyla yıkılmış olabileceği daha gerçekçi görünmektedir. Yapı hakkında bilgi veren diğer bir seyyah Tozer'dir. Seyyah, uzaktan yapıların kuleye benzediğini yaklaştıkça bunların çok ayrıntılı ortaçağ Ermeni yapıları olduğunu anlaşıldığı ifade etmiş ve bunlardan en iyi korunmuş olanının da iç kısmının kubbesi tahrip olmuş olsa da dış duvarı ayakta olan küçük bir sekizgen şapel veya mezar olduğu yönündedir.¹⁶⁰⁴ Muhtemeldir ki Layard'tan yaklaşık 30 yıl sonra kilise yapılarını gören Tozer en iyi korunmuş yapı olarak Layard'ın çizimlediği yapıyı işaret etmektedir. Tozer, 11 veya 12. yüzyıla tarihlediği bu yapıları mimari özellikleri bakımından, Ani'deki kiliselere benzetmiş, Bizans ve Pers sanatından izler taşıdığını ileri sürdüğü Ermeni kiliselerinin mimari özellikleri üzerinde durmuştur.¹⁶⁰⁵ 1891'de kaleme alınan "The Land of Ararat" adlı eserde de bu yapılar hakkında bilgiler mevcuttur. Seyyah köyde 11 ve 12. yüzyıllara ait üç kilise bulunduğunu paylaşmış ve Layard'dan alıntı yaparak yapıların içerisindeki freskler üzerinde durmuştur. Yaklaşık 8 yıl sonra Hepworth eserinde kiliselerle ilgili önceki bilgilere benzer açıklamalarda bulunmuş fakat köyde iki kilise olduğunu açıklamıştır. Hepworth'ün açıklamalarından yola çıkarak yapılardan birinin tamamen yıkılmış olabileceği akla gelmektedir.

Uğrak köyünde yaptığımız incelemeler neticesinde köyde belirgin bir şekilde ayakta bulunan kilise tespit edilmemiştir. Yerli halktan edinilen bilgiler, sadece bir kilise kalıntısının ayakta kaldığı onun da başka bir yapının içinde kaldığı yönünde olmuştur. Bahsi geçen ve samanlık olarak kullanıldığı belirgin olan yapının içerisindeki kalın taş duvarlar ve üzerlerindeki haç kabartmaları verilen bilgileri doğrulamıştır (Şekil 113, 114).

¹⁶⁰³ Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, s. 8.

¹⁶⁰⁴ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 427-428.

¹⁶⁰⁵ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 428.

Şekil 78. Uğrak Köyündeki kiliseyi içine alan yapı (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Şekil 79. Uğrak Köyündeki kiliseyi içine alan yapının iç duvarındaki kemer ve haç kabartması (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

4. Şehirlerdeki Sivil Mimari

Seyyahlar yeni karşılaştıkları şehirlerin genel görünümelerini vermenin yanında o şehirde kendilerine ilginç gelen yapı ve oluşumları da okuyucuya yansıtmaya özen göstermişlerdir. Seyahatnamelerde yer bulan evler, sokaklar, kamu binaları, ticaret yapıları ve su yapıları sivil mimari kapsamında değerlendirilmiştir. Araştırma kapsamımıza giren 47 seyahatnamede yer bulan Orta ve Doğu Karadeniz bölgeleri ile Sinop'u da kapsayan 12 şehir, sivil mimari özellikleri açısından incelenmiştir. Bazı seyahatnamelerde birçok sivil mimari türündeki

yapının birlikte yer aldığı göz önünde bulundurularak 40 seyahatnamenin sivil mimari kapsamında bilgiler içerdiği tespit edilmiştir.

Seyahatnamesinde sivil yapılara en çok yer ayıran seyyahlar Ouseley, Kinneir, Hamilton, Ainsworth ve Lennep olmuştur. Seyahatname ve gezi notlarında sivil mimari türüne yer veren diğer seyyahlar kronolojik olarak Howel, Wilkinson, Morier, Porter, Smith-Dwight, Stocqueler, Fraser, Brant, Stuart, Spencer, Southgate, Suter, Texier-Pullan, Guarracino (1841), Curzon, Badger, Wolff (1843), Wagner, Smyth, Walpole, Sandwith, Macdonald, Eastwick, Mounsey, Cunynghame, Burnaby (1876), Bryce, Barkley (1879), Tozer, Anonymous, Weeks, Lynch, Hodgetts (1895), Anderson ve Hunter şeklinde sıralanabilir.

Osmanlı şehirlerini ziyaret eden seyyahların sivil yapılara dinî mimariye gösterdikleri önemi vermedikleri tespit edilmiştir. Seyahatnamelerde yer bulan şehirler sivil mimari açısından değerlendirildiğinde en geniş yer Trabzon'a verilmiştir. Trabzon'dan sonra sırası ile Tokat, Samsun, Amasya, Sinop, Giresun, Gümüşhane, Bayburt, Ordu ve Artvin şehirleri önemli görülmüştür. Eserlerde Rize'nin sivil mimari özelliklerini yansıtan bilgi bulunmadığı yine tespitlerimiz arasında yer almaktadır. Bunda, şehrin ulaşım imkânlarının zorlu oluşu neticesinde burayı ziyaret eden seyyah sayısının sınırlı kalmasının etkili olduğu düşünülmektedir.

a) Evler ve Sokaklar

Sinop'a gelen seyyahların meskenlerle ilgili ayrıntılı bilgi vermedikleri tespit edilmiştir. Hamilton, surların iç kısmında 500 Türk evi, tamamı dışında ve bilhassa doğuya doğru 300 Rum evi bulunduğunu belirtmiştir.¹⁶⁰⁶ Hamilton'dan yaklaşık 30 yıl sonra şehre gelen Mounsey, şehrin ortalama görünümlü evlerinde muhtemelen bin kişinin yaşadığını belirtmiştir.¹⁶⁰⁷

Sinop'un ilçelerine de uğrayan Hamilton, Gerze'nin, 25 kadar Rum evi dışında tamamı Türk olan 240 kadar ev barındırdığını ve aynı zamanda bir tersaneye sahip olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁰⁸ Hamilton, evlerin inşa özellikleri ile ilgili en ayrıntılı bilgiyi Boyabat'ta vermiştir. Anadolu'nun hemen hemen her yerinde görülen alt katı ahır ve işlik, üst katı yaşam alanı olarak işlev gören iki katlı ahşap sivil yapı tarzını, Sinop'un ilçesi Boyabat çevresinde

¹⁶⁰⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 237.

¹⁶⁰⁷ Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, s. 7.

¹⁶⁰⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 235.

gördüğünü belirtmiş ve bu evleri Ksenofon'un, Euxine (Karadeniz) kıyılarındaki meskenlere benzetmiştir.¹⁶⁰⁹

Seyyahlar, Sinop'ta olduğu gibi Samsun evleri hakkında da ayrıntılı bilgiler sunmamakla birlikte birkaç seyyahın evlerle ilgili sınırlı tasvirleri inşa özelliklerini tespitimizi kolaylaştırmaktadır. 1818 senesinde Samsun hakkında bilgi veren Porter, şehirde birçok iyi inşa edilmiş ev bulunduğunu belirtmiştir.¹⁶¹⁰ 1844'te şehre gelen Smyth, seyahatnamesinde şehrin ortalama evlere ve özelliiksiz bir cami ile küçük bir hana sahip olduğuna değinmiş ve hanın bulunduğu sokağın birkaç Avrupai üslupta inşa edilmiş yapılara sahip olduğuna, sokağın bu özelliği ile Anadolu'nun şehir dokusunun dışına çıktığına yer vermiştir.¹⁶¹¹ Seyyahın verdiği bilgilerden yola çıkarak bu caddenin Levantenlerin kaldığı Kazımpaşa Caddesi olduğu düşünülmektedir. 1869'da Samsun'da yaşanan büyük yangından iki yıl sonra şehre uğrayan Cunyngame ve 1876'da şehre gelen Bryce, Samsun'un yıkık dökük evlere ve düzensiz caddelere sahip olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁶¹² Seyyahların bu açıklamaları şehrin büyük yangından sonraki imar faaliyetlerinin oldukça yavaş olduğunu göstermektedir. 1879'da şehre gelen Tozer, heybetli olmayan şehrin büyük kısmının limanın batı tarafındaki kıyının eteklerinde konumlandığını ve arkadaki tepelerde iyi görünümlü evlerin bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁶¹³ Seyyahlar mimari dokunun yanında Samsun ve ona bağlı yerleşkelerin demografik yapıları hakkında da bilgiler vermişlerdir. Kinneir, 1813 yılında kaleme aldığı eserinde şehirde 2000;¹⁶¹⁴ 1818 yılında ise Porter, 500 Müslüman ve 200 Hristiyan hanenin bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁶¹⁵ 1838'de şehre gelen Suter ise şehirde 450 Müslüman; yakın çevresindeki Kadıköy'de 150 Hristiyan ailenin bulunduğunu açıklamıştır.¹⁶¹⁶ Suter'den iki yıl sonra şehre gelen Ainsworth, şehrin yakınında Kadıköy adında 7500-8000 kişinin yaşadığı büyük bir Rum mahallesi olduğu bilgisini paylaşmıştır.¹⁶¹⁷ Ainsworth'tan iki yıl sonra şehre gelen Badger, kitabında 1842'de şehirde 350 Müslüman aile ile birlikte 3 saat mesafedeki Kadıköy'de Hristiyan ailelerin yaşadığı bilgisini vermiştir.¹⁶¹⁸ 1864'te şehre gelen Lennep, kendisinden önce gelen seyyahları destekler nitelikte şehrin sakinlerinin büyük çoğunluğunun Müslüman ve

¹⁶⁰⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 245-246.

¹⁶¹⁰ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 696.

¹⁶¹¹ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 149.

¹⁶¹² Cunyngame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, ss. 346-347; Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, s. 392

¹⁶¹³ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 9.

¹⁶¹⁴ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 304-305.

¹⁶¹⁵ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 304-305.

¹⁶¹⁶ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...", s. 443.

¹⁶¹⁷ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 30.

¹⁶¹⁸ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 15.

Rumlardan oluştuğu, Rumların çoğunun kasabadan bir mil uzaktaki bir tepenin üzerine kurulmuş Kadıköy’de yaşadığı bilgisini vermektedir.¹⁶¹⁹ Genel olarak seyahatnamelerde geçen bilgilere göre şehirdeki Hristiyan ailelerin sayısı 150-200 arasında değişiklik gösterirken Ainsworth’un bu sayıyı oldukça fazla göstermesi, bu bilgiye temkinli yaklaşmayı gerektirmektedir.

17. yüzyılın ortalarında Samsun’a uğrayan Evliya Çelebi, şehirdeki kiremit kaplı evlerin bağ-bahçeler içinde yer aldığını ve şehirde medrese, imaret ile dârülhadis’in bulunmadığını açıklamıştır.¹⁶²⁰ 18 ve 19. yüzyıl seyyahlarının Samsun betimlerini dikkate alınarak şehrin mimari dokusunun değişime uğrayarak gelişmiş olduğu söylenebilir.

İncelediğimiz seyahatnamelerin yazarlarından sadece Kinneir, Hamilton ve Bryce Ordu ve ilçelerindeki evler hakkında bilgiler paylaşmış olup bu bilgiler ayrıntıdan uzaktır. Kinneir, Ünye’de teknelerin barınması için evlerin sütunlar üzerine inşa edildiği bilgisini paylaşmıştır. Seyyah, Ordu evleriyle ilgili olarak da ahşap malzeme kullanılarak inşa edildikleri ve çatısının kaplamalarla örtüldüğü açıklamasında bulunmuştur.¹⁶²¹ Hamilton, Türklerin dağ yamaçlarındaki bahçeler içerisine serpilmiş küçük evlerde yaşadığı açıklamasında bulunmuşlardır. Bryce ise insanların bahçe içerisinde kiremit kaplı beyaz evlerde yaşadığına dikkat çekmiştir.¹⁶²² 19. yüzyılın başında Kinneir, evlerin örtü sisteminin yarım metre uzunluğunda, 15 cm genişliğinde kaplamalar şeklinde olduğunu, yüzyılın sonunda gelen Bryce ise çatıların kiremit kaplı olduğunu açıklamıştır. Bu durum 19. yüzyılda inşa tekniklerinde belli oranda değişimlerin yaşandığını ortaya koymaktadır.

Seyahatnamelerde Giresun evleri hakkında bilgi veren tek seyyah Kinneir’dir.¹⁶²³ Seyyah, Giresun’da 600 bakımsız ev bulunduğunu belirtmiştir.¹⁶²⁴ Seyyah ayrıca Giresun’dan sonra Tirebolu’ya uğramış ve dağınık olarak yer alan evlerin Giresun’a göre daha iyi bir görünümde olduğunu açıklamıştır.¹⁶²⁵ Giresun yöresinde evlerin küçük gruplar halinde dağınık olarak yerleşme düzeni günümüzde de halen devam etmektedir.¹⁶²⁶ Seyyah, daha sonra Hamilton’un da üzerinde duracağı Tirebolu’daki vali konağını ziyaret etmiş ve yapıyı ayrıntılı

¹⁶¹⁹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 48-49.

¹⁶²⁰ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. II-1*, s. 93

¹⁶²¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 317-324.

¹⁶²² Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, ss. 390-391.

¹⁶²³ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 328.

¹⁶²⁴ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 328.

¹⁶²⁵ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 330.

¹⁶²⁶ Eyüp Nefes, “Giresun Yöresinin Kırsal Sanatı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Geçmişten Günümüze Giresun*, ed. ed. Ünsal Bekdemir ve Mehmet Fatsa, Giresun İl Özel İdaresi Kültür Serisi 4, İstanbul 2015, s. 537.

olarak tasvir etmiştir.¹⁶²⁷ Ouseley, Porter ve Suter seyahatnamelerinde Şebinkarahisar evlerinin iki katlı ve iyi bir görünümde sahip olduğunu belirtmişlerdir.¹⁶²⁸

Trabzon evleri ve sokakları hakkında bize ilk bilgileri veren seyyah Wilkinson'dır. Seyyah, 1806'da kaleme aldığı "A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands" adlı eserinde, şehrin bahçeler içinde bir katlı ve sağlam görünümlü evlere sahip olduğunu açıklamıştır.¹⁶²⁹ Wilkinson'dan 7 yıl sonra Kinneir, şehrin kiremit örtülü evlerinin taş ve kireç malzeme kullanılarak inşa edildiğini ve bu haliyle hoş bir görünümde olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca gezgin, eserinde sokakların dar olduğuna yer vermiştir.¹⁶³⁰ Stocqueler ise 1832 tarihinde, kırmızı kiremit kaplamalı beş bin evin serviler, minareler ve çan kuleleri arasında hoş bir görünüm sunduğunu belirtmiştir.¹⁶³¹ Trabzon evlerinin kırmızı kiremitlerle kaplı olduğu bilgisi şehre 200 yıl önce uğramış olan Evliya Çelebi tarafından da belirtilmiş olup ayrıca seyyah, şehirde pencereleri kuzeye, yıldız yönüne ve batıya bakan kat kat yükselen güzel saraylar ve evler olduğunu açıklamıştır.¹⁶³²

Trabzon'un İngiliz Konsolosu James Brant ve Stuart, gezi notlarında Wilkinson'a benzer olarak Trabzon evlerinin bahçeler içerisinde tek katlı olduğunu bu nedenle de denizden bakıldığında zorlukla seçilebildiğini ifade etmişlerdir.¹⁶³³ Ayrıca Stuart şehirdeki evlerin resmedilmeye değer olduğunu, bunu yapacak zamanı olmadığı için de üzüldüğünü belirtmiştir.¹⁶³⁴ 1836'da Hamilton, şehrin doğusundaki Rum mahallesindeki evlerin tamamı bahçelerle çevrili, caddelerinin ise gördüğü en dar caddeler olduğunu açıklamıştır. Ayrıca seyyah, sur içinde kalan Türk evlerinin sur dışındaki azınlıkların evlerine göre daha hoş ve görkemli olduğunu fakat bahçe içerisinde olmadıklarını belirtmiştir.¹⁶³⁵ Hamilton'dan sadece bir yıl sonra Southgate, Trabzon sokaklarının bazılarının oldukça dar olduğunu ve şehirdeki evlerin kötü bir görünüme sahip olduklarını açıklamıştır.¹⁶³⁶ Evlerle ilgili bu olumsuz yargı, kendisinden önceki seyyahların hoş evler tanımlamalarının tersine yönde olması açısından dikkat çekicidir.

¹⁶²⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 197-198.

¹⁶²⁸ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, ss. 478-479; Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 688; Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...", s. 436.

¹⁶²⁹ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 75.

¹⁶³⁰ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 338.

¹⁶³¹ Stocqueler, *Fifteen Months' Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan Persia*, s. 251.

¹⁶³² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. II-1*, s. 104.

¹⁶³³ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 190; Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 341.

¹⁶³⁴ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 340.

¹⁶³⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 130-131.

¹⁶³⁶ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 152-153.

Texier ve Pullan, şehirdeki bahçeler içindeki kırmızı çatılı evleri Avrupa'daki evlere benzetmişler ve etraflarına ağaçlarının dikildiği sokakları küçük ve dar olarak tasvir etmişlerdir.¹⁶³⁷ Curzon ise sokakların her iki yandaki duvarlardan ibaret olduğunu, sokaklarda ilerlerken sadece ağaçların tepelerinin ve evlerin çatılarının görülebildiğini belirtmiştir.¹⁶³⁸

Walpole ile kendisinden dört yıl sonra şehre gelen Sandwith, diğer seyyahlar gibi kırmızı çatılı ahşap beyaz evlerin bahçeler içerisinde hoş bir manzara sunduğunu fakat ticaretin hız kazanması ile şehrin büyüdüğünü vurgulamışlardır.¹⁶³⁹ Southgate gibi Macdonald da şehrin kirlili ve dar sokaklara sahip olduğunu ve kerpiçten tek katlı düz çatılı evlerle tipik bir Türk kasabası görünümünde olduğunu açıklamıştır.¹⁶⁴⁰ Ussher ve Bryce Trabzon evlerini güzel bulmuşlar, Barkley ise evlerin denize meyilli olarak sağlam çatılanmış olduğu üzerinde durmuştur.¹⁶⁴¹ Tozer, şehrin beyaz, sarı, kırmızı ve yeşil şeklinde farklı renklere boyanmış bahçeler içinde kiremit çatılı iyi evlere sahip olduğunu açıklamıştır.¹⁶⁴²

Trabzon sokakları ve evleri hakkında en ayrıntılı bilgiyi 1893'te şehirde bulunan Lynch vermiştir. Seyyah denize yakın yerlerdeki ev ve dükkânların Avrupai tarzda inşa edildiğini fakat yukarılara çıktıkça dolambaçlı dar sokakların arttığını açıklamıştır. Ayrıca seyyah, yolun her zaman bir tarafta bazen de her iki tarafında yükseltilmiş bir kaldırım olduğunu ve yer yer duvarlardan ağaç dallarının veya çiçek demetlerinin sarktığını belirtmiştir.¹⁶⁴³ Seyyah, evlerle ilgili biraz daha ayrıntıya inerek süslemesiz duvarları ve bağcıklı şeritlerden veya zıvanalı ahşap küplerden yapılmış, ortadan açılan küçük pencereleri olan Trabzon evlerinin Doğulu bir karaktere sahip olduğunu açıklamıştır. Lynch'in modern villaların hızla mevcut evlerin yerini aldığını ifade etmesi, şehrin gelişimini analiz etme bakımından önemli bir ayrıntı olarak durmaktadır.¹⁶⁴⁴ Lynch, yanından geçtiği eski bir evin çıkıntılı üst katı, yarım daire biçimli çatılı balkonu, duvar ile tavanları ahşap kaplamalı odaları ile çekici ve sağlam bir görünüme sahip olduğunu, pencere önüne yerleştirilen açık ahşap kafesler ile mahremiyetin korunduğunu ve küçük nişlerindeki süslemenin detaylarında Pers sanatının ruhunun bulunduğunu açıklamıştır.¹⁶⁴⁵

¹⁶³⁷ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 195- 196.

¹⁶³⁸ Curzon, *Armenia; a Year at Erzeroum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, ss. 6-7.

¹⁶³⁹ Walpole, *The Assassins and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, ss. 223-224; Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, ss. 16-17.

¹⁶⁴⁰ Macdonald, *Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia*, s. 88.

¹⁶⁴¹ Ussher, *A journey from London to Persepolis*, s. 683; Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, s. 385; Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armania*, s. 345.

¹⁶⁴² Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 449-450.

¹⁶⁴³ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 11.

¹⁶⁴⁴ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 11.

¹⁶⁴⁵ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 30.

Gümüşhane evleriyle ilgili olarak Southgate, birer çıkıntı gibi görünen topraktan düz çatılı evlerin üst üste yükseldiğini, sokaklarının ise kirli, düzensiz ve eğimli olduğunu açıklamıştır.¹⁶⁴⁶ Wagner de Gümüşhane evleri hakkında benzer açıklamalarda bulunmuş fakat topraktan evlerin yanında taş evlerin de bulunduğunu açıklamıştır.¹⁶⁴⁷ 1879’da Gümüşhane’de bulunan Barkley ise kendisinden önceki seyyahlardan farklı olarak evlerin doğudaki düz damlı evler gibi olmadığını, evlerin örtülerinin ziftle kapatılmış çatı biçimde olduğunu, bağların ve bahçelerin her evi çevrelediğini belirtmiştir.¹⁶⁴⁸

Seyyahlar Gümüşhane’ye bağlı köy ve kasabalardaki genelde üç tarafı toprağa gömülmüş alçak evlerin taş veya toprakla inşa edildiğini, küçük bir pencere ile içerisinin aydınlatıldığı bu yapıların üzerinde çimlerin bulunduğu düz damla örtülü olduğunu ve dikkat edilmedikçe ev olduğunun zor fark edileceğini açıklamışlardır.¹⁶⁴⁹ Bu genel tasvirlerden farklı olarak Smith ve Dwight, Kelkit’te gördüğü evleri bahçe içerisinde yerden yüksekte taştan inşa edilmiş yapılar olarak betimlemişlerdir.¹⁶⁵⁰ Wolff ise Balahor’da mola verdiği sırada Doğu’da yaygın olarak kullanılan kırılmalı çatılı tipli bir evde konakladığını ifade etmiştir.¹⁶⁵¹

Bayburt evleri ve sokakları hakkında Stocqueler, Stuart, Hamilton, Sandwith ve Ussher bilgiler paylaşmıştır. Stocqueler, 1831’de Osmanlı-Rus Savaşının hemen ertesinde şehirde bulunmuş ve şehrin büyük bir yıkım yaşadığını ifade etmiştir.¹⁶⁵² Kendisinden sonra şehre gelen Stuart ve Ussher tarafından da tekrarlanmıştır.¹⁶⁵³ Stuart, şehirde kaldığı evin alçak kat ahır üzerine inşa edilen tek katlı bir yapıda olduğunu belirtmiş ve çoğunluğu taş evlerin genellikle ahşap kornişlerle desteklenmiş hafif çıkıntılı düz çatıları olduğunu açıklamıştır.¹⁶⁵⁴ 1835 senesinde seyyah şehirde 10.000 kişinin yaşadığını açıklamıştır. Bu açıklamalardan yola çıkarak şehirde yaklaşık 1000 hanenin olduğu tahmin edilmektedir.¹⁶⁵⁵ Stuart, şehre tekrar uğradığında iki katlı, bacalı ve kireç badanalı bir evde konakladığı bilgisini vermiştir.¹⁶⁵⁶ Ayrıca seyyahın şehrin harabe görünümünde olsa bile bazı yeni yapıların ortaya çıktığını açıklaması, 1828-1829 yıllarında Rusların top atışlarıyla şehirdeki tüm yapılara zarar vermiş olduğu sonucuna götürmektedir. Stuart’tan bir yıl sonra şehre uğrayan Hamilton, Bayburt-Erzurum

¹⁶⁴⁶ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 165.

¹⁶⁴⁷ Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, s. 295.

¹⁶⁴⁸ Barkley, *A Ride Throught Asia Minor and Armania*, s. 342

¹⁶⁴⁹ Fraser, *A Winter’s Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran*, s. 233; Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, ss. 80-81; Hamilton, *Küçük Asya*, s. 137; Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 165.

¹⁶⁵⁰ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 53.

¹⁶⁵¹ Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845*, s. 100.

¹⁶⁵² Stocqueler, “Fifteen Months’ Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan Persias”. 247.

¹⁶⁵³ Ussher, *A journey from London to Persepolis*, s. 680; Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 85.

¹⁶⁵⁴ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, ss. 85-86.

¹⁶⁵⁵ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, ss. 85-86.

¹⁶⁵⁶ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 338.

yolu üzerindeki bir köyde üç tarafı toprağa gömülü, sadece bir duvarındaki kapı ve pencere açıklığıyla ev olduğu anlaşılabilen, üzeri otlarla kaplı hem ahır hem de yaşam için kullanılan evler gördüğünü belirtmiştir.¹⁶⁵⁷ 1843'te şehre uğrayan Wolff, Bayburt'ta 400 Müslüman ve 100 Ermeni hanesinin bulunduğunu belirtmiştir.¹⁶⁵⁸ Seyyah'ın belirttiği rakamların Stuart'ın yaklaşık sekiz yıl önce ifade ettiği rakamlardan oldukça düşük olması buradan savaş sonrası göç yaşandığına işaret etmektedir. 1954'te Sandwith, Bayburt'un düz çatılı evlerinin tepelerin yamacında birbiri üzerine yükseldiğine ve yollarının dar dolambaçlı olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁶⁵⁹ Ussher da kendisinden önceki seyyahları destekler nitelikte Bayburt yolunda gördüğü düz damlı evleri tavşan inine benzetmiştir.¹⁶⁶⁰ Bayburt evleriyle ilgili olarak da hafif yüksek bir tepenin ayaklarında kurulmuş evlerinin taştan inşa edildiğini fakat zengin ve gelişen bu kasabada bazı yeni binaların yükseldiğini açıklamıştır.¹⁶⁶¹ Ayrıca seyyah, Trabzon yolunda inişe geçtiği sıralarda gördüğü ahşap ve taştan inşa edilmiş dağ evlerini, Alpler'de gördüğü dağ evlerine benzetmiştir.¹⁶⁶² 1879'da şehirde 2.000 hanenin bulunduğunu belirten Tozer'in bu açıklamasından şehirde tekrar bir canlanma yaşandığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁶³

Guarracino, Borçka'nın birkaçı birbiri ile bağlantılı ve taştan inşa edilmiş 80-100 evden, Artvin'in ise dut ve zeytin ağaçlarıyla dolu bahçeler içerisinde çoğunluğu ahşap 1000 evden oluştuğu bilgisini paylaşmıştır.¹⁶⁶⁴

Tokat evleri ve sokaklarıyla ilgili ilk bilgilere Morier'in eseriyle ulaşmaktayız. Seyyah, Tokat'ta ahşap çatılı, kiremit kaplı 20 bin ev bulunduğunu ve bu konutlarda 100 bin insanın yaşadığını açıklamıştır.¹⁶⁶⁵ Ouseley ise Tokat'ın dar sokaklarında dik merdivenleri, çıkıntılı balkonları, kiremitli çatıları ve cephe duvarları ahşap ve taş karışımı olan pek çok mükemmel ev olduğunu açıklamıştır.¹⁶⁶⁶ Ayrıca seyyah evlerin benzer planlı olduğunu ve odaların alttaki kafesli olmak üzere çift pencere ile aydınlatıldığını belirtmiştir. Seyyahın güvenlik endişesi ve mahremiyet duygusu ile alt pencerelere eklenen kafesleri ön yargılı bir şekilde kıskançlık, hapis ve ceza kavramları ile örtüştürmeye çalışması düşündürücüdür.¹⁶⁶⁷ Smith ve Dwight ise Tokat'ı yaklaşık 6500 evin bulunduğu ortalama büyüklükteki bir kasaba olarak tanımlamışlar ve buradaki evlerin tümünün dış duvarsız ve çamur tuğladan inşa edildiğini vurgulamışlardır.

¹⁶⁵⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 140.

¹⁶⁵⁸ Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845*, s. 100.

¹⁶⁵⁹ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, s. 42.

¹⁶⁶⁰ Ussher, *A journey from London to Persepolis*, ss. 678-681.

¹⁶⁶¹ Ussher, *A journey from London to Persepolis*, ss. 678-681.

¹⁶⁶² Ussher, *A journey from London to Persepolis*, s. 680.

¹⁶⁶³ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 424.

¹⁶⁶⁴ Guarracino, "Notes of an Excursion from Batum to Artvin", ss. 299-301.

¹⁶⁶⁵ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, ss. 333-335.

¹⁶⁶⁶ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 489.

¹⁶⁶⁷ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 489.

Ayrıca seyyah, şehrin yollarının eğer döşeli olmuş olaysaydı iyi bir izlenim verebileceğini izah etmiştir.¹⁶⁶⁸

Hamilton, hem Niksar evlerini hem de Tokat evlerini diğer seyyahlardan farklı olarak düz çatılı olarak tanımlamıştır.¹⁶⁶⁹ Seyyah, şehirteki taş bedesten dışında mevcut konutların ve yeni yapılanların kurutulmuş toprak briketlerden inşa edilmiş olduğunu açıklamıştır. Ayrıca seyyah, şehir içi yolları dar, engebeli ve pis olarak tasvir etmiştir.¹⁶⁷⁰ Suter ve Ainsworth ise Hamilton'a tezat oluşturacak şekilde evlerin tümünün kiremitli ve ahşap, birkaçının yanmamış tuğladan 2 katlı olarak iyi inşa edildiklerini paylaşmışlardır. Şehre geldikleri tarihlerin arasının kısa olmasına rağmen Suter'in şehir sokaklarının pis ve dar olduğu; Ainsworth ise güzel ve temiz olduğu bilgisini paylaşması, seyyahların bakış açılarında belli farklılıkların olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁶⁷¹ Şehrin sokakları ve evleri hakkındaki karşıtlıkları Smyth de fark etmiş olacak ki gezi notlarında bu karşıtlıkların nedenlerine değinmiştir. Seyyah şehrin yollarının dar ve eğri olmasına rağmen asma yaprakları ve kafesleri ile kesinlikle temiz ve hoş görüldüğünü; evlerin çoğunluğunun kurutulmuş topraktan yapılmasına rağmen İngilizlerin güzel ve rahat evlerini aratmayacak kalitede evlerin de bulunduğunu açıklamıştır.¹⁶⁷² Ayrıca Smyth, Osmanlı topraklarında yeni yeni ortaya çıkan Avrupa tarzı evlerle birlikte Osmanlı şehirlerinin genel görünümünün değiştiğini ifade etmiştir.¹⁶⁷³

Şehirteki konutlarla ilgili en ayrıntılı açıklamaları Lennep yapmıştır. Seyyah, Tokat evlerinin bir avlu etrafında çok sayıda odanın birleşimi bir plana sahip, güneşte kurutulmuş ve dışları çamurla sıvanmış kereste ve kerpiçten yapılmış büyük bina yığınları şeklinde olduğunu paylaşmıştır.¹⁶⁷⁴ Seyyahın tanımlamak istediği plan tipi şehrin eski evlerinde görülen dış sofa plan tipidir. Bu özellikteki evler zamanla yerini iç sofalı evlere bırakmıştır. Seyyah, misyonerlik faaliyetleri için kullanılan ve daha sonra nedeni belirlenemeyen bir yangında yok olan konutun zengin tavan ve duvar süsleme özellikleri üzerinde durmuştur.¹⁶⁷⁵ Lennep de diğer seyyahlar gibi diğer Doğu şehirlerine benzer olarak yollarının dar ve düzensiz olduğuna işaret etmiştir.¹⁶⁷⁶ Seyyah, Tokat evlerin dışının çekici olmaktan uzak muntazam kerpiç duvarlı ve sade tutulsa bile kapıdan içeri girildiğinde, üst kata veya arkadaki bahçeye açılan kapılar ve pencerelerin

¹⁶⁶⁸ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 42.

¹⁶⁶⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 267-268.

¹⁶⁷⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 267-268.

¹⁶⁷¹ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum toTrebizond...", s. 439.

¹⁶⁷² Smyth, *A Year with the Turks*, s. 134.

¹⁶⁷³ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 137.

¹⁶⁷⁴ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 140.

¹⁶⁷⁵ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 221.

¹⁶⁷⁶ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 213-214.

bulunduğu taş döşeli bir avlu veya meydana ulaşıldığı bilgisini vermiştir.¹⁶⁷⁷ Ayrıca seyyah, Tokat evlerinin plan tipleri, evlerde kullanılan malzemeleri, odaların işlevleri ve süsleme özellikleri hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur.¹⁶⁷⁸ Seyyah yaptığı çizimlerle de açıklamalarını desteklemektedir. Tokat'ta geleneksel yapıdaki evlerin bulunduğu bazı sokaklar onarım süreci geçirmiştir. O sokaklardan biri de Sulu Sokak'tır (Şekil 115).

Şekil 80. Tokat, Sulu Sokak'taki evler (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Seyahatnamelerde Tokat'a bağlı yerleşkelerden Reşadiye, Başçiftlik, Niksar ve Turhal evlerinin yapı ve süsleme özellikleriyle ilgili açıklamalar yer almıştır. Morier, Niksar evlerinin çoğunlukla ahşap çatılı ve kiremit kaplı olduğunu belirtmiştir. Kendisinden birkaç yıl sonra Ouseley, taş malzemeyle yapılmış olan alt katları sığırlar, kısmen taş kısmen ahşap malzeme kullanılmış olan üst katların yaşam alanı olarak kullanıldığı üç katlı, kiremit kaplı Niksar evlerinin Anadolu'da daha önce görmediği bir mimarisi olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁷⁹ Porter ise Niksar evlerinin Avrupa tarzı kiremit kaplı olduğunu ve Asya tarzı düz çatılı evlerden bu yönüyle farklılaştığını vurgulamaktadır.¹⁶⁸⁰ Fraser, Niksar evlerinin esas olarak ahşap ve kerpiç malzemedен inşa edildiğini belirtmiştir.¹⁶⁸¹ Lennep, diğer seyyahlardan farklı olarak Hamilton, Niksar'daki evlerin düz çatılı olduğunu belirtmiş ve evlerin yoldan aşağı doğru vadi ağzına mevzilenmiş olduğu bilgisini vermiştir.¹⁶⁸²

¹⁶⁷⁷ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 221.

¹⁶⁷⁸ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 221-226.

¹⁶⁷⁹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 484.

¹⁶⁸⁰ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 700.

¹⁶⁸¹ Fraser, *A Winter's Journey (Tatar) from Constantinople to Tehran*, s. 208.

¹⁶⁸² Hamilton, *Küçük Asya*, s. 264.

Ouseley, Reşadiye ve Başçiftlik'te gördüğü evlerin çoğunlukla ülkenin tamamında görebileceğiniz alt kısım taş üst bölümü ahşap olan mimariye sahip düz çatılı olduğunu, taştan yapılmış ağır işlevi alt katların önünün kısmen açık, üst katların ise duvarları yatay çatmalarla desteklenen bir birine dik yakın döşenmiş kirişlerden oluştuğunu açıklamıştır.¹⁶⁸³ Seyyah, her iki yerde de az da olsa aralarına çamur konularak kütüklerin üst üste dizilmesiyle inşa edilen düz çatılı evlerin bulunduğunu belirtmiştir.¹⁶⁸⁴ Porter, Ouseley'i destekler nitelikte Başçiftlik'te zemin yüzeyinden oldukça yüksek olan taş veya ahşap temeller üzerine iki katlı inşa edilen evlerin tamamının düz çatılı olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁸⁵ Smith ve Dwight de Başçiftlikteki az sayıda evin Amerika Birleşik Devletleri'ndeki iyi yapılmış kütük evler stilinde olduğunu açıklamıştır.¹⁶⁸⁶

Yazılı eserlerde Amasya evleri çok kez yer bulmuştur. 19. yüzyılın başlarında şehirdeki sivil yapılar hakkında ilk bilgiyi veren Wilkinson, Amasya evlerinin çoğunlukla ahşap ve taşla inşa edildiğini ve kiremitlerle kaplandığını açıklamıştır.¹⁶⁸⁷ Morier ise nehrin her iki yanına dağılan evlerin benzer mimari özellikli olduğunu, şehir dışına doğru ise evlerin bahçeler içerisinde yer aldığını vurgulamıştır.¹⁶⁸⁸ Morier'den birkaç yıl sonra şehre gelen seyyah Ouseley, Morier'e benzer olarak şehir girişindeki evlerin bahçeler içinde olduğunu, şehir içindeki dar sokaklarda ise adeta tepede buluşan balkonlara sahip evlerin bulunduğunu belirtmiştir.¹⁶⁸⁹ Porter de caddelerin dar ve dolambaçlı, evlerin çatılarının birbirine oldukça yakın olduğuna değinmiş ve bu yönü ile büyük yangından önceki Londra evlerine çok benzediğini açıklamıştır.¹⁶⁹⁰ Ayrıca seyyah, şehirdeki ev sayısını 6000 olarak göstermiştir.¹⁶⁹¹ Smith ve Dwight ise üstün yapı özellikleri taşıyan bir kısım ev haricinde evlerin genel Türk şehri özellikleri taşıdığı bilgisini vermiş ve şehirdeki ev sayısını 4725 olarak tespit etmiştir.¹⁶⁹² 1836'da Hamilton, taş malzeme kullanılarak inşa edilmiş resimsel görünümdeki Amasya evlerinin Türkiye'nin diğer şehirlerine göre üstün olduğunu kaydetmiş ve şehrin 3-4 bin arasında Türk, 750 Ermeni ve 100-150 Rum evinden meydana geldiğini belirtmiştir.¹⁶⁹³ Suter, Amasya evlerinin ahşap barakalardan biraz daha iyi ve çok kaba bir görünüme sahip olduğu

¹⁶⁸³ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 483.

¹⁶⁸⁴ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, ss. 483-484.

¹⁶⁸⁵ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 699.

¹⁶⁸⁶ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 48.

¹⁶⁸⁷ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 66.

¹⁶⁸⁸ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, ss. 337-339.

¹⁶⁸⁹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 493.

¹⁶⁹⁰ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 707.

¹⁶⁹¹ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 713.

¹⁶⁹² Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 37.

¹⁶⁹³ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 280.

bilgisini vermiş ve şehirde 3970 ev bulunduğunu açıklamıştır.¹⁶⁹⁴ Suter'in Amasya evleri hakkındaki olumsuz yargıları ile tüm diğer seyyahlardan ayrıldığı görülmektedir. Suter'den sonra şehre gelen Smyth de Amasya evlerinin göz alıcı bir tarzda inşa edilmiş olduğunu bu yönü ile Doğu'daki evlerden ayrıldığını vurgulamıştır.¹⁶⁹⁵ Lennep, şehirde nehir kenarına sıralanmış evlerin çoğunun iki katlı ve beşik çatılı olduğunu paylaşmıştır.¹⁶⁹⁶ Yerinde yapılan gözlem ve incelemelerde nehrin kuzeyinde iki veya üç sıra halinde bulunan taş temel dolgu üzerine iki katlı evlerin özgün yapılarını korudukları, güneydeki evlerin çoğunun yerine ise betonarme yapıların yapılmış olduğu tespit edilmiştir (Şekil 116). Ayrıca şehrin nehrin akış yaptığı her iki vadiye doğru genişlediği yapılan diğer tespitler arasında yer almaktadır.

Şekil 81. Yeşilirmak Nehri etrafındaki evlerin günümüz genel görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Çorum ve buraya bağlı İskilip, Osmancık, Hacıhamza ve Alaca'yı dolaşan gezginler evlerin mimari özellikleri üzerinde ayrıntılı olarak durmamışlardır. Sadece Hamilton ve Ainsworth bu yerleşelerde kaç evin bulunduğu bilgisini paylaşmışlardır.

b) Ticaret Yapıları

19. yüzyılda Batı'nın Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmesi ham maddeye olan ihtiyacı arttırmıştır. Aynı yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlere geniş ticari ayrıcalık tanınmasıyla ticari ilişkiler hız kazanmış ve Osmanlı topraklarına Batılı tüccarlar yoğun ilgi göstermişlerdir. Batılı konsoloslara, yabancı tüccarların ihtiyaçlarının karşılanması, ticari

¹⁶⁹⁴ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum toTrebizond...", s. 442.

¹⁶⁹⁵ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 142.

¹⁶⁹⁶ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 85.

rotaların verilmesi, konaklama yerleri bilgisi, şehirlerdeki üretim çeşitliliği, çarşı ve pazarların büyüklüğü hususlarında yardımda bulunmuşlardır. Bu durum tüccarların ticaretlerini yapmalarına büyük katkı sağlamıştır. Çoğu seyahatname; Orta ve Doğu Karadeniz şehirlerinde bulunan han, kervansaray, bedesten, liman, çarşı ve pazarlar hakkında bilgiler içermektedir. Kinneir, Ainsworth, Hamilton ve Lennep'in kaleme aldıkları eserler, ticaret yapıları hakkında en çok bilgi verenler olmuştur. Ticaret yapılarına seyahatnamelerinde yer veren diğer seyyahlar sırası ile Howel, Morier, Ouseley, Porter, Smith ve Dwight, Stocqueler, Fraser, Brant, Stuart, Spencer, Southgate, Suter, Texier ve Pullan, Guarracino, Curzon, Badger, Smyth, Walpole, Sandwith, Ussher, Cunynghame, Bryce, Barkley, Tozer, Anonymous, Weeks, Lynch, Hodgetts ve Hunter'dır.

19. yüzyılın ortalarında İstanbul ile Trabzon arasında yapılan buharlı gemi seferlerinin sayısının artması ticaretin boyutunu değiştirmiş ve Karadeniz liman şehirlerinin tekrar önem kazanmasını sağlamıştır. Bu durum seyahatnamelerde ticari alanda yer alan şehirlerin yoğunluğunu da etkilemiştir. Seyahatnamelerde ticari faaliyetleri ve yapılarıyla yer bulan en önemli şehirler Trabzon ve Samsun olmuştur. Bu şehirlerden sonra yoğunluk sırasına göre Tokat, Amasya, Gümüşhane, Sinop, Bayburt, Çorum, Giresun, Artvin yer almıştır. Seyahatnamelerde Rize'nin ticari faaliyetleri ve yapıları üzerinde durulmamıştır.

Sinop'taki ticaret yapıları hakkında bilgi veren seyahatname sayısı 9'dur. Bu seyahatnameler en çok Sinop Limanı üzerinde durmuşlar ve Karadeniz ticareti için limanın mevcut önemine değinmişlerdir. Sinop'un ticari faaliyetleri hakkında ilk bilgiye Stuart'ın seyahatnamesiyle ulaşılmaktadır. Seyyah, seyahatnamesinde Sinop'un Türk imparatorluğunun başlıca tersanelerinden biri olduğuna ve gemi yapımı için çok fazla ahşabın buradan İstanbul'a taşındığına yer vermiştir.¹⁶⁹⁷ Kendisinden sonra gelen Hamilton, şehrin mevcut önemli konumunu değerlendiremediği için ticaretinin gelişmediğini ve yoksulluğa sürüklendiğini vurgulamıştır.¹⁶⁹⁸ Seyyah ayrıca Durağan'da gördüğü bir hanın inşa ve süsleme özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir.¹⁶⁹⁹ Hamilton'dan sonra şehre gelen Spender, Sandwith, Cunynghame de benzer olarak şehirdeki yoksulluğu seyahatnamelerinde ifade etmektedirler.

İç bölgelerden gelen ticaret mallarının Samsun Limanı'ndan gemilere yüklenip gönderilmesi 19. yüzyılda hız kazanmış, buna bağlı olarak da çarşı ve pazarları Osmanlı Devleti'ni son yüzyılında hareketlenmiştir. Seyyahların, Samsun'un ticari potansiyelinin arttığı

¹⁶⁹⁷ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 72.

¹⁶⁹⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 240.

¹⁶⁹⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 249.

üzerinde durması bunun göstergesi olmuştur. Kinneir ve Ainsworth seyahatnamelerinde; şehrin bir han ve zengin bir çarşıya sahip olduğuna değinmektedirler.¹⁷⁰⁰

Suter, Samsun'un çarşılarının küçük olsa da buradaki ürün çeşitliliğinin fazla olduğuna değinmiş ve bedesten olarak kullanılan taş bir binanın yanında çok sayıda iri ve taştan yapılmış hanların bulunduğu bilgisini vermiştir.¹⁷⁰¹ Smyth, Konstantinopolis ile Trabzon arasında hanları küçük olsa da Samsun'u en önemli şehir olarak göstermiştir.¹⁷⁰² 1864 yılında şehre gelen Lennep, çarşıların bakımsız, kalenin duvar ve kulelerinin ayakta durduğunu fakat çürümeye terk edildiğini, iç bölümlerde oluşan açıklıklarda ev ve dükkânların inşa edildiği bilgisini paylaşmıştır.¹⁷⁰³ Smyth ve Lennep ayrıca konakladıkları Çakallı Han ve hemen yanındaki modern han hakkında bilgiler paylaşmışlardır.¹⁷⁰⁴ Lennep, bilgilerin yanında yapıların gravürlerini de çizmiştir. 1871'de şehre uğrayan Cunyghame, kenar mahalleler haricinde hamamların, hanların ve camilerin bulunduğu alanın 1869 yılında Samsun'da yaşanan büyük yangında tamamen yanmış olduğunu belirtmiş ve pazar sokağının bir bölümünün onarıldığını da vurgulamıştır.¹⁷⁰⁵

Ordu'nun ticari potansiyeli üzerinde duran tek seyyah Kinneir olmuştur. Kinneir, seyahatnamesinde Ordu ve ilçelerindeki halkın balıkçılıkla ve gemi yapımı işleriyle uğraştıklarını ve gelirlerinin düşük olduğunu belirtmiş olup aynı zamanda Ünye ve Fatsa'da Kırım'la yapılan ticarete tüccarların kullandığı büyük bir han bulunduğunu açıklamıştır.¹⁷⁰⁶

Seyyahlar Giresun'un çarşı ve pazarlarıyla ilgili yeterince bilgi vermemişlerdir. Kinneir Giresun'da gemi üretimi yapıldığını ve tarım arazilerinin az olmasından dolayı yeterince ürün üretilmediğini ve bu yüzden Kırım'dan mısır ithal ettiklerini belirtmiştir.¹⁷⁰⁷ Giresun çarşısı ve hanı hakkında bilgi vermeyen seyyah, Tirebolu'da süslemeli iki güzel hanın bulunduğu bilgisini vermiştir.¹⁷⁰⁸ 1835 yılında İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Brant, Şebinkarahisar'ın en çok iletişim içerisinde olduğu yer olarak Giresun'u işaret etmiştir. Kendisinden üç yıl sonra Şebinkarahisar'a gelen Konsolos Yardımcısı Suter, Giresun'un ilçesi Şebinkarahisar'ın çarşılarının geniş ve zengin ürünlerle dolu olduğu bilgisine yer vermiş ve 19. yüzyılda İstanbul-

¹⁷⁰⁰ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 304-305; Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 30.

¹⁷⁰¹ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...", s. 443.

¹⁷⁰² Smyth, *A Year with the Turks*, s. 149.

¹⁷⁰³ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 48-49.

¹⁷⁰⁴ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 147; Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 66-68.

¹⁷⁰⁵ Cunyghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, ss. 346-347.

¹⁷⁰⁶ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 318-319.

¹⁷⁰⁷ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 328.

¹⁷⁰⁸ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 331.

Trabzon arasında başlayan düzenli buharlı gemi seferlerinden sonra Şebinkarahisar'ın ticaretinin Trabzon'a kaydığını belirtmiştir.¹⁷⁰⁹ Porter ise Şebinkarahisar'da iyi bir kervansaray olduğu bilgisini paylaşmıştır.¹⁷¹⁰

Trabzon'un ticari faaliyetleri ve yapıları hakkında ilk bilgiyi Kinneir vermiştir. Seyyah, şehirde 8 han olduğuna değinmiş ve bedestenin tarihi ve yapı özellikleri hakkında açıklamalarda bulunmuştur.¹⁷¹¹ Kinneir'dan yaklaşık 20 yıl sonra Trabzon'un İngiliz konsolosluğunu yapan James Brant, Karadeniz'de ticaretin tekrar gelişmesini Rusların Osmanlı'ya uyguladığı baskıya bağlamış ve yeni bulunan ticaret yolları neticesinde Trabzon'un ticari önemini kaybettiğini ifade etmiştir. Ayrıca seyyah, Trabzon'daki çarşı ve pazarları kale içine konumlandırmıştır.¹⁷¹² Brant'la aynı yıl Trabzon'da bulunan Stuart, Trabzon çarşılarının geniş ve zengin içerikli olduğunu vurgulamış ve bedestenin yakın zamanda yangın geçirdiğini açıklamıştır.¹⁷¹³ Brant ve Stuart'tan sadece bir yıl sonra Hamilton, ilginç bir şekilde şehirde herhangi bir han ya da otel olmadığından yakınmıştır.¹⁷¹⁴ Hamilton'la aynı yıl şehre gelen Spencer, eserinde İstanbul-Trabzon arasında başlanan düzenli vapur seferlerinden memnuniyet duymuş ve şehrin geniş ölçekli çarşılarındaki şık dükkânlarında yapılan ticaret sayesinde geliştiğine yer vermiştir.¹⁷¹⁵ Bir yıl sonra Southgate, düzenli yapılan bu seferler sayesinde ticaretin geliştiğine değinmiş ve benzer ölçekte memnuniyetini belirtmiş ama kendisinden önceki seyyahlardan farklı olarak çarşıların yetersiz olduğundan yakınmıştır.¹⁷¹⁶ 1839'da Texier ve Pullan, yabancı tüccarların şehrin doğu bölümünde yoğunlaştığına ve ticaretin burada geliştiğine yer vermişlerdir.¹⁷¹⁷ 1842'de Curzon, çarşıların dar sokaklara sahip olduğuna değinmiş ve burada satılan mallar hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Sandwith, Trabzon'da ticaretin gelişimini Batılılara uygulanan ticaret yasağının kaldırılmasına bağlamış ve İngiliz malların çarşılarında yoğun olarak bulunduğuna dikkat çekmiştir.¹⁷¹⁸ 1871'de Cunynghame, şehirdeki çarşı ve pazarların beklemediği kadar büyük olduğuna değinmiş ve burada satılan mallar hakkında açıklamalarda bulunmuştur.¹⁷¹⁹ Barkley, gezi notlarında, şehirdeki ekonomik faaliyetlerle ilgili olarak ticaretin gümüş süs eşyalarına dayalı olduğunu bildirmekle yetinmiştir.¹⁷²⁰ "The Land of

¹⁷⁰⁹ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum toTrebizond...", s. 436.

¹⁷¹⁰ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 688-689.

¹⁷¹¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 341.

¹⁷¹² Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 341.

¹⁷¹³ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 341.

¹⁷¹⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 130.

¹⁷¹⁵ Spencer, *Travels in the Circassia, Krim-Tartary, &c., Vol. II*, s.154.

¹⁷¹⁶ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 152-153.

¹⁷¹⁷ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 195-196.

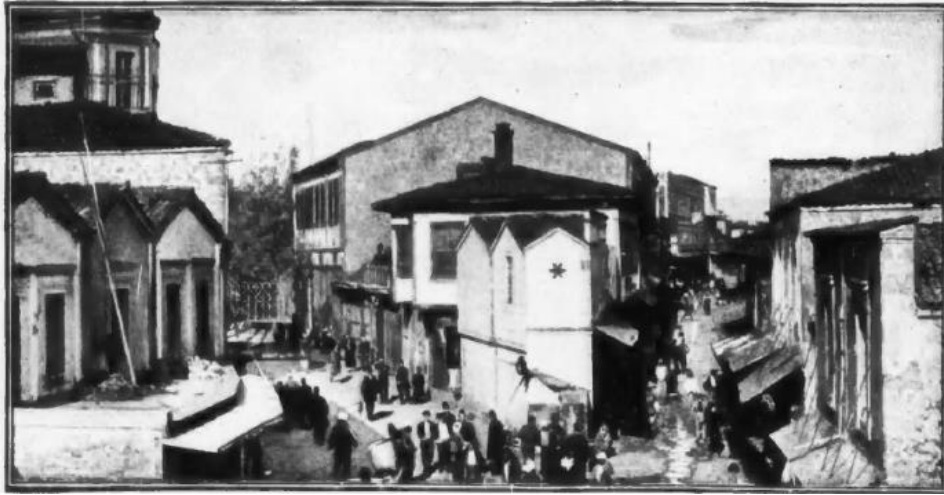
¹⁷¹⁸ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, ss. 19-20.

¹⁷¹⁹ Cunynghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, ss. 344-346.

¹⁷²⁰ Barkley, *A Ride Throught Asia Minor and Armania*, s. 347.

Ararat” adlı eserde, önceki bilgilere tezat olacak şekilde çarşı ve pazarların surların dışında kaldığına yer verilmiştir.¹⁷²¹ 1892’de Weeks, Batılıların İran’la olan ticaretinde Trabzon’un önemine değinmiş ve şehirde avlulu birkaç büyük kervansarayın bulunduğunu açıklamıştır.¹⁷²² Lynch, zengin içerikli çarşı ve pazarlarının kale duvarına bitişik olduğunu belirtmiş ve şehirdeki bedesten hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur. Aynı senelerde Hodgestts de benzer çarşılarla ilgili benzer açıklamalarda bulunmuştur.¹⁷²³

Hunter, seyahatnamesinde Trabzon çarşısının girişi olarak adlandırdığı bir fotoğraf paylaşmıştır. Fotoğrafta; çok sayıda insanın görüldüğü çarşı sokaklar, zemin katları dükkân olarak kullanılan iki katlı yapılarla çevrelenmektedir (Şekil 117). Yerinde yapılan gözlemlerde Trabzon çarşılarının halen dar sokaklardan ve donanımlı dükkânlardan oluştuğu gözlemlenmekle birlikte yapıların büyük çoğunluğunun günümüze özgün haliyle ulaşmamış olduğu tespit edilmiştir (Şekil 118).

Şekil 82. Trabzon çarşısı, 1899 (Dulany Hunter, *The Princess of Trebizond*).

¹⁷²¹ Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 27.

¹⁷²² Weeks, *From the Black Sea through Persia and India*, ss. 2-3.

¹⁷²³ Hodgetts, *Round about Armenia*, s. 28.

Şekil 83. Trabzon çarşısının günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Yerinde yaptığımız gözlemler sonucunda günümüz Trabzon çarşılarının Aşağıhisar civarında yoğunlaştığı ve dar sokaklardan meydana geldiği tespit edilmiştir. Ayrıca çarşıların eserlerde anlatıldığı gibi şaşılacak düzeyde halen zengin içerikli mallarla dolu olduğu yine yapılan tespitler arasındadır.

Seyyahlar, Gümüşhane ve ona bağlı yerleşim yerlerindeki çarşı ve pazarlarla ilgili ayrıntılı bilgi vermemişlerdir. Sadece Smith ve Dwight, Kelkit'in pazarının beklenenden büyük olduğunu belirtmişlerdir.¹⁷²⁴ Southgate, Karakaban mevkisinde farklı işlevlere sahip taştan inşa edilmiş ve kiremit örtülü yapı topluluğunun bulunduğu ve bunların tümünün Cevizlik mezrasında olduğu gibi han olarak adlandırıldığına dikkat çekmiştir.¹⁷²⁵ Wolff ve Ussher ise Balahor'a ulaşmadan önce Murathanoğlu adlı büyük bir handa dinlendiklerini ifade etmişlerdir.¹⁷²⁶ Ticari faaliyetlerle ilgili olarak seyyahlar, genel olarak şehrin maden ocaklarının etrafında geliştiği üzerinde durmuşlardır.¹⁷²⁷

Bayburt'a uğrayan gezginler, buradaki ticari faaliyetlerle ilgili ayrıntılı açıklamalarda bulunmamışlardır. Sadece Weeks, şehrin pazarının yoksul ve fakir olduğuna yer vermiştir.¹⁷²⁸ Stocqueler ve Hamilton ise Bayburt'ta buldukları sırada güzel bir handa konakladıklarını açıklamışlar fakat yapının mimari özellikleri üzerinde durmamışlardır.¹⁷²⁹

¹⁷²⁴ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 53.

¹⁷²⁵ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 161.

¹⁷²⁶ Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845*, s. 100; Weeks, *From the Black Sea through Persia and India*, s. 12.

¹⁷²⁷ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 221; Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 81; Hamilton, *Küçük Asya*, s. 136;

¹⁷²⁸ Weeks, *From the Black Sea through Persia and India*, s. 12.

¹⁷²⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 138; Stocqueler, "Fifteen Months' Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan Persias". 247.

1835'te Rize'ye uğrayan Brant, burayı sahildeki en geniş çarşıya sahip, önemli bir ilçe merkezi olarak göstermiştir. Seyyah, buranın Türkiye genelinde gömlekler için kullanılan kenevirden yapılmış bir keten üretimiyle ünlü olduğunu da sözlerine eklemiştir.¹⁷³⁰ Ayrıca seyyah, Rize'ye bağlı Ardeşen'i küçük bir çarşısı olan çok önemsiz bir yer olarak tanıtmıştır.¹⁷³¹

Artvin'le ilgili açıklamalarında çoğunlukla şehirin ticari potansiyeli üzerinde duran Guarracino, Borçka'nın 2 ya da 3, Artvin'in ise 200 e yakın dükkâna sahip olduğuna yer vermiştir.¹⁷³²

Tokat'ın ticari yapısıyla ilgili olarak çok sayıda seyahatnamede bilgi bulunmaktadır. Bunların ilkini Pococke'nin kaleme aldığı "A Description of the East, and Some Other Countries" adlı eser oluşturmaktadır. Eserde, Tokat'ta büyük bir bakır kap ticaretinin varlığından söz edilmiştir.¹⁷³³ Morier de Pococke'yi destekleyici olarak Tokat'a Keban'dan gelen gümüş ve bakırın işlendiği 300 kadar imalathane bulunduğunu ve buralarda işlenen madenin İstanbul'a ve Türkiye'nin her yerine gönderildiğini belirtmiştir.¹⁷³⁴ Morier'den birkaç yıl sonra şehre gelen Ouseley, Tokat pazarının zengin olduğunu ve her şeyin burada bulunabileceği bilgisini vermiştir.¹⁷³⁵ Smith ve Dwight, diğer seyyahlara benzer olarak Tokat'ın çarşısında çok sayıda bakır ve ipek işi yapan dükkânın varlığına değinmişler ve burada işlenen ham maddelerin de dışarıdan getirildiği bilgisini vermişlerdir.¹⁷³⁶ 1835'te şehre gelen Brant, kendisinden önceki seyyahlardan farklı olarak Tokat'ın ticari önemini kaybettiğini ve çok sayıda hanın boş olduğunu açıklamıştır.¹⁷³⁷ Şehirdeki ticaretin zayıfladığı Hamilton'un büyük bir yapı olan bedesten haricinde diğer çarşıların zayıf ve yetersiz olduğunu vurgulamasından çıkartılabilmektedir.¹⁷³⁸ 1840'da Ainsworth, şehirdeki ticari zayıflığa yer verdiği gibi kumaştan, ipekten, pamuktan, halı ve özellikle bakır kaplardan üretim yapan imalathane olduğunu belirtmiştir.¹⁷³⁹ Smyth, Batılı kaynaklardaki Tokat'ın jeolojik yapısının yanlış olduğunu, Tokat'a bakırın ve yakıtın uzak mesafelerden katırlarla getirildiğini belirtmiş ve burada üretilen semaver, tabak, mangal veya soba, kahve, tencere vb. ürünlerin ihraç edildiğini aktarmıştır.¹⁷⁴⁰ Lennep de ana malzemesinin Ergani madenlerinden çıkarıldıktan sonra buraya taşındığını ve

¹⁷³⁰ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 192.

¹⁷³¹ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 192.

¹⁷³² Guarracino, "Notes of an Excursion from Batum to Artvin", ss. 229-231.

¹⁷³³ Pococke, *A Description of the East, and Some Other Countries*, s.91.

¹⁷³⁴ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 335

¹⁷³⁵ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, ss. 487-490.

¹⁷³⁶ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 42.

¹⁷³⁷ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", ss. 219-220.

¹⁷³⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 267-268.

¹⁷³⁹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, ss. 17-18

¹⁷⁴⁰ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 135.

şehrin kuzeybatı köşesine yakın, kale tepesinin uçurumunun altında yer alan çarşısındaki üstü kapalı dükkân ve atölyelerinde işlendiğini kaydetmiştir.¹⁷⁴¹

Ouseley, Porter, Hamilton ve Smyth, Tokat-Amasya arasındaki yolculukları esnasında dinlendikleri Dazya Han hakkında açıklamalarda bulunmuşlardır.

Porter, Ouseley, Smith ile Dwight, Fraser, Hamilton, Suter, Ainsworth ve Tozer eserlerinde Amasya ticareti ve çarşıları hakkında bilgiler paylaşmışlardır. Amasya'ya gelen seyyahlar buradaki en büyük ticaretin ipek üretimi etrafında döndüğünü, çarşılarının küçük ama düzenli ve donanımlı olduğunu açıklamışlardır.¹⁷⁴² Ayrıca seyyahlar, konakladıkları Ezinepazar Han ve Amasya Taşhan hakkında açıklamalarda bulunmuşlardır.

Çorum ve ilçelerini gezen seyyahlar buralardaki ticari faaliyetlerle ilgili detaylı bilgiler paylaşmamışlardır. Sadece Ouseley, Hacıhamza'da küçük bir çarşı ve pazarın olduğunu, Ainsworth ise Çorum'da kiremit ve çömlek üretiminin yanında pazarında da çok miktarda buğday satıldığı bilgisini vermiştir.¹⁷⁴³

Bedesten, Han ve Kervansaraylar

Seyahatnamelerde çok sayıda bedesten, han ve kervansaray hakkında bilgi verilmiş olsa da sıklıkla Durak Han, Samsun Taşhan, Çakallı Han, Trabzon Bedesteni, Tokat Taşhan (Voyvoda Han), Ezinepazar Hanı ve Amasya Taşhan yapıları üzerinde durulduğu görülmüştür.

Durak Han

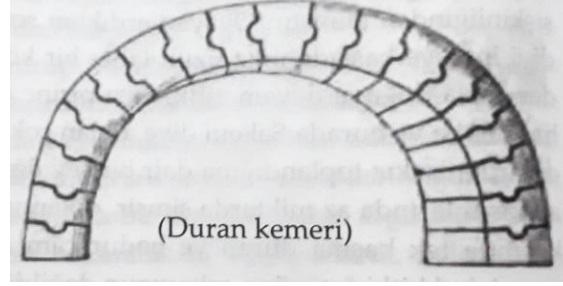
Yapı; üç sahnalı hol bölümü, revaklar ve odalarla çevrili yatık dikdörtgen avlusu ile sultan hanlar planına göre 1266 tarihinde Muinüddin Süleyman bin Ali tarafından yaptırılmıştır.¹⁷⁴⁴ Hamilton, Sinop'un ilçesi Durağan'da caminin (Durağan İsmail Bey Camii) yanında bulunan taş malzeme kullanılarak inşa edilmiş kervansarayın geçmeli taştan oluşturulmuş kapı kemerinin çizimini yapmış ve bu hâliyle kapıyı antik dönem yapılarına benzetmiştir (Şekil 119).

¹⁷⁴¹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 214.

¹⁷⁴² Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 713; Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 37; Hamilton, *Küçük Asya*, s. 284; Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...", s. 442; Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 28;

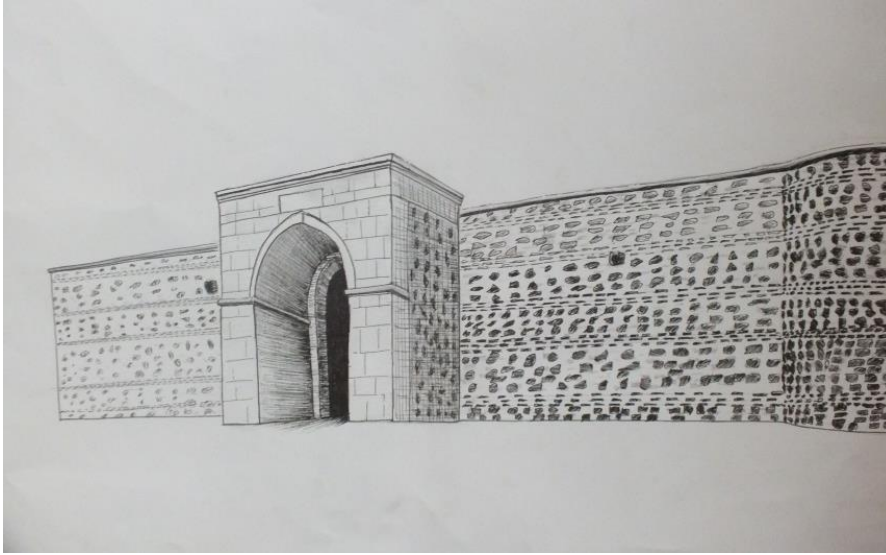
¹⁷⁴³ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 498; Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 101.

¹⁷⁴⁴ Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 184.

Şekil 84. Durak Han'a ait kemer çizimi, 1836 (Hamilton, Küçük Asya)

2017 öncesi çok harap durumda olan yapının onarımı 2017-2019 yılları arasında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından tamamlanmış olup han, günümüzde sağlam bir görünüme sahiptir (Şekil 120).

Şekil 85. Durakhan Kervansarayı çizimi (Çizim: Müzlüm AYDIN)

Samsun Taşhan

Yapının mimari özelliklerinden yola çıkılarak 16. yüzyılın başlarında yapılmış olabileceği düşünülmektedir.¹⁷⁴⁵ Şehre gelen birçok yabancı seyyah, şehirde taştan yapılmış iyi bir han olduğuna değinmişlerdir. Kinneir, Suter ve Ainsworth Samsun'da buldukları sırada gördükleri bu yapıya seyahatnamelerinde yer vermişlerdir.¹⁷⁴⁶ Samsun Büyük Şehir Belediyesi 2014-2019 yılları arasında yürüttüğü yenileme çalışmalarıyla yapıyı eski görünümüne kavuşturmuştur (Şekil 121).

¹⁷⁴⁵ Bayraktar, *Samsun'da Türk Devri Mimarisi*, s. 252.

¹⁷⁴⁶ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 304-305; Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond..." s. 443; Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 304-305; Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 30.

Şekil 86. Samsun Taşhan'ın günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Çakallı Han

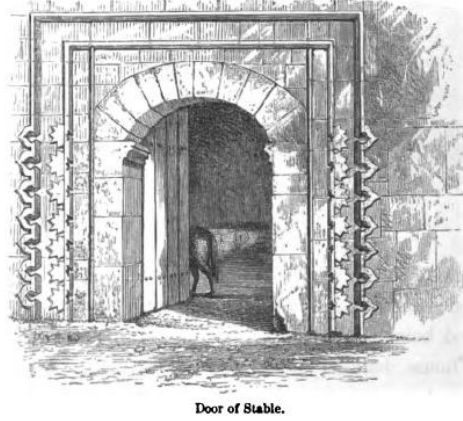
Samsun-Amasya kervan yolu üzerinde inşa edilen yapının süsleme özelliklerinden yola çıkılarak 13. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği düşünülmektedir.¹⁷⁴⁷ Yapı çok sayıda seyahatnamede geçmektedir. 1842'de Badger, 1844 yılında Smyth, 1864 yılında Lennep ve 1879 yılında Tozer Çakallı Han'da konaklamışlar ve yapı hakkında detaylı bilgiler vermişlerdir. Badger, handa kaldığını belirtmekle yetinmiş; Smyth ise geniş bir portalden ve karanlık, tonozlu bir bölmeden oluşan büyük, eski bir hanın tahıl ambarı olarak kullanıldığı bilgisini vermiştir.¹⁷⁴⁸ Yapı hakkında en ayrıntılı bilgi Lennep tarafından verilmiştir. Lennep, güzel bir giriş portalı bulunan yapının sağında ve solunda odaların yer aldığını, bir avlu ve en uçta büyük bir boş ahırdan oluştuğunu açıklamış ve 700 yıllık olabileceğine değinmiştir. Seyyah ayrıca hanın kullanılamayacak şekilde olduğuna ve at ahır olarak kullanıldığına yer vermenin yanında çizimini de yapmıştır (Şekil 122). 2008 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan yenilemeden sonra eser, günümüzde restoran olarak işlevi görmekte olup kapı süslemesini bir bölümünün zarar gördüğü tespit edilmiştir (Şekil 123).

Lennep, 1864 yılının 10 Mayıs günü Çakallı Han'ın dış kapısını hafif karşıdan görüldüğü şekilde çizimini yapmıştır. Kesme taş kullanılarak inşa edilmiş basık yuvarlak kemerli kapının etrafında çift sıra şerit dolanmaktadır. Şeritlerin alt bölümleri geometrik biçimli süslemeli olup, üst kısımlarının düz süslemesiz olması dikkat çekicidir. Çizimde insan figürü bulunmaz iken kapının iç kısmında bulunan at, seyyahın da belirttiği gibi buranın ahır olarak kullanıldığına

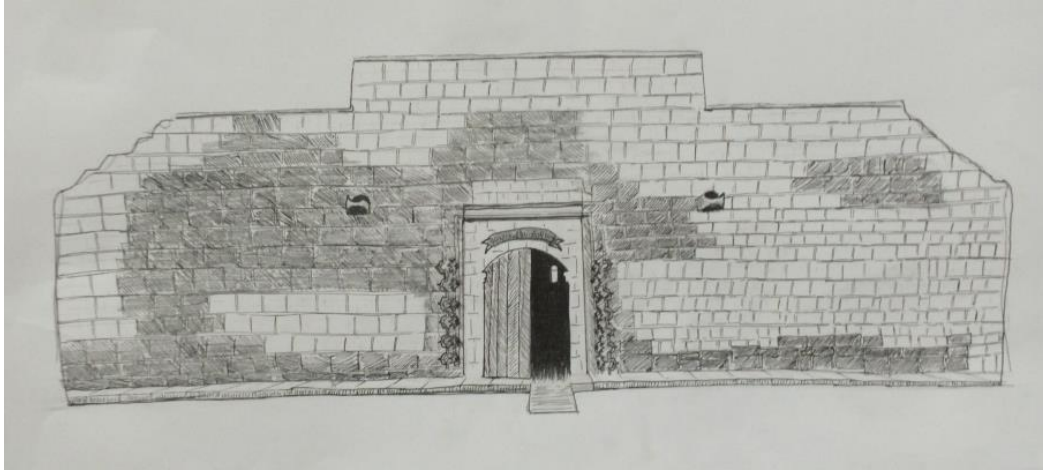
¹⁷⁴⁷ Bayraktar, *Samsun'da Türk Devri Mimarisi*, s. 247.

¹⁷⁴⁸ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 147.

işaret etmektedir. Seyyah, çiziminde ışık-gölge etkisini kullanarak üç boyutluluğu iyi bir şekilde yansıtmıştır. Yine, seyyahın taşlardaki sert doku özelliğini başarılı bir şekilde yansıtmayı çizimin önemli bir başka yönüdür.

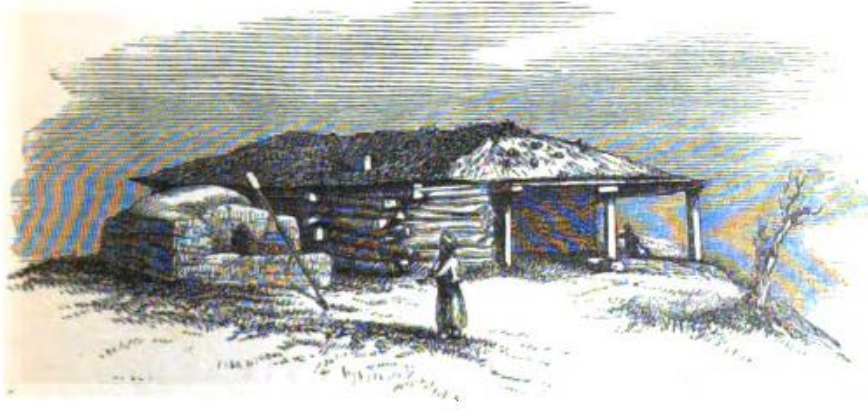

Şekil 87. Çakallı Han'ın dış kapısı, 1864 (Lennep, Travels in Little-Known Parts of Asia Minor, s. 67)

Şekil 88. Çakallı Han çizimi, (Çizim: Müslüm Aydın)

Seyyah'ın Çakallı Han çizimiyle aynı gün yaptığı bir başka çizim, hanın hemen yanında duran tek katlı taş ve kütük kullanılarak yapılmış olan modern han çizimi olmuştur. Hanın giriş bölümündeki sundurmanın üç ahşap sütun ile desteklendiği ve bu sundurmanın altında özellikleri belirgin olmayan bir insanın yerde oturduğu görülmektedir. Ahşapla kaplı beşik çatılı ana yapının hemen yanında taş malzemedен inşa edilmiş kubbeli bir fırın dikkat çekmektedir. Arka planında herhangi bir şeyin bulunmadığı garavürün yakın planında, başı örtülü bol kıyafetler içinde elleri yukarı kalkar vaziyette bir erkek figürü görülmektedir (Şekil 124). Yapının günümüze ulaşamamış olduğu yerinde yapılan incelemelerle tespit edilmiştir.

Şekil 89. Çakallı Han'ın yanındaki modern han (Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 67).

Trabzon Bedesteni

Çarşı mahallesinde yer alan bedestenin inşa tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Yapı üzerindeki tanıtım levhasında Evliya Çelebi'nin yapıyı 1647 yılına tarihlendirdiği yazmakta olup bu tarihin doğruluğu şüphelidir. Çünkü 1633-1634 yıllarında yapılan Rus saldırıları sonucu yandığı bilinmektedir.¹⁷⁴⁹ Yapının çatısının yine bu saldırılarda yıkıldığı tahmin edilmektedir. Kareye yakın dikdörtgen planlı yapı hakkında çok sayıda seyyah açıklamalarda bulunmuştur. Bu yapı hakkında bize ilk bilgiyi Kinneir vermiştir. Seyyah, yapıyı şehirdeki en ilginç yapı olarak göstermiş ve Cenevizlilerin burayı cephanelik olarak kullanabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Yine seyyah, yapıyı her yüzeyinde iki küçük penceresi bulunan büyük kare biçimli olarak tasvir etmiştir.¹⁷⁵⁰ Stuart, 1835 yılında kaleme aldığı eserinde Cenevizlilere ithaf ettiği yapının yakın zamanda yangın geçirdiğini fakat duvarlarının sağlam kaldığını belirtmiş ve burada pamuk satışlarının olduğunu açıklamıştır.¹⁷⁵¹ Kayıtlarda belirtildiği gibi yapının çatısının Rus saldırılarında yıkıldıktan sonra onarıldığı ve bu yangında tekrar yıkılmış olabileceği üzerinde düşünülmelidir. Stuart'tan yaklaşık 60 yıl sonra Lynch, çarşının en işlek olduğu yerde taş ve tuğladan yapılmış devasa bir kare bina yükseldiğini ve burada yorgan satıcılarının bulunduğunu açıklamıştır. İçeriye, her iki yanında birer demir kaplamalı ahşap dört kapıdan girildiğini, ortada bir kuyunun yer aldığını ve üstü yıkık çatının karenin her köşesindeki tonozlardan destek alınarak dört payanda üzerine oturtulmuş olduğunu açıklamıştır.¹⁷⁵²

¹⁷⁴⁹ Semavi Eyice, "Bedesten", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 310

¹⁷⁵⁰ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 341.

¹⁷⁵¹ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 341.

¹⁷⁵² Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 29.

Yerinde yapılan incelemelerde yapının tadilat gördüğü, bu nedenle çevresinin iskelelerle kapatıldığı tespit edilmiştir (Şekil 125).

Şekil 90. Trabzon bedesteninin günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Tokat Taşhan (Voyvoda Han)

Kuzey-güney yönde dikdörtgen plan oluşturacak şekilde kesme taş ve tuğla kullanılarak ortası açık avlulu ve iki katlı olarak inşa edilen yapı Anadolu'nun en büyük hanlarından biri olarak gösterilmektedir. Taşhan'ın Osmanlı Dönemi'nde 1626-1632 yılları arasında inşa edildiği bilinmektedir. Yapının kubbeli girişinin her iki yanında yer alan merdivenler hafif sivri kemerle oluşturulan revaklı üst kata ulaşım sağlamaktadır. Yapının 1939 depreminde hasar alması sonucu bir bölümünün yıkıldığı ve 1975-1980 yıllarında onarım geçirerek farklı işlevler için kullanıldığı, nihayet 2007 yılında tekrar yapılan bir onarımla özgün haline kavuştuğu belirtilmektedir.¹⁷⁵³

Tokat'a gelen çok sayıda seyyah ve tüccar bu yapıda konaklamış ve kaleme aldıkları eserlerinde yapıya yer vermişlerdir. 1809'da Morier, Tokat meydanında bulunduğunu belirttiği Voyvoda Han olarak adlandırdığı kervansaraydan muhteşem bir yapı olarak bahsetmektedir.¹⁷⁵⁴ Morier'den birkaç yıl sonra şehre uğrayan Ouseley'de yapı hakkında güzel sözler sarf etmiştir. Seyyah, kaldığı hanın iki ya da üç şömineli, geniş ve yüksek odalara sahip olduğu ve duvara kadar alçı süslemeli odarının her iki duvarında "Ya Allah, Ya Muhammed" yazdığını

¹⁷⁵³ Emine Saka Akın ve Begüm Demiroğlu İzgi, "Tarihi Yapılarda Yeni İşlev: Deveci han ve Taşhan", *Tokat, Vakıflar Dergisi*, S. 56, Aralık 2021, s. 150

¹⁷⁵⁴ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 335

aktarmıştır.¹⁷⁵⁵ Hamilton, Tokat'tan ayrılırken Voyvoda Han olarak adlandırdığı yapının yanından geçmiş ve burayı Selçuklu tarzında inşa edilmiş, dayanıklı eski bir camiye benzetmiştir.¹⁷⁵⁶ 1876'da Tokat'ta bulunan İngiliz asker Burnaby, muhtemelen 93 Harbi'ne katılacak olan askerlerin Taşhan içerisinde toplandığına yer verniş ve bu tür yapıların savaş döneminde kışla olarak kullanıldığını açıklamıştır.¹⁷⁵⁷ Yerinde yaptığımız inceleme ve gözlemlerimiz sonucunda yapının dış bölümündeki dükkânların işlevini koruduğu, iç bölümdeki açık alanın çay bahçesi, odaların ise farklı amaçlar için kullanıldığı tespit edilmiştir (Şekil 126).

Şekil 91. Tokat Taşhan'ın (Voyvoda Han) günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Ezinepazar Hanı

Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait olan yapının kitabesi bulunmadığından yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte mimari özellikleri 13. yüzyılı işaret etmektedir.¹⁷⁵⁸ Yapı, taş malzeme kullanılarak dikdörtgen biçimde kapalı avlulu plan tipine göre inşa edilmiştir. Yapının giriş bölümünde 2007 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarıldığı belirtilmektedir. Sivas-Tokat-Amasya güzergâhını kullanan çok sayıda gezgin, eserinde yapıya yer vermiştir.

¹⁷⁵⁵ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 490.

¹⁷⁵⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 273.

¹⁷⁵⁷ Burnaby, *On Horseback through Asia Minor*, s. 257.

¹⁷⁵⁸ Demet Kara, "Türkiye Selçuklu Sultan Eşlerinden Mahperi Huand Hatun'un Yaptırdığı Yapılar", *Turkish Studies Historical Analysis*, Vol.14, 2019, ss. 131-132.

Ouseley, Turhal'dan ayrıldıktan 25 mil sonra önü kesme taştan geniş ve iyi bir şekilde inşa edilmiş eski bir handa konakladığını açıklamıştır.¹⁷⁵⁹ Seyyahın verdiği bilgilerden yola çıkarak sözü edilen yapının Ezinepazar Han'ı olduğu anlaşılmaktadır. Porter de benzer noktada Anadolu'da pek yaygın olmayan bir yapı tarzı olan bir han veya kervansarayı geçtiğini belirtmiştir.¹⁷⁶⁰ Smyth ise Turhal'dan ayrılıp Amasya'ya yöneldiğinde yolun yarısında karşılaştığı bir handa dinlendikleri belirtmiş fakat bu yapının inşa özellikleri ile ilgili bilgi vermemiştir.¹⁷⁶¹

Amasya Taşhan

Rahtuvan Mehmed Paşa tarafından 17. yüzyılda iki katlı ve açık avlulu olarak yaptırılan ve vakfedilen yapının ilk "Paşa Han" olarak adlandırıldığı bilinmektedir.¹⁷⁶² Yapıldığı tarihten sonra çok sayıda seyyahın konakladığı yapı, yazılan eserlerde de yer bulmuştur. Ouseley, Porter, Smith ile Dwight ve Fraser Amasya'da buldukları zaman zarfında güzel bir handa konakladıklarına yer vermişlerdir. Tozer, diğer seyyahlara nazaran biraz daha ayrıntıya inerek kaldığı hanın Kral Kaya Mezarları'na bakacak şekilde açık avlu etrafına aşağıda ahırlar ve yukarıda galeriler bulunacak şekilde iki katlı, dikdörtgen planlı olarak inşa edildiğine değinmiştir.¹⁷⁶³ 1939 depreminden sonra büyük hasar alan yapının ilk olarak 1955 yılında onarılıp çarşı olarak kullanıldığı, 2008 yıllarındaki onarımdan sonra ise günümüzde otel olarak işlev gördüğü tespit edilmiştir.

c) Su Yapıları

18 ve 19. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar, gezdikleri şehirlerin genel tasvirinden sonra şehirleri oluşturan mimari unsurları da aktarmaya gayret göstermişlerdir. Bu unsurlardan biri de su yapılarıdır. Su yapıları başlığı altında değerlendirilen hamamlar ve köprüler Osmanlı şehirlerinin ayrılmaz unsurları olurken şehirlerde limanlar, sarnıçlar, kanallar ve su kemerleriyle de yer yer karşılaşılmaktadır. Eserlerinde su yapılarına en çok yer veren seyyahların Kinneir ve Hamilton olmuştur. Bunlardan sonra sırasıyla su yapıları üzerinde duran seyyahlar Howel, Wilkinson, Morier, Ouseley, Porter, Smith and Dwight, Fraser, Brant, Stuart, Spencer, Southgate, Suter, Texier and Pullan, Ainsworth, Guarracino, Badger, Smyth, Walpole, Sandwith, Macdonald, Lennep, Cunynghame, Bryce, Barkley, Tozer, Anonymous, Lynch, Anderson ve Hunter'dır.

¹⁷⁵⁹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 491.

¹⁷⁶⁰ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 705.

¹⁷⁶¹ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 141.

¹⁷⁶² Menç, *Tarih İçinde Amasya*, s. 513.

¹⁷⁶³ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 27.

Trabzon, seyahatnamelerde su yapıları kapsamında en çok üzerinde durulan şehirdir. Trabzon'dan sonra yoğunluk sırasına göre Samsun, Tokat, Amasya, Sinop, Çorum, Giresun, Ordu, Bayburt, Gümüşhane ve Artvin'in su yapıları hakkında açıklamalarda bulunulmuştur. Rize'nin su yapıları hakkında bilgi veren eser bulunmamaktadır. Sinop'ta su kemerleri haricinde diğer su yapı türlerine değinilmemiştir. Eserlerde su yapıları kapsamında Trabzon'da liman ve köprüler ön plana çıkarken Samsun'da liman ve hamamlar, Tokat, Amasya, Bayburt, Gümüşhane ve Artvin'de köprüler, Sinop, Giresun ve Ordu'da liman yapıları çokça yer almıştır. Seyahatnamelerde en çok üzerinde durulan yapılar Trabzon Limanı, Zağanos ve Tabakhane Köprüsü, Osmancık II. Bayezid Köprüsü, Havza hamamları, Tokat Hıdırlık Köprüsü, Amasya Alçak Köprü ve Sinop Limanı olmuştur.

Kinneir; Samsun'da 1, Vezirköprü'de 2 hamam olduğunu ve Havza'da bol mineralli sıcak suyu olan birkaç kaplıca bulunduğunu belirtmiştir.¹⁷⁶⁴ Suter, Kavak'ta; Ainsworth, Vezirköprü'de birkaç hamam olduğunu bilgisini paylaşmışlardır.¹⁷⁶⁵ Hamilton ise Havza'da Bizans yapısı görüntüsünde inşa edilmiş bir hamam olduğuna değinmiştir.¹⁷⁶⁶ Cunynghame, 1869 büyük Samsun yangınından sonra şehre uğramış pazarların, hamamların ve camilerin bulunduğu sokaktaki yapıların çoğunun yanmış-yıkılmış olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁶⁷

Kinneir, Ünye'de güzel bir hamamın varlığından bahsetmiş ama yapının inşa özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.¹⁷⁶⁸

Giresun hamamları ile ilgili olarak sadece Hamilton bilgi paylaşımında bulunmuş ve Tirebolu'da bir hamam bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁶⁹

Köprülerle ilgili olarak Kinneir, Porter ve Hamilton; Samsun ve buraya bağlı Çarşamba, Bafra, Terme yerleşkeleri ile Ordu ve Ordu'ya bağlı Ünye, Fatsa yerleşkelerindeki akarsular üzerindeki tüm köprülerin ahşaptan yapıldığını açıklamışlardır.¹⁷⁷⁰ Porter, doğu yönünden Şebinkarahisar'a girerken sağlam kayalardan oluşan payandalarla desteklenen iki kemerli bir taş köprüden geçtiklerini belirtmiştir.¹⁷⁷¹

¹⁷⁶⁴ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 298-305.

¹⁷⁶⁵ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...", ss. 442-443; Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, ss. 32-33.

¹⁷⁶⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 256.

¹⁷⁶⁷ Cunynghame, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, ss. 346-347.

¹⁷⁶⁸ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 318.

¹⁷⁶⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 198.

¹⁷⁷⁰ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 310-314; Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 696; Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 216-218.

¹⁷⁷¹ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 688-689.

Trabzon’da derin iki vadi üzerinde bulunan taştan inşa edilmiş Tabakhane ve Zağanos Köprülerinin dar ve uzun olduğu yönündeki açıklamalar çok sayıda seyahatnamede yer almıştır.¹⁷⁷²

Kinneir, Brant, Stuart, Spencer, Walpole, Sandwith ve Barkley’in eserlerinin yanı sıra eserlerinde “The Land of Ararat” adlı eserde Trabzon Limanı hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler daha çok büyük gemiler için uygun ve korunaklı limanın olmadığı ve bu nedenle kötü havalarda gemilerin Akçaabat’a sığındığı yönündedir.¹⁷⁷³

Trabzon hamamları ile ilgili Kinneir, Texier ve Pullan, Walpole, Macdonald ve Lynch’in eserlerinde bilgiler bulunmaktadır. Seyyahlar genel olarak şehirde bulunan hamamların kiliselerden çevrilmiş olduğunu belirtmişlerdir.¹⁷⁷⁴ Seyyahların üzerinde durduğu hamam muhtemelen Ortahisar Mahallesi’nde sadece birkaç duvarı ayakta kalan Çifte Hamam olmalıdır.

Seyyahlar, Gümüşhane ve çevresindeki su yapılarıyla ilgili geniş bir bilgi vermemişlerdir. Sadece Hamilton, Balahor’da karşılaştığı ve kemer yükseltisi ile ilginç bulduğu, korkuluksuz taş bir köprü üzerinde durmuştur.¹⁷⁷⁵

Wilkinson, yerini tam olarak belirtmediği fakat Erzurum-Trabzon arasındaki yolculuğunda gördüğünü ifade ettiği bir hamamın çok düzgün, sekizgen, tonozlu ve üstten ışıklandırılmış olduğunu ve taze ve orta derecede ılık olan iki büyük su akışını dışarı attığını ifade etmiştir.¹⁷⁷⁶ Seyyahın açıklamalarından yola çıkarak bu yapının Bayburt’ta bulunan fakat Rus saldırıları ile yıkılmış olduğu düşünülen bir yapıya ait olabileceği yönündedir.

Stuart, şehrin hemen dışında yeni inşa edilmiş arabalar için uygun iki yüksek köprüden, Southgate ise bir güzel yüksek köprüden geçtiğini belirtmiştir. Bu köprüler muhtemelen Osmanlı’nın 1829 senesinde Bayburt’u Ruslardan geri aldıktan sonra Trabzon’dan getirdiği askeri teçhizatı Erzurum ve Kars’a götürebilmek için yeni inşa ettiği köprüler olmalıdır.

Guarracino, Artvin civarındaki köprülerin çoğunlukla taş malzeme kullanılarak inşa edildiklerini belirtmiştir.¹⁷⁷⁷

¹⁷⁷² Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 338-339; Brant, “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835”, s. 189; Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 74; Hamilton, *Küçük Asya*, s. 131; Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 197-198; Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, s. 17; Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 27; Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 13-14.

¹⁷⁷³ Spencer, *Travels in the Circassia, Krim-Tartary, &c., Vol. II*, ss. 155-156; Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, s. 16; Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 22

¹⁷⁷⁴ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 197; Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 21.

¹⁷⁷⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 138.

¹⁷⁷⁶ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 87.

¹⁷⁷⁷ Guarracino, “Notes of an Excursion from Batum to Artvin”, s.300.

Lennepe, Tokat'ta hamamların taştan yapıldığını açıklamış ve bir süre sonra şehirden bir saat mesafede bulunduğunu belirttiği bir kaplıca hakkında açıklamalarda bulunmuştur.¹⁷⁷⁸

Çok sayıda seyahatnamede Tokat ve ona bağlı yerleşkelerde bulunan köprüler hakkında açıklamalar yer almaktadır. Eserlerde en çok üzerinde durulan yapı, Tokat'tan geçen Yeşilirmak Nehri üzerindeki Hıdırlık Köprüsü olsa da günümüze gelememiş olan Tokat yakınlarındaki Gümenek Köprüsü, Niksar'dan geçen Kelkit Nehri üzerindeki Talazan Köprüsü ile Erbaa'nın Kale köyündeki Boğazkesen Köprüsü hakkında da açıklamalar yer almaktadır.

Seyyahlar eserlerinde Amasya hamamlarına değinmiş olsalarda bu yapıların inşa özellikleri üzerinde durmamışlardır.¹⁷⁷⁹ Amasya köprüleri ile şehrin güney girişinde yer alan su kanalları seyyahların daha fazla ilgisini çekmiştir. Howel eserinde taştan yapıldığını belirttiği Kunç Köprüsü'ne yer verirken Porter, Roma Dönemi'ne tarihlediği Alçak Köprü'ye ve yedi kemerli güzel bir köprü olarak tanımladığı, günümüzde dört kemerli İstasyon Köprüsü'ne değinmiş olması muhtemeldir.¹⁷⁸⁰ Hamilton ise Amasya'nın içerisinden geçen Yeşilirmak üzerinde üçü taş biri ahşap dört köprünün bulunduğunu bilgisini vermiştir. Seyyahın üzerinde durduğu köprülerin taş malzemeyle inşa edilmiş İstasyon, Alçak ve Kunç Köprüsü ile ahşap Hükümet Köprüsü olduğu düşünülmektedir.¹⁷⁸¹ Hamilton'dan altı yıl sonra şehre gelen Badger'in şehrin ikisi ahşap, biri taştan üç köprüye sahip olduğunu belirtmesi, yanlış bir tespit olarak görülmektedir.¹⁷⁸² 1879'da şehre gelen Tozer ise Roma Dönemi'ne tarihlediği Alçak Köprü üzerinde durmuştur.¹⁷⁸³ Ayrıca çok sayıda seyyah, Ferhat ve Şirin efsanesine dayandırılan, şehrin güney girişinde bulunan kayalara oyulmuş su kanalları hakkında açıklamalar yapmışlardır.¹⁷⁸⁴

Çorum ve çevre ilçelerini dolaşan gezginler hamamların sadece sayılarını vermekle yetinirken Osmancık'ta bulunan II. Bayezid Köprüsü üzerinde fazlaca durmuşlardır.

Köprüler

Seyyahların eserlerinde sıklıkla Trabzon Zağanos Köprüsü, Trabzon Tabakhane Köprüsü, Tokat Yeşilirmak Köprüsü (Hıdırlık Köprüsü), Niksar Talazan Köprüsü, Erbaa Boğazkesen

¹⁷⁷⁸ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 217-218; Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 98-99.

¹⁷⁷⁹ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 65; Fraser, *A Winter's Journey (Tatar) from Constantinople to Tehran*, s. 205.

¹⁷⁸⁰ Howel, *Through Armenia and Natolia or Asia Minor*, s. 104; Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 707-712.

¹⁷⁸¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 283.

¹⁷⁸² Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 18.

¹⁷⁸³ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 27-28.

¹⁷⁸⁴ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 337; Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 492; Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 706; Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 279-280.

Köprüsü, Amasya Alçak Köprü ve Osmancık II. Bayezid Köprüsü üzerinde durdukları görülmüştür.

Trabzon Zağanos Köprüsü

Trabzon şehrinin tarihi Ortahisar mevki ile Atapark arasındaki ulaşımı sağlayan Zağanos Köprüsü'nün yerinde ilk olarak Pontus İmparatorluğu zamanında iki başı taştan ortası açılıp-kapanan ahşaptan bir köprünün bulunduğu bilinmektedir.¹⁷⁸⁵ Köprünün ayaklarında Roma ve Bizans Dönemlerine ait izlerin bulunması ise eserin Roma Dönemi'nde tekrar inşa edildiğini ve Bizans Dönemi'nde onarımlar geçirdiğini göstermektedir.¹⁷⁸⁶ Şehrin Osmanlı tarafında ele geçirilmesiyle köprü, Zağanos Paşa tarafından 1467'de büyük bir onarımla iki kemerli olacak biçimde genişletilmiştir.¹⁷⁸⁷ Kinneir, Brant, Stuart, Hamilton, Texier ve Pullan, Sandwith, Lynch ve Hunter'ın eserleri ile "The Land of Ararat" adlı eserde Trabzon'daki Zağanos Köprüsü ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler daha çok geniş bir vadi üzerinde taştan inşa edilmiş yüksek ve dar taş bir köprü bulunduğu şeklindedir.¹⁷⁸⁸ Lynch, biraz daha ayrıntıya inerek dar ve yüksek olduğunu belirttiği tek kemerli taş köprünün yaklaşık yüz adım uzunluğunda olduğunu açıklamıştır.¹⁷⁸⁹ Yerinde yapılan gözlemlerde köprünün yakın zamanda onarım geçirdiği ve aktif olarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Şekil 127).

Şekil 92. Trabzon Zağanos Köprüsü'nün günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

¹⁷⁸⁵ Şengül Yalçinkaya Erol, "Trabzon Kent İçi Ulaşımında Tarihi Köprüler", *38.Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara, 10-15 Eylül 2007, s. 3303

¹⁷⁸⁶ Erol, "Trabzon Kent İçi Ulaşımında Tarihi Köprüler", s. 3303

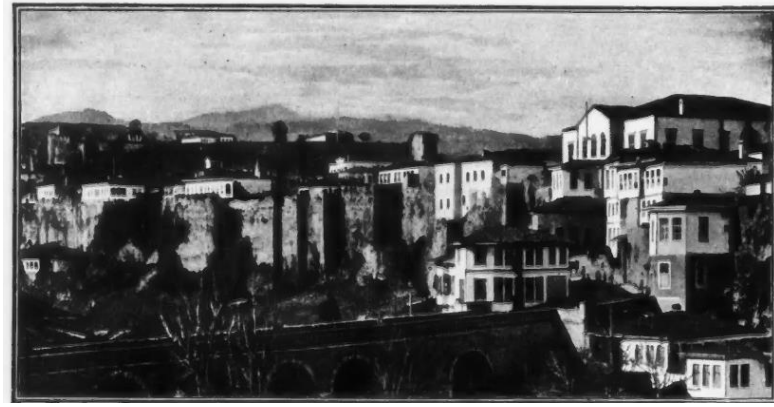
¹⁷⁸⁷ Erol, "Trabzon Kent İçi Ulaşımında Tarihi Köprüler", s. 3303

¹⁷⁸⁸ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 338-339; Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 189; Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 74; Hamilton, *Küçük Asya*, s. 131; Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 197-198; Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, s. 17; Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 27; Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 13-14.

¹⁷⁸⁹ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 13-23.

Trabzon Tabakhane Köprüsü

Zağanos Köprüsü ile aynı güzergâh üzerinde bulunan Tabakhane Köprüsü'nün Roma Dönemi'nde inşa edildiği ve Bizans ve Osmanlı Dönemlerinde geçirdiği onarımlarla günümüze ulaştığı bilinmektedir.¹⁷⁹⁰ Eserlerinde Zağanos Köprüsü'ne yer veren seyyahlar Tabakhane Köprüsü hakkında da açıklamalarda bulunmuşlardır. Bu açıklamalar genelde iki derin vadide iki dar köprü'nün bulunduğu şeklindedir.¹⁷⁹¹ Diğer seyyahlardan farklı olarak Hunter, Ortahisar'ın doğusunda yer alan Kuzgun Deresi'nin üzerindeki Tabakhane Köprüsü'nün fotoğrafını paylaşmıştır. Fotoğrafta altı kemerli köprü'nün arkasında yüksek kale surları ve iki ve üç katlı ahşap yapılar görülmektedir (Şekil 128). Yerinde yapılan incelemelerde iki köprü'nün de varlığını ve özelliklerini koruduğu tespit edilmiştir (Şekil 129).

Şekil 93. Trabzon taş köprü (Tabakhane Köprüsü), 1899 (Dulany Hunter, The Princess of Trebizond).

Şekil 94. Trabzon Tabakhane Köprüsü'nün günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

¹⁷⁹⁰ Erol, *Trabzon Kent İçi Ulaşımında Tarihi Köprüler*, s. 3302

¹⁷⁹¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 338-339; Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 189; Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 74; Hamilton, *Küçük Asya*, s. 131; Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 197-198; Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, s. 17; Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 27; Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 13-14.

Tokat Yeşilirmak Köprüsü (Hıdırlık Köprüsü)

Tokat şehir merkezinde bulunan tarihi köprüde yapım zamanını ve yaptıranını belirten kitabe yer almaktadır. Kitabeye göre köprü, Hamid bin Ebu'l Kasım bin Ali el-Tusî tarafından 1250 yılında yaptırılmıştır. Kesme taştan beş kemerli olarak inşa edilen köprünün kullanımına günümüzde de devam edilmektedir. Köprü, şehre gelen seyyahların ilgisini çekmiş ve çok sayıda seyahatnamede yer bulmuştur.

Howel, Morier, Ouseley ve Porter farklı tarihlerde kaleme aldıkları eserlerinde Tokat'a girerken ve çıkarken şehrin hemen kuzeyinde büyük ve sağlam 5 kemerli taş bir köprüden geçtiklerini açıklamışlardır.¹⁷⁹² Lennep, diğer seyyahlardan farklı olarak yapı kitabesinden yola çıkarak Abbasiler olarak ifade ettiği 13. yüzyıla diğer bir deyişle Anadolu Selçuklu Dönemi'ne tarihlemiştir. Yerinde yapılan incelemelerde beş sivri kemere sahip köprünün yakın zamanda onarım geçirdiği ve hâlen ulaşım işlevini gördüğü tespit edilmiştir (Şekil 130).

Şekil 95. Tokat Hıdırlık Köprüsü günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Niksar Talazan Köprüsü

Erbaa-Niksar arasında Kelkit Irmağı üzerinde yer alan köprü, kesme taş malzeme kullanılarak üçgen payandalar üzerine oturtulmuş sekiz sivri kemer boşluğuna sahiptir. Kitabesi olmadığından yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen köprü, mimari özelliklerinden yola çıkılarak 13. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir.¹⁷⁹³ Zaman içerisinde yıpranan köprü, 2010-2012

¹⁷⁹² Howel, *Through Armenia and Natolia or Asia Minor*, s. 103; Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, ss. 334; Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 487; Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 703

¹⁷⁹³ Fügen İlder, *Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri*, Ankara, KaraYolları Genel Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1978, s. 141

yılları arasında geçirdiği onarım çalışmalarıyla özgün haline kavuşmuştur. Porter eserinde Talazan Köprüsü'ne değinse de yapı hakkında ayrıntılı bilgiler Hamilton ve Anderson'un kaleme aldıkları gezi notlarında yer almaktadır.

Hamilton, köprü üzerinde gördüğü Roma Dönemi'ne ait bir yazıttan yola çıkarak inşasında devşirme malzemelerin de kullanıldığını belirttiği köprü'nün yapım tarihini net olarak saptayamamıştır.¹⁷⁹⁴ Yaklaşık 60 yıl sonra aynı noktada bulunan Anderson ise üçgen payandalara oturan yedi kemerden oluşan köprü'nün çok sayıda onarım geçirdiğini belirtmiş ve yapının bazı bölümlerini Roma Dönemi'ne tarihlemiştir.¹⁷⁹⁵ Yerinde yapılan inceleme ve gözlemler sonucu elde edilen tespitler, köprü'nün yakın zamanda onarım geçirdiğini doğrulamaktadır (Şekil 131).

Şekil 96. Tokat Talazan Köprüsü günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Erbaa Boğazkesen Köprüsü

20. yüzyılın başlarına kadar Erbaa (Erek) Kale köyü (Magnopolis) ile Taşova Sonisa (Uluköy) köyü arasındaki ulaşımı sağlayan Boğazkesen Köprüsü, Yeşilirmak Nehri (İris) ile Kelkit Nehri'nin (Lykos) birleşke noktasında yer almaktadır. Yapım tarihi kesin olarak bilinmese de mimari özelliklerinden yola çıkılarak Roma Dönemi'ne tarihlenen yapı eski kaynaklarda Eupatoria olarak adlandırılan stratejik açıdan önemli bir noktada yer almaktadır.¹⁷⁹⁶ Boğazkesen Köprüsü'nden geçen Hamilton ve Anderson yapı hakkında

¹⁷⁹⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 264.

¹⁷⁹⁵ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 56-58.

¹⁷⁹⁶ Strabon, *Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 41- 42

açıklamalarda bulunmuşlardır. Hamilton taş köprü'nün payandalarına dikkat çekmiş, Anderson ise Roma Dönemi'ne tariheddiği yapının iki payanda ile desteklenen dört ayakta ve ahşap iskelelerden oluştuğunu belirtmiştir.¹⁷⁹⁷ Ayrıca Anderson, eserine açıklamalarını belgeleyici köprü fotoğrafları eklemiştir (Şekil 132,133).

Şekil 97. Tokat-Erbaa Boğazkesen Köprüsü'nün güney tarafından görünümü, 1899 (Anderson, A Journey of Exploration in Pontus)

Şekil 98. Tokat-Erbaa Boğazkesen Köprüsü'nün güneyden görünümü, 1899 (Anderson, A Journey of Exploration in Pontus)

¹⁷⁹⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 262; Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 76-77.

Yerinde yapılan incelemelerde yapının ahşap iskelesinin yıkılmış, köprü ayaklarının hasarlı olsa da günümüze kalmış olduğu tespit edilmiştir. Tarihi öneme sahip körünün açılan onarılmadığı takdirde yok olacağı yapılan diğer tespitler arasında yer almaktadır (Şekil 134).

Şekil 99. Tokat-Erbaa Boğazkesen Köprüsü günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Amasya Alçak Köprü

Şehrin en eski köprüsü durumundaki yapı, Roma Dönemi'ne tarihlendirilse de yapının yerinde Hitit ve Pontus dönemine ait daha eski bir köprü bulunduğu ihtimali üzerinde durulmaktadır.¹⁷⁹⁸ Köprüyle ilgili çok sayıda seyyah eserlerinde bilgiler paylaşmıştır. Porter, köprüyü kral mezarlıklarına ulaşmak için kullandığı belirtmiş, köprünün kenarlarının ince yivli mermer sütun parçalarıyla örülü olduğunu açıklamış ve muhtemel on dokuz asırlık yapının ince kesme taşlı klasik mimarisinin Strabon'un bahsettiği köprülerden biri olduğunu kanıtladığına kanaat getirmiştir.¹⁷⁹⁹ Hamilton ise taş malzeme kullanılarak inşa edilmiş fakat ilk yapımından bu yana önemli ölçüde göçmüş Roma Dönemi'ne ait köprünün hemen mezarların altında yer aldığını açıklamıştır.¹⁸⁰⁰ Tozer de yapıyı Roma dönemine tarihlemiş ve alt kısımların taştan üst kısımlarda ise ahşaptan yapılmış olduğunu açıklamış ve yılın çoğu mevsiminde aşırı yağışlardan dolayı kullanılmadığı belirtmiştir.¹⁸⁰¹

¹⁷⁹⁸ Menç, *Tarih İçinde Amasya*, s. 520.

¹⁷⁹⁹ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 707.

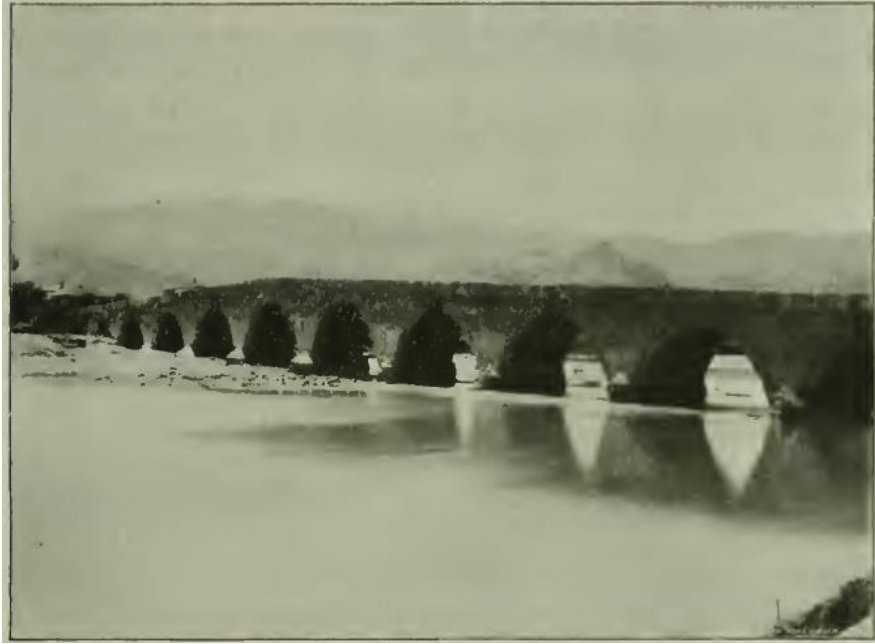
¹⁸⁰⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 283.

¹⁸⁰¹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 27-28.

Osmancık II. Bayezid Köprüsü

Çorum'a bağlı Osmancık'ın içinden geçen Kızılırmak Nehri üzerinde yer alan köprü, üzerindeki kitabeden yola çıkılarak 1484-1489 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Çok sayıda seyyah seyahatnamesinde esere yer vermiştir. Wilkinson, yazdığı kitapta kahramanlarını on beş kemerli ince bir köprüden geçirerek Osmancık'a ulaştırmıştır.¹⁸⁰² Morier ise yeni durumda olduğunu belirttiği köprü'nün on dört kemerden oluştuğunu belirtmiştir.¹⁸⁰³ Porter de 300 metreyi geçen, on beş kemerli asil bir taş köprü olduğunu belirttiği yapının II. Bayezid'a atfedilse bile daha eski bir tarihte yapıldığını düşündüğü ifade etmiştir.¹⁸⁰⁴

Ainsworth, Kızılırmak üzerinden geçiş sağlayan 283 yarda uzunluğundaki görkemli Osmancık Köprüsü'nün 13 kemerden oluştuğunu açıklamış ve II. Bayezid zamanına tarihlenmiştir.¹⁸⁰⁵ Anderson ise II. Bayezid tarafından yaptırılan 228 metre uzunluğundaki köprü'nün 15 kemerli olduğunu açıklamış ve köprü'nün fotoğrafını paylaşmıştır (Şekil 135). Yerinde yapılan incele ve gözlemler sonucunda sağlam görünümlü 15 kemerden oluşan köprü'nün yakın zamanda onarım geçirmiş olduğu tespit edilmiştir (Şekil 136).

Şekil 100. Kızılırmak Nehri üzerindeki Osmancık II. Bayezid Köprüsü, 1899 (Anderson, A Journey of Exploration in Pontus)

¹⁸⁰² Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 61.

¹⁸⁰³ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 341.

¹⁸⁰⁴ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 716.

¹⁸⁰⁵ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, ss.97-98.

Şekil 101. Osmancık II. Bayezid Köprüsü günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Limanlar

Seyahatnamelerde Karadeniz sahil şehirleri arasında bulunan Sinop, Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon limanları hakkında açıklamalar yer almaktadır.

Sinop Limanı

Miletliler Dönemi'nde işlev kazanan Sinop Limanı, sırası ile Pontus, Roma, Bizans, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde korunaklı olması nedeniyle Kırım ve Doğu ile olan ticaretin Anadolu'daki güvenli kapısı olmuştur. Sinop'a gelmiş hemen hemen tüm seyyahlar, fırtınalı havalarda Karadeniz kıyılarında seyir yapan tüm gemiler için Sinop Limanı'nın hayati önem taşıdığına değinmiştir. Yarımada biçimindeki şehrin coğrafi durumundan dolayı doğal bir liman özelliği taşıdığına dikkat çekilmiştir. Stuart, Sinop'un, fırtınalı havalarda gemilerin korunduğu önemli bir liman şehri olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁰⁶ 1837'de şehri ziyaret eden Southgate, Stuart'ı destekler nitelikte buranın tüm Karadeniz kıyısının en korunaklı limanı olduğunu tekrarlamıştır. Daha önceki seyyahlardan İbn Battûta, 1332 baharının başında Sinop'tan Kırım'a bir gemi ile geçtiklerini; Evliya Çelebi ise Sinop Limanı'nın korunaklı ve güzel olduğunu belirtmişlerdir.¹⁸⁰⁷

Samsun Limanı

¹⁸⁰⁶ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 72;

¹⁸⁰⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. II-1*, s. 91; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I, s. 442.

Türklerden önce uzun zaman Cenevizlilerin elinde kalan Samsun Limanı, Karadeniz’de önemli ticari görev üstlenmiştir.¹⁸⁰⁸ Samsun Limanı 1960 yıllarda yapılan modern limanın inşasına kadar denizin ve rüzgârın etkisine açık ve bütünüyle fizikî şartların kontrolü altında kalmıştır.¹⁸⁰⁹ Bu durum seyyahlar tarafından da sık sık tekrarlanmıştır.¹⁸¹⁰ Tozer, Samsun Limanı’nın kuzey rüzgârına maruz kaldığını ve sürekli ihmal nedeniyle limanın sığ olduğunu belirtmiştir.¹⁸¹¹ 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması ile Avusturya ve Rusya, 19. yüzyılın başından itibaren Fransa, İngiltere ve diğer Batı devletlerine ticari ayrıcalık tanınmasından sonra Karadeniz sularında buharlı gemi seferleri faaliyet göstermeye başlamış ve durum Samsun’un ticari potansiyelini artırmıştır.¹⁸¹² Badger, Samsun’un ticari potansiyelinin yüksek olmasına rağmen kayda değer bir iskeleye sahip olmadığına, bu yüzden yük ve yolcuların ortalarına kadar suda yürüyen hamalların omuzlarında gemiye indirildiğine yer vermiştir.¹⁸¹³ 19. yüzyılın sonlarına doğru limanda kazıklar üzerine ahşap döşemeli uzun bir iskelenin yapıldığı, yükleme ve boşaltma işlemlerinin 1953 yılında başlayan modern limanın tesisine kadar bu şekilde yürütüldüğü bilinmektedir.¹⁸¹⁴ İnceleme kapsamımıza giren Kinneir, Porter, Badger, Smyth ve Tozer’in seyahatnamelerinde Samsun Limanı ile ilgili açıklamalara yer verilmiştir.¹⁸¹⁵

Giresun Limanı

İncelediğimiz seyahatnamelerden sadece 3’ü Giresun Limanı’na yer vermiştir. Bunlar Kinneir, Hamilton ve Brant’ın seyahatnameleri olup bu seyahatnamelerde de Giresun Limanı hakkındaki bilgiler çok sınırlı ve yetersiz kalmıştır. Ayrıca Kinneir, ağzı küçük bir ada üzerine inşa edilmiş eski bir kale tarafından korunan kayalık bir burnun batı tarafında yer alan Tirebolu Limanı üzerinde de durmuştur.¹⁸¹⁶ 19. yüzyılın ortalarında başlayan İstanbul-Trabzon arasındaki düzenli vapur seferlerinin tüm Karadeniz limanlarını hareketlendirdiği gibi Giresun limanlarını da etkilediği açıktır.

Trabzon Limanı

¹⁸⁰⁸ Ali Yılmaz, “Samsun Limanı”, *Türk Coğrafya Dergisi*, S.45, İstanbul, 2006, s. 87.

¹⁸⁰⁹ Cevdet Yılmaz, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Limanı’nda Ulaşım ve Nakliyat”, *İlkadımdan Cumhuriyete Millî Mücadele, I. İlkadım Sempozyumu (10-11 Mayıs 2007)*, İlkadım Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayını, Samsun, 2008, s. 580.

¹⁸¹⁰ Smyth, *A Year with the Turks*, s. 150.

¹⁸¹¹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 8

¹⁸¹² Yılmaz, Samsun Limanı, s. 87.

¹⁸¹³ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 14.

¹⁸¹⁴ Yılmaz, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Limanı’nda Ulaşım ve Nakliyat”, s. 581.

¹⁸¹⁵ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 304-305; Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 696; Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 14; Smyth, *A Year with the Turks*, s. 150; Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 8

¹⁸¹⁶ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 330.

Trabzon'un liman şehri olarak önem kazanması Roma Dönemi'ne dayandırılmaktadır.¹⁸¹⁷ Bizans ve Komnenos Hanedanlığı dönemlerinde Cenevizlilerin ticari faaliyetleriyle önemli bir liman olma özelliğini artıran şehir, Osmanlı'nın şehri ele geçirmesi ve Karadeniz kontrolünü ele geçirmesiyle ticari faaliyetlerinde azalma gözlemlenmiştir. Osmanlı'nın 18. yüzyılın ortalarında ilk olarak Fransa'ya verdiği ticari ayrıcalıkların 1838-1841 yılları arasında Rusya ve diğer Batı ülkelerine verilerek genişlemesiyle Osmanlı'nın tüm liman şehirlerin de olduğu gibi Trabzon'da da ticari hareketliliği arttırmıştır. Wilkinson, 1806'da kaleme aldığı eserinde suyun altında halen görülebilen daire biçimli mendireğin Cenevizlilere ait olduğunu belirtmiştir.¹⁸¹⁸ Trabzon'a deniz yolu ile ulaşan Kinneir ise Wilkinson'a benzer olarak suyun altındaki iskele kalıntısının Cenevizliler tarafından inşa edildiğini, bu iskelenin yanındaki limanın batısına yaklaştıklarını belirtmiş ve limanın yoğunluğuna dikkat çekmiştir.¹⁸¹⁹ Stuart, Trabzon'da gemilerin dağlık burun ile doğuya doğru hafif çıkıntı yapan yerin arasındaki ağzı açık limana demir attıklarını açıklamıştır.¹⁸²⁰ Ayrıca Stuart ile kendisinden sonra şehre gelen Southgate, Roma İmparatoru Hadrianus'un o günlerde halen birkaç kalıntısının görülebildiği yapay bir liman inşa ettiğini açıklamışlardır.¹⁸²¹ Stuart, bu limanla ilgili biraz daha ayrıntı vererek Hadrian Limanı'nın tamamen suya batmış durumdaki surların izinden gittiği yönünde açıklamada bulunmuştur.¹⁸²² Seyyahların kendisinden öncekilerden farklı olarak eski mendirek kalıntılarını Roma Dönemi'ne tarihlendirmeleri dikkat çekicidir. Tüm seyyahların belirttiği gibi Trabzon Limanı'nın tehlikelere karşı açık olduğu, Hamilton'un Trabzon'daki gemilerin kışı geçirmek için Akçaabat'ı tercih ettiklerini belirtmesinden de anlaşılmaktadır.¹⁸²³ Ayrıca Hamilton'la aynı yıl 1836'da şehre gelen Spencer, İstanbul-Trabzon arasında başlanan düzenli vapur seferlerinden memnuniyet duyduğunu belirtmiş ve bu gelişmenin şehirdeki ticari faaliyetleri arttırdığı vurgulanmıştır.¹⁸²⁴ Texier ve Pullan, gemilerin Güzel Saray yakınlarındaki küçük limanda demirlediklerini ve iskele oluşturan birkaç büyük taşın Hadrian Limanı'nın tek kalıntıları olduğunu açıklamışlardır.¹⁸²⁵ Curzon 1842 senesinde Trabzon'da ne bir liman ne de bir iskelenin bulunduğunu bu yüzden de gemilerin şiddetli dalgalar karşısında savrulduğunu

¹⁸¹⁷ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Fetihten Kurtuluşa Kadar, Ankara, Serander Yayınları, 1975, s.3.

¹⁸¹⁸ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 75.

¹⁸¹⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 335.

¹⁸²⁰ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 74.

¹⁸²¹ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 74; Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 151-152.

¹⁸²² Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 345.

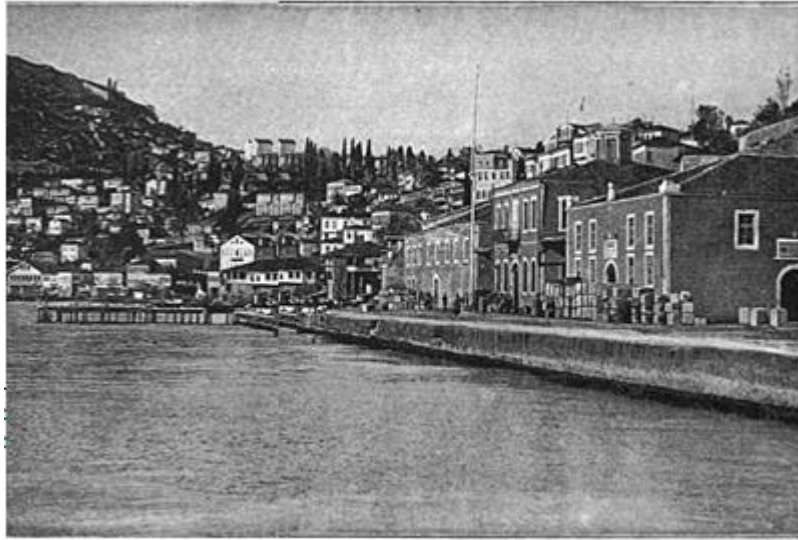
¹⁸²³ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 190-191.

¹⁸²⁴ Spencer, *Travels in the Circassia, Krim-Tartary, &c., Vol. II*, s.154.

¹⁸²⁵ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, ss. 195- 196.

açıklamıştır.¹⁸²⁶ Özellikle son dönemlerde gelişen ticaretle birlikte şehrin limana ihtiyacı olduğu 1842’de Curzon, 1860’da Eastwick ve 1876’da Bryce tarafından belirtilmiştir.¹⁸²⁷

1891’de kaleme alınan “The Land of Ararat” adlı eserde yine şehrin korunaklı bir limana sahip olmadığı vurgulanmış ve rıhtım ile gümrük binasının yer aldığı bir fotoğraf paylaşılmıştır.¹⁸²⁸ Fotoğrafın sağ bölümünde gümrük binaları geniş yer kaplarken sağ bölümünde şehrin genel yapısı görünmektedir. İki katlı ve kırma çatılı gümrük binaların yuvarlak kemerli kapıları ve dikdörtgen pencere açıklıklarının çevresi rustika kaplamalıdır. Yapıların Batı üslubunu yansıtan inşa özellikleri yakın bir dönemde yapıldığı izlenimini vermektedir. Etrafta gümrük malları sıralanmış olup gümrük görevlileri başlarında beklemektedir. Sol bölümde yer alan sivil yapılar, bahçe içlerinde iki ve üç katlı olarak inşa edilmişlerdir. Evler arasından yükselen ağaçların tepelere çıktıkça sıklaştığı görülmektedir (Şekil 137).

Şekil 102. Trabzon Gümrük binası, 1891 “Anonymous, The Land of Ararat” adlı eser, s. 22)

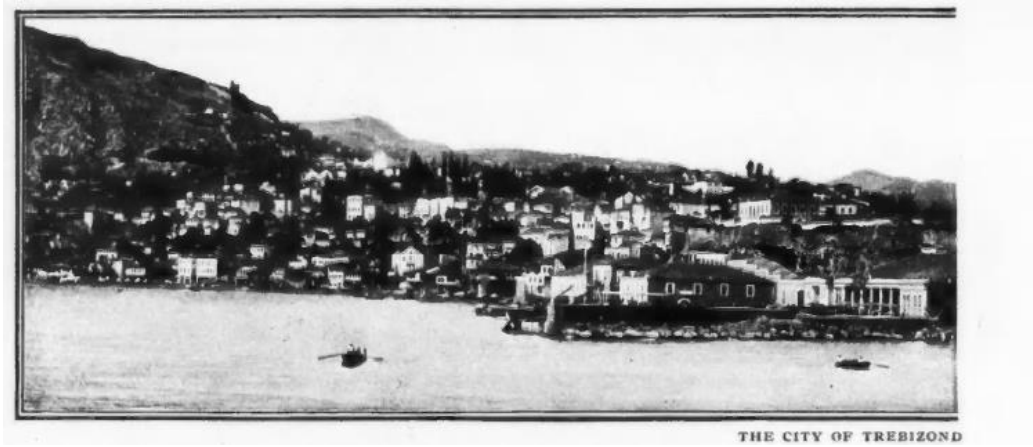
Amerikalı araştırmacı ve politikacı Dulany Hunter, 1899 senesinde Trabzon Prenslüğünü adında bir makale kaleme almış ve bu makalede Trabzon tarihi hakkında bilgiler vermenin yanı sıra şehrin fotoğrafını paylaşmıştır. Denizden çekilen fotoğrafta Trabzon gümrük binaları ve arakasında serviler arasından iki ve üç katlı ahşap yapılar belirlemektedir (Şekil 138). 1880-1890 yılları arasında yapıldığı düşünülen gümrük binası ve rıhtımın seyyahların da lüzum gördüğü

¹⁸²⁶ Curzon, *Armenia; a Year at Erzeroum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, s. 4.

¹⁸²⁷ Eastwick, *Journal of a Diplomat’s Three Years’ Residence in Persia*, s. 43; Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, s. 385.

¹⁸²⁸ Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 22.

ihtiyaca yönelik yapılmış olduğu düşünölmektedir. Benzer noktadan çekilen fotoğrafta bu alanın dolgulandığı için yapıların günümüze kalmadığı tespit edilmiştir (Şekil 139).

Şekil 103. Trabzon'un denizden görünümü, 1899 (Dulany Hunter, The Princess of Trebizond)

Şekil 104. Gümrük binasının bulunduğu düşünölen alanın günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

5. Şehirlerdeki Askerî Mimari

Batılı seyyahların çoğu Orta ve Karadeniz bölgelerinde bulunan şehirlere uğradıklarında o yerleşkede savunma yapıları var ise mutlaka bu yapıların özellikleri hakkında bilgiler sunmuşlardır. Seyahatnamesinde savunma yapılarına en fazla yer veren seyyah Hamilton olmuştur. Bunda seyyahın tarihi yapılarla karşı ilgisinin yanında Rize ve Artvin dışında inceleme kapsamımıza giren tüm şehirleri ziyaret etmiş olması yatmaktadır. Hamilton'dan sonra savunma yapılarına seyahatnamelerinde en çok yer veren seyyahlar sırası ile Lennep, Lynch, Anderson, Ouseley, Tozer ve Hunter'dır. Bu seyyahların haricinde Howel, Wilkinson, Morier, Kinneir, Porter, Smith ve Dwight, Brant, Stuart, Southgate, Suter, Texier ve Pullan,

Ainsworth, Guarracino, Badger, Smyth, Walpole, Ussher, Mounsey, Rorit, Bryce seyahatnamelerinde detaylı olmasa da savunma yapılarına yer vermişlerdir.

Sinop Kalesi ve Surları

İster gemiyle yanından geçsin ister şehre ayak bassın Batılı seyyahların çoğu Sinop'un yüksek kulelerle desteklenen surlarla çevrelendiğini ifade etmektedir. 1835'te şehre gelen Stuart, bir yıl sonrasında Hamilton ve sonraki tarihlerde şehri ziyaret eden Mounsey ve Tozer seyahatnamelerinde Sinop Kalesi'ne yer vermişlerdir. Hamilton Sinop kalesi haricinde Gerze Limanı'nın içinde perişan halde ahşap bir hisar, Boyabat'ta yuvarlak kulelerle desteklenen Bizans kalesi ve Durağan'daki bir tepenin zirvesinde Eğri Kale adında kale harabesi olduğu bilgisini paylaşmıştır.¹⁸²⁹

Sinop Kalesi'nin ilk olarak MÖ 8. yüzyılda Miletliler tarafından yapıldığı, Pontus Dönemi'nde bugünkü sınırlarına ulaştığı düşünülmekte olup kalenin, Roma, Bizans, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde onarım geçirdiği bilinmektedir.¹⁸³⁰ Stuart, seyahatnamesinde Cenevizlilerden kalan Sinop Kalesi'nin harap durumda olduğunu belirtmiştir. Kendisinden bir yıl sonra bir buharlı gemi ile şehrin yakınlarından geçen Hamilton ise şehrin Bizans yapımı kare kulelerle desteklenen surlarla çevrili olduğunu bildirmiştir.¹⁸³¹ Şehre 1865'te gelen Mounsey ise Stuart gibi kalenin Cenevizliler tarafından yapıldığını belirtmiştir. 1879'da şehre uğrayan Tozer, kendisinden önceki seyyahlara benzer olarak şehrin kuleli masif surlarla çevrili olduğunu ve anakaraya bakan tarafında ise büyük bir kale olduğunu belirtmiştir.

18 ve 19. yüzyıldaki seyyahların belirttiği harap görünümlü kalenin aksine şehre önceden gelmiş olan seyyahlar yapıyı oldukça yüceltmışlerdir. 17. yüzyılda şehre gelen Evliya Çelebi, Sinop Kalesi'nin Kum Kapı, Meydan Kapı, Tershane Kapı, Yeniçeri Kapı, Tabhane Kapı, İçhisar Lonca Kapı, Uğrun Kapı ve Deniz kapı olmak üzere iki kanatlı demirden yapılmış 8 kapısı olduğunu ifade etmektedir.¹⁸³² Katip Çelebi, 17. yüzyılda yazdığı seyahatnamesinde Sinop Kalesi'nin dört kapılı olup batı kapısının denize açıldığını belirtmiş; iç kalesinin yüksek, sarp ve sağlam, iç kalenin ise asma köprü ile geçildiğini açıklamıştır.¹⁸³³ Aynı yüzyıl şehre gelen Halepli Paul Sinop Kalesi'ni İstanbul gibi denizin içine uzanan dil şeklinde bir burunun ucunda yer aldığını; duvarları, kuleleri, hendekleri ve iç kalesi ile çok güçlü olduğunu

¹⁸²⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 235-250.

¹⁸³⁰ Sinop Kalesi, <https://sinop.ktb.gov.tr/TR-74872/kaleler.html>, (27.06.2022).

¹⁸³¹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 237.

¹⁸³² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C.II*, s. 43.

¹⁸³³ Özcanoglu, Koca vd., *Geçmişin Fotoğraflarıyla Sinop Tarihi*, Sinop 2005, s. 122.

belirtmiştir.¹⁸³⁴ Bu seyyahların haricinde 19. yüzyılın ortalarında şehre gelen Fransız Hommaire de Hell, sağlam bir şekilde ayakta kalan Sinop Kalesi'nin surlarının yapımında kullanılan muhtemelen Roma'dan kalan devşirme malzemelerin şiirsel bir görüntü verdiğini belirtmiştir.¹⁸³⁵

Günümüzde şehri çevreleyen surların az bir bölümünün ve kapılardan da sadece Kum Kapı ve Lonca Kapı'nın ayakta kaldığı tespit edilmiştir. 2021 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı tarafından ortak yürütülen onarım çalışmalarının hâlen devam ettiği görülmüştür (Şekil 140).

Şekil 105. Deniz kenarında sağlam kalmış Sinop kale surları (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

¹⁸³⁴ Aleppo, *The Travels of Macarius Patriarch of Antioch, Vol 1*, s. 41.

¹⁸³⁵ Özcanoğlu, Koca vd., *Geçmişin Fotoğraflarıyla Sinop Tarihi*, s. 120.

Samsun Kalesi ve Surları

Samsun şehrinin Türk fetihlerinin öncesinde Amisos olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Amisos (Kara Samsun) şehrini koruyan Ceneviz Kalesi'nin (Efrenc Kalesi) Timurtaş Bey emriyle yıkıldığı kitabesinde yazmaktadır (Şekil 141).¹⁸³⁶

Şekil 106. Samsun Kalesi kitabesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı arşivi, No. 90764/11

Gazi ve mücahitlerin meliki, kâfir ve müşriklerin düşmanı Beyazıt Han oğlu Yüce Sultan Mehmet zamanında 813 yılında, Frenk kalesinin tahrip edilmesi (Allah'ın orayı yakmasından sonra) büyük emri Timurtaş Bey'e (Allah devletini devamlı kılsın) emredildi. Her kim o kalenin imar edilmesine izin verir ve çaba sarf ederse Allah'ın melekleri ve insanların laneti onun üzerine olsun.

Kitabenin çevirisi: Doç. Dr. Recep GÜN, OMÜ İlahiyat Fakültesi

Amisos'u fethetmeyi kolaylaştırmak amacıyla Anadolu Selçukluları tarafından ikinci bir kale (Samsun Kalesi) inşa edilmiş, III. Mehmed Dönemi'nde Kazakların saldırısı sonucu ağır hasar almış ve sonrasında onarılmış olsa da zaman içerisinde tekrar harap duruma düşmüş, 1802 ve 1827'de kalenin hasar tespitinin yapıp onarılması için ferman yayımlanmıştır.¹⁸³⁷ Evliya Çelebi, 17. yüzyılın ortalarında geldiği şehrin kalesinin mükemmel ve mamur bir görünümde olduğunu ifade etmiştir.¹⁸³⁸ Bazı seyyahların Samsun Kalesi'ni Cenevizlilere, bazılarının ise Türklere tarihlemesi şehirde bir zamanlar iki kale bulunmasından kaynaklanmaktadır. Samsun Kalesi hakkında bilgilere sırası ile Kinneir, Suter, Ainsworth, Smyth, Walpole, Lennep, Mounsey, Bryce ve Lynch'ın seyahatnamelerinden ulaşılmaktadır. 1813 senesinde Samsun'da bulunan Kinneir, seyahatnamesinde Samsun Kalesi'ni yer yer yıkılmış surlara sahip Türk kalesi olarak ifade etmektedir.¹⁸³⁹ 1838'de şehre gelen Suter ise şehrin doğusunda hapishane olarak

¹⁸³⁶ Yaşar Gültekin ve Yağmur Yiğit, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Samsun Anlatımları", *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2017, s. 26; Abdülhamit Tüfekçioğlu ve Ali Boran, "Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç kale Mescidi", *Vakıflar Dergisi*, S.28, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2004, ss. 287;

¹⁸³⁷ Mehmet Beşirli, "16331 Numaralı Bâb-I Defteri Baş Muhasebe Bina Emni Defterine Göre Samsun Kalesi ve Etrafındaki Tbyaların Keşfi, 1827", *Samsun Sempozyumu*, 13-16 Ekim 2011, s. 465.

¹⁸³⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C.II, K. I.*, s. 92.

¹⁸³⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 304-305.

kullanılan bir kale, batı ucunda ise çok sayıda devlet depolarının bulunduğunu belirtmiştir.¹⁸⁴⁰ Ainsworth, şehrin doğu ucunda hapisane olarak kullanılan kaleye sahip olduğuna değinmiştir.¹⁸⁴¹ Samsun Kalesi'ni Türk kalesi olarak tanımlayan Smyth, kalenin üst ve alt bölümlerinde farklılıklarının bulunduğuna bu nedenle iki farklı dönemde inşa edildiğine ve kalenin şehri korumak için yetersiz olduğuna değinmiştir.¹⁸⁴² Kendisinden sonra şehre gelen Walpole, Smyth'e benzer olarak seyahatnamesinde kalenin harap durumda olduğuna ve yıkılmasının şehir adına daha faydalı olacağına yer vermişlerdir.¹⁸⁴³ Lennep kaleyi Ceneviz kalesi olarak göstermiş ve onarıma ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır.¹⁸⁴⁴ Mounsey, şehrin kayda değer tek yapısının Cenevizlilerin inşa ettiğini belirttiği kale olduğunu açıklamıştır.¹⁸⁴⁵ 1876'da şehre gelen Bryce, kendisinden önceki seyyahlara benzer olarak şehrin Trabzon kadar güzel görünmediğini ve kayda değer tek yapı olarak Cenevizlilerin inşa ettiği kaleyi işaret etmiştir.¹⁸⁴⁶ 1893'te şehre uğrayan Lynch, kendisinden önceki seyyahların varlığına değindiği şehrin güneydoğu uçunda bulunan devasa kulenin yerinde olmadığını ve surların ise yavaş yavaş parçalanarak etrafa dağıldığını ifade etmektedir.¹⁸⁴⁷ Samsun Kalesi hakkında diğer yerli ve yabancı seyyahlarda bilgiler vermiştir. Evliya Çelebi, kalenin çevresinin beş bin arşın olduğunu, yetmiş kulesinin, iki bin mazgalının ve dört kapısının bulunduğunu belirtmiştir.¹⁸⁴⁸

Giresun Kalesi ve Surları

Giresun Kalesi'nin ne zaman ve kimler tarafından inşa edildiği ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamış olmasının yanında yaygın kanaat, Kerasus yerleşkesinde bulunan kalenin Miletoslular tarafından MÖ 670'lerde yapıldığı yönündedir.¹⁸⁴⁹ Yapım dönemiyle ilgili diğer bir iddia, Sinop'u ele geçiren Pontus Kralı Farnekes'in MÖ 183'te Giresun'un bulunduğu yerde Farnakia adlı kale inşa ettiği ve Romalıların bir süre sonra burayı Kerasus olarak adlandırdığı şeklindedir.¹⁸⁵⁰ İngiliz seyyah Kinneir, Giresun şehrinin Pontus Kralı I. Farnakis tarafından genişletildiği ve güzelleştirildiği, Mithridates savaşlarında Lucius tarafından alındığı ve son olarak II. Mehmet zamanında Türkler tarafından ele geçirilmiş olduğu bilgisini paylaşmıştır.¹⁸⁵¹

¹⁸⁴⁰ Suter, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond...", s. 443.

¹⁸⁴¹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, Vol II, s. 30.

¹⁸⁴² Smyth, *A Year with the Turks*, s. 150.

¹⁸⁴³ Walpole, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851*, s. 246.

¹⁸⁴⁴ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 49.

¹⁸⁴⁵ Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, s. 8.

¹⁸⁴⁶ Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, s. 392.

¹⁸⁴⁷ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 4.

¹⁸⁴⁸ Gültekin ve Yiğit, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Samsun Anlatımları", s. 25.

¹⁸⁴⁹ Ferudun M. Emecen, "Tarihi Bir Liman Kenti Giresun", *Geçmişten Günümüze Giresun*, ed. Ünsal Bekdemir ve Mehmet Fatsa, Giresun İl Özel İdaresi Kültür Serisi 4, İstanbul 2015, ss. 14-15.

¹⁸⁵⁰ Emecen, "Tarihi Bir Liman Kenti Giresun", s.15.

¹⁸⁵¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 328-329.

Hamilton ise şehrin adının Hadrian tarafından yanlış bir şekilde Kerasus olarak adlandırıldığını ama aslında buranın gerçekte Farnakia olduğunu açıklamıştır.¹⁸⁵²

İnceleme kapsamımıza giren seyahatnamelerden Wilkinson, Kinneir ve Hamilton'un seyahatnamelerinde Giresun Kalesi hakkında bilgi bulunmaktadır. Wilkinson, seyahatnamesinde çok sarp iki kaya arasına kurulmuş Giresun'un eski bir kaleye sahip olduğuna değinmiştir.¹⁸⁵³ Kinneir, dağların şehre yakın olduğu için tarım arazilerinin az olduğunu ve bu nedenle şehrin surları altında inşa ettikleri gemilerle mısır ithal ettikleri bilgisini de vermiştir.¹⁸⁵⁴ 1836'da şehre gelen Hamilton, Giresun'un en yüksek noktasının Helenistik temelde her iki yanından denize doğru uzayan sağlam duvarlara sahip bir Bizans kalesi ile taçlanmış olduğunu açıklamış ve kalenin çizimi paylaşmıştır.¹⁸⁵⁵

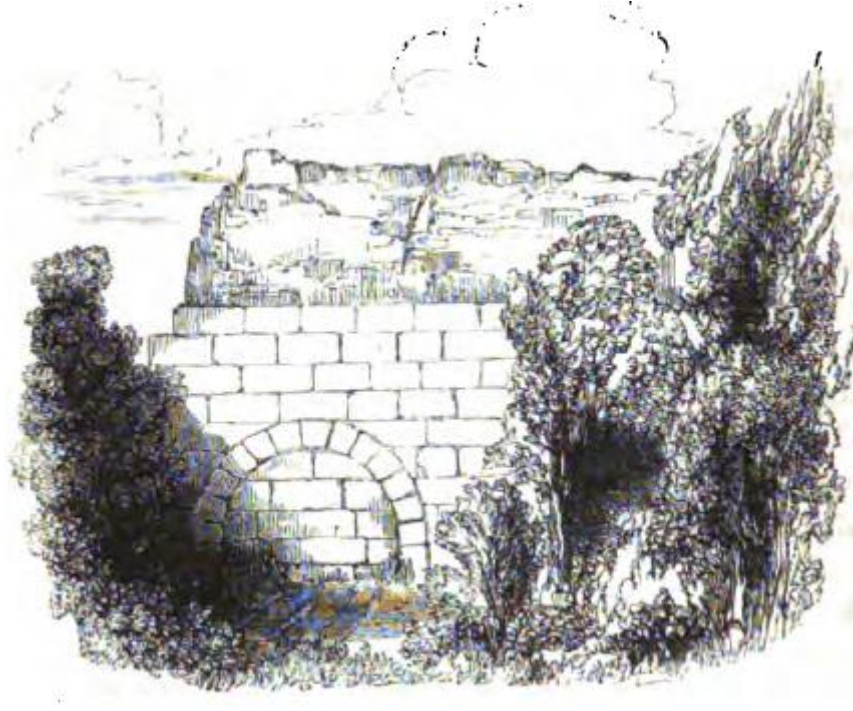
Hamilton'ın gerçekçi bir tarzda yaptığı çalışma belgeleyici özellik taşımaktadır. Arka plandaki dağın zirvesinde, uçurumun yamacında beliren Giresun Kalesi'nin duvarlarının oldukça sağlam kaldığı görülmektedir. Kalenin etrafında birkaç yapı bulunsa da genel olarak çevresinin boş olduğu görülmektedir. Dağın alt yamaçlarına doğru indikçe özellikleri belirgin olmayan yapılar belirlemektedir. Yakın planda yer bulan etrafı ağaç ve bitki türleriyle kaplanmış sur duvarları oldukça sağlam görülmekle birlikte yuvarlak kemerli giriş kapısı benzer bir örgüyle kapatılmıştır. Çalışmada ışığın yukarıdan gelmiş olması, çizimin öğlen saatlerinde yapıldığını düşündürmektedir. Naif çizgilerin kullanıldığı çalışmada nesnelere durağan bir özellik göstermektedir. Seyyah, ön ve arka plan ilişkisini kurarak diğer çalışmalarında olduğu gibi derinlik hissini başarılı bir biçimde vermiştir. Surların "Pharnacia Surları" adlı bu gravürün kare bir kağıt üzerine kömür kalem kullanılarak yapıldığı ve sonradan gravüre dönüştürüldüğü düşünülmektedir (Şekil 142). Yerinde yapılan incelemelerde kalenin yapı bütünlüğünü koruduğu fakat şehir surlarının günümüze kalmamış olduğu tespit edilmiştir (Şekil 143).

¹⁸⁵² Hamilton, *Küçük Asya*, s. 202.

¹⁸⁵³ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 72.

¹⁸⁵⁴ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 328.

¹⁸⁵⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 202.

Şekil 107. Giresun Surları, 1836 (Hamilton, “Küçük Asya”, s. 203)

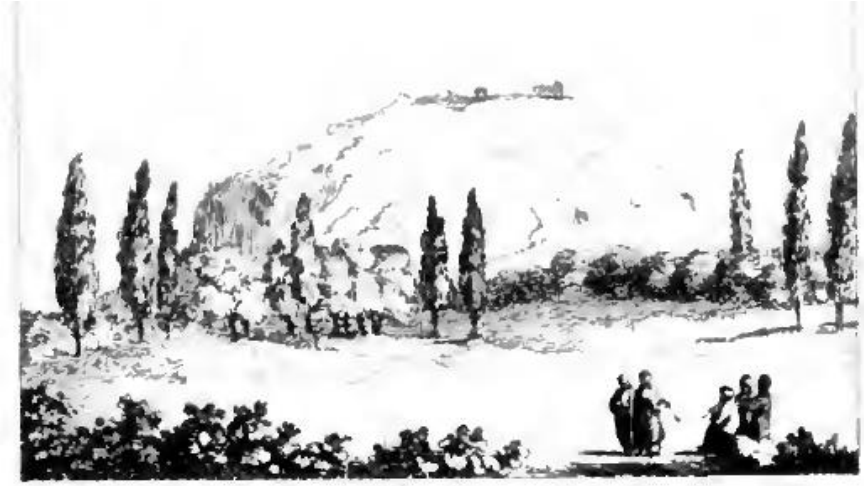
Şekil 108. Giresun Kalesi'nin günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Şebinkarahisar Kalesi

Giresun Kalesi'nden ayrı olarak Şebinkarahisar Kalesi ile ilgili olarak da çok sayıda seyyah bilgilendirme yapmıştır. Ouseley, Porter, Smith ve Dwight, Fraser, Brant, Suter ve Lynch Şebinkarahisar Kalesi'ni devasa bir kayanın tepesini taçlandıran zapt edilemez bir kale olarak tanımlamışlardır. Ouseley, Şebinkarahisar'da devasa kayalıkların üzerinde zapt edilemez bir kale olduğuna değinmiş ve karşılaştığı manzarayı resimlemiştir (Şekil 144).¹⁸⁵⁶

¹⁸⁵⁶ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 478.

Seyyahın, ölçülerini tam olarak bilemediğimiz dikdörtgen bir kâğıt üzerine yaptığı çizim, Şebinkarahisar'ı konu almaktadır. Kâğıt üzerine kömür kalemle yapıldığı düşünülen çizimin, gezi notlarının basım aşamasında gravür şekline dönüştürüldüğü düşünülmektedir. Çalışmanın merkezinde devasa bir kayalığın üzerinde Karahisar Kalesi, yakın planda ise bahçeler ve ağaçlar yer almaktadır. Uzaktaki kalenin görüntüsü ayrıntısız kroki niteliğinde olup yapısal özellikleri belirgin değildir. Yine yakın planda görülen ikisi ayakta beş erkek figürü konuşur vaziyette olup resme hareketlilik katmıştır. Diğer çizimlerinde olduğu gibi ressam, yakın plana çalılıkları yerleştirerek kale ile olan mesafeyi vermek istemiştir. Kale dışında herhangi bir yapının görülmediği çalışmada manzara, realist bir bakış açısıyla yansıtılmaya çalışılmıştır. Yerinde yapılan gözlemlerde kalenin bazı onarımlar geçirerek günümüze ulaşmış olduğu tespit edilmiştir (Şekil 145)

Karahissâr p 478

Şekil 109. Şebinkarahisar Kalesi, 1812 (Ouseley, Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia)

Şekil 110. Şebinkarahisar Kalesi'nin günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Trabzon Kalesi ve Surları

Trabzon kalesi Yukarıhisar, Ortahisar ve Aşağıhisar olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. İç kale olarak da Yukarıhisar bilinen en eski tarihli bölümdür. Hamilton, iç kalenin muhtemelen Trabzon İmparatoru unvanını devraldıklarında Komnenos sarayı olarak kullanıldığını belirtmiştir.¹⁸⁵⁷ Lynch da Hamilton'u destekler nitelikte Yukarıhisar'ın şehrin ilk savunma yapısı olduğunu işaret etmiştir.¹⁸⁵⁸ Kalenin ilk inşa alanı olan bu bölümün tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Roma Dönemi ile Cenevizlilere dayandığını ileri süren iki farklı görüş hâkimdir.¹⁸⁵⁹ Bir kısım seyyah, kale ve surlarda gördüğü Roma Dönemi'ne ait antik taş ve parçalardan yola çıkarak yapının ilk inşa tarihini Roma'ya dayandırmak istese de diğer bir kısım seyyah bu antik parçaların sadece kale ve sur yapımında kullanıldığını belirtmekte ve kaleyi Ceneviz yapısı olarak göstermektedirler.¹⁸⁶⁰ Texier ve Pullan, Trabzon'da Justinianus zamanından daha erken bir tarihe ait bir yapı bulmayı beklemenin faydasız olacağını, sur duvarlarının tamamen Bizans karakterine sahip olduğunu vurgulamışlardır.¹⁸⁶¹ 13. yüzyılın başında, I. Alexis Trabzon İmparatorluğu'nun ilk temellerini attığında, kasaba ilk zamanlardaki halinden farklı olmadığını ve surların tepenin yarısına kadar uzanan dörtgen platformun

¹⁸⁵⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 131-132.

¹⁸⁵⁸ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 14-17.

¹⁸⁵⁹ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 189; Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 344; Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 152-153.

¹⁸⁶⁰ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 338; Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 189; Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 344; Hamilton, *Küçük Asya*, s. 132; Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, ss. 385-386.

¹⁸⁶¹ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 190.

ötesine geçmemiş olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁸⁶² Ayrıca seyyahlar, Alexis'in sur hattını kıyıya inecek şekilde inşa ettirdiğini ve böylece şehrin genişliğini iki katına çıkardığını açıklamışlardır.¹⁸⁶³ Lynch ise eserinde kale ve surların tarihi gelişimine ayrıntılı olarak açıklamış, özellikle 14. yüzyılda şehrin ilk savunma yapısı durumundaki Yukarıhisar'ın alt savunmasını geniş bir açıdan güçlendirecek düzensiz kulelere sahip bir buçuk metre kalınlığında surların inşa edildiğine değinmiş ve kalenin haritasını paylaşmıştır.

Kinneir, kalenin şehrin en güney ucunda bulunduğunu açıklamış ve konumuyla tüm şehirde hâkimiyet kurduğunu vurgulamıştır. Ayrıca seyyah, şehrin taştan yapılmış altı kapısıyla giriş yapılabilen yüksek antik surlara sahip olduğunu ve kuzeydeki surların dalgalar tarafından dövüldüğünü ifade etmiştir.¹⁸⁶⁴ Stuart ise şehrin kare biçimli yüksek yan kuleleri olan taş surlarla çevrili olduğunu ve doğal bir hendek işlevi gören her iki taraftaki derin bir vadilerinde bu savunmayı güçlendirdiğini ifade etmiştir. Seyyah, kale ve surların Cenevizlilere dayandırılmasının yanlış olduğunu belirtmiş ve kalenin hemen altında bir taş ocağı bulunduğunu, bu ocağın Bizans İmparatoru Justinianus tarafından yaptırılan kale olduğunu düşündü ifade etmiştir.¹⁸⁶⁵ Ayrıca seyyah, dalgaların dövdüğü kuzey surlarının harap durumda olduğunu açıklamıştır.¹⁸⁶⁶ Hamilton, şehrin iki vadi arasında araziyi tamamen işgal eden ciddi anlamda sağlamlaştırılmış kapıları ile dış duvarları çok yüksek, muhtemelen Bizans yapısı olan eski bir kalenin geniş kalıntıları ile savunulduğunu açıklamıştır.¹⁸⁶⁷ Southgate 1837'de kaleme aldığı eserinde, Trabzon kale ve surlarının İran'a kadar giden ticaret güzergâhında bulunan bir dizi Ceneviz kalelerinin ilki olduğunu, şehirdeki bir tanıdığından öğrendiğini ifade etmiştir.¹⁸⁶⁸ Texier ve Pullan, Hamilton'un da belirttiği iç kalede bulunan Komnenos Sarayı'nı ayrıntılarıyla tasnif etmiş ve bu yapının düzen ve kullanımının İstanbul'daki Mangana Sarayı'na benzetmişlerdir.¹⁸⁶⁹ 1865'te Mounsey, harap durumdaki kalenin ihmal edildiğini ve bu nedenle çürümeye yüz tuttuğunu ifade etmiştir.¹⁸⁷⁰ Bryce, Orta Çağ kalesi olarak tanımladığı denizden biraz uzakta iki derin vadi arasındaki tepesi düz, kayalık bir alanı kaplayan Trabzon Kalesi'nin iç yapılarının kaybolduğunu fakat dış sur ve kulelerin ayakta durduğunu belirtmiştir.¹⁸⁷¹ 1879'da Tozer, kale ve surlarının sağlam bir şekilde ayakta durduğunu açıklamıştır.¹⁸⁷² Lynch, Orta

¹⁸⁶² Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 195.

¹⁸⁶³ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 195.

¹⁸⁶⁴ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 338.

¹⁸⁶⁵ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 344.

¹⁸⁶⁶ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 345.

¹⁸⁶⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 131-132.

¹⁸⁶⁸ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, ss. 152-153.

¹⁸⁶⁹ Texier and Pullan, *Byzantine Architecture*, s. 196.

¹⁸⁷⁰ Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, s. 10.

¹⁸⁷¹ Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, ss. 385-386.

¹⁸⁷² Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 451-452.

Çağ'dan kaldığını belirttiği surlar ile denize hafifçe eğimli kulelerin Ksenophon ve İmparator Hadrian'ın anıları ile değer kazandığını ifade etmiştir.¹⁸⁷³ Lynch, büyük kapıların çoğunun ortadan kalktığı ve birkaç katlı evlerin planı gizlediği o günlerde bile şehrin her biri birbirinden ayrılmış ve biri diğerinden daha yüksek ancak üçü de birbirine kaynak yapılmış üç tam kale ile çevrili olduğunu açıklamıştır.¹⁸⁷⁴

Lynch, batıdaki Hristiyan mahallesinin başlangıcından kalenin güneybatı köşesini fotoğraflamıştır. Fotoğrafta yüksek sağlam surlara sahip kalenin güney ve güneybatı çevresinin bağ ve bahçelerle diğer yönlerinin ise yapı toplulukları ile çevrili olduğu görülmektedir. Ağaçlar arasından birkaç minare sivrilmiş olarak kendini göstermektedir. Fotoğrafın arka planında, kale ve yapıların ardında deniz kendine az da olsa yer bulmuştur (Şekil 146). Yerinde yapılan incelemelerde üst kale duvarlarının bir bölümünün yer yer yıkılmış olsa bile genel olarak ayakta durduğu tespit edilmiştir (Şekil 147).

Şekil 111. Batı taraftaki bir tepeden Trabzon görünümü (Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s.13)

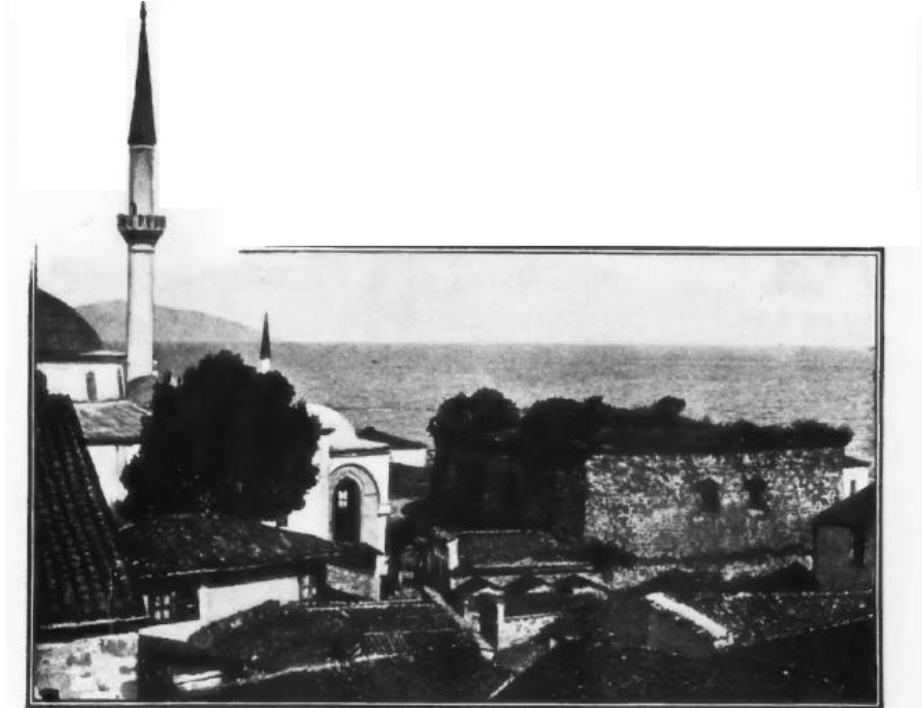
¹⁸⁷³ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 12.

¹⁸⁷⁴ Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, ss. 14-17.

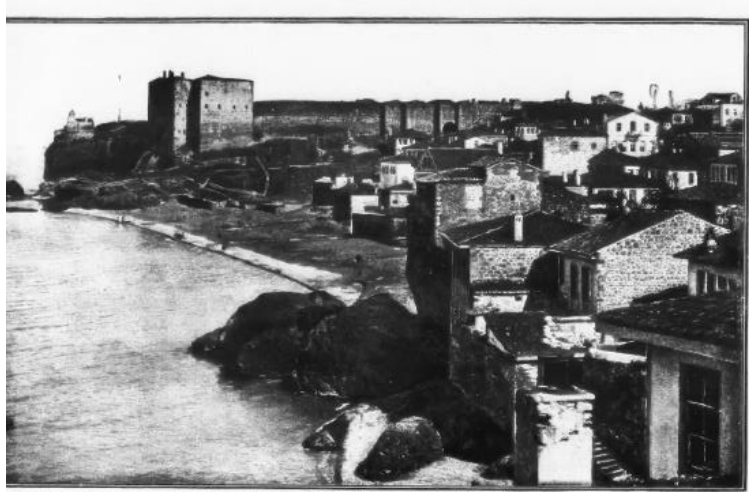

Şekil 112. Trabzon Kalesi'nin günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Hunter, 1899'da kaleme aldığı eserinde Trabzon Kalesi hakkında açıklamalarda bulunmamış olsa da yapının artık yıkıldığını ve harabeye döndüğünü göstermek amacıyla üstü çimlerle kaplı sur kalıntılarının fotoğraflarını paylaşmıştır (Şekil 148, 149, 150, 151, 152). Yerinde yaptığımız incelemeler neticesinde kale surlarının bir bölümünün yer yer ayakta kaldığı tespit edilmiştir (Şekil 153).

Şekil 113. Trabzon surları, 1899 (Dulany Hunter, The Princess of Trebizond)

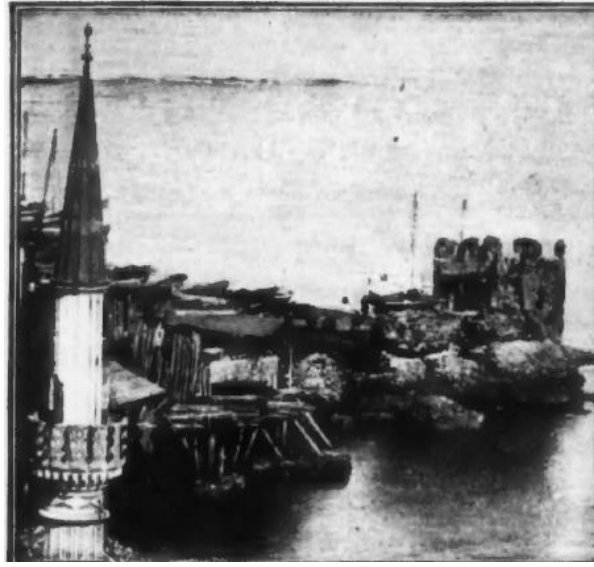
Şekil 114 Trabzon surlarının denizden görünümü, 1899 (Dulany Hunter, The Princess of Trebizond)

Şekil 115. Trabzon Kalesi'nin yıkık surları, 1899 (Dulany Hunter, The Princess of Trebizond)

Şekil 116. Trabzon Kalesi'nin yıkık surları, 1899 (Dulany Hunter, The Princess of Trebizond)

Şekil 117. Trabzon surlarının deniz kıyısındaki kulesi, 1899 (Dulany Hunter, The Princess of Trebizond)

Şekil 118. Trabzon Kalesi'nin günümüzdeki surlarının görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Gümüşhane Keçi Kalesi ve Surları

Gümüşhane-Bayburt yolunda bulunan Keçi Kalesi'nin kimler tarafından ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Gümüşhane'deki askeri yapılarla ilgili Stuart, Cevizlik mevkinde ağanın kontrolünde olan bir kale yapısından bahsetse de seyyahlar çoğunlukla Keçi Kalesi üzerinde durmuşlardır. Hamilton, Gümüşhane'den ayrıldıktan 13-14 mil sonra taşkın uçurumların zirvesinde Teke Kalesi adını verdiği bir yapı gördüğünü açıklamış ve bu kaleyi resimlemiştir.¹⁸⁷⁵

Hamilton'un Teke Kalesi olarak adlandırdığı günümüzde ise Keçi Kalesi olarak bilinen bu yapı çizimde dağların zirvesini taçlandır vaziyette kompozisyonun tam ortasında

¹⁸⁷⁵ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 137-138.

görülmektedir. Resmin solunda tepesindeki kalesiyle erişilemez yüksekliğe uzanan dağ görülürken sağında gitgide yükselen birkaç dağ sırası vardır. Resmin arka planında bu dağ sıraları görülürken yakın planda geniş düzlükler arasında ağaçlar ve iki figür belirlemektedir. Bir ayakta diğeri oturur vaziyette birbirleriyle konuşur vaziyette resmedilen figürler resmin durağanlığını bozmuştur. Sanatçı bu yöntemi hemen hemen tüm resimlerinde farklı şekillerde uygulamış ve bir şekilde durağanlıktan sıyrılmıştır. Osmanlı kıyafeti giydiği anlaşılan ve birtanesinin elinde silah benzeri bir malzemenin olduğu görülen bu figürlerin seyyahın yanında yer alan rehber veya koruması olduğu izlenimini yaratmaktadır. Kale dışında hiçbir yapının görülmeyeceği çalışmada ressam, dağın zirvesindeki kalenin yarattığı muhteşem görüntüyü belgelemek istemiştir. Sanatçı, dağların sağ yamaçlarını güneş ışıkları ile aydınlatıp sol bölümlerini karanlıkta bırakarak resimde ışık-gölge dengesini korumaya çalışmıştır (Şekil 154). Yerinde yapılan gözlemler sonucunda kale duvarlarının yakın zamanda onarımlar geçirdiği ve güçlendirildiği tespit edilmiştir (Şekil 155).

Şekil 119. Gümüşhane Keçi Kalesi, 1836 (Hamilton, Küçük Asya)

Şekil 120. Keçi Kalesi'nin günümüzdeki görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Southgate, dağın ulaşılabilir zirvesindeki kalenin konumuna değinmiş ve buranın Ksenofon ve On Binler'in denizi gördükleri ilk yer olabileceğine yer vermiştir.¹⁸⁷⁶ Ussher'in Murat Han'a gelmeden önce yapımını Cenevizlilere dayandırdığı tüm araziye hâkim yüksek bir dağın zirvesindeki kalenin Keçi Kalesi olduğu düşünülmektedir. Seyyah, kalenin yer yer ayakta yer yer yıkılmış olduğunu açıklamıştır.¹⁸⁷⁷ Rorit de Cenevizlilere atfedildiğini belirttiği bu kalenin zirvesine çıktığı belirtmiş ve buradaki höyük hakkında açıklamalarda bulunmuştur.¹⁸⁷⁸

Bayburt Kalesi ve Surları

Araştırmacılar, yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen bulgulardan yola çıkarak kalenin ilk iskân tarihini İlk Tunç Çağı'na dayandırsalar da kalenin Urartular Dönemi'nde ilk yerleşim yeri haline geldiği düşünülmektedir.¹⁸⁷⁹ Bölgenin farklı dönemlerde Pers, Pontus, Roma, Bizans, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı'nın hâkimiyetinde kaldığı düşünüldüğünde, kalenin birçok onarım geçirerek günümüze ulaştığı tahmin edilmektedir.

Yukarı Çoruh havzasında şehre hâkim bir noktada geniş bir yer kaplayan Bayburt Kalesi, şehre gelen tüm gezginlerin ilgisini çekmiştir. Kale hakkında ilk bilgiyi Stuart vermiştir. Seyyah, dikdörtgen bir mermer kütle üzerine kademeli olarak uzayan kalenin Ruslar tarafından geri çekilme sürecinde dış duvarının büyük bölümünün yıkılmış olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁸⁰ Ayrıca seyyah, dış duvarın bir tarafında arabesk bir korniş yer aldığını ve geçitlere kabaca bir aslan ve kaplan figürünün oyulmuş olduğunu belirtmiş ve kalenin o günkü durumu hakkında açıklamalarda bulunmuştur.¹⁸⁸¹ Bir yıl sonra şehre uğrayan Hamilton da Stuart'a benzer olarak bu figürler üzerinde durmuş ve kapı girişi üzerinde birkaç Arap harfleriyle oluşturulmuş yazıtlar ile kemerin altında her iki yanda kabaca oyulmuş büyük aslan kabartmalarının bulunduğunu açıklamıştır.¹⁸⁸² Ayrıca seyyah, Selçuklu kalesi olarak tanımladığı yapının Çoruh Nehri'nin geçtiği dar geçide hâkim biçimde geniş bir alana yayıldığını belirtmiştir ve kalenin genel görünümü ve içyapısı hakkında da ayrıntılı bilgiler paylaşmıştır.¹⁸⁸³ Hamilton'un hisarın kuzey batı köşesinin özenli biçimde onarılmış ve bitirilmiş olduğunu açıklaması o yıllarda büyük bir onarım geçirdiği işaret etmektedir.¹⁸⁸⁴ Hamilton'dan yaklaşık 20 yıl sonra Sandwith, Bayburt'un sarp bir tepenin zirvesine tünemiş büyük kaleye sahip olduğunu açıklamıştır.¹⁸⁸⁵

¹⁸⁷⁶ Southgate, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, s. 166.

¹⁸⁷⁷ Ussher, *A journey from London to Persepolis*, s. 680.

¹⁸⁷⁸ Rorit, *Identification of Mount Theches of Xenophon*, s. 465.

¹⁸⁷⁹ Süleyman Çiğdem ve Osman Emir, "Bayburt Kalesi'nin Prehistoriası ve Eski Çağı Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Kaleli Kentler ve Bayburt Kalesi Kongresi*, 26-27 Mayıs 2016, Bayburt, Gezegen Yayınları, ss. 25-26.

¹⁸⁸⁰ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 85.

¹⁸⁸¹ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 85.

¹⁸⁸² Hamilton, *Küçük Asya*, s. 181.

¹⁸⁸³ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 181.

¹⁸⁸⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 181.

¹⁸⁸⁵ Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, s. 42.

1860'da Ussher ise Bayburt Kalesi'nin 1828-1829 yılları arasında Ruslar tarafından yıkıldığı bilgisini tekrarlamış ve şehrin bu kale kalıntılarının eteklerinde kurulduğunu belirtmiştir.¹⁸⁸⁶

Tozer, kaleyi etrafından Çoruk Nehri'nin dolandığı izole bir kayanın tepesinde konumlandırmış ve surlarının kare ve yuvarlak kulelerle sağlamlaştırılmış olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁸⁷ Seyyah, kalenin iç bölümlerinde sarnıç olduğunu düşündüğü bir oda ile birlikte kilise ve cami yapılarının bulunduğunu açıklamış ve buralarda gördüğü yazıtlara dikkat çekmiştir. Seyyah, akşam saatlerinde ziyaretine gelen bir Ermeni rahip tarafından bu yazıtların tercüme edildiğini ve yapının Selçuklular tarafından yeniden inşasından bahsettiklerini bildirmektedir.¹⁸⁸⁸ 1891'de kaleme alınan "The Land of Ararat" adlı eserde ise şehrin üzerinde yükselen kalenin Ceneviz yapımı olduğu ileri sürmüştür.¹⁸⁸⁹

Kale çevresinde yaptığımız incelemeler sonucunda kalenin dış surların bir bölümünün ayakta kaldığı iç yapılarının çoğunun ise yıkılmış olduğu tespit edilmiştir. Eserlerde sözü edilen kitabe ve kabartmalara rastlanmamıştır (Şekil 156).

Şekil 121. Bayburt Kalesi'nin şehirden genel görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Tokat Kalesi ve Surları

Şehrin batı yönüne doğru uzayan yüksek bir dağın zirvesinde yer alan Tokat Kalesi'nin yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Roma döneminde pagan baskılarından kaçan bir grup Hristiyan'ın şimdiki Tokat Kalesi'nin bulunduğu sarp kayalıklara sığındığı ve burada

¹⁸⁸⁶ Ussher, *A journey from London to Persepolis*, ss. 678-679.

¹⁸⁸⁷ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 425-426.

¹⁸⁸⁸ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 425-426.

¹⁸⁸⁹ Anonymous, *The Land of Ararat*, s. 80.

“Dazimon” adındaki kaleyi inşa ettikleri ifade edilmektedir.¹⁸⁹⁰ Roma’dan sonra Bizans, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı yönetimleri tarafından kalenin onarım gördüğü bilinmektedir. Çok sayıdaki seyyah, eserlerinde yapıya yer vermiştir. 1787’de Howel; 19. yüzyılın başlarında Morier, Ouseley, Porter, Smith ve Dwight, Hamilton ve 1864’te Lennep kalenin mimari özellikleri ve yapım dönemi hakkında açıklamalarda bulunmuşlardır.

Howel, şehrin eski bir kalenin eteklerinde kurulduğunu belirtmekle yetinmiş, kale hakkında başka açıklamalarda bulunmamıştır.¹⁸⁹¹ Morier, Ouseley ve Porter ise devasa büyüklükteki kayanın zirvesini taçlandıran, savunma açısından yetersiz durumdaki kalenin parçalarının etrafa saçılmış olduğunu açıklamışlardır.¹⁸⁹² Ayrıca Porter, Strabon’un sözünü ettiği eski Berissa/Versiaa şehir kalesinin Tokat Kalesi olabileceğine yer vermiştir.¹⁸⁹³ Hamilton, burç duvarı ve kule kalıntı parçaları ile şahane bir görüntü verdiğini belirttiği yapıyı Bizans Dönemi’ne tarihlemiştir.¹⁸⁹⁴ Lennep, yapıda Pontus, Roma ve sonraki dönemlere ait onarım izlerinin bulunduğunu açıklamış ve diğer seyyahlar gibi kalenin harap durumda olduğunu, 15. yüzyılın başlarında gerçekleşen Timur saldırılarından itibaren kalenin onarılmadığını, devletin mali gücünün de buna imkân vermediğini açıklamıştır.¹⁸⁹⁵

Yerinde yapılan incelemelerde kalenin dış surlarının yakın zamanda onarım geçirdiği fakat iç plan özelliğinin korunmadığı tespit edilmiştir (Şekil 157).

¹⁸⁹⁰ Ali Özçağlar, “Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşmeler”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğraya Araştırmaları*, S.3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 69.

¹⁸⁹¹ Howel, *Through Armenia and Natolia or Asia Minor*, s. 102

¹⁸⁹² Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 335; Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 489; Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 702.

¹⁸⁹³ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 702.

¹⁸⁹⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 268-269.

¹⁸⁹⁵ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 218-219.

Şekil 122. Tokat Kalesi'nin yakın zamanda onarım gören dış surları (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Niksar Kalesi ve Surları

Şehrin kuzeyindeki tepeyi taçlandıran Niksar Kalesi'nin inşa tarihi tam olarak bilinmemektedir. Yapı; iç, orta ve dış olmak üzere üç bölümden oluşmakta olup iç bölümün Pontus izleri taşıdığı ve Roma, Bizans ve Türk devletleri zamanında yaşanan her savaştan sonra onarım geçirmiş olduğu bilinmektedir.¹⁸⁹⁶ Niksar'a uğrayan hemen hemen tüm gezginler yapı hakkında açıklamalarda bulunmuşlardır. 1809 tarihinde Niksar'da bulunan Morier, harap durumdaki kalenin sur ve kulelerinin Türkler tarafından yapılmış olabileceği üzerinde durmuştur.¹⁸⁹⁷ Porter ise Morier'den farklı olarak kalenin durların sağlam görümlü olduğunu ve geçmişin ihtişamını taşıdığını ifade etmiştir.¹⁸⁹⁸ Amerikalı misyonerler Smith ve Dwight ise 1830'da iç kale kapı ile duvarlarının hala ayakta olduğu bilgisini paylaşmışlardır.¹⁸⁹⁹ Hamilton, yapının çok sayıda onarım geçirdiğinin belirgin olduğunu, son halinin büyük çoğunlukla Türk dönemi izleri taşıdığını açıkladıktan sonra iç kaledeki Roma Dönemi'nden kalma kemerler üzerinde durmuştur.¹⁹⁰⁰ Lennep kalenin yedi kapısının bulunduğunu, kulelerden birinin Komnenos Hanedanlığı'nın izlerini taşıdığını, yapının geri kalan bölümlerinin Anadolu Selçuklu yapımı olduğunu açıklamıştır.¹⁹⁰¹ 1899'da Anderson kale hakkında açıklamalarda

¹⁸⁹⁶ Tuncer Baykara, "Niksar Kalesi ve Tarihi", *Türk Kültürü ve Araştırmaları*, S. XXIV/2 Ankara 1986, ss. 80-81.

¹⁸⁹⁷ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 333.

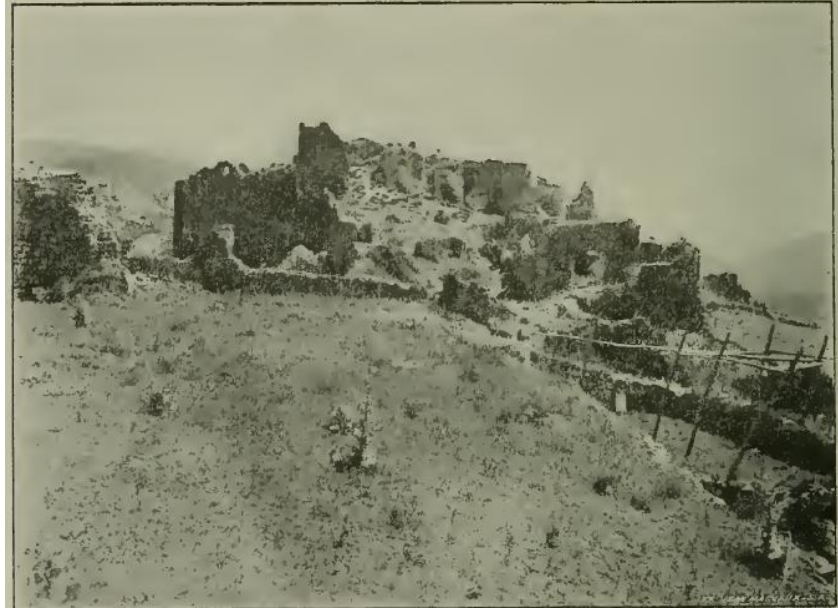
¹⁸⁹⁸ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 700

¹⁸⁹⁹ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, ss. 46-47.

¹⁹⁰⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 264.

¹⁹⁰¹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 335-336.

bulunmuş ve kaleyi fotoğraflamıştır.¹⁹⁰² Fotoğrafta Niksar Kalesi'nin duvarları yıkık olup harabe biçiminde görünmektedir (Şekil 158). Yerinde yapılan incelemelerde kale surların küçük bir bölümünün yakın zamanda onarım geçirdiği fakat büyük bölümünün yıkılmış olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 123. Niksar Kalesi, 1899, (Anderson, A Journey of Exploration in Pontus)

Turhal Kalesi ve Surları

Kale, kuzey-güney yönlü akan Yeşilırmak Nehri'nin doğusundaki yüksek bir dağın zirvesinde yer almaktadır. Kalenin yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Pontus Dönemi'nde inşa edildiği, Romalıların şehri ele geçirilmesi esnasında büyük bir hasara uğradığı ve bu dönemde büyük bir onarım geçirdiği, takiben Bizans ve Selçuklular tarafından çok kez onarıldığı nihayet Osmanlı'nın şehri ele geçirmesi ile son şeklini aldığı ifade edilmektedir.¹⁹⁰³ Şehri ziyaret eden Morier, Porter, Hamilton ve Anderson gezi yazılarında kaleye yer vermişlerdir.

19. yüzyılın başlarında Morier, kalenin duvarları yıkık harabe görünümünde olduğu bilgisini paylaşmıştır.¹⁹⁰⁴ Porter ise eserinde kaleye değinmekle yetinmiş, yapının mimari özellikleri üzerinde durmamıştır.¹⁹⁰⁵ Hamilton, kalenin yakın geçmişe ait görünümü olsa da bazı bölümlerinin Antik Dönem izleri taşıdığını ve kayanın içine doğru geçit bulunduğunu açıklamıştır.¹⁹⁰⁶ Ayrıca seyyah, Strabon'un açıklamalarından yola çıkarak buranın tarihi Gazova

¹⁹⁰² Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, s. 58.

¹⁹⁰³ Özçağlar, "Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşmeler", s. 72.

¹⁹⁰⁴ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, ss. 335.

¹⁹⁰⁵ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 704.

¹⁹⁰⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 275-276.

olabileceğini; başka açıklamalara göre ise kalenin Pontus şehri Talauri veya Talaura mevkesinin üstünde durduğunun varsayıldığını belirtmiştir.¹⁹⁰⁷ Anderson ise kalenin çoğunlukla Bizans Dönemi özellikleri taşıdığını, Hamilton'un kalede gördüğünü belirttiği bazı yapı unsurlarına rastlamadığını bununla birlikte daha Munro tarafından önce üzerinde durulan çanak-çömleklerin yerinde olmadığını açıklamıştır.¹⁹⁰⁸ Seyyah, seyahatnamesinde paylaştığı bu bilgilere ilaveten Turhal Kalesi'nin bulunduğu bir fotoğrafı da eklemiştir. Fotoğrafta yüksek bir dağın zirvesini taçlandıran bir kale ve bu dağın alt eteklerinde yer bulan çok sayıda ahşap yapı görülmektedir. Evlerin çoğunun ahşap malzemenen iki katlı olarak yapıldığı anlaşılmaktadır (Şekil 159). Yerinde yaptığımız incelemelerde kale sur ve kulelerinin büyük bölümünün yıkılmış olduğu tespit edilmiştir (Şekil 160).

Şekil 124. Turhal'ın genel görünümü ve kalesi, 1899 (Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*)

¹⁹⁰⁷ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 276.

¹⁹⁰⁸ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 70-71.

Şekil 125. Turhal Kalesi'nin uzaktan günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Amasya Harşena Kalesi

Harşena Dağı'nın zirvesinde olması nedeniyle "Harşena Kalesi" olarak da adlandırılan Amasya Kalesi'nin Erken Tunç Çağı'nda (MÖ 3200) inşa edildiği bilinmektedir.¹⁹⁰⁹ Amasya köklü tarihi ile tüm gezginlerin dikkatini çekmiş olup özellikle kale ve Kral Kaya Mezarları sayyahlar tarafından fazlaca ilgi görmüştür. Yapı üzerinde ilk duran seyyah Wilkinson olmuştur. Gezgin, kaleyi Yunanlara dayandırmış ve şehzadelerin hükümdar olana kadar burada yaşadığına yer vermiştir.¹⁹¹⁰ Morier ise kalenin surlarının hasar görmüş olduğunu ve şehrin savunmasını yapabilecek durumda olmadığını vurgulamıştır.¹⁹¹¹

Porter, şehirde bulunduğu sırada kalede incelemeler yapmış, kalenin alt sur ve kulelerinin yıkılmış olsa da temellerinin belirgin olduğunu, piramidal zirvesinde eski kalenin kulelerinin çürüdüğünü, kale yamacında ise kral mezarlarının bulunduğunu açıklamıştır.¹⁹¹² 1836'da şehirde bulunan ve incelemeler yapmak için dağın etrafından dolanarak kaleye çıkan Hamilton, akropolisin üzerinde eski zamanların mimarisine ait çok az sayıda kalıntı bulduğunu, duvar ve kulelerin bir kısmı ile bir yeraltı geçidi dışında hiçbir şey kalmadığını ve ayakta duran duvarların büyük kısmının iki Helenistik kule haricinde Bizans veya Türk yapımı olduğunu

¹⁹⁰⁹ Yüksel ve Dönmez, "Amasya (Harşena) Kalesi 2009 Arkeojeofizik Araştırmaları", ss. 13.

¹⁹¹⁰ Wilkinson, *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, s. 66.

¹⁹¹¹ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 338.

¹⁹¹² Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 707-709.

açıklamıştır.¹⁹¹³ Ayrıca Hamilton, kaledeki en ilginç kalıntının Ünye, Tokat, Turhal ve Zile kaleleri gibi kayalık mevkiilerde benzer biçimde kurulmuş başka kalelerde de görmüş olduğu yeraltı merdivenlerine yakın benzerlik taşıyan Strabon’unda değindiği yeraltı geçidi olduğunu belirtmiştir.¹⁹¹⁴ Lennep de Hamilton gibi incelemeler yapmak için nehir yatağının en kenarından çok aniden yükselen, yaklaşık 800 veya 1000 fit üzerinde duran kaleye çıkmış ve burada hâlen hatırı sayılır kalıntılar olduğunu açıklamıştır.¹⁹¹⁵ Ayrıca seyyah, nehir ile tepenin eteği arasında çok daha iyi durumda olan başka bir kale daha bulunduğunu ifade etmiştir. Seyyahın üzerinde durduğu kale “Kızlar Sarayı” olarak adlandırılan yapı olmalıdır. Hamilton’un üzerinde durduğu kaya içine doğru inen merdiven Lennep’in de ilgisini çekmiş ve bu yapı unsuru hakkında açıklamalarda bulunmuştur.¹⁹¹⁶ Tozer de diğer seyyahlar gibi kaleyi yakından incelemek istemiş ve dağı dolanarak zirveye çıkmak yerine Kızlar Sarayı’na çıkan dik merdivenlerden ilerlediklerini ve kısmen Pontus kısmen Anadolu Selçuklu yapısı olan sarayı ve kral mezarlarını çevreleyen alt surlara ulaştıklarını ifade etmiş ve buradan üst kaleye kısa bir çıkışın bulunduğunu açıklamıştır.¹⁹¹⁷ Bu surların Mitridates’i yenen Ponpey tarafından yıkıldığını, onarıldıktan sonra ise Ankara Savaşı’nda Sultan Bayezid’ı yenen Büyük Timur’un yedi aylık kuşatmasına direndiğın ayrıca seyyah tarafından kaydedilmiştir.¹⁹¹⁸

Ouseley, Badger, Smith ve Dwight eserlerinde şehrin karşısındaki dik bir dağ yamacın zirvesinde eski bir kalenin bulunduğunu belirtmekle yetinmişlerdir.¹⁹¹⁹ Yerinde yapılan incelemelerde kalenin dış surlarının bir bölümün ayakta, iç kısımlardaki surların ise büyük oranda yıkılmış olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kale içerisinde arkeologlar tarafından kazı çalışmalarının yapıldığı görülmüştür (Şekil 161).

¹⁹¹³ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 281-282.

¹⁹¹⁴ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 281-282.

¹⁹¹⁵ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 87-88.

¹⁹¹⁶ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, ss. 88-89.

¹⁹¹⁷ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 32-33.

¹⁹¹⁸ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 32-33.

¹⁹¹⁹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 494; Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 37.

Şekil 126. Amasya Harşena Kalesi günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Osmancık Kandiber Kalesi

Çorum'a bağlı Osmancık'ın içerisinde geçen Kızılırmak Nehri'nin kuzeyindeki yüksek bir dağın zirvesinde yer alan kalenin inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte mevcut bulgular Helenistik veya Roma döneminde yapıldığını işaret etmektedir.¹⁹²⁰ Osmancık'a uğrayan çok sayıda seyyah eserlerinde kale hakkında açıklamalarda bulunmuştur. 1809'da Osmancık'a gelen Morier, kaleyi ulaşılması oldukça zor yükseklikte sağlam bir yapı olarak tasvir etmiş ve inşa özelliklerinden yola çıkarak Türk yapımı olabileceğini ifade etmiştir.¹⁹²¹ Ouseley de kalenin yüksek kayalıklar üzerinde ve devasa büyüklükte olduğunu ifade etmekten ötesine gitmemiştir.¹⁹²² Porter ise geniş yer kaplayan kalenin görünen haliyle Strabon'un tarifine çok uygun olduğu paylaşmıştır.¹⁹²³

Ainsworth, kendisinden önceki seyyahlardan farklı olarak kalenin Bayezid zamanında ek bir yapı ile güçlendirildiği bilgisini vermiş ve kalenin dağın sarp kenarları boyunca zikzak bir yön izleyen mazgallı ve siperli surların yanı sıra dışından yükselen dikilitaş benzeri çeşitli biçimlerde girintilere sahip olduğunu paylaşmıştır.¹⁹²⁴ Ainsworth,, Osmancık kalesinin bulunduğu dağın yanındaki başka bir kaya yamacında oyulmuş mezar mağaraları bulunduğunu

¹⁹²⁰ Fatih Müderrisoğlu, "Anadolu'da Önemli Bir Kültürel ve Dini Merkez: Osmancık", *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu (Tebliğler ve Müzakereler)*, 01-03 Ekim 2004, s. 605

¹⁹²¹ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 342.

¹⁹²² Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 498.

¹⁹²³ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, s. 716.

¹⁹²⁴ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, ss. 97-98.

açıklamıştır.¹⁹²⁵ Anderson, kalenin 400 fit yüksekliğe aniden yükselen sarp bir kayanın zirvesinde bulunduğunu, nehir kıyısındaki tepenin eteğindeki kulelerle çevrili sağlam bir geçit ve kaleyi güçlendirmek için tasarlanmış üçgen payandalarla desteklenen sur parçası dışında tepenin daha erişilebilir bölümlerinden çok az şey kaldığını kaydetmiştir.¹⁹²⁶ Ayrıca seyyah, Ainsworth'a atıfta bulunarak yarım yüzyıl önce kalenin daha sağlam olduğunu açıklamış ve eserinde kalenin de belirttiği bir fotoğraf paylaşmıştır.¹⁹²⁷ Fotoğrafta, Kızılırmak Nehri'nin karşısındaki birkaç evin hemen yanından aniden yükselen zirvesinde kale surlarının belirgin olduğu dağ kütlesi görünmektedir (Şekil 162). Yerinde yapılan gözlen ve incelemelerde kalenin bulunduğu dağın yamaçlarındaki surlarla birlikte bir kısım bölümün yakın zamanda onarım geçirmiş olduğu tespit edilmiştir (Şekil 163).

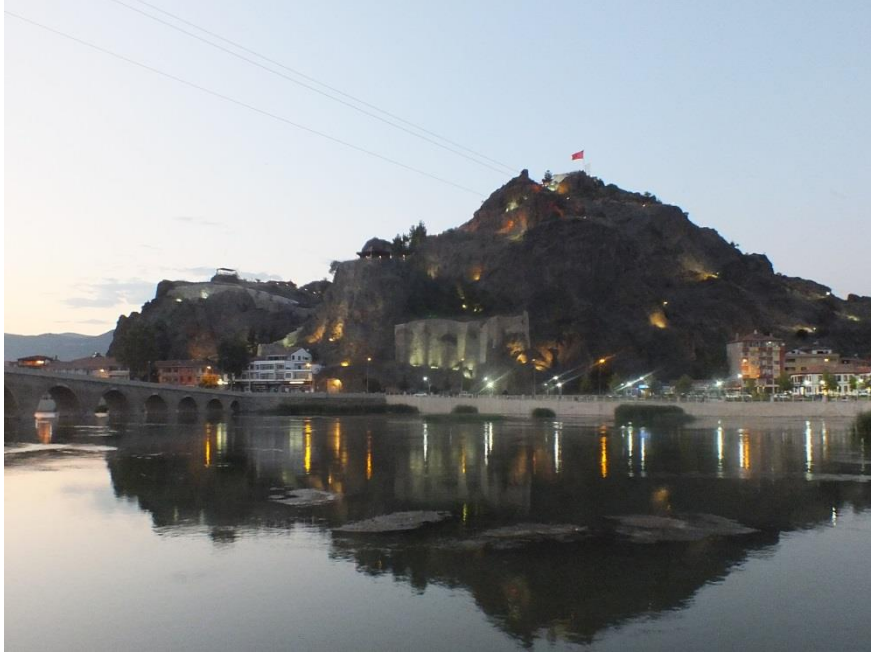

Şekil 127. Osmancık Kalesi, 1899 (Anderson, A Journey of Exploration in Pontus)

¹⁹²⁵ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, ss. 97-98.

¹⁹²⁶ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 101-102.

¹⁹²⁷ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 101-102.

Şekil 128. Osmancık Kalesi'nin güneyden günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

6. Şehirlerdeki Antik Mimari

Anadolu toprakları günümüze kadar birçok kadim medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu medeniyetler arkalarında taşınır ya da taşınmaz çok sayıda eser bırakmışlardır. Kendilerinden sonra gelen medeniyetler kalan bu zengin eserleri korumuşlar ve geliştirmişlerdir. Şehirler, kaleler, saraylar, tapınaklar, mezarlar kalan kalıntıların bir bölümünü oluşturmaktadır. Kaleler başka bir başlık altında incelendiği için seyahatnamelerde yer bulan diğer antik kalıntılar bu bölümde değerlendirilmiştir.

Seyahatnamelerin bir bölümü çok fazla olmasa da antik kalıntılar hakkında bilgiler içermektedir. Osmanlı topraklarında seyahat eden seyyahlardan Hamilton, Lennep ve Tozer seyahatnamelerinde antik kalıntılara en çok yer veren seyyahlar olmuştur. Bu seyyahların haricinde geldikleri tarih sırasına göre Howel, Morier, Ouseley, Kinneir, Porter, Smith ve Dwight, Texier ve Pullan, Ainsworth, Badger, Smyth, Mounsey, Lynch ve Anderson Orta ve Doğu Karadeniz'de bulunan antik kalıntılar hakkında açıklamalarda bulunmuşlardır.

Seyahatnamelerde en fazla Amasya'daki Kral Kaya Mezarları üzerinde durulmuş olsa da Hitit uygarlığının izlerini taşıyan Çorum-Alaca'daki höyük ve Boğazkale'deki Yazılıkaya anıtları ile Hattuşa antik şehir kalıntıları özellikle Hamilton, Lennep ve Tozer'in seyahatnamelerinde büyük yer bulmuştur. Samsun'daki Amisos, Sinop'taki antik sütun ve mezar kalıntıları, Tokat'taki Pontus kaya mezarları ve Komana antik kalıntıları, Trabzon'daki

Pontus saray kalıntıları, Giresun Adası'ndaki tapınak kalıntıları ve Fatsa'daki Pontus kalıntıları inceleme alanımıza giren 16 seyahatnamede yer bulmuştur.

Hamilton, Sinop'ta bulunduğu sırada şehirde eski zamanların şanlı binalarından, muhteşem koridorlarından müteakip prens ve hükümdarların şehiri süslediği harika tapınaklardan hiçbir şey kalmadığını ifade etmektedir.¹⁹²⁸ Dönüşte bir lahit daha gördüğünü belirten seyyah, ayrıca Alaeddin Camii olduğunu sanılan bir yapının sütunlarının antik dönemden kaldığını ifade etmektedir.¹⁹²⁹ Seyyah, şehrin doğusunda karşılaştığı ve sarnıç olduğunu düşündüğü bir yapının mimari özellikleri hakkında da bilgiler paylaşmıştır.¹⁹³⁰

Seyyahlar daha çok Samsun'daki antik Amisos şehrine ait kalıntılarla ilgilenmişlerdir. Özellikle Hamilton, bu antik kalıntılarla ilgili detaylı bilgiler veren seyyah olmuştur. Seyyah Samsun'a ulaştığında ilk olarak Amisos Harabeleri'ni ziyaret etmiş ve bu yerleşkede Helenistik duvarlar gördüğünü belirtmiştir.¹⁹³¹ Samsun'dan sonra Vezirköprü'ye uğrayan seyyah burada birkaç yazıt kopyaladığını ifade etmektedir.¹⁹³² Badger ve Smyth ve Tozer, Amisos antik şehirden geriye önemsiz birkaç kalıntıdan başka bir şey kalmadığını belirten diğer seyyahlar olmuştur.¹⁹³³

Ordu'daki antik yapılar hakkında bilgi paylaşan seyyahlar Kinneir ve Hamilton olmuştur. Kinneir, Samsun'dan, Trabzon yönüne doğru seyahatini gerçekleştirirken Fatsa'ya da uğramış ve buradaki antik Polemonium yerleşkesinin izlerini aramış; Hamilton ise Ordu'nun yakınında bulunan antik Cotyora'nın kalıntıları hakkında bilgiler paylaşmıştır.¹⁹³⁴

Giresun'a gelen seyyahların birkaçı antik Kerasus veya Pontus şehri Pharnacia'nın izlerini aramışlardır. Kinneir, Antakya'da olduğu gibi uçurumların yamacları ile tepelerin zirvesinde yeşil taştan yontulmuş antik surlara ait parçalarının bulunduğunu belirtmiştir.¹⁹³⁵ Hamilton ise Giresun Adası'nın Apollonius Rhodidus'un iki Amazon kraliçesi Ottere ve Antiope tarafından dikilmiş olduğu söylenen Mars (Merih) tapınağıyla ünlü olarak bahsettiği Aretias Adacığı olduğunu açıklamıştır.¹⁹³⁶

¹⁹²⁸ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 237.

¹⁹²⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 240.

¹⁹³⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 240.

¹⁹³¹ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 222-223.

¹⁹³² Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 252-253.

¹⁹³³ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 14-15; Smyth, *A Year with the Turks*, s. 149; Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 9-10.

¹⁹³⁴ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 321-322; Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 205-206.

¹⁹³⁵ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, ss. 327-328.

¹⁹³⁶ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 202.

Trabzon'daki antik kalıntılarla ilgili olarak ilk bilgiyi veren Kinneir, Trabzon'a altı çift kapı ile girildiğini ve bu kapılardan Erzurum kapısı üzerinde Roma yazıtı gördüğünü açıklamıştır.¹⁹³⁷ Brant'ta Kinneir'e benzer olarak kapı üzerindeki kitabe hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Brant'a göre surlarda çok sayıda taş ve kitabe kullanılmış olup Hristiyan piskoposu ile Konstantinopolis imparatorlarından birine atıfta bulunan bu yazıt da onlardan biridir ve buraya sonradan konulmuştur.¹⁹³⁸ Stuart da benzer olarak surların antik malzemeler kullanılarak inşa edildiğini belirtmiş ve surlar üzerinde gördüğü bir Roma kartalına dikkat çekmiştir.¹⁹³⁹ Hamilton, kendisinden önceki seyyahların da üzerinde durduğu Erzurum kapısı üzerindeki yazıtın Erzurum Konsolos Vekili Mr. Abbot'un yardımlarıyla tercüme ettiğini iç kapının batı yanındaki üst eşiğin İyonik friz veya korniş tarzında harika biçimde çalışılmış bir parçadan oluştuğunu açıklamıştır (No. 1).¹⁹⁴⁰ Texier ve Pullan, Roma İmparatoru Hadrianus'un Trabzon'da tapınaklar, revaklar, bazilikalar ve liman inşa ettirdiğini fakat bu yapılardan hiçbirinin şehirde buldukları döneme ulaşamadıklarını açıklamışlardır. 1876'da Trabzon'da bulunan Bryce, şehirde Roma süslemeleriyle kaplı birkaç mermer parçası dışında gözle görülecek çok az Antik Çağ izi olduğunu açıklamıştır.¹⁹⁴¹ Lynch ise kendisinden önceki seyyahlardan farklı olarak Ayasofya Camii'nden yaklaşık bir kilometre güneydoğu yönünde bir pagan tapınağının iki duvarın alt kısımlarının ayakta kaldığını açıklamıştır.¹⁹⁴²

Tokat Komana Antik Şehiri

1740'da Pococke, 1809'da Morier, 1812'de Ouseley, 1818'de Porter, 1830'da Amerikalı Misyonerler Smith ve Dwight, 1836'da Hamilton ve 1864'te Lennep Tokat'ın yaklaşık 10 kilometre doğusunda, Niksar-Almus yol ayrımında yer alan antik Komana şehri ve çevresindeki kaya mezarları hakkında paylaşımlarda bulunmuşlardır.

Pococke, sadece antik şehirin varlığına değinirken Morier, Tokat'ın doğu girişinde Komana Pontika'nın bir parçası olabileceği ihtimali üzerinde durduğu yüzeyi süslü ve odaların kazıldığı bir kaya parçası gördüğünü belirtmiştir.¹⁹⁴³ Ouseley de Niksar'da bulunduğunu belirttiği birkaç antik kalıntı hakkında bilgi verdikten sonra Niksar dönüşü bu kaya mezarını görmüş ve yapının Hristiyanlıkla bağlantısı üzerinde durmuştur. Amerikalı Misyonerler Smith ve Dwight'de Ouseley'e benzer olarak antik şehirde Bellona ve Chrisostom Manastırlarının yer almalarından kaynaklı olarak Hristiyanlar için önemine yer vermiştir. Lennep ise diğer

¹⁹³⁷ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s. 338.

¹⁹³⁸ Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", s. 189.

¹⁹³⁹ Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia*, s. 344.

¹⁹⁴⁰ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 132; Bkz. Ek 19.

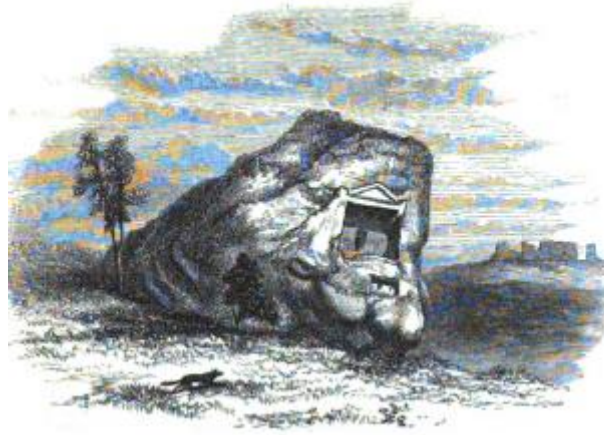
¹⁹⁴¹ Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, ss. 385-386.

¹⁹⁴² Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, s. 28.

¹⁹⁴³ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, s. 334.

seyyahlara benzer olarak Gümenek'te Komana Pontika kalıntılarının bulunduğunu açıklamış ve nehrin yakınındaki şehrin dağılmış tuğla ve kesme taş parçaları, yer yer bir duvar veya kısmen yıkılmış bir tonoz kalıntısı şeklinde alçak bir tepeden oluştuğunu paylaşmıştır. Seyyah ayrıca şehrin yukarısında gördüğü kaya mezarının çizimini yapmıştır.

Ouseley, açıklamalarının yanı sıra Gümenek'te gördüğü kaya mezarını da çizmiştir (Şekil 164). Çizimde kompozisyonun merkezinde ortasında süslü bir kaya mezarı, onun hemen altında da başka bir kaya mezarının görüldüğü büyük bir kaya kütleli durmaktadır. Üçgen alınlıklı üstteki kaya mezarının oyulmuş dikdörtgen kapısının ortasında küçük ölçekli dikdörtgen bir açıklık bulunmaktadır. Seyyah, bu yapıyı Aziz Chrysostom'un mezarı olarak göstermiştir. İnsan figürünün bulunmadığı çizimde kayanın hemen önünden geçen tilki benzeri bir canlı çizime hareketlilik katmıştır. Seyyah diğer çalışmalarında olduğu gibi bu çalışmasında da ışık-gölgeye ve perspektife büyük önem vermiş ve titiz bir çalışma ortaya koymuştur.

Şekil 129. Tokat-Gümenek'teki kaya mezarı (Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 323)

Kaya mezarının seyyahların belirttiği gibi Hristiyanlıkla veya azizlerle ilgisi olmadığı bilinmektedir. Mezarın giriş kapısında bulunan Grekçe kitabede "Teofile" adında bir kadın ismi geçmekte olup yapı bazı araştırmacılar tarafından MS 1 ve 2. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.¹⁹⁴⁴ Yapının önündeki açıklama levhasında ise MÖ 3 ve 2. yüzyıllar arasında, Helenistik Dönem'den kaldığı yazmaktadır. Yerinde yapılan inceleme ve gözlemler sonucunda kaya mezarının yakın bir zaman önce büyük bir hasar aldığı ve parçalarının etrafa saçılmış olduğu tespit edilmiştir (Şekil 165).

¹⁹⁴⁴ M.Özdemir, *Medeniyetler Beşiği Tokat*, <http://www.tokat.gov.tr/medeniyetler-besigi-tokat>, 03.03.2015

Şekil 130. Gümenek yakınlarındaki kaya mezarı (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Anderson, Niksar dönüşü Gümenek'e uğramış, buradaki kalıntılar arasında antik izler aramış olsa da bulamadığını, tek kalıntının yakındaki köprüde bulunan yazıtlar olduğunu ifade etmiş ve yeri fotoğraflamıştır (Şekil 166).¹⁹⁴⁵ Ayrıca seyyah, Hristiyanlar için haç yeri olarak kabul edildiğini belirttiği kaya mezarı üzerinde de durmuştur.¹⁹⁴⁶

Şekil 131. Komana antik şehiri harabeleri, 1899 (Anderson, A Journey of Exploration in Pontus)

Yerinde yapılan incelemelerde Antik Komana şehrin etrafının tel örgüler çevrilmiş olduğu görülmüştür. Bu nedenden dolayı şehir kalıntlarına ulaşamamış olup uzaktan fotoğraflama yapılmıştır (Şekil 167).

¹⁹⁴⁵ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 63-67.

¹⁹⁴⁶ Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 63-67.

Şekil 132. Komana (Gümenek) Antik Şehir'in uzaktan görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Seyahatnamelerde Gümüşhane, Bayburt, Rize ve Artvin ile buralara bağlı yerleşkelerde yer alan herhangi bir antik kalıntıya yer verilmemiştir.

Amasya'daki Kral Kaya Mezarları

Yapı, çok sayıda seyyahın ilgisini çekmiştir. Morier, şehre ulaştığında kalenin bulunduğu dağın göze çarpıcı yüksek bir noktasındaki kayalıkların içerisinde dikkat çekici beş anıt gördüğü belirtmiş bu anıtları yakından incelemek için kayalıkları tırmanmıştır. Seyyah, kale kalıntılarını geçtikten sonra ilki üçgen süslemeli cepheye sahip ve ikisi önlerinde platform bulunan üç oyulmuş odaya ulaştıklarını, solda bulunan diğer iki taneye ise ulaşım olmadığını ifade etmiş ve yapı özellikleri hakkında açıklamalarda bulunmuştur.¹⁹⁴⁷ Seyyah, kaya mezarlarının kökeni hakkında bilgi sahibi olamamalı ki St. Chrysostom'a atıfta bulunarak bu yapıların azizlerin izdivaya çekildiği manastırlar olarak göstermiş fakat belirtilerinin olmadığını da eklemiştir.¹⁹⁴⁸ Ouseley ise kayalıklarda gördüğü beş anıtın konumu hakkında açıklamalarda bulunduktan sonra bu yapıların Erken Hristiyan dönemine ait manastırlar mı yoksa Pontus krallarına ait mezarlar mı olduğunun daha önce keşfedilmiş olabileceği üzerinde durmuş fakat bu kayalıkların kraliyet sarayını ve mezarları barındırdığını Hristiyan Çağı'ndan 30 yıl önce Amasya'da doğmuş olan Strabon'un ifade ettiğini açıklama ihtiyacı duymuştur.¹⁹⁴⁹ Seyyah ayrıca kaya mezarlarının gravürlerini de çizmiştir.

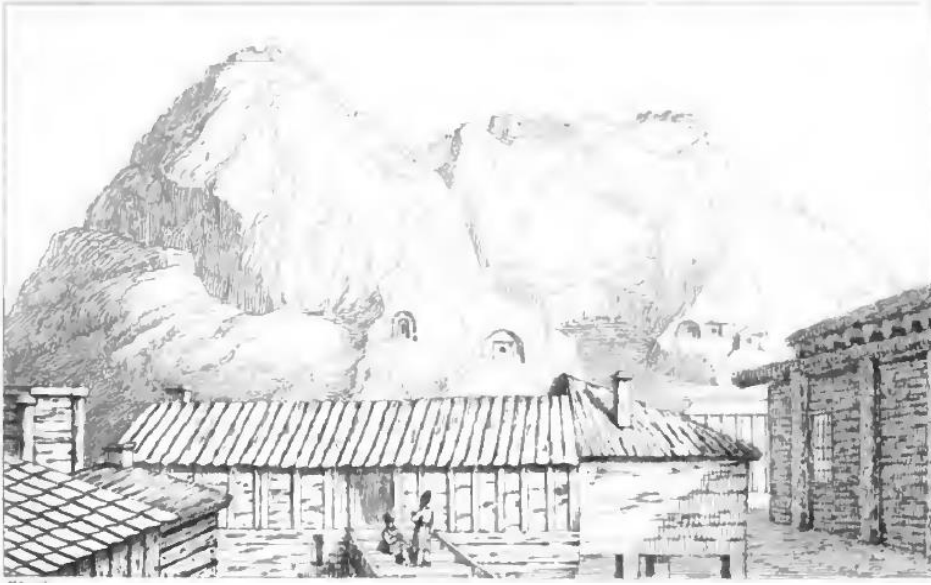
Gravür, 1812 yılının Ağustos ayında çizilmiş olup yüksek dağların zirvesine kondurulmuş olan "Amasya Kalesi'ni" ve "Pontus Kral Kaya Mezarları'ni" konu almıştır.

¹⁹⁴⁷ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, ss. 338-339.

¹⁹⁴⁸ Morier, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*, ss. 338-339.

¹⁹⁴⁹ Ouseley, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, s. 494.

Resmin yakın planında görülen birkaç oluklu kiremit örtüsüne sahip beşik çatılı ahşap yapı, o günün mimarisi hakkında ipuçları vermektedir. Yine yakın planda evlerin hemen önünde, geleneksel kıyafetleri içerisinde sohbet ederken çizilmiş iki figür çizime hareketlilik katmıştır. Işık ve gölge etkisine çizimlerinde yer veren seyyah, arka planda beliren yüksek dağın doku özelliğini başarılı bir şekilde yansıtmıştır. Veba salgınından dolayı dağın yamacındaki Pontus Kral Mezarları'na gidemeyen seyyah, resminde bu kalıntılara yer vererek üzüntüsünü azaltmaya çalışmış görünmektedir (Şekil 168). Yerinde yapılan gözlemlerde çizimin oldukça gerçekçi yapılmış olduğu tespit edilmiştir (Şekil 169).

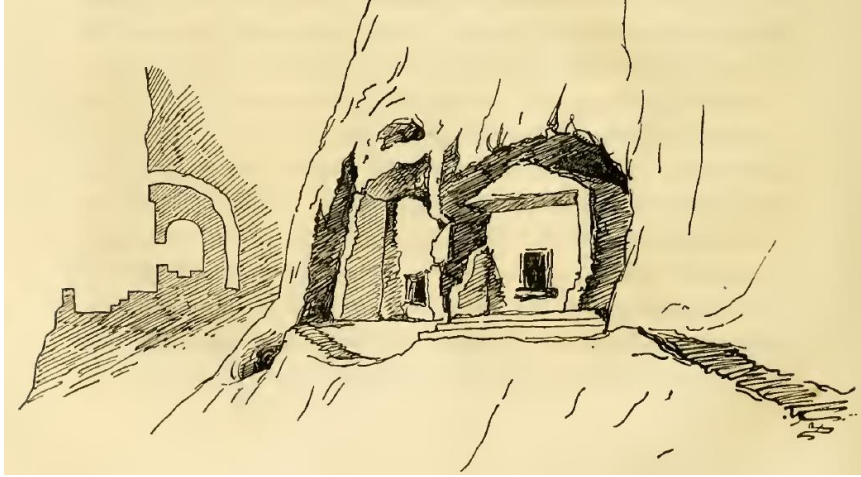
Şekil 133. Harşena Kalesi ve Kral Kaya Mezarları, 1812 (Ouseley, Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia)

Şekil 134. Amasya Kalesi ile Pontus Kral Kaya Mezarlarının günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

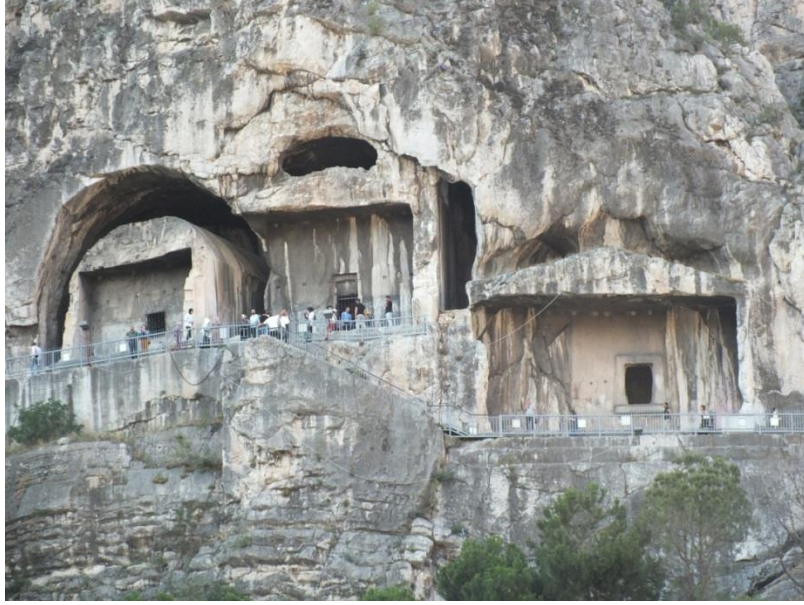
İngiliz seyyah Porter, kaya mezarlarını incelemek amacıyla bir rehber eşliğinde hareket etmiş ve ulaşabildiği üç kaya mezarını ayrıntılı olarak betimlenin yanında çizimini de yapmıştır.¹⁹⁵⁰

Zaman kaybına uğramamak için sanatçı tarafından hızlı bir şekilde çizildiği anlaşılan ve taslak niteliği taşıyan bu çizimde, ikisi yakın planda biri uzakta olmak üzere üç kaya mezarı yer almaktadır. Seyyahın betimlemelerinde de yer alan dar merdivenle ulaşım sağlanan kaya mezarları, dağın oyulması ile elde edilmiş mekânlar olarak görülmektedir. Yakın planda konumlanmış olan mezar üçgen alınlığı ile dikkat çekiçidir. Tarama çizgileri kullanılarak oluşturulan çizimde sanatçı yapıların genel karakterini belgelemek istemiştir (Şekil 170) Mezar anıtlarının o günkü haliyle günümüze ulaşmış olduğu, yerinde yapılan incelemelerde tespit edilmiştir (Şekil 171).

Şekil 135. Pontus Kralları I. Mitridates, Ariobarzan ve II. Mitridates'in Kaya Mezarlarının çizimleri, 1818 (Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*)

¹⁹⁵⁰ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 709-711.

Şekil 136. Pontus Kralları I. Mitridates, Ariobarzan ve II. Mitridates'in Kaya Mezarlarının günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

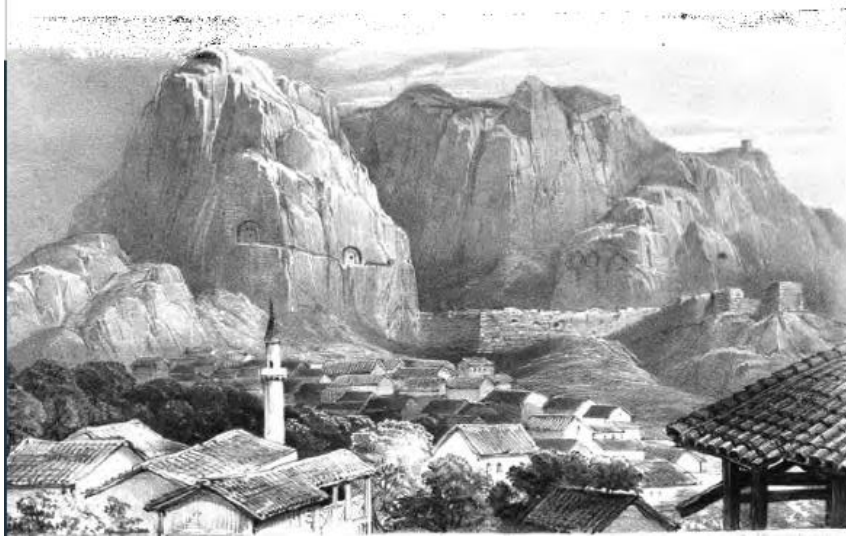
Seyyah anıtları Mitridates Dönemi'ne tarihlemiş, şehrin Roma tarafından ele geçirilmesinden sonra içerisindeki mezarların Pompey tarafından Sinop'a gönderildiğini ileri sürmüştür.¹⁹⁵¹ Smith ve Dwight ise eserlerinde zirvesinde kalenin bulunduğu dağın kenar uçurumunda hangi geleneğe ait olduğu bilinmeyen derviş hücreleri gibi birkaç açıklık olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁹⁵² Anıtları yakından inceleyen diğer bir seyyah Hamilton olmuştur. Seyyah, kalenin hemen altında, güneyde, Strabon'un Βασιλεων μνηματα olarak andığı üçü batı, ikisi doğuya doğru olmak üzere 5 ünlü kral mezarı bulunduğunu açıklamış ve yapıların mimari özellikleri üzerinde durmuştur.¹⁹⁵³ Ayrıca Hamilton'ın "Asia Minor, Pontus and Armenia with Some Account of Their Antiquities and Geology" adlı eserinin giriş bölümünde yer alan bir gravür, Amasya Kral Kaya Mezarları'nı konu almıştır. Şehrin güney yamacındaki yüksek bir noktadan çizildiği anlaşılan resmin arka planında, güney yamacındaki kaya mezarları ve tepesindeki kalesi ile devasa yükseklikteki dağ görülürken yakın planında ağaçlar ve bahçeler arasında beliren kırma çatılı evler ve aralarından yükselmiş olan cami minaresi belirmektedir. Seyyah, gördüğü manzarayı belgelemek amacıyla resmi, duygu ve hislerini katmadan realist bir anlayışla yapmıştır. Tüm kompozisyon kağıdın neredeyse tamamını kaplamış ve ressam asıl vurgulamak istediği mezarları merkeze almıştır. Sanatçı, eserde perspektif ve ışık gölgeden yararlanarak derinliği kusursuz bir şekilde yansıtmıştır. Gravürden yola çıkarak bahçeler içindeki Amasya evlerinin ahşap malzeme kullanarak bir ya da iki katlı olarak inşa edildiği ve

¹⁹⁵¹ Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, ss. 711-712.

¹⁹⁵² Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, s. 37.

¹⁹⁵³ Hamilton, *Küçük Asya*, s. 282-283.

kiremit kaplı beşik çatı ile örtüldüğü sonucuna varabiliriz. Evlerin arasından sivrilmiş olan tek şerefeli cami minaresi resme hareketlilik katmıştır. Resimden yola çıkarak yıkık kale surlarının harabe şeklini aldığı ve onarıma ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır. Resim, dikdörtgen bir kağıt üzerine kara kalem kullanılarak çizilmiş ve sonraki bir süreçte gravüre dönüştürülmüştür (Şekil 172). Benzer bir açıdan şehrin günümüz görünümü dikkate alındığında yapıların gravürün gerçeğe yakın olarak çizildiği görülebilmektedir (Şekil 173).

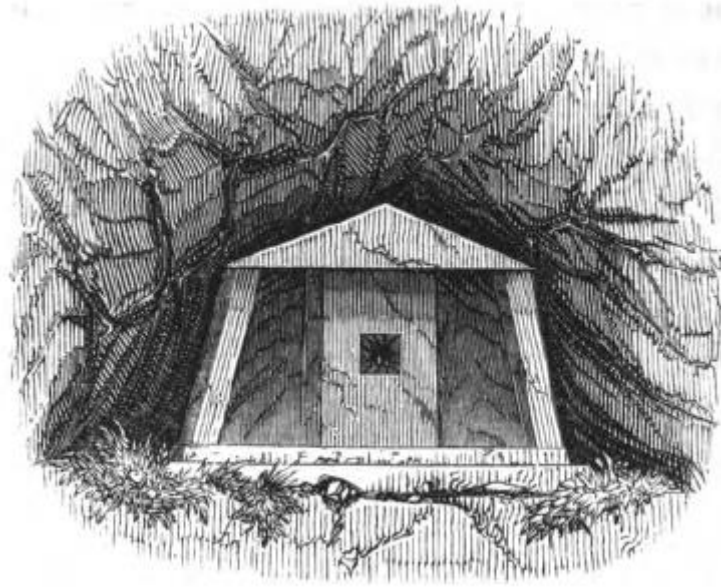

Şekil 137. Amasya Kral Kaya Mezarları, 1836 (Hamilton, Asia Minor, Pontus and Ermenia with Some Account of Their Antiquities and Geology)

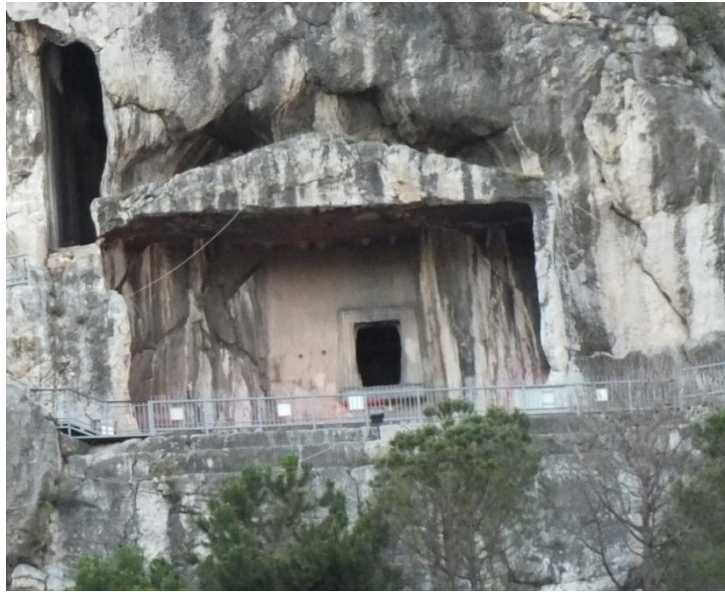

Şekil 138. Amasya Pontus Kral Kaya Mezarları ve Harşena Kalesi'nin günümüz genel görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Ainsworth, kalenin altında, uçurumun dikey yüzünde genellikle Pontus krallarına ait olduğu kabul edilen devasa kare veya neredeyse dikdörtgen biri üçgen alınlıklı dört mezar bulunduğunu kaydetmiştir. Ayrıca seyyah, Amasya'daki kral mezarından birinin çizimini de yapmıştır. Figürün bulunmadığı çizimin merkezinde üçgen alınlıklı ve yanlarında birer sütunun bulunduğu kral kaya mezarı yer almaktadır. Bu haliyle çizim durağan bir özellik taşımaktadır. Seyyah ışık-gölge etkisini kullanarak sert kaya dokusunu başarılı bir şekilde yansıtmıştır. Çizim, bu haliyle belgeleyici özellik taşımaktadır (Şekil 174, 175).

Şekil 139. Amasya Pontus Kralı I. Mitridates'in kaya mezarı, 1840 (Ainsworth, Travels and Researches in Asia Minor, vol II)

Şekil 140. Amasya Pontus Kralı I. Mitridates'in kaya mezarı günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Badger, eserinde Amasya'da gördüğü kral mezarları ile ilgili kendisinden önceki seyyahların demeçlerine benzer detaylar vermiş ve Ainsworth'ın yaptığı çizimin aynısını paylaşmıştır.¹⁹⁵⁴

Lennepe, kaya mezarlarıyla ilgili olarak benzer açıklamalarda bulunmuş ve şehirde gördüğü bir lahit parçasının üzerindeki yazıyı kopyalamıştır.¹⁹⁵⁵ Tozer, Kızlar Sarayı'nın nehre ve şehre bakan güzel bir konumda bulunan kayaların çıkıntısı ile oluşturulmuş düz bir platform üzerinde yer aldığını belirttiikten sonra iki grup halinde ve birbirinden birkaç yüz metre uzakta toplam beş kral mezarı bulunduğunu açıklamış, anıtları hem çizmiş hem de ayrıntılı olarak tasvir etmiştir (Şekil 176, 177).¹⁹⁵⁶

Şekil 141. Amasya Pontus Kralı II. Mitridates'in kaya mezarı çizimi (Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*)

Şekil 142. Amasya Pontus Kralı II. Mitridates'in kaya mezarı günümüz görünümü (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Tozer, Merzifon yönünde Amasya'dan ayrılırken şehrin birkaç kilometre dışında yüksek kayaların olduğu bir yerde şehirdekilere benzer başka mezarlar gördüğünü belirtmiş ve halkın

¹⁹⁵⁴ Badger, *The Nestorians and Their Rituals*, s. 18.

¹⁹⁵⁵ Lennepe, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, s. 90.

¹⁹⁵⁶ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 33-35.

“Ayna Mağarası” olarak adlandırdığı bu anıtların yapımının son derece mükemmel olduğunu paylaşmıştır.¹⁹⁵⁷ Ayrıca seyyah mezarlardan birinin üzerindeki yazıdan yola çıkarak bir din görevlisine ait olabileceğini ileri sürmüş ve tüm bu anıtların genel bir kanıyla MÖ 5 ve 2. yüzyıllar arasında yaşamış Pontus kral ve prenslerine ait olduğu bilgisini paylaşmıştır.¹⁹⁵⁸

Çorum Alaca Höyük

Çorum’da yer alan antik kalıntılar az sayıda seyyahın ilgisini çekmiştir. Hamilton, Ainsworth, Lennep ve Tozer Çorum’a bağlı Alaca ve Boğazkale’deki Hitit uygarlığına ait kalıntılar hakkında oldukça detaylı paylaşımlarda bulunurken Anderson, İskilip’te gördüğü kaya mezarı hakkında açıklamalar yapmıştır.

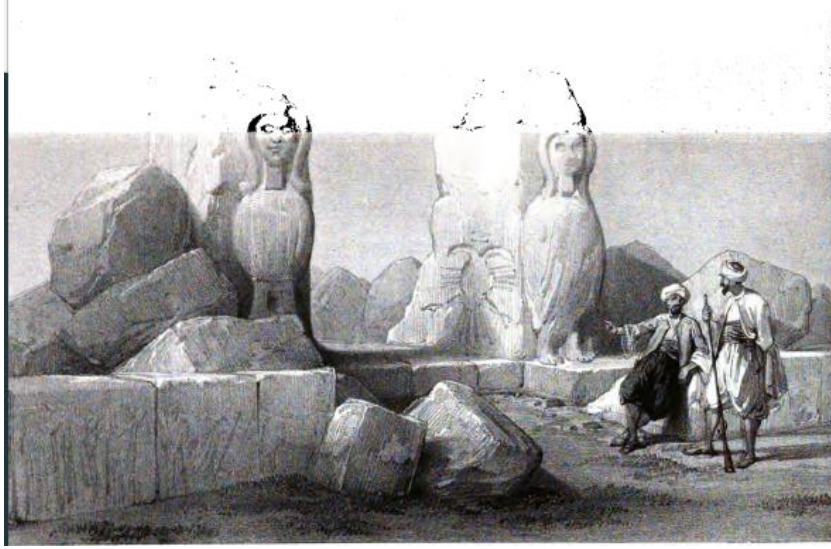
Hamilton, Çorum çevresinde antik kalıntı izleri ararken aldığı bir duyum üzerine Alaca’da yer alan Hitit uygarlığından kalma höyüğe yönelmiştir. Seyyah burada karşılaştığı, günümüzde Sfenksli Kapı olarak adlandırılan kalıntıyı ayrıntılı olarak tasvir etmiş ve açıklamalarını destekleyecek nitelikte çizimler yapmıştır.¹⁹⁵⁹

Seyyah, çiziminde yan yana duran insan başlı, kuş gövdeli ve aslan pençeli iki sfenksi konu almıştır. Muhtemelen resmin yapılış amacı, sunduğu tasviri okuyucunun daha iyi anlamasını sağlamaktır. Seyyahın kapıyı yan bir açıdan resmetmesi, muhtemelen yandaki çift başlı kartal kabartmasını göstermek istemesinden ileri gelmektedir. Seyyah, yapılarla ilgili konuştukları izlenimi yaratan biri kayaya yaslanmış, bir eliyle sfenksleri işaret eden diğeride onu diklatlice dinliyormuş gibi görünen iki figürü, sfenkslere verdiği önemini göstermek için kullanmış olmalıdır. Bu figürler aynı zamanda heykellerle insanlar arasındaki oran-orantı ilişkisini vermek için de kullanılmış olabilir. Kafalarında sarık, üstlerinde gömlek, yelek ile altlarında şarvarın bulunduğu bu figürlerin Osmanlı vatandaşı oldukları belirgindir. Anatomik açıdan kusursuz görünen figürler, resmin durağanlığını bozmuş ve resme hareketlilik katmıştır. Resimde kayaların sert dokusu keskin çizgilerle, figürlerin üzerindeki kıyafet yumuşak çizgilerle geçilmiştir (Şekil 178). Dikdörtgen bir kağıt üzerine kömür kalem kullanılarak oluşturulmuş resmin altında “Antik Tapınak Kapısı” yazısı bulunmaktadır.

¹⁹⁵⁷ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 35-36.

¹⁹⁵⁸ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 37-38.

¹⁹⁵⁹ Hamilton, *Küçük Asya*, ss. 292-293.

Şekil 143. Alacahöyük Sfenksli Kapı, 1836 (Hamilton, Küçük Asya)

Alacahöyük'e giden ikinci seyyah, Hamilton'dan yaklaşık 30 yıl sonra Lennep olmuştur. Seyyah, Anadolu'da bulunan en eski ve önemli yapı kalıntıları olarak tanımladığı kalıntıları Mısır heykellerine benzetmiş, Hamilton'un aceleci davranarak yapıları doğru ve yeteri kadar açıklayıcı tanımlamadığına dikkat çekmiştir.¹⁹⁶⁰ Seyyah, höyüğün krokisini çizerek kabartmaların yerlerini daha bilinir hale getirmenin yanında hem "Sfenksli Kapı'nın" hem de tüm kabartmaların ayrıntılı açıklamalarını ve çizimlerini yapmıştır.

Seyyahında belirttiği gibi Mısır sfenkslerine büyük oranda benzerlik gösteren bu yapılar, büyük ölçekte yapılan Anadolu'daki nadir eserlerdendir. Seyyah, gördüklerini titiz dokunuşla tüm ayrıntıları ile belgeleme ihtiyacı hissetmiştir. Sfenkslerin burunları ve ağızları zarar gördüğünden seyyah tarafından bu bölümler düz bırakılmış olup başlıkları Mısır sfenks başlıklarını andırmaktadır. Sağdaki sfenksin iç yan bölümünde seyyahın da belirttiği gibi çift başlıklı kartal kabartması görülmektedir. Aynı sfenksin hemen önünde taşlara yaslanmış bir erkek figürü yer almaktadır. Başı sarıklı ve elinde silaha benzer bir alet tutan bu figür, çizime hareketlilik katmıştır. Seyyah bu yöntemi imkân verdiği ölçüde tüm çizimlerinde kullanmıştır. Arka planda höyüğe ait başka kaya parçaları da belirmektedir (Şekil 179).

¹⁹⁶⁰ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 129.

Şekil 144. Sfenkli Kapı, Alacahöyük (Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, kapak resmi)

Lennep, Alacahöyük'te karşılaştığı kalıntılarda Mısır figürleri ve amblemlerinin görüldüğünü bu nedenle Ninova sarayını yapan Asurlu mimarlar tarafından yapılmış olabileceğini ileri sürmüş ve Yazılı Kaya'da karşılaştığı kalıntılarla bazı benzerliklerinin de oldukları yönünde kanısını ifade etmiştir.¹⁹⁶¹

Alacahöyük'ü ziyaret eden üçüncü seyyah 1879'da Tozer olmuştur. Tozer, Lennep'in çizdiği krokiden yola çıkarak tüm kalıntıların ayrıntılı tasvirini yapmış ve Lennep'in çizimlerinin oldukça gerçekçi olduğunu belirtmiştir. Seyyah, yapının bulunduğu konum ve plandan yola çıkarak aynı zamanda kabartmalardaki fügürlerin üslubu ve süslemelerini de göz önünde bulundurarak bu kalıntıları kendisinden önceki seyyahların da yaptığı gibi Asur yapı ve kabartmalarına, sfenksleri ise Mısır heykellerine benzetmiştir.¹⁹⁶² Tozer, bu benzerliklerin nasıl gerçekleştiği ile ilgili ise Anadolu sanatını etkileyen Fenikeliler üzerinden olabileceği iddiasını olanaklı görmüştür.¹⁹⁶³

Günümüzde Alacahöyük Müzesi içerisinde yer alan heykel ve kabartmaların gözlem ve incelemesi yapılmıştır. Yapılan incelemeler ışığında seyyahlar tarafından tasvir edilen ve aynı zamanda resimlenen kalıntıların gerçeği oldukça iyi yansıttıkları tespit edilmiştir (Şekil 180). Lennep'in krokisinde K harfiyle gösterilen aslan heykelinin müze içerisinde bulunmadığı yapılan diğer tespitler arasında yer almaktadır (Şekil 181).

¹⁹⁶¹ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, s. 146-147.

¹⁹⁶² Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 62-63.

¹⁹⁶³ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 63.

Şekil 145. Sfenksli Kapı, Alacahöyük Müzesi (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Şekil 146. Höyüğün girişindeki kabartmalar, Alacahöyük Müzesi (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

Çorum Yazılıkaya Tapınağı

Lenep, Alacahöyük'teki incelemelerinden sonra Hititlerin başşehiri olarak bilinen Boğazköy'deki Hattuşa'ya ulaşmış ve buradaki antik izleri analiz ettikten sonra Yazılıkaya Tapınağı'na ulaşmış ve burada bulunan kaya oymalarının yerlerini gösteren bir kroki çizmiştir. Kaya oymalarının tümünün tek tek ölçülerini verdikten sonra tasvirlerini yapan seyyah, yapılan açıklamaları destekleyici çizimlerini de paylaşmıştır.¹⁹⁶⁴ Seyyah, bu yapı bütünlüğünün bir

¹⁹⁶⁴ Lenep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 116-123.

tapınaktan ziyade haleflerinin zihinlerinde tarih bilinci oluşturmak için kurkulanmış, geçmişteki önemli olayları betimleyen bir yapı olabileceği üzerinde dursa da buradaki kalıntıların ilk olarak Tanrı Astarte ve daha sonra Tanrı Baal'ın ayinlerini kutlamak için yapıldığını varsaymıştır.¹⁹⁶⁵ Yazılıkaya Tapınağı'na ulaşan ikinci seyyah Tozer olmuştur. Seyyah Alacahöyük'teki incelemelerinden sonra Boğazköy'e gelmiş ve ilk olarak tapınağı ziyaret etmiştir.¹⁹⁶⁶ Buranın ilk kez M. Texier tarafından keşfedilmiş olduğunu belirten seyyah, burada gördüğü kaya kabartmaları tasvir etmiş ve kabartmalardaki figür benzerliklerinden yola çıkarak Alacahöyük'te karşılaştığı kabartmalara benzetmiştir.¹⁹⁶⁷

Tozer, Yazılıkaya Tapınağı'ndaki incelemelerini tamamladıktan sonra Hattuşaş Antik Şehiri'ne yönelmiş ve buradaki büyük tapınak hakkında analizler yapmıştır.¹⁹⁶⁸ Seyyah, kalıntıları daha önce inceleyen araştırmacıların buranın kökeni hakkında yaptıkları açıklamaların yanlış olduğunu belirtmiş ve buranın Hitit kalıntısı olması gerektiğini doğru olarak tespit eden Profesör Sayce'nin görüşlerine katıldığını paylaşmıştır.¹⁹⁶⁹ Bu tespitlerden sonra Boğazköy ve Alacahöyük'teki kalıntıların Hitit uygarlığıyla anılmaya başlanması önemli bir ayrıntı olarak durmaktadır.

Yerinde yapılan inceleme ve gözlemler ışığında yapılan çizim ve tasvirlerin yüksek oranda gerçeği yansıttığı tespit edilmiştir (Şekil 182).

Şekil 147. Yazılıkaya Tapınağı kabartma detayı, Boğazköy (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

¹⁹⁶⁵ Lennep, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, ss. 114-127.

¹⁹⁶⁶ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 66.

¹⁹⁶⁷ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 66.

¹⁹⁶⁸ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 61-70.

¹⁹⁶⁹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, ss. 77-78.

Laçın Kapılıkaya Kaya Mezarı

Çorum-Osmancık arasında farklı zamanlarda seyahat eden iki seyyah, farklı yerlerde karşılaştıkları kaya mezarlarına değinmişlerdir. Bunlardan ilki Ainsworth'un karşılaştığı Laçın Kapılıkaya Kaya Mezarı'dır. Seyyah, hem üslup hem de görünüş olarak Pontus krallarının Amasya'daki mezarlarını benzettiği bu yapıyı oldukça detaylı olarak tasvir etmiş ve tasvirlerini belgeler nitelikte çizimlemiştir.¹⁹⁷⁰

Seyyahın da belirttiği gibi bu mezar anıtı Amasya'daki kral mezarlarına benzemektedir. Kare bir kağıt üzerine füzen kullanılarak yapılan çizimde kayalıklar arasında devasa bir mezar anıtı ve önünde güçlkle ayakta duran üç figür yer almaktadır. Kullanılan sert çizgiler ve ışık-gölge kullanarak oluşturulan köşeli hatlar sayesinde seyyah, kayanın sert dokusunu verebilmiştir. Seyyahın belirttiği anıtın her iki yanında bulunan alçak kabartmalı sütunlar çizimde belirgin değildir. Çizim, seyyahın verdiği ölçülerle uyumlu görülmektedir (Şekil 183). Yerinde yapılan incelemeler sırasında anıtın üzerinde seyyahların sözünü ettikleri yazının bulunmadığı tespit edilmiştir (Şekil 184).

Şekil 148. Laçın Kapılıkaya Kaya Mezarı gravürü, 1840 (Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s.100)

¹⁹⁷⁰ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, ss.99-100.

Şekil 149. Laçın Kapılıkaya Kaya Mezarı çizimi (Çizim: Müslüm AYDIN)

İskilip Kaya Mezarı

Ainsworth, ikinci olarak İskilip Kalesi'nin bulunduğu dağın alt eteğinde karşılaştığı kaya mezarı üzerinde durmuştur. Seyyah, kaya mezarının üzerindeki süslemeleri tasvir etse de burayla ilgili çizim paylaşmamıştır.¹⁹⁷¹ Bu iki kaya mezarı hakkında ilk bilgilerin muhtemelen Ainsworth'un kaleme aldığı kitap yoluyla Batılı kaynaklara geçtiği tahmin edilmektedir. Bu durum sanat tarihinin gelişimi açısından önemli görülmektedir. İskilip Kaya Mezarı'yla ilgili açıklamalarda bulunan ikinci seyyah Anderson olmuştur. Yerinde yapılan inceleme ve gözlemler esnasında anıt hem fotoğranmış hem de yapının çizimi yapılmıştır (Şekil 185, 186).¹⁹⁷²

Şekil 150. İskilip Kaya Mezarları (Fotoğraf: Müslüm Aydın)

¹⁹⁷¹ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s. 104.

¹⁹⁷² Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, ss. 3-4.

Şekil 151. İskilip Kaya Mezarı çizimi (Çizim: Müslüm Aydın)

7. Seyahatnamelerdeki Gravürlerin Değerlendirilmesi

Sanat eğitimi almış veya bir sanatçı eşliğinde gezi yapan seyyahların çoğu, yeni karşılaştıkları şehirlerde kendilerine ilginç gelen ve önem atfettikleri yapı veya unsurları okuyucuya görsel olarak da vermeyi uygun bulmuşlardır. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar bu gravürler şeklinde gerçekleşirken bu tarihten sonra teknolojik ilerlemelerle birlikte elde edilmesi kolay ve pratik olan fotoğraf tercih edilmiştir. Araştırma kapsamımıza giren seyahatnamelerin 11'inde Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerinde yer alan şehirlerin genel görünümünü veya mimari unsurlarını konu alan 62 gravür yer almaktadır. Bu gravürlerin 6'sı Ouseley, 3'ü Porter, 6'sı Hamilton, 10'u Texier ve Pullan, 4'ü Ainsworth, 27'si Lennep, 2'si Tozer ve birer olmak üzere Curzon, Badger, Layard, Cunynghame'in kaleminden çıkmıştır.

Ouseley'in eserinde yer verdiği söz konusu gravürler ilki Şebinkarahisar Kalesi'nin uzaktan görünümünü, ikincisi Şebinkarahisar kırsalını, üçüncüsü Tokat'a bağlı Gümenek yerleşkesindeki Pontus kaya mezarlarını, dördüncüsü Tokat'ın genel görünümünü, beşincisi Turhal Kalesi ile evlerini altıncısı ise Amasya Kral Kaya Mezarları'nı konu almıştır. Seyyah açık havada yaptığı çizimlerinde gerçekçi bir üslup kullanmıştır. Çizimlerinde her ne kadar mekânları konu alınsa da yer yer yerel kıyafetler içerisinde figürler de yer bulmuştur. Seyyahın böyle bir çaba içerisine girmiş olması oryantilizmin getirdiği bir anlayışın sonucu olduğu düşünülebilir. Oldukça ayrıntılı ve titizlikle ele alınmış bu çizimler dönemin mimari özelliklerini anlamamız bakımından önemli görülmektedir. Diğer bir İngiliz seyyah Porter'in çizimlerinin biri Amasya'nın diğeri Tokat'ın genel görünümünü ayrıntılı olarak konu alırken üçüncüsü Amasya Kral Kaya Mezarları'nın etütü şeklindedir. Seyyah ilk iki çalışmasında ayrıntılı bir çizim ortaya koymuş olsa da şehirlerin topoğrafik yapıları günümüzdeki

görünümleriyle uyuşmamaktadır. Seyyah'ın şehri daha görkemli gösterme anlayışı okuyucunun ilgisini çekmeye yönelik bir çaba olarak değerlendirilebilir. Hamilton'ın kaleme aldığı eserinde ise 6 farklı şehirden estanteneler paylaşılmıştır. Bu çizimlerde Gümüşhane Keçi Kalesi, Giresun Kalesi, Sinop Kanlı Çay Mevki, Turhal Kalesi, Amasya Kalesi ve Kral Kaya Mezarları ile Alacahöyük Sfenksli Kapı konu alınmıştır. Giresun Kalesi'nin konu alındığı çizimin dışındakilerin titizlikle çalışılmış bir gayretin ürünü olduğu açıktır. Seyyah, gravürlerinde Porter'in çizimlerinde de gördüğümüz abartılı üsluba yakın bir anlayış benimsemiştir. Seyyahın zirvesinde Turhal Kalesi'nin bulunduğu dağı olduğundan daha yüksek çizmesi, Amasya Kral Kaya Mezarları'nın yanındaki Pontus sarayını kütleli olarak abartması bu görüşü destekler niteliktedir. Ayrıca Alacahöyük'teki sfenkslere kanat benzeri şekiller eklemesi yine okuyucuda hayranlık uyandıracak biçimde iz bırakma çabası olarak değerlendirilebilir. Seyyah çizimlerinde abartılı bir üslubu seçmiş olsa da çizimlerin kalitesi sanatsal düzenleme ilkeleri açısından son derece üstündür.

Texier ve Pullan'ın birlikte kaleme aldıkları eserlerinde yer verdikleri gravürlerin biri Trabzon'un denizden görünümünü, diğerlerinin 8'i Ayasofya Camii ve Ortahisar Fatih Büyük Camii plan ve cephe çizimleri ile süslemesini, sonuncusu ise Kızlar Manastırı duvarındaki bir freski konu almıştır. Trabzon'un genel görünümünün dışındaki tüm çizimler ustaca ortaya çıkarılmış teknik çizimlerdir. Bu iki seyyahın sanat tarihçi olduğunu düşünüldüğünde çizimlerin iyi bir teknik eğitimin ürünü olduğu açıktır. Trabzon'un denizden görünümünü yansıtmaya çalışan başka bir seyyah Cunyngame'dir. Durgun denizde teknelerin yol aldığı, ağaçlar arasında evlerin yer yer belirginleştiği çizimde ayrıntılar belirgin değildir. Trabzon'un konu alındığı diğer bir çizim Curzon'un seyahatnamesinde yer almaktadır. Çizim, o dönemdeki Karantina Limanı'nı oldukça gerçekçi bir yaklaşımla ayrıntılı olarak yansıtmaktadır.

Ainsworth'ın "Travels and Researches in Asia Minor" adlı kitabının ikinci cildinde Amasya Pontus Kral Kaya Mezarları ile Laçın Kapılıkaya Kaya Mezarı'nı konu alan birer ve Çorum sınırları içerisinde yer alan Osmancık ile İskilip'in genel görünümünü yansıtan iki gravür yer almaktadır. Osmancık ile İskilip'in 1840 tarihindeki genel görünümünü yansıtan gravürler ilçelerin şu anki fiziksel görünümünden oldukça uzaktır. Çizimlerde dağların olduğundan daha heybetli ve yüksek çizildiği, cami minarelerinin gerçeğinden daha fazla yansıtılmaya çalışıldığı çabası hissedilmektedir. Badger'in seyahatnamesine koyduğu Amasya Kral Kaya Mezarını konu alan çizim, Ainsworth'ın kitabındaki gravürden çoğaltılmıştır. Başka bir seyyah Layard'ın "Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon" adlı eserindeki Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Bayburt sınırları içerisinde yer alan Uğrak (Varzahan) köyündeki

Ermeni kilisesi çizimi oldukça titiz bir anlayışın ürünüdür. Kubbesi yıkılmış ve kapı üst seviyesine kadar toprakla kaplanmış kilisenin süslemeleri ayrıntılı olarak yansıtılmıştır.

Bünyesinde en çok gravür barındıran eser Lennep'in 1864'te kaleme aldığı "Travels in Little-Known Parts of Asia Minor" adlı eseri olmuştur. Seyyahın gravürleri Samsun Çakallı Han'ı, Tokat ve çevresindeki yapıları, Amasya'nın genel görünümünü ve Alacahöyük ile Yazılıkaya'daki Hitit kalıntılarını konu almaktadır. Seyyah bir din adamı olmasına rağmen sanat eserlerine bir sanat tarihçi edasıyla oldukça ilgili yaklaşmıştır. Çizimlerinde ayrıntıya inerek fotoğraf gerçekliğini yakalamaya çalışan seyyahın konuyu ele alış biçimi olarak bazı romantik yaklaşımlar sergilediği görülmektedir. Son olarak içerisinde gravür bulunan eser Tozer'in 1879'da kaleme aldığı "Turkish Armenia and Eastern Asia Minor" adlı kitabı olmuştur. Bu eserde araştırmamız kapsamına giren iki gravür yer almaktadır. İlki Trabzon Sümela Manastırı'nın karşıdan görünümünü yansıtırken ikincisi Amasya Kral Kaya Mezarları'ndan birinin krokisi biçimindedir.

Genel olarak gravürlerde Çorum'daki Hitit kalıntıları, Amasya kral mezarları, Trabzon Ayasofya Camii ile Tokat ve çevresindeki kalelerin ön plana çıktığı gözlemlenmektedir. Çizimlerde ayrıntılara dikkat edilerek anlatımı güçlendirmeye çalışıldığı açıktır. Bunun yanı sıra okuyucuda ilgi çekmek için doğal unsurların abartılmaya çalışıldığı da gözlene bilmektedir. Seyyahlar dönemim oryantalist ve romantik akımlarından etkilenecek çizimlerinin içerisine doğruluğu yansıtan figürler yerleştirdikleri de gözlenebilmektedir. Seyyahlar farklı konuları farklı üsluplarda ele almış olsa da bu çizimlerin seyahatnamelerin gerçekçilik özelliğini arttırdığı ve içerik olarak zenginleştirdiği açıktır.

1890 tarihinden sonraki seyahatnamelerde gravür yerine kolay elde edilebilir fotoğraf tercih edilmiştir. 1891'de kaleme alınan "The Land of Ararat" adlı eserde Sinop'un denizden görünümünü ve Trabzon Gümrük Binası'nı yansıtan iki fotoğraf yer almaktadır. Lynch'in "Armenia, Travels and Studies" adlı çalışmasında ise Trabzon Kalesi'nin ve Ayasofya Camii'nin konu alındığı 4 fotoğraf bulunmaktadır. Trabzon fotoğrafının bulunduğu başka bir seyahatname Hepworth'ın "Through Armenia on Horseback" adlı çalışmasıdır. Eserinde fotoğrafa en çok yer veren seyyah Anderson olmuştur. Seyyahın "A Journey of Exploration in Pontus" adlı çalışmasında Vezirköprü ile Tokat ve ilçeleri Niksar, Turhal ve Zile'nin genel görünümünün yanı sıra Erbaa'nın Kale köyündeki tarihi doku ile yine Tokat'ın Gümenek mevkisindeki Komana antik şehiri fotoğraflanmıştır. Son olarak Hunter'ın 1899'da kaleme aldığı "The Princess of Trebizond" adlı eserinde Trabzon'un genel görünümüyle birlikte tarihi dokusunu da konu alan 12 fotoğraf yer almaktadır.

SONUÇ

12. yüzyılda Endülüs Emevî bilginleri aracılığıyla Avrupa'da Antik Yunan filozoflarının düşüncelerinin tekrar canlanmaya başlaması, Rönesans başta olmak üzere köklü siyasi, dini, sanatsal ve kültürel değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bu durum Batı'da Antik Yunan hayranlığının doğmasına ve Batılı bilgin, düşünür ve sanatçılar arasında Doğu'ya ilginin gittikçe artmasına yol açmıştır. Batı'da arkeoloji ve sanat tarihi bilimlerinin doğmasına ve gelişmesine katkı sağlayan tüm bu tür gelişmeler neticesinde Batılı araştırmacılar, Antik Yunanların mirası olarak gördükleri Osmanlı topraklarına seyahatler düzenlemeye ve buralarda araştırmalar yapmaya çaba göstermişlerdir. 17. yüzyıla kadar Batılı seyyahların güç ve zenginlik sembolü olarak gördüğü Osmanlı topraklarına geliş amaçlarını politik girişimler ve merak duygusu oluştururken 18. yüzyıla birlikte Avrupa'da yaşanan teknolojik gelişmeler, Sanayi Devrimi'nin doğmasına katkı sağlamış ve Batı'da büyük bir ham madde ihtiyacının hissedilmesi, Osmanlı topraklarına Batılıların geliş amaçlarını çeşitlendirmiştir. Bu gelişmelerin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin askeri güç kaybetmesi, özellikle 19. yüzyılda Batılı ittifakları gerekli kılmış ve çok sayıda yabancı askerin Osmanlı topraklarını ziyaret etmesini sağlamıştır. Seyahatlerin hız kazanmasına ve çeşitlenmesine katkı sağlayan başka bir etken ise özellikle 19. yüzyılda yaşanan teknolojik ilerlemelerle birlikte seyahat sürelerinin kısalması ve konforlu hale gelmesidir. Tanık olduğumuz başka bir gerçek, Osmanlı'nın güçsüzleşmesi ve seyahatlerin kolaylaşmasıyla birlikte Osmanlı topraklarında misyonerlik ve ajanlık faaliyetlerinin hız kazanmasıdır. 18 ve 19. yüzyılları kapsayan çalışmamızda, Osmanlı topraklarına seyahat eden gezginlerin geliş amaçlarının ve meslek gruplarının fazlaca çeşitlilik gösterdiği dikkat çekmektedir.

Batılı seyyahların başşehir İstanbul'un da bulunduğu Marmara Bölgesi'nden sonra en çok ziyaret ettikleri yerlerden biri Karadeniz Bölgesi olmuştur. Seyyahların Karadeniz Bölgesi'ne geliş amaçları oldukça farklılıklar göstermektedir. Doğu ile Batı arasında asırlardır ticaret yolu olarak kullanılan İpek Yolu'nun kuzey bağlantısının Karadeniz Bölgesi'nin sınırları içerisinde geçmesi, tüccar ve gezginlerin bölgeyi sık sık ziyaret etmelerini sağlamıştır. İkincil olarak Osmanlı Devleti'nin Karadeniz şehirlerinde Batılı devletlere konsolosluk açma yetkisini vermesi neticesinde, özellikle Trabzon ve Samsun'da görevlendirilen yabancı konsolosların farklı amaçlarla bu şehirlere gelen gezginlere ihtiyaçları ölçüsünde her türlü bilgi ve imkânı sunmaları, gezginlerin rahat ve kolay hareket etmelerinde büyük kolaylık sağlamıştır. Sağlanan kolaylıkları değerlendirmek isteyen Batılı devletler, özellikle 19. yüzyıldan itibaren Katolik ve Protestan kiliseleri aracılığıyla Karadeniz Bölgesi'nde sayıları oldukça fazla olan Ortodoks

Rumları ve az sayıdaki Ermenileri hedef tahtalarına oturtmuşlar ve bu azınlıklar üzerinde etkin olmak için sıkı bir misyonerlik faaliyetlerine girişmişlerdir. Böylelikle Karadeniz Bölgesi'ne gelen çok sayıda misyoner, buralardaki toplumsal yaşam ve dini inanç yanında farklı konularda da bilgi aktarımında bulunmuşlardır. Misyonerlerin Müslüman Türk toplumunun gelenek ve inançlarına karşı aşağılayıcı ve ön yargılı bir tutum sergilemeleri gözden kaçmamaktadır. Bu tutumun sadece misyonerler için sınırlandırılması da doğru bir yargı olmayacaktır. Batılı çoğu gezginin yaşam tarzlarını, geleneklerini, yeme, içme, giyinme kültürlerini sanki herkes kendileri gibi olmalıymışçasına yeni girdikleri toplumda aramaları, onları büyük bir yanılığa düşürmüş ve aşağılayıcı gözlerle bakmaların sözde gerekçesi olmuştur. 19. yüzyılın ortalarından itibaren yabancı askerlerin Karadeniz Bölgesi'ne geliş sayılarının arttığı da gözden kaçmamaktadır. Bu durumun oluşmasında Osmanlı-Rus ilişkilerinin etkili olduğu görülmektedir. Batılı devletlerin Osmanlı'yla olan ticari ilişkilerini güç duruma düşürecek Rus işgallerini istememeleri, onları Ruslarla olan savaşta Osmanlı ordularını destekleme eğilimine itmiş ve bu kapsamda çok sayıda batılı askerın Karadeniz üzerinden doğuya yönelmesine sebebiyet vermiştir. Karadeniz Bölgesi'ne gelen gezginler arasında birçok jeolog ve coğrafyacının da bulunduğu gözlemlenmektedir. Batılı devletlerin bu bölgedeki yer altı ve üstü zenginliklerini tespit etmesi, ham madde ihtiyaçlarını karşılama noktasında bu meslek gruplarının bölgeye geliş nedenlerini açıklamaktadır. Ayrıca konsolosların kendi hükümetlerine gönderdikleri raporlarda bölgede üretilen ürünler ve çıkarılan madenlere yer ayırmaları bu düşüncenin doğruluğunu desteklemektedir. Bütün bunların yanı sıra az sayıda da olsa sanat tarihçi, sanatçı ve arkeoloğun bölgeyi ziyaret ettiği görülmüştür. Bölgenin Hititlerden başlamak üzere Osmanlı'ya kadar çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapması, zengin kültürel ve tarihi oluşumun doğmasına yol açmış, sanata ilgi duyan araştırmacıların da bu tarihi izleri ortaya çıkarma gayreti içerisinde girdikleri tespit edilmiştir.

Yazılı eserler Karadeniz Bölgesi'nin genel karakterini okuyucuya yansıtan çokça bilgi içermektedir. Orta Karadeniz Bölgesi'nin kıyı kesimleri çok sayıda akarsuyun oluşturduğu bataklıklar nedeniyle sağlık açısından elverişsiz bulunurken iç kesimleri tarıma elverişli coğrafi özellikleriyle övgü toplamıştır. Doğu Karadeniz'e doğru gidildikçe tanımlamaların değiştiği görülmektedir. Ordu'dan Batum'a kadar Doğu Karadeniz Bölgesi'nin kıyı kesimlerinin benzer şekilde sık ormanlarla kaplı dağlarının muhteşem bir manzara sunduğu belirtilmiştir. İç kesimlerinin ise seyrek ağaçlı ve engebeli oluşu üzerinde durulmuştur. Eserler bölgenin genel tasvirinin yanında şehirlerin tek tek karakterlerini de ortaya koymaktadır. Sinop'u anakaraya bağlayan alçak kıstağı ile yarımada oluşu, şehre uğrayan veya uğramadan vapurla uzaktan

geçen tüm seyyahların ortak sözleri olmuştur. Samsun'un kıyıya uzak yay biçiminde dağlarla, Ordu ve Giresun'un ise kıyıya yakın dik dağlarla çevrili olduğu ön plana çıkmaktadır. Trabzon'un iki derin vadiyle yarılarak dikdörtgen biçimli yüksek masaya benzediği; Gümüşhane'nin Harşit Çayı'nın kenarında, Bayburt'un ise Çoruh nehrinin her iki yanında dağlarla çevrili olduğu; Rize'nin sahil kenarında, Artvin'in ise Çoruh Nehri kenarında kurulmuş küçük yerleşimler olduğu üzerinde durulmuştur. Tokat, kuzeyinden Yeşilirmak geçen, amfiteyatro benzeri dağlarla çevrili büyük bir kasaba olarak tanımlanırken Amasya, yüksek bir dağ yamacının hemen yanındaki Yeşilirmak'ın her iki yanında konumlanan şirin bir şehir olarak kabul görmüştür. Çorum ise alçak bir düzlükte orta ölçekli bir yerleşke olarak tasvir edilmiştir.

Eserlerde bölge kapsamında yer alan şehirlerin eşit derecede ve hızda büyümedikleri gözlemlenmektedir. Sinop, Ordu, Giresun, Bayburt, Gümüşhane, Rize, Artvin, Tokat, Amasya ve Çorum'un büyüme hızları oldukça yavaş seyrederken Trabzon'un ve özellikle Samsun'un büyüme hızlarının çok hızlı olduğu seyyahlar tarafından belirtilmiştir. Bu durum, Samsun ve Trabzon'a gelen seyyahların bu şehirlerin acilen büyük ve korunaklı bir limana sahip olması gerektiğini her defasında vurgulamalarından, Batılı devletlerin bu iki şehre konsolos atamalarından ve seyyahların şehirlerde Avrupa tarzı yeni binaların çoğaldığını belirtmelerinden anlaşılmaktadır. Bayburt ve Tokat için yavaş büyümeden ziyade küçüldükleri bile ileri sürülebilir. Bayburt'un sık sık Rus saldırılarına maruz kalması sonucu, buradan Trabzon'a Müslüman göçünü akla getirmektedir. Tokat'ın ise 19. yüzyılın sonlarına doğru şehre gelen seyyahlar tarafından buranın eski önemini yitirdiği ve dükkânların çoğunun kapalı olduğu vurgulanmıştır. Bu durumun nedeni olarak da Osmanlı'nın Rus işgaline karşı Tokat'tan çok sayıda asker götürmüş olması gösterilebilir.

Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerine ait şehirlerden 6'sının denize sınırı olup 5'i iç kısımda kalmaktadır. Bu şehirler dışında kalan Sinop'un da sahil kenarında olduğunu unutmamak gerekir. Bu durumun şehirleri ziyaret eden gezginlerin sayısında ve etkili olduğu görülmektedir. Osmanlı topraklarında 19. yüzyılın başlarından itibaren yoğunluk kazanan seyahatler, Batılı devletlerin Karadeniz'de ticari serbestlik elde etmesi ve İstanbul-Trabzon arasında başlayan düzeni vapur seferleriyle yön değiştirmiştir. Hindistan, İran ve Batı devletleri arasındaki seyahat yükünü çeken İpek Yolu'nun Osmanlı toprakları üzerindeki bölümünü oluşturan Erzurum, Kelkit, Şebinkarahisar, Niksar, Tokat, Amasya, Merzifon, Osmancık, İstanbul güzergâhının 1830 yıllardan sonra Erzurum, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon, Samsun ve İstanbul yönüne kaydığı gözlemlenmektedir.

Karadeniz'in hırçın ve fırtınalı oluşunun yanın da Osmanlı topraklarını oluşturan güney sahillerinin Sinop'tan başka doğal limana sahip olmaması, Karadeniz'de yapılan seyahatleri tehlikeli kılmıştır. Sinop, erken dönemlerde bu ayrıcalığını iyi kullanmış olsa da Kırım'ın Rusların eline geçmesinden sonra ta ki 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul ile Trabzon arasında düzenli seferler başlayana kadar az sayıda seyyahın şehre uğradığı tespit edilmiştir. Haftalık düzenli seferlerin başlaması ile güvenli barınak olarak görülen Sinop'un öneminin tekrar arttığı ve şehrin ticari olarak tekrar hareketlendiği şehre uğrayan seyyahlar tarafından açık olarak ifade edilmiştir. İstanbul'dan deniz yolu ile Trabzon yönünde seyahat eden gezginlerin Sinop'tan sonraki durakları Samsun olmuştur. Şehrin topoğrafik yapısı iç bölgelerle olan ulaşımına imkân sağladığından düzenli vapur seferleri ile birlikte Samsun hızla gelişim göstermiştir. Samsun-Trabzon arasında kalan Ordu ve Giresun, vapurlar için kısa süreliğine mal indirme-bindirme durakları olarak görüldüğünden seyyahlar bu şehirlerde fazlaca vakit geçirememişlerdir. Bu durum söz konusu şehirlerin seyahatnamelerde yer bulma sıklığını düşürmüştür. Trabzon'un zengin tarihi geçmişi ile birlikte hem batı hem doğu hem de güney bağlantı yollarının kesişme noktasında yer alması, şehri asırlardır önemli kılmıştır. Bu önemin 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'la arasında başlayan düzenli vapur seferleriyle daha da katlandığı görülmektedir. Bu tarihten sonra şehrin hızla büyüdüğü tespit edilmiştir. Trabzon, en fazla sayıda seyahatnamede değinilen şehir olmanın yanında bu eserlerde en çok yer ayrılan şehir de olmuştur. Şehri ziyaret eden çok sayıda gezgin, buranın antik geçmişi, tarihi yapıları, çarşısı ve doğal güzellikleri üzerinde durmuştur. Rize ve Artvin'in ulaşım imkânlarının sınırlı kalmasının yanında seyyahların buralara gitmek için tarihi, sanatsal ya da ticari neden bulamamaları, bu şehirlere giden seyyahların sayılarının sadece birkaç tanede kalmasına yol açmıştır. Trabzon ile Erzurum arasındaki kervan yolunda kalan Gümüşhane ve Bayburt her daim önemlerini korumuşlar, seyahatnamelerde yer bulmuşlardır. Gümüşhane'ye ulaşan seyyahlar buranın doğal güzellikleri ve yer altı zenginlikleri üzerinde dururlarken Bayburt'u gelenler, şehrin toprağa gömülü evlerine yer ayırmışlardır. Ticaret yolu üzerinde bulunan Tokat ise bakır kap üretimiyle dikkatleri çekmekle birlikte şehre bağlı Niksar ve Turhal yerleşkeleri eserlerde fazlaca yer bulmuştur. Amasya söz konusu olduğunda seyyahlar, tüm dikkatlerini Pontus Kral Kaya Mezarları'na vermişlerdir. Ayrıca şehir topoğrafik yapısı ve tarihi eserleriyle de ön plana çıkmıştır. Son olarak Çorum şehir merkezinin ticaret yolları üzerinde bulunmayışı, seyyahların daha çok ilçeleri Osmaniye ve Hacıhamza'ya yoğunlaşmalarına sebebiyet verse de şehirdeki Hitit kalıntılarının 19. yüzyılda Batılılar tarafından fark edilmesi, şehrin önemini oldukça arttırmıştır.

Dini yapılar hakkında verilen bilgilerin niteliğinin ve niceliğinin şehre gelen seyyahın mesleğine ve geliş amacına göre şekillendiği yapılan incelemeler ışığında tespit edilmiştir. Örneğin asker, gazeteci, tüccar ve diplomatlar tarafından kaleme alınan gezi notlarında dinî mimari kapsamına giren cami, kilise, mescit, türbe vb. yapılar çok yer kaplamazken tarihçi, sanat tarihçi, arkeolog ve misyonerlerin bu tür yapılara daha çok ilgi gösterdiği tespit edilmiştir. Seyyahlar, en fazla Trabzon'da bulunan dinî mimari kapsamında yer alan yapılara ilgi göstermiştir. Bu yapıların başında İslam mimarisi özelinde Ayasofya Camii gelmekle birlikte Ortahisar Fatih Büyük Camii, Yeni Cuma Camii, Gülbahar Hatun Camii ve Türbesi de çokça yer kaplamaktadır. Trabzon'da yer alan kilise ve manastırlar da buraya gelen çok sayıda seyyahın üzerinde durdukları konular arasında yer almaktadır. Meryem Ana (Sümela) Manastırı, Kızlar Manastırı, St. Anna (Küçük Ayvasıl) Kilisesi ve Akçaabat St. Michael Kilisesi (Ortamahalle Müzesi) yazılı eserlerde sık sık yer bulmuştur. Trabzon'dan sonra en fazla Tokat ve Amasya şehirlerindeki cami ve diğer dini yapılara yer verilmiştir. Tokat'ta Garipler Camii, Takyeciler Camii, Yağıbasan Medresesi, Ali Paşa Camii; Amasya'da Sultan II. Bayezid Camii, Gök Medrese, Amasya Darüşşifası ön plana çıkmıştır. Ayrıca Sinop Balatlar Kilisesi ile Alâeddin Camii, Ladik Avcı Sultan Mehmet Camii, Çorum Ulu Camii, Bayburt Varzahan Kiliseleri yazılı eserlerde yer bulmuştur. Bu yapılar haricinde başka dinî mimari unsurlarına da değinilmiş olsa da söz konusu yapıların mimari ve süsleme özellikleri hakkında bilgi paylaşımında bulunulmamıştır.

Seyahatnameler sivil yapılar hakkında çok miktar da bilgi barındırsa da bu bilgilerin daha çok niceliksel boyutu ön plana çıkmaktadır. Gezginlerin çoğu uğradıkları şehirlerin kaç haneden oluştuğuna yer vermiş olsa da bu yapıların inşa özellikleri üzerinde az sayıda seyyah durmuştur. Genel durum bu şekilde özetlense de özelde şehirdeki konut unsurlarının temel karakterinin ortaya konduğu gözlemlenmektedir. Sinop, Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon ve Artvin'i kapsayan sahil şehirlerinde kaplamalı ve eğimli çatılara sahip iki katlı ahşap yapılar ön plana çıkmaktadır. Bu yapıların yanı sıra 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Samsun ve Trabzon'da ticaretin gelişmesiyle birlikte taş malzeme kullanılarak inşa edilmiş Avrupalı tarzda yapıların çoğaldığı görülmektedir. Ayrıca çoğunlukla Doğu Karadeniz'deki kıyı şehirlerindeki konutların yamaçlardaki bahçeler içerisinde seyrek aralıklı olarak konumlandığı sık sık ifade edilmiştir. Bu şehirlerdeki yolların da dar ve eğimli olduğu, seyyahların üzerinde durdukları başka bir husus olmuştur. Biraz iç kısımlara yöneldikçe yapıların inşa yöntem ve tekniklerinin değiştiği gezginler tarafından eserlerinde yansıtılmaktadır. Üç tarafı toprağa gömülü ve düz damlı Gümüşhane ve Bayburt evleri seyyahların o ana kadar gördükleri ev

tipinden farklı olduğu için oldukça dikkat çekmiştir. Taş ve toprak kullanılarak inşa edildiği belirtilen küçük bir pencere ile aydınlatılan bu alçak küçük yapılar muhtemelen seyahatnamelerde üzerlerinde en çok durulan yapı tipi olmuştur. İç kesimlerden biraz batıya doğru yaklaşıldıkça tek katlı kütük yapıların ortaya çıktığı; Niksar'dan başlamak üzere ise su basman seviyesine kadar taş, üzeri ahşap çatki arası kerpiç örgülü iki katlı yapıların kiremitli çatılarıyla seyyahların hayranlığını toplamıştır. Yazılı eserlerde bu özellikteki Tokat ve Amasya evlerinin Avrupa'daki çoğu evle yarışabileceği fazlasıyla yer bulmuştur. Yine sivil mimari kapsamında değerlendirdiğimiz çarşı, pazar, han, bedesten ve kervansaray gibi ticaret yapıları da eserlerde sık sık yer bulmuşlardır. Ticari alandaki unsurlarla en fazla tüccar ve konsolosların ilgi gösterdiği görülmekle birlikte bu yapıların mimari özelliklerinden ziyade niceliksel ve donanımsal özellikleri üzerinde durulmuştur. Dar sokaklardan oluşan Trabzon çarşıları ürün çeşitliliği ve büyüklüğü ile ön plana çıkarken Tokat çarşıları bakır kap üretim atölyeleri, Amasya ise ipek kumaş üretimiyle ilgi çekmiştir. Samsun'un gittikçe büyüyen ticari potansiyeli seyyahların dikkatinden kaçmamış ve şehrin gittikçe önemli bir konuma yükseldiği vurgulanmıştır. Eserlerde yoğunlukla üzerlerinde durulan yapılar arasında Sinop Durak Han, Samsun Taşhan, Samsun Çakallı Han, Trabzon Bedesteni, Tokat Taşhan (Voyvoda Han), Ezinepazar Hanı ve Amasya Taşhan yer almaktadır. Seyyahlar bu yapıların mimari özellikleri ve o günkü durumları hakkında bilgiler paylaşmışlardır. Sivil mimari kapsamında değerlendirdiğimiz hamam, köprü, liman ve sarnıç gibi su yapılarını da seyahatnamelerde bulmak mümkündür. Oryantalistlerin doğu tasvirlerinde kullandıkları temel imgelerden biri durumundaki hamamlar seyahatnamelerde geniş yer bulmamıştır. Havza'nın şifalı sulara sahip olduğunun ön plana çıkmasının dışında seyyahlar sadece hamamların şehirde bulunup bulunmadıklarını açıklayan veriler paylaşmışlardır. Eserlerde köprülerin hamamlara nazaran daha fazla yer kapladığı görülmektedir. Trabzon'daki Zağanos ve Tabakhane Köprüleri haricinde Karadeniz Bölgesi'nin kıyı şehirlerindeki köprülerin hemen hemen hepsinin ahşap olduğu seyyahlar tarafından açıklanmıştır. Gümüşhane, Bayburt, Tokat, Amasya ve Çorum'un da bulunduğu iç bölgelere yöneldikçe köprülerin taş malzeme kullanılarak inşa edildikleri gözlemlenmektedir. Üzerlerinde en çok durulan köprüler Trabzon Zağanos Köprüsü, Trabzon Tabakhane Köprüsü, Tokat Yeşilirmak Köprüsü (Hıdırlık Köprüsü), Niksar Talazan Köprüsü, Erbaa Boğazkesen Köprüsü, Amasya Alçak Köprü ve Osmancık II. Bayezid Köprüsü olmuştur. Limanlar, Osmanlı kıyı şehirlerinin önemli bir unsuru durumundadır. Osmanlı'nın Karadeniz kıyısındaki tek doğal limanı Sinop'un güvenli bir liman olma özelliği ön plana çıkarken ticari olarak gittikçe büyüyen Samsun ve Trabzon'la birlikte diğer kıyı şehirlerinde yeterli büyüklükte ve güvenli bir limanın bulunmaması tüm seyyahların ortak eleştirisi konusu olmuştur. 19.

yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batılıların talepleri doğrultusunda Samsun ile Trabzon'da yük indirmek ve bindirmek için uzun ahşap iskelelerin inşa edildiği gözlemlenmekte ise de fırtınalı havalarda Trabzon için Akçaabat Limanı, Samsun içinse Sinop Limanı kurtarıcı olmuştur.

Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerindeki şehirlerin ve ilçelerinin birçoğu bünyelerinde savunma yapısı barındırdığından yazılı eserlerde üzerinde en çok durulan yapı türlerinden biri kaleler olmuştur. Seyyahlar gittikleri şehirlerde kale var ise mutlaka yapı hakkında bilgi vermeye özen göstermişlerdir. Bu yapıların büyük çoğunluğunun Helenistik, Pontus, Roma, Ceneviz ve Bizans'a dayandırılmakla birlikte bu yapıların Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde onarımlar geçirmiş olduğu ifade edilmiştir. Seyyahların en çok üzerinde durdukları savunma yapıları sırasıyla Trabzon Kalesi, Sinop Kalesi, Tokat Kalesi, Amasya Harşena Kalesi, Samsun Kalesi, Gümüşhane Keçi Kalesi, Giresun Kalesi, Bayburt Kalesi, Niksar Kalesi, Turhal Kalesi ve Osmancık Kandiber Kalesi olmuştur. Bu kaleler haricinde Ünye Kalesi, Şebinkarahisar Kalesi, Boyabat Kalesi, İskilip Kalesi, Zile Kalesi, Erbaa Boğazkesen Kalesi, Çorum Kalesi ve Hacıhamza Kalesi seyyahların tasvirleri arasına girmiştir. Seyyahların kaleler hakkındaki ortak görüşü şehri savunacak sağlamlıkta olmadıkları yönündedir. Hatta seyyahlara göre hiçbir işlevi kalmayan harabe görünümlü Samsun kalesi ve surları kaldırılmasının şehir açısından faydalı olacağı ileri sürülmüştür.

Antik kalıntılar, özellikle arkeolog, tarihçi ve sanat tarihçi gezginlerin önem gösterdiği konular arasında olmuştur. Seyyahlar Sinop'ta antik tapınak ve yapıların, Samsun'da Amisos antik şehir kalıntılarının, Ordu'da antik Polemonium ve Cotyora şehirlerinin, Giresun'da Pontus şehri Pharnacia'nın, Trabzon'da Pontus, Roma ve Bizans kalıntılarının, Tokat'ta Komana antik şehrinin, Amasya'da Pontus Kral Kaya Mezarlarının ve izlerini aramışlardır. Batılıların Çorum Alaca ve Boğazkale'deki kalıntılarla ilk defa bu dönemde karşılaştıkları, kalıntılarının kökeninin saptanmasına gayret gösterdikleri ve sonunda Hitit uygarlığına ait olabileceği üzerinde durmaları sanat tarihi açısından önemli görülmektedir. Bazı seyyahların Pontus ve Roma dönemi kalıntılarının bazılarının Yunanlara dayandırmaya çalışması gözden kaçmamaktadır.

Seyahatnamelerde verilen bilgilerin daha anlaşılır olmasının yanın da doğruluğunu okuyucuya ispatlamak amacıyla kullanılan gravürler önemli oranda yer kaplamaktadır. Gravürlerin daha çok şehirlerin genel görünümüleriyle birlikte önemli görülen ve dikkat çekici olduğu düşünülen yapıları konu aldığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda yazılı eserlerde Trabzon'un denizden görünümünün, Trabzon Ayasofya Camii'nin, Sümela Manastırı'nın,

Gümüşhane Keçi Kalesi'nin, Bayburt, Giresun, Şebinkarahisar, Tokat ve Turhal Kalesi'nin yanı sıra Amasya Kral Kaya Mezarları ile kalesinin, Çorum'a bağlı Alaca ve Boğazkale'deki Hitit kalıntılarının konu alındığı gravürler çokça tercih edilmiştir. Gravürlerin sanatsal açıdan gerçekçi bir üslup takındıkları belirgin olup bazı oryantalist eklemeler gözden kaçmamaktadır. 19. yüzyıldan itibaren yaşanan teknolojik ilerlemelerin de seyahatnameler üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde kaleme alınmış seyahatnamelerde gravür yerine fotoğraf tercih edildiği tespit edilmiştir.

Sonuç olarak 18 ve 19. yüzyılda farklı mesleklerden çok sayıda seyyahın Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyılarını çeşitli nedenlerle ziyaret ettiği. Bu ziyaretler esnasında toplumun kültürel ve manevi değerlerinin yanında şehrin genel karakterini ve şehri oluşturan mimari unsurları kaleme aldıkları görülmüştür. Bu yazılı eserlerin incelenmesi sonucunda söz konusu bölgelerdeki şehirlerin gelişim evreleri ortaya konmuş ve günümüzdeki görünümünün temel evreleri aydınlatılmıştır. Örneğin 1869'da yaşanan ve seyahatnamelerde sözü edilen Samsun büyük yangınında yapıların çoğunun hasar aldığı, bu yapıların onarılmak veya yeniden imar edilmek suretiyle şehrin bugünkü görünümüne ulaştığı bilinmektedir. Bu durumun bilinmesi şehrin ve şehri oluşturan mimari dokunun kimliğinin oluşturmasında aydınlatıcı rol oynamaktadır. Benzer durum yine seyahatnamelerde geçen 1828'de Rusların Bayburt'u işgali sırasında tüm şehri harabeye çevirdikleri bilgisinin bilinmesiyle de vuku bulmaktadır. Benzer vakaların çoğaltılması oldukça mümkündür. Yine Trabzon ve Samsun şehirlerinin diğer şehirlere kıyasla daha hızlı büyümelerin nedensellikleri ortaya konulmuştur. Bu araştırmanın şehirlerdeki tarihi dokunun anlamlandırılmasında, korunmasında ve geliştirilmesinde önemli yol gösterici olarak yerini alması, kültürel değerlerimizin devamlılığının sağlanmasında fırsatlar doğurmuştur. Bu fırsatların devletin ilgili kuruluşları ve belediyeler tarafından dikkatlice incelenmesi, analiz edilmesi şehirlerin kültürel sürdürülebilirliği açısından son derece önemli görülmektedir.

KAYNAKÇA

- AÇICI, Funda Kurak ve Olçay Köse, “Trabzon/Ortahisar Fatih Büyük Camii’nin Bölgedeki Turizm Bağlamından Yarattığı Sürdürülebilir Gelişim”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Yalvaç Akademik Dergisi 2 (1)*, 2017, ss. 33-44.
- Ainsworth, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. I, London 1842.
- _____, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. II, London 1842.
- Akalan, Güler, *Gravür*, Kaleseramik Sanat Yayınları, İstanbul 2000.
- Akın, Emine Saka ve Begüm Demiroğlu İzgi, “Tarihi Yapılarda Yeni İşlev: Deveci han ve Taşhan”, *Tokat, Vakıflar Dergisi*, S. 56, Aralık 2021, ss. 143-162.
- Aksun, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi*, C. I, Ötüken Neşriyat A.Ş. Yayınları, İstanbul 1994.
- Alâeddin Cami-Sinop*, <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/sinop/gezilecekyer/alaaddin-cami>, (27.06.2022).
- Alcock, Thomas, *Travels in Russia, Persia, Turkey, and Greece in 1828-29*, eds. E. Clarke and Son, London 1831.
- Anderson, J.G.C., *A Journey of Exploration in Pontus*, Vol. I, Brüksel 1903.
- Anonymous, *The Land of Ararat or up the Roof of the World*, London 1893.
- Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2011.
- Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Gezginlerin Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530- 1699)*, İletişim Yayını, İstanbul 2003.
- Aygün, Necmettin, “Orta Mahalle’deki (Galinos Mahallesi’ndeki) Kiliseye Dair Bilgiler ve İnşaat Faaliyetleri”, *Kültür Müdürlüğü’nden konu ile ilgili gelen sözlü talebe istinaden 18.09.2020 tarihinde Akçaabat Belediyesi Başkanlığı’na mektup suretiyle sunulan cevabî yazının yeniden tanzimi*, 30.12.2020, ss. 1-34.
- Badger, George Percy, *The Nestorians and Their Rituals: with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-44*, London 1852.
- Barkley, Henry C., *A Ride Thgrough Asia Minor and Armania*, John Murray Press, London 1891.
- Baykara, Tuncer, “Niksar Kalesi ve Tarihi”, *Türk Kültürü ve Araştırmaları*, S. XXIV/2 Ankara, 1986, ss. 77-97.
- Bayraktar, Mehmet Sami, *Samsun’da Türk Devri Mimarisi*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları No:10, Samsun 2016.
- Beşirli, Mehmet, “16331 Numaralı Bâb-I Defteri Baş Muhasebe Bina Emini Defterine Göre Samsun Kalesi ve Etrafındaki Tbyaların Keşfi, 1827”, *Samsun Sempozyumu*, 13-16 Ekim 2011, ss. 465-484.
- Bilici, Faruk, “XIV. Louis Döneminde Fransa ile Türkiye Arasındaki Kültürel İlişkiler”, *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, ed. Dejanirah Couto, çev. Şirin Tekeli, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, ss.317-331.
- Brant, James “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835” *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 6, 1836, ss. 187-223.
- Bryce, James, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vocation Tour in the Autumn of 1876*, New York 1896.
- Buluç, Sadettin, “Türkçe Yazma İki Seyahatname”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, C.3, Ankara, 21-25 Eylül 1981, ss. 1505-1516.

- Burnaby, Fred, *On Horseback through Asia Minor*, London 1877.
- Cunynghame, Arthur Thurlow, *Travels Eastern and on the Caspian and Black Sea Especially in Daghestan on the Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, London 1872.
- Curzon, Robert, *Armenia; a Year at Erzeroum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, London 1854.
- Çiğdem, Süleyman ve Osman Emir, “Bayburt Kalesi’nin Prehistoriası ve Eski Çağı Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Kaleli Şehirler ve Bayburt Kalesi Kongresi*, 26-27 Mayıs 2016, Bayburt, Gezege Yayınları, ss. 241-266.
- Delumeau, Jean, *La peur en Occident*, Fayard, Paris 1978.
- Eastwick, E. B., *Journal of a Diplomat’s Three Years’ Residence in Persia*, London 1864.
- Emecen, Ferudun M., “Tarihi Bir Liman Şehiri Giresun”, *Geçmişten Günümüze Giresun*, ed. Ünsal Bekdemir ve Mehmet Fatsa, Giresun İl Özel İdaresi Kültür Serisi 4, İstanbul 2015, ss.14-23.
- Eroğlu, Süreyya, Akhan A. A. Direr, “Seyahatnameler’de Sinop”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2013-17, ss. 257-272.
- Erol, Şengül Y., “Trabzon Şehir İçi Ulaşımında Tarihi Köprüler”, *38.Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara, 10-15 Eylül 2007, ss. 3299-3305.
- Erzincan, Tuğba, “Çorum Ulucamii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, ss. 92-93.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. II-1*, haz. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- _____, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. IV.*, ed. Mümin Çevik, Tasvir Matbaası, İstanbul 1984.
- Fraser, James Baillie, *A Winter’s Journey (Tâtar) from Constantinople to Tehran, etc.*, Vol. I, ed. Richard Bentley, London 1838.
- Eyice, Semavi, “Ayasofya Camii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 222-223.
- _____, “Trabzon Yakınında Meryemana (Sumela) Manastırı”, *Bir Tutkudur Trabzon*, Yapı Kredi Yayınları, haz. Gündoğ Kayaoğlu vd., 1997, ss. 25-48.
- _____, “Bedesten”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 302-311.
- Goffman, Daniel, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, çev. Ülkün Tansel, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.
- Goloğlu, Mahmut, *Trabzon Tarihi, Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Ankara, Serander Yayınları, 1975
- Guarracino, M. Frederick, “Notes of an Excursion from Batum to Artvin”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, C. XV, London 1845, ss. 296-305.
- Gültekin, Yaşar ve Yağmur Yiğit, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Samsun Anlatımları”, *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2017, ss. 19-30.
- Gürer, Serpil, *XVII-XVIII ve XIX. yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- Güzel, Eylem, *Ege Bölgesi Şehir Mimarisinin Seyahatname ve Gravürlere Yansıması (18 ve 19. Yüzyıllar)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2010.
- Hamilton, William J., *Küçük Asya*, ed. Durmuş Ersun ve Erdinç Buruldağ, çev. Kasım Toraman, Midas Kitap, Ankara 2013.
- Hepworth, George H., *Through Armenia on Horseback*, London 1898.

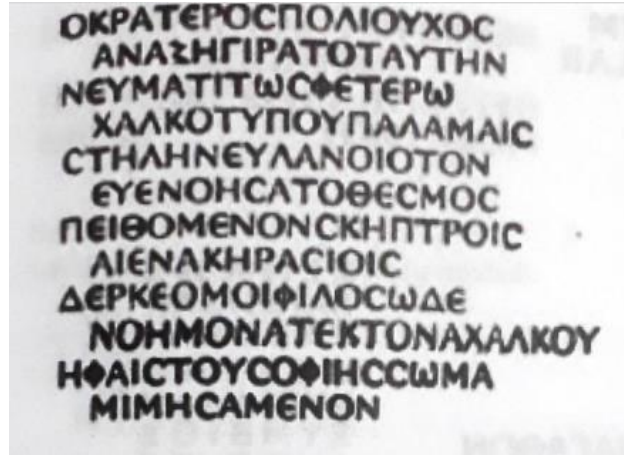
- Her Yönü ile Sinop*, Sinop Valiliği Yayınları, İl Kültür Müdürlüğü, Sinop 1992.
- Hodgetts, E. H. Brayley, *Round about Armenia: The Record of a Journey Across the Balkans Through Turkey, The Caucasus, and the Persia in 1895*, London 1896.
- Howel, Thomas, *A Journal of The Passage From India, by a Route Partly Unfrequented, Through Armenia and Natolia or Asia Minor*, London 1790.
- Hunter, Dulany, "The Princess of Trebizond", *Cosmopolitan*, Vol. XXVIII, 1899, ss. 15-24.
- İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- İltem, Arzu Etensel, *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlar*, Boyut Yayınları, İstanbul 2000.
- İlter, Fügen, *Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri*, Ankara, KaraYolları Genel Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1978.
- İnalçık, Halil, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, *Osmanlılar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, *Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim, Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar, C. I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayını, İstanbul 1988.
- Kara, Demet, "Türkiye Selçuklu Sultan Eşlerinden Mahperi Huand Hatun'un Yaptırdığı Yapılar", *Turkish Studies Historical Analysis*, Vol.14, 2019, ss. 107-136.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, C. V*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- _____, *Osmanlı Tarihi, C. IX*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996,
- Karpuz, Haşim, "Ortahisar Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, ss. 407-408.
- Katip Çelebi, *Cihânnümâ*, çev. Füsün Savcı, Boyut Yayınları, İstanbul 2008.
- Kenan, Seyfi, "Sosyal ve Kültürel Farkındalığın Sınırlarında Osmanlılar ve Avrupa", *Osmanlılar ve Avrupa, Seyahat, Karşılaştırma ve Etkileşim*, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2008, ss. 13-64.
- Kinneir, John M., *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, John Murray Press, London, 1818.
- Kuş, Ayşegül "Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 2006.
- _____, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında W.J. Hamilton'a Göre Samsun ve Çevresi", *Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.18, 2014, ss. 1-10.
- Kuzubaş, Muhammed, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Ladik", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi C.I, S.I*, 2010.
- Layard, Austen Henry, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon; with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert ...*, London 1853.
- Le Brun, Corneille, *Voyage au Levant, Tome Premier*, Paris, Chez Jean-Bastiste-Claude Bauche, 1728.
- Lenep, Henry John Van, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. I, London 1870.
- _____, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, Vol. II, London 1870.
- Lynch, Henry F. B., *Armenia, Travels and Studies*, London 1901.

- Macdonald, Robert, *Personal Narrative of Military Travel and Adventure in Turkey and Persia*, London 1859.
- Madran, Emre, “Seyahatnamelerde Anadolu Şehiri”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, C.3, Ankara, 21-25 Eylül 1981, ss. 1303-1322.
- Melis, Nikola, “Osmanlı Aracılarının Doğudaki Hukuki Statüsü, 16. Yüzyıl”, *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, ed. Dejanirah Couto, çev. Şirin Tekeli, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, ss.203-236.
- Menç, Hüseyin, *Tarih İçinde Amasya*, Amasya Belediyesi Yayınları, 2018.
- Morier, James, *Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the Years 1808 and 1809*, Philadelphia 1816.
- Mounsey, Augustus Henry, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*, London 1872.
- Müderrişoğlu, Fatih, “Anadolu’da Önemli Bir Kültürel ve Dini Merkez: Osmancık”, *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu (Tebliğler ve Müzakereler)*, 01-03 Ekim 2004, ss. 425-438.
- Nefes, Eyüp, “Giresun Yöresinin Kırsal Sanatı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Geçmişten Günümüze Giresun*, ed. ed. Ünsal Bekdemir ve Mehmet Fatsa, Giresun İl Özel İdaresi Kültür Serisi 4, İstanbul 2015, ss. 537-546.
- Nişanyan, Sevan Nişanyan Yer Adları, Türkiye ve Çevre Ülkeler Yerleşim Birimleri Envanteri <https://nisanyanmap.com/?lv=2&y=Atina&t=&srt=x&u=1&ua=0> (07.02.2023).
- Olivier, Antoine, *Voyage dans l’Empire Othoman, l’Égypte et la Perse*, Paris, Chez H. Agasse, 1801.
- _____, *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, çev. Aloda Kaplan, Köprü Yayınevi, İstanbul 2007.
- Ortaylı, İlber, *Üç Kıtada Osmanlılar*, Timaş yayınları, İstanbul 2011.
- Ouseley, William, *Travels in Various Countries of the East More Particularly Persia*, Vol. III, London 1823.
- Özcanoğlu, Z.Z., Koca M. vd., *Geçmişin Fotoğraflarıyla Sinop Tarihi*, Sinop 2005.
- Özdemir, M., *Medeniyetler Beşiği Tokat*, <http://www.tokat.gov.tr/medeniyetler-besigi-tokat>, 03.03.2015
- Özçağlar, Ali, “Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşmeler”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Araştırmaları*, S.3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, ss. 61-78.
- Özkurt, Kemal, “Oryantalist Çalışmalarda İslam-Sanat-Estetik Konulu Yayınlar”, *VI. Dini Yayınlar Kongresi*, 29-30 Kasım- 01 Aralık 2013, İstanbul, ss. 797-828.
- Paul of Aleppo, *The Travels of Macarius Patriarch of Antioch, Vol 1*, ed. B.C. Belfour, London 1836.
- Porter, Robert K., *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820*, C. II, Printer for Longman vd., London 1822.
- Pococke, Richard, *a Description of the East, and Some Other Countries*, Vol. II, Part I, ed. W. Bowyer, London 1745.
- Rorit, M.P., “Identification of Mount Theches of Xenophon”, *The Journal of The Royal Geographical Society*, Volume The Fortieth, London 1870, ss. 463-474.
- Said, Edward W., *Şarkiyatçılık, Batı’nın Şark Anlayışları*, Metis Yayını, İstanbul 2006.
- Samsun Kalesi kitabesi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı arşivi, 90764/11.
- Sandwith, Humphry, *A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months’ Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army*, London 1856.
- Sinop Kalesi*, <https://sinop.ktb.gov.tr/TR-74872/kaleler.html>, (27.06.2022).
- Sevin, N. Arslan, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006

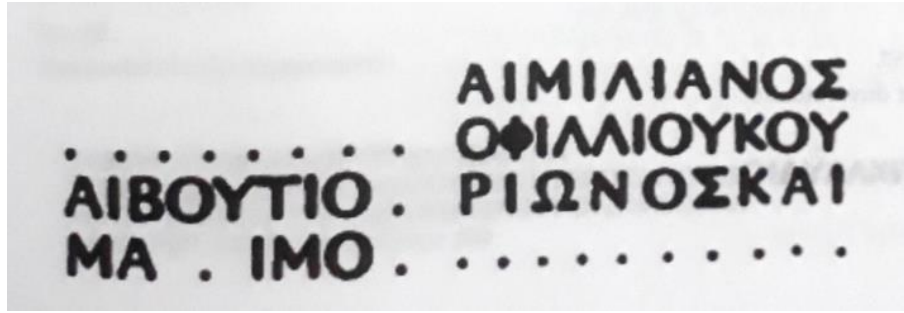
- Smith, Eli and H.G.O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia Including a Journey Through Asia Minor and into Gorgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas*, C. I, eds. George Wightman and Paternoster Row, London 1834.
- Smyth, Warington W., *A Year with the Turks, or Sketches of Travel in the European and Asiatic Dominions of the Sultan*, New York 1854.
- Southgate, Horatio, *Narrative of a Tour in Turkey and Persia*, Vol. I, eds. D. Appleton and Co, New York 1840.
- Sözen, Metin ve Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012.
- Spencer, Edmund, *Travels in the Circassia, Krim-Tartary, &c.*, Vol. II, ed. Henry Corburn, London 1839.
- Stocqueler, Joachim H., *Fifteen Months' Pilgrimage Through Untrodden Tracts of Khuzistan Persia, in a Journey from India to England, Through Parts of Turkish Arabia, Persia, Armenia, Russia and Germany, Performed in The Years 1831 and 1832*, Vol. I, eds. Saunders and Otley, London 1832.
- Strabon, *Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.
- Stuart, Charles, *Journal of a Residence in Northern Persia and the Adjacent Provinces of Turkey*, London 1854.
- Suter, Henry, "Notes on a Journey from Erz-rum to Trebizond, by way of Shebb-Khaneh, Kara-Hisar, Sivas, Tokat, and Samsun, in October 1838", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, C. X, London 1840, ss. 434-444.
- Şahin, Gürsoy, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Bilimevi Yayını, İstanbul 2007
- Tavernier, J.B., *Tavernier Seyahatnamesi*, ed. S. Yerasimos, çev. T. Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Tarakçı, Nejat, *Deniz Gücünün Osmanlı Tarihi Üzerindeki Etkisi*, Deniz Basımevi, İstanbul 2009.
- Tellioğlu, İbrahim, *Osmanlı Hâkimiyetine kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Trabzon 2007.
- Texier, Charles and R. Popplewell Pullan, *Byzantine Architecture: Illustrated by Examples of Edifices Erected in the East During the Earliest Ages of Christianity*, London 1864.
- Tournefort, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2005.
- Tozer, Henry Fanshawe, *Armenia and Eastern Asia Minor*, London 1881.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit ve Ali Boran, "Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç kale Mescidi", *Vakıflar Dergisi*, S.28Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2004, ss. 284-290.
- Ussher, John, *A journey from London to Persepolis*, London 1865.
- Vambery, Arminius, *The Life and Adventures of Arminius Vambery*, New Delhi 1998.
- Veinstein, Gilles, "Osmanlılar ve Avrupa kavramı", *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, ed. Dejanirah Couto, çev. Şirin Tekeli, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, ss.47-55.
- Wagner, Moritz, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, Vol. II, London 1856.
- Walpole, Frederick, *The Ansayrii and the Assassins With Travels in the Further East in 1850 to 1851, Including a Visit to Nineveh*, Vol. II, London 1851.
- Wilkinson, C., *A Tour Through Asia Minor and the Greek Islands*, London 1806.
- Weeks, Edwin Lord, *From the Black Sea through Persia and India*, New York 1896.

- Yalçınkaya, Mehmed Alaaddin, *Osmanlı Tarihi*, C. I, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 1994.
- Yazıcı, Hüseyin, “Seyahatnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 9-11.
- Yerasimos, Stephane, *Les Voyageurs Dans l' Empire Ottoman (XV- XVI Siècles)*, Ankara 1991.
- Yılmaz, Ali, “Samsun Limanı”, *Türk Coğrafya Dergisi*, S.45, İstanbul 2006, ss.85-99.
- Yılmaz, Cevdet, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Limanı’nda Ulaşım ve Nakliyat”, *İlkadımdan Cumhuriyete Millî Mücadele, I. İlkadım Sempozyumu (10-11 Mayıs 2007)*, İlkadım Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayını, Samsun 2008, ss. 581-595.
- Yüksel, Fethi Ahmet ve Emine Dönmez, “Amasya (Harşena) Kalesi 2009 Arkeojeofizik Araştırmaları”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 28. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 3, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınlar 1, No: 3266-3, 24-28 Mayıs 2010, ss.13-26.
- Wolff, Joseph, *Narrative of a Mission to Bokhara in the Years 1843-1845, to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly*, London 1846.

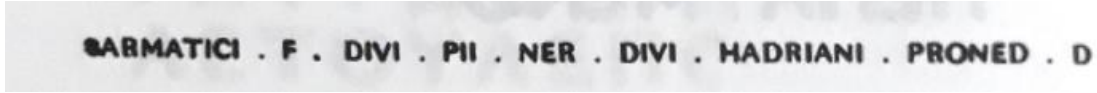
EKLER

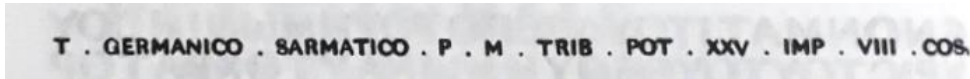
(Ek 1): Sinop'un doğu surlarında bulunan 10 numaralı yazıt

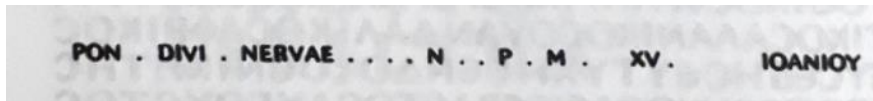
(Ek 2): Gerze'deki Rum kilisesinin duvarında bulunan 2 ve 3 numaralı yazıt

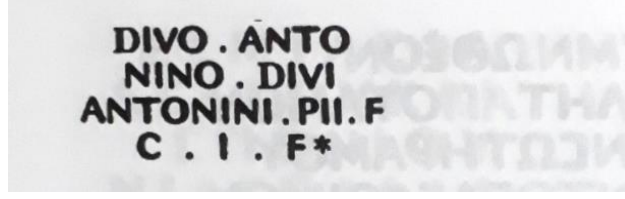
(Ek 3): Duvarda ki bir arşitrav üzerinde bulunan 5 numaralı yazıt

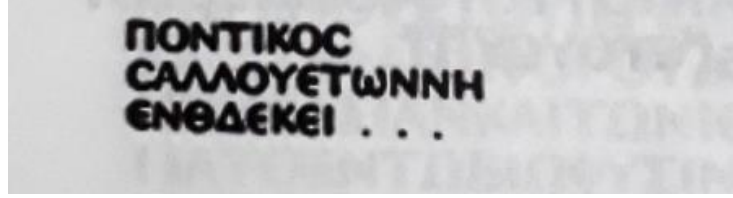
(Ek 4): Başka bir arşitrav üzerinde bulunan 6 numaralı yazıt

(Ek 5): Başka bir arşitrav üzerinde bulunan 7 numaralı yazıt

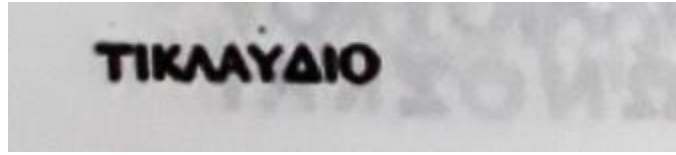
(Ek 6): Sinop'un hisar duvarlarında yer alan 4 numaralı yazıt.

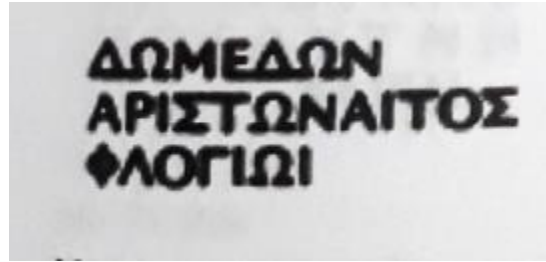
(Ek 7): Sinop tabakhane avlusunda bulunan lahit üzerindeki 8 numaralı kitabe

(Ek 8): Sinop'a bağlı Nesiköy yerleşkesinde bulunan bir lahit üzerindeki 11 numaralı yazıt

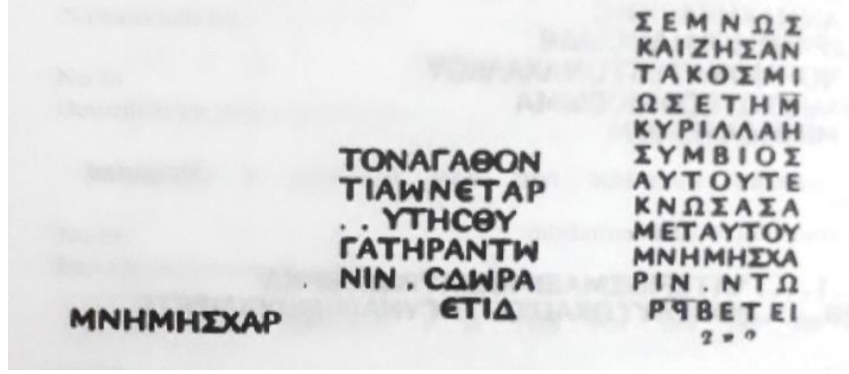
(Ek 9): Sinop surlarında bulunan 9 numaralı yazıt

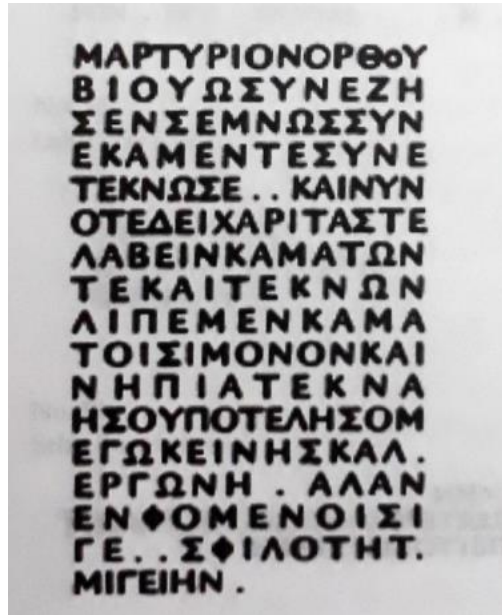
(Ek 10): Sinop Kalesi kapı eşiğinde bulunan 12 numaralı yazıt

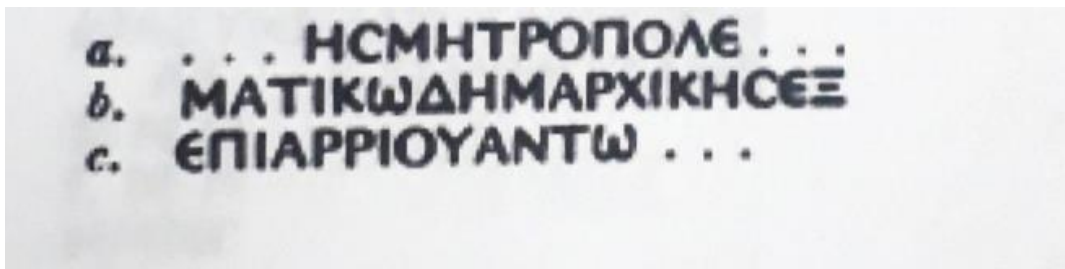
(Ek 11): Sinop'ta bulunan bir lahit üzerindeki 13 numaralı yazıt

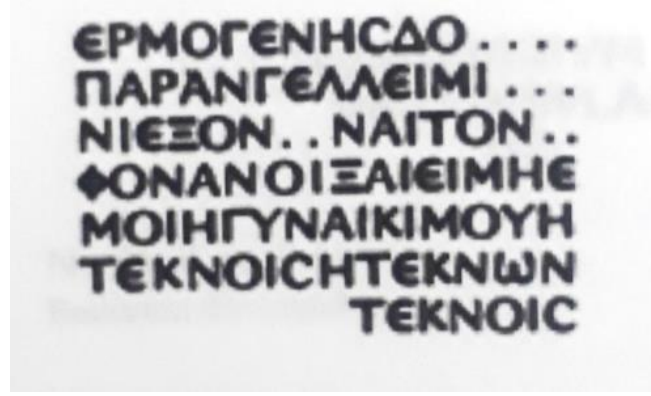
(Ek 12): Samsun'a bağlı Vezirköprü'deki bedesten duvarında bulunan 16, 17 ve 18 numaralı yazıtlar

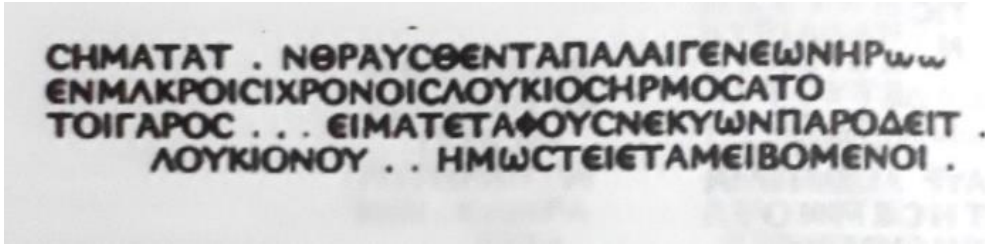
(Ek 13): Samsun'a bağlı Vezirköprü'deki bir ev duvarında bulunan 19 numaralı yazıt

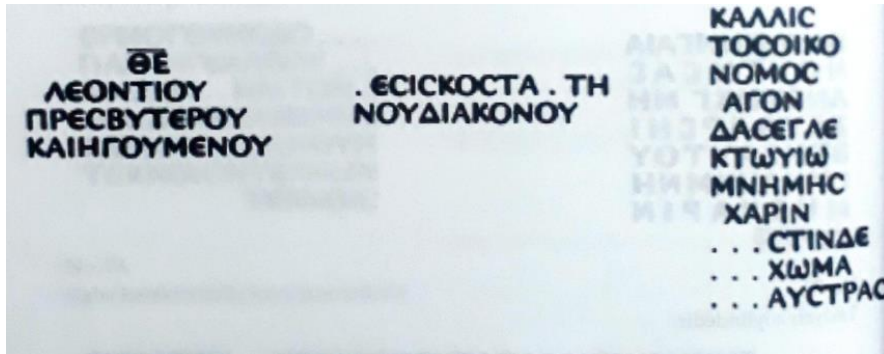
(Ek 14): Amasya'da kapı yapmak için üç parçaya ayrılmış arşitrav üzerindeki 24 numaralı yazıt

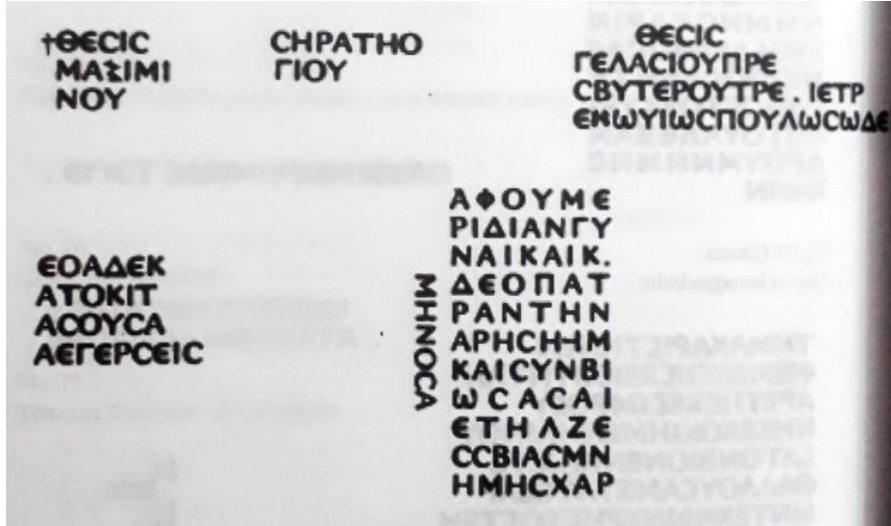
(Ek 15): Amasya Kalesi girişinde kaya üzerine kazınmış 25 numaralı yazıt

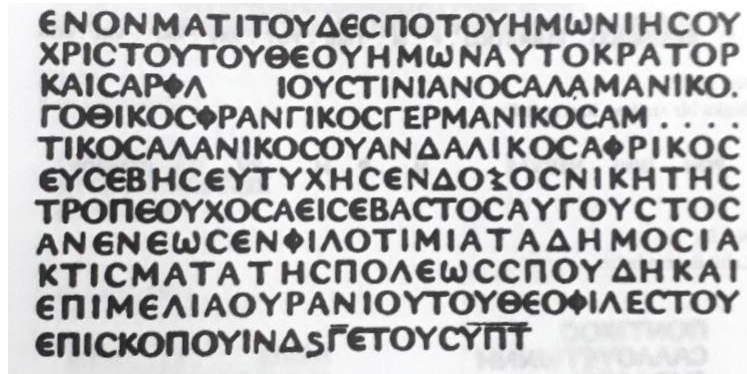
(Ek 16): Amasya Kalesi girişinde kaba karakterlerde kaya üzerinde bulunan 26 numaralı yazıt

(Ek 17): Çorum Kalesi'nin duvarında bulunan 33, 34 ve 35 numaralı yazıtlar

(Ek 18): Çorum Kalesi'nin duvarında bulunan 36, 37, 38, 39 ve 40 numaralı yazıtlar

(Ek 19): Trabzon surlarındaki doğu kapısı üzerinde bulunan 1 numaralı yazıt

www.seruenyayinevi.com

 /seruenyayinevi

 /seruenyayinevi

 /seruenyayinevi

9 786256 644595